

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_220053

UNIVERSAL
LIBRARY

C. SNOECK HURGRONJE
VERSPREIDE GESCHRIFTEN
(GESAMMELTE SCHRIFTEN)

E. J. BRILL - LEIDEN

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. 839.31 / 567⁴ Accession No. 19538

Author Snouck Hurgronje

Title Verspreide Geschriften 1927

This book should be returned on or before the date last marked below.

VERSPREIDE GESCHRIFTEN

VAN

C. SNOUCK HURGRONJE

VOORZIEN VAN EEN BIBLIOGRAPHIE EN REGISTERS
DOOR DR. A. J. WENSINCK, HOOGLEERAAR TE LEIDEN

N. V. BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ
VOORHEEN E. J. BRILL - LEIDEN

1927

VERSPREIDE GESCHRIFTEN

VAN

C. SNOUCK HURGRONJE

DEEL VI

BOEKAANKONDIGINGEN · VERSCEIDENHEDEN · REGISTERS
BIBLIOGRAPHIE

N. V. BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ
VOORHEEN E. J. BRILL - LEIDEN

1927

INHOUD VAN HET ZESDE DEEL

	blz.
Inhoud	V
Boekaaankondigingen	
CVIII—CLIV	1
Verscheidenheden	
CLV Het Leidsche Orientalistencongres. Indrukken van een Arabisch congreslid vertaald en ingeleid	240
CLVI De Oostersche school te Berlijn	273
CLVII De sjattarijjah-secte	281
CLVIII Over een bamboe-gamēlan	285
CLIX Over inlandsche spelen, waarbij de zaden van de kēmiri (Aleurites Moluccana Willd.) gebruikt worden	291
CLX Iets over koedjang en badi	297
CLXI Rede gehouden bij de teraardebestelling van M. J. de Goeje	308
CLXII Michaël Jan de Goeje	317
CLXIII Michaël Jan de Goeje	329
CLXIV Die Orientalistik in Holland	373
CLXV Een monument voor Wilken	379
CLXVI Van Deventer's werk voor Indië	387
CLXVII J. H. C. Kern	411
CLXVIII C. A. van Ophuijsen	421
CLXIX The Caliphate	435
CLXX Ignaz Goldziher	453
CLXXI Prins Faisal Bin Abdal Aziez Al-Sa'oed	465
CLXXII Goldziher's Vorlesungen über den Islam	471
CLXXIII Littmann's Tausendundeine Nacht in der arabischen Literatur	477
Registers	481
Naam- en zaakregister	483
Register van arabische termen	560
Register van indonesische termen	577
Register van koranplaatsen	584
Bibliographie	587

BOEKAANKONDIGINGEN

CVIII

Minhādī at-talibīn, Le guide des zélés croyants. Manuel de jurisprudence musulmane selon le rite de Chāfi'. Texte Arabe, publié par ordre du gouvernement avec traduction et annotations par L. W. C. van den Berg. Volume I. Batavia, Imprimerie du Gouvernement. 1882.

De practische zin der oudste Mohammedanen spreekt zich eigenaardig uit in hetgeen door hen onder het woord wetenschap (*fiqh*) wordt verstaan. Immers met dien naam bestempelen zij de kennis van hetgeen de mensch in alle denkbare levensomstandigheden te doen en te laten heeft; wel namen zij de les „non scholae sed vitae” getrouw in acht. Zoolang Mohammed leefde, leerde de moslim dit alles door zijne tusschenkomst uit Allahs eigene openbaring. Immers de Qorān hervormde de ongeschreven wetten der Arabieren en liet van het oude bestaan, wat zich met den Islām verdroeg, terwijl hij het overige deels wijzigde, deels geheel afschafte en verving. Overdreven bemoeizucht kan men de Openbaring niet verwijten; de meeste speciale wetten, die zij gaf, ontstonden uit den drang van bijzondere omstandigheden.

Het sprak van zelf dat veel van hetgeen Allah voorschreef eerst door de toelichting en het voorbeeld van zijnen gezant volkomen duidelijk werd. Ieder wist en gevoelde dit en juist daarom had niemand er behoefte aan, het opzettelijk uit te spreken. Eerst toen de lippen van den profeet zich voor altijd gesloten, hadden, begon men langzamerhand zich hiervan rekenschap te geven; men gevoelde eerst recht wat men bezeten had, toen men het voor altijd had verloren. Het gevolg was dat men steeds meer gewicht ging hechten aan het zorgvuldig verzamelen en bewaren van gegevens omtrent de werken en woorden van den met bovennatuurlijk — of neen: natuurlijk — gezag bekleeden uitlegger van Gods woord. Toen bestond dus de *fiqh*, de Wetenschap der moslims, in kennis niet slechts van de woorden der Schrift, maar ook van de wijze, waarop Mohammed dit alles had opgevat en in practijk gebracht. En toen spoedig reeds de getuigenis dat „slechts Allah God en Mohammed

zijn gezant is", niet slechts door Arabieren, maar ook door Syriërs, Perzen, Egyptenaren en Berbers werd uitgesproken, toen werd veel van hetgeen voorheen ieder moslim als van nature bekend was, wat van de Arabische instellingen door den Islām onaangetast was gelaten, mede voorwerp van studie, daar het den vreemden volken als iets nieuws geleerd moest worden. Dit alles: de wijze waarop de profeet goddelijke voorschriften had toegepast, menschelijke bestendigd, gewijzigd of afgeschaft, noemde men zijne *sonnat* en betrouwbaar geachte overleveringen (*hadieth*) omtrent deze *Sonnat* golden als onfeilbare gegevens voor de plichtenleer: den *fiqh*. Geen wonder dat men voor het goede doel: aan noodzakelijke wetten het vereischte gezag bij te zetten, vaak het slechte middel van vroom bedrog aanwendde, m. a. w. dat vele overleveringen omtrent de *Sonnat*, heilig voor den moslim, bij het licht der nieuwere critiek bezien, het stempel harer onechtheid vertoonen.

Maar er waren ook instellingen die, hoe nuttig en noodig voor de latere moslimsche maatschappij, genoemde kunstbewerking niet konden ondergaan: van welke men zich onmogelijk kon wijsmaken, dat Mohammed ze zou hebben verordend.

Deze ontleenden nu volgens de latere theorie haar gezag aan den *fjdma'* d. i. Overeenstemming der moslimsche gemeente, aan welke laatste men het praedicat van onfeilbaarheid toekende. Hetgeen, waarin de gemeente aldus „overeenstemde" werd evenals de *Sonnat* in overleveringen (*hadieth*) behandeld. De *faqieh* (geleerde) behoorde dus van Qorān en *hadieth* zooveel mogelijk van buiten te kennen en beider inhoud in het leven te kunnen toepassen. Dan eerst kon hij ambten bekleeden, de gemeente leiden en ook wel in gevallen, waarover Allah, zijn gezant en de onfeilbare gemeente tot nog toe zwegen, door middel van *Qiyās* = Redeneering uit het gegevene, uitspraak doen.

De van buiten te leeren materie nam allengs in omvang zoozeer toe, dat een gewoon sterveling haar niet meer beheerschen kon; en toch moesten vele zeer gewone menschen in allerlei ambten de Wet met gezag weten toe te passen. De practische moslims hadden spoedig het vereischte hulpmiddel gevonden om de zaak te vereenvoudigen. Uit den Qorān, die reeds niet meer zonder zware studie verstaan kon worden, uit de duizendtallen van overleveringen, die soms vrij uitvoerig voorvallen uit den oudsten tijd van den Islām ter motivering van voorschriften mededeelden, vatten de geleerden de resultaten: de wetsbepalingen kortelijk samen, telkens voor een bepaald deel van het godsdienstig, maatschappelijk of staatkundig leven. Men verkreeg zoo verhandelingen over de Reinheid, de Godsdienst-

oefeningen (Çalat), over het Huwelijk, over den Heiligen oorlog enz. enz., welke later vereenigd werden tot boeken, waarin men inlichting kon vinden omtrent hetgeen men in alle denkbare (en soms ook ondenkbare) gevallen te doen en te laten heeft.

Latere eeuwen kenden hun, die het eerst en het best in deze richting gearbeid hadden, grooter gezag toe dan zij bij hun leven bezeten hadden; men begreep, dat de wijze waarop zij de wetten uit de vaak zoo moeielijk te behandelen bronnen getrokken hadden, onovertroffen, ja onovertreffbaar was. Zij werden gezaghebbende hoofden (*imāms*) van scholen (*madzhabs*) geacht. Zoo bespaarde men zich de moeite van telkens op nieuw te doen hetgeen eenmaal goed gedaan was en ontnam men aan eigennuttige geleerden en hunne volgelingen het recht om andere wegen te bewandelen, dan die proef-ondervindelijk veilig gebleken waren.

Dit alles kon niet wegnemen dat die groote mannen bij hun leven niet zóó hoog gestaan hadden als men later meende. Voor hunne onmiddellijke leerlingen waren zij niet met een boven critiek verheven gezag bekleed geweest; zoo weken dus niet slechts de uitspraken der hoofden van verschillende madzhabs vaak van elkander af, maar binnen de grenzen eener school had men met de soms uiteenlopende meeningen van leeraar en leerling te doen, ja de meesters waren zichzelf niet altijd gelijk gebleven,

Waren dus voor de latere faqiehs de hoofdzaken reeds beslist door den madzhab, waartoe zij behoorden, in bijzonderheden moesten zij tusschen onderling verschillende autoriteiten kiezen. Maar zoozeer namen de lust en moed tot zelfstandige werkzaamheid des geestes mettertijd af, dat men zich zelfs bij deze keuze meest door bloot uitwendig gezag liet leiden. Erger nog: op den duur drukte de verantwoordelijkheid ook voor deze keuze zoo zwaar op de faqiehs, dat zij deze overdroegen aan hunne voorgangers en te dien einde aan beroemde geleerden van de 6de eeuw der Hidjra en later de hiertoe vereischte autoriteit toekenden, waarbij men zich gerust kon nederleggen.

Zoo werd dan nu de *fiqh*: het bestudeeren van de werken der bedoelde geleerden, die alle volgens dezelfde methode bewerkt en in dezelfde hoofdstukken verdeeld zijn, ja soms voor een groot deel woordelijk met elkaar overeenstemmen. Wilde men nu nog zien, hoe dit alles deels uit den Qorān, deels uit de overlevering omtrent Mohammed en de overeenstemming der gemeente was afgeleid, dan heette dit Qorānexegese (*tafsier*) beoefenen, in de Wetenschap der Overlevering (*ilm alhadieth*) studeeren; van deze beiden had zich de *fiqh* zelf, die oorspronkelijk alles omvatte, als afzonderlijk vak losgemaakt,

Door deze gewijde studiën maakt men zich zeer verdienstelijk en Gode aangenaam, maar men leert er de plichten des moslims niet beter om kennen. Hoe de vorst te besturen, de veldheer krijg te voeren, de rechter te beslissen, de koopman handel te drijven, hoe de mensch zich te gedragen heeft te aller plaatse, van den heiligen masdjid af tot daar zelfs, waarheen naar eene vaderlandsche zegswijze zelfs de keizer te voet gaat, dat alles kan men alleen uit de werken van gezaghebbende faqiehs leeren. Geleerde werkzaamheid openbaart zich verder slechts in het maken van excerpten en compilatiën uit en het schrijven van commentaren op de eenmaal bestaande handboeken.

Om tot den in Oostindië geldenden madzhab der Sjafi'ieten te komen: geleerden als Aboe Sjodja' († 488 der Hidjra¹⁾, Sjirazi († 476), Rafi'i († 623), Nawawi († 676) en hunne commentatoren hebben in den fiqh een gezag, dat niet in de schaduw kan staan der autoriteit van aller imām Sjafi'i; en toch hebben zij practisch voor den Sjafi'itischen moslim, voor den geleerde zoowel als den leek, meer beteekenis dan deze.

Niets slechts omdat Sjafi'i's werken zeldzaam geworden zijn²⁾, maar vooral omdat, waar Sjafi'i in zijn eersten tijd anders dacht dan later of waar gezaghebbende geleerden onder zijne aanhangers in een of ander punt van hem verschilden, eene autoriteit van jonger datum noodig is om zekerheid te geven. En zulke autoriteiten zijn de genoemde auteurs. Het van buiten leeren en verklaren hunner werken is de taak der Sjafi'itische faqiehs sedert den tijd, waarin zij leefden.

De fiqh, hoezeer ook in den vorm veranderd, bleef in wezen dezelfde, de moslimsche wetenschap bij uitnemendheid. Het waren niet de beste moslims, die zich op de studie der natuur of van uitheemsche wijsbegeerte, op genees- of wiskunde toeleegden: zelfs op het gewijde terrein der godgeleerdheid werd lang het nut der theorie betwist, ja haar recht ontkend. De beoefening der geloofsleer, eerst geruimen tijd het monopolie van geleerden, wier rechtzinnigheid aan twijfel onderhevig was, had lang te worstelen voordat haar een bescheiden plaatsje door de orthodoxen werd aangewezen.

De imāms Malik en Sjafi'i betwistten haar dit nog en zelfs Ghazali (in zijn Ihja) is van oordeel dat, terwijl de moslim *fiqh* als zijne geestelijke *spijs* moet beschouwen, waarvan hij nooit genoeg gebruiken kan — de *kalām* als *geneesmiddel* alleen aan patiënten, en dan nog wel met de grootste voorzichtigheid, moet worden toegeediend.

1) Volgens Badjoeri's Hāsja pag. 14—15.

2) Het buiten omloop geraken dezer werken is zelfs veeleer gevolg dan oorzaak van de beteekenis der latere geleerden.

Andere, door moslims beoefende, vakken van wetenschap werden òf van buiten aangebracht òf zij hadden hunne beteekenis voor een groot deel hieraan te danken, dat zij, (zooals bijv. de Arabische taalwetenschap) onontbeerlijke hulpmiddelen waren voor den fiqh; de fiqh zelf is zoo oud als de Islām en zal eerst met den Islām ten gronde gaan.

Al het gezegde (voor een deel onlangs elders uitvoeriger door mij ontwikkeld¹⁾ diene om den lezer te doen inzien van hoeveel belang voor de kennis van den Islām dergelijke werken zijn als de *Minhādj* van Nawawi, welks eerste deel door Mr. van den Berg thans met eene Fransche vertaling en aantekeningen is uitgegeven. De *Minhādj* is voor vele Sjafi'ieten, bepaaldelijk voor de Oostindische, niet slechts de vraagbaak voor het bestuur des levens, maar tevens (en dit is voor ons van groot gewicht) als een opperste rechter, van wiens uitspraken een hooger beroep nauwelijks mogelijk, zeker onnoodig is²⁾.

Tevens moge mijne uiteenzetting dienen om de voorstelling die v. d. B. (p. VII der „Préface” van deze uitgaaf) van de „rechtsbronnen” geeft, te weerleggen en te vervangen. Niet slechts is de verklaring van de „Sonnah” als „l'ensemble” des traditions etc.” onjuist, maar de groote beteekenis van den Idjmā' wordt geheel geïgnoreerd en alleen gewag gemaakt van de (onjuist voorgestelde) „autorité des jurisconsultes célèbres”, een gezag dat alleen zou afhangen van de „coutume locale”.

Men make zich nu echter van den inhoud der fiqhboeken geen overdreven voorstelling. De vrome moslim leest en herleest ze, leert ze van buiten³⁾ omdat ze voor hem als 't ware het eenige noodige bevatten. Voor ons hebben zij dit waas van heiligheid niet en, met ongewijde oogen bekeken, vormen zij door hun kleurloozen, stijl, de onsystematische rangschikking der onderwerpen en de behandeling van de onmogelijkste casuspositiën, de vervelendste lectuur, die men zich kan denken. Hoogst zelden zal een onzer, wiens studie of ambt hem er niet toe dringt, zelfs een zoo beknopt fiqhboek als de *Minhādj* en zelfs in eene goede Fransche vertaling, ten einde lezen, Moslimsche wetten en instellingen zal hij zich liever laten verklaren door Europeesche schrijvers, die de fiqhboeken ijverig gebruikt, maar

1) Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned. Indië, 4de volgreeks VIe Deel, pag. 392 vv. [II, 33 vgg.]

2) Men zie *Minhādj* p. 2, waar reeds Nawawi den Moharrar noemt een boek, waarop de mofti „peut s'appuyer pour s'assurer de la véritable doctrine de notre rite.”

3) Vergelijk bijv. *Minhādj* p. 3 van den Arabischen tekst (2—3 der vertaling) waar Nawawi verklaart deze korte bewerking van den Moharrar te geven o. a. omdat de Moharrar zelf door zijn grooten omvang moeilijk van buiten te leeren is.

tevens tot een leesbaar geheel verwerkt hebben; in plaats van tot den Minhādī zal hij tot van den Berg's „Beginnelsen van het Mohammedaansche Recht" en dergelijke zijn toevlucht nemen. Zulke werken toch kunnen het dubbele voordeel opleveren, dat zij het belangrijkste uit *meer dan één* fiqhboek mededeelen en de massa onzin, die al die boeken bevatten, ter zijde laten. Iets anders is het, waar men, gelijk in Oost-Indië, de moslimsche rechtspraak wenscht te kunnen controleeren. Daar kan men zich op geen Europeesch handboek beroepen, maar heeft men zich te houden aan de aldaar bekende en met gezag bekleede Sjafi'itische fiqhboeken. Deze laten zich, gelijk v. d. Berg (Préface VII) herinnert, in twee groepen verdeelen: 1°. Aboe Sjodjā's kort begrip en de commentaren daarop; 2° de werken, die of als compendiums of als commentaren afhankelijk zijn van den Moharrar van Rafi'i. Tot laatstgenoemde groep behoort onze Minhādī, die den inhoud van den Moharrar verkort weergeeft, maar tevens, waar Nawawi zulks noodig oordeelt met aantekeningen verrijkt.

Beide groepen zijn in Indië in grooten getale verspreid: zij dienen als leiddraad voor de Inlandsche rechtspraak en zijn tevens de leerboeken voor meer gevorderden op de Indische godsdienstscholen (pesantrens, soerau's). Ook hier meent men, dat men die boeken eigenlijk in de taal van den Profeet moet lezen, maar men ontmoet daarbij natuurlijk groote zwarigheden, waaraan men te gemoet komt door de gedeelten die voor Oostindische moslims vooral van belang zijn, van interlineaire aantekeningen in de landtaal te voorzien. Men is zelfs verder gegaan en heeft geheele fiqhboeken uit het Arabisch vertaald en ook op meer zelfstandige (?) wijze handboeken bewerkt door over elk onderwerp een bloemlezing van aanhalingen uit gezaghebbende auteurs te geven. Zulk een handboek is bijv. het Maleische van Moehammed Arsjad alBochārī, getiteld „Sabiloe' l'Moeh-tadina", getrokken (behalve uit den Ġirātoe 'lmoestaqiem van zijn Maleischen voorganger Raniri) uit de werken van Nawawi en zijne commentatoren, van Ramli e. a. Een handschrift hiervan vindt men in de bibliotheek van het Bataviaasch Genootschap¹⁾ en ik zag van hetzelfde werk eene lithographie, in het bezit van den heer Klinkert. Maar zelfs voor hen, die uitstekend Maleisch verstaan, zijn dergelijke bewerkingen onvoldoende hulpmiddelen om den fiqh te leeren kennen; zij zijn immers doorspekt met Arabische woorden, en dit zijn (behalve Qorānaanhalingen en dergelijke) juist de kunsttermen, waarop het aankomt. Voor ambtenaren is dus niets meer gewenscht

1) Zie van den Berg, Verslag van eene verzameling Maleische, Arabische, Javaansche en andere handschriften enz. pag. 1.

dan eene Europeesche bewerking, die voor hen het origineel vervangen kan. Zulk eene bewerking moet, daar zij alleen bestemd kan zijn om nageslagen te worden, waar het op nauwkeurige kennis van bijzonderheden aankomt, op onbepaald vertrouwen aanspraak kunnen maken. Reeds aan dezen eisch voldoen de beide bewerkingen van fighboeken door wijlen Dr. S. Keyzer niet; terwijl bovendien het kort begrip¹⁾ dat hij in het Fransch bewerkte, veel te kort en Handboek van Sjrasi²⁾ in Oost-Indië onbekend is.

Aan de dus nog steeds bestaande behoefte heeft M^r. v. d. Berg te, gemoet willen komen door de uitgave van Nawawi's door alle Sjafi'eten hoog geachten, in Indië veel gebruikten Minhādij, met Fransche vertaling en aantekeningen; hij liet zich dus door de Regeering met dit werk belasten (Préface VIII: „j'ai pris l'initiative auprès du Gouvernement Colonial afin d'être chargé de publier etc.") Dit streven verdient algemeene toejuiching.

Of de keuze van den Minhādij voor deze bewerking gelukkig is betwijfel ik. Dit boek schreef namelijk Nawawi niet om eene uitvoerige behandeling der zaken te geven, maar om den inhoud van Rafi'i's Moharrar in zoo verkorten vorm saam te persen, dat men het gemakkelijk *van buiten* kon *leeren*³⁾. Om de beteekenis zijner dikwijls te zeer ineen gedrongen zinnen te verstaan, hadden dan ook de studeerenden al spoedig de „nombreux commentaires" noodig, waarover v. d. Berg (Préface VII) spreekt. Zij, voor wie deze uitgaaf bestemd is, wenschen haar natuurlijk niet van buiten te leeren, maar, zoo noodig, met vrucht na te slaan. Met het oog hierop heeft dan ook v. d. Berg de commentaren niet slechts geraadpleegd, maar dikwijls iets ter verduidelijking daaruit in de Fransche bewerking moeten opnemen, die daardoor soms meer paraphrase dan vertaling is. Zou het niet beter geweest zijn, de zoo getrouw mogelijke vertaling van een commentaar te leveren, daar men dan ook de toelichting als uit den mond der gezaghebbende schrijvers zelven vernam? Onderhoudender zou het boek er niet door geworden zijn (maar voor theelec-tuur is het ook niet bestemd); nuttiger zeker. Nu weet de lezer nooit of Nawawi dan wel van den Berg, op gezag van een of anderen commentaar, aan het woord is. Maar zou de omvang der bewerking van zulk een commentaar niet te groot geworden zijn? hoor ik vragen.

1) Précis de jurisprudence musulmane selon le rite Châfeïte, par Abou Chodjā' publication du texte Arabe, avec traduction et annotations par Dr. S. Keyzer Leyde 1853.

2) Handboek voor het Mohammedaansch Regt uitgegeven door Mr. S. Keyzer s'Gravenhage 1853.

3) Zie „Introduction" p. 3 van den Arabischen, p. 2 van den Franschen tekst.

Dit had men kunnen vermijden en hiermeê kom ik tot een tweede bezwaar.

Voor wie is de Arabische tekst bestemd, gedrukt met eene letter¹⁾ die een hoogen dunk geeft van de liberaliteit der Koloniale Regeering, maar die onwillekeurig doet vragen, waarom toch ook niet de Fransche bewerking geheel gedrukt is met dezelfde letter als het „MINHÂDJ AT-TALIBIN” op den omslag? Natuurlijk niet voor de ambtenaren die immers geen Arabisch verstaan. Voor oriëntalisten dan? Zeker zou Mr. v. d. Berg hen, voornamelijk dezulken, die in den fiqh belang stellen, door uitgaaf zeer aan zich verplicht hebben, wanneer het waar was, wat hij (Préface VIII) zegt: „Exception faite du Mokhtaçar. aucun des livres que je viens de mentionner n’a encore été traduit ni même publié.” Het tegendeel is echter waar: de beste commentaren op den Mochtaçar *zoowel als onze Minhâdj zelf* zijn op uitstekende wijze uitgegeven en in handen van alle belangstellenden. Ik zelf heb een exemplaar der Qaïrosche uitgaaf van den Minhâdj (gedrukt A° 1293 der Hidjra) van Sumatra’s Westkust ontvangen, met mededeeling dat die druk daar zeer bekend is. Dit had v. d. Berg moeten weten, want het maakt zijne Arabische uitgaaf geheel overbodig. Welk oriëntalist zal zich de dure uitgaaf van v. d. Berg aanschaffen, daar hij voor wellicht $\frac{1}{10}$ van den prijs eene andere koopen kan?

En men wane niet dat die door moslims bezorgde uitgaven minder nauwkeurig zijn dan wij ze zouden wenschen. Dit moge soms het geval zijn met Oostersche drukken van boeken over andere vakken van wetenschap of belletrie, die minder verspreid zijn en voor welker uitgaaf het materiaal wel eens onvoldoende is; van de fiqhboeken geldt dit niet. Immers de fiqh werd algemeen beoefend, zoodat de handschriften der beroemdste werken verre van zeldzaam zijn. Deze gewijde wetenschap hing niet zooals de meeste profane van de gunst der grooten naar de wereld af; wat vroegere geslachten daarin arbeidden, ging voor de latere niet verloren. Het recht verstand van deze fichteksten levert dan ook oneindig minder zwaarigheid op dan dat van eenig ander genre der Arabische letterkunde. Het begrijpen van een boek als de Minhâdj met behulp van een commentaar is een werk van geduld, niet van scherpzinnigheid. Ik kan dan ook bij ervaring verklaren, dat de Egyptische uitgaven van Ibn Qasim en Badjoeri voortreffelijk zijn en dat die van den Minhâdj

1) Had men die letter ook maar voor den titel gebruikt. Nu is deze geschreven (het woord kalligraphie zou ironisch klinken) door eene hiertoe geheel onbevoegde hand. Men vergelijk eens hiermede den Arabischen titel van de onlangs bij Brill verschenen „Proverbes et Dictons du Peuple Arabe” van Landberg.

zoals men kon vermoeden, slechts onbeduidende afwijkingen vertoont van den door v. d. Berg gegeven tekst. Zoo ware dan de ruimte, thans door dien Arabischen tekst ingenomen, beter besteed geweest aan eene Fransche bewerking van den Minhâdj, gevat in de lijst bijv. van Ramli's commentaar.

Wat de vertolking betreft, over het Fransch komt mij geen oordeel toe. Kleine vergissingen¹⁾ kunnen den beste overkomen, en al wordt zelfs bij ongeluk prof. de Goeje (Préface VII) voor bijna alle fouten in dit werk aansprakelijk gesteld („c'est à M. de Goeje que je dois la plupart des errata”), dit zal den goeden naam van dien geleerde niet schaden. Over het algemeen laat de vertaling zich zoo aangenaam lezen, als de vervelende onderwerpen dit toelaten en geeft zij den zin van het origineel vrij juist weer. Ieder, die weet wat het is, in een vreemde taal te schrijven, zal begrijpen wat dit zegt; te meer daar het hier gold vertaling uit eene andere vreemde taal van zaken, die geheel buiten onzen gedachtenkring liggen! Toch mogen we ons hiermede niet tevreden stellen. Immers deze bewerking is niet bestemd voor hen, die zich in het algemeen van den inhoud van een fiqhboek op de hoogte willen stellen; alleen zij, die voor studie of rechtspraktijk kennis van détails noodig hebben, zullen haar raadplegen. En hiervoor komt het aan op diplomatische nauwkeurigheid. Daar nu ieder fiqhboek op bijna elke bladzijde een aantal kunsttermen vertoont, is de wijze, waarop deze worden weergegeven van het hoogste belang. En nu is de fiqh eene zoo eigenaardige wetenschap, zoowel wat hare onderwerpen als wat de methode van behandeling betreft, dat zelfs de terminologie van Europeesche rechts- en godgeleerdheid ons ten eenenmale in den steek laat, waar het op de vertolking van fiqhwoorden aankomt. Wij hebben daarvoor eenvoudig geene woorden. Daarom twijfel ik niet aan de instemming van elk deskundige, die de zaak overwogen heeft, wanneer ik beweer dat het onvertaald laten *ten minste van de telkens terugkeerende* kunsttermen in den tekst en het geven van een afzonderlijke lijst dier woorden met zorgvuldige omschrijving de eenig ware methode is. Een zeker aantal vreemde woorden, waaraan men gewent, omdat men ze telkens weder aantreft en welker verklaring men kan naslaan, verdient de voorkeur boven half of geheel onjuiste omschrijvingen die zelfs geen gebrekking beeld van het oorspronkelijke geven.

Het is jammer, maar waar, dat Mr. van den Berg dezen goeden weg slechts bij uitzondering heeft betreden. Van een elftal door

1) Is „du Iraq” (p. 18, 320) en „le omrah” (p. 320) wel juist?

Nawawi zelfen willekeurig en korthedshalve gekozen kunsttermen, welker veelvuldige herhaling die auteur reeds in de inleiding¹⁾ aankondigt, heeft v. d. Berg een viertal zeer terecht door teekens aangeduid²⁾. Hij had deze of eene dergelijke methode ook op de andere moeten toepassen; nu vertaalt hij ze niet altijd op dezelfde wijze en sommige doorgaande verkeerd. Zoo het p. 5 verklaarde en dikwijls voorkomende „naar den madzhab.”

Men weet, dat ieder moslim behoort tot een der gewoonlijk zoogenoemde secten of rechtsscholen, welke haren naam ontleenen aan den imām, dien zij als hoogste autoriteit in den fiqh erkennen. De Arabische naam van zulk eene school is *madzhab*, dat eigenlijk *weg* beteekent en, gelijk vele woorden van verwante beteekenis, overdrachtelijk de richting aanduidt, die iemand in zijn doen en laten volgt. Dit vertalen de Franschen gewoonlijk door *rite* en spreken dus van den „rite de Chāfi’i, de Mālik etc.” Van *alle* in onzen Minhādij aangehaalde meeningen (hetzij de auteur zelf ze aanneemt of verwerpt) kan men zeggen, dat zij thuis behooren in den „rite de Chāfi’i” of (naar den zin van Nawawi sprekende) „notre rite”. Maar juist daarom is die opzettelijke vermelding overbodig en heeft zij ook nergens plaats.

Talrijk zijn intusschen *binnen* den madzhab de punten van meer of minder belang, waaromtrent of Sjafi’i zelf in verschillende tijden verschillend heeft geoordeeld of een of meer zijner beroemdste leerlingen eigene meeningen hebben uitgesproken; in al die gevallen is het de taak van een man als Nawawi daartusschen eene keuze te doen³⁾. Nawawi onderscheidt nu zulke meeningen naar hare belangrijkheid en naar het gezag van dengene, die ze uitsprak, in verschillende, met kunsttermen aangeduide, klassen. Bij voorbeeld: meeningen, die Sjafi’is leerlingen als van hem afkomstig overleveren zonder dat daarbij wordt vermeld of zij tot zijn *oude* of tot zijn *nieuwe boek* behooren⁴⁾ noemt hij *qaul’s* (eigenlijk: uitspraken). Waar Nawawi zich in den Minhādij bij zulk een qaul aansluit, geeft hij dit korthedshalve te kennen door die door hem gekozen uitspraak *aẖhar* (resp. *masjhoer*) te noemen⁵⁾. Kent Nawawi aan een van de oudste volgelingen van Sjafi’i eene zeer groote zelfstandigheid toe,

1) Introduction, p. 4 svv.

2) Zie de „Abréviations.”

3) In de wetenschap der oecool heet deze werkzaamheid, waartoe zekere graad van idjtihād vereischt wordt, de *tardjīeh alaḡwāl*.

4) Zie hieromtrent en ook omtrent de hier besproken kunsttermen o. a. Nawawi’s Tahdzieb p. 680—681.

5) Introduction p. 4.

zonder hem van den imām geheel onafhankelijk te achten, zoo duidt hij diens meeningen met den naam *wadjh* (eigentlich; richting) aan¹). De termen *açahh* (resp. *çahieh*) worden nu door Nawawi gekozen om te doen blijken, dat hij in een bepaald geval tusschen verschillende wadjh's uitspraak heeft moeten doen. Eindelijk: verschilpunten van minder belang heeten *tarieq* (eigenlijk alweder: pad, weg); waar hij zulk een *tarieq* met verwerping van een of meer andere als den juiststen aanneemt, belooft hij den lezer dat dit steeds door den term de *madzhab* zal worden aangekondigd.²)

Dit laatste wordt nu door den heer v. d. Berg aldus vertolkt: „Le mot al-madshab indiquera le système qui dans notre rite me paraît mériter la préférence”, terwijl in het oorspronkelijke noch van een système, noch van een rite sprake is.

En waar het woord *al-madzhab* in den tekst voorkomt, lezen we in het Fransch nu eens dat iets is „défendu par notre rite” (p. 14), dan dat een voorschrift geldt „selon la doctrine de notre rite, (p. 30) dan weer dat iets voldoende is „d’après notre rite, altemaal uitdrukkingen, waarbij ieder lezer moet denken aan hetgeen den Sjafi’itischen ritus kenmerkt, terwijl de auteur zich eenvoudig uitspreekt ten gunste van ééne uit meerdere meeningen, die allen Sjafi’itisch zijn.

Erger doet zich deze verkeerde behandeling der kunstwoorden gevoelen bij de vertaling van termen, die niet aan Nawawi eigen zijn, maar die men in elk fiqhboek ieder oogenblik ontmoet: ik bedoel de woorden, die dienen om alle mogelijke handelingen der geloovigen te qualificeeren. De woorden *fardh* (in Indië përløe), *wādʒib*, *sonnat*, *mandoeb* of *mostahabb*, dat soms hiervan onderscheiden wordt) duiden met de daarbij behoorende werkwoorden de verschillende soorten (of graden) van door de wet voorgeschreven of aanbevolen handelingen aan; *mobah* of *dʒāʿiz* (voor handelingen) en *halal* (voor zaken) bestempelen iets als geoorloofd, dus uit wettelijk oogpunt onverschillig; terwijl *makroeh* en *harām* respectievelijk het afkeurenswaardige en het verbodene beteekenen. Bij het gebruik en de bepaling dezer woorden wijken de faqiehs van verschillende madzhab's in bijzonderheden van elkaar af, in alle hoofdzaken zijn zij eenstemmig. Niets ware dus eenvoudiger geweest dan in eene afzonderlijke lijst bedoelde termen kort en klaar te definiëren en ze dan onvertaald te laten. Nu moet bij den lezer een verkeerde indruk

1) Zie bijv. Tahdzieb t. a. p. de bespreking der vraag, of aan Aboe Thaur een zelfstandige (mostaqill) madzhab of slechts een wadjh in den madzhab moet worden toegekend.

2) Introduction p. 5.

ontstaan, daar de bewerker al die woorden nu eens zus, dan weer zoo paraphraseert met uitzondering alleen van het *Sonnat*, dat hij . . . geregeld verkeerd vertaalt.

Wanneer Nawawi zegt, dat een voorschrift *sonnat* is of tot *sonnat* is gesteld (josanno), dan vertaalt Mr. v. d. Berg dit door „La Sonnah veut” (p. 21). „la Sonnah a introduit” (p. 25). „la Sonnah exige” (p. 30), „la Sonnah prescrit” (p. 77), „Pratiques de la Sonnah” (p. 79), „la Sonnah recommande” (p. 282) etc. etc.

Dit alles brengt den lezer in den waan, dat deze voorschriften worden gekenschetst als berustende op den tweeden der vier door de orthodoxe scholen erkende grondslagen van den fiqh (Qorānt Sonnat, Idjmāʿ, Qijās). Blijkbaar gaat Mr. v. d. Berg hierbij uit van de verkeerde definitie, die hij in zijne „Beginselen van het Mohammedaansch Recht”¹⁾ van *fardh*, *wādʒib* en *sonnat* gaf; als zouden namelijk de fardhvoorschriften in den Qorān, de sonnatvoorschriften in de Overlevering gezocht moeten worden en de term wādʒib die beide omvatten.

Zulk eene definitie zoek ik bij Arabische auteurs vergeefs²⁾; wat meer is, zij wordt reeds door eenvoudige waarneming van het spraakgebruik van alle mij bekende Sjafiʿitische auteurs gelogenstraft. Telkens vindt men fardhvoorschriften genoemd, die niet uit den Qorān maar alleen uit de Sonnat van den Godsgezant af te leiden zijn, terwijl sommige zoogenaamde „sonnats” niet op den tweeden rechtswortel berusten. Wil men sprekende voorbeelden?

In onzen Minhādʒ, (p. 22) vinden we een zestal fardhvoorschriften voor de rituële wassching d. i. voorschriften, zonder welke vervulling zulk eene reiniging ongeldig is voor de Wet. In den Qorān vindt men hoogstens enkele daarvan even aangeduid. De 13 (Minhādʒ, p. 74 svv.) genoemde „zuilen van de ʒalāt” (voorschriften, die als essentieel voor deze godsdienst oefening gelden) zijn eveneens fardh-zaken en worden bij andere Sjafiʿitische schrijvers³⁾ uitdrukkelijk zoo genoemd; hetgeen niet wegneemt dat zij alleen op Mohammeds sonnat gegrond zijn.

1) Tweede druk pag. 7, noot 3.

2) Men vergelijke vooral de bloemlezing van definitiën in den „Dictionary of technical terms” op de woorden fardh en sonnat. Om het daar medegedeelde te verstaan, behoort men intusschen steeds wel te onderscheiden of van de sonnat als één van de „*adillat*” (= oecel) dan wel van sonnat als kunstterm in de *ʿibādāt* sprake is. Er wordt daar ook gewag gemaakt van een verschil tusschen de Hanafieten, die *sonnat* zonder meer alleen van den Profeet — en de Sjafiʿieten, die dit zoowel van de „Gezellen” als van Mohammed verstaan. Natuurlijk ziet dit op de sonnat als daniel (aḥl).

3) Ibn Qasim, Sjirazi.

Dat de term: *eene sonnat* in den *fiqh* volstrekt niets beslist aangaande de *bron*, waaruit het voorschrift is geput en dat lang niet alle aldus genoemde gebruiken op Mohammeds sonnat berusten, springt in het oog. Of zou men bijv. willen beweren, dat *het bevoelen van Mohammeds graf* (Minhādī, p. 336 eene sonnat genoemd) in navolging van den Profeet zelven geschiedt? Het woord *sonnat*, dit vergeet men steeds, beteekent oorspronkelijk: *manier, regel* en leent zich dus voor meer dan één technisch gebruik. En dit gebruik kent nu aan ditzelfde woord in de Wetenschap der rechtsbeginselen (*oeṣoel*) een geheel andere beteekenis toe dan in het recht (of liever: den *fiqh*) zelf.

Wanneer de heilige tekst (*naçç*), waarop een voorschrift berust — hetzij in Qorān of overlevering — op (naar de regelen der moslimsche kritiek) onbetwistbare wijze overgeleverd en, wat den inhoud betreft, ondubbelzinnig is¹⁾, dan heet zulk een voorschrift *fardh*. Is de rij der overbrengers eener traditie (de *isnād*) niet geheel in orde, is eene schriftplaats voor meer dan ééne uitlegging vatbaar of ook bevat een heilige tekst niet uitdrukkelijk maar implicite eene bepaling, dan heet een op zulk gezag berustend voorschrift eene *sonnat*²⁾. Velen voegen hierbij dat, terwijl men voor het volbrengen van een *fardh* zoowel als van eene *sonnat* door Allah wordt beloond, zijne straf wel hem treft, die een *fardh*, niet hem, die een *sonnat* verzuimt. Ja deze opmerking bewijst soms wel den dienst eener definitie.

Wādhib is bij Sjafi'i³⁾ met *fardh* synoniem en veel pleit voor de onderstelling, dat in onzen Minhādī dit spraakgebruik wordt gevolgd. De sonnats worden, naar de mate van het gezag, waarop zij berusten, onderscheiden in *vaststaande* en *overtollige*⁴⁾. De eerste dezer twee rubrieken, die dikwijls van „*fardh*” niet te onderscheiden is, wordt door sommige geleerden mede onder *wādhib* begrepen. *Mandoeb* of *mostahabb* heet eene handelwijze, aan welker voortteffelijkheid niemand twijfelt, maar die niet eigenlijk voorgeschreven is. *Haram* en *makroeh* staan tot elkaar in dezelfde verhouding als *fardh* en *sonnat*; wie eene *harām*handeling begaat, wordt gestraft, terwijl men zich door eene *makroeh*-zaak te doen, slechts de afkeuring der Wet op den hals haalt. Dit is in hoofdtrekken hetgeen, waarin bijna alle geleerden

1) Dat is, om het in de gebruikelijke kunststermen uit de drukken, wanneer de Qorānplaats *mohkam*, de overlevering *motawātir* is.

2) Dit woord heeft hier, zooals we reeds opmerkten, dus niets met de *Sonnat-annabī* te doen. Men vergelijke voor de zoo uiteenlopende beteekenissen, die dit woord in twee verschillende vakken heeft, hetgeen boven omtrent *madzhab* werd opgemerkt.

3) Zie Dictionary of technical terms.

4) Eene sonnat heet namelijk óf *mo'akkadat* (= sonnat alhoda) óf *na'idat*.

met elkaar overeenstemmen; dit zijn de kunsttermen, waarvan men een of meer op iedere bladzijde der eerste hoofdstukken (de „Pilaren”) van elk fiqhboek terugvindt en . . . waarvan men in de voor ons liggende Fransche vertaling zoo goed als niets bemerkt.

Soms wordt *wādġib* (bijv. p. 24, 32) evenals elders *fardh* (p. 22) door *nécessaire*, soms door *d'observance rigoureuse* (p. 84) of *rigoureusement obligatoire* (p. 323) weergegeven¹⁾, terwijl het elders onder een verre van technisch *on doit* (p. 31) of *il faut* (p. 223), of, met eene negatie, onder een *on n'a pas besoin de* (p. 33) verborgen ligt. Ik noem slechts enkele uit tallooze voorbeelden; maar men ziet, dat de terminologie der bewerking zeer veel te wenschen overlaat; sommige kunsttermen worden altijd verkeerd vertaald, van bijna alle blijft het technische den lezer onbekend. Afgezien van deze voor dit werk inderdaad capitale fout, geeft de vertaling, we zeiden het reeds, den zin van het oorspronkelijke meestal getrouw weer. Het hoofdstuk over de *Ġalāt* is met zorg bewerkt, waarvan zeker de vruchten bij eene nieuwe uitgaaf der „Beginselen van het Mohammedaansche Recht” niet zullen uitblijven; immers in dit werk werd hiervoor tot nog toe een te uitsluitend gebruik gemaakt van Lane's „Manners and customs of the modern Egyptians” en daardoor allerlei als algemeen geldend voorgesteld, wat genoemde oriëntalist alleen omtrent Qaïro berichtte. Maar ook de bewerking der andere hoofdstukken getuigt van den ijver des vertalers. Op enkele fouten worde hier zijne aandacht gevestigd.

Wanneer het (p. 20) heet, dat drie „wrijvingen” *wādġib* zijn maar de *itār* sonnat is, dan beteekent dit laatste geenszins „que les trois nettoiyements se fassent chacun à part”, maar dat in ieder geval het aantal (3 of meer) wrijvingen *oneven* moet zijn²⁾. *Mahārim* is p. 204 onvolledig door *parent* vertaald³⁾. Op p. 311 zegt Nawawi, dat, wie zich binnen den *haram* (het heilige gebied rondom Mekka) bevindt, om de omra te kunnen verrichten zich minstens een stap ver in den *hill* d. i. in het gebied tusschen de *mīqāts* (waar men van elders komende den *ihram* moet aannemen) en de *haramgrenzen* moet be-geven om den *ihram* aan te nemen. Dit vertaalt v. d. Berg niet

1) Niet zelden wordt zelfs eenvoudig de handeling, die in het Arabisch *wādġib* heet, in de vertaling genoemd zonder meer; bijv. 20 „Le frottement avec des pierres se répète trois fois.”

2) Dergelijk voorschrift ontmoet men dikwijls bij de *faqiehs*. Vergelijk ook *Minhādġ* p. 122—3, waar *witr* door v. d. Berg goed verklaard is; alleen had p. 123 in plaats van „qu'il faut même alors commencer par prier une rak'ah” gezegd moeten worden „dat men het (tahaddjod = nachtgebed) dan tot een even getal rak'ats moet maken” en daarna den *witr* herhalen.

3) Op dezelfde bladzijde is het *ġahieh* van den laatsten regel onvertaald gebleven.

geheel juist en zeer vrij aldus: „Dans le cas contraire, c'est-à dire en voulant accomplir la visite lorsqu'on se trouve déjà à la Mecque pour le pèlerinage¹⁾, il faut d'abord se rendre à la frontière la plus proche du territoire sacré sans distinction du pays d'origine du pèlerin, puis franchir cette frontière, ne serait-ce que d'un seul pas, et enfin se mettre en iħrām à cette même station²⁾).

In tegenspraak met den door hem vertaalden tekst en met alle mij bekende fighboeken zoowel als bijzondere handboeken voor hadji's, vertaalt v. d. Berg voortdurend (bijv. p. 317) den *woqoef* door „la halte *au mont* Arafah” en zegt hij (p. 327): „la loi exige absolument que l'on se soit trouvé sur quelque partie *de la montagne*”; terwijl hier integendeel uitdrukkelijk van het *land* (of: de vlakke) van Arafat sprake is en in uitvoeriger werken de toeleg om op den berg te komen met nadruk wordt afgekeurd als eene heidensche practijk. Evenmin lezen we in den Arabischen tekst, dat de imām twee chotba's *op den berg Arafat* uitspreekt, zooals v. d. Berg (p. 327) schrijft; integendeel zoowel deze korte preekjes als de beide daaropvolgende gebeden (ĉalāts) worden vóór den woqoef zelfs buiten de eigenlijke vlakte van Arafat gehouden; onze tekst (die zich steeds zooveel mogelijk bekort) spreekt zich dienaangaande in het geheel niet uit — in alle uitvoerige werken kan men het vinden³⁾. Juist aan zulke voorbeelden ziet men, hoeveel beter het geweest ware, een commentaar te bewerken dan een kort begrip in lapidaarstijl, geschreven om van buiten geleerd te worden. Immers men ziet zich tot paraphrase genoodzaakt, maar volgt nu zijn eigene (soms onjuiste) in plaats van die der moslims. Op pag. 329 leest men: „dans ce cas-ci leur halte ne compte que pour un acte fait après coup.” Dit moet zijn: „in dit geval moeten zij den woqoef herhalen”. Pag. 344 reg. 3 v. o. moet *illégalement* geschrapt worden. In den tekst staat het niet, maar het is bovendien als explicatie onjuist; de handeling is volkomen wettig; maar het brengen van een offer behoort er bij. Zoo zou er meer te noemen zijn; doch fouten van de laatst behandelde soort laten zich in een aanhangsel verbeteren en zouden op zich zelve weinig van de waarde des geheels wegnemen.

1) Het voorschrift geldt natuurlijk in de eerste plaats voor harambewoners, verder óók voor hen, die zich *wegens den hadj* in Mekka ophouden en óf niet dadelijk met eene omra zijn begonnen óf zich door meer dan ééne omra verdienstelijk willen maken.

2) Van het bestaan van een hill-terrein bemerkt de lezer dus niets; terwijl het woord *station* hem zeker zal doen meenen, dat hier sprake is van een der stations, die in het begin van dezen zelfden „Titre” behandeld worden.

3) Mr. van den Berg had overigens dit en hetgeen hier verder omtrent den hadj wordt opgemerkt, in mijn „Mekkaansche feest” met de noodige bewijspplaatsen kunnen vinden.

Aan den voet der pagina vindt men steeds eenige „annotations”, die hoofdzakelijk bestaan in verwijzingen, voor de verklaring van uitdrukkingen, naar die hoofdstukken van den Minhādĳ, waar zij opzettelijk behandeld worden; verder worden in het laatste gedeelte van Volume I ook de artikels der Fransche wetboeken aangehaald, die dezelfde onderwerpen behandelen. Verwijzing naar wetenschappelijke literatuur over de verschillende instellingen van den Islām lag niet in het plan des bewerkers en behoorde ook niet noodzakelijk bij de vertaling van een tekst als deze; alleen in het Negende Boek kon hij begrijpelijker wijze de verzoeking niet weerstaan, een paar maal naar „Do ut des”, zijn eigen eersteling, te verwijzen.

Een weinig te sterk spreekt zich de overigens zoo natuurlijke voorliefde des schrijvers voor zijne eigene geesteskinderen uit, waar hij in de voorrede kortelijk de receptie van het Mohammedaansche recht in Oost-Indië besprekende¹⁾ „pour de plus amples détails“ alleen verwijst naar zijne eigene „Beginselen van het Mohammedaansche Recht”²⁾ en zijn opstel over „de Mohammedaansche geestelijkheid en de geestelijke goederen op Java en Madoera.” Zou hier niet *ten minste* ook het zoovele verstrooide gegevens samenvattende „Java“ van Prof. Veth genoemd moeten zijn?

Het behoeft wel nauwelijks gezegd te worden, dat ik met deze opmerking niets wil afdingen op de bruikbaarheid van genoemd Handboek noch op de waarde dier verhandeling. Integendeel, van beide werken kan men in den vollen zin des woords zeggen, dat zij „eene leemte hebben aangevuld”. Van laatstgenoemd stuk bovendien, dat het sterk doet verlangen naar meer. En daarom besluit ik met den wensch, dat de heer van den Berg zijn Minhādĳ spoedig moge voltooien, om zich meer onverdeeld aan de zoo noodige verzameling van gegevens over het gewoonterecht te kunnen wijden. Hoe groot de belangstelling daarin is, daarvan heeft hem de ontvangst van zijn opstel over de „Mohammedaansche Geestelijkheid enz.”, dat reeds nu een tweeden druk beleefde, kunnen overtuigen.

Geteekend: Leiden, Februari 1883. Verschenen in De Indische Gids V (Amsterdam 1883), blz. 531—544.

1) Préface, p. VI, note.

2) Voor *Principes* moet men daar natuurlijk *Eléments* lezen; immers van de „Grundsätze” van het moslimsch recht is in bedoeld werk slechts in de Inleiding in het kort iets medegedeeld.

CIX

Die Zāhiriten, ihr Lehrsystem und ihre Geschichte. Beitrag zur Geschichte der muhammedanischen Theologie von Dr. Ignaz Goldziher. Leipzig, Otto Schulze, 1884.

Für die Geschichte des Islām steht dem Wißbegierigen zwar eine Unzahl von Laien angefertigter Kompilationen, dagegen sehr wenig von Sachverständigen Geschriebene zu Gebote. Dies hat seinen Grund zunächst darin, daß man gewöhnlich glaubt, der Islām sei „bei vollem Tageslichte entstanden“ und noch dazu gleich in erwachsenem Zustande in der Welt aufgetreten, er habe also eigentlich keine Geschichte. Die muhammedanische Kirchengeschichte, welche der christlichen an Wichtigkeit kaum nachsteht, studierte man nicht, weil man fälschlich voraussetzte, es wären nur Ausartungen zu konstatieren; man sah nicht ein, daß eine methodische Erforschung sogar von Muhammeds Leben und Lehre genaue Kenntnisse von den Richtungen und Parteien, durch deren Vermittlung uns allein die Geschichtsquellen zugänglich sind, erfordert. Besser als durch allgemeine Bemerkungen wird diese falsche Voraussetzung widerlegt durch Arbeiten wie der vorliegende Essai, der in weiteren Kreisen Aufmerksamkeit beanspruchen darf, als denen der europäischen *fuqahā*, welche sich für die Einzelheiten des muhammedanischen Ritus interessieren. Und dies um so mehr, da er sich mit den *Uṣūl al-fiqh*, also mit der Lehre von den Grundsätzen und mit dem Verhältnis der verschiedenen Rechtsschulen zu den Gesetzesquellen beschäftigt.

Die Einleitung und die ersten drei Abschnitte führen den Leser in die *terra incognita* dieser Uṣūlwissenschaft ein und ermöglichen ihm somit das Verständnis der eigentümlichen Stellung des Dāwūd b. 'Alī, des Gründers der Zāhiritenschule, in der Prinzipienfrage.

Es versteht sich von selbst und findet in den Tatsachen die reichlichste Bestätigung, daß die erste muhammedanische Generation, um den dringendsten Anforderungen der Praxis zu genügen, ohne eine ziemlich unumschränkte Anwendung der Einsicht (إدراک) ihrer Führer nicht auskommen konnte; die Worte Allahs und seines Gesandten versagten auf Schritt und Tritt. So lange man noch

nicht theoretisierte, trug man denn auch gegen ein solches Verfahren nicht das geringste Bedenken¹⁾. Eine spätere, rabbinistisch erzogene, systematisierende Generation wurde sich aber der gefährlichen Konsequenzen, die eine theoretische Anerkennung der Gültigkeit des **أى**, nach sich zöge, bewußt. Die konservative Richtung verhielt sich dem **أى** gegenüber rein negativ, was ihr dadurch erleichtert wurde, daß man schon längst manches spätere Gesetz entweder mittels künstlicher Qorānauslegung Gott, oder mittels eigens dazu erfundener Überlieferungen dem Gesandten Gottes beigelegt hatte. Andere aber versuchten dem unentbehrlichen legislativen Elemente eine feste Grundlage zu geben: mittels der Analogie (*qijās*) knüpften sie die „Ansicht“ über unentschiedene Rechtsfälle an das gegebene, heilige Quellenmaterial. Daneben wurde für Fälle, in welchen das Qijās versagte, der Willkür ein kleines Gebiet reserviert; dieses wird in den Hanaf., Mālik., Šāfi'it. Schulen resp. durch die Termini **استصحاب**, **استصلاح**, **استحسان** bezeichnet. Da namentlich das mālik. **Istiḥlāḥ** der Willkür freien Spielraum gewährt (vgl. z. B. Zāhiriten, S. 56), hätte der Verfasser auf das **استحسان** als Charakteristikum des A. Hanifa gegenüber den traditionalistischen Gelehrten kein Gewicht legen sollen. Hier möchte ich daran erinnern, daß überhaupt die herrschende Ansicht über das Verhältnis der vier orthodoxen Rechtsschulen, welcher auch der Verfasser sich anschließt, m. E. jedes Grundes entbehrt. Den früher²⁾ von mir dagegen zusammengestellten Daten könnte ich manches hinzufügen; ich beschränke mich hier auf den Nachweis, daß es dem Verfasser, trotz seiner wohlbekannten Belesenheit, nicht gelungen ist, für die von der seiner Kollegen prinzipiell verschiedene Stellung des A. Hanifa Argumente aufzufinden. Es waren die Gegner A. H's, welche ihn als einen der Tradition Unkundigen (Zāh., S. 25) verschrien; derselbe Vorwurf traf aber seinen extremen Gegner Dāwūd von Seiten seiner Feinde (S. 29). Zu dem Beispiel zāhiritischer Interpretationsmethode (Sure II: 180), welches der Verfasser (S. 77) anführt, bildet die Auslegung, welche A. H. von Sure IV: 102 (vgl. Baidhāwī) gibt, ein treffendes Seitenstück. Wie leicht aber eine

1) Die Tatsache, daß nicht nur etwaige Vorläufer der späteren **أهل الراى** sondern auch die von der traditionellen Richtung am meisten verehrten „Genossen“ usw. in sehr viel freierer Weise als A. Hanifa praktisch **أهل الراى** waren, hätte der Verfasser vielleicht etwas mehr hervorheben sollen.

2) *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van N. Indië*, uitg. door het Kon. Instituut, 5° Volgreeks, VI° Deel, pag. 406 ff., 417 usw. [II, 45 vgg., 54 vg.].

herrschende Ansicht zum Vorurteil wird und dann auch die tüchtigsten Gelehrten irre führt, ersieht man am besten aus dem Nachfolgenden: Nawawī gibt in seinem *Tahdīb* die Notiz, daß zur Zeit A. H.'s noch vier „Genossen“ am Leben waren, der Imām aber von keinem dieser Leute (Traditionen) hörte. Hiermit will er über A. H.'s Gesinnung nichts gesagt haben; dies leuchtet ein, wenn man bedenkt, daß zwei von jenen „Genossen“ starben, als A. H. resp. 5—6 und 7—10 Jahre alt war¹⁾, der Dritte zu den Überlieferern gehörte, gegen welche er öffentlich sein Mißtrauen äußerte²⁾, der Vierte aber eine gänzlich unbedeutende Persönlichkeit war³⁾. Diese Notiz scheint nun dem Verfasser etwas für A. H.'s Gleichgültigkeit gegenüber der Tradition zu beweisen; dazu muß er aber die Worte Nawawī's folgendermaßen interpretieren (S. 13): „und er bestrebte sich nicht, von diesen Autoritäten Traditionen zu hören.“ Es bleiben also nur die tendenziösen Anekdoten der Gegner des „großen Imām“; diese kann man aber auch ohne die Annahme eines spezifischen Unterschieds zwischen der irāqischen und ihren Schwesterschulen erklären.

War also der Gegensatz auch kein prinzipieller, es bleibt immerhin das Faktum, daß die Auseinandersetzung des Islām mit dem Ra'j eine Spaltung der muhammedanischen Gelehrten in die zwei Hauptgruppen der *اهل الرأي* und *اهل الحديث* (damals = *الفقه*)⁴⁾ herbeiführte. Treffend hebt nun der Verfasser die eminente Bedeutung des Imām al-Šāfi'ī für die Ausgleichung dieses Gegensatzes hervor. Den Sachverständigen wird es nicht Wunder nehmen, wenn es dem Verfasser auf diesem so schlüpfrigen Gebiete nicht immer gelungen ist, Anekdotenhaftes von zuverlässigem Quellenmaterial zu

1) Abdallah b. Abī Awfa († 86 oder 87) und Sahl b. Sa'd († 88 oder 91); vgl. *Tahdīb*.

2) Anas b. Mālik; vgl. *Tahdīb* 167, 2 und Šārānī, *Mizān* I: 79, 15 v. u. (ich zitiere die Wabbī-Ausgabe d. J. 1291 H.)

3) Abū Tufail, der seine Berühmtheit nur dem Umstande verdankt, daß er der am längsten lebende „Genosse“ war.

4) Bei der Bedeutungsentwicklung des Wortes *fiqh* (vgl. die interessanten Beiträge Goldz. S. 18—19) muß man nie außer Acht lassen, daß *fiqh* und *ilm* urspr. Synonyme sind. Man denke z. B. an *فقه الدين* und die bekannte Tradition:

من يرد الله به خيرا يفقهه في الدين; Ghazālī, *Ihja* (ich zitiere die Wabbī-Ausgabe A. H. 1282) I: 11 *طريق الآخرة*; so wird wohl auch *فقه اللغة* (Goldz. S. 19) am besten verstanden. Trotzdem können natürlich *fiqh* und *ilm* mitunter geradezu einen Gegensatz bilden, wie in der in Tirmidī's Traditionensammlung häufigen Kombination: *اهل العلم والفقه*, wo *علم الحديث*—*العلم*.

unterscheiden¹⁾. Von keinem der großen muslimischen Schulhäupter besitzen wir eine auch nur annähernd so tüchtige Charakterisierung als die vorliegende des al-Šāfi'i. Als Eklektiker stand er über den beiden extremen Ansichten, welche seine Zeit beherrschten. Indem er den Ultra-Kasuisten als Vindex des Traditionalismus entgegentrat, erkannte er zugleich die Notwendigkeit des Qijās innerhalb gewisser von ihm zuerst genauer bestimmten Grenzen an. Von seinen Schülern sahen die meisten nur je eine Seite des Meisters und gingen somit, von seinem vermittelnden Standpunkte aus, verschiedene Wege. Unter seinen Verehrern finden sich Kasuisten und schroffe Traditionalisten, unter welchen letzteren der Gründer der *Zāhirschule* eine bedeutende Stellung einnimmt. Die spärlichen Daten über dessen Leben schickt der Verfasser einer gründlichen Besprechung seiner Lehre voran. Schonungslos wendet Dāwūd den Grundsatz an, daß keinerlei menschliche Weisheit das Verständnis und die Auffassung des von Gott gegebenen Gesetzes zu vermitteln habe. Aus dem Umstande, daß Dāwūd trotz dieser Einseitigkeit seinen Platz in den šāfi'it. *Ṭabaqāt* behielt, erhellt nebenbei, wie ganz verschieden der damalige Begriff des *Taqlīd* von dem späteren war. Eine natürliche Folge jener Grundlage war es, daß Dāwūd das Ra'j und das Qijās verwarf und die vierte sog. „Wurzel“ des *fiqh*: das Iğmā' auf die Genossen Muḥammeds beschränkte.

Das Fehlen einer historisch-kritischen Würdigung dieser beiden Uçūl in der europäischen Literatur veranlaßte den Verfasser zur eingehenden Behandlung dieses Gegenstandes; seine Ergebnisse sind in allen Hauptpunkten die nämlichen, zu denen Ref. in seinem ungefähr gleichzeitig geschriebenen Aufsatz²⁾ gelangt war. Da die Verwertung aller Gesetzesquellen durch das Iğmā' vermittelt wird, sind S. 32, Z. 20 die Worte: „welche in den geschriebenen Gesetzesquellen nicht genau erörtert sind“ zu streichen. In bezug auf die territoriale Beschränkung des Iğmā', welche der Verfasser von Mālik erwähnt, möchte ich auf Ähnliches (اجماع اهل الحرمين)

1) Er führt z. B. S. 21, Z. 26ff. einen Ausspruch al-Šāfi'i's an, dem man ganz gleichbedeutende unter A. H.'s Namen in Umlauf gesetzte entgegenstellen kann (vgl. Ša'rānī, Mizān I: S. 76, Z. 12 v. u.); etwas willkürlich heißen (S. 26) die Bekämpfer des Studiums der „Ausnahmegesetze“ die wahren Vertreter der šāfi'it. Grundsätze, während doch Taḥḍīb S. 55 gute šāfi'it. Autoritäten, welchen sich Nawawī selbst anschließt, jenes Studium für empfehlenswert, bzw. notwendig erklären.

2) Bijdragen tot de T. L. en Vk. van N. Indië, uitg. door het Koninklijk Instituut, 4° Volgreeks, VI° Deel. S. 392ff. [II, 33 vgg.]

bei Bochārī¹⁾ hinweisen. Die auf den ersten Blick auffallende Erscheinung, daß die Zāhiriten trotz ihrer mehr oder weniger konsequenten Verwerfung des Qijās nicht zu bedeutend abweichenden praktischen Resultaten gelangten, wird dadurch erklärt (und dies hätte der Verfasser etwas schärfer, als S. 123—124 geschehen, betonen sollen), daß sie in ihrem مفهوم der heiligen Texte²⁾ einen leidlichen Ersatz für die Analogie hatten.

An diese allgemeine Darstellung der zāhiritischen Grundsätze knüpft sich in den folgenden drei Abschnitten (IV—VI) eine Reihe von charakteristischen Beispielen ihrer Qorān- und Traditionsexegese, sowie ihrer Behandlung der bekannten خبرة الأحكام. Der Verfasser führt uns gleichsam in der zāhiritischen Werkstätte umher; da ihre Methode nur mittels Vergleichung mit der ihrer Schwester-schulen verstanden werden kann, fällt hierbei auf manche Seite des Treibens der fuqahā überhaupt ein neues Licht. Für die vielfache Belehrung, welche der Verfasser uns hier gewährt, dankend, wagen wir es jedoch gegen seine von muslimischer Orthodoxie zu sehr beeinflusste Beurteilung des zāhiritischen Strebens einige Bedenken zu äußern. Ist denn wirklich ihre „Wortklauberei“³⁾ so viel „peinlicher als die der vier „anerkannten“ Madāhib? Wenn diese jeden Gebrauch von goldenen und silbernen (nicht aber kostbaren) Gefäßen verpönnen⁴⁾ (anderen Luxus aber gestatten), während die Zāhiriten das Verbot buchstäblich auf das Trinken beschränken; wenn sie das qorānische „Streifen durch das Land“ nicht mit den Zāhiriten auf jede Entfernung vom Wohnorte anwenden, sondern 12000 Schritt als Minimum festsetzen⁵⁾, tut man ihnen dann nicht zu viel Ehre, wenn man sagt, „sie forschen dem Geiste des Gesetzes nach“ und die Zāhiriten seien Wortklaubler? Ist nicht die S. 64—65 erwähnte exegetische Künstelei der Hanafiten durch eine Buchstabenverehrung bedingt, welche uns in ihrer Unaufrichtigkeit vielmehr zuwider ist als der ernsthafte Gehorsam, welchen die Zāhiriten dem göttlichen Gesetze erweisen⁶⁾? Das تخصيص al-Šafi'ī's ist im wesentlichen kaum liberaler als das Dāwūd's. Hätten wirklich die

1) Bochārī III: 315—316 (ich zitiere die dreibändige Bülāqer-Ausgabe, A. H. 1280). Ebenda findet sich eine Variante zu der Tradition, welche Goldz. S. 19, Anm. 1, nach Ibn Hišām anführt.

2) Vgl. Goldz. S. 80, Z. 18ff., S. 89, Z. 20 und meine oben angef. Abhandlung, S. 412, Anm. [II, 50, noot 3].

3) Goldz. S. 46, 89 und sonst.

4) S. 44. 5) S. 46.

6) Man vergleiche auch die oben angeführte Probe echt zāhiritischer Qorān-auslegung von Abū Hanifa.

nicht-zāhiritischen Schulen dem Qa' Gerste oder Datteln bloß die Bedeutung einer „Bestimmung des Minimalmaßes“¹⁾ für das *ḡakāt al-fitr* beigelegt und eine „gleichwertige Quantität“²⁾ einer andern Fruchtgattung für zulässig erklärt, so ließe sich da zur Not prinzipielle Freiheit herauslesen. Aber diese von den Umajjaden eingeführte Rücksichtnahme auf den Wert der Leistung wurde nur von Abū Hanifa und Ibn Hanbal (nach der herrschenden Ansicht den zwei Extremen) befürwortet. Mālik, al-Šāfi'ī und die Majorität (جمهور) bezeichneten die Tradition, auf welche jene sich stützten, als ضعیف und forderten ein gleiches, nicht ein gleichwertiges Maß³⁾. Wie man sieht, ist schon aus den vom Verfasser selbst angeführten Beispielen zu entnehmen, daß es sich nur um ein plus oder minus handelt; dabei ist das Verdienst der Konsequenz unbedingt auf Seiten der Zāhiriten. Indessen hat der Verfasser Recht mit der Behauptung⁴⁾, daß die der Humanität förderliche *pia fraus* und exegetische Gewaltakte bequemer auf analogistischem als auf zāhiritischem Wege zu erzielen sind⁵⁾, aus welchem Grunde denn auch Fanatiker sich mehr zu diesem Madhab hingezogen fühlten als zu jenem. Tolerant angelegten Geistern konnte aber das مفهوم die gleichen Dienste leisten wie den Analogisten ihr Qijās. Der Verfasser gibt denn auch (S. 63) in bezug auf Ibn Hazm zu, daß an seinen bornierten Ansichten sein individueller Fanatismus nicht weniger Anteil hat, als seine Deduktionsmethode.

Trefflich hat der Verfasser die Weise, in welcher eine Rechtsschule die „fünf gesetzlichen Kategorien“ handhabt, als Kriterium für ihre allgemeine Gesinnung verwertet. Ein für die Geschichte dieser Unterscheidung wichtiger Ausspruch von Mālik, auf welchen hinzuweisen ich hier Gelegenheit nehme, wird Ihjā I: 72 überliefert. Die Definition der *Sunna* als zweite der fünf Kategorien (welche allzu oft mit der *Sunna* als Gesetzesquelle vertauscht wird) gibt der

1) Goldz. S. 57.

2) S. 58.

3) Vgl. Nawawī's Kommentar zu Muslim III: 9 ff.

4) S. 59, 62.

5) Einige ihrer „liberalen“ Ansichten verdankt die hanaf. Schule einfach dem Umstande, daß sie die ältere ist und der Islām immer exklusiver wurde; so z. B. die Erlaubnis zum Aufenthalt im Haramgebiete für Andersgläubige (Goldz. S. 62, Anm. 1). Nicht die hanaf. Deduktionsmethode hat hier „die Geltung des koranischen Verbotes aufgehoben“ sondern die Hanaf. vertreten hier die ältere Exegese dieser Offenbarung. Man vgl. die interessante Stelle Belāğorī S. 54, wo vom Chalifen Abdalmālik ein Christ als Architekt nach Mekka geschickt wird, um die von der Überschwemmung heimgesuchte heilige Stadt und ihre Moschee mit besseren Dämmen zu versehen.

Verfasser (S. 66—67) ganz richtig, hält sie aber nicht überall genau fest. Die dazu (S. 67, Anm. 1) aus dem 'Iqd zitierte Stelle bezieht sich nämlich gar nicht auf das zweite حَكْم, sondern auf die Sunna als zweites der Uḡl, wie schon daraus hervorgeht, daß aus ihr verschiedene Stufen des حَرَام, also der fünften Kategorie, deduziert werden. Hiernach ist S. 84, Z. 9 statt „der Sunna“ zu lesen „einer Sunna“; der Artikel steht للجنس, wie der Zusammenhang zweifellos ergibt. Der auch von den Traditionalisten (Bochārī III: 321) vertretene Grundsatz, man dürfe keinen Imperativ als Empfehlung (bzw. Erlaubnis), keinen Prohibitiv als Mißbilligung fassen ohne ausdrückliche Autorität der hh. Texte, wird natürlich von den Zāhiriten auf die Spitze getrieben.

Der VI. Abschnitt zeigt in aller Kürze, daß die Hanbaliten der Zāhirschule an Eifer für das Wort kaum nachstehen, ja sie mitunter überbieten.

Natürlich fahndeten Qijāsfreunde und -feinde mit gleichem Eifer nach Qorānstellen und Traditionen, die ihren resp. Ansichten als Stützen dienen sollten. Diese Seite des Parteienkampfes findet im VII. Abschnitt eine fast erschöpfende Behandlung, wobei selbstverständlich auch solche Texte angeführt werden, welche für die Berechtigung anderer Gesetzesquellen, namentlich des Iḡmā', von Wichtigkeit sind. Für das Iḡmā' beruft man sich, außer den vom Verfasser zitierten Stellen, auch auf Sure II: 137¹⁾; gegen die Analogie auf IV: 62, 106¹⁾. Als die giftigste Frucht des Qijās betrachteten die Zāhiriten die in der Gemeinde herrschende Meinungsverschiedenheit. Gegen die von ihnen ins Feld geführten hh. Texte, nach welchen das Ichtilāf ein Werk des Teufels wäre, fanden und erfanden die Gegner andere, denen zufolge es eben von Gott gewollt sei (Goldz., S. 94ff.). In der qijāsfreundlichen Überlieferung: „Die Meinungsverschiedenheit in meiner Gemeinde ist rahmatun“ möchte ich diesen Ausdruck nicht ohne weiteres mit dem Verfasser „Ausfluß der göttlichen Barmherzigkeit“ übersetzen. Ursprünglich wird vielmehr (رحمة = رخصة) ein Zugeständnis von Gott, der menschlichen Schwäche wegen, gemeint sein²⁾. So große Bedeutung wie Dugat (Goldz. S. 93) möchte ich dem Spruche auf keinen Fall beimessen. Solche Traditionen sind Ausdrücke der geltenden An-

1) Z. B. in den Waraḡāt-Kommentaren und Bochārī III: 313—314.

2) Die Erzählung, welche der Verfasser (S. 94, Anm. 2) nach al-Damīrī gibt, findet sich im Ihja I: 24. Daß übrigens Ghazālī für das Ichtilāf gar nicht eingenommen war, zeigt Ihja II: 180, Z. 22, wo er Sure III: 110 dagegen anführt. Die Erzählung ist ihm weiter nichts als eine Probe des رعد مالك في الدنيا.

sichten; solche zu erzeugen (Goldz. S. 96, Z. 13; vgl. S. 97 unten) wären sie nicht imstande. Gegen die *نفقة الرأي والقياس* ließ man noch ein paar Traditionen gelten, welche Nawawī in seinem Kommentar zu Muslim¹⁾ aus diesem Gesichtspunkte betrachtet.

Die Vorzüge, welche des Verfassers Behandlung des zāhiritischen Lehrsystems in den besprochenen sieben Abschnitten auszeichnen, bewähren sich nicht weniger an seiner Darstellung der Geschichte dieser Schule im VIII. Abschnitt, der nahezu die Hälfte des ganzen Werkes bildet. Man muß in profaner und heiliger muhammedanischer Literatur zu Hause sein wie Goldziher, um die geschichtlichen Daten über das früh „verschollene“²⁾ und daher in historischen und dogmatischen Werken nur wenig beachtete *Madhab* so aus allen Winkeln zusammenzubringen. Von ihrem Geburtslande Irāq aus verbreitete sich die Dāwūdische Lehre zunächst in West- und Mittelasien. Der westliche Islām, über dessen Charakter der Verfasser interessante Andeutungen gibt³⁾, wurde schon im 4. Jahrhundert vom Zāhirismus berührt; später aber wurde die Lehre hier von Ibn Ḥazm energisch verfochten, selbständig ausgearbeitet und zuerst auf das Gebiet der Glaubenslehre angewendet, welches sich bis dahin ihrer Herrschaft entzogen hatte. Für die Charakterisierung dieses großen spanischen Gelehrten standen dem Verfasser außer seinen anderweitigen Lesefrüchten die handschriftlich erhaltenen Werke des Ultra-Zāhiriten selbst zu Gebote. Die Haarspalterei, zu welcher jeder ehrlich durchgeführte mechanische Offenbarungsglaube hinführt, erreicht in ihm ihren Höhepunkt. In einem Falle aber, wo er seiner eigenen Lehre untreu wird (Goldz. S. 164), sieht man eben, daß seiner Buchstabenverehrung tiefe Gottesfurcht zugrunde liegt. Die Aš'ariten deuten allerdings viel „freier“ an der Offenbarung herum; kommt aber dabei schließlich viel Vernünftiges heraus?

Der Versuch, die Dogmatik zu zāhirisieren, hatte keinen dauernden Erfolg: die Zāhirschule blieb ein *madhab fiqhī*, welches mit verschiedenen Ansichten auf dem Gebiete des Kalām sich vertrug.

1) Muslim III: 12, 25. Aus Qor. LIII: 4 erschließen Einige, daß sogar Muḥammed nichts mittels *اجتهاد* entscheiden durfte; vgl. Baidhāwī.

2) Seit dem 5. Jahrhundert nach Ša'rānī, Mīzān I: 35 vgl. aber Nawawī, Tahdīb, S. 288.

3) Nur mit dem „strikten Traditionalismus“ als Bezeichnung für die Lehre Mālik's bin ich nicht einverstanden; man denke an die häufige Anwendung des *رأي* in seinem Muwatta, an sein Istiṣlāḥ usw. Das Schlimmste, was sich in dieser Beziehung denken läßt: *تعرق* (Iraqisieren) wird ihm in Qortobī's Commentar zu Sure IV: 28 vorgeworfen.

Aber auch als solches beherrschte sie das Leben nur 1. in einigen Ländern West- und Mittelasiens zur Zeit, wo die *Maḡāhib* noch nicht recht ausgebildet waren; 2. im 6. Jahrhundert durch Fürstengunst in Spanien und Nordafrika. Später bekannten sich zu ihr fast nur Gelehrte, welche jedoch, falls sie öffentliche Ämter inne hatten, auch dem herrschenden *Maḡhab* zu folgen genötigt waren. Schon die Verwerfung des *Taqlīd*, also die Verpflichtung jedes Gläubigen zur selbständigen Gesetzesforschung verkannte offenbar das Autoritätsbedürfnis jeder größeren Religionsgemeinde, indem der konservative Instinkt der Kirche eher zuließ, daß man den Häuptern längst habilitierter Schulen, als daß man den Gelehrten seiner eigenen Zeit nachbetete.

Es fällt auf, daß wir unter den Gelehrten, welche *zāhiritische* Neigungen betätigten, manchem berühmten Mystiker begegnen; in der Regel trafen sie aber nur in der Verwerfung des *Taqlīd* zusammen, zu welcher diese durch ihre natürliche Abneigung gegen das ganze *Fiqh* gelangten. Die S. 180 angeführte Schimpfrede des *Jahja b. Mu'ād* gegen die „Gelehrten der Welt“ gibt *Ghazālī*, *Ihja* I: 54 (Leid. Hs. 408*, S. 132) mit einigen Varianten, von denen ich nur die interessante Lesart: *ظاهرية* statt: *طالوتية* verzeichne. Auch *Ghazālī* stimmt den *Zāhiriten* nur in der Negierung bei. Mit dem von Goldz. (S. 182) erwähnten Ausspruche: das *fiqh* sei eine *علم الاخرة*, ist er völlig einverstanden; nur daß die späteren Gelehrten¹⁾ den Namen fälschlich auf das *علم الفتاوى*, also auf ein „pseudonym“ *fiqh* beschränkten. Dem *Qijās* ist *Ghazālī* nicht so abgeneigt, als man aus des Verfassers Worten schließen könnte. An der S. 182 bis 183 zitierten Stelle handelt er gar nicht von den *أصول الفقه*, sondern von den *أصول العلوم الشرعية*, den Hauptgegenständen der Gesetzeswissenschaft. Zu diesen könnte nun sogar der eifrigste *Qijās*freund die Analogie nicht rechnen, weil sie eine an und für sich inhaltsleere Methode ist, welche angewendet, nicht aber studiert werden kann. Das *Qijās* wird aber im *Ihja* selbst nicht nur (Goldz. S. 184) notgedrungen anerkannt, sondern öfters sehr frei angewendet²⁾, und es geht aus einer vom Verfasser übersehenen Stelle des *Ihja* hervor, daß *Ghazālī* ihm gar nicht aus dem Wege gehen will: *فإن سئل [العالم] عما يعلمه تحقيقاً بنص كتاب الله أو بنص* *فان سئل [العالم] عما يعلمه تحقيقاً بنص كتاب الله أو بنص* heißt es I: 62; also die ge-

1) So heißt es ja auch bei Sachau an der vom Verfasser angeführten Stelle.

2) Z. B. II: 223 und 227 wird ein sehr freier Gebrauch vom *قياس العلة* gemacht.

wöhnliche Tetras. Seine Abneigung gegen das (falsche) ¹⁾رای, seine Warnung vor jedem Taqlīd, sogar dem der „Genossen“²⁾, außer in sofern deren آثار ein zuverlässiges Zeugnis von der Sunna Muḥammeds abgeben, seine Beschränkung des اجماع³⁾, das alles hat nur den Zweck, aller (auch zāhiritischen) juristischen Haarspalterei gegenüber einen möglichst freien Standpunkt zu gewinnen, das gesetzlich Bestimmte auf ein Minimum zu reduzieren und den فتاری القلب, welchen Gh. sogar das علم الظاهر⁴⁾ unterwirft, freien Spielraum zu gönnen. Auf diesem Wege möchte aber kein Zāhiri den Mystiker begleiten.

Die Reihe der vom Verfasser aufgeführten Gelehrtennamen, denen höchst interessante biographische Notizen beigegeben sind, schließt der berühmte Maqrizī, welchen der Verfasser mit triftigen Gründen des Plagiats anklagt. Die Schule büßte indessen allmählich jeden Einfluß auf den Entwicklungsgang des Islām ein. Mit dem lakonischen: لا يُعْتَدُ بِهِم wurde sie von den Schwesterschulen abgefertigt. Die Lehre des Iğmāʿ, welche sich überhaupt jedem Versuche einer scharfen Definition entzieht, wurde durch diese Nichtberücksichtigung (welche sich aber nie zur Verketzerung verstieg) auf das Willkürlichste beschränkt. Welche bedeutende Religion hat nicht, wo es not tat, die Konsequenz dem praktischen Erfolge geopfert? Obgleich also die Vertreter der unfehlbaren muhammedanischen Kirche sich um die zāhiritischen Dogmata nicht zu kümmern brauchen, so ist uns die Kenntnis dieser extremen Richtung, welche mit dem allen Muslimen gemeinsamen mechanischen Offenbarungsglauben Ernst machte, um so unentbehrlicher. Dem Geschichtsschreiber des Islām ist das Verständnis der orthodoxen Lehre von den Grundsätzen ohne ein eingehendes Studium der Zāhirschule ebenso unmöglich, wie das Verständnis der muhammedanischen Staatsidee ohne Berücksichtigung der chāriḡitischen Bewegung.

Mit einigen wertvollen Bemerkungen über die verschiedenen Bedeutungen des Terminus *al-Zāhiri* sowie über die (den einschränkenden Versuchen der Zāhirschule entgegengesetzten) vergeblichen Bemühungen, den vier Gesetzesquellen andere (die 'Ādat oder 'Urf) anzureihen, schließt der Verfasser seinen reichhaltigen Beitrag zur Geschichte der muhammedanischen Theologie, der weit mehr enthält, als der anspruchslose Titel besagt.

1) Ihjā I: 63.

2) Ihjā I: 70.

3) Ihjā I: 62.

4) Ihjā I: 64.

Einige in dem Buche selbst verwertete arab. Inedita (Auszüge aus Ibn Hazm's Ibtāl al-Qijās und aus dem Waraqāt-Kommentare des Ibn al-Firkāh, die Artikel **الظاهرى** und **الداوى** aus al-Sam'ānī's Kitāb al-Ansāb) bilden einen bei der Spärlichkeit der allgemein zugänglichen Uḡūl-Literatur sehr erwünschten Anhang.

Es braucht bei einer Arbeit Goldziher's kaum besonders hervorgehoben zu werden, daß der Leser auf Schritt und Tritt Belehrung findet auch über solche Gegenstände, welche außerhalb des Gebietes der vorgenommenen Untersuchung liegen. Ich verweise nur auf die Bemerkungen über die Ichtilāf-Literatur (S. 37, Anm., vgl. die Anm. 2, S. 229f.), über die Kritik der altarabischen Poesie (S. 66 Anm. 3), über Plan und Anlage der Traditionssammlungen al-Bochārī's und Muslims (S. 103ff.), den Nachweis heidnisch-arabischer Weisheit in muslimischen Sprüchen (S. 154), die Anekdote über Ra'j und Qijās in der Poesie (Anm. S. 228—229) usw.

Von Druckfehlern verzeichne ich nur S. IX, letzte Zeile: 146, wo zu lesen: 144; S. 201, Z. 12 Exoterisches, lies: Esoterisches. Versehen sind wohl S. 196, Anm. 4: **حفظ** statt: **خفف**, wo also keinerlei Schwierigkeit; S. 201, Z. 14: **المسلوب** statt: **المسكوت**, wodurch die Anm. 15 hinfällig wird.

Die Wissenschaft des Islām spendet ihre reifen Früchte nur denen, die sich liebevoll in sie versenken; solche Freunde hat sie leider nicht zu viele. Von diesen Wenigen ist wohl keiner berufener, uns ein Gesamtbild von der Geschichte und dem Charakter jener Religion zu geben, als Dr. Goldziher. Leider ist sein Werk „der Islam“, auf welches uns Dr. Bachers Bericht recht begierig machte, nur den wenigen Ungarisch Lesenden zugänglich. Aber es steht zu hoffen, daß diese Leuchte nicht immer unter dem ungarischen Scheffel versteckt bleiben wird, denn die vorliegende zunächst für Fachgenossen bestimmte spezielle Untersuchung bildet laut dem Vorworte eine der Vorarbeiten zu „einer zusammenhängenden Studienreihe aus dem Gebiete der Entwicklungsgeschichte der muhammedanischen Religion“, welche der Verfasser zu veröffentlichen beabsichtigt. Wir schließen mit dem Wunsche, daß dieser lobenswerte Plan möglichst bald zur Ausführung gelange.

Gefesend: Leiden, Februar 1884. Verschenen in Literaturblatt für Orientalische Philologie I, blz. 417—429. -

Die vier orthodoxen muhammedanischen Rechtsschulen unterscheiden sich voneinander nur in Einzelheiten, denen sie selbst bekanntlich nur untergeordnete Bedeutung beilegen. Die spätere Fusion hat die Gegensätze des 1. Jhs. unseren Augen entzogen; erst weitläufige historische Untersuchungen werden uns vielleicht in der Zukunft einen Einblick in die älteste Geschichte dieser Maḏāhib ermöglichen. Jedenfalls gehen alle von denselben Gesetzesquellen aus und verfahren nach derselben Deduktionsmethode. Dieser Übereinstimmung in der „Lehre von den Grundlagen des Gesetzes“ (*Uṣūl al-fiqh*) sind aber im Islām heftige Kämpfe vorangegangen. Namentlich über die Definition des „Consensus“ (*Ijmāʿ*) der unfehlbaren Kirche und über die Berechtigung der „Analogie“ (*Qiyās*) waren die Ansichten geteilt. Mit diesen für die Entwicklung des Islām überaus wichtigen Parteikämpfen beschäftigt sich die vorliegende Untersuchung, welche von des Verfassers tiefem Verständnis für religionsgeschichtliche Probleme ein neues, glänzendes Zeugnis ablegt. Die Zāhiriten, den allen Muslimen gemeinsamen mechanischen Offenbarungsglauben auf die Spitze treibend, verpönten die Gesetzesdeduktion mittels Analogie, beschränkten das *Ijmāʿ* aufs äußerste und hielten sich ängstlich an den Wortlaut (*Zāhir*) der Offenbarung und der Überlieferung.

In dem systematischen Teil seiner Studie gibt der Verf. zuerst eine Übersicht von den vor der Entstehung der Zāhirschule in diesen Fragen geltenden Ansichten, entwickelt den Gegensatz der *Ahl al-ḥadīth* und *Ahl al-raʾj* (S. 1—19) und unterzieht al-Ṣāfiʿī's vermittelnden Standpunkt in der Uṣūlfrage einer eingehenden Würdigung (S. 20—27). Dann folgen Daten über Leben und Lehre des Dāwūd b. ʿAlī, des Gründers der Zāhirschule, der das traditionelle Moment in der Lehre al-Ṣāfiʿī's einseitig entwickelt hat (S. 27—40). Die ängstliche Exegese der Zāhiriten wird durch eine Reihe lehrreicher Beispiele unter Vergleichung der Methode der orthodoxen Schulen beleuchtet (S. 41—65), sodann ihre Verwerfung des von den Analogisten vielfach angewendeten Auskunftsmittels der „fünf

Kategorien“ (S. 66—85) und ihr Verhältniß zu den Hanbaliten (S. 86 bis 89) besprochen. Schließlich behandelt der Verf. die Argumente, welche der Qorān und die Überlieferung den Zāhiriten sowohl als ihren Gegnern wohl oder übel liefern mußten (S. 90—108).

Der geschichtliche Abschnitt (S. 109—206) schildert die territoriale Verbreitung der Schule und die neue Richtung, welche der berühmte Fanatiker Ibn Hāzm ihr durch die Anwendung der Zāhir-methode auf die Glaubenslehre zu geben versuchte. Die eigentümliche Stellung dieses Spaniers wird nach dessen eigenen Werken in erschöpfender Weise dargestellt. Später verhalfen die Almohaden der Schule zu einer kurzen Herrschaft in ihren Ländern. Seit dem 7. Jh. wurde aber die allzu konsequente Richtung von der Orthodoxie allmählich totgeschwiegen und hat nur einige wenige Gelehrte als Bekenner aufzuweisen. Über diese, auch solche, die sich nur in der Verwerfung menschlicher Autorität mit den Zāhiriten berührten, gibt der Verf. manche höchst interessante Notiz. Als Beilagen sind dem Werke 21 Seiten in dem Buche selbst verwerteter arabischer Texte beigegeben.

Der Verf. hat sein aus sehr verschiedenen Gattungen der arabischen Literatur zusammengeholtes Quellenmaterial zu einem trefflichen Ganzen verarbeitet. Dem Erscheinen des von ihm im Vorworte angekündigten Werkes über die Geschichte der muhammedanischen Religion werden ohne Zweifel alle Freunde dieser Wissenschaft mit Ungeduld entgegensehen.

Geteekend: Leiden. Verschenen in Deutsche Literaturzeitung van 19 April 1886, No. 16, kol. 573 vg.

CXI

Ludolf Krehl, Das Leben des Muhammed.
Leipzig, O. Schulze. 1884.

Wer das vorliegende Buch in der Hoffnung zur Hand nimmt, von einem bekannten Orientalisten mehr über das Leben und Wirken des „Siegels der Propheten“ zu erfahren als was jedermann aus einer Unzahl populärer Prophetenbiographien entnehmen kann, wird sich nach der Lesung desselben gänzlich enttäuscht fühlen. In den XVI Kapiteln desselben sucht man vergebens einen neuen Gedanken; der Verf. begnügt sich mit einer oberflächlichen Zusammenstellung der Angaben der muhammedanischen Biographen über Muhammeds Leben und fügt nur dann und wann spärliche quasi-kritische Bemerkungen hinzu, welche auf die Entstehungsgeschichte der Quellen gar nicht Rücksicht nehmen. Es scheint den Verf. in bezug auf historische Kritik nur die Frage beschäftigt zu haben, was ihm von den Angaben seiner Quellen aus ganz allgemeinen Gründen als möglich oder wahrscheinlich, was ihm als unmöglich und unwahrscheinlich erschien. Hie und da zitiert der Verf. (neben den in Übersetzungen zugänglichen biographischen Werken des Ibn Hischām und des Wāqidi) die bisher nur in originali vorliegenden Traditionssammlungen Muslims und al-Bochārīs, ohne daß diese Zitate im geringsten zum besseren Verständnis der Entstehungsgeschichte des Islām beitrügen. Und doch sind diese Zitate das Einzige, aus dem man ersehen kann, daß der Verf. nicht bloß sekundäre Quellen benutzt hat. Alles Zuverlässige und Brauchbare, was diese neue Darstellung des Lebens Muhammeds uns bietet, wußte jeder Wißbegierige schon längst, z. B. aus Nöldekes mehr als zwanzig Jahre alter Biographie des Propheten.

Seinen bedeutend größeren Umfang verdankt Krehls Buch vorzüglich den zahlreichen allgemeinen Betrachtungen, Nutzenanwendungen, Predigten, mit welchen der Verf. es ausgestattet hat.

Wenn man es noch nicht wüßte, könnte man aus diesem Buche ersehen, daß Bekanntheit mit der arabischen Sprache und ein guter Wille nicht dazu genügen, die Geschichte einer Weltreligion zu verstehen. Ob das lesende Publikum neben den anregenden (wenn auch nicht abschließenden) Werken von Muir, Sprenger, Nöldeke und den zahl-

reichen dilettantischen Kompilationen über Muhammeds Leben noch solchen Stoff verlangt, wie der Verf. ihm vorsetzt, darüber wird die Zukunft uns, oder vielmehr den Verleger belehren. Daß Prof. Krehl ihm keine „kritische Abhandlung eines der orientalischen Bekenntnisse aus der Feder eines kompetenten Gelehrten“ geliefert hat, ist nicht sein Fehler. Hoffen wir, daß „das Leben des Muhammed“ wenigstens Otto Schulze keine Enttäuschung bereite!

Geteekend: Leiden. Verschenen in Deutsche Litteraturzeitung van 11 October 1884, No. 41, kol. 1508.

G. A. Wilken, Das Matriarchat (Mutterrecht) bei den alten Arabern. Autorisierte Übersetzung aus dem Holländischen. Leipzig, O. Schulze, 1884.

Der Verf. dieser Schrift hat sich durch eine Reihe trefflicher Arbeiten, welche sich mit der Urgeschichte der menschlichen Gesellschaft beschäftigen, um die Völkerkunde verdient gemacht. Seine Studien über Entstehung und Geschichte der Ehe sowie insbesondere über das Familienrecht der malaischen Rasse haben die Mac-Lennansche Theorie in mancher Beziehung ergänzt und verbessert. Eine gelegentliche Äußerung Robertson Smiths bot nun dem Verf. für seine Ansicht, daß das Mutterrecht überall das Ursprüngliche gewesen sei, auch auf semitischem Gebiete Belege, denen Goldziher später noch einiges hinzufügte. An diese Daten anknüpfend hat Wilken die ältesten Eheverhältnisse der Araber einer eingehenden Untersuchung unterzogen. Aus den Berichten griechischer und römischer Schriftsteller, den Aussagen des Qorān und der muhammedanischen Überlieferung, den Mitteilungen arabischer Geographen und europäischer Reisender weist er nach, daß auch in Arabien das Matriarchat den patriarchalischen Einrichtungen vorangegangen ist. Außerdem lenkt er die Aufmerksamkeit auf Erscheinungen in der klassischen Literatur, in der heutigen Sprache und im muhammedanischen Sklavenrecht und auf Redensarten der modernen Araber, welche alle sich am natürlichsten als Überreste aus einer Zeit, wo das Matriarchat herrschte, erklären lassen. Die Angaben der oben genannten Orientalisten werden vom Verf. um ein Bedeutendes vermehrt und das Ganze nach der vergleichend ethnographischen Methode verarbeitet. Auch verbessert er die Mac-Lennansche Hypothese, welcher R. Smith beistimmte, bezüglich der Annahme einer ursprünglichen Polyandrie und gibt anstatt der von Mac-Lennan vorgeschlagenen, vom Verf. aber als ungenügend beseitigten Erklärung der Exogamie eine andere, welche den wirklichen Verhältnissen gerecht wird.

W. hat sich durch diese Abhandlung neue Ansprüche auf den Dank aller Freunde der Völkerkunde erworben und zugleich einen interessanten Beitrag zur altarabischen Kulturgeschichte geliefert.

Vom Übersetzer läßt sich leider nicht viel Gutes sagen. In höchst ungeschickter Weise hat er öfters holländische Satzwendungen und Ausdrücke beibehalten; er hat sich nicht einmal die Mühe gegeben, die Transkription arabischer Namen zu verdeutschen und somit z. B.: ش durch *sj*, ج durch *dj* wiedergegeben; kurz und gut, seine Unfähigkeit ist Schuld daran, daß die Form der deutschen Übersetzung dem Inhalt gar nicht entspricht.

Getceekend: Dschiddah (Arabien). Verschenen in Deutsche Litteraturzeitung
van 3 Januari 1895, No. 1, kol. 5.

A Dictionary of Islam, being a cyclopaedia of the doctrines, rites, ceremonies, and customs, together with the technical and theological terms, of the Muhammedan religion, by T. P. HUGHES, B. D., M. R. A. S., with numerous illustrations. London, W. H. ALLEN & Co. 1885.

De schrijver van deze nieuwe encyclopaedie van den Islam, die 20 jaren van zijn leven als zendeling te Peshawar arbeidde, is velen reeds bekend door zijne „*Notes on Muhammedanism*”, waarvan in 1877 de tweede uitgaaf verscheen. Ieder deskundige weet, wat men van eene compilatie als de hier door Hughes aangebodene niet verwachten mag. De wordingsgeschiedenis van den Islam is eerst sedert korten tijd in Europa het onderwerp van ernstige studie geweest; het onderzoek is nog zeer verre van afgesloten. Hij, die de Arabische bronnen niet gebruiken kan, doet het best met aangaande Mohammeds biographie te lezen, te leeren en te zwijgen. Voor de latere historie van den Islam beschikt de leek over nog veel minder betrouwbare gegevens. Steeds meer bronnen voor die geschiedenis zijn in de laatste jaren toegankelijk geworden . . . voor hem, die Arabisch leest; de bewerking moet natuurlijk met onderdeelen beginnen en menig tiental jaren zal nog verlopen, voordat wij ons een zuiver beeld van de geheele Mohammedaansche beschavings-geschiedenis kunnen vormen. Speciale werken over de politieke geschiedenis, de historie van het recht, van de theologie, van de litteratuur, van de bouwkunst en zooveel meer zullen moeten voorafgaan. Elke der genoemde afdeelingen geeft door haren grooten omvang al weder aan tal van orientalistten meer werk, dan zij in een menschenleven ten einde kunnen brengen. Wij bedoelen met dit „ten einde brengen” volstrekt niet de oplossing van alle vragen of de behandeling aller détails, neen, het verkrijgen van zekerheid omtrent die hoofdzaken, die men kennen moet om de hoofdlijnen der geschiedenis te kunnen trekken.

Hij, die nu reeds eene geschiedenis van de Mohammedaansche theologie of van het Moh. recht of eene omvattende behandeling

van het systeem wil geven, stelt zich niets minder voor dan een huis te bouwen, waarvoor het materiaal nog heinde en verre verspreid ligt. Wie echter in eens *de* geschiedenis van *den* Islam gaat behandelen, waagt nog stouter stuk: hij bouwt met dat ongenoegzame materiaal eene geheele stad te gelijk. Zekere moderne bouwkunst moet hem de noodige kunstgrepen leeren om met weinig of geen materiaal een aantal zéér luchtige en onbruikbare gebouwtjes op te zetten. Het publiek, dat eerst komt kijken als hij klaar is, blijft op grooten afstand staan, werpt een vluchtigen blik op het interessante geheel en prijst den geest des stedenbouwers, te groot om zich jarenlang met de samenstelling van een eenvoudig huisje bezig te houden!

Men versta ons niet verkeerd; wij veroordeelen de auteurs van algemeene werken over den Islam niet. Het groote publiek hoort vaak over den Islam en zijne belijders spreken; het wil er dus soms wel eens iets meer van vernemen. Het heeft echter geen tijd om eene studie over de geschiedenis eener kleine dynastie, een werk over de historie van ééne rechtschool, de biographie van een groot theoloog of jurist te lezen. Het publiek is nieuwsgierig en verlangt alles te gelijk in een kort bestek. Zoolang de wet van vraag en aanbod geldt, zullen er ook gevonden worden, die aan dit overdreven verlangen trachten te voldoen. Geen wonder! De stoffelijke voordeelen, aan zulken arbeid verbonden, zijn belangrijk hooger dan die uit een waarlijk wetenschappelijk werk voortspruiten. Boeken, „waar alles te vinden is” vinden de meeste koopers; liever slechte inlichting dan geen, zegt het publiek. Natuurlijk dient deze verkeerde belangstelling der lezers velen schrijvers tot voorwendsel om nu ook maar, als zij een „populair boek” schrijven, vooral niet op eene kleinigheid te zien. Zij copieeren, compileeren en fantaseeren er maar op los; wel verdienen *die* auteurs van populaire werken dus lof, die ook bij zulken arbeid conscientieus te werk gaan en hunnen lezers althans het beste willen geven, dat onder hun bereik ligt.

Dezen eisch heeft T. P. Hughes zich bij de samenstelling van zijn „*Dictionary*” zonder eenigen twijfel gesteld. Hij heeft al de beste Engelsche werken over het leven van Mohammed, de geschiedenis en het systeem van den Islam en tal van beschrijvingen der zeden en gewoonten van verschillende Moslimsche volken ijverig bestudeerd. Hij beschikt over eenige kennis van Arabisch en Perzisch, hoewel niet genoeg om zelf uit de bronnen te kunnen putten, toch dienstig bij de mededeeling van allerlei kunsttermen en eigennamen. Zijn langdurig verblijf in een Mohammedaansch land stelde hem in staat

over den Islam in Engelsch-Indië nu en dan iets nieuws mede te deelen en geeft aan het geheel eene zekere mate van aanschouwelijkheid. Al wat zijne jarenlang voortgezette lectuur en waarneming hem leerde omtrent onderwerpen, die met den Islam in eenig verband staan, bracht hij onder zulke rubriecken, waaronder een Engelsch belangstellende die het eerst zal zoeken. Deze artikelen ordende hij alphabetisch, verrijkte ze hier en daar met welgekozen afbeeldingen, deels voor het eerst door hem verveelvuldigd, deels aan de beste Engelsche werken ontleend, en zoo kwam zijn „*Dictionary*” tot stand. Een paar belangstellenden, die hij voor enkele onderwerpen meer bevoegd achtte, leverden de artikelen, die daarop betrekking hebben; een hunner behandelde zelfs de eigenlijk niet meer binnen den kring van den Islam thuis behorende *Sikhs*. De in de 718 bladzijden van zijn woordenboek voorkomende Arabische en Perzische kunsttermen en eigennamen vereenigde hij in een alphabetischen index, met verwijzing naar de bladzijden, waar zij behandeld worden.

Dat de deskundige op elke bladzijde van dit werk iets af te keuren en te verbeteren vindt, behoeft na het boven opgemerkte wel nauwelijks gezegd te worden. Dit gebrek is aan het boek uit zijnen aard eigen. Ook zou deze compilatie veel gewonnen hebben door raadpleging van de talrijke voor de studie van den Islam onmisbare werken, die in andere talen dan de Engelsche geschreven zijn. Binnen de gestelde grenzen heeft echter Hughes bijna alles geleverd, wat men in de tegenwoordige omstandigheden billijker wijze verwachten kan. Wie in werken of verhandelingen van algemeenen aard stuit op den hem onbekenden naam eener sekte, eener dynastie, van een feest of gebruik, van een beroemd man of eener beroemde stad, eener rechtschool enz. van den Islam, hij vindt in deze encyclopaedie nagenoeg alles wat de Engelsche litteratuur daarover bevat, en soms iets meer dan dat. Wil iemand de Moslimsche begrippen van kuisheid kennen, hij vindt onder „*chastity*” met Muir's eigene woorden, wat deze daarvan wist. Onder „*children*” vindt hij een en ander over de gebruiken der Moslims bij de geboorte, naamgeving, besnijdenis enz. van een kind en tevens hunne denkbeelden aangaande de opvoeding. Onder „*Jews*”, „*Christians*”, „*Old Testament*”, „*New Testament*” wordt hij ingelicht omtrent de Moslimsche leer betreffende die onderwerpen. Het artikel „*writing*” geeft in hoofdtrekken de geschiedenis der Arabische schrijfkunst, opgehelderd met fraaie facsimile's. Kortom, de weetgierigheid van hem, die Hughes' woordenboek raadpleegt, blijft zelden onbevredigd.

Meestal geeft de auteur de werken van Europeesche schrijvers of de vertaalde Arabische boeken aan, waaruit een artikel is gecompileerd. Tevens wordt bij menig artikel verwezen naar een of meer andere, waarin verwante onderwerpen worden behandeld. Zoo wordt men bij het interessante artikel „houses” (met afbeeldingen van het uit- en het inwendige van een Mohammedaansch huis in Qaïro, naar Lane, van een huis te Peshawar en een platten grond van een gewoon Mohammedaansch huis in Centraal Azië) verwezen naar „harim” onder welk hoofd, na eene korte inleiding over de afzondering der Moslimsche vrouwen, de vrouwenvertrekken van een voornaam huis te Lucknow beschreven worden met de woorden van Mrs Meer Ali, eene Engelsche dame, die 12 jaren lang als echtgenoot van eenen Moslim te Lucknow woonde.

Het medegedeelde is zeker voldoende om te doen zien, dat ook in ons land het groote, lezende publiek in Hughes' „Dictionary” het antwoord op allerlei vragen vindt. De uitvoering voldoet aan alle billijke eischen.

Getoekend: Leiden, Maart 1886. Verschenen in De Indische Gids VIII, 1
(Leiden 1886), blz. 534—537.

CXIV

W. Robertson Smith, *Kinship and Marriage in early Arabia*. Cambridge, University Press, 1885.

Über die sozialen Zustände des vormuhammedanischen Arabiens gibt es nur sehr spärliche direkte Aussagen; andere, mittelbare Zeugnisse über die Vorzeit sind überall zerstreut, und nur großem Scharfsinn gelingt es, dieselben in ihrer Bedeutung zu erkennen. Eine Gesamtdarstellung der Entwicklungsgeschichte der altarabischen Gesellschaft läßt sich aber aus dem Gegebenen nur dann gewinnen, wenn man der Verwertung des Einzelnen eine allgemeine Theorie über die Urgeschichte der Menschheit zugrunde legt. Prof. Rob. Smith hat in der vorliegenden Untersuchung über altarabische Ehe- und Verwandtschaftsverhältnisse das, was seine große Belesenheit in fast jeder Abteilung der arabischen (resp. semitischen) Literatur erbeutete, mittels der von McLennan in seinem „*Primitive Marriage*“ aufgestellten Theorien zu verwerten versucht. Des Verf. bekannter Scharfsinn leistete bei der Rekonstruktion eines Ganzen aus den größtenteils von ihm zuerst erkannten, zerstückelten Gliedern, bedeutende Dienste. Natürlich beeinträchtigt es den Wert dieser Leistung nicht, daß es dem Verf. nicht gelang, alle Fragen zu lösen, daß er hie und da allzu kühn konstruiert, und daß diese und jene Deutung (z. B. die von Smith vorgeschlagene Erklärung von *Hajj* S. 40, *Akika* S. 152f., *Imāra* S. 266) sehr unwahrscheinlich aussieht. Kaum findet man dagegen eine Entschuldigung dafür, daß Smith mit den Ergebnissen der Forschungen anderer Ethnologen als McLennan über die primitiven Formen von „kinship and marriage“ (z. B. Bachofen und Wilken) gänzlich unbekannt zu sein scheint. Wenn man bedeutende Leistungen über einen Gegenstand, mit dem sich nur ganz wenige beschäftigt haben, unbeachtet läßt, so darf man eigentlich nicht mitreden. Smith äußert sich zu wiederholten Malen herabsetzend über einen kleinen Aufsatz Wilkens, den er mitunter gar nicht verstanden hat (S. 267). Hätte der Verf. Wilkens größere, selbständige und grundlegende Arbeiten gekannt, welche sich auf dem für unseren Gegenstand so ergiebigen Gebiete der

malaiisch-polynesischen Völker bewegen, so hätte er manches besser verstanden und würde nicht ohne weiteres behauptet haben, es gebe noch keine Erklärung der Exogamie und anderer „bars to marriage depending on affinity“ (S. 170, 174). Da Smith die vorhandenen, beachtenswerten Erklärungsversuche ignoriert, bleibt ihm nichts übrig, als seine Leser damit zu trösten, daß vielleicht McLennans „posthumous papers“ (S. 225) die Lücke ausfüllen werden. Der unbefangene Leser wird von dieser Übertreibung der Pietät ebenso wenig erbaut sein, als von des Verf. Prioritätenjagd; nichts desto weniger wird diese lehrreiche Studie Orientalisten und Ethnologen eine willkommene Gabe sein.

Geteekend: Leiden. Verschenen in Deutsche Litteraturzeitung van 20 Februari 1886, No. 8, kol. 254.

CXV

A. Müller, Der Islam im Morgen- und Abendland. Mit Abbildungen und Karten 1. Bd. (Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen. Herausgegeben von W. Oncken. Abt. 98, 101, 102, 104.) Berlin, Grote, 1885.

Seit dem Erscheinen der Kalifengeschichte G. Weils (vor nahezu 40 Jahren, nicht 20 wie Müller in seinem Vorworte schreibt) sind immerfort neue, wichtige Quellen für die Geschichte des Islams erschlossen worden; die Verarbeitung derselben wird die besten Kräfte mehr als einer Generation von Orientalisten in Anspruch nehmen. Bisher ist nur kleinen Zeitabschnitten die erwünschte Behandlung von tüchtigen Forschern zuteil geworden und sind dann und wann über einzelne muslimische Kulturerscheinungen Spezialstudien erschienen. Es kann auch einstweilen keiner ernstlich daran denken, das Ganze auf einmal in Angriff zu nehmen. In weiten Kreisen wird jedoch das Bedürfnis einer Gesamtdarstellung empfunden, welche auf der Höhe der bisherigen Forschung steht. Eine solche hat Prof. A. Müller zu liefern unternommen; im vorliegenden ersten Bande hat er sich dieser Aufgabe in solcher Weise entledigt, daß wohl kaum ein Fachgenosse imstande sein dürfte, es im großen ganzen besser zu machen.

Der Biographie des Propheten schickt Müller eine über das vorislamische Arabien orientierende Einleitung voraus, welche ihrem Zwecke entsprechend, besonders die altmekkanischen Verhältnisse berücksichtigt. Die Entstehungsgeschichte des Islams wird mit dem allgemeinen Abfall der Araber nach Mohammeds Tode und deren Unterwerfung durch Abu Bekr und seine Feldherren abgeschlossen. Diesem Abschnitte hat Müller eine etwas mehr als 20 Seiten lange Übersicht des islamischen „Lehrsystems“ angehängt. In Einzelheiten wäre freilich mancherlei auszusetzen; eine gerechte Kritik muß aber dankend anerkennen, daß es dem Verf. gelungen ist, die sichersten Ergebnisse der neuesten Forschung taktvoll und mit gutem Geschmack zu popularisieren. Nur in bezug auf die Darstellung des

Lehrsystems müssen wir leider eine Ausnahme machen. Dieselbe steht hinter den übrigen Partien des Buches weit zurück und wird hauptsächlich dazu dienen, zahlreichen Irrtümern die Reise durch die Welt zu erleichtern und die landläufigen falschen Anschauungen mit neuer Autorität zu stützen. Wir bedauern dies um so mehr, weil Müllers Arbeit ohne Zweifel auf längere Zeit das Buch über die Geschichte des Islams sein wird.

Die Geschichte des Islams unter den Kalifen wird in diesem Bande bis zum Ausgang der Abbasiden fortgeführt. Die Regierung der „legitimen“ Kalifen, der Omajjaden und der Abbasiden, deren Kämpfe mit ihren politischen und religiösen Gegnern die Zerstückelung des muhammedanischen Weltreiches in mehrere selbständige Staaten, die wechselseitigen Beziehungen der immer zahlreicheren muslimischen Dynastien, das alles hat Verf. lichtvoll dargestellt. Vielleicht wäre es manchem Leser lieb gewesen, wenn der Verf. etwas mehr auf die Schilderung der Kulturverhältnisse eingegangen wäre, nötigenfalls mit Aufopferung eines Teiles der mitunter fast zu detaillierten Aufzählung politischer Ereignisse. Verf. hat jene zwar nicht gänzlich vernachlässigt, er gibt hier und da dankenswerte Ausführungen über allgemeine Bildung, Baukunst, Literatur usw.; diese treten aber gegen die politische Geschichte gänzlich in den Hintergrund.

Die zahlreichen, gut gewählten und schön ausgeführten Abbildungen und Faksimiles sind teilweise Standardwerken über den Orient entnommen, teilweise zum erstenmal reproduziert worden; dieselben erhöhen beträchtlich den Wert des auch sonst schön ausgestatteten Werkes.

S. 79 hat Verf. irrtümlich *Täif*, S. 82 gleichfalls *Arafät* westlich (statt östlich) von Mekka verlegt; das sind Versehn, welche sofort berichtigt werden müssen.

Hoffentlich setzt der Verf. uns bald in den Stand, ihm zur Beendigung seines trefflichen Buches zu gratulieren; einstweilen wünschen wir diesem ersten Bande einen großen Leserkreis.

Hetzelfde werk, II° deel.

Die Hoffnung, welcher Ref. sich in seiner Anzeige des ersten Bandes des vorliegenden Islambuches hingab, hat sich erfüllt: der Verf. hat die „Schilderung der Gesamtentwicklung des Islams, welche in seiner Absicht lag“ (S. 202) glücklich zu Ende geführt.

Die „zweite Abteilung“ erörtert die Bedeutung der persischen und der türkischen Rasse für den Islam, beschreibt die Geschichte der Staaten, welche diese Völker auf den Trümmern des Kalifenreiches gründeten, die Verheerung dieser innerlich schon verrotteten politischen Körper durch die Mongolen, und schließlich die Entstehung der neuen, osmanischen, persischen und indischen Reiche, deren traurige Reste bis in unsere Zeit ihre Leidensgeschichte fortsetzen. Die „dritte Abteilung“ ist der Geschichte der spanischen und westafrikanischeñ Muslime gewidmet. Der Verf. hat auch für diesen Band die Hauptwerke der besten europäischen Orientalisten, sorgfältig nachprüfend, benutzt, ihren Darstellungen aus später erschlossenen Quellen vieles hinzugefügt, für manche Abteilung auch selbst das Quellenmaterial zuerst verarbeitet. Fälle, wo die vorhandenen Daten einstweilen nicht zu bestimmten Resultaten führten, hat Müller gewissenhaft als solche bezeichnet. Der Verf. sagt selbst, daß es seiner Darstellung „in erster Linie auf die politische Geschichte ankomme“ (S. 530, Anm.); er hat jedoch in jedem Abschnitte in willkommener Weise die Kulturverhältnisse besprochen und zahlreiche Abbildungen erläutern namentlich den kunstgeschichtlichen Teil des Textes. Ref. wäre es lieber gewesen, wenn das Hauptgewicht, statt auf die endlosen Kriege der Muslime, auf das geistige Leben des Islams gelegt wäre; dadurch hätte jedoch das Buch zwar besser seinem Titel, vielleicht aber weniger dem Zwecke der Onckenschen Sammlung entsprochen.

Die Geschichte der Religion ist auch in diesem Bande allzu kurz gefaßt und in vieler Beziehung fehlerhaft. So hat Verf. die Schi'a sehr einseitig behandelt: von dem bedeutenden Einflusse dieser Richtung auf die Entwicklung des orthodoxen Dogma bekommt der Leser keine Vorstellung. Dagegen wird dem verbreiteten Irrtume eines Gegensatzes zwischen *hadith* und *sunna* und der Verwerfung der Autorität der *sunna* von seiten der Schi'iten Vorschub geleistet (S. 18 und S. 539, Anm.). Einen Grundsatz, den viele sunnitische Schriftsteller mit Berufung auf Qurân XXI 22 vertreten, bezeichnet Verf. (S. 282) als schi'itisch. Falsch ist auch die Behauptung (S. 376), daß die Schi'iten zwei Jahrhunderte lang an der Wallfahrt nach Mekka verhindert worden seien; dies gilt nicht einmal für die Perser, welche der Verf. hier und sonst mit „den Schi'iten“ zusammenwirft. Die üblichen Phrasen über Abû Hanîfa's „rationalistisch angehauchtes System“ und die Kritiklosigkeit Mâlik's (S. 464) hätte Verf. nicht wiederholen sollen. Der Titel *Scherif* hat die S. 563, Anm. angegebene Bedeutung nicht speziell „im Westen“, sondern seit Jahrhunderten durch die ganze muhammedanische

Welt; so im 4. Jh. der Hidschra bei Ibn al-Athir (für Babylonien, Ägypten usw.) und bis in unsere Zeit in Ägypten, Arabien, Indien und bei den vom Verf. gar nicht erwähnten über 20 Millionen Muhammedanern Ostindiens.

Für die politische Geschichte der islamitischen Völker wird des Verf. gewissenhafte Arbeit auf lange Zeit das Hauptwerk bilden.

Geteekend: Leiden. Verschenen in Deutsche Litteraturzeitung van 5 Juni 1886, Nr. 23, kol. 815 vg., en van 18 Juni 1887, No. 25, kol. 898 vg.

CXVI

La propriété territoriale et l'impôt foncier
sous les premiers califes. Étude sur l'impôt
du kharâg par Max van Berchem. Genève,
H. Georg 1886.

Angesichts der riesigen Fortschritte, welche unser Jahrhundert für fast jede Abteilung der orientalischen Wissenschaft aufzuweisen hat, ist es betäubend zu sehen, wie sehr das Islâmstudium in Europa noch im Argen liegt. In Deutschland wird dasselbe entweder ganz vernachlässigt, oder als Mittel zum Verständnis muslimischer Werke nur oberflächlich betrieben; in den Ländern, für welche die Islâmwissenschaft praktisch höhere Bedeutung hat, ist es nicht besser. In England wird der Qorân bis ins Unendliche übersetzt und grasiert daneben eine „populäre“ Islâmliteratur von der schlechtesten Sorte; in Frankreich hat man neben einer Unmasse Schriften von „Kennern des Orients“, wie Gabriel Charmes, eine Anzahl mangelhafter Übersetzungen malikitischer Rechtsbücher, welche aber niemals verwertet werden und ohne eingehende geschichtliche Studien auch nicht zu verwerten sind; Rußland hat m. W. nur ein unbrauchbares Handbuch geliefert; in Holland, welches vielleicht mehr muslimische Interessen hat als alle anderen Nationen, fand ich beim Beginn meiner Wirksamkeit als Lehrer der muhamm. Gesetze ebenfalls nur schlechte Übersetzungen und laienhafte Kompilationen vor. Dem Mangel an zugänglichen Quellen kann man diesen Übelstand nicht zuschreiben; denn brauchbare Ausgaben von Qorânkomentaren, Traditionsbüchern, Handbüchern der Dogmatik und der Pflichtenlehre nach den verschiedenen Schulen liegen in mehr als genügender Anzahl vor, und Geschichtsquellen, welche die jeweiligen wirklichen Verhältnisse erläutern, gibt es auch genug. Die meisten Schriftsteller, welche muslimische Gegenstände behandeln, beschränken sich jedoch darauf, das in europäischen Sprachen zugängliche Material zu kopieren; unter den wenigen aber, welche arabische Quellen benutzen, sind es seltene Ausnahmen, welche dabei irgendwie methodisch verfahren, und wo die Methode fehlt, ist die Quellenzitierung nur als unnützer Prunk zu erachten. Höchst verdienstvolle Orientalisten schreiben z. B. Islâmstudien, ohne eine Ahnung

davon zu haben, daß die Religion Muhammeds und das Lehrsystem des Islâms zwei verschiedene, durch einen Entwicklungsgang von 3—4 Jahrhunderten voneinander getrennte, Dinge sind, und wenn sie dies auch zu wissen behaupten, so werfen sie doch bei der Behandlung des Stoffes fast immer Geschichte und System zusammen: relativ moderne Lehrsätze werden für die Biographie Muhammeds verwertet, indem der ursprüngliche, längst vergessene Sinn eines Qorânverses von der Lehre des Islâms Zeugnis ablegen muß. Von der eminenten Bedeutung der Lehre vom consensus der unfehlbaren Gemeinde Muhammeds, ohne welche die ganze Entwicklungsgeschichte des Islâms ein unlösbares Rätsel bleibt, findet man in den geschätztesten europäischen Islâmwerken keine Spur; kaum daß hie und da das Wort *igmâ'* angeführt und — falsch interpretiert wird. Als ich zuerst selbständig auf diesem Gebiete zu arbeiten anfang, sah ich mich denn auch vergebens nach einem murâid um; alle Wegweiser stellten sich bei eingehender Benützung als Irrlehrer heraus, mit einziger Ausnahme von Dr. Goldzihers meisterhaften Essais.

Diese Sachlage ist um so mehr zu bedauern, weil in unserer Zeit für Europa, namentlich für die Kolonialmächte, die Fragen sich häufen, welche nur durch eine gründliche Bekanntschaft mit dem Wesen des Islams gelöst werden können, und denen gegenüber die herrschende Halbwissenschaft und Phraseologie machtlos dasteht. Mit großer Freude erfüllt uns daher die Tatsache, daß ein junger Gelehrter, der viel Begabung und gewissenhaften Fleiß zeigt, mit einer Arbeit über die Geschichte muslimischer Gesetze debütiert. Schon die Inhaltsangabe der Arbeit Dr. van Berchems zeugt davon, daß der Verf. sich bestrebt hat, die das System genetisch erklärende geschichtliche Untersuchung von dem Einflusse des Systems frei zu erhalten. Zunächst werden (S. 7—14) die „*origines de la propriété territoriale*“ auf Muhammeds gesetzgeberische Wirksamkeit zurückgeführt; die Hauptgrundsätze über das Privatgrundeigentum, sowie das *waqf* (*hubs*) der annektierten Länder zum Vorteile der ganzen muslimischen Gemeinde, findet der Verf. schon zur Zeit des Propheten. Die Bestimmungen, nach welchen die früheren Eigentümer dieser Länder, gegen Entrichtung eines Teiles der Ernte, auch fernerhin den Boden kultivieren durften, bilden (S. 14—17) die ältesten Grundsteuergesetze. Sogar die Ordnung der Verhältnisse in „alliierten Ländern“ wurde von Muhammed vorgezeichnet in den Bündnissen, welche er mit arabischen „Schriftbesitzern“ schloß; diese behielten, wie es scheint, ihr Grundeigentum, wurden aber steuerpflichtig. Die Anwendung dieser Grundsätze in den aus-

gedehnten Kulturgebieten, welche 'Omar und seine Nachfolger eroberten, hatte selbstverständlich ihre Schwierigkeit (S. 17—22). 'Omar half sich dadurch, daß er die in jeder Provinz von ihm vorgefundene Administration für dieselbe beibehielt, indem er die gewaltsam eroberten Länder (welche Muhammed unter die Sieger zu verteilen pflegte), gleichwie die annektierten, zur Staatsdomäne machte. Bei der Skizzierung dieser Anordnungen schließt der Verf. sich im großen Ganzen der Mâwerdischen Darstellung an (S. 22—30); hauptsächlich derselben Quelle entnommen ist auch seine detaillierte Behandlung dieser Gesetze im Zusammenhang mit den Grundsteuergesetzen (S. 30—44), und die Besprechung der verschiedenen Formen der Grundsteuer (S. 44—59). Die Übersetzung des Abschnittes über den Charâğ aus Mâwerdis *Aḥkām*, mit sprachlichen und sachlichen Bemerkungen, bildet den Schluß der Abhandlung (S. 59 bis 73). Man ersieht hieraus zur Genüge, daß der Verf. sich die doppelte Aufgabe gestellt hat, das System darzustellen und dasselbe historisch-genetisch zu erklären: „À ce chapitre d'histoire se joindra la traduction du fragment de Mâwerdî" (S. 6); wer die Gesetze als Gewordenes verstehen will, muß sich nicht nur bei den Systematikern erkundigen — „il faut consulter les historiens et spécialement les chroniqueurs de l'époque des conquêtes" (S. 5). Der Verf. hat die alten Charâğbücher von Abū Jūsuf (Hs. der Berliner Bibliothek) und von Qodāma und Ibn Ādam Qoraṣī (im Privatbesitz des Herrn Ch. Schéfer) sowie auch Belāğorīs Geschichte der Eroberungen vielfach benutzt; er hat die Verhältnisse des Grundeigentums in den römischen und persischen Provinzen vor der Eroberung mit den diesbezüglichen muslimischen Gesetzen verglichen; mancher Abschnitt seiner Dissertation zeugt von feinem historischen Sinn. Wenn wir uns dennoch mit manchem Resultate nicht einverstanden erklären können, so hat dies seinen Grund wohl zunächst darin, daß der Verf., in diesem Punkte namhaften europäischen Gewährsmännern folgend, den Wert des Mâwerdischen Buches für historische Zwecke überschätzt hat. „Le point de départ de ce travail est la traduction du chapitre de Mâwerdî sur l'impôt du kharâğ"; so fängt die Abhandlung an. Die Bevorzugung dieses Buches hat ihren Grund nicht etwa darin, daß der Verf. System und Geschichte zusammenwirft, sondern darin, daß nach des Verf. Ansicht Mâwerdî 1. uns jetzt unzugängliche Quellen benutzt hat (S. 6); 2. die Verhältnisse meistens in Übereinstimmung mit der Geschichte darstellt (z. B. S. 36: „ici encore, nous croyons que le juriste de Bagdad reproduit fidèlement les dispositions prises par Omar"). Beide Gründe stellen

sich aber der unbefangenen Geschichtsforschung als unhaltbar heraus; der Verf. hat sich hier von der verbreiteten falschen Anschauung über Māwerdī irreleiten lassen und infolgedessen seine eigenen richtigen Grundsätze nicht immer wirklich befolgt. Um unser Urteil allseitig zu rechtfertigen, müßten wir all dasjenige wiederholen, was wir schon öfter über die Entstehungsgeschichte der muslimischen Pflichtenlehre (fiqh) dargetan haben; wir können hier nur in aller Kürze daran erinnern. Gesetzgebung und Anwendung der Gesetze auf die wirklichen Verhältnisse gingen nur ca. 30 Jahre nach Muhammeds Tode Hand in Hand, im Zeitalter der „legitimen Kalifen“, welches den Nachgeborenen als das goldene galt. Waren auch die Zustände unter ‘Othmān und ‘Alī schon ziemlich verworren, so daß man sich nach den Jahren der „beiden Schēche“ zurücksehnte — unter den Omajjaden gestalteten sich die Dinge so gründlich um, daß man alle ihre Vorgänger im Kalifate, im Gegensatz zu ihnen selbst, als die wahren Nachfolger Muhammeds bezeichnete. Die Kalifen von Medina regierten im Einverständnis mit den anderen „Genossen“ im Geiste Muhammeds; die Kalifen von Damaskus und Bagdad strebten, mit ganz wenigen Ausnahmen, nach weltlicher Größe und Reichtum und entfremdeten sich damit die „Genossen“ und ihre „Nachfolger“, welche den alten Prinzipien treu blieben. Anfangs versuchten letztere mit ihren Anhängern unter den Aliden, Ibn Zubair usw., sich den Usurpatoren gegenüber mit weltlichen Mitteln zu behaupten; schon bald aber gaben sie diesen ungleichen Kampf auf, und beschränkten sich fernerhin auf das Gebiet, welches keine irdische Gewalt ihnen zu entreißen imstande war, welches die Omajjaden weder beanspruchen konnten noch wollten: die Interpretation und Fortentwicklung des Gesetzes. Gezwungen, die weltlichen Sachen den Herren dieser Welt zu überlassen, betrachteten sie sich selbst, und wurden sie von den frommen Muslimen betrachtet, als die rechtmäßigen geistigen Erben der Propheten (العلماء ورثة الانبياء), und, nach der bald aufkommenden Lehre des consensus, als die einzigen Vertreter der unfehlbaren Gemeinde, die allein zur Auslegung des Gesetzes berechtigt war. Die „Fürsten“ mußten diese Autorität wohl oder übel anerkennen, setzten sich aber natürlich in der Praxis soviel über die Sprüche der Gelehrten hinweg als ihnen paßte, sofern nicht die Verehrung, welche den Gelehrten vom Pöbel zuteil wurde, einem schwachen Kalifen Konzessionen abnötigte. Viele von den Untertanen folgten aber dem Beispiele ihrer Könige und kümmerten sich um die Entscheidungen der ‘ulamā nicht mehr als nötig. So wurde die legis-

lative Macht von selbst zur Schule; gerade weil die Praxis dieselbe nur teilweise berücksichtigte, konnte sie sich ganz ungestört der Ausbildung einer idealen Pflichtenlehre widmen. Es gab zwischen dieser geistigen und jener weltlichen Autorität immer Vermittler genug, welche als Qādhīs, Muftis usw. gegen weltliche Vorteile die idealen Gesetze im Notfalle den praktischen Verhältnissen anbequemten. Die Trennung der Herrschaft von der Gesetzgebung, d. h. der Praxis von der Theorie, ist selbstverständlich von eminenter Bedeutung für die Entwicklung der muslimischen Gesetze. Den Gesetzgebern, resp. -auslegern, diente das goldene Zeitalter der „vier Kalifen“, oder vielmehr das Bild, welches sie sich von jenem Zeitalter machten, als Muster; die jeweiligen Zustände ihrer eigenen Zeit sind ihnen ein Greuel, ein Zeichen des nahenden Weltendes. Sie entnehmen aber ihre Entscheidungen nicht bloß den wirklichen Verhältnissen jener guten Zeit; sie erkennen sich nicht bloß das Recht zu, zwischen den verschiedenen Ansichten der „vier Kalifen“ selbständig zu wählen, sondern auch die davon abweichenden Aussprüche der vorzüglichsten „Genossen“ sind unter gewissen Umständen maßgebend. Alles was in den heiligen 30 Jahren, nach echten oder bis etwa ins 3. Jahrhundert fingierten Traditionen, Gegenstand der Diskussion gewesen war, durfte auch nachher in der Schule zu divergierenden Entscheidungen Anlaß geben; diese Meinungsverschiedenheit wurde sogar als von Gott gewollt in den Konsensus mit aufgenommen. Gerade die Tatsache, daß Theorie und Praxis sich ziemlich unabhängig voneinander entwickelten, ermöglichte, was unter anderen Verhältnissen kaum denkbar gewesen wäre: das immer friedlichere Zusammenleben verschiedener „Schulen“ mit gegenseitiger Anerkennung ihrer Orthodoxie. Erst wer dies alles bedenkt, gewinnt eine richtige Anschauung von den Elementen, aus welchen die Lehrsätze der vier jetzt noch geltenden Schulen zusammengesetzt sind. Diese Lehrsätze findet man bekanntlich in den zahllosen fiqhbüchern der vier maḏāhib zusammengestellt, in den Kommentaren auch begründet; zum historischen Verständnis derselben sind die Qorānkommentare, Traditionssammlungen und Geschichtsquellen unentbehrlich. Māwerdis Buch enthält nichts anderes und hat aus keinen anderen Quellen geschöpft als die fiqhbücher; nur hat sein Verfasser alles, was sich darin auf die Verwaltung bezieht, zusammengetragen und führt über jeden Gegenstand die divergierenden Ansichten übersichtlich auf. Von der „goldenen Zeit“ war der Jurist des 5. Jahrhunderts viel zu weit entfernt, um davon mehr zu verstehen als seine Vorgänger, welche er exzerpierte; auch war Geschichtsforschung gar nicht der Zweck

seiner Arbeit. Sein Buch ist also eine zum Nachschlagen bequeme Kompilation der Schulmeinungen, und damit ist alles gesagt. Dies hat Herr van Berchem, wie gesagt, nicht ganz richtig erfaßt, und infolgedessen läßt er sich zu oft verführen, die spätere Theorie zu antedatieren. Sein „chapitre d'histoire“ wäre besser geworden, wenn er außer den alten Charāḡbüchern und Belāḡori statt des Māwerdī in erster Linie die Traditionssammlungen ausgebeutet hätte. Das historische Material muß man freilich dann selbst sichten und ordnen, aber es kommt doch etwas dabei heraus, wie ich dies selbst in bezug auf die Zakâtgeschichte in Erfahrung gebracht habe. — Diesen allgemeinen Bemerkungen lassen wir ein paar spezielle folgen. Seite 9 und an anderen Stellen hat der Verf. Verschiedenes in bezug auf das fai' mißverstanden. Im Qorānverse LIX, 7 wird augenscheinlich nur ein bestimmter Fall entschieden; die Gelehrten haben aber später unter fai' all dasjenige verstanden, was den Muslimen ohne Kampf, zufolge Gesetzen und Verträgen von den Ungläubigen zukommt. Die Verteilung des fai' wird nun in dem betreffenden Qorānverse ganz genau so geregelt wie die Verteilung des $\frac{1}{5}$ der Beute in Qor. VIII, 42; beide gehören nach der Offenbarung 1. Allah, 2. Muhammed, 3. dessen Verwandten, 4. den Waisen, 5. den Armen, 6. den „Söhnen des Weges“. Selbstverständlich streiten die Gelehrten darüber, ob die Verwendung des „Fünftels“ und des fai' nur im allgemeinen auf diese Kategorien beschränkt, oder aber ob eine gleichmäßige Verteilung unter dieselben gemeint ist; ob im letzteren Falle Allah seine Portion wirklich beanspruche, oder ob sein Name nur honoris causa erwähnt wird, m. a. W. ob man fai' und chums in 5 oder in 6 gleiche Teile zu verteilen habe; auch die Verwendung der Portionen Allahs und (nach dem Tode des Propheten) Muhammeds ist Gegenstand der Diskussion. Jede denkbare Ansicht über diese Fragen hat ihre Vertreter. Hiermit sind aber die Differenzen der Exegese, namentlich von Qor. LIX, 7, gar nicht erschöpft. Obgleich der Wortlaut dieses Verses sich unzweideutig auf das ganze fai' zu beziehen scheint, so ist doch die Ansicht ziemlich verbreitet, daß hier, ebenso wie in Qor. VIII, 42 in bezug auf die Beute, nur vom Fünftel die Rede sei, indem die übrigen $\frac{4}{5}$ ausschließlich dem Propheten zuerkannt werden. Nach dieser Interpretation käme also Muhammed und dessen Erben von der Beute $\frac{1}{25}$ (resp. $\frac{1}{50}$), vom fai' das Gleiche + $\frac{4}{5}$ zu. Einigen Autoritäten zufolge treten hier nach Muhammeds Tode seine Verwandten an seine Stelle, die Mehrzahl leugnet aber die Gültigkeit des Erbrechts für den Propheten, und bestimmt seinen Anteil an fai' und Beute entweder für gemein-

nützige Zwecke oder aber für den heiligen Krieg. Gleichviel welcher von den Schulmeinungen man beistimmt, auf jeden Fall sind die ahl al-fai' einige genau bestimmte Klassen von Muslimen, und ist für die gemeinnützigen Zwecke (maçâlih) ein bestimmter Teil des fai' angewiesen. Diesen maçâlih begegnen wir in allen Fällen, in denen die heiligen Texte dem Propheten einen Anteil von einer Sache zuerkennen; es tritt dann entweder der Imâm (= Staatsoberhaupt) oder die Gemeinde an seine Stelle: ein rein formeller Unterschied, da die Verwendung die gleiche bleibt. Ausgeschlossen sind aber diese maçâlih z. B. bei der Verteilung der zakât (çadaqât), welche omnium consensu Qor. IX, 60 ein für allemal genau geregelt ist; man differiert nur über die Weise, in welcher sich in einzelnen Fällen das Verhältnis der acht Kategorien gestalten soll. Demnach ist das, was Herr van Berchem S. 9, Anm. 1, über fai' sagt, unvollständig und teilweise falsch; falsch ist auch die Übersetzung (S. 66) von سهم المصالح durch „la caisse du Trésor affectée aux dépenses publiques“ und die Bemerkung dazu; es soll heißen: „der Teil (der hier besprochenen Steuern), welcher für gemeinnützige Zwecke bestimmt ist.“ Ahlu'l-maçâlih sind nicht „tous les employés réguliers de l'Etat et d'une manière générale tous ceux qui travaillent pour l'Etat“ (S. 66, Anm. 2), denn 1. gibt es Leute, welche, ohne irgendein Amt inne zu haben, etwas von den سهم المصالح beanspruchen können, und 2. sind die Zakâtbeamten سهم العاملين¹⁾ von der zakât nach Qor. IX, 60; andere Beamten, wie z. B. die vom Verf. angeführten imans (sic)²⁾ werden meistens aus dem Ertrage von Waqf-gütern bezahlt.

Der Verf. irrt also gänzlich, wenn er sagt (S. 64, Anm. 1): „Le fei étant devenu une caisse de l'Etat affectée aux dépenses publiques, ahlu' [l-]fei désigne d'une manière générale la communauté envisagée comme personne civile. La distinction que Mâwerdî fait entre ahlu' l-fei et ahlu' ç-çadaqa n'avait probablement plus, à son époque, qu'une valeur théorique.“ Die genannte „distinction“ hatte schon längst

1) Diese Worte hat der Verf. S. 72, Z. 19 falsch übersetzt durch: „ces salaires dans les dépenses du Trésor pour les employés“; die Worte beziehen sich ausschließlich auf das nächstvorhergehende çadaqah, und bei anderen Steuern gibt es kein سهم العاملين.

2) Diese einer schlechten Gewohnheit vieler Franzosen gemachte Konzession geht zu weit; die französischen Orientalisten haben, soviel ich sehe, meistens die richtige Transkription adoptiert. Auch Shaféï hätte der Verf. nicht schreiben sollen.

vor Māwerdi nur theoretischen Wert, da die Einnahme und Verteilung der Steuern nach dem „goldenen Zeitalter“ immer weniger nach den Grundsätzen der ‘ulamā stattfand. Wer den wirklichen fiskalen Verhältnissen irgendeiner Periode nachspürt, hat sich dabei nur sehr wenig um alle die von Māwerdi kompilierten *ahkām* zu kümmern; wer aber die Theorie behandelt, darf nicht willkürlich eine „distinction“ als praktisch unbedeutend unberücksichtigt lassen. Dazu kommt, daß gerade diese Unterscheidung immerhin ihre praktische Bedeutung behalten hat; denn, wie der Verf. selbst (S. 14) andeutet, hat sich die Zahlung der *zakāt* immer teilweise der offiziellen Kontrolle entzogen, und außerdem sind sowohl die Zahler als die Empfänger dieser Steuer fast ausnahmslos andere als die des *fai’*. Die Bemerkung des Verf. (S. 14, Anm. 2), daß Māwerdi „distingue toujours les employés de l’aumône des employés du fei; même distinction entre *ahlu’ ċ-ċadaqa* et *ahlu’ l-fei*“, verliert alle Bedeutung durch die Tatsache, daß alle Autoritäten von Muhammed bis auf unsere Zeit diese Unterscheidung beobachten. Die ganze Geschichte des *zakāt* wäre dem Verf. wohl etwas klarer geworden, wenn er unsere Abhandlung¹⁾ über diesen Gegenstand gekannt hätte; jetzt schließt er sich (S. 14 usw.) den landläufigen Irrtümern an und übersieht sogar bei der Aufzählung einiger einschlägigen Qorānstellen (S. 14, Anm. 1) den *locus classicus* IX, 60.

Der Verf. hat manchmal in scharfsinniger Weise den Einfluß römischer und persischer Einrichtungen auf die Entwicklung muslimischer Gesetze nachgewiesen. Er geht aber zu weit, wenn er (S. 48) in den Kornsendungen aus Ägypten nach Medina sieht „(un) fait curieux qui montre jusqu’où les conquérants poussaient l’imitation des coutumes étrangères.“ Aus der vom Verf. angeführten Stelle Belāḡoris²⁾ erhellt, daß ‘Omar die Kornsendung nur wegen der in Medina herrschenden Hungersnot anordnete. Die sozialen Verhältnisse der heiligen Städte wurden durch den Islām rasch und gründlich umgeändert. Die früheren Bewohner machten einer neuen Bevölkerung Platz, welche fernerhin für ihren Lebensunterhalt fast ausschließlich auf die Heiligtümer angewiesen war, und ein Recht auf die Unterstützung der gläubigen Bewohner fruchtbarer, aber weniger heiligen Gegenden zu haben glaubte. Daher machten fromme Herrscher nicht nur in Ägypten, sondern auch in Syrien, Grundstücke zu *waqf*, und bestimmten den

1) Bijdragen tot de Taal- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indie, 1882, IV• Volgreeks, deel 6, p. 365—388. [II, 9—29.]

2) Auch in späterer Zeit heißt Medina . . . *اقل بلاد الله فرسا وطعاما*
Tabarī III, ۲۲۸.

Ertrag für die Bevölkerung der ḥaramain. Diese *ṣadaqat al-ḥabb* ist bis auf unsere Zeit eine Lebensbedingung für die Bewohner Mekkas und Medinas. Man ahmte damit aber keine fremde Sitte nach, sondern man wandte den allgemein anerkannten Grundsatz an, daß man dort, wo der Boden zur Ernährung der Bevölkerung nicht genügt, sein Brot von außen herschaffen muß. Der Heiligkeit ihrer Wohnstätte verdanken es aber die *muğāwirin*, daß dieses Brot ihnen umsonst zugeführt wird.

S. 13, Anm. 1: *ḥarām* l. *ḥaram*; *ḥarām* ist Adjektiv.

S. 24, Anm. 1: *li'annâ* (bis) l. *li'annahâ*.

S. 27, Anm. 1: *jastanzalû* l. *jastanzilû*; *ibid.* *tamlik* heißt nicht „*propriété*“ sondern „Übertragung des Eigentums“; Eigentum heißt *milk*, nicht *mulk* (S. 31, Text und Anm. 1).

S. 60, Z. 7: „*cet impôt n'est pas prélevé etc.*“, soll heißen: „die Steuer wird nicht fällig nach Maßgabe des Grundes, welcher sich im Besitze des Neubekehrten befindet.“

Abgesehen von der Überschätzung *Mâwerdis*, deren Einwirkung natürlich in der ganzen Studie bemerkbar ist, müssen wir die Methode und die Darstellungsgabe des Verf. unbedingt loben. Wir begrüßen in ihm einen erwünschten Mitarbeiter auf dem Gebiete der muslimischen Gesetzes- und Kulturgeschichte, dessen weiteren Beiträgen wir verlangend entgegensehen.

Geteekend: Loiden, November 1886. Verschenen in Literaturblatt für Orientalische Philologie III (1886). blz. 94—103.

CXVII.

La science des religions et l'islamisme.
Deux conférences faites le 19 et le 26 mars
1886, à l'École des Hautes-Études (section
des sciences religieuses) par Hartwig Déré-
bourg. Paris, Ernest Leroux, 1886. (Extrait
de la Revue de l'hist. des religions.)

Die beiden Antrittsvorlesungen des Herrn H. Dérébourg sind auch eine Erstlingsarbeit des Verf. in diesem Fache, aber nicht die eines Anfängers, sondern, wie er selbst (S. 3) erinnert, des Nachfolgers des unsterblichen de Sacy. Aufrichtig gesagt, ich hatte keine großen Erwartungen von diesen Reden über die Islâmwissenschaft, weil der Verf., soviel mir bekannt, sich auf diesem noch so wenig bearbeiteten Gebiete bisher nicht bewegt hatte. Dazu sah ich gleich am Anfang (S. 4), daß beim Auditorium nicht einmal die Bekanntheit mit der Bedeutung des Wortes *sûrah* vorausgesetzt wird. Ich war also völlig darauf gefaßt, allerlei in Europa populären Irrtümern zu begegnen und von berühmten Männern vor allem solche Sätze angeführt zu finden, welche ihrer Feder in weniger glücklichen Augenblicken entschlüpft sind. Für die falsche Übersetzung von *Qorân* durch „lecture“ und *iqra'* durch „lies“ (statt: „Vortrag“ und „rezitiere“ [religiöse Formeln]), welche Verf. S. 18 und 45 gibt, kann sich der unselbständige Kompilator leider immer noch auf namhafte (wenngleich auf diesem Gebiete schwache) Autoritäten berufen. Der falsche Ausspruch, daß wir Muhammeds Leben ungefähr ebenso genau kennen, wie das Leben der Reformatoren des 16. Jahrhunderts (S. 38), kommt auf Rechnung Renans; von ihm wie von allen großen Männern wird jedes Versehen mannigfach reproduziert, indem die Mehrzahl seiner Leser das Beste übersieht. Sachverständige wissen, daß die Lehre vom Gericht das Zentrum der Mission Muhammeds und den Hauptgegenstand des Spottes, den Stein des Anstoßes für die Quraischiten bildete. Da nun aber verbreitete Handbücher Muhammed in erster Linie als fanatischen Monotheisten und Bekämpfer der Abgötterei darstellen, nimmt es uns nicht Wunder, daß auch Verf. diese Anschauung (S. 54, 55, 74) reproduziert. Über ähnliche Fehler wollen wir uns auch nicht länger aufhalten. Wir hatten aber das Recht zu erwarten, daß die jetzt zum zweitenmale gedruckten „conférences“

des Nachfolgers de Sacys sich wenigstens durch zwei Vorzüge vor dem üblen Flickwerke der Kompilatoren von Geschichtshandbüchern auszeichnen würden, 1. durch den Ernst des Mannes, der eine hohe wissenschaftliche Stellung innehat; 2. durch Vermeidung der allergrößten Irrtümer, welche schon dem Orientalisten als solchem, auffallen. In beiden Beziehungen hat die Lektüre des Büchleins uns vollständig enttäuscht.

In der ersten Vorlesung erörtert der Verf. die Frage, was für eine Wissenschaft die „science des religions“ eigentlich sei, in empörend frivoler Weise. Zunächst widerlegt er ausführlich allerlei Ansichten, die keiner je in der Form, wie sie hier dargestellt werden, vertreten hat; durch eine Reihe von gedankenleeren Phrasen gelangt er dann (§ 30) zum Schlusse, daß „la science des religions . . . est . . . une section des sciences historiques“. Diesen nagelneuen Auseinandersetzungen sollte nun die Darlegung der Resultate folgen, zu welchen eine vorurteilsfreie Untersuchung des Lebens und der Lehre Muhammeds führt, und ein Überblick über die Dogmatik und Moral des Islâms samt einer Erklärung der Siege dieser Religion in der Vergangenheit und ihrer Lebenskraft bis auf die Jetztzeit sollte die „conférences“ schließen. Statt dessen wird uns aber ein Mischmasch geboten von allen Varietäten des Unsinns, die sich je auf dem Gebiete der Islâm-wissenschaft breitgemacht haben. Der Verf. nennt nicht immer die Autoren, welche er kopiert; eigentlich macht das auch wenig aus, da man auch aus der vorzüglichsten Bibliothek Unsinniges zusammenbringen kann. Fast komisch ist es aber, daß der Verf. jedesmal, wenn er eine von seinen populären Quellen namhaft macht, den Namen falsch schreibt. Wo er A. Müllers Islâm zitiert, macht er Onken aus Oncken (S. 46); wo er Hughes' Konversationslexikon über den Islâm für gebildete Engländer benutzt, nennt er ihn zweimal (S. 27, 52) Hugues; Ghazâlis Abhandlung über die Eschatologie, welche er aus begreiflichen Gründen „le plus curieux traité“ über diesen Gegenstand nennt, heißt bei ihm „La pierre (statt: perle) précieuse“ (S. 77, Anm. 1). Nebenbei sei bemerkt, daß Mughîrah, der Vater Walids, in Mougaira umgetauft worden ist (S. 47); doch wohl nicht auf Veranlassung Prof. Fleischers, dessen Schüler zu sein der Verf. sich rühmt (S. 8)? Wir brauchen jetzt wohl kaum noch hervorzuheben, daß es müßig wäre zu fragen, ob der Verf. sich zum Objekte seiner Wertschätzung die Religion Muhammeds, oder den Islâm in irgendeiner Periode seiner Weiterentwicklung, oder endlich das fertige System erkoren hat: er weiß nicht einmal, daß solche Dinge dagewesen sind.

Des Verf. Studien über die Ursprünge des Islāms wollen wir nur kurz beleuchten. Natürlich hat der Verf. nicht erfahren, daß vom Ref. seinerzeit nachgewiesen wurde, daß die Araber vor Muhammed keine Überlieferung über ihre Abstammung von Ismael besaßen (S. 41), und ebensowenig hat er gehört, daß die Traditionen über die Hanifen mehr als einmal gründlich untersucht worden sind; mit beneidenswerter Naivetät entscheidet er sich für die Übersetzung *hanif* = „sich hinneigend“, auf Grund von Qorān X, 105; XXX, 29 (S. 42 und Anm.)! Die historisch-kritische Untersuchung der Qorānstellen ergibt wenigstens soviel, 1. daß Muhammed selbst die ursprüngliche Bedeutung des Wortes nicht gekannt, und dasselbe synonym mit muslim gebraucht hat; 2. daß die Voraussetzung der Verbreitung einer „Sekte“ oder sonstigen Gesellschaft von Hanifen vor Muhammed unbegründet ist. Da wir nun doch einmal auf etymologisches Gebiet gelangt sind, erwähnen wir zugleich, daß der Verf. (S. 42) *فِتْرَة* („Zwischenzeit“) mit *فِطْرَة* („Schöpfung, Natur, Art“) verwechselt, und daher mit Berufung auf Qorān XXX, 29 die *اهل الفِتْرَة* zu „partisans de la création“ macht!! Angesichts solcher Beispiele vergißt man vor Erstaunen fast zu erwähnen, daß „Hógiro“ auch hier wieder „Flucht“ heißt, obgleich kein arabischer Philologe oder Lexikograph dies je gewußt hat, und die „Abschneidung“ aller Beziehungen zu seinem Vaterlande durch Muhammed auch wirklich in keiner Weise eine Flucht war. Dieser verbreitete philologische und historische Irrtum wurde vom Ref. in einer Abhandlung ausführlich bloßgelegt¹⁾. Wir erfahren in bezug auf Medina die Neuigkeit, daß es vor Muhammed ein Hauptort des Christentums war (S. 42: „le christianisme dominait . . . le centre [de l'Arabie] par Yathrib“); Muhammed gewann die Einwohner aber für seine Lehre durch „émissaires“ (S. 59). Fügen wir noch hinzu, daß der Prophet schon in Mekka vor der Hidschra „des droits exclusifs sur ce qui (était) encore le panthéon des tribus arabes“ (S. 57) geltend gemacht hat, so sind wir mit den wichtigsten Neuigkeiten über die Entstehung des Islāms zu Ende und wollen jetzt zur Theologie übergehen.

Daß derselbe Prädestinationsglaube, welcher die Calvinisten zur höchsten Tätigkeit trieb, die Ursache der Denkfaulheit und des Mangels an Energie bei den Muslimen ist, weiß Verf. so gut wie jeder Journalist (S. 75). Die Legende von den 73 Sekten des Islāms

1) [I, 295 vgg.]

findet bei ihm ehrfurchtsvolle Aufnahme (S. 72). Man wird dem Verf. vorwerfen, daß er die „Namen“ und die „Attribute“ Allahs zusammengeworfen hat (S. 76), oder daß er bei der Übersetzung des muhammedanischen Glaubensbekenntnisses رسول fälschlich durch „Prophet“ übersetzt (S. 82); das sind alles theologische Spitzfindigkeiten. Der Name des Gottesdienstes (ḡalât), von welchem ein Gebet höchstens eine kleine Abteilung bilden kann, wird natürlich durch prière übersetzt (S. 70), und im Anschluß daran (S. 77) behauptet, der Muslim dürfe nicht in unreinem Zustand beten. Die Ablutionen, welche (nicht zum Gebete, sondern) zum Gottesdienste erforderlich sind, wenn einer in unreinen Zustand geraten ist, werden fälschlich zu den 5 Grundpfeilern des Islâms gezählt (S. 77). Die Muslimen glaubten bisher, daß ihr Gesetz ihnen anempfehle, wenn möglich, jedem von den 5 täglich in der Moschee abgehaltenen öffentlichen Gottesdiensten beizuwohnen. — Verf. lehrt (S. 78), daß der „culte public“ nur am Freitag stattfindet: die Muslimen rezitieren in der ḡalât, nach der ersten, jede beliebige andere Qorânsûrah — nach dem Verf. dürfen sie nur die 112. liturgisch gebrauchen (S. 70); die Muslimen aller Schulen glauben, daß jeder der keine gesetzlich gültige Verhinderung hat, den Monat Ramadhân unbedingt fasten muß — nach dem Verf. können sie „tout en étant de force pour supporter la privation“ sich durch die Verteilung von Lebensmitteln an Arme loskaufen (S. 70). Das zakât wird als eine Art „capitation(!)“ beschrieben, und etymologisch erklärt als „sanctification“ (S. 79); Muhammed beabsichtigte, das ḥağğ für alle Gläubigen jedes Jahr zur Pflicht zu machen (S. 79).

Die sunnah wird nicht nur als „tradition complémentaire“ erklärt, sondern auch wieder das alte Märchen erzählt, als würde dieselbe von den Schîiten nicht anerkannt (S. 76); von dem alles beherrschenden Dogma des consensus natürlich kein Wort — cela va sans dire! Wir könnten so bis ins Unendliche fortfahren, wollen aber schließlich doch auch alles Richtige hervorheben, was der Verf. geschrieben hat.

Mit Recht verwirft er die Ansicht, daß der Islâm lediglich die „conception individuelle“ Muhammeds sei. Dieses negative Urteil hat aber einen zwiefachen positiven Sinn: 1. der Prophet hat unentbehrliche Vorarbeiter und Mitarbeiter gehabt; 2. der Islâm hat auch nach Muhammeds Tode einen sehr komplizierten Entwicklungsgang durchgemacht. Wer diesen nicht verfolgt, und nur einmal in den Qorân und in ein paar populäre Werke hineinguckt hat, versteht daher vom Islâm gar nichts.

Sehr richtig hat auch der Verf. wiederholentlich betont (z. B. S. 11, 84, 86), welche eminente Interessen die Islâmfrage für Frankreich hat und immer mehr gewinnt. „Après l'Angleterre, la France est le pays de l'Europe le plus intéressé à faire cesser le malentendu entre les chrétiens et les musulmans . . .“ das ist zuviel gesagt, aber der Verf. weiß wohl kaum, daß es noch ein kleines Holland gibt mit mehr als 20 Millionen muhammedanischen Untertanen, für welches die Islâmfrage vielleicht noch wichtiger ist als für Frankreich. Darüber wollen wir nicht streiten; der Verf. hat vollständig Recht, wenn er behauptet, daß die erwünschte Versöhnung tüchtig vorbereitete Kolonialbeamte erfordert, welche nicht nur die Sprache der Araber sprechen, sondern sich auch in ihre Gedankenwelt hineingelebt haben. So denkt man auch in Holland über die Sache, und mancher von unseren angehenden Kolonialbeamten versteht vom Islâm noch etwas mehr als der neue Professor der Islâmwissenschaft in der „section des sciences religieuses“. Wären es nicht die hohen Interessen, welche der Verf. so richtig hervorhebt, so würde ich die Unverfrorenheit, mit welcher er seine Ignoranz einmal im Hörsaal und jetzt schon zweimal in der Presse zur Schau trug, nur als einen Scherz behandeln; so aber, wenn einer, der sich rühmt, de Sacys Nachfolger und Fleischers Schüler zu sein, eine Wissenschaft, die für sein Vaterland so hohe Bedeutung hat, als Spielzeug mißbraucht, erfüllt mich die Sache mit unsäglichem Ärger.

Geteekend: Leiden, November 1886. Verschenen in Literaturblatt für Orientalische Philologie III (1886), blz. 103*—106*.

CXVIII.

Siegmund Fraenkel, Die aramäischen Fremdwörter im Arabischen. Eine von „Het Utrechtsch Genootschap van Kunsten en wetenschappen“ gekrönte Preisschrift. Leiden, E. J. Brill, 1886.

Das vom Verfasser der vorliegenden Schrift behandelte Thema gehört zu den wichtigsten auf dem Gebiete der semitischen Sprachkunde und Kulturgeschichte. Welchen Einfluß haben auf die alt-arabische Kultur die Aramäer oder andere Völker durch aramäische Vermittelung ausgeübt? Für die Lösung dieser Frage ist die Sprache für fast alle Phasen menschlichen Lebens der Hauptzeuge, für viele sogar der einzige, da jedes andere Beweismittel hier fehlt. Wer es unternimmt, den Gegenstand auch nur versuchsweise in seinem ganzen Umfange zu behandeln, muß über ausgezeichnete Kenntnisse auf dem Gebiete der semitischen Sprachen überhaupt verfügen, und dazu den Sprachenschatz des Arabischen und des Aramäischen ganz beherrschen. Mit dem Wörterbuch und der Grammatik kommt er nicht aus; umfangreiche historische und literarische Studien sind ihm unentbehrlich. Schon die bekannte Habilitationsschrift des Verfassers berechtigt zur Voraussetzung, daß er dieser Aufgabe gewachsen ist; er erzählt uns außerdem, daß mancher dunkle Punkt ihm durch den fortwährenden Briefwechsel mit seinem Lehrer, Herrn Prof. Nöldeke (dem das Buch gewidmet ist), klar geworden, und daß er diesem (S. v) die meisten syrischen Belege verdankt. Kein Leser wird das Buch ohne Bewunderung für die Sachkenntnis, den Fleiß und den Scharfsinn des Verfassers, ohne Dank für vielerlei Belehrung aus der Hand legen. Der Verfasser hat den Fehler zu vermeiden gesucht, welchen man vorzüglich deutschen Gelehrten oft vorwirft, daß sie ihre Arbeiten vor lauter angestrebter Gründlichkeit gänzlich ungenießbar machen. Der eintönigen alphabetischen Anordnung der behandelten Wörter hat er eine sachliche Einteilung des Stoffes vorgezogen, und jedem Kapitel eine aus historischen und literarischen Quellen geschöpfte kulturhistorische Einleitung vorausgeschickt. Obgleich die fortwährende Behandlung gleichartiger Probleme von selbst

zur vielfachen Wiederholung derselben Ausdrücke¹⁾ nötigt, läßt sich das Buch nicht nur nachschlagen und studieren, sondern auch lesen. Dieser Vorzug würde noch größer sein, wenn der Verfasser sich hätte entschließen können, die Erwähnung der Verdienste seiner Vorgänger und manches Detail über die Weise, wie er zu seinen Resultaten gelangt ist, in die Noten zu relegieren. Wer sich gegen Prioritätenprozesse verwahren will, ist bekanntlich dazu verpflichtet „seine Vorgänger stets getreulich zu nennen“ (S. iv); nur sollte man das immer an einem Orte tun, wo der Leser, der sich nur für die Sachen interessiert, es leicht überschlagen kann. Ferner ist es selbstverständlich, daß man eine Arbeit über ein so umfangreiches Thema eigentlich nie anders als gewaltsam abschließen kann; der Verfasser wird immerfort aus eigener Forschung oder aus Mitteilungen von Fachgenossen Nachträge und Berichtigungen zu entnehmen haben. Solcher hat Fraenkel denn auch schon gleich nach Beendigung des Druckes eine ganze Reihe seinem Buche angehängt; manches davon hat er aber auch an unzähligen Stellen dem Corpus seines Buches einverleibt, ohne es der Form des Ganzen zu assimilieren. Daher muß der Leser jeden Augenblick, nachdem er sich dem angenehmen Strome einer fließenden Darstellung hingegeben hat, plötzlich einen Urwald von Klammern bewältigen, welcher eher an eine algebraische Formel als an eine kulturhistorische Studie erinnert. Abgesehen von diesen Bedenken, entspricht die Form durchaus dem gediegenen Inhalte des Buches.

Der Verfasser denunziert nacheinander die Fremdlinge, welche, aus aramäischen Ländern herkömmlich oder von anderswoher dort eingebürgert, eingedrungen sind in der Araber Haus und Hof (S. 1—30), Speise (—38), Kleidung und Schmuckgegenstände (—62), Hausgeräte (—89), Tiere (—125), Ackerbau und Pflanzenreich (—151), Mineralien (—154), Namen des Weines und der Weingefäße (—173), Handel und Verkehr (—209), Schifffahrt und Seeverkehr (—232), Kriegswesen (—244), Schreibkunst (—253), Handwerke und Künste (—266), christlichen Kultus (—278), Staatsverwaltung (—284), Varia (—286). Der Verfasser gibt noch mehr, als man nach dieser vielversprechenden Inhaltsangabe erwarten sollte; die einleitende Schilderung der alt-arabischen Kulturverhältnisse ist in manchem Abschnitte eine eingehende, und beiläufig wird manchmal der Einfluß auch nicht-ara-

1) Die verschiedenen Grade der Sicherheit der Resultate hat der Verfasser mit einer zweiten Potenz der Möglichkeit bereichert: „Nun kann es immerhin möglich sein,“ S. 77.

mäischer fremder Völker besprochen. Die Einteilung ist sachgemäß, und niemand wird dem Verfasser einen Vorwurf daraus machen, daß er z. B. das Wort **كَلْبَة** im Kapitel vom Weine behandelt, obgleich die **كَلْبَة** nicht in erster Linie ein Weingefäß ist, u. dgl. m.

Die sachlichen Momente, denen der Verfasser (S. xvi) mit Recht die höchste Bedeutung für die Entscheidung der Frage beimißt, ob ein Wort entlehnt ist oder nicht, sind meistens gut behandelt. Die Erwähnung einer ismaelitischen Karawane (NB! von Kaufleuten) darf aber nicht als Zeugnis für das Nomadenleben der Araber gelten (S. 1). Daß „über die Steuer von barem Gelde im Korân nichts bestimmt wird“ (S. 191), hätte der Verfasser nicht betonen sollen, denn über keine von den hierhergehörigen Steuern enthält der Korân nähere Bestimmungen. In der Tradition wird aber die eine ebenso genau angeordnet wie die andere; daß die Steuer auf Geld „nur ganz kurz“ besprochen wird, versteht sich von selbst, weil man bei Dinâren und Dirhems nicht wie bei Kamelen, Schafen usw. das Alter zu berücksichtigen hat. Der Verfasser hätte dies aus des Referenten Zakâtstudien¹⁾ ersehen können. Mit den Errungenschaften, welche die Ethnographie der letzten Jahrzehnte für die Geschichte des Naturmenschen aufzuweisen hat, und welche die Völkerkunde eigentlich erst zur Wissenschaft erhoben haben, ist der Verfasser nichts weniger als vertraut. Uns Holländern sind diese Dinge schon deshalb bekannter, weil in den ostindischen Inseln fast jede Kulturstufe bis zum heutigen Tage vertreten ist, so daß die Entwicklungsgeschichte sich bei methodischer Beobachtung fast von selbst ergibt. Jedem, der die neuere Ethnographie einigermaßen kennt, wird aber folgende Äußerung des Verfassers etwas sonderbar klingen: „Der erste Trieb des Naturmenschen ist damit befriedigt, daß er sich den glitzernden, schimmernden Gegenstand umgehängt hat. Eine weitere Entwicklung aber ist dann, daß der Schmuck die Augen des Beschauers so blendet und fesselt, daß er der Person, die ihn trägt, keinen bösen Blick zuwerfen kann. So wird aus dem Schmucke ein Amulet. Schließlich wird er, weil er als Amulet einen heiligen Charakter hat, auch den Göttern geheiligt“ (S. 56–57). Diese phantastische Vorstellung über die Genesis des Amuletwesens gehört gegenwärtig in dasselbe Antiquitätenmuseum, welches die etymologischen Kuriosa aus der Zeit, wo es noch keine vergleichende Lin-

1) *Bijdragen van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, 1882, IVe volgrees, Deel 6, S. 377 ff., 383 f. [II, 20 vgg., 25 vg.]

guistik gab, beherbergt. Hiermit sind aber auch unsere sachlichen Ausstellungen beendet.

Auf dem sprachlichen Gebiete ist der Verfasser ein viel mehr zuverlässiger Führer; das ganze semitische Sprachstudium, mit Ausnahme der Assyriologie und der Epigraphik, ist ihm vertraut. Wir finden es daher ganz vernünftig, daß er erstere gar nicht herangezogen hat, und wir hätten ihm sogar die Erwähnung der sumerischen Ableitung des Wortes **ملح** (S. 221) einstweilen gern geschenkt. Referent ist zu sehr von der Superiorität des Verfassers auf sprachlichem Gebiete überzeugt, um es zu wagen, alle Bedenken, welche ihm bei der Lektüre gekommen sind, zu äußern. Es sei ihm jedoch erlaubt, auf Einzelnes hinzuweisen.

Der Verfasser gibt in seiner „Einleitung“ die wichtigsten Verdachtsmomente gegen die Echtheit arabischer Wörter an, welche für ihn bei seinen Untersuchungen bestimmend waren, also gleichsam die Gesetze, nach welchen der Sprachrichter einem arabischen Worte die arabische Herkunft zuerkennen oder absprechen soll. Natürlich ist hier von Gesetzen im eigentlichen Sinne nicht die Rede, und kommt es bei dem Abwägen der verschiedenen Verdachtsgründe sehr viel auf das Urteil und die Übung des Richters an. Der Verfasser ist nun im großen Ganzen immer recht verständlich verfahren; dieses Lob müssen wir ihm oft auch in solchen Fällen zuerkennen, wo die einzelnen von ihm angeführten Gründe uns nicht ganz überzeugend scheinen. Die S. xv und bei der Behandlung vieler Wörter erwähnten „Schwankungen der Sprache in bezug auf die Vokalisation“ erscheinen sehr häufig bei unzweifelhaft echt arabischen Wörtern, ganz abgesehen von der Frage, wieviel von diesen Erscheinungen die Lexikographen noch unbeachtet gelassen haben, weil es ihnen nicht als **نصيح** galt. Aus dem Fehlen einer inneren Plural-

bildung (S. xv) dürfte kaum ein Schluß zu ziehen sein; denn die Kraft, solche Plurale zu bilden, welche der Verfasser (S. 117) ausschließlich für ganz alte Entlehnungen in Anspruch nimmt (vgl. auch S. 279 بطريق u. a. m.), besitzt die arabische Sprache bis auf den heutigen Tag, vgl. irgendwelche Abhandlung über einen vulgärrabischen Dialekt. Das „Fehlen“ eines Wortes im Äthiopischen hat der Verfasser selbst (S. xvi) als ein nicht stringentes Argument bezeichnet; man begegnet aber in seinem Buche gar zu oft den Ausdrücken: „fehlt im Äth.“ oder „fehlt im Äth. und im Hebr.“, wo doch nur von den spärlichen uns erhaltenen Dokumenten dieser Sprachen die Rede sein kann. Aber, wie gesagt, der Richterspruch ist meistens gerecht, auch wo die einzelnen Erwägungen nicht ganz befriedigen.

S. 18. Die Bedeutung „Unterschwelle“, welche der Verfasser für *فجران* aus Gauharî herausgelesen hat, entspricht dem Worlaute des Lexikons nicht.

S. 26. *تنور* soll von den Persern, durch aramäische Vermittelung, zu den Arabern gekommen sein. Soviel Referent weiß, betrachten aber die Persologen das Wort als semitischer Herkunft.

S. 113 hätte, wo der Verfasser die arabischen Namen der Katzo aufführt, auch *بَس* Erwähnung verdient; die Erklärung von *هَر* als onomatopoëtischer Name scheint Referent ebenso bedenklich als die des Wortes *دجاج*, welche der Verfasser S. 116 befürwortet.

S. 128 glaubt der Verfasser mit Unrecht, daß nach Lady Blunts Reisebericht ein bisher unbekanntes *فُلَج* dem arabischen Wörterbuche hinzuzufügen sei; es ist vielmehr das bekannte *فَلَق* Plur. *فلوق* (Bekrî ۷۹۳, 5). Das *ق* wird heutzutage meistens wie *g* gesprochen.

S. 147. *سمن* bezeichnet im Vulgärarabischen Butter überhaupt, auch die aus Kuhmilch, welche letztere als *بَقَرِي* von dem *سمن غنمى* unterschieden wird.

S. 188. Der Verfasser hat die Bedeutung der Wörter *دُكَّان* und *دَكَّة* (nicht: *دَكَّة*, wie er schreibt) nicht ganz verstanden. Die kurze Erklärung Gauharîs: *الذى يُقَعَد عليه* gilt für beide Wörter bis in unsere Zeit: Gauharî hat das nicht weiter ausgeführt, weil es allgemein bekannt war. Es wird durch diese Wörter meistens ein fester, unversetzbarer¹⁾, gebauter „Sitz“ bezeichnet, z. B. eine steinerne Bank, welche gegen eine Hausmauer angebaut ist, so daß letztere ihr zur Lehne dient, aber auch ein freistehender, steinerner Sitz, welcher z. B. als Schauplatz dient (Tabarî III: ۲۲۳۰, 3ff.). Später heißt nun jeder viereckige steinerne Bau, welcher zum Daraufstehen oder Sitzen dient, in übertragener Weise *دَكَّة*, wie z. B. die *dikkehs* in den ägyptischen Moscheen, von welchen man gewisse religiöse Formeln ausruft (vgl. Lane, *Manners and Customs*, die im Index s. v. *dikkeh* angegebenen Stellen). Daß diese Bedeutung „Estrade, *plate-forme*“ aber eigentlich

1) Mitunter heißt in der späteren Sprache *dikkah* auch eine solche Bank, welche nur schwer versetzbar ist und sich also von den sonstigen Sorten von Sesseln (*كوسى*, *سرير*) nur durch ihre Größe unterscheidet; vgl. die Stellen bei Lane, *Manners and Customs*, im II. Bande.

als Metapher aufzufassen sei, geht z. B. aus den in *Gloss. geogr.* 236 angeführten Stellen hervor, wo eigentlich gar nicht von einer *dakkah* die Rede ist, sondern von einer Sache, die damit verglichen wird (مثل الدكة, كهية الدكة, كالدكة). Alle Bedeutungen des Wortes gehen auf die des beschriebenen „Sitzes“ zurück, auch die des „Sklavenmarktes“, über welche man meine *Mekkanische Sprichwörter und Redensarten* (Index s. v.¹⁾) vergleiche. Die Bedeutung *plancher* scheint mir auch für die von Dozy, *Supplément* angeführte Stelle nicht unbedenklich; über die Stelle Tabarī III: ۲۲۰۹, 16 bin ich nicht ganz im klaren. دكان hat allmählich die spezielle Bedeutung derjenigen Bank erhalten, auf welcher der Kaufmann sitzt und seine Waren ausstellt. Die Bedeutung „Laden“ darf man daher nicht als eine „andere“ bezeichnen, denn der orientalische Laden besteht wesentlich nur aus diesem Sitze, welcher auch مصطبة heißt. Man kann den Namen دكة (مصطبة) auf jedes دكان anwenden, nicht aber umgekehrt.

S. 203. وَسَق „Kamellast“ soll „unbekannter, vielleicht aramäischer Herkunft“ sein. Warum? Der Verfasser gibt keinerlei Grund an. Uns scheint es aber nicht so seltsam, daß aus وسق = „umfassen, behalten“ ein Substantiv وَسَق in der Bedeutung جَدل sich entwickelt. Ganz analog ist das koranische وَسْعَ النَّفْسِ — „das, was die Seele umfassen, ertragen kann.“ Ebenso unbegründet scheint uns des Verfassers Zweifel an der Echtheit des Wortes مَد (S. 206), „da die Wurzel keine Spur von der Bedeutung ‚messen‘ hat.“ Ist denn مَدَّة nicht ein (wenngleich, wie fast alle Maße ursprünglich, unbestimmtes) Maß? Das *mudd* verdankt seine Bedeutung hauptsächlich dem Umstande, daß nach der heiligen Überlieferung Muhammed das *zakât al-fitr* auf vier *mudd* von der Getreideart bestimmt haben soll, welche für jede Gegend das gewöhnliche Nahrungsmittel bildet. In den Gesetzbüchern hat sich daher die alte Definition des Maßes erhalten; sie lautet: حَفْنَةٌ بِكَفَّيْنِ مُعْتَدِلَيْنِ, also das, was zwei nebeneinander ausgestreckte hohle Hände enthalten können. Ein solches natürliches Maß, das in der Wurzel مَد = „ausstrecken“ seine Erklärung findet, sollte fremder Herkunft sein?

S. 239. Anlässlich des Wortes شُرطة hätte der Verfasser auf Robertson Smith, *Kinship and Marriage*, S. 215 und Note 7 verweisen sollen.

1) [V, 106 vg.]

S. 261. Aus dem Zusammenhange und aus der Hinzufügung „wohl nur von Tieren“ hinter dem Worte **نصد** scheint sich zu ergeben, daß der Verfasser **نصد** und **جم** irrtümlich als gleichbedeutend betrachtet hat. **جم** heißt von altersher (sehr häufig in der Tradition) nichts anderes als „Schröpfköpfe setzen“, **نصد** dagegen „aderlassen“, gleichviel bei Menschen oder Tieren.

Unsere Bemerkungen sollen nur dazu dienen, Zeugnis abzulegen von dem Interesse, mit welchem wir von der vorzüglichen Arbeit Fraenkels Kenntnis genommen haben. Der Verfasser hat mit seinem Buche alle Orientalisten zu Danke verpflichtet.

Geteekend: Leiden, December 1886. Verschenen in Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes I (1887), blz. 69—76.

CXIX

De rechtstoestand van den Inlander in Algerië vergeleken met de beginselen te dien aanzien in Nederlandsch Indië geldende, door Mr. J. H. Abendanon, Lid van den Raad van Justitie te Batavia. Batavia, Ogilvie & Co. 1887.

Zelfs zij, die niet met den schrijver dezer brochure in „*gelijkstelling* der oorspronkelijke bevolking met de kolonisten” het hoofddoel der kolonisatie zien, ja deze zelfs niet zouden willen bevorderen in het belang van beide partijen, zelfs zij zullen met hem in onderwijs, wetgeving en rechtspraak voorname middelen van opvoeding der „Inlanders” erkennen, met belangstelling aan de hand des schrijvers kennis nemen van de wijze, waarop de laatstgenoemde twee middelen door andere koloniseerende mogendheden worden aangewend. Mr. Abendanon geeft in 45 bladzijden naar de beste bronnen een helder overzicht van hetgeen de Fransche wetgever sedert de verovering van Algerië deed, om op zijn gebied het proces der assimilatie van Arabische en Kabyllische Mohammedanen aan de Fransche overheerschers, te bevorderen. Hij wijst aan, hoe langzamerhand de geheele rechtspraak aan de heerschappij van den Islâm werd onttrokken, met uitzondering alleen van het personen-en erfrecht, terwijl zelfs dit kleine gebied onder zoodanige beperkende voorwaarden aan den qâdhî is overgelaten, dat deze weinig scherpzinnigheid noodig heeft om in te zien, hoe gaarne de wetgever hem geheel zou doen verdwijnen. Deze verdwijning staat dan ook den wetgever als einddoel voor oogen; hij hoopt daardoor eenmaal aan het Moslimsche huisgezin dien stevigen grondslag te geven, dien het thans, door de toelating van polygamie en verstooting der vrouw door den man, nog mist. Dit laatste zal niet zoo gemakkelijk gaan als Mr. A. (bladz. 9, noot 3) op gezag van P. Leroy Beaulieu meent te mogen aannemen. Die Fransche geleerde toch vergist zich deerlijk, waar hij zegt dat het verbod der polygamie zonder strijd met Mohammedaansche opvattingen zeer wel mogelijk is; neen, zonder eene hervorming der Moslimsche maatschappij van top tot teen laat zich de gedwongen monogamie niet invoeren. De door Mr. A. aan-

gehaalde verhouding van 43000 polygamen op 512000 gehuwde Algerijnen bewijst niets. Men zou moeten weten, hoeveel vrouwen de overigen reeds gehad en verstooten hadden, want het is een bekend feit, dat in de geheele Moslimsche wereld slechts eene kleine minderheid der mannen finantieel in staat is, meer dan eene vrouw *te gelijk* te hebben. In Arabië is het aantal polygamen in verhouding stellig veel geringer dan hetgeen hier voor Algerië opgegeven wordt, maar de gevallen zijn niet zeldzaam, dat één monogaam 10 en meer vrouwen achtereenvolgens heeft gehuwd. Men stelle zich nu ten opzichte van de gewenschte hervorming eens een oogenblik op het standpunt des Mohammedaans. Men wil hem een recht, en wel een door de mannen geliefd en voor de vrouwen door gewoonte geheiligd recht, dat Allah hem schonk, ontnemen; men wil dit niet in naam van een beteren godsdienst, maar van de maatschappelijke orde. Heeft dan, zoo vraagt de Moslim aan den Europeeschen wetgever, ten uwent waarlijk één man genoeg aan ééne vrouw, zoolang deze hem niet door den dood wordt ontnomen, of leert de ervaring, dat van 512000 Europeanen . . . ja, wie weet hoevelen? voor en na hun burgerlijk huwelijk meer dan ééne liefdesbetrekking plegen aan te knopen? Wat bij u door wet en godsdienst wordt afgekeurd, doch door eene machtige publieke opinie geduld en zelfs verdedigd, dat is in onze van Allah afkomstige wetgeving toegestaan maar dan ook zóó geregeld, dat de gevolgen der polygamie niet alleen der vrouw tot last worden; ook is het peil der zedelijkheid, naar den maatstaf der wet gemeten, bij ons moslims in het algemeen hooger dan bij u. De modern-Europeesche wetgever zou wellicht moeielijk slagen in de weerlegging dezer bezwaren tot genoegen van zijn Moslimschen interlocutor; bij eene poging tot dwang zou hij stuiten op fanatiek verzet. Men late zich niet bedriegen door de gemakkelijheid, waarmede de Fransche straf- en handelswetgeving enz. in Algerië toegang schijnen te vinden. Vooreerst hebben die niet zoo eminente beteekenis voor het individueele leven aller Moslims; maar dan ook zijn zij (dit vergeet men al te vaak) bijna in geen enkel Mohammedaansch land ooit geheel op Moslimsche leest geschoeid geweest. De qâdhî heeft in de meeste landen onder Moslimsch bestuur sedert lang niet veel meer beteekenis dan thans in Algerië; de rechters in zaken buiten het personen- en erfrecht zijn meestal vorsten of goeverneurs, die of hunne willekeur of deels ook locale gebruiken tot richtsnoer voor hunne uitspraken nemen. Bij deze soort van rechtspraak wisselen de *personen* ongeveer even vaak als bij eene Europeesche rechtspraak de *wetten*; eene Moslimsche bevolking begrijpt het nut van de ééne afwisseling zoo min als dat

van de andere maar zij weet vooralsnog met de eerste beter om te gaan en zich daarnaar te voegen. Dit neemt niet weg dat zij zeer wel op den duur de voordeelen der boven persoonlijke inzichten verheven Europeesche rechtspraak en wetgeving kan leeren inzien, mits de toepassing op den grondslag berust van nauwkeurige bekendheid der ambtenaren met het volk, waaronder zij werken; en dan nog zoolang die wetgeving zich beperkt tot het terrein, dat ook de Moslims sedert eeuwen gewoon zijn minder onmiddellijk met den godsdienst in verband te brengen dan het personenrecht. De niet geringe bezwaren, welke aan de beperking van Islâm tot het (naar Europeesche begrippen) zuiver-religieuze terrein in den weg staan, heb ik elders (De Gids, Juli 1886, bladz. 130/1¹⁾) geformuleerd; op maatschappelijk gebied heeft deze godsdienst een geheel ander weerstandsvermogen dan Christendom of Jodendom, daar hij zich onder veel gunstiger omstandigheden uitwendig heeft ontwikkeld en veel krachtiger op de maatschappij heeft kunnen inwerken.

Aan de gemakkelijkerheid, waarmede de opneming aller Algerijnsche Joden in de Fransche staatsgemeenschap heeft plaats gevonden, durf ik dan ook in geenen deele met Mr. A. (bladz. 27) een argument ontleenen voor de mogelijkheid eener gelijke assimilatie der Mohammedanen, immers de Joden gingen op veel gunstiger voorwaarden in den toestand over, waarin hunne Europeesche rasgenooten zich sinds lang verheugden; van paria's (want dat zijn de Joden feitelijk in Moslimsch gebied) werden zij vrije burgers. Bij zoo belangrijke voordeelen vergat men spoedig de kleine onaangenaamheden, die aan alle verandering als zoodanig eigen zijn.

Dat tot 1 Januari 1886 slechts 700 Algerijnsche Mohammedanen van recht op naturalisatie gebruik gemaakt hebben (bladz. 12) bewijst m. i., dat slechts die 700 daarin eenig voordeel voor zich zagen, menigmaal misschien een voordeel, dat niet eens direct uit hun staatsburgerschap voortvloeide. Als afvallig zal geen vroom Moslim den genaturaliseerde beschouwen, tenzij hij weet, dat waarlijk gewilde assimilatie aan het Frankendom daarmede haar beslag krijgt²⁾. Wel kunnen zulke geloofsquaesties naar aanleiding der naturalisatie later ontstaan. Wanneer b. v. een genaturaliseerd Moslim zijne ge-

1) [I, 290 vg.]

2) Men bedenke dat geen vroom Moslim zich behoeft te ontzien, om eene *ge-loovige* Regeering te bedriegen, wanneer dit tot zijn voordeel strekt en de Regeering iets meer of iets anders van hem eischt dan de Wet van den Islâm.

Dit geldt in dubbele mate voor eene ongeloovige Regeering; eene wilsverklaring, voor haar afgelegd, beschouwt de Moslim nooit als eene daad van geloof of on-geloof, tenzij zij de afzwering van den Islâm uitdrukkelijk inhoudt.

naturaliseerde vrouw naar Moslimschen ritus verstiet, dan zouden voorzeker de vromen het zijner vrouw als ongeloof aanrekenen, zoo zij niet, in weerwil der Fransche wetten, het echtelijke huis verliet; en wanneer beiden zich na verloop van eenigen tijd nieuwe echtgenooten kozen, dan kon de Moslimsche publieke opinie deze naar Fransche wetten ontuchtige vereenigingen niet anders dan als huwelijken opvatten, want deze kan men zonder bemoeienis van welke autoriteit ook sluiten, en in gevallen, waarin men den *qâdhî* noodig had, zou men volgens de Wet zelve in Algerië in de bestaande omstandigheden gerechtigd zijn, zelf eenen noodqâdhî in stilte aan te stellen.

Het zou bij deze en dergelijke quaesties steeds de hoofdvraag zijn, waaraan door de bevolking meer waarde werd gehecht: aan de bescherming der Fransche wet of aan de instandhouding van zulke goddelijke inzettingen, waarop sinds eeuwen de Moslimsche maatschappij berust.

Die vraag is niet gemakkelijk a priori te beantwoorden.

Maar afgezien hiervan, juichen wij met Mr. A. het streven van den Franschen wetgever toe, om allengs de Algerijnen in de ware en gewenschte verhouding tot hunne overheerschers te brengen. Op allerlei leemten in die wetgeving, vooral betreffende de gevolgen der naturalisatie, heeft de schrijver niet verzuimd te wijzen.

Mr. A. 's. doel was niet alleen de studie der Fransch-Algerijnsche wetgeving om haarzelve, maar vooral om de leering, die de Nederlandsche wetgever uit dit voorbeeld zou kunnen trekken. Tegenover den wel terecht door den schrijver „chaotisch” genoemden toestand van het recht der bevolking van Nederlandsch-Indië stelt hij het systematische werk der Franschen, waarvan, als men eens ten-onzent de handen aan den ploeg gaat slaan, „veel tot richtsnoer zal kunnen dienen.” Menigeen zal vragen of niet de waarde dier Fransche wetten hier overschat, althans veel te vroeg geschat is geworden? Slechts hij, die het intieme maatschappelijk leven der Inlanders van Algerië onpartijdig en grondig bestudeerd heeft, kan zeggen, welke gevolgen die, in bijzonderheden reeds zoo vaak gewijzigde en in haar geheel nog jonge, wetgeving heeft teweeggebracht. Bij gebreke van zulke berichtgevers moeten wij ons tot bewondering van den goeden wil en de scherpzinnigheid des wetgevers voorloopig bepalen en hem toewenschen, dat het gelukken moge, ambtenaren te vinden, geschikt om die wetten in het leven des volks te doen overgaan; rechters, die de bevolking verstaan en door haar verstaan en vertrouwd worden; rechtsgeleerde raadslieden, waarop zij zich verlaten kan; enig geloof ook bij de Algerijnen, dat zij met de Franschen ge-

meenschappelijke belangen kunnen hebben . . . en zoo veel meer. Is aan al deze voorwaarden niet voldaan, dan kan onder de meest systematische wetgeving de toestand evenzeer chaotisch en rampzalig voor de bevolking zijn als (Mr. A. herinnert het zelf) door zekere practische maatregelen onder eene chaotische wetgeving weer eenige orde geschapen kan worden. Onze vrees nu, dat het werk der assimilatie in Algerië zelf zich wellicht geenszins op dien goeden weg bevindt, dien de Fransche wetgever daaraan dacht te wijzen, is maar al te zeer gewettigd door de indrukken, die tal van onpartijdige bezoekers van Algerië medebrachten en die ikzelf van mijn verkeer met Algerijnen ontving: de gezindheid der Algerijnen jegens hunne overheerschers staat in omgekeerde verhouding tot de goede wetten, die men hun *geven wil*, maar o. a. wegens gebrek aan intieme kennis van land en volk niet *geven kan*; geen koloniseerend volk wordt door zijne onderdanen inniger gehaat dan het Fransche.

Mag dit ons, Nederlanders, al eenigszins troosten, waar wij na veel langer tijdsverloop, maar dan ook met eene veel grootere en in hare instellingen veel bontere volkengroep, nog niet uit den „chaotischen toestand” zijn gekomen, het mag ons niet doen inslapen. Ook zonder de Algerijnsche toestanden zoo optimistisch te beoordeelen als Mr. A., kunnen wij uit zijne beknopte en heldere uiteenzetting veel leeren, en verdienen vooral de wenken, die hij blz. 43/5 aan den wetgever voor Nederlandsch-Indië geeft, behartigd te worden.

Gedagteekend: Leiden, 8 October 1887. Verschenen in Indisch Weekblad van het Regt van Maandag, 21 November 1887.

A. le Chatelier, Les confréries musulmanes du Hedjaz. (Bibliothèque orientale Elzéviriennne.) Paris, Leroux, 1887.

Die Anzeige dieses nicht gerade anspruchswosen Werkes muß leider eine Warnung sein. Der Verf. wiederholt über die Entstehung der bekanntesten Derwischorden die landläufigen Erzählungen, welche in zugänglichen Büchern schon mannigfach reproduziert sind, und fügt denselben manches über die neueste Entwicklung dieser Gesellschaften hinzu, welches meistens längst von Duveyrier, Rinn und anderen behandelt wurde; namentlich die rührigen *Semsijsjah* werden ausführlich besprochen. Außer seinen europäischen Vorgängern zitiert der Verf. eine stattliche Reihe von arabischen Quellen; was es damit für eine Bewandnis hat, wird Sachkennern schon aus der Weise einleuchten, wie der Verf. die bekanntesten arabischen Eigennamen entstellt. Als Beispiele seien noch erwähnt die Mitteilung, daß Muhammed seinen Erben u. a. „*le bourg de Kerbala*“ hinterließ (S. 41), und die Erklärung von *semman* als „*engraisé, rendu gras*“. Das Schlimmste ist aber, daß nur der kleinste Teil des Buches von dem im Titel angezeigten Gegenstande handelt, und zwar in einer Weise, welche zeigt, daß die Quellen des Verf. ungenügend und unzuverlässig waren, und daß er selbst nicht der Mann ist, dieselben zu würdigen und auszubeuten. Laut der Vorrede (S. VI) hat er sich in Kairo von Pilgern über die Verhältnisse der mystischen Orden im Hidschaz Auskunft erteilen lassen. Dem Ref., der das Jahr 1884/85 in Dschidda und Mekka verbrachte, ist es denn auch wirklich gelungen, von den meisten vom Verf. mitgeteilten Personennamen die richtigen Formen durch Konjekuralkritik aufzufinden und somit alte Freunde und Bekannte wiederzuerkennen. Fast alles aber, was der Verf. über deren Stellung und Bedeutung, sowie über die Bevölkerung der heiligen Städte überhaupt mitteilt, ist grundfalsch; nicht einmal was Scherife sind (S. 7), ist ihm klar geworden. Der Verf. legt z. B. dem Amte des *Schêch atturûq* für die Kontrolle der mystischen Bewegungen durch die türkische Regierung große Bedeutung bei (S. 3 ff. usw.). Er weiß nicht,

daß die Befugnisse dieser Schêche sich nur auf die Gesellschaften erstrecken, denen der Pöbel angehört, und welche sich in lärmender Weise an Festlichkeiten usw. beteiligen, auf die von dem jüngsten muslimischen Geschichtschreiber (Dschabarti, 'Adschâib al âthâr IV S. 120) als „teuflische *Tariqa's*“ bezeichneten. Somit wird der Inhaber dieses Amtes in Dschidda, Sejjid Muhammed al-Dscharrâh (S. 21 *el-Djerrha*), ein armer Barbier, der dem Ref. zu wiederholten Malen für einige Pfennige den Kopf rasierte, beim Verf. zu einer wichtigen Persönlichkeit; während er tatsächlich jedem irgendwie angesehenen Mystiker die Hände küßt! Auch wo der Verf. von älteren Zeiten handelt, läßt man ihn besser ungelesen; die Wahhabiten haben (S. 14) in Jemen angefangen! Wir wollen auf bessere Zeiten für die Islamwissenschaft in Frankreich hoffen; solange das Publikum solche Bücher kauft, sieht es bedenklich aus.

Geteekend: Leiden. Verschenen in Deutsche Literaturzeitung van 14 Januari 1888, No. 1, kol. 49—51.

Der Koran. Im Auszuge übersetzt von
Friedrich Rückert. Herausgeg. von August
Müller. Frankfurt a. M., Sauerländer, 1888.

Die bisherigen Übersetzungen des Qurans in europäische Sprachen hinken auf beiden Seiten, weil darin weder die von der muslimischen „Gemeinde“ anerkannte Erklärung noch der durch historische Forschung ermittelte ursprüngliche Sinn wiedergegeben wird. Somit sind dieselben in Einzelheiten unzuverlässig, obgleich sich ein allgemeiner Eindruck vom Inhalt des Qurans daraus gewinnen läßt. Die Übersetzung Rückerts, welche A. Müller mit größter Pietät aus dem Nachlaß des Dichters herausgegeben hat, entspricht gleichfalls nur dem letztgenannten Zweck, verhält sich aber zu den anderen Versuchen wie ein schönes Gemälde zu einer schlechten Photographie. Es war des Dichters Recht, weniger geeignete Stellen auszulassen, hie und da das Einzelne anders zu ordnen als im Original, denn der historischen Kunst sollte sein Werk dienen, nicht der Wissenschaft. Einige geschichtliche Anmerkungen sollten dem Leser das Verhältnis des fremdartigen Stoffs erleichtern.

Da nun leider der Verf. sein Kunstwerk nicht ganz hat vollenden können, hat es der gelehrte Herausgeber mit Recht als seine Aufgabe betrachtet, möglichst treu „zwischen seinem Volke und einem seiner edelsten Dichter zu vermitteln“; selbst hat er nur durch Ergänzung des populär-wissenschaftlichen Apparats und Hinzufügung einer Einleitung über Muhammeds Werk „zwischen den zerstreuten Gliedern dieser Prophetie ein Band herzustellen“ versucht. Die Einleitung hätte, trotz ihrer Kürze, besser sein können. Anstatt der Lehre vom jüngsten Gericht, die auf Muhammed den entscheidenden Eindruck machte, redet Herausg. (S. 4, 5, 6, 8) fast nur von der formellen und der negativen Seite seiner Mission (Schrift und Kampf gegen den Götzendienst). Über die Bedeutung der „Religion Abrahams“ und die Geschichte von Muhammeds Verhältnis zum Judentum und zum Christentum erhalten wir (S. 6, 8, 12, 434) teils Falsches, teils Unklares, trotzdem z. B. die Entwicklung der Abrahamlegende wiederholt gründlich dargelegt wurde. Kleinere

Fehler sind S. 14, Z. 11 die Auslassung des *locus classicus* für die Verpflichtung zum Haddj (III, 91), S. 433 die Erwähnung „erlaubter Zauberei“, während es im Islam eine solche nicht gibt. Da Herausg. in erfreulicher Weise (S. 1, Anm.) die richtige Übersetzung des Wortes *Qurān* adoptiert hat, hätte er nicht mehr ohne weiteres *Hidjrah* durch „Flucht“ und *Munāfiq* durch „Heuchler“ übersetzen sollen.

Das Kunstwerk selbst macht den gleichen, großartigen Eindruck wie die bekannten ähnlichen Nachdichtungen des Verf., und wir schulden dem Herausg. großen Dank für die Ausgrabung dieses allzulange verborgen gebliebenen literarischen Schatzes.

Geteekend: Leiden. Verschenen in Deutsche Literaturzeitung van 20 October 1888, Nr. 42, kol. 1530 vg.

J. Wellhausen, *Reste Arabischen Heidentumes* (Skizzen und Vorarbeiten, III). Berlin 1887. — I. Goldziher, *Muhammedanische Studien I*. Halle a. d. S. 1889. — C. M. Doughty, *Travels in Arabia Deserta*. Cambridge 1888.

A l'époque où je pris l'engagement envers la direction de cette Revue, de présenter à ses lecteurs un tableau des progrès accomplis par la science de l'Islamisme en ces dernières années, il me semblait que je n'aurais guère autre chose à faire, qu'à reprendre les plaintes déjà fréquemment énoncées sur ce domaine déshérité des sciences orientales. Il y a trente à quarante ans, plusieurs ouvrages de mérite, consacrés surtout à la vie et la doctrine de Mohammed autorisaient l'espoir que les orientalistes prendraient dorénavant un plus grand intérêt à l'histoire de l'Islam. On avait le droit de penser qu'ils ne s'occuperaient plus exclusivement de l'histoire politique des peuples mohamétans, de leur poésie, de leur littérature ou de leur science profane, mais que la religion, à laquelle la civilisation musulmane doit son caractère particulier, deviendrait l'objet de recherches spéciales et accaparerait les meilleures forces de quelques historiens de valeur. Cette perspective était réjouissante, non seulement au point de vue scientifique, mais encore pour des raisons d'ordre pratique. Combien n'y a-t-il pas de malentendus et d'erreurs à dissiper, avant qu'une saine appréciation réciproque amène l'Europe et l'Orient mohamétan à retirer de leurs relations sans cesse plus étendues, autre chose que des avantages purement matériels ! La connaissance scientifique de la religion qui régit là-bas, si profondément, la vie toute entière, ne fournit-elle pas le moyen par excellence pour ouvrir la voie au commerce spirituel ?

Malheureusement l'espoir que l'on avait pu concevoir depuis l'apparition des meilleures biographies de Mohammed ne s'est pas réalisé. Ça et là de bonnes monographies ont été consacrées à des points spéciaux de l'histoire de l'Islam, mais en comparaison de la légion toujours plus nombreuse d'orientalistes dont l'Europe a le

droit d'être fière, la proportion des pionniers qui explorent ce champ particulier est minime. Il est vrai encore que le côté religieux de la vie musulmane a été l'objet d'une attention plus suivie dans certains ouvrages généraux; on s'y préoccupe davantage de cette vie spirituelle à laquelle le peuple participe réellement, tandis que l'art et la science profane lui restent étrangers; mais les meilleurs dans ce domaine n'en sont pas moins exposés à des erreurs qui, dans toute autre section de nos études, leur attireraient immédiatement de vives réprimandes. Il ne me serait pas difficile d'étayer ce jugement par de nombreux exemples; mais je risquerais d'ennuyer le lecteur par une sèche énumération, je serais obligé de répéter ce que j'ai déjà dit ailleurs, et peut-être blesserais-je ainsi quelques-uns de mes collègues, trop haut placés pour se sentir justiciables de mes appréciations. Je préfère me borner à la brève indication de quelques opinions erronées qui avaient acquis droit de cité parmi les orientalistes, et qui, jusqu'à un certain degré, jouissent encore de ce privilège, afin que le lecteur soit édifié sur l'importance des lacunes dont je me plains.

Quand nos orientalistes veulent nous donner une idée de la doctrine ou de la loi musulmanes, ils nous présentent en général un ragoût de passages du *Qoran*, qu'ils interprètent d'une façon plus ou moins arbitraire et qu'ils accommodent avec toute espèce d'extraits pris, soit dans la tradition, — une tradition formée petit à petit, durant les trois premiers siècles de l'Islam — soit dans des ouvrages théologiques et juridiques d'un siècle quelconque. Ce pourrait-il représenter-t-il « la doctrine de Mohammed » ou « la doctrine des Mohamétans »? On ne le sait pas. Les deux titres s'appliquent indifféremment au mélange composé en dehors de tout esprit critique et l'histoire paye les frais de l'opération.

Ils oublient que l'enquête sur les origines et le développement de la religion du Prophète lui-même est encore bien loin d'être achevée. Il faudra encore beaucoup d'ingéniosité et de nombreuses recherches pour reconstituer exactement le milieu spirituel dans lequel vivait Mohammed, pour expliquer les influences particulières auxquelles il a été soumis, et qui n'ont pas agi de la même façon sur la plupart de ses contemporains, pour faire comprendre les dispositions particulières qui, chez Mohammed, transformèrent en bouleversement formidable ce qui ne fut chez une minorité de ses contemporains, qu'une calme et paisible fermentation. Sur tous ces points nous savons déjà quelque chose, grâce aux plus récents biographes du Prophète; à chaque instant nous devons néanmoins encore nous contenter d'un nom où nous voudrions avoir l'explication des faits.

Mais ce qui est encore bien moins connu, c'est l'évolution séculaire qui, de la religion de Mohammed, a fait la puissance spirituelle que nous appelons le Mohamétisme. On commence à peine à distinguer la lutte intestine d'où est sortie l'orthodoxie juridique et dogmatique, la variété des opinions hétéroclites dont les recueils de traditions nous ont conservé le témoignage en dépit de tous les efforts des commentateurs pour les mettre d'accord, l'unité procédant de cette diversité à mesure que l'Islam tombe en décadence, le sectionnement de la science musulmane encore indivise en un cycle de disciplines théologiques et juridiques. Le procès historique, tel qu'il est décrit par les auteurs musulmans postérieurs, ne se rapproche de la réalité que pour autant que nous enlevons patiemment, un à un, tous les grains de poussière dont leurs lunettes étaient recouvertes. Au lieu de prendre cette précaution élémentaire, les écrivains modernes s'empres-sent le plus souvent de compléter, d'une façon arbitraire la description, déjà infidèle en elle-même, pour lui donner plus de vie.

L'ignorance des auteurs européens en ces matières se manifeste encore dans les considérations usuelles parmi eux sur «le droit mohamétan». On voit déjà par nos observations précédentes que l'on néglige ici, en général, toutes les phases de l'évolution historique. La réaction de Mohammed contre l'ancienne société arabe; la continuation et les modifications de son œuvre dans le cercle des »hommes de la tradition«; l'action des nombreuses »Écoles de droit«; la réduction de ces groupes d'écoles à six, et même, plus tard, à quatre; la portée du *consensus* de l'Église déclarée infaillible et la détermination des limites en deça desquelles les opinions divergentes sont permises; autant d'éléments que l'on a pris l'habitude de faire passer sous le rouleau d'un nivellement uniforme. Combien y en a-t-il parmi les orientalistes qui tiennent compte de ces distinctions? La plupart contrairement même aux témoignages musulmans autorisés, continuent à nous présenter comme qoranique dans ses principaux éléments, cette loi qui, après tout, repose entièrement sur le consentement de l'Église.

L'appréciation usuelle des rapports entre la loi théorique et la vie pratique, n'est pas plus exacte que cette exposition du droit en dehors de toute véritable méthode historique. Tel auteur vous décrit tout ce qu'il sait de la loi, comme si ces prescriptions avaient, pour la société musulmane, une valeur analogue à celle des lois civiles chez nous. Tel autre, frappé de la contradiction entre la doctrine et la pratique sur quelque point particulier, en conclut que, pour les Mahométans, la loi n'est plus et n'a jamais été qu'une sorte d'ornement de l'existence, et qu'il est inutile de l'étudier pour

apprendre à connaître comment ils conçoivent la vie. De part et d'autre ils oublient que, depuis le milieu du premier siècle de l'hégire, la loi est devenue, selon les auteurs croyants eux-mêmes, une loi *canonique*, c'est-à-dire une loi conçue et ordonnée en vue d'un certain état de choses, que l'on espérait voir se reproduire, dans un avenir lointain, mais qui n'avait réellement existé que pendant une période fort courte, sous les quatre premiers khalifes; ce qui n'a pas manqué d'avoir une influence capitale sur son développement ultérieur. Il est, en effet, tout différent de composer des lois en vue des complications de la vie réelle ou bien en vue d'un ordre de chose idéal, dans lequel tout est possible puisqu'il n'existe pas. Il ne faut pas non plus oublier que cette loi canonique de l'Islam, — alors même qu'elle n'exerce d'influence directe que sur le domaine limité de la religion et du droit familial, — n'en conserve pas moins, à un point de vue général, la plus haute valeur pédagogique pour le monde musulman, comme matière d'enseignement et dépôt fidèle de l'idéal religieux protestant contre la réalité.

En voilà assez pour justifier notre jugement, que les orientalistes européens — sauf d'honorables exceptions — se rendent coupables d'une étonnante légèreté en ces matières. Comment s'étonner alors que, là où les maîtres procèdent d'une telle façon, les dilettantes ne connaissent plus ni frein ni règle? En tout ce qui touche l'Islam, la littérature courante trahit une singulière incompétence. Diverses circonstances politiques ont provoqué de nos jours d'abondantes demandes d'articles sur ces matières, et l'absence de discipline critique permet à chacun d'écouler sa prose.

Il peut y avoir quelque utilité à dénoncer la regrettable nullité de ces œuvres pseudo-scientifiques, quand ce ne serait que pour effrayer d'autres esprits téméraires; mais la publication de semblables arrêts de mort n'a rien de plaisant et, en les prononçant, on s'expose à toucher ceux-là mêmes qui, victimes des mauvaises conditions de la science actuelle, apportent néanmoins des matériaux utilisables. Qui renoncerait, en effet, au trésor de renseignements sur la propagande actuelle des associations mystiques dans l'Afrique occidentale, que renferme l'ouvrage de M. L. Rinn, *Marabouts et Khouans*, à cause des hérésies scientifiques et des conceptions absolument contraires à l'histoire qui déparent ce livre? Même le petit volume de M. L. Chatelier, *Les Confréries musulmanes du Hedjaz*, écrit avec une si regrettable légèreté,¹⁾ contient encore diverses données,

1) Voir le compte rendu sévère, mais, à mon avis, d'une justice incontestable, que j'ai publié de cet ouvrage dans la *Deutsche Literaturzeitung*, du 14 janvier 1888. [boven, blz. 72 vg.]

que l'homme du métier peut employer en y mettant la prudence nécessaire. De même l'ouvrage récent de M. G. Delphin, intitulé *Fas, son université et l'enseignement supérieur musulman*, trahit, à chaque page, l'ignorance des éléments de la littérature et de la science arabes; il n'en contient pas moins, surtout sous forme de communications fournies par les indigènes, d'inappréciables contributions pour la connaissance de la vie scientifique moderne, dans les régions occidentales de l'Islam. A plusieurs égards, ces communications confirment ce qui a été dit, par l'auteur de ces lignes, dans son récent ouvrage *Mekka* (2e partie, chap. 3), sur la vie universitaire dans la ville sainte; sur d'autres points, elles complètent utilement les détails que j'y ai consignés.

Je ne suis, heureusement, pas obligé d'en rester à cette énumération de travaux médiocres ou moins que médiocres. Depuis que je me suis chargé de la rédaction du bulletin que la direction de cette revue m'a demandé, il a paru trois ouvrages dont les mérites sont d'ordre divers, mais qui enrichissent infiniment notre connaissance de l'Islam¹⁾.

On savait, depuis assez longtemps, que M. Wellhausen avait abandonné les fils d'Israël, après les avoir étudiés soit à l'état nomade, soit comme peuple sédentaire, avec la sagacité pénétrante qui le caractérise, pour suivre les pérégrinations et les destinées de leurs cousins ismaélites. Observateur infatigable, il n'avait négligé aucun phénomène de la vie humaine chez les Sémites, mais, plus que tout le reste, c'était l'élément religieux en Israël et en Ismaël qui lui inspirait un vif intérêt. Gâtés comme nous le sommes par ses productions antérieures, notre attente fut grande, lorsqu'il nous eut annoncé qu'il avait tâché de tirer des inscriptions de l'Arabie et des pays voisins, mais surtout de l'abondante littérature des Arabes et des arabisants, un tableau de l'ensemble de la pensée et de la vie religieuses, de la religion et de la superstition chez les Arabes pré-islamites. Sa connaissance approfondie du passé religieux d'Israël le désignait, à l'exclusion de beaucoup d'autres, pour l'accomplissement d'une pareille tâche.

Bien loin d'être confondue, notre attente à été bien plutôt dépassée. D'une longue série de noms théophores de l'antique Arabie, il dégage, pour ainsi dire, les squelettes, en partie fort incomplets, qui

1) J. Wellhausen, *Reste Arabischen Heidentumes (Skizzen und Vorarbeiten*, III). Berlin 1887.

Ignaz Goldziher, *Muhammedanische Studien*, I. Halle a. S. 1889.

Charles M. Doughty, *Travels in Arabia Deserta*. Cambridge 1888.

parent le musée des dieux arabes; puis il met en œuvre un riche bagage littéraire et, s'il n'en tire pas de quoi revêtir tous ces noms pour en faire plus que de vains sons, il en extrait, néanmoins de quoi évoquer, autour d'un grand nombre d'entre eux, »les jours de la *djâhiliyya*«, et il parvient à rendre la vie aux squelettes divins. La description qu'il nous donne des dieux arabes et de la façon dont ils étaient adorés, est fondée surtout sur le »Livre des Idoles«, d'Ibn al-Kalbi, connu comme généalogiste, dont Yaqout nous a conservé de nombreux fragments dans son dictionnaire géographique. Toutefois, les traditions d'Ibn al-Kalbi sont constamment contrôlées et complétées, au moyen de toutes sortes de données fournies par la littérature arabe; parfois même, elles sont enrichies de la façon la plus heureuse par des renseignements empruntés à la vie de saints chrétiens. Ainsi, à la page 57, Nilus apparaît comme témoin oculaire d'un antique sacrifice arabe, et le récit qu'il en fait éclaircit la signification originelle d'une partie importante du rite du haddj (cfr. p. 76 et suiv.).

Les observations suggérées à M. Wellhausen par le haddj de la Mecque et par les fêtes congénères (p. 64 et suiv.) sont, à tous égards, admirables. Plusieurs points d'interrogation que j'avais dû laisser subsister en 1880, à la fin de mon mémoire sur le haddj¹⁾, sont remplacés ici par des explications entièrement satisfaisantes.

Aucun document écrit n'est aussi instructif pour la connaissance du paganisme arabe que ce morceau de culte païen incorporé tel quel par Mohammed dans sa religion. C'est un musée permanent d'antiquités. M. Wellhausen le caractérise en deux expressions substantielles et saisissantes, comme il sait en trouver; les usages du haddj sont, dit-il (p. 69), »die Stationen des Kalvarienberges ohne die Passionsgeschichte« (les stations de la croix sans l'histoire de la Passion); et plus loin (p. 69): »Zuverlässig ist nur, was als steinernes Mal oder als lebendiger Brauch sich gewissermaßen selbst überliefert hat« (la seule tradition sûre c'est celle qui s'est transmise elle-même dans la pierre ou comme coutume vivante). Grâce aux recherches de M. Wellhausen, nous connaissons actuellement le caractère primitif et originel de la fête d'Arafah et nous voyons tous les efforts de Mohammed pour en faire un élément du culte de la Mecque et la rattacher ainsi à cette ville. L'ancien calendrier des fêtes est maintenant purifié de la poussière dont les savants orientaux et occidentaux l'avaient recouvert. Et en même temps la voie est ouverte qui permettra de comparer la Pâque et la fête des Taber-

1) [I, 1 vgg.]

nacles chez les Israélites, avec les fêtes qui inauguraient primitivement chez les Arabes le semestre d'été et le semestre d'hiver.

M. Wellhausen résume dans un chapitre particulier (p. 98 et suiv.) les résultats de ses études sur le culte arabe païen et il y ajoute le fruit d'autres lectures non encore utilisées. Les lieux et les objets de culte, les circuits et les courses rapides si typiques, les offrandes et les dons, la valeur du sacrifice et son emploi pour sanctionner les conclusions de traités, le serment et les oracles, les personnes consacrées, tout y est traité à la place voulue. Après les recueils les plus connus de poésie arabe et les plus anciennes biographies de Mohammed aucun ouvrage n'a rendu plus de services à l'auteur que l'inestimable *Livre des chants* (*Kitâb al-Aghânî*), avec son trésor d'histoires qui sont l'illustration vivante de la poésie. Rarement il en réfère à des prédécesseurs européens; à beaucoup d'égards, en effet, il peut passer pour un initiateur. Il faut faire une exception pour l'excellente étude de Robertson Smith, *Kinship and Marriage in early Arabia*; quiconque a lu ce travail ne s'étonnera pas qu'il soit souvent cité¹⁾. La croyance aux esprits et aux revenants, la magie, la tératologie, etc., et le culte des morts déjà traité par M. Goldziher, forment ensemble un chapitre de mélanges, aussi varié que la superstition humaine.

Les recueils de traditions, que M. Wellhausen lui-même nous engage à étudier de plus près à cet effet (p. 158), pourraient nous fournir encore au moins autant de traits de détails que l'auteur nous en donne; mais la conception générale de ce qu'il faut entendre par religion et par superstition chez les anciens Arabes ne serait guère modifiée par cette nouvelle récolte. Les faits recueillis par M. Wellhausen suffisent amplement à justifier la comparaison rétrospective qu'il établit entre Ismaël, d'une part, et, d'autre part, surtout les enfants d'Israël (p. 164 et suiv.). Une application un peu plus étendue de la méthode comparative n'eût pas nui aux explications souvent spirituelles et ingénieuses de l'auteur. Nous sommes parfaitement d'accord avec lui (p. 41) que, dans l'application de la méthode comparative, on n'a pas le droit d'éliminer les détails et que la comparaison ne suffit pas à établir un fait. Toutefois elle peut rendre de grands services pour l'explication du sens originel d'usages primitifs; sans elle on tâtonne dans l'obscurité. Ce qui, dans tel endroit, subsiste à l'état fossile (*superstitio*), sans porter son explication en soi, se retrouve dans quelque autre partie du monde en pleine survivance, de sorte que le premier observateur venu peut en saisir la raison d'être. Voyez, par exemple, l'enquête si instruc-

1) [zie boven, blz. 40 vg.]

tive ouverte par le Dr Ploss et par d'autres sur la circoncision. L'extension de cette pratique dans toutes sortes de régions eût prouvé à M. Wellhausen qu'elle ne peut pas servir d'argument pour établir une relation entre la civilisation sémitique et la civilisation de l'Afrique orientale (p. 154 et suiv., p. 168). De même l'explication toute hypothétique de l'origine de la zoolâtrie (p. 176) ne nous paraît pas soutenable en présence des résultats obtenus par l'histoire comparée des religions.

Sous le titre de » *Caractère général du paganisme arabe* « (p. 171 et suiv.) M. Wellhausen nous donne plus qu'il ne promettait. Non seulement il y résume ce qu'il a déjà développé dans les précédents chapitres sur la nature des dieux, mais il y montre en même temps jusqu'à quel point et de quelle façon l'Islam a été préparé durant la dernière phase du paganisme arabe. Il établit avec insistance et d'une façon parfaitement claire, comment une bonne part de la *religio* arabe, indépendante des dieux et de leur culte, était fondée sur le caractère sacré, d'une valeur inestimable, que l'on attribuait au sang et aux liens du sang, qu'ils fussent réels ou imaginaires et artificiels (p. 188, 190, 194, 197 etc.); c'était là le fondement presque général du droit et des obligations dans l'Arabie préislamique. Il signale aussi la tendance du culte à prendre un caractère plus international: la valeur exceptionnelle de certains sanctuaires et de certaines fêtes donne naissance à des périodes annuelles de paix, à des trêves de Dieu, pendant lesquelles on dépose les armes, au lieu de les aiguïser comme à l'ordinaire; chacun peut voyager en sécurité et avoir de libres relations même avec les ennemis. Il nous fait voir encore comment l'unité » du dieu « (*Allâh*) se dégage peu à peu de la pluralité » des dieux «, et comment surgit la notion de la divinité gouvernant toutes choses qui prépare les voies à la marche triomphale du dieu du Qoran. L'œuvre de Mohammed fut préparée ainsi, au moins par une élimination précédente: même si nous ne tenons pas compte des influences étrangères, le culte des anciens dieux avait achevé son évolution.

M. Wellhausen a eu bien raison de substituer à l'idée courante que les anciens Arabes, et spécialement les Bédouins, professaient un scepticisme superficiel, la thèse beaucoup plus juste que leur piété était moins profonde que la piété mohamétane et d'une autre nature: j'ai dit la même chose en d'autres termes (*Mekka*, I, p. 38). Enfin, dans son analyse du but que les anciens Arabes assignaient à la vie, il fait ressortir que l'idée de l'immortalité et d'une rétribution posthume leur était demeurée étrangère, mais qu'à l'époque immédiatement antérieure à Mohammed cette conception d'une exi-

stence sans raison d'être ne suffisait déjà plus à certains poètes. C'était là une autre préparation négative de l'œuvre du Prophète: la lacune, dont on prenait conscience, pouvait être comblée par la doctrine judéo-chrétienne du jugement.

Avec un peu plus de détails que dans l'article *Mohammedanism* de l'«Encyclopaedia Britannica», M. Wellhausen signale ici les influences juives et chrétiennes qui s'exercèrent en Arabie, déjà plusieurs siècles avant Mohammed. Il estime que l'origine de l'œuvre de Mohammed doit être cherchée surtout dans des influences chrétiennes, bien entendu dans l'action exercée par ce christianisme qui existait en Arabie et dans les pays voisins, sans entretenir de rapports avec l'église officielle de l'occident. Il accorde beaucoup d'importance aux nombreuses traditions où il est parlé des Çabiens, un nom qui servit tout d'abord aussi à désigner les musulmans dans le langage de leurs adversaires. Dans l'élaboration de l'Islam il reconnaît enfin une large part au judaïsme. Nous nous bornons ici à mentionner le problème que M. Wellhausen a posé d'une façon plus précise que ses prédécesseurs; nous ne pensons pas qu'il soit encore résolu. Le résumé sommaire que nous venons de tracer du bel ouvrage de M. Wellhausen inspirera, nous l'espérons, la conviction que son contenu dépasse en richesse tout ce que le titre pouvait faire espérer et que dorénavant toute étude sur les origines de l'Islam devra prendre pour point de départ les *Reste arabischen Heidentumes*.

Les *Muhammedanische Studien* de M. Goldziher ont paru plus tard; mais elles étaient terminées en manuscrit bien avant l'achèvement du travail de M. Wellhausen. L'auteur offre ici à ses collègues européens, après l'avoir amplement revu et augmenté, un ouvrage sur l'Islam qu'il a précédemment publié en hongrois. Plusieurs parties secondaires de son livre roulent sur les mêmes sujets que M. Wellhausen a traités d'après les mêmes sources, spécialement dans les derniers chapitres de l'ouvrage que nous venons d'analyser. Il en résulte naturellement que les deux auteurs se rencontrent sur plusieurs points; mais leurs façons de procéder ne sont pas les mêmes et chacune a son genre de mérite. M. Goldziher, fort de son érudition toute spéciale en fait de littérature arabe, a étudié, lui aussi, le paganisme arabe et la religion de Mohammed. Mais le point de vue auquel il se place pour faire ses observations est autre que celui de son savant collègue, et par le fait même il nous offre un spectacle notablement différent.

M. Goldziher nous conduit sur la hauteur d'où il domine la litté-

rature arabe et où il nous fait profiter, pour la bien comprendre, de sa connaissance approfondie des autres domaines de l'antiquité sémitique ainsi que des civilisations musulmanes autres que la civilisation arabe. De là il dirige nos regards à droite et à gauche. Tantôt nous contemplons l'œuvre de Mohammed et sa continuation, dans le *Qoran*, dans la tradition, dans la littérature sacrée ou profane (M. Goldziher a, lui aussi, pris ses documents de préférence dans le *Livre des chants*); nous distinguons les lois et les principes directeurs qui régissent la vie de l'Islam dans leurs manifestations les plus saisissantes et nous apprenons à reconnaître dans l'Islam le fruit d'un développement plusieurs fois séculaire. Tantôt il tourne notre regard d'un autre côté, vers la Djâhiliyya; dans l'une de ses intéressantes notices il éclaire le sens vrai de ce mot; ailleurs il fixe notre attention sur les points où la pensée islamique s'est rattachée au passé, sur ceux où elle a exercé une action destructive, et fait revivre ainsi sous nos yeux l'action et la réaction d'où l'Islam est sorti; puis il nous ramène à l'histoire de l'Islam après la mort de son fondateur et nous ouvre une lumineuse perspective sur la lutte séculaire de la nouvelle puissance spirituelle, non seulement contre les survivances de la conception du monde tel que l'entendaient les Arabes païens, mais encore contre tous les ferments des anciennes nationalités rencontrées par l'Islam dans sa course envahissante à travers le monde, qui l'obligèrent à bien des concessions avant de se laisser assimiler.

M. Goldziher a déployé un talent vraiment remarquable en retraçant le contraste entre le vieux et le nouveau, entre l'Arabie préislamique et l'idéal introduit par Mohammed dans sa patrie, l'antithèse vraiment classique de *morouwah* = *virtus* et *dîn* = *religio*. Il expose de la manière la plus frappante comment tout ce qui était le plus cher aux anciens Arabes a été déclaré par l'Islam, vain, méprisable ou nul, et comment, d'autre part, l'idéal islamique semble avoir été calculé en vue de provoquer le dédain ou le sarcasme des fils d'Ismael. La personnalité de Mohammed, la nature de son entreprise, le contenu de sa prédication, tout cela aux yeux de la majorité de ses congénères, était insensé au plus haut degré. A la loi du talion sanctionnée par la coutume des ancêtres la révélation de Mohammed oppose le devoir de la mansuétude et du pardon; contrairement à l'habitude qui porte les Arabes à jouir de la vie, pendant sa courte durée, et à dissiper la douleur par le vin et les chants, il réclame une vie ascétique, disposée en vue de l'au-delà, et inaugure ainsi le conflit entre deux conceptions de la vie qui se perpétuera même après le triomphe de l'Islam; aux pratiques in-

finiment variées de la superstition païenne, il substitue un rituel simple, mais ridicule aux yeux des anciens Arabes.

M. Goldziher a vu, comme M. Wellhausen, que les dispositions sociales et morales ainsi que les convictions des anciens Arabes, ne se laissent expliquer que si l'on se transporte dans les conditions de la vie à l'état de tribus. Lui aussi, il se rencontre sur bien des points avec M. Robertson Smith. Le travail de M. Goldziher était déjà achevé quand parut *Kinship and Marriage*. Des circonstances fâcheuses en ont retardé l'impression, et l'auteur a profité de ce contre-temps pour introduire dans ses notes de nombreux renvois aux livres de ses deux collègues.

La maxime *noblesse oblige* n'a été nulle part davantage que dans l'ancienne société arabe le résumé du droit et de la morale toute entière. L'honneur et la gloire, l'indignité et la honte pour l'être individuel consistent dans l'appartenance à telle ou telle tribu; car, pour l'imagination arabe, la tribu représente toujours une unité généalogique. C'est en qualité de membre de sa tribu que l'individu a des droits ou des devoirs; même, lorsqu'il agit hors de sa tribu, ses actes et le traitement auquel il est soumis sont déterminés par son caractère de membre de la tribu. Naturellement l'Islam ne parvint pas à faire disparaître par simple décret des principes aussi profondément enracinés; ils ont travaillé pendant des siècles la société islamique; une bonne partie de l'histoire mohamétane est à proprement parler l'histoire des luttes intestines de tribus, et jusqu'à nos jours il y en a des traces abondantes. Mais dès l'origine la nouvelle religion a réagi contre ces divisions païennes et maudites par Dieu. Déjà dans la communauté organisée par Mohammed à Médine, les divisions et les alliances qui dominaient la vie de l'ancien temps furent virtuellement supprimées. En réalité, cependant, elles se maintinrent. Il y a toujours eu opposition entre les partisans du maintien de l'ancien ordre des choses et les apôtres de l'égalité et de la fraternité dans la foi. A cet égard encore c'est dans les recueils de traditions sacrées que les documents de cette révolution spirituelle, constamment reprise, se sont le mieux conservés.

M. Goldziher s'élève, avec toute l'insistance que réclament les préjugés contraires accrédités en Europe, contre l'usage de ces traditions, élaborées au cours de plusieurs siècles, en qualité de documents authentiques pour la restitution de l'époque à laquelle elles ont la prétention de remonter. Nous aussi, nous l'avons dit à mainte reprise: ce n'est là qu'une apparence; la tradition est une forme littéraire employée par les savants musulmans de tous les temps pour exprimer leur propre interprétation d'un fait ou leur propre

réponse à une question qui s'est présentée à leur esprit. Sans aucun scrupule, ils mettent dans la bouche même de Mohammed, l'organe de la vérité, les sentences qui leur paraissent vraies, à eux-mêmes. On serait tenté de qualifier cette coutume généralement répandue pendant les premiers siècles de l'Islam, de »mode littéraire« plutôt que de »fraude pieuse«, si l'on ne constatait pas à chaque instant que des partisans sérieux et véridiques de chaque tendance regardent les traditions propres à leur parti comme authentiques, dans toute l'acception du terme. A cette époque, la notion de la bonne foi littéraire différerait si radicalement de celle qui a cours de nos jours, qu'il nous est à peine possible de nous replacer au point de vue de ces traditionnistes. Ce qui est sûr, c'est que les nombreuses traditions conservées jusqu'à nos jours, n'ont d'utilité qu'à la condition d'être considérées comme l'expression de la vie spirituelle à l'époque où elles ont été composées. Les excellents principes de saine critique développés et soutenus par M. Goldziher, sinon pour la première fois du moins avec un réel talent, nous inspirent le plus vif désir de voir bientôt paraître la suite de ses *Études* que l'auteur promet de consacrer justement à cette littérature des traditions.

Dès maintenant, il emprunte à cette littérature sacrée trois exemples où l'on peut voir la réaction persistante de l'Islam contre les mœurs de la vie de tribu. Ainsi la *mofakkhara*, dans ses différentes formes, la lutte à qui glorifiera le plus sa propre tribu tout en rabaisant les autres, lutte chère par excellence aux Arabes des temps païens: M. Goldziher, après avoir signalé dans la littérature profane de nombreux exemples de cette coutume qui subsista sous le règne de l'Islam, nous montre qu'elle est combattue comme un péché diabolique dans les différentes couches de la tradition avec une énergie toujours renouvelée. De même les hommes pieux réagissent contre le *chi'âr*, le cri de guerre païen, qui n'était pas sans valeur religieuse en tant que parole sacrée de la tribu, et contre le *tahâlef*, c'est-à-dire la confédération par serment, dans laquelle plusieurs tribus ou diverses personnes se liguèrent ensemble contre des tiers. et qui motiva la parole prophétique: »pas de fédération dans l'Islam«.

L'antithèse entre les principes musulman et païen éclate dans l'appréciation de la valeur de la *généalogie*, objet d'une véritable science chez les Arabes qui y puisaient les aliments de leur vanité ou de leurs dédains. Les fidèles prêchèrent l'égalité de tous les fils d'Adam au moyen de traditions toujours plus accentuées: d'abord leur polémique est dirigée contre la glorification d'une tribu aux dépens d'une autre à l'intérieur même de la race arabe; ensuite, lorsque l'Islam eut absorbé plusieurs peuples, contre le dédain pro-

fessé par les Arabes à l'égard des nations étrangères. On prêta à Mohammed, sous les formes les plus variées, le principe qu'un Arabe n'est en rien supérieur à un étranger, à moins qu'il ne le dépasse en piété. Comme de juste, les étrangers furent à cet égard les fidèles alliés des forgers de traditions.

Mais si, en principe, la piété seule confère la noblesse, l'histoire musulmane dans sa période brillante est le démenti vivant du principe. Que l'on songe à la lutte acharnée entre les Arabes dits septentrionaux et méridionaux qui motiva plus d'un bouleversement politique et plus d'une révolution. Cette hostilité devint même plus aiguë qu'elle ne l'avait jamais été dans les temps préislamiques, aux grands jours de l'Islam lorsqu'un si grand nombre d'Arabes quittèrent les diverses parties de la vaste presqu'île pour faire leur apparition sur la scène du monde. M. Goldziher puise dans le trésor de son érudition de nombreux textes à l'appui de sa thèse et il cherche à expliquer la grande extension que la lutte entre les tribus prit après la mort de Mohammed, par la rivalité entre les *Ançâr*, alliés de Mohammed, à Médine, et les *Qoraichites*, membres de la même tribu que Mohammed, mais ralliés plus tard à son œuvre.

Arab et Adjam — Arabes et étrangers, ce dernier nom s'appliquant particulièrement aux Perses, les plus puissants concurrents des Arabes —, sous ce titre M. Goldziher expose comment les Adjam surpassèrent bientôt leurs conquérants dans presque tous les départements de la vie spirituelle. Les expressions trahissant la rivalité réciproque abondent dans la tradition sacrée comme dans la poésie profane.

Quant à la division sociale en hommes libres et esclaves, les fidèles eux-mêmes ne voulurent ou ne purent pas la faire disparaître: elle se révèle dans presque tous les chapitres de la Loi sacrée. Mais c'est contrairement à la Loi et malgré les protestations des fidèles que les affranchis (*maula's*) et leurs descendants étaient méprisés. D'abord beaucoup de *maula's* eurent recours à de fausses généalogies pour donner un cachet aristocratique à une situation conquise par le talent ou grâce à des faveurs; mais en se servant de pareilles armes, ils avouaient implicitement l'infériorité de leur véritable position. Plus tard, lorsqu'ils eurent pris davantage conscience de leur force, ils se fabriquèrent des généalogies inspirées par d'autres ambitions, notamment destinées à établir la supériorité des étrangers sur les Arabes.

Il ne faut pas perdre de vue cependant que l'Islam n'a jamais renié la noblesse de son origine arabe d'une manière aussi radicale que l'auraient voulu les partisans de la maxime que seule la piété confère la noblesse. Dans les lois du mariage et ailleurs les jurisconsultes postérieurs maintiennent expressément la classification

suivante de l'humanité, dans l'ordre de dignité décroissante: les parents de Mohammed, les Qoraichites, les Arabes, les étrangers. Quant aux traditions qui enseignent l'égalité absolue entre les fidèles, ils ne se font pas faute de les tourner au moyen d'interprétations dites harmonistiques. C'est là du reste une méthode qu'ils doivent constamment appliquer, puisque toutes sortes d'opinions sont représentées dans les traditions pour avoir été soutenues par des théologiens de marque.

La modération du principe d'égalité par les théologiens ultérieurs fut principalement motivée par les excès des »Égalitaires« — comme les appelaient leurs adversaires — lorsque, sous les Abbasides, les éléments étrangers l'emportèrent sur l'élément arabe. Sous ce khalifat que l'on a pu qualifier de »persan«, les Égalitaires formèrent un puissant parti antiarabe; d'après une parole du Qoran (XLIX. 13) dont ils se réclamaient en faveur de leur principe, ils se nommaient eux-mêmes *Cho'oubiyya*. Dans un grand nombre d'ouvrages ils défendirent leur mépris des Arabes et le bon droit des nationalités renaissantes, syrienne, nabatéenne, copte, etc., mais surtout de la nationalité persane. Quoique le temps ait détruit la plupart de ces écrits, leur contenu ressort suffisamment des ouvrages de leurs principaux adversaires, tels que Ibn Qoteiba, Djähiz et d'autres. M. Goldziher reconstitue pour nous la littérature des Cho'oubiyya et nous montre comment cette tendance, souvent combinée avec des hérésies en matière théologique, atteignit son apogée au IIe ou IIIe siècle de l'hégire, alors même que l'on en trouve encore de chaleureux partisans à une époque plus rapprochée de nous.

Les fidèles qui, auparavant, dans d'autres circonstances, insistaient si fort sur l'égalité, s'élevèrent maintenant contre ce dédain, sot et exagéré, à l'égard des Arabes. Ce qui tenait à cœur aux Cho'oubiyya, ce n'était pas tant la noblesse de la piété que la gloire de leur nationalité, et la résurrection nationale de l'un quelconque des peuples précités entraînait nécessairement une appréciation peu favorable du passé païen. Parmi les moyens de défense employés à cette occasion par les fidèles figurent naturellement de nouveau des traditions qui portent nettement le cachet du IIe ou IIIe siècle.

M. Goldziher étudie à part et en détail l'activité de ces Cho'oubiyya sur le terrain scientifique où ils ne brillent pas par l'impartialité. Les Arabes eux-mêmes leur avaient fait la partie belle par les méprisantes accusations qu'ils s'étaient lancées à la tête. Il n'y avait pas de tribu dont les adversaires n'eussent pas complaisamment étalé toutes les tares, réelles ou imputées. Les Cho'oubiyya versés dans l'étude des langues combattaient la prééminence de la langue arabe,

mais par le fait même, comme on peut bien le penser, ils se mettaient à dos les pieux admirateurs du Qoran aussi bien que les intéressés à la suprématie arabe. Cette polémique scientifique, sous les deux formes, nous est surtout connue par les œuvres des défenseurs de la cause arabe.

La première partie des *Muhammedanische Studien* se termine par d'importantes notices, sous le titre de *Excursus und Anmerkungen* (p. 219 et suiv.). Déjà nous avons mentionné celle qui est consacrée à l'antithèse entre la *Djähiliyya* et l'*Islam*. Quant aux autres, nous devons nous borner à dire qu'elles illustrent par mille détails nouveaux les sujets traités dans le corps de l'ouvrage. Il faut encore accorder une mention spéciale au chapitre considérable sur *le culte des morts dans le paganisme et l'Islam*. C'est le développement d'un article publié jadis dans cette Revue (t. X, p. 332 — 359), dans lequel l'auteur s'attache principalement aux éléments mohamétans. Il y décrit la réaction de l'Islam contre les usages païens qu'il expose avec sa compétence habituelle; il nous montre comment l'Islam tantôt supprime, tantôt réforme ce qui existait avant lui, et substitue partout la calme résignation ou la volonté d'Allah aux manifestations violentes des deuils païens.

Il faudrait en dire beaucoup plus long que ne le comporte la courte esquisse précédente, pour donner une juste idée de l'énorme quantité de matière que M. Goldziher a réduite en un beau livre du plus haut intérêt pour tous les hommes compétents. Quiconque, d'ailleurs, a lu un des ouvrages de notre auteur, ne sera pas étonné d'apprendre qu'ici encore il n'a laissé passer aucune occasion de jeter, dans ses notes et dans des parenthèses, quelque lumière sur les questions adjacentes à son sujet proprement dit.

Nous manquerions à l'*âdah* consacrée de la critique européenne si nous prenions congé de deux chefs-d'œuvre comme ceux-ci, sans chercher la petite bête.

Eh bien! M. Wellhausen, à la page 211 de son livre, a mal compris le mot *qaraâ* et sanctionné ainsi de son autorité une erreur qui n'est que trop répandue. Il ne signifie pas « lire », mais « réciter » des textes sacrés d'une voix traînante comme en psalmodiant des litanies (voyez la note que j'ai mise page 225 dans *Mekka*, t. II). M. Goldziher confond, à la page 38 et ailleurs, *çalât* (c'est-à-dire le rituel du culte mohamétan) et *do'â* (la prière). J'ai déjà souvent relevé cette faute.

Un autre chef-d'œuvre, et qui plus est, l'œuvre d'un héros, ce sont les *Travels in Arabia Deserta* de M. Doughty. Les douze cents pages de cet ouvrage contiennent le récit d'un voyage qui a duré

presque deux ans (1876 — 1878) dans le nord-ouest et le centre de l'Arabie. Il y a là bien des souffrances et bien des douleurs, mais une abondance de résultats pour la science. Un critique anonyme incompetent, dans l'*Athenaeum*, s'est efforcé de rapetisser l'œuvre de son compatriote, mais sans réussir à autre chose qu'à révéler sa propre insuffisance.

Le voyage de M. Doughty ne s'est pas fait d'après un plan fixé d'avance. Il voulait visiter les ruines de la ville des morts, Madâin Qâlib, la ville détruite par la colère de Dieu, d'après les croyances arabes, et rendre accessible à la science le trésor d'inscriptions qui s'y trouve. Par suite de circonstances imprévues, cette excursion paléographique s'est doublée d'un voyage à l'aventure très pénible, en zig-zag à travers le nord et le centre de l'Arabie et de là, plus tard, droit à travers la presqu'île, jusqu'aux frontières du territoire sacré. Ici plus que partout ailleurs, le voyageur qui se présentait ouvertement comme Anglais et comme chrétien, risquait à chaque instant sa vie. C'est le hasard qui le conduisit enfin sain et sauf dans le palais du généreux grand chérif Hosein, lequel, après lui avoir offert une charitable hospitalité, lui fit contourner le pays sacré et le fit conduire sous bonne escorte à Djeddah.

L'auteur lui-même nous dit que, durant ses pérégrinations comme au cours des séjours parfois prolongés qu'il a faits chez des tribus nomades de Bédouins ou dans les villes et les villages arabes, son but principal a été de relever la topographie du pays, sans se préoccuper beaucoup du reste (t. I, p. 268). Aussi bien les résultats géographiques de sa courageuse expédition ont été salués par des critiques plus compétents, avec non moins de reconnaissance que les nombreuses inscriptions rapportées par lui et qui, pour avoir été éclipsées par la collection beaucoup plus riche de M. Euting, n'en doivent pas moins être estimées à leur juste valeur. Il ne faudrait pas croire, néanmoins, que l'auteur se soit tenu exclusivement à l'ordre de recherches qu'il indique. Son journal de voyage, dénué de tout artifice, en fournit la preuve; M. Doughty s'intéresse avant tout aux *hommes*, à leurs faits et gestes, à leur pensée et à leurs chants. Qu'il soit chez les Fedjir, les Bédouins Mawâhib, Bichr ou Heteim, qu'il soit devant ou dans la forteresse de Madâin Qâlib, à El-Ali (l'exactitude de la prononciation de ce nom nous paraît douteuse), à Teimâ, Hâil, Khaibar, Khabra, à Boreida ou Oneiza, s'il recueille partout des données de tout ordre, il en revient toujours à l'enquête ethnographique au sens le plus large du mot et étudie auprès de ses hôtes, en général assez mal disposés, leur religion, leur morale, leur droit et leur conception du monde.

M. Doughty est tout à fait novice dans la littérature de l'Islam, ou du moins il l'était. Il rapporte la fable d'un trésor rempli d'aumônes dans le temple de la Mecque (I, p. 99); il donne une idée inexacte de la partie rituelle du culte dont nous avons parlé plus haut, en la comparant à la prière (I, p. 197), quoiqu'il donne ailleurs la véritable signification du mot *do'â* (I, p. 561); il nomme *Baya-diyyeh* (II, p. 324) la secte des Ibâdhites ou Abâdhites qui domine à Oman et à Zanzibar; il raconte à propos de l'ordre bien connu des Chadzilités une sottise légende, comme si elle correspondait à la situation véritable (II, p. 372—3); il s'est persuadé d'une impossibilité ou il s'en est laissé persuader, savoir que dans les prédications du vendredi, à Oneiza, qui ne sont que des formulaires appris par cœur ou simplement lus en public, on excitait les auditeurs à des actes de fanatisme contre sa personne (II, p. 395). Il ne s'était pas non plus suffisamment familiarisé avec la langue arabe pour pouvoir aisément distinguer et classer ses observations. Après chaque voyelle brève, séparée d'une autre voyelle par une consonne, son oreille anglaise entend une double consonne. En mainte circonstance sa reproduction de phrases arabes est évidemment inexacte¹⁾. Dans l'index il donne, sans raison, l'orthographe arabe de mots archiconnus, alors qu'elle manque à *aqîd* (عقيد; I, p. 194, etc.) et qu'elle est mal indiquée à *mex'âna* (I, p. 322, 464). Des traductions comme celle de *yâ latîf* par »o happy sight« (I, p. 222), sont pour le moins suspectes. Il y a bien d'autres traits de ce genre auxquels on reconnaît le laïque en fait d'orientalisme. Mais quel merveilleux laïque! Combien peu de clercs, tout capables qu'ils soient de corriger les fautes du genre de celles que présente l'ouvrage de M. Doughty, possèdent l'énergie, le zèle, la persévérance nécessaires pour enrichir la science, pendant toute une vie de labeur, d'autant de matériaux nouveaux que celui-ci pendant deux années de souffrance?

On n'en finirait pas si l'on voulait résumer les impressions de voyage de Doughty-Khalil, non seulement parce qu'il nous les livre dans l'ordre chronologique sans les grouper par ordre de matière, mais surtout parce qu'elles sont d'une abondance et d'une variété inouïes. La vie des habitants du centre de l'Arabie a été modifiée par l'Islamisme; elle n'a pas été réformée; car elle tient aux conditions séculaires de l'existence au désert et dans l'oasis. Il n'y a donc pas de meilleur moyen pour s'initier à la vie des Arabes an-

1) C'est ainsi qu'à la p. 81 du premier volume il faut lire: *ibn el-khara ella-thi behajij el-mara*. T. I, page 445: *el-hachy Khalil* est une impossibilité; l'article tout au moins doit disparaître.

térieurs à l'Islam que d'observer soigneusement les faits et gestes des Arabes actuels dans la steppe, dans les villes et les villages. Alors seulement les fragments de l'antiquité conservés jusqu'à nous se laissent reconstituer en un tout vivant. Le récit ingénu et spontané de M. Doughty nous fait connaître mieux que tout autre, d'une façon à la fois vivante et fidèle, les conditions d'existence des Bédouins et des citadins. Sa description de la vie des Fedjir, des Mawâhib, etc., transporte sans peine l'orientaliste dans le milieu, à moitié connu, par les anciens documents arabes, de la vie Bédouine dont Mohammed a décrit avec mauvaise humeur l'horizon étroit. Son esquisse de la situation politique et sociale à Boreida et Oneiza, nous permet de nous reporter sans trop de difficulté dans la vie sociale et politique des habitants de la Mecque et de Médine à l'époque de Mohammed. En même temps il nous fait bien saisir l'action particulière exercée par l'Islam, surtout sous sa forme la plus récente, la forme Wahhabite, sur ces conditions d'existence primitives. Et il a fait tout cela sans grande préparation technique, parce qu'il s'est fait au plus haut degré Bédouin chez les Bédouins, villageois chez les villageois, sans renier un seul instant son individualité, en restant sous le nom de Khalîl, adopté pour plus de commodité, l'Anglais Doughty.

Il y a de la grandeur à tenir haut, parmi les barbares, en dépit des dangers auxquels on s'expose ainsi, le drapeau de la civilisation et de la supériorité spirituelle. M. Doughty est du bois dont on fait les missionnaires: son livre entier est là pour le prouver. Toutefois, ce n'est pas comme missionnaire, mais comme explorateur qu'il a entrepris son voyage. Dans ces conditions, il n'est pas mauvais de s'accommoder un peu aux circonstances afin d'être compris de ceux auxquels on s'adresse et, surtout, afin de les comprendre. L'horizon des pauvres Bédouins, tourmentés par la faim, ne s'étend pas bien loin; dans les petites villes arabes, il n'y a même pas le souffle de liberté que comporte l'atmosphère du désert. Les moindres infractions à ce que l'on a l'habitude d'y faire tous les jours, provoquent parfois la dérision, le plus souvent la colère. Il faut quelque temps avant que l'on s'habitue à la nouveauté. Mais ce que ces gens pardonnent le moins, c'est une infraction aux coutumes religieuses. La religion, pratiquée tantôt sévèrement, tantôt d'une façon plus relâchée, tantôt encore n'existant que de nom, représente pour ces Arabes ignorants de ce qui se fait dans le vaste monde, tout ce que nous comprenons sous les noms de civilisation, moralité, sentiments supérieurs. Non seulement toute civilisation digne de ce nom s'identifie, à leurs yeux, avec *leur* religion, mais ils sont élevés

dans la conviction que musulman et homme représentent deux notions à peu près identiques, les non-musulmans ne possédant qu'un petit nombre des caractères de la nature humaine, mauvais pour la plupart. Or, comme il est impossible, au cours d'un voyage à travers la presqu'île, fût-il de deux ans, de donner à ces gens les lumières nécessaires pour éclairer leur jugement, la majorité des explorateurs estiment que, pour visiter l'Arabie et pour pénétrer jusque dans l'intimité de la vie arabe, il faut prendre, aux yeux des musulmans, l'extérieur d'un musulman. Ceux-ci se contentent, et la doctrine officielle de leur religion se contente, en effet, d'une accommodation toute extérieure. On obtient ainsi d'être considéré et traité comme un être vraiment humain, tout en gardant la liberté de conserver son individualité dans toutes les choses essentielles.

M. Doughty n'a pas voulu suivre cette voie, non pas qu'il fût arrêté par des scrupules confessionnels: »Il ne lui aurait pas coûté de confesser que Confucius ou Socrate ont été des envoyés de Dieu« (I, p. 212). Ce qui l'en a empêché, c'est une forte répugnance, révélée à chaque page de son ouvrage, une véritable répulsion pour »le prophète barbare de la Mecque« (I, p. 212) et sa »religion barbare« (I, p. 252). Toute concession, même extérieure, lui était impossible. Il semble avoir conscience que cette aversion tient, chez lui, en partie à des causes dont il ne se rend pas bien compte (II, p. 248 etc.). Non seulement il fulmine contre »les paroles de ce fatal Arabe« (I, p. 98), mais sa haine contre »le prophète sans prophétie« (I, p. 116) s'applique, en général, à toutes les vieilles survivances sémitiques en religion, sanctionnées à nouveau par Mohammed (I, p. 100). A chaque instant, son cœur s'épanche en imprécations contre »le sale et perfide sémite« (I, p. 469), »la race sémitique à demi féminine« (I, p. 266), qui ne connaît aucun honneur qui vaille plus que la vie (I, p. 267). Ses sorties ne s'adressent pas seulement aux Arabes ignorants, qui n'ont pas confiance au cœur de l'homme (I, p. 95); il ne manque pas non plus d'apostrophes contre les juifs (I, p. 265); le plus modéré de ses jugements contre les Sémites en général, consiste à dire »que les Sémites sont semblables à un homme ayant un cloaque sous les yeux, mais dont les paupières touchent au ciel« (I, p. 36).

Son journal de voyage trahit cependant, le plus souvent, de nobles sentiments d'humanité. Ce gentilhomme se mettrait dans une violente colère s'il assistait à une réunion d'antisémites allemands. Sans le vouloir, il n'en fournit pas moins à ces brailards de nouveaux arguments pour leur œuvre inqualifiable. Comment expliquer une pareille contradiction?

M. Doughty ne s'est pas familiarisé avec les sources de l'histoire des Sémites. Sa propre expérience, qu'il communique avec la plus grande impartialité, même lorsqu'elle est contraire à sa théorie, leur est parfois favorable. En présence de la vie chez les Bédouins, il parle »de la précieuse piété des régions sauvages« (the golden piety of the wilderness), »de l'esprit vénérable du désert sémite«, etc. Il narre les généreuses actions de certains mohamétans qui, lors du massacre des chrétiens à Damas, les protégèrent selon leur pouvoir (I, p. 64), rapporte des traits remarquables du caractère arabe (I, p. 200, 210, 480), nous fait connaître un honnête qâdhî (I, p. 145). Malgré les mauvais traitements auxquels il est obligé maintes fois de se soumettre, sa propre histoire témoigne souvent en faveur d'une tolérance réelle chez les plus civilisés parmi ceux auxquels il a affaire (I, p. 146, 149, 155, 157, 292, 600, etc.). Cela ne l'empêche pas de s'en prendre amèrement à l'intolérance des Sémites. Mais à quoi donc s'attendait-il, nous demanderions-nous volontiers, dans une société d'horizon aussi étroitement borné par la nature elle-même?

Dans les centres de la civilisation européenne, en dépit des prodigieuses facilités de communications et de largeur d'idées au point de vue religieux et social, on ne laisse pas impuni ce à quoi on n'est pas habitué. Même à Londres ou à Paris, on ne peut pas s'écarter beaucoup de la mode, en fait de doctrines et de mœurs, en fait de manières et de vêtements, sans en ressentir les conséquences fâcheuses. De quel droit donc s'étonnerait-on que la grande masse des Arabes mohamétans, enfermés dans leurs déserts et dans leurs oasis, ne reçoivent pas amicalement l'étranger surgissant par hasard et n'écourent pas les bons conseils de leurs congénères plus haut placés? Il semble bien que le préjugé, communiqué à notre auteur par l'éducation et par la société où il a vécu, a été fortifié, chez lui, par les souffrances que les Sémites lui ont infligées. Mais ces souffrances étaient le résultat inévitable de la façon dont il avait organisé son voyage; il aurait pu en éviter un bon nombre — il faut le dire franchement — s'il s'y était pris plus habilement.

M. Doughty se nommait toujours *Naḡrânî* (I, p. 142 etc.), d'un nom qui, d'ordinaire en Orient, sert à désigner spécialement les *ra'îyyahs* du gouvernement turc, en général peu estimés et pour de bonnes raisons. Il savait cependant (I, p. 590-91) que *Mesîhî* désigne, avec non moins de clarté, mais d'une façon plus convenable, la confession chrétienne. Il se présente comme un »voyageur errant«, qualification qui n'est pas de nature à inspirer la confiance (I, p. 272-273); à ceux qui l'interrogent, il répond qu'il s'occupe de *falsafa* (philo-

sophie), une profession qui, en guise d'introduction, vaut à peu près autant que celle de francmaçon auprès d'une population strictement catholique (I, p. 153). Parfois il fait de la médecine, et il en veut aux Arabes, de ce que, par suite naturellement de leur »religion sémitique«, ils aient plus de confiance en Allah, l'Éternel, que dans les médicaments de l'étranger qui est arrivé de la veille (I, p. 156). Quoiqu'il fournisse lui-même des preuves à l'appui de la douceur de l'esclavage arabe (I, p. 554 et suiv.), confirmant ainsi à plusieurs égards ce que j'ai dit dans mon ouvrage sur la Mecque (2e vol.), il s'indigne, sans argumentation, à la façon des anti-esclavagistes, contre cette institution séculaire qu'il n'est pas possible de supprimer subitement par décret (II, p. 53, p. 167-8); à Hâyl, ce qui est pire, il se glorifie de la politique anti-esclavagiste (I, p. 603) et, vis-à-vis du qâdhî de l'endroit, il se prévaut de la science européenne (II, p. 43). Comment recevrons-nous dans nos pays un Arabe si, traversant en curieux la ville et la campagne, il désapprouvait et dénigrerait tout ce qu'il rencontrerait, et se prévalait des coups portés par sa nation à la civilisation chrétienne?

La droiture et la loyauté du hardi voyageur nous obligent à pratiquer envers lui la même franchise qu'il a témoignée à l'égard des autres. Tout ce qui précède tient à un préjugé dont l'étroitesse ne cadre pas avec les nobles principes qui animent l'auteur à d'autres égards. On s'en aperçoit à la seule pratique dont il se soit accommodé chez les Sémites et qu'il leur ait empruntée. Prier avec les Sémites, se placer à leur point de vue, cela lui répugne; mais il se sert volontiers de leurs injures, les appelle ânes, diables ou cochons et *maudit leurs pères*, d'une façon vraiment sémite (I, p. 157, 212, 332, 352, 376, 481, 564 et suiv., 610; II, p. 117 etc.). Il aurait bien dû éprouver la même répugnance pour leurs imprécations. L'étrange antisémitisme de M. Doughty est la seule tache qui gâte son livre.

Du reste tout ce qu'on peut relever de critiques sur son œuvre, n'a guère d'importance en comparaison de la valeur incomparable des renseignements nouveaux par lesquels il enrichit notre connaissance de la vie chez les Sémites. Quiconque écrira désormais sur la vie politique, sociale ou religieuse des Sémites devra consulter les *Travels* de M. Doughty, et il ne les quittera pas sans éprouver une vive reconnaissance pour l'auteur. Sa véracité scrupuleuse et la simplicité de son récit permettent à tout lecteur tant soit peu au courant de ces choses, de distinguer facilement les renseignements des réflexions personnelles à l'auteur. Quand il se trompe, il fournit lui-même le moyen de le corriger.

Puissions-nous, dans le bulletin suivant, avoir à mentionner des œuvres non moins importantes que les trois ouvrages dont nous venons de parler.

Geteekend: Leide, mars 1889. Verschenen in Revue de l'histoire des religions, 10e année, tome XXV (Paris 1889), blz. 64—90, onder den titel: Contributions récentes à la connaissance de l'Islam.

CXXIII

H. Reckendorf Mohammed und die Seinen.
(Wissenschaft und Bildung. Einzeldarstellungen
aus allen Gebieten des Wissens. Heraus-
gegeben von Paul Herre 2). Leipzig, Quelle &
Meyer, 1907.

In einer Sammlung knapper Darstellungen, welche „den Leser schnell und mühelos, ohne Fachkenntnisse vorauszusetzen, in das Verständnis aktueller wissenschaftlicher Fragen einführen“ sollen, erwartet man über die Entstehung des Islams weder unbekannte Tatsachen noch neue Gesichtspunkte. Die Aufgabe des Verf. kann nur sein, aus der Fachliteratur in populärer Form dasjenige wiederzugeben, was als Resultat der Forschung nunmehr festzustehen scheint.

Verf. bespricht nacheinander Mohammeds Wirksamkeit, seine Kriege, seine Gefährten, sein Verhältnis als Staatsoberhaupt zu seinen Untertanen. Diese Einteilung ist wohl behufs der Übersichtlichkeit gemacht; logisch ist sie nicht. Ein kurzer „Ausblick“ am Schluß deutet die Richtung an, in welcher der Islam sich nach des Stifters Tode entwickelte.

Das Verhältnis Mohammeds zum Judentum und zum Christentum hat der Verf. nicht richtig verstanden; namentlich ist ihm (S. 2, 21, 105) nicht klar geworden, daß die nach der Hidschra hervortretende spezielle Anknüpfung des Islams an die Religion Ibrahims dazu dienen sollte, Mohammed und seiner Offenbarung den „Bibelvölkern“ gegenüber die Selbständigkeit zu wahren, die durch seine frühere Anrufung ihres Zeugnisses in Gefahr geraten war. Zugleich gab diese neue Wendung das Mittel ab, den mekkanischen Kultus in die geoffenbarte Religion einzuverleiben.

Der Verf. hat sich in lobenswerter Weise bestrebt, die wesentlichen Punkte seiner Darstellung nur dem Koran zu entnehmen; auch so bekommt man bei der Verwertung schon mehr als genug kritisch anfechtbare traditionelle Daten mit in den Kauf. Hie und da (z. B. S. 72) zeigt der Verf. noch die Neigung zu vergessen, daß das prophetische Hadith als direktes Zeugnis nur für die Denkungsart und Praxis der späteren Gemeinde gelten kann.

Unter den Fehlern, die auch in einer populären Darstellung nicht erlaubt sind, fallen besonders einige auf, die sich auf das Familienrecht beziehen. So soll bei Ehescheidung die Frau die Hälfte des Brautschatzes zurück (sic) erhalten und die Sklavin-Konkubine soll eine Morgengabe bekommen. Überhaupt hat der Verf. das Konkubinats mit eigenen und die Ehe mit fremden Sklavinnen zusammengeworfen und dadurch allerlei mißverstanden: S. 81 faßt er die Abartung von der Ehe mit Sklavinnen als Versuch zur Einschränkung des Konkubinats, und S. 84 wird von den beiden Jüdinnen, welche Mohammed zu sich nahm (die eine als Keksweib, die andere als Ehefrau), behauptet, sie hätten sich schwer entschlossen, dem Propheten die Hand zu reichen, als hätte dies von ihnen abgehangen. S. 96 heißt es fälschlich, dem Manne sei Umgang mit seiner verheirateten Sklavin gestattet, und S. 110 wird ein Verbot der Ehe von Züchtigen mit Unzüchtigen als zur Lehre Mohammeds gehörend dargestellt, obgleich es tatsächlich, falls der betreffende Koranvers wirklich dahin zu verstehen ist, nur kurze Zeit für eine bestimmte Kategorie der Gläubigen gegolten hat.

Der „strengste Konservatismus“ widersetzt sich jetzt in keinem muhammedanischen Lande dem Genuß des Kaffees (S. 123), orientalische Koranübersetzungen sind nicht „nur wenige“, wenngleich sie im Gegensatz zu arabischen Textausgaben als profane Bücher gelten (S. 126). Daß „jeder Mohammedaner mindestens einmal nach Mekka gewallfahrtet sein soll“, ist ebenso übertrieben wie, daß „jährlich Hunderttausende von Pilgern“ dort zusammenkommen. Auch genießt Medina keineswegs Ansehen als Stätte der Gottesgelehrtheit (S. 127), sondern nur als die Stadt, wo die Gemeinde gegründet wurde und der Prophet im Grabe ruht. Kein Muslim zieht behufs des Studiums dorthin.

Seltsam ist es, daß der Verf., wo er über Mohammeds Kinder zu handeln verspricht (S. 84—85), mit keinem Worte der Fātima erwähnt, obgleich sie das einzige Kind des Propheten ist, welches für die Geschichte des Islams Bedeutung gewonnen hat.

CXXIV

Blikken in het zieleleven van den Javaan
en zijner overheerschers, door J. F. H. Kohl-
brugge. Boekhandel en drukkerij, voorheen
E. J. Brill. Leiden 1907.

Het is nog niet zoo heel lang geleden, dat de gewone Nederlander Oost-Indië alleen naar aanleiding eener groote ramp of eener groote overwinning eene zekere belangstelling waardig keurde. Krakatau, Lombok, Atjeh gaven aanleiding tot weldadigheidsbetoon of luidruchtige feesten, waarbij vele deelnemers zich niet eens klare reenschap gaven, waarom het eigenlijk ging. Bij het onverwachte weerzien van een bekende, die in de Molukken fortuin gemaakt had, vroeg men hem wel, hoe het nu eigenlijk in Atjeh stond, en of de Javanen werkelijk in 's Konings naam werden uitgezogen, maar het antwoord van den man, „die er pas vandaan kwam”, was men spoedig weer vergeten.

Men zegt, dat die tijd bezig is, voorbij te gaan. De steeds toeneemende litteratuur — lichte en ook zware — over den Indischen Archipel onderstelt immers eene levendige vraag naar inlichting. Wie Indië kent en liefheeft, zal zich hierover verblijden, vooral wanneer de ontwakende belangstelling zich niet beperkt tot de zucht om bij wijze van afleiding „iets interessants” te vernemen, maar verband houdt met verlevendigd plichtgevoel van het overheerschende volk jegens de historisch onder zijne voorgedij geraakte volkeren over zee.

Als men zich dan maar richt aan de ware adressen! „Die er geweest zijn” worden nog altijd in ruimen kring verdacht van eene soort alwetendheid betreffende zaken, die zich geheel aan hunne waarneming of hun oordeel onttrokken. En het valt menigeen te zwaar onwetendheid te belijden, waar hem wetenschap wordt toegeschreven. Zoo komen vele onjuiste of verwarde voorstellingen betreffende Indië in zwang.

De gidsen zelve maken het door hunne eigenaardige concurrentie den weetgierigen ook lang niet gemakkelijk. De bestuursambtenaar is nauwelijks klaar met zijn betoog, dat wie niet als hij ambtelijk met alle uitingen van het volksleven in dagelijksche aanraking kwam, over de bevolking van Indonesië spreekt als een blinde over de kleuren, of daar komt de rechter u aantoonen, dat de Inlander juist

den bestuurder steeds wantrouwt en vreest, daarentegen voor den handhaver zijner rechten gaarne openhartig alle geheimen zijner samenleving ontsluit. De planter, de industrieel, de handelman, dien ge vervolgens ontmoet, bewijzen u de onbevoegdheid van beide officieele mannen; alleen wanneer men als zij met de Inlanders het gebied der gemeenschappelijke belangen betreedt, ziet men de dingen zooals ze zijn. Er behoort meer critiek toe dan waarover de massa van de vragers beschikt om bij zulke concurrentie niet in de war te raken. Natuurlijk is geen der genoemde ambten of beroepen een waarborg voor een juisten blik op eene geheel vreemde maatschappij, evenmin als zij een van alle tegen het verzamelen van juiste kennis een beletsel behoeven te vormen. In elken kring vindt de goed voorbereide navorscher gelegenheid om zich van het Inlandsche leven op de hoogte te stellen, maar niemand waait die kennis aan zonder langdurige inspanning en studie. Wie dus meent, langs dien weg iets bruikbaar verkregen te hebben, geve het eenvoudig ten beste; eene aanprijzende reclame, die zich grondt op de betrekking, waarin hij zijne gegevens opdeed, zal bij critisch aangelegde lezers eer twijfel dan vertrouwen wekken.

Want iedere levenskring heeft zoo zijne geotroyeerde alwetters betreffende Indië, die zich als de eenigen komen aanmelden. Hier een advocaat, die het in eigen oog verre wint van de daar straks ten tooneele gevoerde ambtenaren en ondernemers, omdat alleen bij hem de Inlander, die immers zijnen rechtsbijstand noodig had, volkomen oprecht voor den dag kwam. Daar een zendeling, volgens wien geen der genoemden als betrouwbaar mag gelden, daar geen hunner gelijk hij doordrong tot het intieme zieleleven van de bevolking. Of een arts — en zoo kom ik vanzelf tot den auteur van het boekje, dat aanleiding gaf tot het schrijven van dit opstel — een arts, die in onderscheiding van andere menschen „de werkelijkheid in al hare naaktheid” te zien kreeg¹⁾; die, waar de meeste Europeanen niet slagen in het doorgronden der ondoordringbare ziel van den Javaan, in „elfjarige practijk in de binnenlanden „den sleutel” vindt en „leest in de ziel van den Javaan als in een open- geslagen boek”²⁾. Wiens werkkring „eischte, dat hij zag, en die wat hij gezien heeft zal mededeelen zonder schroom omdat het leeren kan, vele vragen op te lossen, waarover thans de partijen nog bitter strijden” enz.³⁾.

1) *Blikken in het zieleleven*, bladz. 165. 2) Bladz. 99

3) Bladz. 111: zie ook nog bladz. 188 over den arts natuuronderzoeker en als zoodanig begaafd met een kunstenaarskarakter, tevens met bijzondere geschiktheid om allerlei menschelijke verschijnselen geheel objectief waar te nemen.

Van eene bezonken studie, resultaat van geduldigen, strengen arbeid maakt nu het boekje, waarop de weergegeven réclame betrekking heeft, den indruk niet. Al dadelijk niet door zijnen vorm. De eerste twee der vier opstellen, waaruit het bestaat, bevatten in uiterst lossen causeriestijl een en ander over het zieleleven van den Javaan. Het derde handelt over de karaktervorming van het (Europeesche) Indische kind en werd onafhankelijk van die twee in 1906 geschreven; het vierde: „Is Indië zoo slecht?” diende in 1901 om de „wanstaltige teekening van land en volk” van Bas Veth te weerleggen. Dit laatste stuk is uit eene geheel andere stemming geschreven dan de drie voorafgaande, geeft een totaal anderen indruk en behoort er volstrekt niet bij. Het is alleen nuttig om den lezer te waarschuwen, dat hij met oogenblikkelijke indrukken van den schrijver en niet met uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek kennis maken zal.

Taal en stijl zijn met dit karakter der verzameling vlugschriften in overeenstemming. Afgezien van vele hinderlijke drukfouten¹⁾ zijn de zonden tegen de wetten en gebruiken der Nederlandsche taal waarlijk al te talrijk en de zinnbouw en de orde der behandeling zelfs voor causerieën veel te slordig.

Nu zou men geneigd kunnen zijn om over al die ernstige feilen in den vorm heen te stappen, daar zij aan de overtuigende kracht van het betoog niet noodwendig afbreuk doen. Maar hoe dan, wanneer we door hem, die belooft ons blikken te zullen doen slaan in de bijna ondoorgrondelijke Javanenziel, telkens en op allerlei meer toegankelijk gebied onthaald worden op gemeenplaatsen van meer dan twijfelachtige waarde, zooals men die aan gezelschapstafels van societeiten wel pleegt te slijten?

Zelfs bij het grootste vertrouwen in de medische ervaring, die de heer Kohlbrugge opdeed gedurende eenige jaren van practijk in Midden-Java, zal „de steeds masochistische Inlandsche vrouw”²⁾ menigeen tot het plaatsen van een bescheiden vraagteeken aanleiding geven. Hetzelfde geldt, wanneer *de* Javaan verklaard wordt, nerveuzer dan *de* Europeaan³⁾, impressionist te zijn⁴⁾, en wanneer hij door ons tot ambtenaar wordt opgeleid, te degenereren⁵⁾. De twijfel aan de waarde van zulke meestal bedenkelijke generalisaties wordt in niet geringe mate versterkt door zonderlinge dwalingen op een

1) Het wemelt ervan; op de laatste bladzijde van het boekje is zelfs de naam des auteurs verkeerd gespeld, en in den slechts vier regels beslaanden „Inhoud” wordt het begin van het laatste hoofdstuk verkeerd (bladz. 159 in plaats van 157) aangegeven.

2) Bladz. 20

3) Bladz. 43

4) Bladz. 45

5) Bladz. 122

maatschappelijk gebied, waarop ieder onzer evenzeer tehuis is als de heer Kohlbrugge het behoorde te zijn. Zoo de aan een Duitsch spreekwoord vastgeknootte orakeltaal¹⁾, dat het „mislukken van dominees kinderen een zoo algemeen verschijnsel” is.

Wie zoo iets neerschrijft in Nederland, waar juist uit predikantsgezinnen steeds een bijzonder groot contingent van de bruikbaarste leden der maatschappij voortkwam, die verliest het recht het kwalijk te nemen, dat men hem niet op zijn woord gelooft, waar hij algemeene uitspraken ten beste geeft over volken van het Verre Oosten.

Het strijdt dan ook stellig met veler ervaring, dat men op Java nooit mag denken „door hooger loon meer (te kunnen) eischen van den man”²⁾, dat „de Javaansche gevangene niets liever wil dan als kettingganger gezonden worden naar de Buitenbezittingen”³⁾, dat „de Inlandsche vrouw, die eenigen tijd de bijzit was van eenen Europeaan hierdoor rijst in *de achting* harer familieleden”⁴⁾, altemaal uitingen, die op misverstand of voorbarige generaliseering berusten en evenveel statistische waarde hebben als de mededeeling, dat „op Engelsche schepen de uitspattingen veel erger zijn” dan op Nederlandsche⁵⁾.

Van dezelfde kracht als deze algemeenheden, die men even dikwijls en even beslist kan hooren ontkennen als bevestigen, zijn eenige op naam van Inlandsche zegslieden medegedeelde oordeelen. Men verneemt onder de Europeanen in Indië tal van geveugelde woorden, die zich voordoen als van Inlandschen oorsprong, maar die inderdaad slechts weergeven, wat de Europeaan over het besproken onderwerp zou denken en zeggen, als hij Inlander was. Zoo kon men vroeger tot vervelens toe in Europeesche gezelschappen, waar aan ergernis over de toenmalige Atjeh-politiek lucht gegeven werd, uit den mond van een der aanwezigen hooren: „Ja, de Atjehers zeggen terecht: *itoe orang Blanda brani sekali, tapi bodo*”, welk Volapük-Maleisch, overgezet, beteekenen moet: „de Hollanders zijn wel dapper, maar dom”. Nu heeft niet alleen nooit een Atjeher zijne spontane gedachten in zulke internationale brabbeltaal geuit, maar bovendien gevoelen de Atjehers in den regel weinig bewondering voor de dapperheid onzer soldaten, en vinden zij daarentegen de Compagnie met hare superieure bewapening en met haren naar het schijnt onuitputtelijken voorraad geld en troepen wel degelijk slim.

Evenzoo leggen Europeanen op Java over vragen van den dag hun oordeel gaarne in den mond van Inlandsche ambtenaren, landbouwers of huisbedienden; en dit is *wat den vorm betreft* niet

1) Bladz. 115 2) Bladz. 59 3) Bladz. 61 4) Bladz. 4 5) Bladz. 170

altijd geheel fictie, want Javanen spreken gaarne een hun half in den mond gegeven oordeel uit om Europeesche vrienden te believen zoodat het opvangen van *onvervalscht Inlandsche* uitingen ongewone ervaring en geduld vereischt.

Volstrekt on-Inlandsch is de door Kohlbrugge¹⁾ aangehaalde bewondering van een Inlandschen mandoer voor den Europeaan, die zich verre hield van Inlandsche vrouwen en aan die zuivere beoefening der Christen-ngelmoe eene bijzondere macht over de geesten te danken gehad zou hebben. De gewone Javaan begrijpt die onthouding geheel anders dan wij, weet niet dat zij deel uit maakt van de Christen-ngelmoe (die hem alleen uit de zeden der Europeanen en niet uit boeken bekend is) en denkt zich als gevolg daarvan zeker geene heerschappij over de geestenwereld. De elders door Kohlbrugge uit een Javaanschen mond opgeteekende woorden²⁾: „Als ik kiezen moet tusschen een Europeesch of een Javaansch bestuur, dan liever het eerste, het zou verschrikkelijk zijn overgelaten te worden aan de willekeur onzer hoofden”, kunnen echt zijn, want zulke vleitaal geven Inlanders, zelfs zonder dat men ze uitlokt, in den geheelen Archipel ten beste. Europeanen, die voor eenigszins intieme omgang met Inlanders gelegenheid gevonden hebben, kennen de waarde van die frazen.

Waar Inlandsche verbazing over de Europeesche grappen in verband met sexueele zaken aan het woord is³⁾, daar heeft men weer met een gebrekkig als Inlander verkleeden Europeaan te doen. Wie weet, hoe Inlanders, hoog en laag, zich aan platte, vieze grappen van bedoelden aard plegen te verlustigen, wie bijv. den Soendaneeschen Uilespiegel (Kabajan) in zijne populariteit waargenomen, de toespelingen der dalangs bij wajangvertooningen gehoord en daarbij op de stemming van het publiek gelet heeft, die zal het citaat van Swart Abrahamsz zeker anders classificeeren dan Kohlbrugge deed.

Waarlijk men behoeft niet hypercritisch of vitterig te zijn om bij het ontmoeten van zulke vulgaire dwalingen de vraag te stellen, of het opengeslagen boek, waarin de heer Kohlbrugge zegt gelezen te hebben, wel dat der Javaansche psyche is geweest. Deze vraag klemte te meer, omdat hetgeen ons van die lectuur wordt medegedeeld, dikwijls wonderveel heeft van eene bloemlezing uit opengeslagen boeken, tijdschriftartikelen enz. over den Javaan; het boekje is vol van aanhalingen, die wel het stempel dragen van de individueele neiging of stemming van den verzamelaar, maar daarmede nog niet dat van een ernstig, wetenschappelijk onderzoek.

1) Bladz. 28

2) Bladz. 97

3) Bladz. 174

Bij zijne lectuur van allerlei geschriften over de Javanen heeft de heer Kohlbrugge den diepsten indruk ontvangen van de buitengewone beteekenis van het bijgeloof, van de oppermacht der animistische wereldbeschouwing, die denken en doen der Javanen in zoo hooge mate beheerscht. Reeds op de eerste bladzijde van het boekje worden animisme, spiritisme, en fetisjisme eenerzijds en anderzijds het officiële geloof tegenover elkaar gesteld, en telkens weer herinnert de auteur ons eraan, dat de geesten der voorvaderen, de zielen van allerlei dieren en voorwerpen, die den Javaan omgeven, de nooit door hem vergeten objecten zijner vrees en vereering zijn, terwijl Allah en zijn profeet, zeer ver op den achtergrond of zeer hoog in den hemel gedacht, slechts weinig aandacht genieten.

Nu is, vooral sedert Harthoorn's belangrijke opstellen over de Javaansche „*ngelmoe's*”, de Inlandsche wereldbeschouwing al zeer dikwijls uit dit oogpunt bekeken. Ook de verhouding van dit volksgeloof tot den officiële beleden godsdienst was reeds herhaaldelijk voorwerp van uitvoerige gedachtenwisseling, waarbij nu eens meer nadruk op dezen, dan op genen factor werd gelegd, niet zelden de enorme plaatselijke verschillen uit het oog werden verloren en vooral ook te weinig werd gelet op de verhouding van volksgodsdienst en wereldgodsdienst in het algemeen en in Mohammedaansche landen in het bijzonder.

Zeer vele jaren geleden schreef de heer Poensen: „In de *ngelmoe* 1) zijn de dogmatiek en moraal der Javanen begrepen, zij bevat de schatten der godzaligheid voor dit en het volgende leven”. Dit haalt de heer Kohlbrugge tweemaal aan, eens 2) direct, nog eens 3) naar Van Hien, blijkbaar zonder te bemerken, dat deze Poensen gecopieërd heeft. Ofschoon minder gelukkig van vorm, laat zich die uitspraak wel verdedigen, mits men in het oog houde, dat voor den Javaan de Moslimsche leer en praktijk óók *ngelmoe* heeten, en dat de meer ontwikkelden, die deze beoefenen, voor de andere, de vulgaire *ngelmoe's* den neus optrekken. Maar gaat men met Kohlbrugge, in het voetspoor van Van Hien, *ngelmoe's* eenvoudig vereenzelvigen met *petangans* („tellingen” of berekeningen van gunstige tijdstippen, richtingen der beweging), tooverformules en dergelijken, dan wordt

1) Verbastering van het Arabische woord voor „wetenschap”, waaronder de Javaan van Midden-Java vooral verstaat allerlei door deskundigen overgeleverde middeelen ter bereiking van een of ander wereldsch of bovenwereldsch doel, zoowel bijv. de geheimzinnige practijken en formules, die men moet beoefenen en uitspreken om succes te hebben in den handel, de liefde, het ambtelijke leven, als de methode, welke naleving den mensch de zaligheid in de andere wereld verzekert.

2) Bladz. 23 3) Bladz. 8

de uitdrukking onjuist en misleidend. En deze begripsverwarring beheerscht al hetgeen de heer Kohlbrugge over het geestelijke leven der Javanen ten beste geeft.

Zeker, de massa van het Javaansche volk, van de prille jeugd af genoodzaakt zich door bewerking van den bodem en verzorging van het vee een schamel bestaan te verzekeren¹⁾, staat intellectueel niet hoog. Van inzicht in het causale verband der dingen, zooals strenge waarneming en reflexie die verschaffen, is bij hen geen sprake. Zij zien in de wereld om zich heen eene bonte menigte van onbegrijpelijk werkende machten, en ieder hunner tracht die te zijnen gunste of althans niet te zijnen nadeele te doen ageeren. Daartoe worden meerendeels toovermiddelen aangewend, zooals men die bij alle volken op lagere trappen van ontwikkeling de plaats ziet innemen van pogingen om het oorzakelijke verband in gewenschten zin te wijzigen. Bij die kleine lieden, wier materieele levensvoorwaarden eeuwenlang zoo goed als ongewijzigd bleven, hebben de hoogere beschavingsvormen, die Hindoes en Mohammedanen achtereenvolgens in hun land invoerden, weinig wijziging in de beschouwing van leven en wereld gebracht. Onder nieuwe namen bleef veel van het oude voortbestaan.

Dit is, *mutatis mutandis*, bij alle volken meer of min het geval. Soms wijst Kohlbrugge zelf²⁾ in het voorbijgaan op parallele verschijnselen bij de lagere klassen in Europa, en wanneer hij elders³⁾ met instemming aanhaalt, dat „de Javaan (beter ware gezegd de massa van het Javaansche volk) het essentieele van geen der godsdiensten begrepen heeft, waarmee hij in aanraking kwam”, dan ware er alle aanleiding, daarbij op soortgelijke verhoudingen bij sommige Europeesche Christenvolken te wijzen. Maar vooral is de overeenkomst opmerkelijk met de andere belijders van den Islam. Men leze werken van schrijvers, die lang in Perzië, Turkije, Arabië, Syrië, Egypte, Marokko geleefd hebben, steeds zal men stuiten op dezelfde tegenstelling tusschen de officieel beleden leer en het praktisch door de menigte beleden stelsel van bijgeloof en animistischen

1) Op bladz. 55 en 64—65 haalt Kohlbrugge met instemming schrijvers (Poensen, Schmalhausen, Stoll, Craandijk) aan, die betoogen, dat het harde leven („alles dringt om te zorgen dat men niet van honger sterft”, „het zou immers zijn, den spot drijven met hunne ellende“ enz.) de meeste kinderen van de school terughoudt. Bladz. 92—93 daarentegen betoogt hij met andere citaten, dat de geestelijke verslapping der tropenmensen voor een goed deel voortspruit uit het feit, dat „de heete luchtstreek . . . aan den anderen kant al het noodige verschaft zonder dat men zich daarvoor inspanning behoeft te getroosten”, uit de „al te overvloedige gaven der natuur”.

2) Bijv. bladz. 10 3) Bladz. 90

grondslag. Er is verschil in graad, hoewel ook dit dikwijls overdreven wordt voorgesteld, maar in wezen is de verhouding overal dezelfde. Voor populair bijgeloof laat de Islam in zijne leer eene groote plaats open, en bovendien is hij in de bestrijding van *zulke* superstitie, die daarin eigenlijk *niet* past, uiterst traag.

De hooger ontwikkelde klassen komen meer onder den invloed der van elders ingevoerde denkbeelden. Wel was het uit den aard der zaak eene kleine minderheid der Javanen, die in vroeger eeuwen iets van de Hindoesche mystiek en filosofie in zich opnam of Hindoesch recht bestudeerde, en evenzoo is het ook nu een gering percentage, dat zich toelegt op Mohammedaansche wet, dogmatiek, mystiek en de propaedeutische Arabische wetenschappen. Maar zij *zijn* er, en zij gelden bij de rest der bevolking niet als vertegenwoordigers eener vreemde, maar eener hoogere „ngelmoe“ dan die voor het gros bereikbaar is.

Hiervan weet de heer Kohlbrugge niets. Omtrent de pësantrëns, dat zijn de scholen, waar die wetenschappen geleerd worden, ontleent hij¹⁾ aan Poensen de geheel onjuiste inlichting, „dat ook in de pësantrën (priesterschool) de godsdienst liefst in historiën gewikkeld (sic) den leerlingen wordt medegedeeld“. Ieder, die van het pësantrën-wezen eenige studie heeft gemaakt, weet, dat aan die scholen (geenszins priesterscholen) alleen uit streng systematisch ingerichte Arabische of uit het Arabisch bewerkte handleidingen zonder een zweem van historische „inwikkeling“ een of meer der volgende vakken: wet, geloofsleer, mystiek, Arabische spraakkunst, stijlleer, Qoerânexegese, traditieverklaring enz. onderwezen worden, en dat vele santri's op Java, gelijk vele Javaanscho studenten te Mekka, zich den inhoud dier boeken terdege eigen weten te maken. En wanneer de heer Kohlbrugge²⁾, nu eens zonder aanhaling eener autoriteit, zegt dat „degeen, die dorst naar wetenschap, gaat naar een pesantren en leert er woorden, formules van buiten, zonder ooit naar het waarom of de beteekenis te vragen“, dan geeft hij weer een doorslaand bewijs, ik zeg niet van onbekendheid met vele dingen, maar van gebrek aan besef van de grenzen tusschen hetgeen hij kent en hetgeen hem onbekend is. Immers met de meeste beslistheid geeft hij hier omtrent talrijke, belangrijke scholen op Java mededeelingen ten beste, die den deskundige doen zien, dat hij zich nooit de moeite heeft gegeven

1) Bladz. 86. De werkring van den heer Poensen alleen was reeds een hinderpaal om zich van de inrichting der pësantrëns practisch op de hoogte te stellen, en met behulp van schriftelijke gegevens gaat dit alleen wanneer men de aan die scholen beoefende vakken zelf verstaat.

2) Bladz. 49

zulke scholen, hare leeraars, leerlingen of leermiddelen zelfs maar oppervlakkig te leeren kennen.

Men begrijpt nu, wat men heeft aan Kohlbrugge's verzekering¹⁾ „dat er bijna geen inlander bestaat, die geen nglmoe bezit”, of dat het Mohammedanisme „ons nooit bedreigt door zijne leer zelf, noch door de personen zijner meest geloovige aanhangers, maar door het gebruik, dat het van het animisme, van de ngelmoewetenschap (*sic*) weet te maken”, en dat „slechts de ngelmoes als de oorzaak der opstanden te noemen zijn en niet het Mohammedanisme”. Ja, het hangt er maar van af, wat men onder ngelmoes gelieft te verstaan. Begrijpt men daaronder ook de leer van den heiligen oorlog, die de Moslimsche wetboeken bevatten, en die zeer geletterde en geloovige beoefenaars van die wet in 1888 in Banten²⁾ bewoog tot het prediken en voeren van verzet tegen het gezag der kafirs, dan is die uitspraak te verdedigen, maar dan verliest zij tevens alle betekenis. En dat dezelfde theorie, die tot zulke daden leidt, bij het volk anders gevoeld en opgevat wordt dan bij zijne intellectuele leiders, is dat specifiek Javaansch of zelfs maar Mohammedaansch? Instinctief leven en reflexie staan ook bij de Javanen niet buiten onderling verband, al zijn zij soms ver van elkaar verwijderd.

Het is waar, dat personen, die geacht worden door een leven van afzondering en boetedoening (*tapa*) geheime wijsheid en kracht te hebben opgedaan, op de onontwikkelde Inlanders in hunne omgeving vaak gemakkelijker invloed krijgen dan predikers eener op wet of dogmatiek gegronde leer. Maar die *tapa*-mannen zijn veel zeldzamer dan Kohlbrugge's woorden³⁾ zouden doen gelooven, en in eenen wijden kring werkt hunne suggestie niet, terwijl de leer van den Islam, juist wat de verhouding tot niet-Mohammedanen betreft, door toenemend onderwijs en toenemend internationaal verkeer geleidelijk meer invloed krijgt op de gemoederen der Inlanders.

Hoe onzekere indrukken Kohlbrugge uit eene nog al chaotische litteratuur over ngelmoe's enz. opdeed, ziet men ook hieruit, dat hij diezelfde ngelmoe's, die hij, zooals ons bleek, gaarne tegenover

1) Bladz. 96.

2) Men zou haast gedacht hebben, dat Kohlbrugge van dien uitvoorig beschreven opstand nooit gehoord had, wanneer hij niet bladz. 46 (met Tjilegon in plaats van Tjilegon) er van gewaagde; met de daar besproken amok, impressionisme en wat dies meer zij, had de Tjilegonsche beweging echter niets te maken. Welke oorzaken ook medegewerkt hebben, zij was eene uiting van zuiver Mohammedaansch fanatisme bij eene streng in de leer van den Islam opgevoede bevolking.

3) Bladz. 32. Het hier medegedeelde berust alweer op misverstaane lectuur, gelijk de op bladz. 35 genoemde „kettische ngelmoe santrijan” eene contradictio in adjecto bevat.

Mohammedaansche invloeden stelt, soms weer¹⁾ zeer in het bijzonder aan Mohammedanen eigen noemt. Trouwens ook de „Imponderabilien”, die Bismarck aan zijne zijde wilde hebben alvorens een oorlog te beginnen, zijn onzen auteur eveneens „de macht der ngelmoe”. De „Massenmorde” der Fransche revolutie en het Duitsche „Tropenkoller”²⁾ worden uit soortgelijke oorzaken verklaard als de moordschène van „Tjiligon” zoodat men het specifiek Javaansche of Inlandsche naar de bedoeling van Kohlbrugge zich telkens voelt ontglippen, wanneer men meende, het vast te hebben. Toch, al ontbreekt het bij onzen schrijver doorgaans aan scherpe definities en klare begrippen, er is in zijne ontboezemingen wel degelijk een domineerend gevoel, een indruk, die het van de overige wint en de overhand behoudt. Wel is de schrijver niet zeker³⁾ „of het beter is een Europeaan of een Javaan te zijn”, maar hij vergeet niet, „dat de Europeaan thans nog op de geheele wereld de drijvende kracht is”, en de eigenschappen, die den Javaan van den Europeaan onderscheiden, beschouwt hij meerendeels als gebreken. Het zijn trouwens meest negatieve of ten minste passieve hoedanigheden, zooals afwezigheid van denkvermogen⁴⁾, suggestibiliteit⁵⁾, onvrijheid en slaafschheid⁶⁾, beheerscht zijn door hartstocht⁷⁾. Het gevoel van afhankelijkheid en het gemis van individualiteit⁸⁾ worden vooral aan animisme, spiritisme en hindoeïsme toegeschreven; zelfs het feit, dat menig Europeaan in den aanvang den eenen Javaan voor den anderen aanziet — een gewoon verschijnsel bij elke kennismaking met vreemde rassen, waarbij men eerst aan de kenmerken van het ras gewend moet zijn om dadelijk die van het individu te onderkennen — wordt aan dat gemis van den Javaan geweten! De traagheid van geest, die den Javaan afkeerig maakt van alle vergelijken, doet hem zijne vergelijking tot woorden en klanken bepalen⁹⁾; daaruit verklaart Kohlbrugge het feit — dat NB. bij *alle* volken voorkomt, waar het instituut der adoptie in volle kracht leeft — dat men adoptiekinderen in den regel niet met eigen kinderen laat huwen: „kind is kind” zegt die denktrage Javaan! De Inlanders lijden aan eene ongeneeselijke onvatbaarheid om doordrongen te worden „met onze denkbeelden van eerlijkheid, voortvarendheid, philanthropie of dergelijke”¹⁰⁾.

1) Bladz. 26: „Ik las eens in een Engelsch tijdschrift: „onze soldaten vreezen geen soldaat ter wereld behalve *mohammedanen*”. Waarom? Omdat deze steeds ten strijde trekken met de macht der imponderabilien, met *ngelmoe* in Javaanschen zin.”

2) Bladz. 46

3) Bladz. 114. Daarom zegt de schrijver zorgvuldig het woord „degeneratie” voor de overhelling naar den Javaanschen kant te vermijden. En toch spreekt hij o.a. drie bladzijden verder van het „gedegeneerde volk der Javanen”.

4) Bladz. 46

5) Bladz. 37

6) Bladz. 45

7) Bladz. 45

8) Bladz. 41

9) Bladz. 122

10) Bladz. 174

Over de mate der ongeneeselijkheid van de karaktergebreken schijnt Kohlbrugge het alweer niet geheel met zichzelf eens te zijn. Nu eens heet het, dat Hindoeïsme, Islam en Europeesche beschaving bijna zonder wezenlijk effect over de Inlanders heengegleden zijn. Dan weer¹⁾ wordt het sexueele leven en denken van Javaan — m.i. geheel ten onrechte — uit het voorbeeld van Mohammed en de leer van den Islam, en zijne degeneratie uit de sedert het Hindoeitijdperk voortdurende overheersching verklaard of²⁾ met instemming aangehaald, dat de Islam, de Inlanders aan hun animisme onttrekkend, hen redelijk en zedelijk hooger plaatst of ook³⁾ dat Christendom en Europeesch onderwijs die vrijmaking, helaas nog slechts bij eene kleine minderheid, bewerken.

Maar, nog eens, domineerend is de indruk der onverbeterlijkheid van de opgesomde gebreken. Zijn het dus gebreken van het ras? zal men vragen. Wel is men met de rassentheorie nog niet ver genoeg om met beslistheid aan eene of andere menschengroep, die men voorloopig ras noemt, inhaerente kenmerken toe te schrijven en berusten de rasdefinities, die verschillende schrijvers over Semieten, Mongolen, negers enz. geven, nog op wat lossen grond, maar het ware toch denkbaar, dat onze waarneming der Indonesiërs, die reeds aan zoovele vreemde invloeden onderworpen zijn geweest, tot de gevolgtrekking leidde, dat zij krachtens hunne herkomst tot zekere minderwaardigheid gedoemd zijn.

Kohlbrugge spreekt de leer van een onveranderlijk rasverschil zeer beslist tegen. Hij is drie jaren bezig geweest met vergelijkende „studie” van den bouw der hersenen van Javanen en Europeanen, en ofschoon die studie nog niet afgelopen is, vestigde zij toch reeds bij hem de overtuiging, dat evenmin als Prof. Eykman „verschillen ten opzichte der physiologische verschijnselen tusschen Javanen en Europeanen” vermocht te ontdekken, evenmin „verschillen te vinden zijn in den bouw der hersenen”. Kohlbrugge meent dan ook, „dat er niets in de psyche van den Javaan gevonden wordt, wat niet ook bij den Europeaan aanwezig is, en omgekeerd”⁴⁾. Hij „wil niet zeggen, dat zij aangeboren minder verstand hebben dan wij, maar de kiem, bij beiden gelijkelijk aanwezig, werd niet ontwikkeld”⁵⁾. Altemaal uitspraken, die meer van impressie dan van studie getuigen. In het derde opstel legt de auteur voor de vraag, wat er van het individu worden zal, alle gewicht op opvoeding en milieu; deze stelling leidt hij in met de woorden: „*ik voel niet veel voor het*

1) Bladz. 117

2) Bladz. 63

3) Bladz. 67, vergelijk ook blad. 117

4) Bladz. 90

5) Bladz. 30

zoogenaamde verschil van ras"¹⁾. Eene onwillekeurige bekentenis, dat gevoel en indruk hier meer aan het woord zijn dan inductief onderzoek.

Opvoeding en milieu zijn echter, naar des schrijvers indrukken, in Indië bepaald ongunstig, en hij schrijft dit toe aan voor wijziging onvatbare factoren, waarvan de warmte wel de voornaamste schijnt te zijn. Men kan den Javaan, zonder hem naar elders over te planten, niet „europeaniseeren”, daar wij „het warme Oosten niet tot het koude Westen” kunnen maken²⁾. Het Oosten, de warmte, het tropische klimaat, met deze niet bijzonder scherp belijnde benamingen wordt de vijand aangeduid, die traagheid, collectivisme, despotisme³⁾, onverschilligheid, heerschappij van den hartstocht, profetie, slapheid van den wil, onderworpenheid aan de natuur en nog eenige andere hinderpalen aan de geestelijke ontwikkeling van den mensch in den weg stelt.

Wel is het kind, wat zijne moeder van hem maakte, maar in het Oosten is de moeder noodwendig minderwaardig. De Javaan zou geestelijk alleen dan westersch kunnen worden, wanneer men hem geheel in het Westen opvoedde en hem niet meer naar zijn vaderland terugbracht, want daar degenerereert zelfs de volwassen Europeaan⁴⁾. Dat heet „tropische usuur”. De schrijver „is overtuigd” (eene overtuiging, die met het „gevoel” betreffende de rasquaestie nauw verwant schijnt), dat van het Europeesche bloed, dat thans in de aderen van 70.000 op Java wonende menschen stroomt, niets zou overblijven, wanneer men Java 50 à 100 jaren van Europa kon isoleeren⁵⁾. De Indo verschilt van den Europeaan alleen „door de opvoeding en het klimaat”⁶⁾, maar zijne opvoeding is van het klimaat een noodlottig, onafwendbaar gevolg. „In een tropisch klimaat kan geen Europeesch ras groeien; als Europeanen zijn allen, die naar Indië gaan en daar te lang blijven (dus in weerwil van hunne opvoeding) tot degeneratie gedoemd”⁷⁾.

1) Bladz. 125. In eene later hierbij gevoegde noot wordt de ontkenning van het rassensverschil weer belangrijk verzwakt en verder naar Mr. Steinmetz verwezen. Bladz. 78 wordt verzet aangeteekend tegen de beschouwing der Javanen als een minderwaardig ras, en de laatste zin van het geheele boekje zegt nog eens, dat „het wezen van den mensch overal hetzelfde is”.

2) Bladz. 90 en volg.

3) Hierbij wordt geheel voorbijgezien, dat de Maleiers van Soematra, de bewoners der binnenlanden van dit eiland zoowel als van Borneo, Celebes enz. van despotisme vrij gebleven zijn, en dat vreemdelingen het op Java invoerden. Hier is dus de „Oosterling” weer eens uitsluitend als Javaan gedacht, en dan hetgeen van buiten tot hem kwam, in strijd met Kohlbrugge's elders (bijv. bladz. 8) uitgesproken beginsel, mede tot de hem kenmerkende eigenschappen gerekend.

4) Bladz. 125—131

5) Bladz. 113

6) Bladz. 142

7) Bladz. 128

Bijzonder sterk heeft de indruk van het klimaat bij onzen schrijver gewerkt en telkens de andere factoren, die tot verklaring van een achterlijken beschavingstoestand zouden kunnen dienen, naar den achtergrond gedrongen. Wij moeten er volgens hem rekening mee houden, „dat de geschiedenis leert, dat de tropische volkeren, behalve op het gebied van kunst of oorlogvoeren, nimmer groote mannen hebben voortgebracht, dat alle vooruitgang in wetenschap of kennis, die slechts door groote inspanning verkregen kan worden, aan die volkeren te danken is, die in gematigde streken leven. Het is geen toeval, dat de bewoners der tropen langzaam, laksch, indolent zijn, ik zie hierin eene aanpassing aan het klimaat, eene aanpassing, noodzakelijk om te blijven bestaan”¹⁾).

Bij sommigen moge de vraag rijzen, hoe het dan komt, dat ook in de Zuidelijke streken van Europa en in de Slavische landen geestelijke indolentie, bijgeloof, animisme den menschelijken geest gekluisterd houden, zelfs daar waar men, als in Rusland, zeker niet over te veel warmte te klagen heeft. Anderen mogen eraan herinneren, dat de Germanen in de eeuwen, die aan hunne inlijving bij de Romeinsche cultuur en hunne kerstening voorafgingen, al even weinig tot den vooruitgang in wetenschap en kennis bijdroegen en even weinig groote mannen voortbrachten als de Javanen tot dusverre. Ook het groote verschil der beschaving, die voorheen, met die welke nu op denzelfden klassieken bodem van Griekenland en Italië heerscht kan twijfel doen rijzen aan de alleenheerschappij van het klimaat. Voor Dr. Kohlbrugge doet alles weinig ter zake, want hij geeft nu eenmaal uiting aan zijn *indruk*, zijn *gevoel*, dat rasverschil bijkomstig is of denkbeeldig, dat invloeden van buiten slechts schijnbaar werken, en dat de Oostersche, tropische warmte de bewoners van Java, onverschillig van waar zij kwamen, maakt tot de indolente, aan hartstocht onderworpen, van denkracht en wil ontbloote wezens, die hij schildert.

Kohlbrugge, die natuurlijk met historische feiten als de daareven aangeduide niet onbekend is, geeft reeds in het begin van zijn boekje te kennen, dat hij de Javanen met een geheel bijzonderen maatstaf zal meten. Na een paar hoogst oppervlakkige frazen over animisme, fetichisme en spiritisme²⁾ zegt hij, dat men om den Javaan te kennen, alleen hiermede te maken heeft en „van Allah en eigenlijk ook van het mohamedanisme” wel mag afzien, „want beiden zijn niet uit de psyche van den Javaan voortgekomen”. En iets verder: „als wij het karakter van den Javaan trachten te peilen, dan hebben

wij slechts te maken met hetgeen hijzelf bedacht heeft". Natuurlijk zou de schrijver er niet aan denken, op Germanen, Russen enz. zulk eene zonderlinge methode toe te passen. Zij dient inderdaad slechts om aan een diepen, voor bewijs onvatbaren indruk de schijngedaante te verleen van langs inductieven weg verkregen wetenschappelijk resultaat.

Het dogma, dat als een verbindingsdraad de losse, invallende gedachten bijeen tracht te houden, die de schrijver aan het publiek voorzette, is: het klimaat van Java maakt opvoeding, in den zin waarin wij dat verstaan, onmogelijk; slap, energielooz, ontbloot van denkkraft en wil wordt de mensch van ieder ras, die daar woont, en is dus de Javaan, die er van ouder tot ouder gewoond heeft. Animistisch bijgeloof is zijn evangelie en de kerker van zijnen geest, de lokale zielsziekte, die tot minderwaardigheid hem doemt.

„Het is daarom naar mijne meening ook een dwaasheid, te verwachten, dat wij den inlander ooit zouden kunnen doordringen met onze denkbeelden van eerlijkheid, voortvarendheid, plichtsgevoel, philanthropie, gemeenschapsgevoel, solidariteit of dergelijke”¹⁾. Tot niets dan degeneratie leidt de opleiding, die wij aan Inlandsche ambtenaren willen geven. „Het is mij onbegrijpelijk, hoe men op het denkbeeld is kunnen komen om inlandsche officieren voor het leger, om inlanders tot rechters te vormen of tot zelfstandig handelende geneesheeren. Zulke gedachten kunnen toch alleen bij hem opkomen, die er zich nooit rekenschap van gaf, wat een tropen-mensch is” enz.²⁾. Wel blijft de schrijver zich ook in dit opzicht geenszins gelijk, want dertig bladzijden tevoren³⁾ sprak hij in geheel anderen zin over de geprojecteerde „vakscholen voor rechterlijke ambtenaren en officieren”; daar heette het: „Er zijn tegen deze richting, voor zoover wij meenen zulke intellectueelen voor het bestuur noodig te hebben, ook weinig bezwaren in te brengen, zoo lang namenlijk als wij niet meer tot zulk een opleiding toelaten als wij ook direct gebruiken en gestadig controleeren kunnen”. Maar zulke bij den schrijver niet zeldzame afdwalingen van de consequentie mogen de hoofdgedachte niet in de schaduw stellen; zij zijn den critischen lezer eene welkome, vaak terugkeerende herinnering, dat het geen wetenschappelijk betoog is, waarmee hij bezig is kennis te maken, al ziet de auteur zijn werk volkomen te goeder trouw daarvoor aan.

Soms schijnt het, alsof de schrijver zich toch min of meer bewust is, dat hem voor eigen waarneming der Javanenziel onontbeerlijke

hulpmiddelen ontbroken hebben. Zoo, wanneer hij met misplaatsten nadruk betoogt¹⁾, dat, al moge de taal ook een machtig hulpmiddel zijn om de ziel van het volk te doorgronden, men ook zonder dit kan slagen. Augusta de Wit²⁾ moet daarbij als voorbeeld dienst doen. Bij de bespreking van het poëtische werk dezer begaafde vrouw, vergeet Kohlbrugge in zijn ijver om iets ongerijmds te bewijzen geheel, dat het dichterlijk behandelen eener aan Indië ontleende materie geheel iets anders is dan het begrijpen der Inlandsche ziel; getuige Multatuli, die van die ziel evenmin begrip had als van eenige Inlandsche taal, maar die het uitstekend verstond voor Europeesche lezers pakkende „Dichtung und Wahrheit” te geven over Indië. Zoover gaat Kohlbrugge's zelfmisleiding, dat hij zelfs als bewezen aanneemt³⁾, dat Augusta de Wit ook voor Javanen zou kunnen schrijven, beter dan het tot dusver door anderen geschiedde. Hetzelfde neemt hij aan van Stoll, op grond van eene door dezen gedichte legende over pest en cholera⁴⁾, die den Inlandschen denkrant voor Europeesche lezers tracht af te beelden, maar waarvan nergens gebleken is, dat zij op het Inlandsch gemoed eenige werking zou hebben. Dat zij, die de Javaansche taal niet spreken of toch niet vloeiend schrijven, verhalen kunnen dichten, geschikt om den Javaan naar zijnen aard te beschaven, „bewijzen de voorbeelden van Stoll en Augusta de Wit”⁵⁾. Men ziet, onze auteur heeft zijn eigen spraakgebruik betreffende studie, onderzoek, wetenschap en bewijs!

Nu geeft Kohlbrugge terloops bewijzen — in den zeer gewonen zin des woords — van onbekendheid met Inlandsche talen in het algemeen en van de Javaansche in het bijzonder⁶⁾, en in dit licht bekeken krijgt zijn betoog over de ontbeerlijkheid van taalkennis voor het doordringen tot de volksziel veel van eene *oratio pro domo*.

1) Bladz. 70—71, vooral de noot.

2) Zie ook bladz. 21.

3) Bladz. 89

4) Deze geheele legende neemt Kohlbrugge bladz. 104—108 over uit G. Stoll, *Kiekjes op Java*.

5) Bladz. 89

6) *Rottung*, bladz. 6, 50; *goena-goena* en *goenah-goenah*, bladz. 15, 17, 19, 31, *modjo* (reciteeren), bladz. 79, 83, 87, 11; *dithoelang*, bladz. 49 enz. Teekenend zijn de woorden, waarmee het boekje aanvangt; de eerste helft der Mohammedaansche geloofsbelijdenis wordt daar geschreven zóó als geen Javaan ze uitspreekt, maar de poging om de Arabische uitspraak weer te geven is evenzeer mislukt, en daarop volgt dan: „hoe duizenden malen heb ik deze klanken op Java gehoord”, enz. Dat de schrijver die formule noch op zijn Javaansch noch op zijn Arabisch kent, beduidt op zichzelf niets; maar dat hij ze duizenden malen hoort en toch verkeerd teruggeeft, stemt tot voorzichtigheid.

Want zooveel weet Kohlbrugge er wel van, dat die taalkennis iemand niet zoo maar in het voorbijgaan aanwaait. „De Europeaan, tenzij hij er geen (sic) gezette studie van maakt, leert die wetten (van het Inlandsch fatsoen) evenwel niet kennen, noch des Inlanders taal spreken. Hij ziet slechts oppervlakkig op hen neer”, enz.¹⁾. En waar hij zegt, dat men „vooral de regel niet mag omkeeren²⁾: dat wie de taal kent ook het volk kent”, daar blijkt hij zijns ondanks te beseffen, dat de regel is: om het volk te kennen moet men de taal meester zijn. Maar hij houdt zichzelf met enkele anderen voor uitzonderingen op dien regel. Ten onrechte, naar ik vrees.

Neen, eene opeenstapeling van gemeenplaatsen uit opengeslagen boeken als die Dr. Kohlbrugge ons in deze vier opstellen ten beste geeft, kan niet „leeren, vele vragen op te lossen, waarover thans de partijen nog bitter strijden”. Het is de moeite waard, dit aan te toonen, omdat de zonder twijfel ernstig gemeente, overtuigende toon, waarop de schrijver zijne half bezonken leekenindrukken als wetenschappelijke stellingen voordraagt, onwetenden kan imponeeren en steun geven aan de in mijn artikel over *de Inlandsche bestuursambtenaren, vooral op Java*³⁾ besproken routine-mannen, waar zij de vervulling tegenhouden van wat in onze dagen als de hoofdtak van het Nederlandsch bestuur in Indië te gelden heeft, namelijk *de emancipatie van den Inlander*.

Wij zouden intusschen Dr. Kohlbrugge onrecht aandoen door niet te wijzen op zijne oprecht gemeente sympathie voor de Inlandsche bevolking, die ook hem in dat emancipatievraagstuk belang doet stellen. Maar de diepe klimaat-indruk, onder welks heerschappij hij naar Europa teruggekeerd is, maakt het probleem voor hem onoplosbaar. De vraag, wat men voor de geestelijke ontwikkeling der hoogere standen kan doen, beantwoordt hij, gelijk ons hierboven⁴⁾ bleek, op twee, onderling volstrekt tegenstrijdige wijzen, en geeft overigens telkens blijk van vrees voor door onze opleidingsmethode bevorderde degeneratie, voor een te groot aantal intellectueelen, voor een streven naar een onbereikbaar doel. En zijn recept voor de

1) Bladz. 172

2) De onhandige uitdrukking zou tot misverstand kunnen leiden. K.'s bedoeling is: men mag den regel niet omkeeren door te zeggen, dat wie de taal niet kent, enz. — Wat de zaak zelve betreft, komt dit op hetzelfde neer, als de uitspraak, dat niet ieder, die arts-examen deed, een betrouwbaar geneeskundige is. Maar zonder behoorlijke opleiding blijft men kwakzalver en dit geldt ook van den zielelezer zonder taalkennis.

3) In het Augustus-nummer van „De Gids”. [IV/II, 147—168].

4) Boven, blz. 13

opvoeding der breedere volksklassen getuigt al evenmin van eene scherpe diagnose.

Eerst haalt hij met instemming aan¹⁾, dat „emigratie, irrigatie en educatie” niet de gewenschte wijziging in de maatschappelijke verhoudingen kunnen brengen en hij wenscht voor Java, dat er wat minder over die zaken gepraat worde. In plaats daarvan, zegt hij, verlosse men den Javanees van „animistisch geloof, afhankelijkheidsgevoel, armoede der gedachten”. En al hetgeen de schrijver weet aan te geven als middelen om tot dat doel te geraken, komt — kon het wel anders? — op die gesmade educatie neer!

Maar dan toch niet wat men gewoonlijk onder dien naam aanbeveelt! Van het schoolonderwijs moet men volgens Kohlbrugge geen heil verwachten. Op vorming van het karakter, door hem vooral verstaan in den zin van bevrijding der ziel van de animistische boeien, komt het aan. Dit kan geschieden door doelmatige verspreiding van daarvoor geschikte lectuur onder de bevolking van Java. Zulke geschriften mogen niet gekeurd worden door officieele autoriteiten, want die hebben er geen verstand van²⁾ en kennen in het algemeen geen Javaansch. Bij de verklaring van natuurverschijnselen stelle men zich tevreden met hetgeen duidelijk spreekt tot den kinderlijken geest der Javaansche lezers en hoorders, ook al moge er aan de schoolsche juistheid wat ontbreken.

Hoe moet men dan aan bruikbare werkjes komen?

Kohlbrugge vereenigt zich van harte met hetgeen de Inlander Abdul Rivai over dergelijke beschavingslitteratuur schreef³⁾, maar vindt toch de proeven, die deze in de door hem geredigeerde Bintang Hindia leverde, niet geschikt⁴⁾. Augusta de Wit en G. Stoll, in wie de schrijver, wij zagen op hoe onhoudbare gronden, wél den voor zulk werk vereischten aanleg meende te ontdekken, zouden in ieder geval hunne eerste proeve nog moeten leveren. De bijna miraculeuse invloed, dien Kohlbrugge aan eene door hemzelf te Sidoardjo vervaardigde legendarische vertelling toeschrijft op de verdwijning eener daar uitgebroken epidemie⁵⁾, zal hijzelf toch denkelijk ook als een exceptioneel geval beschouwen en daaruit niet afgeleid willen zien, dat hij voorshands de eenige is, die de verlangde beschavingslitteratuur zou kunnen leveren. Op instemming in ruimen kring mag hij zeker aanspraak maken, waar hij zegt⁶⁾, dat zulke werken

1) Bladz. 87—88

2) Uit hetgeen op bladz. 72—73 voorkomt, zou men opmaken, dat Dr. Kohlbrugge persoonlijk minder aangename ervaring van zulke keuring heeft opgedaan. Maar de daaruit getrokken negatieve conclusie zal velen te ver gaan.

3) Bladz. 70

4) Bladz. 73—74

5) Bladz. 84—85

6) Bladz. 73

door Javanen voor Javanen geschreven moeten worden in hunne eigene taal. Deze vanzelf sprekende eisch vloeit onmiddellijk voort uit de stelling, die in mijne verhandeling over de Inlandsche bestuursambtenaren op Java verdedigd werd: dat alle intellectueele, moreele, sociale vooruitgang, dien wij op Java willen brengen, door hoog ontwikkelde Inlanders voor hun volk pasklaar gemaakt moet worden.

Juist daarom is het vóór alle dingen noodig, dat wij met kracht aansturen op de vorming van eene breede schare van modern ontwikkelde Inlanders, die de leiders en voorlichters van hun volk kunnen worden.

De hooge waarde, die litteratuur van de bedoelde soort voor de volksontwikkeling kan hebben, zal wel niemand in ernst betwijfelen, en evenmin zal de bewering veel tegenspraak ontmoeten, dat zij liefst uit het volk zelf moet voortkomen, zij het ook onder den invloed van prikkels van buiten. Ten onrechte meent Kohlbrugge, dit voor het eerst uiteengezet te hebben¹⁾: „De hier uitgesproken gedachte is zoover ik weet, nieuw, zij moet dus eerst door velen veroordeeld, door weinigen aangenomen worden” enz. Zij is veeleer sinds lang door velen aangenomen niet alleen, maar ook met goed gevolg toegepast. Kohlbrugge, die slechts smalend weet te spreken van Maleische leesboeken²⁾, die van Regeeringswege zijn uitgegeven, schijnt niet te weten, dat reeds veertig jaren geleden Karel Holle een aantal intelligente Soendaneezen, thans evenals hijzelf reeds overleden, (den Hoofdpanghoeloe van Garoet, Raden Hadji Moesa, diens zoon, den lateren Patih van Soekaboemi, den Patih van Mangoenredja Atmadibrata, enz.) tot het schrijven van zulke beschavende volksboekjes, deels in proza, deels in inlandsche dichtmaat, wist te inspireeren en dat die Soendaneesche, door Soendaneezen geschreven werkjes gereedelijk ingang vonden ook zonder de meer dan beleidvolle, bijkans listige wijze van introductie, die Kohlbrugge daarvoor geheel ten onrechte noodig acht³⁾.

Waarlijk, de inlander heeft geen tegenzin tegen eene wajangvertooning, al wordt die van bestuurswege op touw gezet; hij mijdt geene tentoonstelling, waar dingen te zien zijn, die zijne belangstelling verdienen, al is die onder leiding van zijn resident tot stand gekomen; hij geniet niet minder van het lezen en hooren lezen van verhalen, omdat die in modern gewaad van de Landsdrukkerij tot hem komen. Dit heeft sedert lang de ervaring, met name op West-Java, afdoend geleerd.

1) Bladz. 90

2) Bladz. 72

3) Bladz. 87—89

De zelfoverschatting, die Dr. Kohlbrugge hier aan den dag legde, kan slechts in onbekendheid met hetgeen anderen deden, zekere verontschuldiging vinden. Holle maakte wel is waar geene vergelijkende hersenstudien, maar hij wijdde, zonder eenige réclame, tientallen jaren van zijn leven aan op practische psychologie gebaseerde werkzaamheid voor de geestelijke ontwikkeling der inlanders van West-Java. Tal van uitnemende volksboekjes danken aan zijn rusteloos initiatief hun ontstaan. Maar hij verwachtte het heil niet *alleen* van zulke litteratuur; óók de volksschool had zijne sympathie en dankt veel aan zijne bemoeienis. Hij nam een werkzaam aandeel in de oprichting der opleidingsschool voor inlandsche ambtenaren, die hij slechts als een eersten stap op den weg der emancipatie der hoogere klassen beschouwde. In de kleinere sfeer, waarin hij zijn persoonlijken invloed dagelijks kon laten werken, ging hij heel wat verder, en trots veel hardnekkige tegenwerking hielp hij inlandsche ambtenaren vormen, die geheel in Westerschen geest opgevoed door zelfstandig oordeel, flinkheid van karakter en plichtbesef uitmuntten en zoo de beste weerlegging leverden van de degeneratie-theorie. Ik behoef slechts den vorigen Patih van Soekaboemi, Karta Winata, te noemen om bij hen, die van de jongste phase der geestelijke beweging op de hoogte zijn, de herinnering te wekken aan veel van hetgeen de Preanger aan den kalmen, krachtigen arbeid van Holle dankt; helaas ook de herinnering aan de domme tegenwerking, die deze arbeid ondervond van velen dergenen, die destijds hooge bestuursambten bekleedden. Bekrompenheid van geest en ambtelijke hoogheidswaan deden wat zij vermochten — en dikwijls was dat niet weinig — om de huns ondanks verkregen resultaten in de practijk te vrijdelen.

Met dezelfde tegenwerking had ik te kampen toen ik, vele jaren later, in het voetspoor van Holle op dit gebied het weinige trachtte te doen dat binnen het bereik van één mensch ligt, die slechts een deel van zijnen tijd voor zulk werk kan afzonderen. En nu wil een gelukkig toeval, dat de eerste in tijdsorde der Inlanders, die onder mijne leiding zijne bestemming bereikt heeft, de aandacht van Dr. Kohlbrugge heeft getrokken. In zijne in de vereeniging „Moederland en Koloniën” voorgedragen verhandeling over *Psychologische koloniale politiek*, zegt de schrijver¹⁾ van dezen jongen man: „Ik kan niet nalaten, hier een eeresaluut te brengen aan den R. T. Achmad Djajadiningrat, regent te Serang, een eeresaluut niet alleen voor zijn rapport dat zoo buitengewoon belangrijk is, maar veel meer omdat

1) Bladz. 8 van den overdruk.

die regent toonde, op elke bladzijde toonde, en niet het minst in de bovenaangehaalde woorden, dat hij het zieleleven van zijn volk niet alleen begrepen heeft, maar dit ook beschrijven kan in onze taal, en dit doet zonder eenigen schroom”.

Ziedaar eene feitelijke weerlegging van des schrijvers eigen theorie, die ik niet kan verbeteren. Zij klemte te meer omdat de genoemde regent wat aanleg betreft — mijne leiding zijner opvoeding van zijne prille jeugd af stelt mij in staat dit te beoordeelen — volstrekt niet uitstak boven velen zijner rasgenooten. Dit laatste geldt evenzeer van Holle's oudsten kweekeling, Karta Winata. Het eenige, waarin deze beide Inlanders eene exceptie vormden, was dat aan hunne opleiding de zorg werd besteed, waarop hunne vele gelijken in 's lands belang aanspraak hebben, maar die eene kortzichtige politiek, gesteund door degeneratie-theorieën en dergelijken, hun onthoudt

De practische psychologie, waarvan men voorloopig bij de opvoeding van individuen en volken uitgaat en moet uitgaan, rust op de onderstelling der eenheid van den menschelijken geest in het algemeen. Deze eenheid wordt door Kohlbrugge op meer dan ééne plaats met beslistheid gepredikt, maar bij tal van andere gelegenheden weer geheel uit het oog verloren. De opvoeder kan slechts zichzelf en het zijne aan zijne pupillen geven; de wijze waarop zij het zullen verwerken en assimileeren, regelt zich vanzelf naar hunne individualiteit.

Zonder aanmatiging mogen wij overtuigd zijn, dat wij geestelijke goederen bezitten, die de bevolking van Java nog mist. Of het klimaat voor de digestie dier intellectueele en moreele voedingsmiddelen eene duurzame verhindering zal opleveren, kan slechts de toekomst leeren. De geschiedenis geeft ons geen recht, dit a priori te decreteeren, en Dr. Kohlbrugge heeft geene onbekende feiten aan het licht gebracht, die zulk eene uitkomst zelfs maar waarschijnlijk maken.

Wel heeft rijpe ervaring geleerd, dat de hervormingen, die Java's volk behoeft om in de wereld de plaats te gaan innemen, waartoe zijn aanleg het in staat stelt, niet *direct* door de vreemde voogden ingevoerd kunnen worden. Dezen kunnen ze slechts voorbereiden door de hoogere klassen der Inlandsche maatschappij voor de leiding van het volk in de richting naar boven geschikt te maken. Daarop moet derhalve de aandacht van allen, die het wel meenen met Java; in de allereerste plaats gevestigd zijn.

Zij hebben daarbij een zwaren strijd te voeren in onze ambtenaarskolonie, want diep hebben bij de meerderheid onzer ambtenaren van

bestuur en bureau conservatieve vooroordeelen wortel geschoten; vooroordeelen, die zich verzetten tegen de ontwikkeling der Inlanders tot mondigheid, en wanneer dezen toch mondig worden, tegen hun zelfstandig medespreken over hunne eigen belangen. Dit soort van bijgeloof is niet minder gevaarlijk dan het animistische der Inlanders, en het is minstens even aanstekelijk.

Lang zal het nog duren, dat overigens verstandige mannen van Europeeschen bloede zich tegen de emancipatie der bevolking van Java met hand en tand verzetten, te goeder trouw, maar met de kracht der botheid aan de naar onderwijs begeerige Inlanders onder allerlei voorwendsels plaats weigeren op de beste der op hunne kosten opgerichte scholen, aan de geslaagde Inlandsche leerlingen op grond van ongemotiveerde rasinbeelding de hun toekomende staatsambten onthouden. Maar komen zal de tijd, dat men zich voor dit thans nog heerschende conservatisme niet minder diep schamen zal dan men zich thans schaamt over de bekrompenheid van ruim eene halve eeuw geleden, die niet weinig hooge ambtenaren onder hare aanhangers telde en die de Javanen beschouwde als geschapen om koffie te planten ten bate van de Nederlandsche schatkist.

Verschenen in De Gids, 12^e jaarg., Deel III (Amsterdam 1908), bladz. 423—447 onder den titel: Blikken in het zieleleven van den Javaan?

„Bijbel en Legende“ bij den Arabischen schrijver Ja'qubi, 9de eeuw na Christus. — Vertaling en onderzoek naar de bronnen van Ibn-Wādhīh qui dicitur al-Ja'qūbī, *Historiae. Pars prior* pp. 1—89, ed. M.Th. Houtsma, 1883, door Dr. G. Smit, predikant te Makkum. — Boekhandel en Drukkerij voorheen E. J. Brill, Leiden, 1907.

In 1883 gaf Prof. Houtsma eene editie van den Arabischen tekst der wereldgeschiedenis van Ibn-Wādhīh, in Europa ook onder den naam al-Ja'qoebi bekend. Zij omvat de geschiedenis van het menschelijk geslacht, zoover die binnen den gezichtskring der toenmalige Mohammedanen viel, van de schepping tot den leeftijd des auteurs, iets na het midden van de derde eeuw der Hidjah. Den uitgever stond daarvoor slechts één betrekkelijk jong en verre van nauwkeurig handschrift ten dienste, waaraan het begin ontbrak. Geen wonder, dat hij met schroom zijne taak aanvaardde, maar hij stapte over de bezwaren heen omdat Ibn-Wādhīh onder de geschiedschrijvers, wier moedertaal het Arabisch was, eene geheel bijzondere plaats inneemt door de verstandige wijze, waarop hij vaak geput heeft uit bronnen, die anderen niet gekend of niet gebruikt hebben.

Het oudste gedeelte der vóór-islamische geschiedenis ontleenen de Arabisch schrijvende auteurs meest aan de gewijde geschriften of overleveringen der Joden en Christenen; echter niet alléén, zelfs niet altijd voornamelijk aan de kanonieke schriften, maar evenzeer aan apocriefe boeken of populaire tradities, die in Oostersche gemeenten der beide geopenbaarde godsdiensten gangbaar waren. De aan zulke bronnen ontleende gegevens werden door hen naar den Qoerān en de Mohammedaansche dogmatiek herzien en met behulp van Mohammedaansche fantasie veelszins aangevuld.

Eene critische beschouwing van die eerste gedeelten der Arabische geschiedboeken kan veel bijdragen tot recht verstand der genesis van de Mohammedaansche historische overlevering, en ook tot de kennis van in sommige afdeelingen der Oostersche kerk en synagoge gangbare geschriften en populaire voorstellingen. Dr. Smit heeft zijne krachten beproefd aan zulk eene behandeling der eerste 89 bladzijden van Houtsma's tekst van Ibn al-Wādhīh, die de gewijde geschiedenis behandelen van de verleiding van Adam en Eva in het Paradijs tot en met het ontstaan van het Christendom.

Smit's eerste hoofdstuk bevat in 105 bladzijden de vertaling van Ibn al-Wādhīh met aantekeningen, die meestal dienen om de aandacht te vestigen op directe of indirecte bronnen van den auteur of op andere litteratuur, waarin gelijksoortige legenden voorkomen.

Het beknopte tweede hoofdstuk (blz. 105—127) geeft de resultaten van des schrijvers onderzoek naar de bronnen, en ten slotte wijdt de auteur eene in kleinere letter gedrukte aantekening aan de door Ibn al-Wādhīh en zijne bronnen telkens genoemde Grot der Schatten, het Schathol, zooals Smit het noemt, de tijdelijke verblijfplaats van Adam, Eva, en eenige hunner nakomelingen, en later het heilige graf van die aartsvaders van het menschelijk geslacht. Dr. Smit brengt de legende omtrent deze grot in verband met het verhaal omtrent de door Abraham gekochte spelonk Machpela.

De vertaling voldoet niet aan strenge philologische eischen. Laat mij beginnen met het aanwijzen van eenige ernstige fouten, die ik in de eerste 16 bladzijden opmerkte. Blz. 2, reg. 6 *nam hij bladeren*, lees: *een blad*; reg. 13 *uit de plaats, waar*, lees: *uit den toestand, waarin* (vergelijk Qoerān 2, 34); reg. 15 zijn de woorden: *van den Vrijdag* uitgevallen. Bladz. 3, reg. 12—13 *het paradijs, waarin hij was*, lees: *gewees was*. Bladz. 4, reg. 1 is vóór *vervolgens* uitgevallen: *toen hij klaar was, zweette zijn voorhoofd*; reg. 13 en 15 heeft Smit den vrouwelijken imperatief van *amara* (bevelen) aangezien voor de derde persoon mannelijk van het perfectum van een niet bestaand verbum, en in plaats van: *laat Kabil (Habil) trouwen*, vertaald: *Kabil (Habil) is man geworden, hij moet trouwen*. Bladz. 5, reg. 2 *naar het land, genaamd Nod*, lees: *een land*, en bladz. 9, reg. 12 heet ditzelfde land ten onrechte: *de aarde, waar* enz. Bladz. 6, reg. 5 *met hunne zonen en hunne vrouwen. Tusschen hen was*; lees: *Tusschen hunne zoons en hunne vrouwen was* enz.; reg. 12 *smeekte om een zegen*, lees: *smeekte om zegen*; dezelfde fout op bladz. 7, 8, enz. Bladz. 9, reg. 18 en volg.; hier schijnt de tekst niet geheel in orde, maar evenmin als op andere plaatsen, waar zulks het geval is, schijnt Smit dit bemerkt te hebben, en hij geeft eene overzetting, die zeker niet deugt, al ware het maar om de vertaling van *imam as-Sjaitan* met: *hun hoofd den Satan*. De in noot 2) voorgestelde tekstemendatie is geheel onnoodig; reg. 21 *waren eensgezind in het bedrijven*, lees: *bedreven gezamenlijk*. Bladz. 10, reg. 14 *de aarde beneden*, lees: *de onderste aarde*. Bladz. 14, reg. 5 *was blijven zorgen voor de vereering van Allah*, lees: *bleef Allah dienen*; reg. 13 *zou redden*, lees: *gered heeft*; reg. 14—15 is de volgorde van het origineel omgekeerd; reg. 7 v.o. behooren de woorden:

nadat hij klaar gekomen was bij het vervolg, niet bij hetgeen voorafgaat. Bladz. 15, reg. 18 *graad*, lees: *minuut*; reg. 21 *land*, lees: *plek*; reg. 5 v.o. *zevenmaal*, lees: *eene week lang*. Bladz. 16, reg. 2 *xijn het in dexten niet met hem eens*, lees: *wijken hierin af*; reg. 8 *een raaf* lees: *den raaf*; reg. 12 *een oljiftak*, lees: *een oljifblad*, enz.

Het Nederlandsch der vertaling is vaak gewrongen en onnatuurlijk door slaafsche navolging van den vorm van het origineel. Zoo de tallooze *en's*, die in het Arabisch de plaats onzer leesteekeus innemen, bladz. 10 *niet op te houden met bidden*, voor: *voortdurend te bidden*; bladz. 13 *daal ermede naar beneden* en *dat hij wegga met het lichaam*, in plaats van: *breng het naar beneden* en *dat hij het lichaam wegbrenge* enz. Dit ware te verontschuldigen, wanneer strenge reproductie den schrijver doorgaans als doel voor oogen had gestaan. Maar dit is in geen deele het geval; zonder eenig nut varieert de vertaling derzelfde woorden en uitdrukkingen op verschillende plaatsen. Hetzelfde woord, dat bladz. 1 met *naaktheid* is weergegeven, luidt bladz. 2 *schande* en bladz. 16 *schaamte*; bladz. 3 wordt *nafs* ten onrechte met *ziel* vertaald in: *ik heb tegen mijne ziel gezondigd*, in plaats van: *ik heb mijzelf onrecht aangedaan* (vergelijk Qoerān 7:22), terwijl bladz. 12 het meervoud eens door *menschen* en eens door *zielen* wordt weergegeven. Bladz. 5 staat voor *walad* driemaal in plaats van *kinderen*: *zoon*, maar op dezelfde bladzijde komt daarvoor ook, evenals bladz. 11 en 12 het juiste *kinderen* voor. Uitdrukkingen als *den 6^{den} Nisan op een Vrijdag* in plaats van *Vrijdag 6 Nisan* komen voor op bladz. 5, 10, 12, 13, daarentegen bladz. 15 terecht *'s Vrijdags den 17^{den} Adar*. Dezelfde uitdrukking wordt vertegenwoordigd op bladz. 7 door *bewaren* en op bladz. 8 door *bewaken*; dezelfde uitdrukking op bladz. 8 door *handhaven* en op bladz. 11, 12 door *zorgen voor*, bladz. 7 door *opstaan om te* . . . Het Arabische woord voor *heiligen* heet bladz. 3 *xegenen*, bladz. 6 *vereeren*, bladz. 8 *prijzen*. Evenzoo wisselen zonder redelijken grond met elkander af: *Allah trouw dienen* (bladz. 5, 8), *ijverig godsdienstig zijn* (bladz. 7) en *Allahs vereering* (bladz. 9, 11). Beter dan met: *benoemde tot zijn wilsuitvoerder aangaande* . . . (bladz. 7, 8) is dezelfde uitdrukking iets verder (bladz. 8) vertaald met: *droeg . . . de zorg op voor* . . .

Onge motiveerd vrij is bladz. 1 *dacht in zijne macht te hebben*, voor: *werd begeerig naar hem*; *opdat gij geen engelen zoudt worden*, voor: *alleen omdat gij anders engelen zoudt worden*; bladz. 3 *genadig*, voor: *vergevend*; *plaatste zich voor hem*, voor: *trad hem in den weg*; bladz. 5 *xond hem weg*, voor: *deed hem afdalen*, enz.

Men ziet, vele van deze laatste soort van onnauwkeurigheden brengen wel geen misverstand omtrent de bedoeling van het origineel teweeg, maar Dr. Smit had behooren te kiezen tusschen het methodisch afbeelden van hetgeen Ibn al-Wādhīh zijnen lezers omtrent de Bijbelsche oudheid mededeelt, of het vrij weergeven van den inhoud. Nu heeft hij noch het een noch het ander gedaan.

Des schrijvers onderzoek naar de bronnen die Ibn al-Wādhīh voor de oudste geschiedenis gebruikte, leidt hem tot het resultaat, dat deze voornamelijk waren:

1. de Grot der Schatten (het Schathol, zooals Dr. Smit het noemt), van welk werk Bezold in 1883 eene Duitsche vertaling in het licht gaf. Deze kon Houtsma in zijne voorrede tot de editie van Ibn al-Wādhīh nog noemen, maar Dr. Smit had het voordeel, tevens de eveneens door Bezold bezorgde, in 1888 verschenen uitgaaf van een Syrischen tekst te kunnen raadplegen. Dat Ibn al-Wādhīhs geschiedenis der aartsvaders met dat Syrische boek verwant is, inniger verwant dan met andere soortgelijke litteratuurproducten, heeft Smit uitvoeriger dan Houtsma aangetoond; dat Ibn al-Wādhīh direct uit de Grot der Schatten putte, blijft onbewezen.

2. de Qoerān; de verzen, die Ibn al-Wādhīh voor dit deel van zijn werk gebruikte, waren door Houtsma reeds in de noten bij de tekst-editie aangeteekend.

3. Joodsche en Mohammedaansche overleveringen. Dr. Smit verwijst hier en daar naar de legendarische litteratuur, waar dezelfde of dergelijke bijzonderheden als die Ibn al-Wādhīh geeft, terruggevonden worden.

4. Inlichtingen omtrent Joodsche en Samaritaansche gebruiken.

5. Tijdrekenkundige inlichtingen, o. a. van den astronoom Māsja'-allāh, dien Ibn al-Wādhīh uitdrukkelijk citeert.

6. De Pesjitta, volgens de recensie van Jacob van Edessa. Dit laatste staat volgens Prof. Wildeboer (*Theologische Studien*) niet zoo vast als Dr. Smit wel meent.

Dr. Smit heeft door dit in menig opzicht verdienstelijke werkje getoond, genoeg Arabisch te kennen om wanneer hij strenger en meer methodisch te werk gaat dan hij ditmaal deed, degelijke studien te kunnen leveren over de Joodsche en Christelijke bronnen der Arabische historiographie, een belangrijk onderwerp, waaraan nog te weinig aandacht gewijd is. Moge hij daartoe ruimschoots gelegenheid vinden!

CXXVI

René Dussaud, *Les Arabes en Syrie avant l'islam. Avec 32 fig.* Paris, Ernest Leroux, 1907.

Onder bovenstaanden titel heeft Dussaud de lessen in Semitische epigraphie en oudheden uitgegeven, die hij gedurende het eerste semester van 1905/6 ter vervanging van zijn afwezigen leermeester Clermont-Ganneau aan het Collège de France voordroeg. Zij verdienden dit ten volle, te meer daar zij gewijd waren aan een onderwerp, waarover Dussaud door studie en lokaal onderzoek competent is als weinigen.

In de Safa genoemde vulkanische steppe ten Zuid-Oosten van Damascus bevinden zich hier en daar op basaltrotsen inscripties en teekeningen, die sinds eene halve eeuw steeds meer de aandacht van reizigers en orientalisten hebben getrokken. Dussaud zelf behoort tot degenen, die het meest er toe hebben bijgedragen, dat thans ruim 1700 van die opschriften in afbeelding voor ieder toegankelijk zijn. Aan de ontcijfering hebben velen hunne krachten beproefd, maar eerst door den scherpzinnigen arbeid van E. Littmann kwam er licht.

Directe historische gegevens van belang leveren nu al die inscripties niet, maar toch zijn zij van eminent geschiedkundige beteekenis, want, nauwkeurig beschouwd, leggen zij een vrij gedetailleerd getuigenis af omtrent immigratie van Arabische nomaden in Syrisch gebied, eeuwen voordat de Islam de Bedoewien en bij duizenden uit hun schiereiland de toenmalige cultuurlanden deed binnenstroomen. Dit getuigenis vertolkt Dussaud in eene reeks van smaakvol ingekleede studiën, die aan klaarheid winnen door de daarbij gevoegde 32 afbeeldingen, deels kaarten, deels teekeningen of lichtdrukken van landschappen, gebouwen, ornamenten, inscripties en munten.

Het eerste hoofdstuk stelt de eeuwenheugende, chronische immigratie der Arabische nomaden in het Syrische cultuurgebied als een noodwendig historisch verschijnsel voor, en bereidt aldus den lezer voor op het recht verstand van hetgeen de Safaitische opschriften

hem straks betreffende eene bepaalde periode dier permanente volksverhuizing zullen leeren.

De in de Šafa-streek aanwezige bouwvallen van Romeinsche grensvestingen en van lustsloten, omtrent welker oorsprong de meeningen der deskundigen nog zeer ver uiteenloopen, komen in Hoofdstuk II ter sprake. Dussaud's bepaling van het karakter van sommige dezer ruïnes en ook zijne historische interpretatie van het merkwaardige grafschrift (Arabisch in Nabateesche letters) van den „Koning aller Arabieren” Imroelqais zijn zeer vatbaar voor tegenspraak. Dit onderzoek hangt echter slechts zijdelings met het eigenlijke thema van den schrijver samen, en het werpt in ieder geval een in het algemeen juist licht op de verhouding der verhuizende nomaden tot de heeren der Arabië ten Noorden begrenzende landen.

Zeer breed opgezet is Dussaud's onderzoek van het Šafaitische alfabet (Hoofdstuk III). Op een overzicht van de geschiedenis der ontcijfering volgt eene genetische vergelijking van dit schrift met de Zuid-Semitische schriftsoorten in het algemeen, ja in verband hiermede geeft de schrijver zelfs een excurs over hetgeen de nieuwste onderzoekingen betreffende den oorsprong van het alfabet schijnen te leeren. Het oudste Zuid-Arabische schrift is volgens Dussaud van Grieksche afkomst.

Hoofdstuk IV bevat eene poging tot reconstructie der Šafaitische taal uit hare fragmentarische overblijfselen. Het dialect doet zich voor als nauw verwant met het schrift-Arabisch, dat wij uit den Qoerân en de vóór-Islamische gedichten kennen en waarvan het boven genoemde grafschrift, gedateerd van 328 n. C., als het oudste schriftelijke document beschouwd mag worden. Eene bloemlezing van Šafa-inscripties, die de meest frequente uitdrukkingen bevatten, wordt in afbeelding en transcriptie met verklaring en historische toelichting medegedeeld. Zij leeren ons dan, dat deze Šafaieten gedurende de eerste drie eeuwen onzer jaartelling bezig waren uit den nomadenstaat in dien van gezeten bevolking over te gaan. Den winter brachten deze veefokkers met hunne kudden in de vulkanische steppe (*harra*) van Šafa door, om 's zomers, wanneer water en weide hier gaan ontbreken, naar de Oostelijke helling van het Haurân-gebergte terug te keeren. Zij waren liefhebbers van de jacht, en bij gelegenheid ook niet afkeerig van krijgsbedrijf.

Sommige, in hun eentoonige leven belangrijk geachte voorvallen vereeuwigden zij door eene korte vermelding in steen te krassen of te beitelen, meest in de omgeving der waterputten, die de centra hunner kampen vormden, of op de steenheuvels, van waar zij de omgeving plachten te verkennen.

Twee hoofdstukken (V en VI) behandelen de in onze opschriften aangeroepen goden. Eene welkome aanvulling van het weinige, dat wij van het Arabische heidendom weten en waarvan Wellhausen in zijne bekende „*Reste*” het beste overzicht gaf. Allât neemt eene groote plaats in het Şafaitische pantheon in, en Allah, dien men vroeger reeds in theophore eigennamen uit den heidentijd had aangetroffen, verschijnt hier onmiskenbaar als een der Noord-Arabische Bedoewienengoden.

Ook de Syrische goden Be’el-Samin en Dusares werden blijkens de opschriften door de Şafaieten vereerd. Hieruit en uit de graeciseering der namen van echt-Şafaitische goden in eenige teksten toont Dussaud de geleidelijke assimileering dezer half-nomaden aan de Syrische bevolking.

Dussaud heeft de basaltblokken van de Şafa-streek gedwongen, ons alles te zeggen, wat zij te zeggen hebben, en wanneer hij de leemten, die deze mededeelingen overlieten, vaak met behulp zijner verbeelding aanvult, dan geschiedde dit zeker met eene historische phantasie, die onder de strenge controle eener voortreffelijke bronnenkennis werkt.

Geteekend: Leiden. Verschenen in *Museum* (Leiden, 1908), Novembernummer, kol. 48—50.

CXXVII

Beiträge zur Kunde des Irak-Arabischen
von F. H. Weissbach. Erste Hälfte, Prosatexte (Leipziger Semitistische Studien herausgegeben von A. Fischer und H. Zimmern, IV, erste Hälfte). Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1908.

De studie van nieuw-Arabische dialecten is in de laatste jaren met reuzenschreden vooruitgegaan. Wie de tongvallen van Noord-Afrika, Egypte, Syrië, Centraal-, Zuid- of West-Arabië, Oman of Zanzibar wil leeren kennen, beschikt over een rijken voorraad gepubliceerde teksten (vertellingen, gesprekken, liederen van Bedoewienen en dorpeelingen, spreekwoorden enz.) zoowel als systematische werken, en hij staat vaak verbaasd over de photographische nauwkeurigheid, waarmee de opname van de voor onze monden en ooren toch zoo moeilijke Arabische consonanten en van de fijnste in de volkstaal voorkomende vocaaluances schijnt te zijn gelukt.

Eerlijk gezegd, ten aanzien van al die schakeeringen ben ik nu en dan wat sceptisch. Wie de bezwaren kent die men bij zulken arbeid te overwinnen heeft, moet daarbij soms aan overschatting van de bedrevenheid der bewerkers denken. Immers een zóó fijn apparaat van klankreproductie als thans meer en meer bij dergelijke uitgaven in zwang komt, is feitelijk alleen bruikbaar voor wie zich met het bestudeerde dialect als met een tweede moedertaal vereenzelvigd heeft; en dezulken zijn niet talrijk. Nu is het gebied der vulgair-Arabische studiën zóó groot en nog zóó weinig bewerkt, dat men dankbaar ook het door half-deskundigen verzamelde materiaal heeft te aanvaarden; maar dezen doen dan wijs door zich van meer eenvoudige, ietwat grovere instrumenten te bedienen. Wie alleen met geheele getallen heeft leeren rekenen, kan nu eenmaal geene tot in tien decimalen nauwkeurige uitkomst geven.

Prof. Weissbach, wiens eigen studiën op het gebied der Assyriologie liggen, maakte als lid der Babylonische expeditie van de Deutsche Orientgesellschaft van zijn tweejarig (1901/'03) verblijf in Irak, gebruik om ook eenige gegevens over het Arabisch dier streek te verzamelen. Dit geeft hem aanspraak op onzen dank, want van

het dialect van Irak weten wij eerst sedert korten tijd iets door de studiën van Prof. Meissner, en dat weinige deed zeer verlangen naar meer. De hier aangekondigde eerste helft van Weissbach's verzameling bouwstoffen bevat 165 bladzijden aan vertellingen, vervolgens in 102 bladzijden 277 spreekwoorden, eindelijk 12 bladzijden gesprekken van de soort, die men in reisgidsen pleegt te vinden. Op den omslag leest men, dat eene tweede helft ons poëtische teksten zal brengen, ruiters- en krijgsliederen, deels met melodieën, en verder een glossaar en eene inleiding, benevens aanteekeningen van Prof. Fischer.

Op elke bladzijde staat onder den tekst de daarbij behoorende vertaling. Deze geeft over het algemeen den inhoud vrij getrouw weer, maar toch zou ik eenige kolommen van het *Museum* kunnen vullen met verbeteringen, en de aard der fouten bewijst, dat Weissbach niet genoeg in het Arabisch thuis is om bij het opnemen van zulke teksten te voldoen aan *die hohe eischen*, waarvan ik zooeven sprak en waarop het ook door hem gebezigde reproductie-apparaat berekend is. Hier moet ik mij tot het aanhalen van enkele sprekende voorbeelden uit vele bepalen.

Blijkens de verkeerde interpunctie en vertaling (bladz. 2¹ en 100¹³) kent W. niet het gebruik van *zemân* na eene tijdmaat om duur aan te geven in den zin van ons *lang* in *twee jaar lang*. Bladz. 5 staat: *gingen (einige) von den Arabern hinaus*, in plaats van: *entfernte man sich von den Arabern*; 15¹¹ is *imnîšāna*, d. i. *verlobt* door *als Eigentum gehörend* weergegeven; 21¹⁰ goeft W.'s onbekendheid met *hall* in den zin van *fällig sein* aanleiding tot de onjuiste vertaling: *die Vergeltung steht frei*; dezelfde fout heeft de vertaling van spreekwoord 216 bedorven. W. weet niet, dat *illa* ook zonder voorafgaande ontkenning in de spreektaal overal: *slechts, niet anders dan, stellig* aanduidt, wil daarom 52⁵ ten onrechte zijnen tekst verbeteren en vertaalt 108⁶ niet zuiver. Bladz. 54⁶ vertaalt hij *jôm* met *eines Tags*, hetwelk *fürid jôm* of *jôm min il-diâm* zou moeten zijn,* terwijl *jôm* hier relatief is en bij *fâtâu* behoort: *als sein Herr wanderte, gingen sie*, usw.; 80² vertaalt hij *sāna*, dat hier *hongersnood* beteekent, met *jaar*; 114⁴ wordt *ligâhâ mâ hiia* weergegeven alsof er stond: *mâ ligâhâ* (vergel. 121⁵⁻⁸); 129⁴ staat: *de dieven zonden iemand*, maar W. maakt er van: *sie sandten einen der Diebe*; 136¹² zegt de vos, om medelijden te wekken: *ik ben iemand met kleine kinderen*, maar W. leest: *daß ich ein Freund kleiner Kinder bin*; 163¹⁴ wordt het in briefstijl zoo gewone *ašiam* d. i. *voortreffelijk (met de beste eigenschappen voorzien)* gebruikt, maar W. vertaalt: *mit einem Schönheitsmale aus-*

gestattet. Op iedere bladzijde van W.'s teksten komt een of meer malen het inchoatieve hulpwerkwoord *gām* voor, dat verbonden wordt met het imperfectum van verba, die eene duratief gedachte handeling aanduiden, met het perfectum — met of zonder de conjunctie *wa* — van verba, die eene als momentaan voorgestelde handeling beteekenen. W. heeft den zin van dit werkwoord doorgaans miskend, en zoo wemelt het in zijne vertaling van *aufstehen*, *sich erheben*, en dergelijke, waar dit in het geheel geen pas geeft. Evenmin heeft W. begrepen, dat het veel gebruikte, ja misbruikte *lummān* uit zijne conjunctieve of relatief adverbiale beteekenis vaak in die van een gewoon adverbium van tijd overgaat, en dus niet altijd met *toen*, *nadat*, *toldat*, maar soms ook met *eindelijk* vertaald moet worden.

De ophelderende aantekeningen aan den voet der bladzijden zijn zeer spaarzaam aangebracht, en dat weinige maakt soms den indruk van al te ver gezocht te zijn. Bladz. 121—128 geven eene vertelling, getiteld: *il-Em'ādī* en de veertig schelmen uit Egypte, waarin de laatsten, anders in den regel bedriegers, meer dan eens bedrogen worden door de streken van den eerste. Aan den voet der eerste pagina geeft W. naar aanleiding van het feit, dat Egypte als vaderland dezer schelmen wordt opgegeven, een uitvoerig citaat uit de reisbeschrijving van Jean Thévenot (1693), waarin deze met de gewone naïviteit van ethnographisch onnoozele reizigers van den ouden tijd, alle Egyptenaren „sehr boshaftig, große Schälke, feig, faul, Heuchler, große Unfläter, Diebe, Verräter, sehr Geldgeizig, geschickt einen Menschen vor einen Maidin umzubringen, endlich in allen Lastern vollkommen” noemt, een oordeel, zooals men het in reisverhalen van dien tijd over alle Oostersche volken kan lezen. Heel wat minder natuurlijk nog is de samenhang tusschen tekst en noot op bladz. 123. Daar laat *il-Em'ādī* zijne vrouw met bloed gevulde darmen om haren hals hangen om hem in staat te stellen tot een nieuwen streek tegen de veertig schelmen. Wanneer zij hem weer bezoeken, zal hij dan schijnbaar in woede zijne vrouw doodsteken, vervolgens berouw voorwenden, en met een riet in haar anus blazen om haar te doen herleven. Als zij dan kwanswijs uit den dood opgestaan is, zullen de schelmen het tooverriet tegen een hoogen prijs van hem willen koopen. Naar aanleiding dezer voorgenomen inblazing met het riet verrast ons nu W. met deze voetnoot: *Die Flöte gehört zum Totenkult, A. Jeremias, Die bab. Vorstellung vom Leben nach dem Tod, S. 44 f. Lpz. 1887. — E. Stucken, Astralmythen S. 10 Anm.* Misschien komen echter de aantekeningen, die meer tot verklaring van den tekst bijdragen, nog in het glossaar.

De vertellingen, en ook de spreekwoorden — van welke laatste de verklaring soms veel te wenschen overlaat — leiden niet tot het *volle* leven der taal in; wel is de woordenschat voor een goed deel vulgair, maar de zinsbouw streeft boven de taal van het dagelijksche leven uit, en de gesprekken zijn te zeer op Europeesche behoeften berekend om die leemte aan te vullen.

Wie zich behoorlijk rekenschap geeft van de betrekkelijke waarde dezer teksten als getuigen van de levende taal, de nauwkeurigheid der reproductie niet afmeet naar den omslag van het orthographisch apparaat, en steeds bedenkt dat de verzamelaar zich hier niet op zijn eigen terrein bewoog, kan deze bijdrage van Prof. Weissbach met veel voordeel gebruiken.

Geteekend: Leiden. Verschenen in Museum (Leiden, 1909), Januari-Nummer, kol. 134—137.

CXXVIII

Der Islam. Zeitschrift für Geschichte
und Kultur des islamischen Orients. Heraus-
gegeben von C. H. Becker (Prof. für Islam-
kunde am Kolonialinstitut in Hamburg). Bd. I,
Heft I. Straßburg, Karl J. Trübner, 1910.

Die Zeit ist längst vorbei, wo ein Gelehrter sich, wenn auch nur rezeptiv, an allen Hauptzweigen der Orientalistik beteiligen konnte. Von der manchmal fast bis zur Zersplitterung durchgeführten Teilung der Forschungsgebiete legen u. a. die an Zahl stets zunehmenden Fachzeitschriften ein beredtes Zeugnis ab.

Man mag die Übertreibung dieser Spezialisierung im Interesse der gefährdeten Einheit der Wissenschaft bedauern, bis auf einen gewissen Grad ist sie die notwendige Folge der erfreulichen Vermehrung unserer Kenntnisse vom Orient. Von diesem Gesichtspunkte aus wird man dem Altmeister der Islamstudien, Prof. Ignaz Goldziher, beistimmen, wenn er die Gründung eines eignen Organs für die Wissenschaft vom Islam, für die Geschichte und Kultur der islamischen Völker in Vergangenheit und Gegenwart, als ein wirkliches Bedürfnis unserer Zeit kennzeichnete. Und wer sich immer für die wissenschaftliche Erörterung der mit islamischer Religion und Zivilisation zusammenhängenden Fragen interessiert, wird sich mit uns darüber freuen, daß Prof. C. H. Becker sich bereit gefunden hat, die Leitung einer solchen Zeitschrift zu übernehmen.

Das im Mai erschienene 1. Heft des 1. Bandes erfüllt hohe Ansprüche und berechtigt zu den besten Erwartungen. Becker selbst eröffnet (S. 1—21) die Reihe mit einem Programmaufsatz „Der Islam als Problem“, in welchem er versucht, „die großen Linien der islamischen Entwicklung zu zeichnen“. In dieser Skizze werden zur Erklärung sowohl der schnellen politischen Machtentfaltung des Islams als der später erfolgten Massenbekehrung unterworfenen Völker die wirtschaftlichen Faktoren mit besonderem Nachdruck hervorgehoben und der Hellenismus als der Boden dargestellt, auf welchem aus jenen Wurzeln die islamische Einheitszivilisation erwachsen konnte. Vielleicht wird hier der früher gangbaren einseitigen Betonung der Gewalt des religiösen Fanatismus gegenüber die entgegengesetzte Einseitigkeit nicht ganz vermieden, aber im höchsten Grade anregend sind diese von neuen Gedanken getragenen kulturhistorischen Betrachtungen nichtsdestoweniger.

Goldziher beleuchtet in wenigen Zeilen (S. 22—26) den Ursprung der Benennung „*Ichwān al-ṣafā*“ des im 10. Jahrh. in Baṣra sich betätigenden religionsphilosophischen Bundes.

Herzfeld erörtert (S. 27—63) im ersten Teile eines glänzenden Essays, dessen historische Grundgedanken dieselben sind wie die oben angedeuteten Beckers, die Genesis der islamischen Kunst. Die Ergebnisse dieser tiefgehenden Studien werden dem Verständnisse des Lesers durch eine zweckmäßige Auswahl von Zeichnungen und photographischen Bildern näher gerückt; in der Folge sollen sie auf die Lösung des Mshatta-Problems Anwendung finden.

Wichtige östliche Elemente der islamischen Kunst weist Georg Jacob (S. 64—67) auf den Gebieten der Miniatur, des Teppichs und der Fayence nach.

Enno Littmanns Bemerkungen über den Islam in Nordabessinien (S. 68—71) zeigen uns, wie leicht es dem Islam wird, die dortigen christlichen Elemente aufzusaugen.

In ebenso hochsinniger wie sachverständiger Weise legt Martin Hartmann (S. 72—92) seine Auffassung von Deutschlands Kulturaufgaben in bezug auf die islamischen Länder dar.

Den Schluß des Heftes bilden außer einer Bibliographie (S. 103 bis 104) neuer, der Redaktion bekannt gewordener Bücher oder Aufsätze über islamische Gegenstände „Kleine Mitteilungen und Anzeigen“. Auch diese Rubrik hat Becker selbst (S. 93—100) eröffnet und zwar mit einem gediegenen Aufsatz, in welchem die von M. Sobernheim im neunten Bande von Max van Berchems *Corpus* veröffentlichten arabischen Inschriften von Tripolis (Syrien) kulturgeschichtlich verwertet werden. In zwei kleineren Notizen (S. 100—102) lenkt A. J. Wensinck die Aufmerksamkeit auf bemerkenswerte Spuren jüdischen Einflusses in der muhammedanischen Überlieferung.

Der Inhalt dieses ersten Heftes — und das inzwischen schon erschienene zweite steht ihm in keiner Beziehung nach — berechtigt uns die Hoffnung zu teilen, die der Redaktor am Schlusse seines Prospektes aussprach, „daß es ihm gelingen möge, im Verein mit den interessierten Fachgenossen der Wissenschaft vom Islam nicht nur ein würdiges Heim zu schaffen, sondern auch ihre Vertiefung und Erweiterung nachdrücklich zu fördern“. Führt die Redaktion fort, wie sie angefangen hat, so darf sie der Erfüllung dieser Hoffnung sicher sein.

CXXIX

Das Heiligtum al-Husains zu Kerbelâ von Dr. A. Nöldeke. Türkische Bibliothek. Herausgegeben von Dr. Georg Jakob (ao. Professor an der Universität Erlangen). 11. Bd., 8 Taf. Berlin, Mayer & Müller, 1909.

Kanonische Aussprüche Muhammeds, in denen er die Juden und Christen verflucht, weil sie die Gräber ihrer Propheten zu Kultusstätten gemacht haben, sind nicht imstande gewesen zu verhindern, daß Muhammedaner aus der ganzen Welt nach Medina pilgern, um sein eignes Grab zu verehren, noch daß das Gebiet des Islâm mit Tausenden von Heiligengräbern wie besät ist, welche an Bedeutung für die volkstümliche Religion den Heiligen katholischer Länder kaum nachstehen. Die lichtvollste Darstellung der Bedeutung der Heiligenverehrung für den Islâm hat Ignaz Goldziher (Muhammedanische Studien II, S. 275—378) gegeben.

So wie die Menschenverehrung überhaupt bei den Schiiten größere Dimensionen angenommen hat als bei den Sunniten, so ist auch der Heiligenkult bei ihnen zu einem in sunnitischen Ländern kaum erreichten Grade gestiegen. Wallfahrten zu den Gräbern der Alidischen Imame werden tatsächlich von den Schiiten ebenso hoch geschätzt wie das Haddj zum Hause Allahs in Mekka; in der Nähe dieser Erben des Propheten beerdigt zu werden, ist der Frommen höchster Wunsch, denn es sichert die Aussicht auf das jenseitige Heil.

Die Imamstätten sind die wahren Haupttempel des schiitischen Islâms.

Der Verf. hat im Jahre 1907 Gelegenheit gefunden, das Heiligtum des ersten Imams (Ali) in Nedschef, das des dritten (Husain) in Kerbelâ und das unweit des letzteren befindliche von Abbâs, dem Halbbruder Husains, architektonisch aufzunehmen und auch sonst das Innere namentlich des Nichtmuslimen unzugänglichen Husaintempels genau zu beschreiben. Historischen und geographischen Werken in arabischer, persischer und türkischer Sprache sowie Reisebeschreibungen von Abendländern entnahm er Daten über die Entstehungsgeschichte dieser Bauwerke, und die so gewonnene genetische Darstellung ergänzte er durch baugeschichtliche Vergleiche zum Versuch einer Geschichte dieser Art von religiösen Bauwerken überhaupt.

Das kleine Buch, welches uns die Ergebnisse dieser Studien bietet, enthält außer dem Texte vier Pläne, drei Ansichten und eine Zeichnung von im Husainheiligtum vorhandenen Fayencen. Es ist ein wertvoller kulturgeschichtlicher Essay, für dessen Aufnahme in die „Türkische Bibliothek“ wir dem Herausgeber Dank schulden.

Verschenen in Internationales Archiv für Ethnographie Deel XX (Leiden, 1911), kol. 64.

Paul Hinneberg (Prof. Dr. in Berlin). Die Kultur der Gegenwart, ihre Entwicklung und ihre Ziele, Teil II, Abt. II, 1. Martin Hartmann (Dozent am Seminar f. orient. Sprachen in Berlin, Prof. Dr.). Die islamische Verfassung und Verwaltung. Berlin und Leipzig, B. G. Teubner, 1911.

Mit großem Aufwand von Talent und Geist skizziert der Verf. in dem allzu eng bemessenen Raum die Hauptzüge des nur zum geringsten Teil verwirklichten politischen Systems des Islam sowie die Genesis und Entwicklung der muslimischen Staatsgebilde. In der kurzen Einleitung wird das kritische Fazit schon im voraus mitgeteilt: die bis heute fortbestehende Herrschaft des von einer beschränkten Priesterschaft (dieser Terminus, unter dem im Sinne des Verf. die Schriftgelehrten zu verstehen sind, ist irreführend) geschaffenen „heiligen Gesetzes“ hat dem Absolutismus und seiner Schwester, der Anarchie, dermaßen Vorschub geleistet, daß die modernen Bewegungen in Persien, Ägypten und der Türkei zunächst als aussichtslos zu betrachten sind. Die einzige Möglichkeit der Erlösung findet der Verf. in der richtigen Ausnützung des vom Islam anerkannten Prinzips des Consensus der Gemeinde (S. 50, 56, 79—80, 85). Dieses Prinzip wird jedoch vom Verf. nicht ganz richtig interpretiert; der Islam beschränkt die legislative Gültigkeit ausdrücklich auf den Consensus der doctores, und stellt ihn nicht als ergänzenden Faktor neben Quran und Tradition, sondern vielmehr als die Grundlage der Dogmatik und des Gesetzes in deren vollem Umfang dar. Alles was aus Offenbarung und Überlieferung hergeleitet wird, ist also mit einbegriffen, nicht dagegen der populäre Aberglaube, insofern dieser nicht von den Gelehrten in das System aufgenommen wurde. Eine fruchtbare Umgestaltung dieser Consensuslehre zum Reformprinzip hat kaum größere Wahrscheinlichkeit, als die Annahme der jungtürkischen Ideen von der Volksmasse.

In der gedrängten Darstellung des Einzelnen ist es dem Verf. nicht gelungen, System und Praxis, Lehre und Geschichte so scharf auseinanderzuhalten, wie das namentlich in bezug auf die muslimischen Gesetze erwünscht ist. Trotzdem ist seine auf gediegenen Kenntnissen beruhende Charakteristik für den „general reader“ sehr instruktiv.

C. Brockelmann, Grundriß der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen. I. Band. Laut- und Formenlehre. Berlin, Reuther & Reichard 1908.

Het is waar, dat de in dit boek van 665 bladzijden opeengestapelde massa van feiten den lezer overstelpt en dat eene concurrerende behandeling dezer uitgebreide stof niet gauw te verwachten is. Het is ook waar, dat de voorrede de spoedige verschijning van een tweede deel, over de syntaxis, aankondigt, maar dat tot dusver pas een klein gedeelte daarvan verschenen is. Tegenover den verdienstelijken schrijver verontschuldigt dit alles de onbehoorlijke vertraging dezer recensie niet, doch het geeft den lezers misschien aanleiding om hun oordeel wat te verzachten.

De leden der Semitische taalfamilie zijn onderling verbonden door zoo innige banden van diep gewortelde tradities, neigingen en gewoonten, dat vergelijkende studie op haar gebied weinig verrassend resultaat belooft voor de hoogere, algemeene taalwetenschap; wel kan de vergelijking echter dienen om verschijnselen, die in de eene taal een vreemden indruk maken, in verband met hetgeen in de andere gebruikelijk en vanzelf sprekend is verstaanbaar te maken. Eene bonte veelheid van phonetische feiten saam te vatten als gevolgen van zekere phonetische neigingen, die binnen bepaalde tijden en plaatsen zich hebben doen gelden; eene schijnbaar eindeloze verscheidenheid van woordvormen terug te brengen tot eenige groepen van paradigma's; dit is het hoofdzakelijk, wat men door toepassing van comparatieve operaties op deze talen bereikt. Met recht stelt Brockelmann op den voorgrond, dat ook bij deze nuchtere opvatting de Semitische taalvergelijking ten volle de moeite loont, die men aan de oplossing harer problemen besteedt.

Jammer, dat de klankstelsels der levende Semitische talen nog maar voor een klein deel en vaak gebrekkig onderzocht zijn, terwijl hetgeen ons van de doode is overgeleverd, zelfs in het gunstige geval van het gebruik van een consonanten- en vocalenschrift, slechts eene hoogst onvolledige voorstelling van de phonetiek mogelijk maakt. Deels daaraan is het toe te schrijven, dat Semitische spraakkunsten zich tot voor korten tijd in haar eerste hoofdstuk meer met klankbeelden, letters, dan met klanken plachten bezig te houden. Brockelmann heeft beproefd, met behulp vooral ook van de in nieuweren

tijd over Nieuw-Arabische, Nieuw-Syrische en Nieuw-Abessinische talen verzamelde gegevens, de grondslagen te leggen eener vergelijkende Semitische klankleer.

Zoo wel op etymologisch als op phonetisch gebied ziet Br. af van pogingen tot reconstructie der oertaal, en wanneer hij toch met hypothetische „oersemitische” vormen of klanken opereert, dan herinnert hij eraan, dat die naam gemakshalve dient om grootst gemeene deelen van een aantal bekende grootheden aan te duiden.

Eene inleiding van 38 bladz. geeft de verdeeling en groepeerings der Semitische talen, een overzicht van hetgeen vroeger aan Semitische taalvergelijking gedaan is, eene omschrijving van hetgeen te doen blijft, en eene lijst van de door Br. gebruikte klankbeelden.

De 244 bladz. beslaande „Lautlehre” tracht de voornaamste phonetische feiten tot hunne naaste oorzaken te herleiden. Wanneer hier niet altijd de chaos tot kosmos verwerkt is, wanneer niet altijd zeker blijkt, wat van tweeën oorzaak, wat gevolg is, wanneer vaak een technische term de plaats eener verklaring moet innemen, dan is dat niet aan den auteur, maar aan den aard zijner bouwstoffen toe te schrijven.

De volgende aantekeningen op de Laut- en op de Formenlehre hebben bijna uitsluitend de behandeling van het Arabisch op het oog.

Bladz. 48-9. Den overgang t-*ṭ*-h houd ik, ook in verband met hetgeen in andere talen geschiedt, voor waarschijnlijker dan t'-h.

Bladz. 130-1. Ook afgezien van de op bladz. 232, 235 behandelde gevallen van dissimilatie, is de afwisseling van *ṭ* en f in het Arabisch niet zoo „vereinzelt”. In LA. vindt men vele gevallen aangewezen, en verder lette men op *ṭāra* naast *fāra*, *naṭara* naast *naḥara*, enz.

Bladz. 154. *satan* wordt bladz. 334 „misschien Egyptisch” genoemd (vergel. ook Nöldeke, Neue Beitr., S. 144). Onopgemerkt bleven de assimilaties *sdw* > *xdw* en *asd* > *axd*; zie o. a. LA. XIX, 96.

Gelijkstellingen als bladz. 227 *raḡiba* (Arab.) met *recheba* (Aethiop.) en afleidingen als bladz. 272 *majḡaxa* van *maxiḡjat* zijn gewaagd. Uit 'aṣṣi mag men niets afleiden, daar het woord reeds in het Turksch deze assimilatie ondergaat.

De „Formenlehre” begint met het pronomen en behandelt achtereens alle rededeelen tot en met het verbum.

Bladz. 323. *Ṣumma* is niet „damals”, maar vervolgens. Bladz. 323, cf. 502 (waar in § 254 b verwezen wordt naar 108 ff. in plaats van 108 f). Onopgehelderd blijft de samenhang der „primitive Konjunktion” *fā* met het „Demonstrativadverbium *fa* „dann”.

Bladz. 324. Dat *elli*, *la*, *li* uit *alladi* verkort zouden zijn, wordt zonder bewijs beweerd.

Bladz. 327-9. Hier ontbreken de vraagpronomina *ê* (Mekka en elders) en *â* (Hadhramôt); evenzoo het Hadramitisch gebruik van *had* en *šâ*, resp. voor personen en zaken, als vraagpartikels en als aanvulling der ontkenning: *had-hô fi d-dâr?* „is hij in huis?“, *šî meâk begêš?* „hebt ge geld bij u?“, *ma-had-hô hinê* „hij is niet hier“, enz.

Bladz. 342-3. Hier moest, evenals in het analoge geval op bladz. 377 f., op denominatieven de aandacht gevestigd zijn: *tâmîr*, *lâbin*, *hâmîr* en *šâ'îr*, *lâ'il*. Bij de abstracta behooren 'âqibat, châtîmat, nâš'at. *Tâ'il* is nut, niet „Macht“, en 'âfijât welzijn, of „Gesundheit“ (zoo bladz. 513), niet „Verzeihung“.

Bladz. 346, cf. 361-2. Vormen als *himmâl* (LA. XIII, 185), *tihîm-mâl* komen in Zuidarabische dialecten zeer frequent voor. Hier of elders hadden de vormen 'idqâr en hiddâ (LA. VI, 221) vermeld moeten worden.

Bladz. 347, 348, 352, 355-6. De bespreking der vormen *fu'âl* (-at), die semasiologisch met *fa'il* zeer verwant zijn, bevredigt niet. Een groot aantal dezer substantieven duidt product, resultaat of gevolg aan van de bewerking of handeling, die de verbaalstam beteekent. Heeft zulk een product een bijzonderen naam (bijv. *chamr* of *xajt* als product van 'aşara) dan kan *fu'âl* (-at) het bijproduct („Stücke, Fetzen, Abfälle“) beduiden, maar ook dan blijft het gebruik van 'uṣâr (-at) of 'aṣîr voor het hoofdproduct daarnevens mogelijk. Zie LA. onder 'aşara en nachala. Woorden als *nuqâjat* (*nuqâwat*), *chulâṣat*, *sulâf* (-at), *hukâkat* (LA. I, 52) *duqâq* (-at), *ṣurâmat*, *sulâlat* toonen zonneklaar de onjuistheid der door Br. overgenomen omschrijving aan. Geluiden (waaronder *ṣurâch*, *nubâh* enz. niet van *bukâ'*, *du'â'* enz. te scheiden zijn), pijnlijke gewaarwordingen (*ṣudâ'* als het ware gevolg van splijten) of andere resultaten als *su'ât*, *sa'ât*, scherpe geur, laten zich alle onder dit gezichtspunt samenvatten. Hetzelfde geldt van woorden als 'aṣîr, *daqîq*, *ṣarîch* *ṣahîl*, enz.

Bladz. 350. *Sidâq* is niet „Wahrheit“, maar huwelijksgeft.

Bladz. 351. Waarom hier *nehôra*, juist omgekeerd als bij Fraenkel, naar analogie van *hešôcha* verklaard wordt, blijkt nergens.

Bladz. 358. Hier ontbreekt *qabûl* als Inf. abstr. bij *qabila*; de onderscheiding van neutr. en act. verba naar den middelsten vocaal werkt verwarrend.

Bladz. 360. *ajjal* is niet Arab., wel *ijjal*, *ajjil*, of *ujjal*, jonge steenbok. In § 145 ontbreken de vogelnamen *hummarat* (naast *humarat*) en *qubbarat*.

Bladz. 363. *sikkîr* beteekent dronkaard; zoo ook het denominatieve *chimmîr*.

Bladz. 364-5. *homorrat*, *bojoddhat* enz. zijn de Hadhram. vormen voor abstracta van kleuren. Klassiek zijn woorden als *himārrat*, *šibārrat*, *habāllat*, *xa'ārrat*, ook *qibirra* en de eigennaam *Himirra*.

Bladz. 366. § 168 ook *ṭuma'ninat*. § 170 *bujūn* wordt nevens *bajn* en *bajnūnat* in anderen zin gebruikt en is geenszins door dit laatste vervangen wegens „unbequeme Lautfolge”; vergelijk slechts *sujūf*, *'ujūn*, *'ujūb*, *tuḡūr*.

Bladz. 371 vv. Hier ontbreken vormen als *uchā'il*, *ubātir*, *udābir* (LA. XIII, 242) en bladz. 373 woorden als *hibla'*, *hiḡra'*, *hiḡxa'* (LA. IX, 397) die anders in § 89 vv. vermeld hadden moeten worden.

Bladz. 387. *taf'ul* is in Hadhram. de regelmatige Inf. abstr. II, hetgeen hier zoomin als bladz. 579 aangeteekend werd. Evenzoo werden bladz. 589 de Imperff. *jōkōl*, *jōchōd*, de Particc. *mōkōl*, *mōchōd*, en bladz. 599 de Imperff. *jēḡif* en *jāḡaf* nevens de Imperr. *ḡif* en *āḡaf* van dat dialect vergeten.

Bladz. 392, § 215, cf. bladz. 400, § 220 ware in verband met *mikti-mānī* eene verwijzing naar de Mekk. Sprichww. S. 52, Anm. 1 behandelde *ānī*-vormen en verder het noemen van schooltermen als *nafsānī*, *rāḡhānī*, *ḡismānī*, *rabbānī* nuttig geweest.

Bladz. 398. Behalve de op bladz. 663 bijgevoegde relativa van gebroken pluralia zijn er nog een aantal, als *qabāqibī*, *maḡāmīlī*, enz.

Bladz. 399. De relativa van woorden als *raḡan*, *fatan* kan men niet op één lijn plaatsen met die van *qādhin* enz.

Bladz. 420. Oude abstracta in den vorm van vrouwelijke relativa zijn nog *hurriḡḡat* en *ḡāhiliḡḡat*.

Bladz. 420-1. Al te gedwongen schijnt de verklaring van het gebruik van den vrouwelijken uitgang zoowel voor deteriorativa als voor epitheta ornantia, en zeer gewaagd het aannemen van verband tusschen Oersemitisch *jad*, hand en Hebreeuwsch *עַד*, met.

Bladz. 422. De verklaring van het grammatisch vrouwelijk genus van collectiva voor diersoorten, die „klein, schwach oder verächtlich scheinen” past kwalijk op *ibīl*, *chajl*, enz.

Bladz. 438. Mogelijk bestaat er verband tusschen *bnāwit* en den Hadhram. pluralis van *benēḡḡe*, die *binwit* luidt.

Bladz. 440. Nevens *samātīṭ* te noemen *ša'ārīr* 'abādīd (LA. IX, 210).

Bladz. 442. *ḡaxāt* is niet „Feldzug”; dit is *ḡaxwat*.

Bladz. 453. Niet alleen *bēnī* ook *ḡēwt*, bijv. als aanduiding der personen, die tot eene der Mekkaansche Sjeriefenfamilies behooren, is in zwang gebleven.

Bladz. 476. *kursuchtī* is geen goed voorbeeld van „Anlaut des Artikels”.

Bladz. 481. vv. Ook woorden als *châqibâqi*, *waylummihî* (adject.) en samenstellingen als *talâša* VI, van *lâ . . . šî*, dat evenals *mâšî* tot *mâš*, wel tot *lâš(i)* verkort voorkomt, mochten hier besproken zijn.

Bladz. 494. *mâxâl* moge soms bij uitzondering door „schon” weer te geven zijn, gewoonlijk beteekent het evenals het Westelijke *lissâ* „nog, nog steeds”, of, met ellipse der eigenlijke negatie, „nog niet”.

Bladz. 570. Landberg's „Beduinenmädchen” te Djeddah is een uniek exemplaar eener soort gebleven, waarvan men noch tevoren noch daarna een tweede heeft kunnen ontdekken; het mag dus niet als getuige van een levend spraakgebruik gelden. Bij glossaren als het door Littmann uitgegevene werkt onbewust litterarische invloed altijd mede om kleine deftigheden aan te brengen, die men in de spreektaal nooit gebruikt.

Ieder Semitist zal na gezette lectuur van Brockelmann's Grundriss eene groote lijst van opmerkingen en aanvullingen kunnen geven. Menig linguïst zal sommige van Br. 's theorieën verwerpen. Geen onzer zal echter ontkennen, dat de Grundriss een zeer bruikbaar, zoo niet onmisbaar instrument voor de voortzetting onzer studie is, en dat de schrijver met veel verstand en tact het voorhanden materiaal verzameld en geordend, met zorg de litteratuur over de behandelde vraagstukken geregistreerd en verwerkt, en niet zelden met scherpzinnigheid den weg tot verder onderzoek gewezen heeft. Samen-vattende handboeken van deze soort worden door de meeste vakgenooten even vlijtig gebruikt als bevit. Het terrein is nu eenmaal te groot om op alle punten door één man met dezelfde scherpzinnige bezwaar let, is van oordeel, dat voor het schrijven van eenen Grundriss „de tijd nog niet gekomen is”. Maar wanneer komt die dan? Het materiaal neemt steeds toe in omvang, en de problemen gaan voort, zich te vermenigvuldigen. Gelukkig, dat er geleerden zijn als Brockelmann, die de veelszins ondankbare taak aandurven. Het schijnt bijna overmoed van den betrekkelijk jongen auteur van een Syrisch woordenboek, die bovendien — om niet meer te noemen — reeds eene bouwstoffenverzameling voor eene Arabische litteratuurgeschiedenis heeft uitgegeven, nu ook nog de vergelijkende spraak-kunst der Semitische talen in haar geheel te entameeren. Met recht mag hij tot zijne bedillers zeggen: Wie het beter kan, kome voor den dag en sla mijne handboeken niet na vóórdat hij met zijn werk gereed is.

CXXXII

C. Brockelmann, Kurzgefaßte vergleichende Grammatik der semitischen Sprachen. Elemente der Laut- und Formenlehre. (Porta Linguarum Orientalium, Pars XXI.) Berlin, Reuther & Reichard, 1908.

Dit werkje is een uittreksel uit des schrijvers Grondriiss, bestemd om het in 1898 onder denzelfden titel verschenen Porta-handboek van Heinrich Zimmern, dat sinds lang uitverkocht is, te vervangen. De „Vorrede” is van dezelfde maand als die van den Grondriiss gedateerd. Het aantal bladzijden blijft ver beneden de helft van dat van het grootere handboek, en iedere pagina bevat slechts ongeveer $\frac{2}{3}$ van den inhoud eener pagina van den Grondriiss.

De inhoudsopgave stemt met die van den Grondriiss, behoudens enkele bekortingen, bijna woordelijk evereen. De verkorting van den inhoud zelf is erop aangelegd om vooral datgene te behouden, wat degenen, die de oude Semitische talen met het Hebreeuwsch als middelpunt beoefenen, uit deze vergelijkende wetenschap met vrucht kunnen gebruiken. Het boekje is „für akademische Lehrzwecke, namentlich auch für Vorlesungen über wissenschaftliche hebräische Grammatik bestimmt”. Eene vergelijkende syntaxis zal op deze klank- en vormleer niet volgen, daar studenten zelden reeds zoover komen, dat men met hen systematisch de vergelijkende syntaxis zou kunnen behandelen,

De druk van de „Kurzgefaßte Grammatik” is later begonnen dan die van den Grondriiss. Het getuigt wel van den snellen voortgang der wetenschap, maar tevens van den grooten ernst, waarmede de schrijver dien bijhoudt, dat hij in de laatste vellen van zijnen Grondriiss en in de daarbij gevoegde „Nachträge und Berichtigungen” reeds aanleiding vond, voor menig punt naar in het uittreksel aangebrachte verbeteringen te verwijzen.

Naar de goede gewoonte der Porta eindigt het handboekje met eenen voorloopigen wegwijzer door de vakliteratuur.

Geteekend: Leiden. Verschenen in Museum (Leiden, 1912), October-nummer, kol. 13.

CXXXIII

A. Fischer, Das marokkanische Berggesetz
und die Mannesmannsche Konzessionsurkunde.
Nachweis ihrer Unanfechtbarkeit. Berlin,
Reuther & Reichard. 1910.

Tusschen den thans als regeerend vorst reeds tot de geschiedenis behoorenden Soeltan Moelaj Hafid van Marokko en de gebroeders Mannesmann was een contract betreffende mijnconcessie in dat land gesloten, waarin verwezen werd naar eene namens dien Soeltan uitgevaardigde mijnwet. Over de beteekenis en de geldigheid dezer laatste diende Prof. Kampffmeyer te Berlijn het Duitsche Ministerie van Buitenlandsche Zaken van advies, waarin aan inhoud en vorm dier wet argumenten tegen hare echtheid werden ontleend. Dit advies vond veel bestrijding, o. a. onder de Duitsche orientalist. Prof. Fischer doet in de bovengenoemde brochure eene poging om den daarna door Kampffmeyer ondernomen tegenaanval af te slaan.

Het komt ons voor, dat Prof. Fischer in alle hoofdzaken zijne tegenpartij buiten gevecht heeft gesteld; tevens, dat dit in veel beknopter vorm (de brochure telt 155 bladzijden) had kunnen geschieden. Nu vallen er echter — en dit is een voordeel — allerlei kruimels af voor hen, die in het Marokkaansche dialect der Moslimsche wereldtaal belangstellen.

Op blz. 36 komt het demonstratief hâdâ in tegenstelling met dâlîka ter sprake. Met Prof. Fischers verklaring van dat pronomen in den aangehaalden tekst vereenig ik mij geheel; niet met de algemeene uitspraak, dat hâdâ „immer nur auf nahes (nahe zurückliegendes oder nahe folgendes) gehen kann” en met de definitie van dâlîka als „das auf ferneres hinweisende Demonstrativ”. Het gebruik is met die opvatting in strijd. Ook in het Arabisch heeft men zich ieder demonstratief te denken in verband met een of meer der persoonlijke voornaamwoorden. Hâdâ wijst op hetgeen in eenige betrekking van bezit, tijd, plaats, vermelding enz. met de eerste, dâlîka op hetgeen op dezelfde wijze in betrekking tot de tweede of derde of tweede plus derde persoon staat.

Wij hopen, dat Prof. Fischer ook zonder onaangename polemische aanleidingen als die hem thans naar de pen deden grijpen, ons nog menige bijdrage tot de kennis van het Marokkaansche dialect moge schenken.

Geteekend: Leiden. Verschenen in Museum (Leiden, 1912), December-nummer, kol. 89° vg.

CXXXIV

E. Montet, De l'état présent et de l'avenir de l'Islam. Six conférences faites au Collège de France en 1910. Paris, Paul Geuthner. 1911.

Deze voordrachten van Prof. Montet werden gehouden vanwege de „Fondation Michonis”, blijkbaar om toehoorders, die van den Islam weinig wisten, eenigermate te orienteeren in het gebied der problemen, die de Mohammedaansche wereld aan de Westersche voorlegt. Montet, die reeds vroeger nu en dan over Islamzaken geschreven en met name de resultaten eener door hem in Marokko, ter bestudeering der daar vertegenwoordigde godsdienstige broederschappen, ondernomen studiereis in het licht gegeven had, zegt uitdrukkelijk, dat hij steeds in het oog gehouden heeft, dat deze voordrachten voor een Fransch publiek bestemd waren, waarom natuurlijk het Westelijke Islamgebied (Noord-Afrika) het middelpunt van de sfeer zijner aandacht vormde.

In verband met deze overigens zeer gewettigde opvatting zijner taak bevreemdt het eenigszins, dat Bâbisme en Behâïsme eene van de zes voordrachten innemen, want de geheele beweging, die met die beide namen wordt aangeduid, heeft een zeer specifiek Perzischen oorsprong, en zij valt nauwelijks meer binnen de grenzen van den Islam. Heeft wellicht de gemakkelijke toegankelijkheid van goede secundaire bronnen — alleen Roemers voortreffelijke studie kon Montet nog niet gebruiken — den conférencier verleid, onder den titel „Tentatives de réforme de l'Islam” juist bij voorkeur *dexe* verschijnselen te beschrijven, en daaraan veel meer plaats te geven dan aan de voor den Islam in zijn geheel veel belangrijker pogingen tot hervorming, die bijv. in Turkijë, Egypte, Britsch-Indië ondernomen worden?

In het algemeen heeft Montet secundaire werken, niet de eigenlijke bronnen geraadpleegd. Schrijfwijzen als Nafé (pag. 21), Dhou'l Kornéïn (pag. 22), Moukhfi-caché (pag. 61), Djalâlou'd-Dinou (pag. 85), les Omiades et les 'Abbâssides (pag. 107), Kourret 'oul-'Ayin, éclat des yeux (pag. 120) getuigen van gebrek aan vertrouwdheid met de Arabische taal. Hetgeen de auteur over den Islam op Java mededeelt, is afkomstig van een jong Zwitsersch botanist, die daar onlangs verblijf hield (pagg. 640); het geldt hem als iets bijzonders, dat in China de Muzelman zijne dochter niet aan eenen ongeloofige ten

huwelijk geeft (pag. 15); het Sjiïsme zou geene „hérésie” zijn (pag. 43); de Wahhâbieten heeten in zekeren zin „une secte rationaliste” en het verbod van muziek, dans en spel iets specifiek Ibâdhitisch (pag. 44); de Islam heeft volgens den auteur aan de Oud-Arabische cultuur zijn fatalisme te danken (pag. 46); het verschil tusschen de Westersche en de Oostersche tariqah's wordt door hem gezocht in de strengere leer en practijk der laatste (pag. 80); het mystieke „wird” wordt in verband gebracht met de „descente à l'abreuvoir” (pag. 82); het woord *soefi* voorgesteld als toespelende op de hangende haren der mystieken (pag. 84); het perinde ac cadaver der mystieke gehoorzaamheid in het bijzonder aan de tariqah der Derkâwa toegeschreven (pag. 97); het door alle Moslims eindeloos herhaalde „En vérité nous venons de Dieu et nous retournons à Lui!” noemt Montet „ce verset caractéristique de la doctrine bâbie” (p. 120); op den dwaalweg gebracht door geheel individueele pogingen als die van den Indiër Amîr Alî om de Moe'tazilitische leer te verjongen, meent M. dat „la tendance vraiment libérale se rattache, partout où elle se montre et pousse des racines, à l'ancien Mou'tazilisme ou rationalisme musulman” (pag. 138), enz.

Men ziet, dat men in deze voordrachten geene nieuwe gezichtspunten heeft te zoeken. De eerste is gewijd aan inleidende beschouwingen, statistische gegevens over den Islam en eene beschrijving van de wijze, waarop hij zich verbreed heeft. De tweede geeft een nog al zwak uitgevallen overzicht van de Moslimsche orthodoxie, de ketterijen en secten. In de derde viel het niet moeielijk, naar de voortreffelijke studiën van Goldziher en Doutté de heiligenvereering der Mohammedanen te behandelen; de op pag. 54 geformuleerde tegenstelling tusschen de historische verklaring van dit verschijnsel en de meer interne, uit eene leemte, die in den Islam zelf gevoeld werd, doet zien, dat Montet de synthese van beide factoren niet juist gevat heeft. De vierde voordracht bespreekt, wel wat oppervlakkig en eenzijdig, de mystieke broederschappen, de vijfde het Bâbisme en Behâisme, de zesde opent uitzichten in de toekomst, waarbij de auteur, die overal tracht objectief en rechtvaardig jegens den Islam en zijne belijders te zijn, toont voor de wegneming van alle misverstand tusschen Oost en West het meest te verwachten van verdraagzaam verkeer in de neutrale zône. De frissche, nobele wereldbeschouwing, waarvoor de auteur eene lans breekt, geeft hem voor de gebreken van zijn werk aanspraak op toegevendheid.

Martin Hartmann, Fünf Vorträge über
den Islam. Leipzig 1912. Verlag von Otto
Wigand.

Die hier dem „breitesten Publikum“ gebotenen Abhandlungen wurden Januar-Februar 1912 im „Wissenschaftlichen Zentralverein“ zu Berlin vom Verfasser vorgetragen. Das Ziel welches ihm dabei vorschwebte, war „die Probleme des Gegenwartislam aus der Vergangenheit zu verstehen“. Die ersten drei Vorträge (I. Vorgeschichte, Mohammed, Die ersten Kalifen, II. Der Koran und die Lehre Mohammeds, III. Die Glanzzeit des Kalifats und der Verfall) sind rein geschichtlich und gehen, wie es im Vorwort heißt, „nicht über das hinaus, was in den bekannten Handbüchern zu finden ist“. Wäre dieser Teil der Darstellung für Fachleute bestimmt, so hätte der Verf. wohl den neuesten Forschungen über die Anfänge des Islam, namentlich den geistreichen Untersuchungen Lammens' gegenüber Stellung nehmen müssen. Die ausdrückliche Betonung der populären Art dieser Aufsätze enthebt zwar einer solchen Verpflichtung, aber es fragt sich doch, ob nicht auch für eine allgemeine Einführung strengere Beschränkung auf die sichersten Ergebnisse der Mitteilung einer viele Daten zweifelhafter Art enthaltenden *vulgata* vorzuziehen wäre. Wie dem immer sei, der Verf. hat gegeben, was sein Vorwort verspricht, und die Auswahl des Mitgeteilten ist, wie sich das bei ihm von selbst versteht, vernünftig getroffen.

Als einen Lapsus betrachte ich es, wenn er S. 8 die vorislamische Existenz einer Abrahamlegende in Mekka vorauszusetzen scheint; seit Jahrzehnten kennt man die Entwicklung dieser Legende nach der Hidjrah in direktem Zusammenhang mit Muhammeds Stellungnahme gegen das Judentum. Ein anderer Lapsus ist S. 25 das Wort „Fluchtgenossen“, während doch S. 17 die Übersetzung von Hidjrah mit „Flucht“ mit Recht zurückgewiesen wurde. Das Zurückführen des absolutistischen Regierungssystems im Islam auf die von Omar geschaffene Staatsverwaltung (S. 28) scheint uns auch dann noch bedenklich, wenn man mit dem Verf. die traditionelle Ansicht über

Omars politische Leistungen als richtig gelten läßt. Zur absolutistischen Monarchie wurde doch das Chalifat erst seit der Verlegung seines Zentrums auf persisches Gebiet. Bei der Aufzählung der Länder, wo sich Reste der Charidjiten finden (S. 32), ist Omân vergessen.

Bei der Besprechung des Qurâns erfährt der Leser wohl etwas zu wenig von den zum Teil unüberwindlichen Schwierigkeiten, welche sich dem historischen Verständnis selbst solcher Stellen in den Weg setzen, wo die Kommentare keine Ahnung von Unsicherheit aufkommen lassen. Mit vollem Recht wundert sich Lammens über die Frechheit von Orientalisten, welche den Inhalt der geschichtlich bedeutendsten Sûren zu verstehen behaupten. Einige von den älteren, mehr oder weniger poetischen Offenbarungen zitiert Verf. in der bekannten, dem Original auch in der Form nachahmenden Übersetzung Fr. Rückerts.

Als eine etwas unvorsichtige Abweichung von dem Plane, sich fürs Historische auf die Mitteilung des als bekannt Geltenden zu beschränken, kommt es uns vor, wenn der Verf. (S. 37—38) nebenbei eine neue Theorie über den Ursprung gewisser erzählender Qurânstücke aufstellt, zumal da die Annahme von einer nirgends erwähnten, zwischen Judentum und Christentum stehenden Gruppe angehörenden Wanderpredigern, welche Muhammed den Text oder doch das Vorbild seiner *asâfir al-awwalîn* geliefert hätten, kaum als eine begründete Hypothese gelten kann. Die Sendung der andern Propheten vor Muhammed, die den Hauptinhalt jener Erzählungen bildet, soll nun nach dem Verfasser (S. 46, wo Z. 7 statt „Den“ „Der“ zu lesen) im Qurân als der Beweis seiner eigenen prophetischen Mission dargestellt sein. Das hat nur dann seine Richtigkeit, wenn man es von der Übereinstimmung des Inhalts dieser Qurâne mit der jüdischen und christlichen Überlieferung über die Propheten versteht, denn darauf hat sich Muhammed in der ersten Periode seiner Tätigkeit immerfort als Beweis für die Wahrheit seiner Mission berufen.

Dem Mystizismus hätten wir auch in dieser gedrängten Darstellung etwas mehr Raum gegönnt als ihm zuteil geworden (S. 54—55). Aus den Worten des Verf. könnte der Leser entnehmen, daß die Kirche und der absolute Staat das Derwischtum eigens dazu gegründet haben, die Mystik in dessen „seichte Kanäle“ zu leiten und so mit dieser gefährlichen Feindin fertig zu werden. Natürlich kennt der Verf. sehr wohl den Einfluß, den die mystische Geistesrichtung außerhalb des *Tariqah*-Wesens die Jahrhunderte hindurch in der islamischen Welt ausgeübt hat. Das hätte er aber mit einigen Worten andeuten und dann auch die Frage erörtern sollen, inwie-

fern von der Mystik für die Muslime Hilfe zur Lösung der Fesseln zu erwarten ist, in welchen der gesetzlich-dogmatische Islam ihre Kultur gefangen zu halten sucht. Es wäre doch gar zu einseitig, den Mystizismus auf muhammedanischem Gebiete bloß als „Handlanger des Absolutismus“ hinzustellen.

Als eine Lücke in des Verf. Darstellung empfinden wir es noch, daß er das *Hadith*, die sogenannte Überlieferung über die Taten und Worte des Propheten, nicht klar genug in ihrer historischen Bedeutung als Exponent aller Lehrmeinungen, die in den ersten Jahrhunderten in bedeutenden Kreisen zur Geltung gekommen sind, hervortreten läßt und daß mit keinem Worte der so äußerst wichtigen Lehre der Unfehlbarkeit der Gemeinde Erwähnung geschieht. Wird doch gerade diese Lehre von vielen Muslimen und Nicht-muslimen als ein mächtiges Mittel betrachtet, wodurch sich der Islam aus dem mittelalterlichen Sumpf, in den er sich verlaufen hat, befreien könnte.

Der knappen gelungenen Darstellung der Geschichte des Chalifats im dritten Vortrag läßt der Verf. zwei Vorträge folgen, welche „auch dem Historiker, dem Soziologen und dem Orientalisten etwas bieten“. Die erste von diesen beiden Abhandlungen (IV) versucht eine Gruppierung der „islamischen Staatensysteme bis zur Neuzeit“ nach dem Schema der fünf Gesellungen, welches dem Verf. als das geeignetste erscheint „die unendlich zahlreichen Betätigungen der Gruppen aus einem wüsten Chaos sich zu einem übersichtlichen Ganzen gestalten zu lassen“. Gegen die Gliederung des Gesellschaft- und Staatslebens nach den fünf Gesellungsmomenten: Blut (Sippe), Volk (Sprache), Vorstellung (Religion usw.), Wirtschaftliches, Staat, haben wir nichts einzuwenden, und wir leugnen nicht, daß die Übersichtlichkeit der analytischen Betrachtung des Lebens einer Menschengruppe durch die Beobachtung dieser Einteilung manchmal gefördert werden kann. Wir müssen aber offenherzig gestehen, daß uns das Schema in des Verf. viertem Vortrag wenig zur Klarheit beigetragen zu haben scheint. Daran ist, wie wir glauben, nicht das Schema schuld; auch nicht der Verf., denn aus der reichen Schatzkammer seiner Wissenschaft hat er wohl das Wichtigste über die verschiedenen muslimischen Staatengebilde mitgeteilt, und seine Charakteristik ist manchmal treffend. Es liegt vielmehr am Gegenstand, an der großen Kompliziertheit der historischen Erscheinungen, von denen hier eine Erklärung versucht wird und von deren Erklärungsmomenten uns doch nur die allerwenigsten genau bekannt sind. Das Chaos ist eben viel zu wüst, um sich, gleichviel durch welche Mittel, zu einem übersichtlichen Ganzen gestalten zu lassen.

In solchen Fällen wirkt die Aufzwingung eines Systems eher verwirrend als klärend und ordnend.

Der fünfte Vortrag handelt vom „gegenwärtigen Zustand der Islamwelt“ und erörtert dabei selbstverständlich die Möglichkeiten der nächsten Zukunft vom Gesichtspunkt des Verf. Im Mai 1912, als der Verf. sein Vorwort schrieb, konnte man nicht ahnen, welche schrecklichen Ereignisse sich noch vor dem Ende des Jahres im islamischen Teile Europas abspielen sollten. Sonst hätte der Verf. der im Eingang seines Vortrags über die Staatensysteme mit Recht nach Wellhausens Vorgang den Sturz des arabischen Reiches als Wendepunkt der ältesten islamischen Geschichte bezeichnet, am Schluß seines fünften Vortrags den Sturz des osmanischen Reiches als Wendepunkt der neuesten Geschichte besprechen können. Zu einer Änderung seiner Anschauungen hätte ihm allerdings der Ausgang des Balkankrieges keinen Anlaß gegeben, denn große Hoffnung hatte er, wie man sich leicht denken kann, auf die Osmanen nicht gesetzt.

Mehr ausschließlich als die Überschrift erwarten ließe, beschäftigt sich der Verf. in diesem Kapitel eben mit der Türkei; nebenbei auch mit Persien, und nur ganz im Vorübergehen mit anderen muslimischen Staaten oder mit muslimischen Völkern, die unter fremder Oberhoheit stehen. Man versteht dies eher, wenn man die seitdem (im Oktober 1912) unter dem Titel „Islam, Mission, Politik“ von dem Verf. herausgegebenen, früher anderswo erschienenen kritischen Studien kennt. Darin kommt manches zur eingehenden Behandlung, an dem der fünfte Vortrag vorbeigeht.

Die Einzelheiten dieses Vortrags geben mir Anlaß, dem Verf. ein paar Anmerkungen zu unterbreiten. Geburtsadel (S. 116) gibt es, auch abgesehen von der alidischen Sippe, in manchen muhammedanischen Ländern, nämlich dort, wo die vorislamische Kultur eine auf der Geburt ruhende Klassengliederung gezeitigt hatte. So haben z. B. die Javanen eine ganze Stufenreihe von Geburtsadelsprädikaten, welche aber auf Grund von Verdienst Nichtadligen von den Fürsten (der Regierung) verliehen werden können. Natürlich hat solcher Adel, im Unterschied von dem der Sajjids und Scharife, keinerlei religiöse Bedeutung.

Mut'ah-Ehe, wobei die Zeitdauer von vornherein kontraktmäßig festgesetzt wird, ist ohne allen Zweifel von Muhammed zugelassen worden. Spätere Autoritäten, nach deren Empfinden solche Form der Heirat der Prostitution allzuähnlich war, leugnen dies nicht, sondern sie behaupten, der Prophet sei davon zurückgekommen, und die Institution sei also vom *nasch* (Abrogierung) betroffen worden. Einige legen sich sogar die traditionellen Daten so zurecht, daß

der Gottesbote die *Muʿah* zweimal für zulässig erklärt und zweimal wieder abgeschafft hat. Wie der letzte, also definitive Spruch gelaute habe, darüber war man in der ersten Generation sehr uneinig; schließlich haben die Sunniten sich für das Verbot, die Schʿiten hingegen sich für die Zulässigkeit entschieden. Da jedoch die *mores* in beiden Gruppen ziemlich dieselben waren, so hat sich die *lex*, oder wenigstens deren Anwendung auch bei den Orthodoxen der allgemeinen Neigung angepaßt und praktisch eine Eheschließung ermöglicht, die auf dasselbe hinausläuft wie die *Muʿah*. Die Bestimmung der Zeitdauer der Ehe findet durch vorherige Verabredung außerhalb des Kontrakts statt, und unmittelbar nach dem Kontrakt spricht der Mann die „zeitlich bedingte“, d. h. in diesem Falle die nach dem angegebenen Termin in Wirkung tretende *Ṭalāq*formel aus. Sollte er dies verweigern, so verweigert die Frau ihm die Ausübung der Rechte des Ehemannes. Zur Erhöhung ihrer Sicherheit verlangt sie noch dazu Barzahlung des *mahr* und in gewissen Fällen auch das Deponieren einer Summe für ihren Lebensunterhalt während der *ʿiddah* bei einem Vertrauensmann. Aus der Praxis der heiligen Städte Arabiens sind mir manche Beispiele solcher Eheschließung bekannt. Es gibt also neben der schʿitischen eine sunnitische Zeitehe; zwischen beiden bleibt ein Unterschied, aber nicht ein derartiger, daß man die *Muʿah* bei der Charakteristik des sittlichen Lebens der Perser oder anderer Schʿiten in Rechnung bringen könnte.

Der Verf. strebt in seinen Schriften nicht nach einer solchen Objektivität, wobei der Leser den Eindruck gewinnt, als zeigte ihm der Verf. einfach photographische Aufnahmen der Wirklichkeit. Nein, er führt uns Gemälde vor, bei deren Betrachtung unsere Berührung mit dem Temperament des Malers nicht weniger lebhaft wird als die mit seinem Original. Außerdem steht er immer vor seinem Kunstwerk und beeinflußt in einer hie und da leidenschaftlichen Weise unsere Eindrücke. Das ist kein Fehler, braucht es wenigstens nicht zu sein, namentlich nicht wenn der Schriftsteller dabei so offen und ohne Umwege verfährt wie der Verf. Die bezweckte Wirkung wird jedoch beeinträchtigt, wo nicht verfehlt, wenn bei der Hineinmischung des Subjektiven nicht eine gewisse Selbstbeschränkung beobachtet wird. Von der Rolle der Türken in der islamischen Kulturgeschichte hat der Verf. bekanntlich eine sehr schlechte Meinung; sie sind ihm die schonungslosen Verwüster, deren Wege überall durch Feuer und Blut gezeichnet sind. An historischer Begründung dieser Ansicht läßt er es nicht fehlen; aber in seiner Verstimmung gegen diese Zerstörer der besseren von ihm gedachten historischen Möglichkeiten geht er doch jedenfalls zu weit, indem er ihnen fast, als

Frevel anrechnet, was sich nun einmal auch in der vornehmsten ethischen Gesellschaft zu ereignen pflegt. Aus dem Kleben an der Idee einer Staatsreligion, welche ja den Glanz des türkischen Reiches mit bedingt hat, aus dem Versuch, ihre Sprache auch unter den ihnen unterworfenen Völkerschaften zum Vorrang zu verhelfen, aus der Abneigung gegen die Aufgabe des arabischen Alphabets, welches sie sich, ebenso wie die Perser, seit ihrer Islamisierung angeeignet haben, aus allen solchen ganz natürlichen, wenngleich nicht immer vernünftigen Dingen, denen es in der Geschichte keiner großen europäischen Nation an Gegenständen fehlt, macht der Verf. den armen, erst vor kurzem aus dem mittelalterlichen Traume erwachten Türken die härtesten Vorwürfe. In solchen Fällen scheint er uns wirklich zu subjektiv, so hoch wir übrigens den mutigen Ton schätzen, in dem er sich über politische und soziale Fragen auszusprechen pflegt.

Die Lektüre der Vorträge des Verf. hat uns in bezug auf manches von ihm berührte Thema zur Äußerung von Bedenken oder gar zum Widerspruch gereizt. Der temperamentvolle Verf. wird dies nicht anders erwartet haben und unsere Freimütigkeit nicht als Mangel an Anerkennung deuten. In diesen Vorträgen wie in den zahlreichen andern Islamforschungen des Verf. wird der Fachmann die Resultate mühevoller Arbeit und liebevoller Hingebung erkennen, und weder er noch der „general reader“ wird sie aus der Hand legen, ohne ein Gefühl des warmen Dankes für manche Belehrung.

Gedeeend: Leiden, Januari 1913. Verschenen in Der Islam IV (1913), blz. 145—148.

CXXXVI

Rudolf Leszynsky, Die Juden in Arabien
zur Zeit Muhammeds. Berlin, Mayer & Müller,
1910.

Die Frage, welche Elemente der Religion Muhammeds dem Judentum, welche dem Christentum entnommen sind, ist vielfach besprochen, aber immer noch nicht endgültig erledigt. Verf. glaubt, viele Orientalisten seien geneigt, die Bedeutung des Judentums für den Islam herabzusetzen und den Kulturwert der arabischen Judenschaft zur Zeit Muhammeds zu unterschätzen. Er versucht nun nachzuweisen, daß die im 6.—7. Jahrh. n. Chr. in Nordwest-Arabien ansässigen Juden eine viel höhere Kulturstufe inne hatten als ihre arabischen Nachbarn. Sie waren deren Lehrmeister im Acker- und Gartenbau, außerdem Kleider- und Weinverkäufer, Getreidehändler, Bankiers, Gold- und Waffenschmiede. Sie zeichneten sich durch kriegerische Tugend, durch poetische und musikalische Talente, gewisse Kenntnisse der hebräischen Sprache, durch Treue und Gastfreundlichkeit aus. Nur politisch waren sie unklug; ihre Unfähigkeit sich gegen den aufkommenden Islam zu einigen verursachte ihren Untergang.

Verf. hat die besten Quellen nicht ohne Geschick benutzt. Irrtümlich verlegt er das muslimische Frühşalât S. 24 „nach Sonnenaufgang“, obgleich er S. 25 richtig sagt „wenn es bereits so hell war, daß man zwischen weißen und schwarzen Fäden unterscheiden konnte“; S. 30 versteht er Qurân II: 229 mit Unrecht von der „zweimal Geschiedenen“. S. 103 entgeht ihm die aus Ibn Sa'd von selbst sich ergebende Verbesserung des Textes von Balâdhori (*waqad bari'tum ba'da dhâlikum*) „und damit seid ihr weiterer Verpflichtungen enthoben“, und übersetzt er *fa'ala rasûli 'llâhi an . . .* mit „so wird vielleicht der Gesandte Gottes . . .“. Solche Verstöße sind nun zwar an und für sich mit einer kritischen Behandlung des historischen Stoffes nicht unvereinbar, aber der Verf. hat seine Kräfte auf eine Verherrlichung der arabischen Juden verwendet, welche selbstverständlich ihr Ziel gänzlich verfehlt. Glaubwürdig sind ihm die Berichte, welche seinem Zweck dienen; von einer

unbefangenen Quellensichtung ist dabei nicht die Rede. Diese Methode gipfelt (S. 102 ff.) in der Verwendung eines augenscheinlich gefälschten in der Geniza von Altkairo aufgefundenen Schriftstücks als „eines unschätzbaren Dokuments“. Nach Wensincks Darlegung in „Der Islam“, Bd. II, Heft 2—3, S. 286—291 ist es wohl überflüssig, weiter darauf einzugehen.

Will Verf. eine wirklich wertvolle Fortsetzung liefern zu Geigers epochemachender Schrift „Was hat Mohammed aus dem Judentum aufgenommen?“, so widme er sein unverkennbares Talent einer kritischen Vergleichung jüdischer und muhammedanischer Institutionen der Art, wie sie Wensinck in „Der Islam“, Bd. I, Heft I, S. 101—2 begonnen hat.

Geteekend: Leiden. Verschenen in Deutsche Literaturzeitung van 25 Januari 1913, No. 4, kol. 219 vg.

CXXXVII

Mattson, Etudes phonologiques sur le dialecte arabe vulgaire de Beyrouth. (Archives d'études orientales, publiées par J. A. Lundell, Vol. I, livr. 1) Upsala, K. W. Appelberg. 1911.

De schrijver heeft (1903 — 5) een jaar te Beiroet doorgebracht en een jaar in den Libanon, waar hij voortdurend gelegenheid had met personen uit Beiroet om te gaan. Tot hoofdvoorwerp zijner phonetische studiën koos hij het dialect der beschaafde Christenen van Beiroet. De daarin waargenomen klankverschijnselen fixeerte hij met behulp van een alphabet zooals wij die uit nieuwere phonetische werken kennen. Later vergeleek hij zijne uitkomsten met hetgeen ons omtrent de klankleer van het klassieke Arabisch bekend is. Hiervoor moest hij natuurlijk trachten door te dringen in de theorieën der oude Arabische phonetici, wier fijnheid van observatie wij bewonderen, helaas zonder altijd de juiste beteekenis der door hen gebezigde kunsttermen te verstaan. Van hetgeen door andere orientalistten tot de kennis der Arabische, of ook in het algemeen der Semitische klankleer bijgedragen is, zij het door beschrijving van tongvallen of door verwerking van gegevens, die anderen verzamelden, heeft Mattson dankbaar gebruik gemaakt.

Ons komt het voor, dat bij deze studiën de fijnheid der onderscheidingen in de formules, die soms de gedachte wekken van wiskundige nauwkeurigheid, niet in de juiste verhouding staat tot den aard der instrumenten, met behulp waarvan de gegevens worden verkregen. Deze werktuigen toch zijn in hoofdzaak de min of meer gevoelige, min of meer geoefende gehoor- en spraakorganen van de verschillende waarnemers. Voor de determinatie der spraakklanken dient hun in de eerste plaats vergelijking met die van andere talen, welke hun meer gemeenzaam zijn, en verder de lang niet altijd overeenstemmend bepaalde plaats in den mond, waar de klanken voortgebracht worden. Dit alles is voldoende voor de beschrijving van een tongval, die bedoelt eene *ongeveer* juiste voorstelling van zijne voornaamste eigenaardigheden te geven, maar niet voor een beeld van die wiskundige zuiverheid, welke de alphabetten en de kunsttermen van vele moderne phonetici affecteeren.

Met het voorbehoud, waartoe deze beschouwing ons noopt, hebben wij voor de studie van Mattsson, waarmee hij in 1910 het doctoraat in de letteren aan de Upsalasche universiteit behaalde en waarvan de *Archives* van Lundell ons eene tweede, definitieve editie brengen, niets dan lof. Zij geeft doorlopend blijk van degelijke zaakkennis en van bezonnen oordeel.

Enkele malen komt het ons voor, dat de auteur niet genoeg rekening heeft gehouden met andere dan phonetische invloeden, die klankwijziging ten gevolge kunnen hebben. Zoo zouden wij bijv. niet geneigd zijn, met hem (pag. 55) in klassiek ra''as nevens vulgair *rawwas* een voorbeeld te zien van den overgang van hamza in *w*.

Geteekend: Leiden. Verschenen in Museum (Leiden 1913), Maart-nummer kol. 210 vg.

CXXXVIII

R. Strothmann, Das Staatsrecht der Zaiditen. (Studien zur Geschichte und Kultur des islamischen Orients. Zwanglose Beihefte zu der Zeitschrift „Der Islam“, herausgegeben von C. H. Becker, Heft 1.) Straßburg, Karl J. Tübner, 1912.

Die nach Alis Urenkel Zaid genannte Abteilung der Schi'iten ist die spezifisch arabische Gruppe der legitimistischen „Partei der heiligen Familie“ im Islam. Sie hat sich von den Übertreibungen im Sinne der Menschenvergötterung und der eschatologischen Schwärmerei, welche die übrige Schi'ah kennzeichnen, frei erhalten; nur daran hält sie der orthodoxen Gemeinde gegenüber fest, daß der beste Alide, den man haben kann, nach Gottes Willen der einzig legitime Fürst der Gläubigen sei. Die Tatsache der im zweiten Jahrhundert der Hidjah zustande gekommenen Spaltung hat zwar zur weiteren Folge gehabt, daß die Zaiditen auch in der Pflichten- und Glaubenslehre ihre eigenen Wege gegangen sind, aber diese Abweichungen vom orthodoxen Konsensus, so interessant sie in mancher Beziehung sein mögen, sind doch neben dem politischen Sonderleben der Sekte als sekundär zu betrachten. Von den zaiditischen Staatenbildungen ist die am Südrande des Kaspischen Meeres schon vor sechs Jahrhunderten verschwunden, die süd-arabische hingegen war tiefer gewurzelt und günstiger situiert. Bis in unsere Zeit hat sie bekanntlich den Angriffen der Osmanen, denen sie vom Anfang des 16. Jahrhunderts ausgesetzt war, mit Erfolg Widerstand geleistet.

Im zaiditischen Jemen haben die muslimischen Wissenschaften emsige Pflege gefunden, und sowohl die eigenen Werke der lokalen Gelehrten wie auch die von ihnen bewahrten Bücher anderer Herkunft haben für uns einen eigenen Reiz gerade wegen der Sonderstellung dieser süd-arabischen Kulturwelt in bezug auf viele Fragen, welche die muslimischen Geister beschäftigt haben. Erst in den letzten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts sind als indirekte Folge neuer türkischer Eroberungsversuche ganze zaiditische Bibliotheken nach Europa verschleppt worden; namentlich London, Berlin, Wien,

Mailand und München haben große Anteile von der Beute bekommen. Zur wissenschaftlichen Verwertung dieser Schätze kommt es erst ganz allmählich.

Verf. hat es sich zur Aufgabe gemacht, uns die Geheimnisse des Geisteslebens dieses allzulange vernachlässigten Teils der Islamwelt zu erschließen. „Der Islam“ hat uns in seinen ersten zwei Bänden von Verf. Hand eine gediegene Einführung in die zaiditische Literatur gebracht, welche als Einleitung der von ihm geplanten Studien über die der Zaidijjah eigenen Anschauungen und Lehren gemeint ist. Im vorliegenden Werke bietet er nun auf Grund von eingehenden Studien in dieser fast nur in Handschriften zugänglichen Literatur eine historisch-systematische Darstellung jenes Teiles des zaiditischen Rechts, in welchem die Eigenart der Zaiditen sowohl den Orthodoxen wie den übrigen Schi'iten gegenüber am schärfsten zum Ausdruck gelangt ist.

Bei der Beschaffenheit der schwer zu bewältigenden handschriftlichen Quellen wird kein Sachverständiger dem Verf. Vorwürfe darüber machen, daß die von ihm mitgeteilten Textfragmente und deren Übersetzungen hier und da der Verbesserung bedürftig sind, um so weniger weil diese Fehler dem allgemeinen Verständnis der Sachen nur ausnahmsweise Eintrag tun. Die S. 24 als „dreist“ bezeichnete Interpretation von Qur. 42:22 findet sich auch in den klassisch-orthodoxen Kommentaren. Die Worte, welche die Übersetzung S. 77 dem Majordomus des Imams al-Utrûsch in den Mund legt, sind vielmehr als verneinende Frage des Befreiers zu fassen. Dem *Modjtahid* steht der *Muqallid*, nicht *Muqallad* (S. 70) gegenüber. *Hisbah* und *Ihtisâb* (S. 94) bedeuten nicht „Abrechnung“, sondern die Erfüllung einer Pflicht oder die Verrichtung eines frommen Werkes ohne Nebengedanken, bloß mit Hinblick auf die jenseitige Belohnung; dieser Begriff wird dann technisch speziell auf die Pflicht des „Heißens und Verbiegens“ bezogen. Auch *Muqtasid* (S. 95) heißt dasselbe und darf in diesem Zusammenhang nicht mit „mittelmäßig“ wiedergegeben werden. Die ungenaue Auffassung dieser technischen Ausdrücke hat die ganze Darstellung der Abstufungen der Autorität nach zaiditischer Lehre getrübt.

Der Verf. hat durch seine mühevollen Arbeit alle, die sich mit der Geschichte der muslimischen Kultur beschäftigen, zu lebhaftem Danke verpflichtet, und es steht zu wünschen, daß er uns bald mit ebenso lichtvollen Darstellungen anderer Faktoren des zaiditischen Lebens erfreue!

CXXXIX

Henri Lammens, *Fātima et les filles de Mahomet. Notes critiques pour l'étude de la Sira.* (Scripta Pontificii Instituti biblici.) Rom, Max Bretschneider, 1912.

Wer sich mit Islamgeschichte beschäftigt, der kennt des Verf. glänzende Studien über die Umajjaden, das vielverleumdete Geschlecht, dem der Islam ihm zufolge seinen Weltruhm zu verdanken hat. Die „Genossen“ des Propheten, denen die muslimische Tradition und gewissermaßen auch die europäische Wissenschaft Ehrfurcht zu zollen pflegte, kamen bei jener *vindicatio* schlecht weg; in einer besonderen Abhandlung „*Le triumvirat Abou Bakr, 'Omar et Abou 'Obaida*“ (1910) hielt Verf. dann über die leitenden Männer unter ihnen scharfes Gericht. Bei diesem gründlichen Umbau der Entstehungsgeschichte des Islams konnte der Verf. nicht umhin, verschiedene Kapitel der Biographie Muhammeds zu revidieren, und die Kritik der Quellen ergab für ihn eine immer zunehmende Skepsis auch solchen Daten gegenüber, die bisher nirgends Anstoß erregt hatten. Die ganze „*Sira*“ (Biographie Muhammeds) zeigte sich ihm als ein historischer Roman, dessen Elemente nach ziemlich einfachen Rezepten von den Vertretern verschiedener Interessen zubereitet wurden. Erst nach dem ersten Jahrhundert der Hidjra erwachte allmählich das Bedürfnis, über die Person Muhammeds und seine Familie Genaueres zu wissen. Da gab es aber bloß für die damalige Generation unverständliche Anspielungen im Qorān, ohne historische Überlieferung, die man dazu exegetisch hätte verwerten können. Was die Epigonen überlieferten und hinzudichteten, das waren meistens tendenziös gefälschte oder frei erfundene Erzählungen, die zur Begründung, bzw. Bekämpfung von Parteiansprüchen dienen sollten. In den Traditionsfabriken kamen bald gewisse feste Muster zur Verwendung, und die darnach angefertigten, mehr oder weniger für die speziellen Zwecke ergänzten Klischees wurden zur Ausfüllung der leeren Räume benutzt. Nach und nach hat man die Teilbilder zu einer Galerie zusammengeordnet, und zur Ausschmückung viele

Züge aus der heiligen Geschichte anderer Religionen, namentlich des Christentums entnommen; die *Sira* ist ja immer mehr bestrebt, mit ihrem Bilde Muhammeds alles von früheren Propheten Erzählte zu überbieten.

Eine sehr viel tiefer als die bisherige einschneidende Tendenzkritik der Bestandteile der *Sira* soll nach dem Verf. das nächste „Leben Muhammeds“ vorbereiten oder vielmehr uns zum richtigen Bewußtsein unserer Unkenntnis von diesem Gegenstande führen. Die Gesichtspunkte, von denen man dabei auszugehen hat, wurden von Verf. in seinem „*Qoran et Tradition*“ (1910) hell beleuchtet. Diesen Aufsatz darf man wohl als die Einleitung zu einer Reihe von kritischen Sirastudien betrachten, die mit der vorliegenden Schrift über die Nachkommen Muhammeds eröffnet wird.

Die früh gestorbenen Söhne Muhammeds gehören nach dem Verf. alle der Dichtung an; von den vier Töchtern steht nur Fâtima ganz sicher. Aber eine ganz andere Fâtima als die, welche uns selbst die europäischen Historiker darstellen. Ein häßliches, nervöses Geschöpf, das in viel höherem Alter als dem, worin die durchschnittliche Araberin jener Zeit zu heiraten pflegte, dem dickleibigen, unfähigen 'Alî gegen seine Neigung zur Frau gegeben wird. Mit ihrem Gatten in fortwährendem Zank, von ihrem Vater vernachlässigt, vermag sie bei ihrem Leben und noch lange nach ihrem Tode nicht das geringste Interesse in den leitenden Kreisen des Islams zu erwecken. Die fast vergötterte Stammutter des größten muslimischen Adels, die reinste und heiligste der Frauen mit Ausnahme der Mutter Christi verdankt ihr fiktives Dasein ganz der späteren Entwicklung der Parteiverhältnisse im Islam. So lautet das Resultat der Untersuchungen des Verf.; seine erstaunliche Belesenheit in gedruckten und handschriftlichen Quellen läßt es an Dokumenten nicht fehlen, sein kritischer Scharfsinn versteht es, die geringsten Details mitzeugen zu lassen, sein allgemeines Wissen bewahrt ihn vor beschränkter Auffassung, seine bestechende Darstellung verhindert den Leser fast, an ihm selbst Kritik zu üben. Es ist ein feiner Genuß, mit diesem geistreichen Skeptiker auf muslimischem Gebiet zu verkehren.

Erst bei wiederholter Lektüre kehrt die Besinnung zurück und kommt die Frage auf, ob denn hier doch nicht die Skepsis auf die Spitze getrieben ist, ob nicht das Tendenzsuchen hie und da über die rechtmäßigen Schranken geht, und ob nicht der Verf. manchmal kritische Klischees benützt, die mit den von ihm geistvoll aufgedeckten legendarischen die Willkür gemeinsam haben? Namentlich da, wo er traditionelle Daten aller Art und Herkunft, die in

sein System passen, als historisch verwertet, kommen uns Zweifel. Diese verhindern uns jedoch nicht im geringsten, die schöne Monographie, die neben ihrem Hauptthema zahlreiche für die Geschichte der Anfänge des Islams wichtige Einzelgegenstände behandelt, dem ersten Studium aller Islamforscher aufs wärmste zu empfehlen und dem Wunsch Ausdruck zu geben, daß die angekündigte weitere „série d'études détaillées consacrées à la Sira et aux commencements de l'islam“ nicht lange auf sich warten lasse.

Statt 'Abdalmanāf, S. 2 ist 'Abdmanāf zu lesen. S. 16, Anm. 3. Sollte nicht *Umm al Hād* aus *Umm Abihā* verschrieben sein? S. 37: Die Legende der Abtretung der *siqāja* läßt sich wenigstens mit gleichem Recht als 'alidische Prätension deuten. S. 56, Anm. 5: „de nombreuses candidates“! In der Tradition ist bloß von einer Frau die Rede. S. 76, Anm. 6: Die Waschung der Arme hat nichts mit der Malerei zu tun; die Überlieferung will eben, wie dies oft der Fall, über zwei verschiedene Gegenstände belehren. S. 87, Anm. 1: Die Tradition von dem mit Bilderschmuck versehenen Tuch wird manchmal von 'A'ischa anstatt von Fāṭima erzählt. S. 98, Anm. 4: Die Anmerkung von Djāḥiẓ bezieht sich auf die Hinzufügung der Worte: „*wahuma abun lahum*“, nicht auf: „*wa' axwāḍjuhu um-mahātuhum*“ vgl. auch Baiḍāwī z. St.

Geteekend: Leiden. Verschenen in Deutsche Literaturzeitung van 15 Maart 1913, No. 11, kol. 687—689.

CXL

Martin Hartmann, Islam, Mission, Politik.
Leipzig, Otto Wigand, 1912.

Die ausführlichen Besprechungen, welche der Verf. 1911 und 1912 in der Kolonialen Rundschau Mirbts „Mission und Kolonialpolitik in den deutschen Schutzgebieten“ und D. J. Richters „Mission und Evangelisation im Orient“ widmete, sowie der Aufsatz, den er 1912 aus Anlaß von Le Chateliers „La Conquête du Monde Musulman — Les Missions Évangéliques Anglo-Saxonnes et Germaniques“ in der Internationalen Monatsschrift veröffentlicht hat, werden unter obenstehendem Titel dem Publikum vereinigt dargeboten. Ein Vorwort will namentlich das von dem Verf. mit Vorliebe angewendete soziologische Schema von den fünf Gesellungen gegen laut gewordene Bedenken verteidigen und die hinzugefügten Anmerkungen (23 S.) enthalten Ergänzungen und Berichtigungen.

Die Tätigkeit der christlichen Mission in islamischen Ländern, sowohl solchen, die einem europäischen Staate unterstehen, wie solchen, die sich noch einer mehr oder weniger bedingten Unabhängigkeit erfreuen, wird auf Grund von eingehenden literarischen Studien und von vielseitiger persönlicher Erfahrung vom heutigen Leben des Islams scharf gekennzeichnet und kritisiert. Die Leser, welche den Verf. kennen, wissen im voraus, daß diese Abhandlungen ihre Mühe lohnen werden, aber auch, daß sie an des Verf. „Subjektivismus, von dem jeder von uns sein Teil hat (und nicht die schlechtesten ein erhebliches Teil)“ — wie er sich S. 100 ausdrückt — keinen Anstoß nehmen dürfen.

Der Verf. steht der Mission so sympathisch gegenüber, wie man dies von einem dogmenfreien Soziologen erwarten kann. Christentum und Islam beurteilt er danach, „wie sie sich in den Dienst dessen stellen, was wir europäische Kultur nennen“ (S. 38). Viel lieber als die von Mirbt und Richter mit ebensoviel Liebe wie Talent befürwortete religiöse, wäre ihm eine rein zivilisatorische Mission, der Art wie sie Le Chatelier den Universitäten Frankreichs zur Aufgabe

machen möchte, obgleich der Verf. das von Le Chatelier empfohlene Mittel als aussichtslos betrachtet. Für den Verf. handelt es sich darum, festzustellen, was der Islam zu viel und was er zu wenig hat, um die Einverleibung seiner Bekenner in die moderne Kulturwelt zu ermöglichen; auf die Erreichung dieses Ziels mit den wirkksamsten Mitteln sollen Kolonialpolitik wie Mission gerichtet sein.

In intellektuellen Kreisen, sofern sie nicht mit törichtem Rassendünkel (S. 11; der Verf. hätte hier neben den Briten die Niederländer wenigstens erwähnen sollen) behaftet sind, werden des Verf. Hauptgedanken großen Anklang finden, namentlich auch weil die praktische Ausarbeitung sachverständig und besonnen ist. Der Subjektivismus geht jedoch wieder einmal viel zu weit, wenn der Verf. Missionaren zumutet, sich nach solchen Ideen zu orientieren. Es versteht sich doch von selbst, daß die christliche Mission auf die Bekehrung der Völker zu ihrer Religion ausgeht, und daß sie nicht geneigt sein kann, sich über den Inhalt dieser Religion von Freidenkern belehren zu lassen. Letztere mögen der Mission den wahren Weg zeigen „über den Bruch mit jeder Art von Dogma durch eine vollkommen freie, rein das geistige Leben weckende Erziehung“ (S. 63), hinweisen auf die Notwendigkeit, den „religiösen Gedanken nicht überwuchern zu lassen“ (S. 46), dringen auf die Abstandnahme von kirchlicher Beschränktheit, z. B. in bezug auf die Konkubinatiatsfrage (S. 6), die Mission kann solche Zumutungen nur als unberechtigte Angriffe auf ihre Autonomie zurückweisen. Natürlich hat auch sie die Gesetze des Staates getreulich zu beachten; die Überwachung ginge aber zu weit, wenn der Staat sich in die Wahl „technisch geschulter Missionare“ hineinmischte (S. 22), und die vom Staat oder vom Privatkapital an materielle Unterstützung der Mission zu knüpfenden Bedingungen dürften nie von ihr verlangen, daß sie als Hauptziel betrachte, was ihr bloß Nebensache oder Mittel zum Zweck sein kann (S. 22, 29—30, 49—50). Unsereiner mag es bedauern, daß dem Missionar für seine Arbeit dogmatische Richtlinien angegeben werden (S. 99), der Mission gelten solche Bedenken selbstverständlich als Verkenning ihrer Eigenart, und wir dürfen auch nicht vergessen, daß Missionseifer und die zu solcher Arbeit erforderliche Opferwilligkeit nun einmal reichlicher in dogmatisch orientierten Kreisen als unter Freidenkern vertreten sind. Eine so bedingte Anerkennung wie die des Verf. für die christliche Mission reicht zur Herbeiführung einer Verständigung zwischen Politik und Mission schwerlich aus.

Diese Einseitigkeit tut jedoch der belehrenden Kraft der Aufsätze des Verf. keinen Eintrag. Wie ich dies in einer Besprechung

(„Der Islam“ IV, 1—2)¹⁾ seiner früher erschienenen „Fünf Vorträge über den Islam“ betone, ergänzen die beiden kleinen Bücher einander in willkommener Weise. Auch hier hat Verf. die Aufgabe, der wachsenden Nachfrage nach sachverständiger und zugleich gemeinverständlicher Literatur über die Welt des Islams Genüge zu leisten, in dankenswerter Weise erledigt.

Geteekend: Leiden. Verschenen in Deutsche Literaturzeitung van 17 Mei 1913, No. 20, kol. 1231—1233.

1) [boven, blz. 146—151]

CXLI

J. F. Scheltema M. A., *Monumental Java*.
With illustrations, and vignettes after drawings of Javanese Chandi ornament by the author. London, Macmillan and Co., 1912.

Der Verf. hat im letzten Viertel des 19. Jahrhunderts verschiedene jahrelange Perioden als Journalist in Java verlebt. Sein Kunstsinn fühlte sich von den prachtvollen Überresten der hinduistisch-buddhistischen Bauten auf dieser Insel mächtig angezogen; in die gelehrte und halbgelehrte Literatur über die Monumente hat er sich mit gutem Erfolg hineingelesen, über manches von den Rätseln, welche diese meistens stummen Zeugen einer wundervollen Vergangenheit uns zu lösen geben, sich eine mehr oder weniger selbständige Anschauung gebildet. Die von ihm selbst gezeichneten Vignetten, welche Anfang und Ende der Kapitel schmücken, zeugen sogar von tätigem Interesse des Verf. für seinen Gegenstand.

Über den Zweck des Buches enthält die Vorrede nur so viel, der Verf. habe es zum eigenen Vergnügen und Zeitvertreib geschrieben, es sei weder eine gelehrte Abhandlung noch eine Art Reiseführer, und er hoffe, die Wiedergabe persönlicher Eindrücke werde „einer gewissen Klasse von Kritikern“ nicht gefallen, „of whom to be dispraised were no small praise“. Der Verf. führt seine Leser zu den vom kulturgeschichtlichen Gesichtspunkt merkwürdigsten Ruinenstätten West-, Mittel- und Ost-Javas, erleichtert ihnen die Vorstellung durch eine gute Auswahl (40) von den besten photographischen Reproduktionen, vertieft ihren Genuß durch die unterhaltende Wiedergabe einiger Resultate der archäologischen Forschung, fördert das Verständnis des Gesehenen durch Ausflüge auf die Gebiete der Folklore, Literatur und Geschichte des javanischen Volkes. Am längsten verweilt er mit ausgesprochener Vorliebe bei den buddhistischen Elementen der vorislamischen Kultur Javas; so ist denn auch fast ein Drittel des Buches der Betrachtung des Borobudur gewidmet, jenes glänzenden Denkmals des javanischen Buddhismus, dessen gründliche Aufnahme und Restaurierung die amtliche archäologische Forschung in den letzten Jahren beschäftigt hat.

Der Verf. hat jede Art Kritik, die irgendwie pedantisch sein könnte, von vornherein so energisch zurückgewiesen, daß wir uns nur schüchtern heranwagen. Auch bei nicht-schulmäßiger Wiedergabe einheimischer Namen scheint uns eine gewisse Konsequenz empfehlenswert. Die willkürliche Verteilung von *h* am Ende einheimischer Wörter, wobei *gadja(h)*, *puti(h)* usw. vorenthalten wird, was *kakeh*, *baleh*, *maharajah gedeh*, *bendeh* usw. zuviel bekommen, hat wenig für sich, und wer *banyu*, *kenya* schreibt, soll eigentlich nicht *sinjo*, *niahi* schreiben. Die *pantuns* der Sundanesen, weitschweifige, in poetischer Prosa abgefaßte Erzählungen über ihre legendarische Vergangenheit, von welchen eine Anzahl im Originaltext und in Übersetzung herausgegeben sind, darf man nicht (S. 24) mit den gleichnamigen vierzeiligen Gedichtchen der Malaien verwechseln; die Abstufungen des Sprachgebrauchs der Javanen nicht als „four dialects“ und ihr „*kromo dessa*“ nicht als „rustic speech in general“ kennzeichnen (S. 123); *pasarahan* für *pasareyan* (S. 127), *hakakat* für *hakeekat* (S. 180), die Übersetzung von *rumah bichara* (wörtlich Rathaus) mit „house of talk“ (S. 148) sind ebenfalls nicht zulässig. Das muslimische Bilderverbot ist nicht „Qorānic“ (S. 13) und die Bezeichnung der Residenten der „Vorstenlanden“ Javas als „directly responsible to the Governor-General“ (S. 121) gilt von allen übrigen Residenten ebenfalls.

Diese leicht zu vermehrenden kleinen Bemerkungen sind vielleicht bei einer zweiten Ausgabe zu verwerten; auf keinen Fall sind sie als Begründung eines „flattering disapproval“ gemeint, wozu der Verf. seinem Vorwort zufolge reizen möchte. Weder Tadel noch Schmeichelei beabsichtigen wir, wenn wir einerseits die tiefempfundene, begeisterte, mit philosophischen und poetischen Betrachtungen und mit geistreichen, durch eine seltene Belesenheit in der Weltliteratur ermöglichten Vergleichen durchwebte Darstellung dankbar anerkennen, andererseits aber auch nicht verschweigen, daß gewisse vom Verf. ausgesprochene Urteile uns gar zu individuell, zum Teil geradezu ungerecht scheinen.

Die wirklich große äußere Sanftmut und Gefügigkeit der Bevölkerung Javas erschwert die richtige Beurteilung ihres Charakters namentlich solchen Beobachtern, deren Tätigkeit sie nicht in intime Berührung mit den Leuten bringt, und die nicht über eingehende Kenntnis der Landessprache verfügen. Die Gedankenwelt, denen die buddhistischen Bauten entsprangen, hat für die tieferen Schichten des Volkes wenig Bedeutung erlangt. Die Worte des Verf.: „Fear, however, entered little into the religion of the children of this pearl of islands“ stehen mit der Wirklichkeit in grellem Widerspruch; man kann viel-

mehr sagen, daß durch alle Kulturperioden hindurch die Furcht ein Hauptmotiv der religiösen Vorstellungen der Javanen, sowie aller Indonesier, war. Die Javanen, die der Verf. uns vorführt, sind wesentlich Produkte einer freundlichen Dichtung, welche bei jedem Anlaß ihre sehr unfreundliche Spitze gegen die Kultur des Westens richtet. „The Javanese do not kiss in the disgusting, unwholesome, western fashion“ (S. 126). Die Betrachtung javanischer Grabmonumente führt den Verf. zur Vergleichung mit „our insipid epitaphs and tasteless lapidary pomposity in our cemeteries“ (S. 168), und etwas weiter (S. 169) ist die Rede von „death, which consequently inspired nothing of the abject terror the practice of western Christianity clothes it with“. Das javanische Schattentheater hält der Verf. neben „the showy accessories devised by and for our histrions to hide poverty of mentality and poorness of acting“ (S. 171). Die javanischen Kinder bedecken ihre Nacktheit bloß mit dem Kleide ihrer Unschuld, „a garment quite different from the western *cache-misère* of mawkish prudery“ (S. 190). Ein Versuch zur Bestimmung des Ursprungs gewisser buddhistischer Heiligtümer gibt dem Verf. Anlaß, die Motive der Errichtung derselben zu vergleichen mit denen der „religious edifices in western climes, which owe their existence less to co-operative than to contentious piety“ (S. 196). Alle Ehre der warmen Begeisterung des Verf. für die Perle der Inseln, ihre Bewohner und ihre Kunstdenkmäler, aber hier scheint uns manchmal das übertriebene Lob des Weitentfernten der heftigen Verstimmung gegen die eigene Umgebung zur Einkleidung zu dienen.

Diese unverkennbare Verstimmung richtet sich gegen unsere Kultur überhaupt, gegen die Fachgelehrten insgesamt, obgleich der Verf. ihren Forschungen das Beste seines Buches verdankt, wie er dies im einzelnen getreulich eingesteht, und namentlich gegen die Niederländisch-Indische Regierung, welche er mit raffinierten Schmähungen überhäuft. Diese Schmähungen beziehen sich auf das ganze Verwaltungssystem, bei dessen Darstellung dichterische Freiheiten (wie S. 17 über das Preßgesetz, S. 137 über die Geldwährung) nicht fehlen, hauptsächlich aber gegen die offizielle Vernachlässigung der Monumente. Wer die unermüdlich wiederholten Vorwürfe des Vandalismus, der philisterhaften Gleichgültigkeit usw. liest, welche der Verf. der Kolonialregierung macht, wird aber von dem wirklichen Verhalten der Regierung den Monumenten gegenüber eine Vorstellung bekommen, welche ebenso weit von der Wahrheit entfernt ist wie die oben besprochene, aus buddhistischen Denkmälern erschlossene von dem geistigen Leben der Javanen. Diese Heftigkeit, welche höchstens in bezug auf die Vergangenheit ihre Berechtigung hat,

ist um so weniger angebracht, als der Verf. manches Kapitel nicht hätte schreiben können, wenn nicht die Resultate der vorzüglich geleiteten amtlichen archäologischen Aufnahme ihn dazu in den Stand gesetzt hätten. Es bleibt freilich noch viel zu wünschen, aber berechnigte Wünsche auf diesem Gebiete haben nie mehr als jetzt von seiten der Regierung wohlwollende Berücksichtigung erfahren, und gerade das letzte Dezennium hat erfreuliche Resultate aufzuweisen. Eine so intensive Beaufsichtigung der weit ausgedehnten Ruinenfelder, daß Beraubung von seiten gewissenloser Touristen und Abtragung von Baumaterialien seitens der Bevölkerung ausgeschlossen wären, wie sie der Verf. von der Regierung fordert, wird auf Java nicht weniger als in Britisch-Indien und in Ägypten in absehbarer Zeit zu den *pia vota* gehören.

Von meinen Bedenken gegen manche Äußerungen des Verf. kann ich sagen, was er in seinem Vorwort von seinem Buche sagt: I could not help making them. Sie sollen dem Leser den Genuß und die Belehrung, die er aus dem vielfach verdienstvollen Werke schöpfen kann, nicht verderben.

Geteekend: Leiden. Verschenen in Deutsche Literaturzeitung van 2 Augustus 1913, No. 31, kol. 1959 v.g.

CXLII

Chronographia Islamica, ossia Riassunto
Chronologico della storia di tutti i popoli musul-
mani dall' anno 1 all' anno 922 della Higraph
(622-1517 dell' Èra Volgare) corredato della
bibliografia di tutte le principali fonti stam-
pate e manoscritte. Compilato da Leone Ca-
etani, Principe di Teano, Deputato al Parla-
mento. Librairie Paul Geuthner, Paris. Peri-
odo primo, Fasc. I-II: anni 1-45 H. = 16
luglio 622-12 marzo 666 È. V., pp. 1-504.

Van het door Caetani ondernomen *Annali dell' Islam*, waarin alle bronnen voor de geschiedenis van den Islam van de Hidjrah tot aan de verovering van Egypte door Soeltan Selîm I in het Italiaansch vertaald en critisch verwerkt voor de geschiedvorschers toegankelijk gemaakt moeten worden, zijn sedert 1905 vijf deelen verschenen, die samen wel bijna 4800 bladzijden beslaan, maar waarin toch nog slechts de jaren 1—23 der Hidjrah afgehandeld zijn. Geen wonder, wanneer men de bezwaren in rekening brengt, die het beheerschen van eene zoo onmetelijke massa materiaal zelfs aan de energie en de zaakkennis van een Caetani en van zijnen staf van assistenten in den weg stelt. De ervaring heeft hem dan ook reeds genoopt, zijn oorspronkelijk plan belangrijk te beperken; indien hem nog twintig jaren van even vruchtbaren arbeid vergund worden als de verlopen vijfentwintig, die hij aan deze bronnenstudie wijdde, dan meent hij thans, dat van de *Annali* in het geheel dertig deelen zullen kunnen verschijnen, waarmee het tijdstip van den val der Omajjaden en het optreden der Abbasiden bereikt zal zijn.

Voorwaar, als dit gelukt, dan zal de Italiaansche edelman, die bovenal een prins op het gebied der wetenschap wil zijn, meer dan tevreden kunnen wezen; zelfs het nu reeds verschenen gedeelte is voldoende om zijnen naam onder de oriëntalisten en historici van dit en van volgende geslachten te doen schitteren. Intusschen zou te betreuren vallen, dat het ten koste van een kwarteeuw hard werken ineengezette chronographische geraamte van de geschiedenis der acht eeuwen, die tusschen den val der Omajjaden en de verovering van

Egypte door de Ottomanen verliepen, onbenut moest blijven. Om nu aan de oriëntalisten en de beoefenaars der middeleeuwsche geschiedenis in het algemeen het volle genot te verzekeren der resultaten van al dien even kostbaren als tijdroovenden arbeid, heeft Caetani besloten, naar het voorbeeld van hetgeen Muralt deed voor de Byzantijnsche geschiedenis, de massa der uit gedrukte bronnen, maar vooral uit handschriften (in de bibliotheken van Weenen, Petersburg, Constantinopel, Berlijn, Londen, Oxford, Parijs, Madrid, Tunis, Caïro) bijeengegaarde gegevens, chronologisch gerangschikt, voor allen toegankelijk te maken. Hij hoopt in acht of negen jaren, of onder bijzonder gunstige omstandigheden spoediger, vijf deelen van ongeveer 1000 bladzijden elk gereed te kunnen maken, waarin dan achtereenvolgens behandeld zullen worden: 1. Het tijdvak van de Hidjrah tot den val der Omajjaden; 2. Het Abbasidenchalifaat tot aan de instelling van het ambt van Amîr al-Oemarâ; 3. Tot den val der Seldjoekiden; 4. Tot den val van Tsjagataj Chân; 5. Tot de verovering van Egypte door Selim I.

Elk jaar der Hidjrah wordt afzonderlijk in eene vergelijkende tabel dag voor dag in onze jaartelling herleid. Dan volgen, genummerd, de voornaamste gebeurtenissen, die de Moslimsche geschiedbronnen in dat jaar plaatsen, en onder de korte vermelding van elk dier feiten worden de plaatsen aangegeven, waar de voornaamste auteurs die behandelen. In de ruim 500 bladzijden van deze eerste twee fascikels zijn het meerendeels in druk verschenen werken, waarnaar verwezen wordt, en dikwijls komen daar verwijzingen naar Westersche schrijvers, zooals Weil, Sprenger, Nöldeke, Muir, de Annali van Caetani enz. bij. Later zal dat uit den aard der zaak anders worden; dan komen meer en meer de talloze handschriften, waarvan Caetani zich photographische reproducties verschafte en waarvan hij vervolgens den inhoud resumeerde, aan het woord. De onder een jaar geregistreerde gebeurtenissen zijn, voor zoover daartoe aanleiding bestond, geographisch gerangschikt, zoodat telkens de feiten, die in hetzelfde land of in dezelfde provincie voorgevallen zijn, onder een eigen rubriek onmiddellijk op elkander volgen. Aan het einde komt dan nog, naar Arabisch gebruik, eene opsomming der beroemde mannen, die volgens de bronnen in dat jaar gestorven zijn. Caetani belooft bij ieder deel uitvoerige alphabetische indices te zullen geven, die niet alleen het naslaan zullen vergemakkelijken, maar tevens moeten dienen om de aandacht al dadelijk te vestigen op doubletten, die onder het bewerken van het zoo uitgebreide materiaal niet opgemerkt werden.

Wanneer — wat wij van harte wenschen — Caetani slaagt in de uitvoering van zijn geheele plan, wanneer hij dus de 900 jaren der

middeleeuwsche geschiedenis van den Islam op dezelfde wijze behandelt als de eerste 45 dier jaren in deze fascikels behandeld zijn, dan kunnen oriëntalisten en geschiedvorschers hem nauwelijks dankbaar genoeg zijn voor zulk een prachtig en voortaan onmisbaar studie-instrument, al is dit van Caetani's toewijding aan de wetenschap slechts een der vele bewijzen. Immers, afgezien van de *Annali*, van welke nog 25 deelen ons te wachten staan, heeft deze man van ongehoorde werkkraft en durf, die als parlamentslid en als schrijver ook zeer actief deelneemt aan het politieke leven van zijn eigen tijd, onlangs een eerste van vier deelen „*Studi di Storia Orientale*” uitgegeven, waarin de resultaten zijner voor de *Annali* ingestelde navor schingen betreffende de oudste geschiedenis van den Islam in aantrekkelijken vorm voor niet-oriëntalisten toegankelijk gemaakt worden. Hetgeen Wellhausen in zijne bespreking dezer „*Studi*” zeide, dat men nauwelijks begrijpt, waar een zoo veelzijdig man den tijd voor zoo ernstigen wetenschappelijken arbeid van daan haalt, dat mag men met het oog op deze *Chronographia* met verdubbelden nadruk herhalen, en hetgeen Wellhausen daaraan toevoegt, dat Caetani in dit opzicht onder de Duitsche aristocraten geene mededingers vindt, dat zal men genoodzaakt zijn ten aanzien van menig ander land, groot of klein van gebied, toe te geven.

Geteekend: Leiden. Verschenen in Museum (Leiden 1913). Augustus-September-nummer, kol. 423 — 25.

CXLIII

Hermann Thorning, Beiträge zur Kenntnis
des islamischen Vereinswesens auf Grund von
Baş Madad et-Taufiq. [Türkische Bibliothek,
hgb. von Georg Jacob u. Rudolf Tschudi. 16. Bd.]
Berlin, Mayer und Müller, 1913.

Futuwwa bezeichnet, wie *muruwwa*, die virtus, die Männertugend nach arabischer bzw. muhammedanischer Auffassung; im späteren Sprachgebrauch ist *muruwwa* das anständige, sittsame Benehmen, *futuwwa* die Gesamtheit jener Tugenden, welche den Helden, den Ritter kennzeichnen: Tapferkeit, selbstlose Opferwilligkeit, Gastfreundlichkeit, Treue usw. Die genauere Definition ist in den verschiedenen Lebenskreisen der Gesellschaft verschieden. Zur gemeinschaftlichen Pflege dieser *futuwwa* haben sich im Mittelalter in den Zentralländern des Islams Ritterbünde gebildet, die in ihrer amtlichen Hierarchie, ihren Einweihungszeremonien und sonstigen Ordnungen mit dem Vereinsleben in anderen Kulturkreisen interessante Vergleichungspunkte bieten. Leider hat die Literatur diese Erscheinung nur sehr spärlich beachtet und datieren die meisten Quellen erst aus dem 12. bis 14. Jahrh. n. Chr., als die Bünde eingestandenermaßen bereits völlig in Verfall geraten waren. Das etwas seltsame Bemühen des Chalifen an-Nâsir (1180 — 1225) um die Wiederbelebung der Ritterschaft unter seiner persönlichen Oberleitung konnte die überhandnehmende Ausartung nicht aufhalten. Die ursprünglichen Ordnungen wurden vernachlässigt, und mit dem Namen der *futuwwa* deckte sich oft die vereinsmäßig betriebene Verübung allerlei antisozialer Freveltaten.

Der Verf. hat sich im vorliegenden Werk beflissen, aus einer Tübinger Handschrift und einzelnen Stellen aus der historischen und geographischen Literatur ein Bild wenigstens des äußeren Lebens dieser Vereine zu gewinnen, wie dies nach den besseren Vertretern der *futuwwa* hätte sein sollen, und wie es nach ihrer Ansicht in älteren Zeiten auch wirklich gewesen wäre. Ferner weist der Verf. nach, daß beim Hinschwinden der Ritterbünde ein guter Teil ihrer Anschauungen, Bräuche, Zeremonien, Terminologie und Literatur in zwei andere islamische Vereinsgruppen übergegangen ist: in die Zünfte und in die populären Derwischorden. Die nach Form und Inhalt der Vulgärliteratur zuzuzählenden Traktate, welche die Organi-

sation dieser drei Arten von Vereinen zum Gegenstand haben, stehen jedenfalls miteinander in so .innigem Zusammenhang, daß man hie und da in Zweifel gerät, aus welchem von den drei Kreisen eine bestimmte Schrift eigentlich herrührt.

Die auf dem Titel von dem Verf. als Ausgangspunkt seiner Untersuchung erwähnte Schrift, deren Text er aus mehreren Drucken und Handschriften sorgfältig festgestellt hat, gehört unbedingt zur populären Derwischliteratur; der von dem Verf. übersetzte und erläuterte Abschnitt derselben ist aber eine Abhandlung über die *futuwwa*, und zu ihrer Erklärung hat der Verf. eine Anzahl von anderen Traktaten angeführt und beschrieben, in welchen bald mit Rücksicht auf die Bedürfnisse der Derwischorden, bald vom Gesichtspunkt der Zunftorganisation die *futuwwa* zur Verhandlung kommt. In den bis zum Himmel hinaufreichenden Ursprungslegenden, den merkwürdigen Aufnahmezeremonien, der Ordnung der Versammlungen, den Regeln für die Lebensführung zeigen die dreierlei volkstümlichen Korporationen einen solchen Grad von Verwandtschaft oder Wechselwirkung, daß die weitere Erforschung dieses Teils der Kulturgeschichte des Islams immer von diesem Zusammenhang auszugehen haben wird. Es ist das große Verdienst der gewissenhaften Arbeit des Verf., diesen Tatbestand klargestellt zu haben. Außerdem deutet er durch manchen treffenden Hinweis an, wie fruchtbar das fortgesetzte Studium des von ihm erörterten Themas für die allgemeine Geschichte der menschlichen Gesellschaft werden kann. Die folgenden kritischen Bemerkungen sollen unser Interesse für diese Studien und unsere Schätzung der in vieler Hinsicht trefflichen Arbeit des Verf. bekunden.

S. 23 (vgl. 83 und 94) ist *bijāra* nicht Plural, sondern Abstr. „die Pirwürde“. S. 24 *šāgara* (trotz der S. 238, Anm. erwähnten Legende von der ursprünglichen Größe des Kornes) nicht „Baum“, sondern „Pflanze“. S. 32. *Wašājā* sind Vermahnungen, nicht immer und auch hier nicht „letztwillige“. S. 35, Anm. 2. Die Herleitung des Namens *burāq* (Reittier Muhammeds auf seiner Himmelfahrt) aus pehlewî *bārak* hat sprachlich wie sachlich große Bedenken. S. 47, Z. 5 v. u. ist das unmögliche *waqad nuchbiru* in *waqad taḥarrara* zu verbessern. S. 63, Anm. lies: *istaddēt* und *inšaddet* mit tešdīd. S. 106, Anm. „ihm liegt . . . das Komplementieren auf“, lies: „ihm gebührt Auszeichnung“. S. 111, Z. 21 heißt *šāḥib amānāt* nicht „Genosse der Sicherheit“, sondern „Vertrauensmann“, und S. 156 sind *amānāt* nicht „Glaubensartikel“ sondern „Vermahnungen, Aufträge“. S. 130, Z. 13. „Fluchtgenosse“, lies: „Ausgewanderter“. S. 137 (vgl. 178 — 83) *‘irq aḥḍar* heißt auch „Geschenk“, namentlich zur Besteuerung, wie Dozy irrtümlich unter *‘araq* aufführt. Diese Bedeutung

paßt besser als „Pflanzengrün“ zum S. 182 erwähnten Betrag von 500 Goldstücken. S. 155, Anm. *muhsin* heißt zwar „Wohltäter“ oder „der etwas gut oder schön macht“, aber nie „Schönmacher“ in einem Sinne, der zum Schutzpatron der Badediener passen würde. S. 165 *chilāfe* ist „Stellvertretung“, nicht immer „Nachfolge“: Adam und Dawid sind z. B. *chalifa*'s Gottes. S. 174 — 5 erörtert der Verf. ausführlich, was alles die Worte des Titels des Derwischtrakts heißen können, aus welchem er einen Abschnitt übersetzt hat. Hinzuzufügen wäre, daß *baṣṭ* (vgl. Dozy s. v.) auch gewisse berauschende Genußmittel bezeichnet, während *madad* vielfach auf Opiumpräparate zum Rauchen angewandt wird. *madad et-taufiq* ist als explikative *idāfa* zu fassen. S. 184 ist im Vorbeigehen von der mystischen Auffassung der *futuwwa* die Rede. Eine besondere Erwähnung hätte hier die Behandlung des Gegenstandes durch den berühmten Mystiker Ibn 'Arabi verdient, der sich in wenigstens vier Kapiteln seiner *Futūḥāt* damit beschäftigt. Er knüpft an die volkstümlichen Daten an und setzt als bekannt voraus, Abraham sei der *fata* („Ritter“) per excellentiam gewesen. Ihm ist aber die wahre *futuwwa* die absolute Selbstverleugnung, wobei ununterbrochene Pflege der Tugend mit dem Streben zusammengeht, von den Menschen verkannt und geringgeschätzt zu werden. Die wahren *fiṭḥān* („Ritter“) sind ihm daher die *malāmatijja*. S. 191, Z. 9 v. u. „betete zwei Gebete“ soll wohl heißen: „machte zwei Prostrationen“. In dem Zitat aus Ibn el-Athir S. 207 ist Z. 1 *galla* in *gulla* und Z. 9 *jansibu* in *jantasibu* zu verbessern. S. 225, Anm. 4 ist natürlich *ḥurūfihi* zu lesen (vgl. Frage 10 ff.) und dementsprechend im Text „und über sein Inneres“ in „und über seine Buchstaben“ zu verbessern. S. 248 unten: „Sein Bekenntnis und sein Schutz entsprechend dem Worte des Erhabenen“ soll vielmehr heißen: „seine Treue und sein Einhalten der Worte Gottes“. S. 249, Fr. 63: „Wie geht . . . vor sich“, lies: „Was bedeutet“. S. 253 unten: „denn ihr Ursprung ist auf ihn zurückzuführen“, lies: „denn ursprünglich gehörte sie ihm“.

Diese und ähnliche Mängel sind alle auf unvollendete Schulung in der arabischen Sprache zurückzuführen und in einer Erstlingsarbeit sehr zu entschuldigen. Der wissenschaftliche Sinn, der sich in der ganzen Schrift bewährt, läßt keinen Zweifel übrig, daß der Verf., wäre er nicht dem Weltkriege zum Opfer gefallen, diese Lücke in kurzer Frist ergänzt haben würde. Der junge hoffnungsvolle Gelehrte hat sich in seinem allzu kurzen Leben ein unvergängliches Verdienst um die orientalistische Wissenschaft erworben.

CXLIV

Mystische Texte aus dem Islam. Drei Gedichte des Arabi (1240), aus dem Arabischen übersetzt und erläutert von M. Horten. (Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen, herausgegeben von Hans Lietzmann 105.) Bonn, Marcus und Weber, 1912.

In dit boekje van 18 bladzijden geeft Horten van drie der 61 mystieke gedichten van den Mohammedaanschen mysticus Mohammed Ibn al-Arabi, die Nicholson in 1911 te Londen had uitgegeven en vertaald, eene eigen vertaling, voorzien van een commentaar, die gedeeltelijk van den dichter zelf afkomstig is. Eene inleiding van vier bladzijden dient om den lezer eenig denkbeeld te geven van de oorsprongen en de uitingen der Moslimsche mystiek. Of Horten gelijk heeft met zijne kenschetsing der mystiek van Ibn al-Arabi als behoorende „*in die extreme indische Richtung*” staat nog te bezien. Ten onrechte noemt hij hem den meest gevierden mysticus „*seiner Zeit — ja bis zum heutigen Tage*”. Bij de overgrootste meerderheid der Mohammedanen, ook van diegenen onder hen, die de mystiek beoefenen, geldt Ibn al-Arabi als een duister schrijver, wiens werken men ongelezen behoort te laten, ook al durft men, uit eerbied voor enkele beroemde verdedigers zijner rechtzinnigheid, het woord ketterij hierbij niet uitspreken. Elk land heeft zijne eigene gevierde mystici; de algemeene waardeering der Mohammedanen heeft al-Ghazali zeker in hoogere mate genoten dan Ibn al-Arabi.

Of dit geschriftje veel kan bijdragen om een juist denkbeeld te geven van de wereldbeschouwing van den man, die tientallen zware boekdeelen noodig had om voor Mohammedaansche lezers zijne wereldbeschouwing uiteen te zetten, durf ik niet zeggen.

Geteekend: Leiden. Verschenen in Museum (Leiden 1917), Januari-nummer, kol. 89 vg.

CXLV

Studien zur semitischen Philologie und Religionsgeschichte Julius Wellhausen zum 70. Geburtstag am 17. Mai 1914 gewidmet von Freunden und Schülern und in ihrem Auftrag herausgegeben von Karl Marti. Gießen, Töpelmann, 1914.

De 22 bijdragen, die ons onder bovenstaanden titel worden aangeboden, zijn, zooals men dat verwachten kan, van zeer uiteenloopenden inhoud en waarde. De meest bescheidene, maar niet de minst kostbare is de door A. Rahlfs samengestelde lijst, in 235 nummers, van Wellhausens geschriften. Wie in de geschiedenis van Israël en van Arabië geen vreemdeling is, zal zeker, na zijne herinnering door die welsprekende lijst te hebben opgefrisch, met dubbele dankbaarheid en eerbied het uitstekende portret beschouwen, dat aan den feestbundel voorafgaat. Eene critische behandeling der overige 21 bijdragen zou ongeveer evenzoo vele opstellen vereischen en de competentie van één enkele teboven gaan. Wij bepalen ons derhalve tot eene korte aanduiding van haren inhoud.

K. Albrecht tracht naar een uitwendig criterium de 5de afdeeling der gedichten van den Joodschen dichter Moshe ibn Ezra (11de — 12de eeuw n. C.) die het Arabische tadjnis-dicht navolgde, critisch te zuiveren. G. Beer reconstrueert uit het Jesajaboek (1—39) zijn echten Jesaja, wiens toekomstideaal volgens hem het universeel-humane is, dat in het Protestantisme zijn hoogtepunt bereikt, en welks materialistische verbasteringen men in het nieuwe Jodendom, het Katholicisme en den Islam kan vinden. A. Bertholet oefent teksteritiek op eenige verzen van Deuterokesaja, met behulp der LXX en der metriek. A. A. Bevan ontsteekt nieuw licht over de ontwikkelingsgeschiedenis der legende van Mohammeds hemelvaart. K. Budde grondt zijne voorstelling van het ontstaan van het Boek Amos op eene analyse van Amos 7:10—17 in verband met het. begin van het boek. Fr. Buhl onderzoekt de beteekenis van den Hebreeuwschen woordstam lûš of liš. C. F. Burney determineert den weg, waarlangs Gideon de Midjanieten verdreef (Richteren 7:22). C. H. Cornill beantwoordt alle nog overgebleven vragen be-

treffende het ontstaan van Genesis 49 en lost het probleem van den Jahwistischen dekalooq op. H. J. Elhorst verklaart de Israëlitische rouwgebruiken niet als afweermiddelen, maar deels als verzorging der dooden, deels als bestanddeelen van een aan den Dood gewijden eeredienst. W. Frankenberg wijst op de verschillende graden der determinatie als een tot dusver te eenen male onderschatten factor ter verklaring van de ontwikkeling der Semitische talen. A. von Gall onderzoekt den oorsprong van den aan Jahwe toegekenden koningstitel en diens ontwikkeling in en na de ballingschap. G. Buchanan Gray toont uit de papyri van Elephantine aan, dat de gewoonte om kinderen naar hunne grootvaders te noemen onder de bevolking dier plaats wel gebruikelijk is geweest. H. Guthe geeft van Jesaja 7:14—17 eene nieuwe verklaring, die vooral berust op de verhouding van het teeken tot de daarbij behoorende profetie. P. Haupt herstelt uit den tekst van Richteren V eenen zegezing, waarschijnlijk het werk van een dichter uit de stad Deborat (thans Dabûrija), na den onder leiding dier stad ondernomen strijd bij Taanach tegen den Hetiet Sîsera gedicht. H. Holzinger vestigt de aandacht op den invloed der ethische religie op de ontwikkeling der instelling van het huwelijk in Israëel, vindt, dat de vrouw in de wetten van Hammurabi niet hooger gesteld wordt en acht invloed van Babylon op de huwelijks wetten der Israëlieten onwaarschijnlijk. L. Köhler wijst aan, hoeveel eene nieuwe uitgaaf van Gesenius' handwoordenboek over het Oude Testament zou winnen, wanneer meer stelselmatig rekening gehouden werd met de resultaten der conjecturale critiek; verder waarschuwt hij tegen de neiging om etymologisch licht in Assyrië te gaan zoeken, terwijl het vaker dan men wel meent in het Hebreeuwsch zelf te vinden is. A. Lods verklaart het oorspronkelijke begrip van den mal'ak Jahwe uit de voorstelling der naar buiten tredende ziel, den dubbelganger der animistische psychologie. K. Marti neemt de plaatsen uit het Boek Zacharia, waaruit twijfel aan het profeetschap van Zacharia blijkt, tot uitgangspunt eener vergelijkende beschouwing der profetie vóór en na de ballingschap. J. Meinhold ziet in de centralisatie van den eeredienst den triomf, niet van den steenen tempel over de tent van Jahwe, maar van den Jahwe van Jerusalem over dien van Kanaän, welke laatste sedert den overgang van Israëel uit het nomadenbestaan tot het gezeten leven, zijne gebondenheid aan de ark had verwisseld voor vereering op verschillende plaatsen. R. W. Rogers besluit uit vernieuwde vergelijking der Oudtestamentische met de Assyrische en de Egyptische gegevens tot twee expedities van Sennacherib tegen Jerusalem: in 701 en tusschen 688 en 682. C. Steuernagel

duidt de uitdrukking „Jahwe, de god van Israël” na de centralisatie van den eeredienst als benaming van den Jerusalemschen Jahwe in tegenstelling met den op de hoogten vereerden, en geeft over den zin dier woorden in de oudere periode eene vernuftige hypothese, die evenwel te gecompliceerd is om haar met een paar woorden te kenschetsen.

In eene korte voorrede richt Karl Marti zich tot Wellhausen om mede te deelen, dat de van zelf sprekende gedachte om den genialen man, aan wien de geheele wetenschap van het Semitische Oosten, vooral die van het Oude Testament, de grootste dankbaarheid schuldig is, op zijn zeventigsten geboortedag hulde te bewijzen, slechts enkele maanden vóór den gedenkdag rijpte, zoodat men de hoop moest opgeven, met eene uitnoodiging tot medewerking allen te bereiken, die hiervoor in aanmerking zouden komen. Er moest derhalve eene keus gedaan worden, en Marti richtte zich toen in het bijzonder tot dezulken, van wie hij mocht aannemen, dat zij van harte aan het eerbetoon zouden deelnemen.

Zichzelf mocht Marti als aangewezen beschouwen om de leiding der zaak op zich te nemen omdat hij de Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft redigeert, waarin weliswaar Wellhausen nooit eene bijdrage plaatste, maar die haar ontstaan toch dankt aan de door Wellhausen gewekte beweging. Men kan hiermede vrede hebben, en het toch betreuren, dat Marti ten aanzien van een gewichtig punt, waarop zijne competentie te wenschen overliet, niet den raad van meer bevoegden heeft ingewonnen. Blijkbaar heeft hij betreffende den kring van Wellhausens vrienden niet beschikt over de gegevens, die noodig waren om bij de zooeven genoemde keus het juiste te benaderen. Een feestbundel voor Wellhausen, waaraan noch Nöldeke, noch Goldziher, noch Littmann — om slechts enkele namen te noemen — bijgedragen hebben, lijdt aan eene onvolledigheid, die door den korten tijd der voorbereiding niet te verontschuldigen is, want geen hunner zou, meenen wij, de uitnoodiging onbeantwoord gelaten hebben. Gelukkig had Wellhausen de opstellen van zijne talrijke oudste en beste vrienden niet noodig om zich te overtuigen van hunne waardeering voor zijn persoon en zijn werk.

CXLVI

M. Cohen, *Le Parler Arabe des Juifs d'Alger*. (Collection Linguistique publiée par la Société de Linguistique de Paris, 4.) Paris, Librairie Ancienne H. Champion. 1912.

De schrijver, docent aan de Ecole des Langues Orientales te Parijs, is als linguist een leerling van A. Meillet, kent grondig Arabisch en beheerscht in het bijzonder de geheele litteratuur betreffend de Arabische dialecten van Noord-Afrika. Gedurende eenige maanden van de jaren 1908 en 1909 heeft hij zich te Algiers toegelegd op de studie van de spreektaal der daar inheemsche Joden, en het boek van ongeveer 560 bladzijden, dat wij hier aankondigen, bevat de resultaten van dat onderzoek. Op phonetisch en morphologisch gebied heeft de auteur naar volledigheid gestreefd, maar bij de behandeling der rededeelen verzuimt hij geene gelegenheid om zijne lezers ook omtrent de syntaxis in te lichten, en de rijkdom van voorbeelden, die hij aanvoert, schijnt erop aangelegd om zooveel mogelijk van het door hem verzamelde lexicographische materiaal vast te leggen. Een index van alle aangehaalde woorden onttrekt aan beoefenaars van Nieuw-Arabisch elke verontschuldiging voor het niet-raadplegen van het werk, en de mededeeling van een vijftal teksten met vertaling en aantekeningen draagt veel bij om het beeld, dat Cohen van het Arabisch der Joden te Algiers geeft, af te ronden.

In de 13de eeuw schijnt de Joodsche kolonie te Algiers nog weinig talrijk te zijn geweest. Behalve bestanddeelen van overoude immigratie bevatte zij Joden uit verschillende Mohammedaansche streken. Hunne taal was zonder twijfel een Noord-Afrikaansch Arabisch, en maatschappelijk waren zij uiterst zwak georganiseerd. Sedert het einde der 14de eeuw nam de Joodsche gemeente belangrijk toe door immigratie uit Spanje, en hieraan dankte zij tevens de redding en versterking van haar geestelijke zelfstandigheid. Mettertijd werd de samensmelting der verschillende elementen van de kolonie zoo goed als volkomen. Het karakter van dit geheel werd in de meeste hoofdzaken door de Spaansche immigranten be-

paald; alleen ten aanzien der taal hebben dezen zich aan de oudere lagen der gemeente aangepast.

De van beide zijden op religieuze gronden gehandhaafde afzondering, waarin deze Joden te midden der Mohammedanen leefden, heeft zeker veel bijgedragen tot het behoud der eigenheden van hunnen tongval, die in klanken en woordvorming zoowel als in spraakgebruik opmerkelijk verschilt van het Arabisch, dat de Algerijnsche Mohammedanen spreken. Dit neemt niet weg, dat wij hier te doen hebben met een Arabisch dialect in den vollen zin des woords. Natuurlijk ontbreekt het niet aan woorden en uitdrukkingen, die aan het Hebreeuwsch ontleend zijn, maar, vergeleken met de ontleeningen aan Romaansche en Berbersche talen en aan het Turksch, zijn zij betrekkelijk niet talrijk, en zij betreffen voor een goed deel zaken, waarvoor het Arabisch geen eigen termen bezit omdat zij verband houden met den Joodschen godsdienst. De voornaamste karaktertrekken, waardoor Arabische tongvallen van Noord-Afrika zich onderscheiden van de spreektaal van meer Oostelijk gelegen deelen van het Arabische taalgebied, toont Cohen in het Joodsch Arabisch van Algiers aan, en hij noemt derhalve met recht zijne studie eene eerste proeve van wetenschappelijke beschrijving van eene Arabische spreektaal van Algerië.

Deze taal wordt thans nog gesproken door ongeveer 11500 menschen en het laat zich voorzien, dat hare dagen geteld zijn. De kolonie is bezig, de taal harer vaderen geleidelijk te verwisselen voor het Fransch, en, zelfs indien dit niet zoo ware, dan zou toch het onder de Fransche heerschappij toegenomen vreedzame verkeer met de omringende Mohammedanen onvermijdelijk leiden tot geheele assimilatie aan de Arabische spreektaal dezer laatsten. Cohen kwam dus nog juist bij tijds om een tak van den Arabischen taalstam naar het leven te teekenen, welks naderende dood met zekerheid kan worden voorspeld.

De wijze, waarop hij zich van zijne taak gekwetend heeft, boezemt vertrouwen in en dwingt bewondering af. Angstvallig belijdt hij onzekerheid of twijfel en geeft hij rekenschap van de getuigenissen, waarop zijn voorzichtig oordeel berust. In vele gevallen heeft hij zijne gegevens nader laten toetsen of aanvullen door W. Marçais, aan wiens werken hij zich het meest verplicht acht, zonder die van Stumme, Kampffmeyer en anderen te verwaarloosen. Met deze onderzoekers heeft hij gemeen de neiging tot al te fijne klankonderscheidingen, die, naar het schijnt, zoo licht samengaat met voorliefde voor phonetische nasporingen. Het voornaamste instrument, dat daarbij dienst doet, blijft voorloopig het oor van den

onderzoeker, en, hoe scherp en geoefend dit moge zijn, het komt ons voor, dat met name ook de beschrijvers van Arabische klankstelsels van Noord-Afrika daarmee te fijne onderscheidingen willen vaststellen. Bovendien brengt de beperktheid van het studiemateriaal, waarover elk linguïst beschikt, mede, dat vele phonetische finesses, waarmee de taalwetenschap vooralsnog eer bezwaard dan verrijkt wordt, slechts individueele spraakgewoonten wedergeven. Zoo geeft de veelheid der in zulke phonetische studien gebezigde klankteekens, die elke nuanceering met mathematische juistheid willen afbeelden, eene geflatteerde voorstelling van den graad van nauwkeurigheid der waarnemingen, terwijl dan aan den anderen kant weer de vaagheid van verscheidene der gebruikte kunsttermen (bijv. *emphase*, *emphatiser*, *désemphatiser*, enz.) tegen die overschatting komt waarschuwen. Te dezen aanzien heeft echter onze auteur slechts het voetspoor van de besten onder zijne voorgangers gevolgd, en er is te minder reden om hem hiervan een verwijt te maken omdat hij dat heeft gedaan met de meest bescheiden omzichtigheid.

De reusachtige verbreiding der Arabische taal, die in de gedurende de eerste eeuwen geislamiseerde landen de inheemsche talen geheel of bijna geheel verdrong, heeft tot noodwendig gevolg gehad, dat het aantal der spreektaal, waarin zij zich splitste, nauwelijks te schatten is. Het belang eener gezette studie dezer tongvallen voor de Semitische taalwetenschap is eerst in de latere jaren ingezien. Beschrijvingen van die spreektaal, welke zich in waarde kunnen meten met die, welk Cohen van het Arabisch der Algerijnsche Joden gaf, behooren nog tot de zeldzaamheden. Menig Arabist zal het betreuren, dat zóóveel talent en zóóveel arbeid gewijd werden aan een dialect, dat slechts een minimaal gebied bestrijkt en dat zich, al moge het met recht onder de Arabische spreektaal gerangschikt worden, toch onder eenigszins abnormale omstandigheden ontwikkeld heeft. De auteur zou deze bedenking waarschijnlijk weerleggen met de opmerking, dat de linguïst de beteekenis der objecten zijner studie niet schat naar het aantal menschen, die zich van de taal bedienen, en dat van de gewone afwijkende levensvoorwaarden eener spreektaal hare phonetiek en hare morphologie voor hem vooral niet minder belangwekkend maken. Wij kunnen daar nog bijvoegen, dat de volgorde, waarin de verschillende deelen van het grootte onontgonnen veld in bewerking genomen worden, grootendeels van toevallige omstandigheden afhangt, en dat wij dus alle reden hebben ons te verheugen, wanneer een goed voorbereid Orientalist het belangrijke, tot welks behandeling hij gelegenheid vindt, niet laat liggen omdat er nog

belangrijker dingen overblijven. Maar, al zijn wij dus aan Cohen voor zijn voortreffelijk werk grooten dank verschuldigd, wij kunnen den wensch niet onderdrukken, dat het hem nog eens gegeven zij, zijne geoefende, vaste hand en zijn beproefde ontleedmes te gebruiken voor de analyse eener spreektaal, die niet alleen Arabisch is krachtens haren oorsprong, maar die ook voor hare verdere ontwikkeling de motieven aan het Arabische leven ontleend heeft.

Geteekend: Leiden. Verschenen in Museum (Leiden, 1917) Aprilnummer, kol. 161—164.

CXLVII

Volkserzählungen aus Palästina, gesammelt bei den Bauern von Bir-Zet und in Verbindung mit Dschirius Jusif in Jerusalem herausgegeben von D. Hans Schmidt und Dr. Paul Kahle. (Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments, 17. Heft). Göttingen, Vandenhoeck und Rupprecht. 1918.

Hans Schmidt werkte in den winter van 1911 bij het Duitsche Evangelische Instituut te Jerusalem. Drie weken daarvan bracht hij met den inlandschen, onder Duitsche leiding gevormden onderwijzer Dschirius Jusif in diens geboortedorp Bir-Zet, in het Ephraimgebergte, door. Dschirius liet de mannelijke en vrouwelijke dorpeelingen 64 vertellingen in hun boerendialect van het Arabisch voordragen, en hij volgde zooveel mogelijk hunne voordracht met de pen of schreef anders het gehoorde zoo spoedig mogelijk uit het geheugen op. De transcriptie van het Arabische klad in Latijnsch schrift bezorgde Dschirius met zijne zuster, en verder hielp hij Schmidt de verzameling in het Duitsch vertalen. Later heeft Kahle, met belangrijken steun van Stumme en Littmann, de teksten en de vertaling grondig herzien, de daaraan te ontleenen grammatische gegevens in eene schets van ongeveer 50, de lexicographische in een glossaar van ruim 20 bladzijden samengevat. Schmidt voegde er eene inleiding bij over den inhoud der door hem in 9 categorieën verdeelde verhalen, die hij vooral uit het ethnographische en uit het vergelijkend folkloristische gezichtspunt trachtte te waardeeren; verder ook alphabetische registers van 1. zaken en namen en 2. sprookjesmotieven.

De ruim 250 bladzijden tekst met daartegenover geplaatste vertaling danken wij dus in hoofdzaak aan Dschirius; de wetenschappelijke bewerking voor Europeesch gebruik aan de genoemde orientalistten. De inleiding van Schmidt (30 bladzijden) heeft ook nog van anderen medewerking ondervonden, inzonderheid van wijlen Prof. Chauvin te Luik.

Wanneer men in aanmerking neemt, in hoe korten tijd de verzameling tot stand kwam, en onder hoe onverwacht moeilijke omstandigheden de bewerking plaats vond, dan zal men aan het gele-

verde gaarne eene loffelijke vermelding toekennen. Toch blijft het — al mag men niet aan alle onderzoekers op dit gebied de eischen stellen, waaraan een Wetzstein voldeed — te wenschen, dat zulke snelopnamen uitzonderingen blijven, dat in den regel de eerste opnemer taalkundig degelijk voorbereid zij en meer tijd aan het werk bestede.

Dat Schmidt het Arabisch niet beheerscht, toonen dadelijk de laatste woorden van zijn „Vorwort”: „*mā es-salām*” hebben zijne vrienden hem zeker niet toegeroepen, maar „*mā es-salāmah*”, d. i. „met welzijn.” Hetzelfde woord wordt anderszins miskend o. a. tekst 36⁵, waar de vocatief „*jā hafīx issalāme*” in de vertaling en in het glossaar verschillend, maar beide malen verkeerd wordt weergegeven; het beteekent: „o gij hoorder, wiens welzijn behoed worde!” In tekst 1 staat voor „*chāf alla*” in de vertaling parenthetisch: „fürchte Gott”; het beteekent echter „misschien” (ik vermoed, dat) zooals ik reeds op bladz. 30—31 van den Feestbundel aan Prof. M. J. De Goeje (Leiden 1891) aantoonde. In 17⁶ is weer eene uitdrukking in vertaling en glossaar verschillend, maar telkens onjuist opgevat door misverstand van den stam *hrm*, die hier „be-rooven, van iets verstoken doen zijn” beteekent: „Wien God geeft, die blijft niet verstoken, ontvangt werkelijk.” In 20¹ is „*ašir*” niet „Vesper”, maar „namiddag”, moet men voor „sie saßen” lezen: „wij zaten” en iets verder: „Du heißt doch der Vater des Doktors und der Scheich des Dorfes”; de aantekening over *ichtijār* is onjuist en de plaats bij Landberg, waarnaar de noot verwijst, is niet begrepen. 20² „saßen wir auf diesem Sitz”, lees: „... in dieser Weise”. *ibn ilharām* (35² vergel. 59, noot 3) beteekent altijd „hoeren-kind” en wordt in ernst en scherts als scheldwoord gebruikt. Bij 36, noot 21 moest aangeteekend zijn, dat zulk eene ethnographische mededeeling van den dorpeling over den Bedoewien alleen anecdotische beteekenis heeft. In 37¹⁰ is de uitdrukking, die in noot 12 besproken wordt, geheel misverstaan; zij beduidt, dat de geheele wereld den broeders te eng werd toen zij het bericht vernamen. In 47⁸ is *kalha* door *kālat ilha* te vervangen; in 48² moet „jener Knabe” zijn: „ein Knabe”; in 48⁸: „Dieses Tal ist . . .”, lees: „Dies ist ein Tal . . .” *il-māraf* in 52¹ is niet „die Bekantschaft”, maar het goede, de hulp, die men van menschen ondervindt. Terecht verbetert het glossaar de vertaling van 53¹ met „ohne Nässe in seinem Auge zu haben”, maar dit duidt alleen den dood aan, zonder de bijgedachte van snelheid. *fard ikrime* in 55¹ (vergel. noot 3) is niets anders dan „het eene oog”; dit lichaamsdeel wordt hier als het edele aangeduid. *cin* in 56¹ (en andere plaatsen) wordt in

het glossaar ten onrechte van het Perzische *čün* afgeleid; het is het Arabische *kin* = *ke'in* = classiek *ka'an*, eigenlijk: „het is alsof, het schijnt wel, dat”, maar als stopwoord zeer gebruikelijk bij den overgang tot een nieuwen zin, zoodat het vaak de plaats van ons „toen” inneemt. In 57^e leze men voor: „brachte das Gut zu seinem Platz zurück”: „en het goed kwam terug, waar het behoorde.” De stam *hrġ*, in 58¹ door „scherzen” vertaald, is in den Hidjâz het gewone woord voor „praten”, en deze beteekenis schijnt ook hier wel te passen. *ṣalât imḥammad* (58⁴) is niet „Gebet des Mohammed”, maar de bekende, bij allerlei gelegenheden in de Moslimsche literatuur en conversatie herhaalde zegenspreuk over den Profeet, waaraan men ook bijzondere magische krachten toeschrijft. *hōlna* (59¹) is niet: „um uns”, maar: „onze kracht”. Men ziet, dat het den Europeeschen opnemer vaak ontbrak aan de noodige bekendheid met het Arabische taaleigen en met het Moslimsche spraakgebruik; blijkbaar heeft hij hierdoor ook nu en dan zijn inlandschen helper misverstaan. Aan Dschirius mag het wel toegeschreven worden, dat de teksten en de vertaling toch in het algemeen bruikbaar zijn, en dat Prof. Kahle over de spraakkunst en den woordenschat van het dialect van Bir-Zet iets belangrijks heeft kunnen schrijven.

De grammatische schets is verdienstelijk. § 5g, noot 3 is *suttâr* terecht met „Bedecker” weergegeven, en niet, zooals hier en daar in de vertaling, met „Behüter”; § 6g is *imbêriḥ* niet *el-bâriḥa*, maar = *el-bâriḥ*, waarbij *en-nahâr* of *el-jaum* is aan te vullen; § 12e zijn de voorbeelden niet van denzelfden aard: *hu* als *ḍamîr al-faṣl* en *hu* als *ḍamîr al-ša'n* zijn met elkaar verward; § 17i, 9 is *ša'lab* liever met *š'l* dan met *lhb* in verband te brengen; § 25e, 3 is *uḵbâl*, dat in het glossaar etymologisch juist verklaard wordt, niet „hoffentlich”, maar: moge het volgende (geluk van dezen aard) zijn voor . . .”, zoodat men ook zegt: „*uḵbâlak*, *uḵbâlakum*”; § 26e staat *addâr* feitelijk voor *ala al-dâr*, zoodat ook hier het artikel geassimileerd is; § 29a—d had nog (*hat*-)*ta la* = „dat niet” vermelding verdiend.

De folklorist en de ethnograaf zullen niet zonder eenig voordeel met deze verzameling kennismaken, maar mij komt het voor, dat toch hare waarde voor de beoefenaren van het Nieuw-Arabisch veel grooter is, en dit is zeker voor een goed deel te danken aan de wijze, waarop Prof. Kahle de door Dschirius geleverde ruwe bouwstoffen voor het gebruik heeft toebered.

CXLVIII

Abhandlungen zur semitischen Religionskunde und Sprachwissenschaft, Wolf Wilhelm Grafen von Baudissin zum 26. September 1917 überreicht von Freunden und Schülern, herausgegeben von Wilh. Frankenberg und Friedr. Küchler. (Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 33). Gießen, A. Töpelmann. 1918.

Deze verzameling van 26 opstellen, geschreven ter eere van den 70sten verjaardag van den op het gebied der Semitische godsdienstgeschiedenis zoo verdienstelijken Baudissin, was ten gevolge van de tijdsomstandigheden nog maar voor 2/3 door de pers gegaan, toen de gedenkdag aanbrak; in Mei 1918 werd de druk voltooid. Hieraan is het waarschijnlijk te danken, dat de jubilaris zelf in de gelegenheid kwam om de lijst zijner geschriften, waarmede O. Eissfeldt de reeks opende, met nog 13 nummers aan te vullen, die nu aan het slot zijn afgedrukt. Eissfeldt geeft bovendien eene studie over de tiendopbrengst bij de Babyloniërs; ofschoon deze niet vóór 600 v. C. vermeld wordt, acht E. het „niet onmogelijk”, dat de Babylonische instelling de moeder der Israëlitische is geweest. A. Deissmann geeft eene verklaring van *ephesia* in *ephesia grammata* voor tooverwoorden uit het Assyrisch. P. Jensen laat, deels op grond van nieuwe gegevens, de drie paren droomen in de Josefsage licht verspreiden over den samenhang dezer sage met het Gilgameschepos. O. Schroeder somt oud-Babylonische opschriften van brieven (adressen en zegenspreuken) op. H. Gressmann betoogt, dat de in de Amarna-brieven met het ideogram An. Im. aangeduide god der Amurrieten niet Hadad is, maar Baäl, en dat deze hemelgod zijn karakter in hoofdzaak aan Egyptischen invloed verschuldigd is. In de overige bijdragen tot dezen feestbundel komen de in spijkerschrift overgeleverde documenten slechts zelden, en dan in het voorbijgaan, ter tafel.

De zuivere taalwetenschap is hier vertegenwoordigd door de studie van W. Frankenberg over de vorming der Semitische pronomina. Hij ziet in al deze voornaamwoorden oorspronkelijk deik-

tische klanken of samenstellingen van zulke klanken, die oorspronkelijk alleen locale beteekenis hebben met naar de talen verschillende schalen van kracht. Deze waarheid onthult zich eerst, wanneer men alle gelijke of op elkaar gelijkende klankvormingen van deze soort bijeenzet, zonder te letten op hare toevallige waarde in het gebruik eener bijzondere taal.

Het in omvang kleine, maar van inhoud fijne artikelje van Th. Nöldeke over de etymologie en de overgeleverde vormen der liturgische formule „Halleluja” waarschuwt ook op grond van de geschiedenis van dit woord tegen pogingen om door quantiteit of zelfs door strenge telling der syllaben bepaalde dichtmaten te willen vinden in den overgeleverden tekst der Oud-testamentische poëzie. Als ware het om de gepastheid dezer waarschuwing aan te toonen, hebben G. Beer in zijne proeve van herstelling van den tekst der „Gedichte vom Knechte Jahwes” in Jesaja 40—55, K. Budde in zijne studie over Jesaja 13, M. Löhr in zijne behandeling van eenige stukken van Job en K. Marti in zijne reconstructie van Amos 1, 3—2, 3 met volle overtuiging van strophiek of metriek als tekscritische werktuigen van den eersten rang gebruik gemaakt, Löhr en Marti zelfs met het doel om de bedenkingen tegen zulke operaties te weerleggen.

Nog een aantal andere opstellen bewegen zich op het gebied der geschiedenis van Israëls godsdienst. A. Bertholet ziet verband tusschen Hooglied 4, 8 en de Adonismysteriën. Fr. Buhl beschrijft het karakter der Oud-Testamentische dankbaarheid en verzamelt de uitdrukkingen daarvoor in het Hebreeuwsch en in verwante talen. G. Dalman zoekt den historischen draad in de verwarde en vaak tegenstrijdige berichten over Juda en Benjamin, in het bijzonder in de betrekking dier beide stammen op de stad Jerusalem en den tempel. H. Guthe laat zien, hoe door Josia's hervorming, die eenheid van tijd en plaats en historische motiveering aanbracht, het uit nomadische gebruiken ontwikkelde, in Kanaän gevierde herdersfeest werd omgezet in het Paaschfeest naar Deuteronomium 16. Tegen de verklaring, vooral door Beth, van den godsnaam El met behulp van het onpersoonlijke mana der ethnographie komt P. Kleinert in een uitvoerig betoog op, zoover de historische godsdienst van Israël erbij betrokken is. F. Kückler ontwerpt uit de teksten een beeld van de wijze, waarop in Israël en Juda de priesters hunne oorspronkelijke functie: het orakelgeven uitoefenden en vindt in verschillende psalmen sporen van priesterlijke godspraak. W. Nowack bestrijdt den Mozaischen oorsprong van den dekalooq, inzonderheid van de oudste redactie (Exodus 20). J. Meinhold brengt een aantal

gegevens bijeen, die volgens hem het vermoeden wettigen, dat Kanaäns oudste bevolking ook Indogermaansche bestanddeelen heeft gehad. P. Kahle licht zijne lezers volledig in over de oudste Pentateuchrol, die in de 14de eeuw door den hooge priester der Samaritanen werd ontdekt en die sedert in de Samaritaansche synagoge te Nabloes bewaard en vereerd wordt; zijne gegevens zijn de vrucht van grondige studie en eigen plaatselijk onderzoek.

„Miszellen zu Lukians Schrift über die Syrische Göttin” is de titel der bijdrage van C. Clemen, waarin hij voornamelijk aantoonst, dat Garstrang en Strong in hunne uitgaaf met commentaar (1913) beter werk hadden kunnen leveren, indien zij bekend geweest waren met studiën van Duitsche geleerden, vooral van Baudissin.

Wij komen in het gebied van het Christendom met de studie van M. Dibelius, die in de voorstelling der lijdengeschiedenis door het Johannes- en het Petrus evangelie motieven opspoort, die hun ontstaan te danken hebben aan als voorspelling geïnterpreteerde teksten uit het Oude Testament, en die volgens hem uit de homiletische overlevering hunnen weg naar de litteratuur gevonden hebben. Hoe men messiaansch geachte uitspraken van het Oude Testament in de Christelijke kunst van de oudste tijden tot Michel Angelo toepaste op het leven van Jesus, wordt door E. von Dobschütz met een aantal merkwaardige voorbeelden geïllustreerd. De zuiver Christelijke oorsprong van de Testamenten der 12 Patriarchen wordt door Nils Messel tegen alle bedenkingen van Schnapp, Bousset en Charles gehandhaafd. Ed. Sachau levert eene vertaling en historisch-critische waardeering van het in de Arabische kroniek van Seert aangetroffen legendarische bericht over de invoering van het Christendom in Merw.

Wij eindigen met de vermelding van het opstel van Joh. Bauer, dat wel na de bibliographische lijst de eerste plaats in den bundel inneemt (de bijdragen zijn alphabetisch naar de namen der schrijvers gerangschikt) maar dat ons door zijn onderwerp het verst van het gebied der Semieten afleidt. Het behandelt de beteekenis van het verbod van beelden als voorwerpen van eeredienst of als hulpmiddelen bij godsdienstonderwijs in den Heidelbergschen catechismus, in verband met de geschiedenis der reformatie in de Palts.

Als geheel maakt deze feestbundel ongetwijfeld een waardig figuur onder de exemplaren zijner soort, vooral wanneer men in aanmerking neemt, dat de samenstelling in het vierde oorlogsjaar heeft plaats gehad. De soort zelve heeft echter veel bedenkelijks. Het dreigt langzamerhand tot de regelen der welvoegelijkheid te gaan behooren, dat men trouwe dienaren der wetenschap beloont door

hen te dwingen naar aanleiding van hun 60sten, 70sten of 80sten geboortedag eenige tientallen opstellen over zeer uiteenlopende onderwerpen en van zeer verschillende waarde te lezen en aan de schrijvers hunne ingenomenheid met die huldeblijken te betuigen, waardoor soms hun wetenschappelijk geweten op eene zware proef wordt gesteld. Voor de vakgenooten der jubilarissen levert deze *'ādah* een ander ongemak op. De meeste dier feestbundels bevatten enkele bijdragen van blijvende waarde, maar de omgeving, waarin deze het licht zien, maakt de kans groot, dat zij aan de aandacht van vele belangstellenden ontsnappen. Het wordt tijd om dit goed bedoelde euvel te stuiten in zijne onheilspellende vaart en voor de niet weinige geleerden, die een hoogen leeftijd bereiken, doelmatiger vormen van huldebetoon te bedenken.

Geteekend: Leiden. Verschenen in Museum (Leiden 1919), Maartnummer, kol. 131—134.

CXLIX

Alfred Bertholet [ord. Prof. f. Alt. Test.
an d. Univ. Göttingen], Die gegenwärtige Ge-
stalt des Islams. [Slg. gemeinverständl. Vor-
träge u. Schriften aus dem Gebiet der Theologie
u. Religionsgeschichte. Nr. 118.] Tübingen,
J. C. B. Mohr (P. Siebeck), 1926. 39 S. 8°.
M. 1,20.

In diesem am 8. Juli 1925 auf der Allgemeinen Hannoverschen Missionskonferenz zu Göttingen gehaltenen Vortrag hat sich der Verf. bestrebt, vom religionsgeschichtlichen Standpunkt aus die verschiedenen geistigen Strömungen, die sich in der heutigen Islamwelt geltend machen, zu beleuchten und so den Islam dem Verständnis christlicher Missionsfreunde näherzubringen.

Das Hauptaugenmerk des Verf.s war dabei auf den Islam als Religion gerichtet; er hebt die hohe Bedeutung des strengen Monotheismus und des jenseitigen Lebens (Paradies und Hölle) für die von Muhammed verkündigte Offenbarung hervor. Da aber der Islam in ganz besonderem Maße Gesetzesreligion war, führt die Charakteristik von selbst zur Besprechung aller Kapitel der Schariah, die religiöse oder ethische Bedeutung haben. Die durch die rasche und weite Verbreitung des Islams herbeigeführte Anpassung seiner herrschenden Ideen an die geistigen Bedürfnisse, die seine Bekenner aus ihrer Vergangenheit mit sich brachten, erzeugte die Aufnahme allerlei ihm eigentlich wesensfremder Elemente, wie der Magie, der Heiligenverehrung und sonstigen Aberglaubens in sein System. Der Kampf gegen Unglauben und Ketzerei veranlaßte die Entwicklung einer Dogmatik; das von Gesetz und Glaubenslehre unbefriedigte religiöse Gefühl betätigte sich in der Ausbildung mystischer Spekulationen und Bräuche, die manchmal bewußt oder unbewußt weit über die Schranken der Orthodoxie hinwegschritten.

Seit Jahrhunderten konnte es scheinen, als ob der Islam seine Entwicklungsmöglichkeiten in jeder Richtung erschöpft hätte. Im Westen gelangte die Ansicht zur Herrschaft, die muslimische Kultur sei unheilbar erstarrt, und Renan wagte es zu prophezeien, der Islam werde das 19. Jahrhundert nicht überleben. Dementgegen betont Bertholet, daß die von Muhammed gegründete Religion gerade in der letzten Zeit untrügliche Beweise der ungebrochenen

Lebenskraft und der Empfänglichkeit für reformatorische Gedanken gegeben hat.

B.s Beherrschung der religionsgeschichtlichen Methode wurde für die Behandlung dieses Gegenstandes durch eine große Belesenheit in der Literatur über den Islam unterstützt. Die mir aufgefallenen Versehen in Einzelheiten sind unbedeutend. S. 12 „das im Islam verbotene Zigarettenrauchen“ soll heißen: „das in den allerkonservativsten Kreisen des Islams als verboten betrachtete Tabakrauchen“. S. 15 „Ob Frauen eine Seele hätten“ ist für Muhammedaner nie und nirgends eine Frage gewesen. S. 23 Herklots, nicht Herclots hieß der Verfasser des Qanoon-e-Islam. Für Marabu S. 24 lies: Marabut. S. 25 „Proteste gegen solche anthropolatrische Strömungen“ sind keineswegs „wirkungslos verhallt“. Sie machen sich gerade in unseren Tagen besonders kräftig geltend, indem die einander übrigens entgegengesetzten Richtungen des Islams, der Wahhabismus und der Modernismus, die Heiligenverehrung mit gleichem Abscheu bekämpfen.

B.s Vortrag bietet nicht bloß Missionskreisen, sondern allen Gebildeten, die sich über den Islam orientieren möchten, eine recht brauchbare Anleitung und weist solche Leser, die sich damit nicht begnügen wollen, in 185 Anmerkungen auf zuverlässige Auskunftsquellen hin.

Geteekend: Leiden. Verschenen in Deutsche Literaturzeitung, 1926, Afl. 19, kol. 897—898.

Gaufredoy-Demombynes, *Le Pèlerinage à la Mekke. Etude d'histoire religieuse. Avec 1 planche. (Annales du Musée Guimet. Bibliothèque d'Etudes. Tome trente-troisième.)* Paris, Geuthner. 1923.

De schrijver dezer lijvige studie (VIII, 332 pagg.) had aanvankelijk het voornemen, het Mekkaansche feest zoowel uit het staatkundige als uit het godsdiensthistorische oogpunt te onderzoeken, maar die taak bleek hem te zwaar, en hij beperkte zich tot hetgeen hij noemt „*les faits religieux*”, waarvan hij alweder slechts „*une informe ébauche*” vermocht te geven: „*des notes pour une étude des rites du pèlerinage*”. Deze bescheiden aankondiging geeft aanspraak op toegevende critiek.

De litteratuur over den Haddj, zoo Westersche als Oostersche, is nauwelijks te overzien. Ook over de Vóór-Mohammedaansche geschiedenis van Mekka en zijne heiligdommen vloeien de bronnen rijkelijk, maar de critische schifting brengt het in de meeste gevallen niet verder dan tot onderstellingen, die in vergelijking met elders voorkomende verschijnselen haren steun moeten zoeken. Toch is het die oudste eenigszins benaderbare gedaante van den haddj, die ons het meest belang inboezemt, want de inlijving van dit stuk oud-Arabisch heidendom in den principieel zoo streng monotheistischen Islam is eene historische toevalligheid, en de daartoe noodige accomodatie kon moeilijk anders dan verminkend en degenererend werken. De Moslimsche overlevering omtrent den heidenschen eeredienst van Mekka en omstreken is vol van op zichzelf onwaarschijnlijke, elkaar onderling weersprekende legenden; wat Moslimsche geschiedschrijvers ons als latere inkruijsels voorstellen, maakt op ons vaak den indruk van tot de primitieve superstitie te hebben behoord. Men begrijpt, met wat voor moeilijkheden de onderzoeker hier te worstelen heeft.

De Heer Demombynes heeft een groot deel der in aanmerking komende litteratuur onder de oogen gehad. Als resultaat dier vlijtige lectuur geeft hij in de eerste zes hoofdstukken van zijn boek eene beschrijving der heilige plaatsen, die met de bespreking van allerlei uit de met haar verbonden overlevering en gebruiken ongeveer de helft van het werk inneemt. De andere helft bevat eene beschrijving van alle door den Mekkaganger te verrichten handelingen, waarbij dan telkens opmerkingen over den mogelijken

of waarschijnlijk oorsprong der ceremoniën gevoegd zijn. Meestal komt het neer op bevestiging of aanvulling van hetgeen door vroegere onderzoekers was gegist of vastgesteld en evenals dezen plaatst de Schr. menig bescheiden vraagteeken. Geen wonder dus, dat de bijzonderheden zeer voor discussie vatbaar zouden zijn, indien de voor deze aankondiging bestemde ruimte grooter ware. Stippen wij slechts een paar punten aan, waar boven discussie verheven correctie noodig is: de ritus van 'Arafa (pag. 249) zou volgens den Schr. in staat van ritueele reinheid moeten geschieden, maar dit is nergens voorgeschreven en het zou physiek onmogelijk zijn, zooals ieder begrijpt, die de regelen der Moslimsche ritueele reinheid kent: het aanhooren eener choetbah zou (pag. 250—1) tot de door den pelgrim te 'Arafa te vervullen plichten behooren, eene voorstelling, die in de leer van geen der madhabs steun vindt.

De Schr. hecht minder dan men zou kunnen wenschen aan nauwgezetheid in den vorm. Reeds in de ruim twee bladzijden groote lijst van verkortingen der titels van vaak geciteerde werken komen de zonderlingste fouten voor: in dien van Juynboll's handboek neemt „*Rechtes*” de plaats van „*Gesetzes*” in; mijne dissertatie heet „*et mekkaanesche feest*” enz. Van de talrijke Arabische woorden, die in het werk voorkomen, en zelfs van zeer bekende eigenamen uit de Arabisch-Mohammedaansche geschiedenis is een verbijsterend groot aantal verkeerd geschreven; een Arabist behoeft het boek slechts even te doorbladeren om zich hiervan te overtuigen. In noot 6 van bladz. 91 blijkt de Schr. het artikel *sawîq* van het Arabische woordenboek *Lisân al-‘Arab* geheel verkeerd te hebben begrepen. Dit gebrek aan bedrevenheid in het Arabisch is te meer te betreuren omdat het stellig mede oorzaak is van het telkens blijven staan midden in onderzoekingen, waarvan des schrijvers zin voor problemen der godsdienstige geschiedenis hem het gewicht deed gevoelen. Juist hetgeen hij bijv. over den *sawîq* en over de *siqâjah* in het midden brengt, behoort tot de beste gedeelten van zijn boek, maar het is niet af. Nu kan men niemand verwijten, dat hij eene zoo ingewikkelde quaestie niet tot afdoende oplossing brengt, maar Demombynes had bij vollediger beheersching van het Arabisch stellig verder kunnen komen.

Als verzameling van aantekeningen voor eene studie van den Mekkaanschen eeredienst heeft Demombynes' werk ongetwijfeld waarde; wie zulke eene studie wil ondernemen, zal ze met voordeel kunnen raadplegen.

CLI

Christianity and the Race Problem, by
J. H. Oldham M. A. London, Student Christian
Movement, 32 Russell Square, W. C. 1. 1924.

J. H. Oldham, secretaris van den Internationalen Zendingsraad en redacteur van de International Review of Missions, ontving in 1921 van dien Raad de opdracht, een studie te maken van de rasverhoudingen uit het Christelijk gezichtspunt. Hij verwerkte de gegevens, die eigen ervaring, navraag en lectuur hem leverden, tot een boek, waarvan de United Council for Missionary Education de samenstelling wenschelijk verklaarde en waarvan de Student Christian Movement de uitgaaf bezorgde. Het boek wil vooral de aandacht der tegenwoordige generatie van studenten vestigen op zekere vraagstukken, die van bijzonder belang zijn voor het Christendom en voor het welzijn van het menschelijk geslacht. Ons schijnt dit werk de aandacht te verdienen van alle ernstige menschen, die om het even op welke wijze en in welke mate met het rassenprobleem in aanraking komen; wij hopen dat de lezers van het overzicht van den inhoud van Oldham's boek, dat wij hier laten volgen, dit met ons eens zullen zijn.

Een inleidend hoofdstuk verklaart de groote moeilijkheden, die de tegenwoordige onderlinge verhouding der menschenrassen medebrengt, uit de vier eeuwen lang vrijwel ongestoord voortgezette uitbreiding van Europa's invloed over de andere werelddeelen, waartegen eerst in de laatste tientallen jaren in Afrika en Azië een steeds heviger reactie ontstond; sedert Abessinië de Italianen, Japan de Russen versloeg, de Chineezzen aan de verdeelers van hun gebied een ondubbelzinnig „halt!” toeriepen, in de meeste „koloniën” bewegingen ontstonden, die men samenvat onder den naam „onrust”, de Negers zich organiseerden om hun achteruitzetting te bestrijden, de gekleurde rassen in den wereldoorlog geleerd hebben, de beschaving der blanken minder eerbiedig dan vroeger te beschouwen, sinds dien tijd dringt overal het besef door, dat er een rassenprobleem op te lossen valt, welks beteekenis eerlang die van alle andere problemen der menschheid in de schaduw gaat stellen.

Het aardoppervlak is als ineengekrompen door de toeneming der bevolking en de versnelling van het verkeer; alle deelen der mensch-

heid voelen zich meer dan ooit tevoren op elkander aangewezen, maar de moreele eenheid der volken en rassen blijft vooralsnog ontbreken. Nu zou Europa door onbeperkte aanwending van technische machtsmiddelen nog lang het roer in handen kunnen houden, maar hoe langer hoe meer gaat de publieke opinie zich tegen zulk een materialistische politiek van geweld verzetten. Daarbij komt nog, dat het Europa zelf aan politieke vastheid ontbreekt, dat de Europeesche volken sceptisch staan tegenover alle staatsvormen, die zij door eigen ervaring hebben leeren kennen.

De eenvoudigste oplossing wordt voorgestaan door schrijvers als Madison Grant, Lothrop Stoddard¹⁾ of C. C. Josey, die uitgaan van de superioriteit van het ras, waartoe zijzelf behooren, als van een onbetwistbaar feit, en de belangen der minderwaardige rassen ondergeschikt maken aan het behoud dier élite. Waar onze hooge beschaving o.a. berust op exploitatie der arbeidersklasse, die zich evenwel op den duur niet meer laat exploiteeren, daar ligt het voor de hand, den tot dusver door haar verrichten arbeid voortaan op te leggen aan die lagere rassen. In ieder geval moet, waar voor allen aan den grooten disch geen ruimte is, „the Nordic race” zijn zitplaatsen behouden, hoe ook het lot der minder begaafden daarbij worden moge.

De toepassing dezer theorie zou natuurlijk een wereldoorlog ontketen, waarbij die van 1914-'18 slechts kinderspel was. Sommige harer verdedigers zeggen dan ook rondweg, dat men, om tot zijn doel te geraken, alle altruïsme als verouderd moet laten varen en afzien van elk gemoedsbezwaar tegen gewelddadige overheersching.

In plaats van deze oplossing, die er geen is, levert het Christendom (hoofdstuk II) geen gereed systeem, daar het zich richt naar een hoogere wereldorde dan de onze. Het aanvaardt geen onderscheiding der menschen naar natuurlijke, maar naar ethische kenmerken, het beschouwt het menschdom niet als bestaande uit groepen, maar uit personen, en de ware Christen wijdt zich aan den dienst zijner medemenschen. De practische toepassing van het Christelijk beginsel op het rassenprobleem vereischt zeer zeker biologische, anthropologische, ethnographische, sociologische, economische en politieke studie, evenwel niet om de feiten eenvoudig te kennen en te aanvaarden, maar om den juisten weg te vinden tot hun verbetering.

Nu leert al dadelijk volgens Oldham een onbevangen onderzoek

1) Over deze beide schrijvers sprak ik in mijn rede: „De Islam en het Rassenprobleem”, Leiden 1922. [I, 413 vgg.]

(hoofdstuk III), dat zoogenaamd rasantagonisme niet uit fysieke oorzaken voortspuit, maar altijd uit sociale of politieke verhoudingen van dergelijke aard als die, welke in onze maatschappij den klassenstrijd teweegbrengen. Zijn de strijdende partijen van verschillend ras, dan is de oppervlakkige beschouwer geneigd, het conflict hieruit te verklaren. Zoo is in tropische landen de exploitatie van inheemschen arbeid door het Europeesche kapitaal de oorzaak eener gespannen verhouding tusschen blanken en kleurlingen; de Vereenigde Staten, Canada en Australië wekken ras-ergernis door uitsluiting van Oosterschen arbeid van mededinging in hun gebied, enz. Elders is de weerzin tegen overheersching door vreemdelingen het motief van een haat, die dan aan het ras wordt toegeschreven. Verschillen in karakter en beschaving, die historische oorzaken hebben, worden ook al met kleur en lichaamsbouw in verband gebracht. Van nabij beschouwd blijken al die uit ras-antipathie afgeleide verschijnselen te wijten aan omstandigheden, die onder leden van hetzelfde ras tot dergelijke gezindheden aanleiding geven, en van moreelen, niet van fysieken aard te zijn.

Tusschen de leer der erfelijkheid, die de geheele persoonlijkheid in het embryo gegeven acht, en haar tegenhanger, die voor educatie alles mogelijk acht, tracht Oldham (hoofdstuk IV) het juiste midden te vinden. Naast aangeboren aanleg en invloed van het milieu, legt hij grooten nadruk op de autonomie van het individu, die bijna onbegrensde mogelijkheden opent. Evenzoo zoekt hij (hoofdstuk V en VI) de waarheid tusschen deze beide uitersten: de gelijkstelling aller menschen, zooals eenmaal de Amerikaansche vrijheidshelden en de mannen der Fransche revolutie die aannamen, en de leer der gedetermineerde ongelijkheid, die dienen moet om alle democratie, internationalisme en dergelijke idealen ten doode op te schrijven. Ongelijkheid van gaven en aanleg bij individuen, volken en rassen is een onweersprekelijk ervaringsfeit, met dien verstande, dat binnen de grenzen van één ras verschillen voorkomen, grooter dan die de rassen van elkander onderscheiden, en dat geestelijke meerderheid van een ras boven het andere als zoodanig moeilijk te bewijzen is, tenzij men met Grant en Josey als vanzelfsprekend vaststelt, dat ons keurras „with its capacity for leadership and fighting” of wel voor „acting as masters, and drawing to themselves a large part of the wealth of the world” daarom ook onmiskenbare aanspraak op erkenning zijner superioriteit zou hebben. Zelfs minder cynische oordeelen dan deze gaan al te gereedelijk uit van de superioriteit van het blanke ras, omdat dit in de laatste eeuwen door zijn beschikking over allerlei

technische en materiële machtsmiddelen een onbetwistbaar overwicht over de andere verworven heeft.

De oorzaak der hartstochtelijkheid van iederen strijd over de betrekkelijke waarde van rassen is juist deze, dat meerderheid van een of anderen aard, in flagranten strijd met het Christelijk beginsel, pleegt te worden gebruikt als middel tot overheersching, inplaats van als gelegenheid tot dienstbetoon. De historische overdrijvingen van het gelijkheidsbeginsel zijn altijd symptomen van ondervonden onrecht, eischen tot afschaffing van voorrechten: zoo de Amerikaansche vrijheidsoorlog, de Fransche revolutie en haar counterpart, namelijk „the awakening of the peoples of Asia and Africa which we are witnessing to day and the demands to which it gives rise”. Menschen en rassen zijn niet gelijk in dien zin, dat allen dezelfde diensten aan de groote gemeenschap kunnen bewijzen, maar wel als bezitters eener persoonlijkheid, die aanspraak heeft op eerbied en op gelegenheid om zich vrij te ontplooiën, zoover het algemeen belang het gedooft.

Onder den titel „Imperialistische ethiek” (hoofdstuk VII) behandelt Oldham de beginselen, die het bestuur over achterlijke volken, als die van Afrika, moeten beheerschen. De over hen uit te oefenen voorgedij laat zich alleen zoolang rechtvaardigen, als zij zich eerlijk ten doel stelt, de belangen van overheerschten en die van overheerschers te harmonieeren, en in geval van conflict den voorrang toekent aan die der inboorlingen, zooals Burke de taak van Groot-Brittannië in Indië formuleerde: „but if such a conflict should arise, in no circumstances might the former (India) be sacrificed to the latter (Great Britain)”, zooals het statuut van den Volkenbond de taak der mandatarissen omschreef en zooals de Britsche regeering ten opzichte van Kenya vaststelde „that the interests of the African Natives must be paramount”.

Oldham meent, dat men in Engeland (zou het alleen in Engeland zoo zijn?) soms al te gauw tevreden is met de krachtige formulering van een goed beginsel, en dat de toepassing vaak te wenschen overlaat. Het is nog maar 1 $\frac{1}{8}$ eeuw geleden, dat de groote partij der belanghebbenden bij den slavenhandel Wilberforce voor een dwaas of een misdadiger uitmaakte; van hun geestelijk nakroost kan men moeilijk oprechte medewerking verwachten aan de uitoefening eener eerlijke voorgedij over negers.

Als landen, waar de overgang van vreemdenheerschappij tot autonomie bezig is zich te voltrekken, noemt Oldham (hoofdstuk VIII) Egypte, de Philippijnen en (Britsch-) Indië. In de nadere bespre-

king bepaalt hij zich hoofdzakelijk tot Indië als het grootste en volrijkste dezer gebieden.

De moeilijkheden zijn veel grooter dan velen beseffen. Er zijn Britten zoowel als Indiërs, die geen anderen uitweg zien dan spoedige losmaking van den „kolonialen” band. De uitvoering van zulk een radicalen maatregel zou hoogst moeilijk zijn en voor beide partijen groote nadeelen medebrengen. Aan den anderen kant geeft de onweerspreekbare waarheid, dat overheersching alleen kan voortduren bij instemming of minstens berusting der onderworpen bevolking, in verband met het feit, dat die instemming steeds duidelijker blijkt te ontbreken, tot de genoemde pessimistische gevolgtrekking gereede aanleiding.

Anderen, die de feiten evenmin miskennen, maar de conclusie der wanhoop niet willen aanvaarden, prediken terugkeer tot de autocratische bestuursmethode. De economisch sterkere overheerscher beschikt over technische middelen om het verzet te snuiken. Men vergeet daarbij, dat terrorisme tot weerstand prikkelt, dat in den te voeren strijd beide partijen steeds ruwer middelen tegen elkaar zouden gaan bezigen en dat de tegenwoordige menschenwereld zulk een pleit van dwang en vrijheid niet lijdelijk zou blijven aanzien. Bovendien zijn, wat in het bijzonder Indië betreft, in Augustus 1917 namens het Britsche volk beloften afgelegd, waarop het Britsche geweten de regeering niet zou toelaten terug te komen.

Oldham constateerde persoonlijk in Indië bij Indiërs en Britten groote moedeloosheid. De Indische ambten hebben een groot deel hunner aantrekkelijkheid voor Britten verloren. Viscount Grey zei onlangs terecht, dat ook in koloniën weldaden zich nu eenmaal niet laten opdringen en dat, wanneer alle inspanning van den regeerder er niet in slaagt, de gezindheid der bevolking te winnen, het doel onbereikbaar of de toegepaste methode verkeerd moet zijn. Men ontkomt niet aan de conclusie, dat ook die Britten, die Indië het best gezind zijn, een vitalen factor van het Indische bewustzijn buiten rekening laten.

Bij rustige gedachtenwisseling met Indiërs uit alle kringenervaart men, dat de meesten de evacuatie van Indië door Engeland niet dadelijk zouden wenschen, maar tevens, dat zij het blijven der Engelschen ondragelijk vinden. Naar de kern der grieven zoekend, komt men altijd uit bij het diep gekrenkte zelfbewustzijn van een volk, dat de beslissing over zijn hoogste belangen in vreemde handen gelegd ziet. Hiervoor haalt Oldham tal van sprekende getuigenissen aan. Een Christelijk Indiër schreef: „Voor andere volken moge politiek een bedrijf of een-tijdverdrijf zijn, voor Indië is zij in dit

tijdsgevoel een gezamenlijk pogen om zijn mannelijkheid te herkrijgen". Deze strooming is zoo machtig, dat zij op den duur niet naar de stem der rede zal blijven luisteren.

Ernstige Engelschen erkennen het recht van dit streven, zelfs heeft een Minister van Koloniën namens de Regeering sympathie betuigd met den Indischen eisch van Home Rule, maar dan wordt voor de practische verwezenlijking dier denkbeelden de eisch gesteld van een politieke rijpheid, die Indië nu nog niet bezit, en beweerd, dat de Indische beweging nog geen constructief werk geleverd heeft.

Beide betoogen werken overtuigend op den onbevooroordeelden waarnemer, maar de conclusies schijnen met elkaar in onverzoenlijke tegenspraak. In 1921 werd Indië officieel erkend te zijn een lid van het Britsche rijk op voet van gelijkheid met de andere, maar de weg tot toepassing van dit beginsel is nog evenmin gevonden, als het bevredigende evenwicht tusschen kapitaal en arbeid in de Westersche industrie. Voor het Britsche constitutioneele gezichtspunt schijnt het vanzelfsprekend, dat „tijd en wijze van iederen stap vooruit alleen door het Parlement bepaald kunnen worden, dat de verantwoordelijkheid draagt voor het welzijn en den vooruitgang der Indische volken". Deze regel van staatsbeleid is nu echter juist in flagranten strijd met den zeer reëlen, zienderoogen toenemenden onwil van Indië om zijn lot door vreemdelingen bepaald te zien. Duurzame miskenning van dit feit zou de Indiërs doen omzien naar middelen van geweld, waarvan de onderdrukking een krachtsinspanning zou vereischen, die ten slotte geen Brit ervoor over zou hebben. Alleen bij volledige erkenning, van Engelsche zijde, van de rechtmatigheid dezer hoofdgrief en tevens van het feit, dat Indië op den duur tegen zijn wil niet te beheerschen is en dat Indië's lot in laatste instantie in zijn eigen handen ligt, kan men gelooven aan de mogelijkheid van het vinden, in gezamenlijk overleg, van een *modus vivendi*.

Natuurlijk is hiermee de solutie nog niet gegeven. Maar de besten, die motieven van eigenbelang opzij weten te zetten, zullen ten slotte een bevredigend antwoord weten te vinden, al zal daarvoor veel kennis en veel geduld noodig zijn. De betrekkingen tuschen volken worden gelukkig niet alleen door regeeringen en staatslieden bepaald; menschengroepen weten elkaar te vinden over de grenzen van natie en ras heen. Ieder, die medewerkt aan de aankweeking van zóódanigen eerbied voor zijn medemenschen, die overheersching tot een aanfluiting maakt, kan hiertoe het zijne bijdragen.

Het immigratie-vraagstuk (hoofdstuk IX) is in onzen tijd acuut geworden, vooral voor vele Engelsch sprekende gemeenschappen. Wat te denken van de sluiting van Amerika voor de immigratie van Japanners, Chineezzen en andere niet-blanken, van die van Australië voor die van alle kleurlingen, van die van verschillende Engelsche „dominions” voor die van Indiërs? Laten zulke maatregelen zich moreel rechtvaardigen en zijn zij feitelijk te handhaven? Allereerst moet men zich herinneren, dat deze moeilijkheid niet door toedoen der gekleurde rassen is ontstaan. Blanke volken hebben overal, waar de aardbodem hun nieuwe bronnen van rijkdom scheen te beloven, hun tegenwoordigheid aan de gekleurde rassen opgedrongen, en, wat meer is, zij hebben daar, waar zij geen voldoende werkkrachten vonden voor de ontwoeking der begeerde schatten aan den grond, vreemde, donkerkleurige arbeiders ingevoerd. De tien millioen negers in Amerika, die een der moeilijkste rassenproblemen aan de tegenwoordige menschheid voorleggen, stammen af van gewelddadig geroofde en uit hun vaderland ontvoerde arbeiders. Zoo ging het ook elders, vóór Wilberforce. Later werden zulke werkkrachten door werving verkregen, maar ook in dat geval kan men niet van spontane immigratie van kleurlingen spreken. Nadat die gedwongen of van blanke zijde uitgelokte verhuizingen geschied waren, volgde soms spontane verplaatsing naar diezelfde gebieden, daar nu eenmaal Japanners, Indiërs enz. hadden geleerd, dat in gindsche landen voor hen voordeel te behalen viel. Ondertusschen kwamen de blanken tot het bewustzijn van nadeelen, waarmee zulk een voortgezette immigratie hen bedreigde. De algemeene levensstandaard werd erdoor verlaagd, voor blanke arbeiders een ondragelijke concurrentie geschapen en de intiemere aanraking van blanken en kleurlingen werd gevaarlijk voor hun cultuur, misschien ook voor hun politieke overwicht. De blanke gemeenschappen verdedigden zich met wetten, die de immigratie beperkten of verboden. Men kent de hieruit ontstane conflicten. Openstelling van alle staten voor onbeperkte immigratie is even onmogelijk als handhaving van alle beperkingen, die het egoïsme eener natie verlangt. Er moet een middenweg gevonden worden om oplossing door wapengeweld te voorkomen. De honderden millioenen menschen, die thans den toegang tot zekere gebieden voor zich gesloten zien, nemen op den duur geen genoegen met een uitsluiting, waarbij ras of huidskleur als criterium gelden.

Waar rassen samenkomen, heeft sexueele omgang plaats. De argumenten vóór en tegen gemengde huwelijken geeft Oldham (hoofdstuk X) objectief weer, en hij concludeert, dat zulke vermenging

in het algemeen niet gewenscht is, maar dat ook te dezen aanzien het rasverschil geen onoverkomelijke hinderpaal mag vormen. Waar sexueele omgang onvermijdelijk plaats heeft, daar bevordert een verbod van huwelijk de ontucht en benadeelt het de positie der vrouw. Regelen van rassen-endogamie behooren dus steeds uit zonderingen toe te laten en zelfs gemakkelijk te maken.

De vrees voor gemengde huwelijken weerhoudt soms blanker (vooral Engelschen; Franschen zijn op dit punt toeschietelijker) van omgang met lieden van ander ras op den voet van maatschappelijke gelijkheid (hoofdstuk XI), ofschoon zij deze laatste theoretisch gaarne erkennen. Erger is het, dat in wijde kringen in Europa en Amerika de kleurling nooit veilig is tegen lompe bejegening, en dat zelfs de hoog beschaafde Engelschman vaak moeite heeft om zich tegenover den Indiër niet een hinderlijk air van superioriteit te geven. In Zuid-Afrika en Amerika houdt de blanke den kleurling zoo ver mogelijk van zich in huis, school en kerk. Hoeveel men ook moge gevoelen voor het recht der blanken om hun cultuur te beschermen, de bloote opsomming der voor de inheemsche bevolking van Zuid-Afrika en voor de negers van Amerika geldende onbevoegdheden moet op ieder billijk mensch den indruk maken van een ondragelijken last.

Op zichzelf is er niets tegen het bijeenwonen van rassen zonder een intiem contact, dat bij beiden of een van beiden tegenzin wekt hoewel streng volgehouden afzondering moeilijk wordt, wanneer beiden elkaar economisch noodig hebben; maar dan behooren de voorwaarden der bijeenleving zonder samenleving niet eenzijdig door de blanke partij met haar monopolie van macht te worden vastgesteld, zooals in Zuid-Afrika en Amerika geschied is. Gelijkheid van kansen en gelegenheden, vermindering van alle minachting en vernedering zijn dan in de eerste plaats noodig. Het eene ras behoeft niet in het andere op te gaan, maar de verschillende deelen der menschheid hebben elkaar te achten en te eerbiedigen. Men minder neemt het Christendom geen genoegen.

De moeilijkheden, waartoe hier de toekenning, ginds de onthouding van staatkundige rechten aan bepaalde rassen heeft geleid worden in hoofdstuk XII besproken. Nergens heeft een bepaalde klasse met uitsluiting van andere politieke rechten uitgeoefend zonder daarvan in haar eigen belang misbruik te maken. Men vindt het natuurlijk, dat hetgeen men zelf als billijk gevoelt, ook op de anderen, die geen recht van meespreken hebben, denzelfden indruk moet maken. Niet lang geleden nog werd door brave lieder

de slavernij met warmte verdedigd als een heilzame instelling, ook voor de slaven.

Men kan het begrijpen, dat blanke rassen in sommige deelen der wereld hun materiële en moreele bestaan door bijzondere middelen tegen overweldiging door gekleurden meenden te moeten beschermen, maar een *modus vivendi*, die het belang der blanken als uitgangspunt neemt, is er geen. Wil men niet op eindelijke uitroeijing van het eene ras door het andere aansturen, dan is een door beide partijen samen gezochte vereeniging van beider belangen de eenig mogelijke grondslag der internationale samenleving. Wie de beginselen van recht en billijkheid, waarop onze Westersche samenleving berust, buiten werking wil stellen, wanneer het tusschen rassen gaat, doet een aanslag op het leven onzer beschaving. Het kan zeer wel zijn, dat voor een bevredigend samenleven der rassen nieuwe staatsvormen noodig zullen blijken, geheel afwijkend van hetgeen wij tot dusver onder dien naam verstonden, maar onmogelijk blijft de verzoening, zoolang het eene ras zijn voorrechten boven het andere met machtsmiddelen handhaaft en niet bereid is tot eerlijk overleg op voet van gelijkheid.

Het benauwende vraagstuk, dat door Malthus aan de orde gesteld werd, dat van de bevolking der aarde (hoofdstuk XIII), wordt door Oldham erkend in zijn volle gewicht, ook voor de rasconflicten. Niet alleen tusschen de rassen wordt echter de strijd om de middelen van bestaan der menschheid gevoerd. Het blanke ras beheerscht weliswaar de verdeeling der meeste grondstoffen, maar Groot-Brittannië en Amerika samen beheerschen de transportwegen en kunnen in geval van nood voor zich behouden, hetgeen ook hun rasgenooten niet kunnen missen. Beschouwt men de quaestie uit het oogpunt van macht, dan dreigt ook hier in de toekomst een strijd op leven en dood, die door de rastegenstellingen nog verbitterd zal worden.

De door sommigen aanbevolen preventieve middelen tegen te rijke vermenigvuldiging van het menschedom, wil Oldham niet onder alle omstandigheden principiëel veroordeelen, maar hij tracht aan te toonen, dat daarmede het doel niet bereikt wordt. De Christelijke levensbeschouwing, die andere belangen boven de materiële stelt, zal, meent hij, altijd middelen weten te vinden om het evenwicht tusschen de behoeften der verschillende menschenrassen te bewaren.

Onder de opschriften „Leidende Beginselen” en „Practische Maatregelen” (hoofdstuk XIV en XV) geeft de auteur een samenvatting van hetgeen uit de vorige hoofdstukken valt af te leiden. Daarbij valt weer de nadruk op de beteekenis der persoonlijkheid

in de Christelijke beschouwing van het menschdom en op de erkenning, dat de geheele menschheid een organisch geheel vormt, waarvan ieder deel naar zijn aard een eigen taak en eigen behoeften heeft. Tegen rashoogmoed richt zich de uitspraak, dat „western civilization is not something so perfect that western peoples can dispense with the new insights and perceptions which other races can bring”.

Volken en rassen zijn van elkaar afhankelijk, en overheersching van het eene door het andere is een symptoon van verbroken levensharmonie. Zoo behoort ook het vaak mit geringschatting besproken donkerste ras van Afrika, thans gedeeltelijk tegen zijn wil naar Amerika overgebracht en daar gedwongen, zich naar een ander ras te schikken, gedeeltelijk thuis onder Europeesche voogdij gesteld, gelegenheid te krijgen tot ontplooiing van zijn eigen wezen. Het klinkt beschamend, den neger Dr. Booker Washington te hooren verklaren, dat geen blanke in staat zou zijn, hem te verlagen tot gevoelens van haat jegens zijn blanke medemenschen.

De practische houding, die Oldham voorloopig aanbeveelt, zal zich hebben te openbaren in individueele bekeering tot den geest van Christus; wie toch met dien geest vervuld is, zal vaak door zijn persoonlijke gedragingen ten opzichte van andere rassen wonderen werken. Men zal daarbij vaak den moed moeten hebben, zich te plaatsen tegenover eigen ras of natie, helpen voorkomen, dat een geschil het karakter van rasgeschil aanneemt, bijv. door verdediging van treurige gebeurtenissen als die van Amritsar met het argument, dat het leven van een Indiër minder waarde zou hebben dan dat van een Engelschman. Voorts is kennis der werkelijkheid een onmisbare voorwaarde om den goeden wil in daden om te zetten. Vele Engelschen maken zich van Indië een valsche voorstelling, die berust op gangbare leuzen hunner politieke partij, vol van misverstand, dwaling en leugen.

Dat de Kerk zoovelen teleurstelde in haar arbeid op dit gebied, is voor een goed deel te wijten aan haar te kort schieten in intellectuele inspanning om het gecompliceerde maatschappelijk en staatkundig leven van onzen tijd te begrijpen en dan onder haar invloed te brengen. Zoo liet zij zich haar taak van leidster der menschheid ontglippen. Eerst in den laatsten tijd is men begonnen met pogingen tot internationale samenwerking, met het doel om kennis der feiten betreffende de rassen te vermeerderen en te verspreiden.

Al wat dienen kan tot bevordering van onderling overleg tusschen de rassen, heeft aanspraak op onzen steun. In 1918 namen Zuid-

Amerikaansche blanken het initiatief tot organisatie van zoodanig overleg met negers en met..... vrouwen, wier houding meermalen een hinderpaal bleek tegen het vinden van een *modus vivendi* tusschen de rassen. Sedert hebben Amerikaansche vrouwen ijverig deelgenomen aan de beweging tegen het lynchen en tegen de dubbele moraal voor blanken en negers, voor mannen en vrouwen. In Zuid-Afrika werd dit goede voorbeeld gevolgd en voor het eerst door blank en zwart samen beraadslaagd over de politieke en sociale verhouding der rassen.

Naar verbetering der openbare meening, die omtrent het rassen-probleem meestal in vooroordeel is bevangen, streve men door de pers, door onderwijs (geschiedenis, aardrijkskunde) en opvoeding. Eindelijk ga de Christelijke Zending voort zich te manifesteren als een machtig middel om Aziaten en Afrikanen de goede zijden der Westersche beschaving te doen kennen en omgekeerd om Westerschen hoogmoed en vooroordeel te bestrijden. Zulke dienst is het beste tegengif tegen nationaal egoïsme.

Er is geen panacée tegen de rampen, die het rassenverschil over de menschheid heeft gebracht en nog brengt; wel is er een houding voor individuen en groepen aan te geven, die strekt tot overbrugging der kloven, die de menschheid verdeelen. Wie aan den strijd tegen het rassen-antagonisme wil deelnemen, behoeft niet te vreezen, dat de resultaten van zijn medewerking onzeker zijn, of eeuwen op zich zullen laten wachten. Er zijn immers nu reeds stellingen op den vijand veroverd. Kunst en wetenschap, internationale samenkomsten tot verwezenlijking van bepaalde religieuze, humanitaire of sociale doeleinden, zijn nu reeds boven de tegenstelling van ras of natie verheven; het gemeenschappelijk beleven of bestrijden van gevaren deed reeds dikwijls ras-antipathie op verrassende wijze verdwijnen; er is reeds, zooals professor Royce het noemde, een wereldgemeenschap aller menschen van goeden wil. Zóó heeft Oldham zijn slothoofdstuk (XVI) betiteld: „Universal Community of the Loyal”. Echter niet zonder het door Royce gezegde in zijn eigen terminologie over te zetten, want in zijn oog is alleen de Kerk van Christus die ware wereldgemeenschap, die haar leden tot volhardenden arbeid in staat stelt, omdat zij hun de verzekering biedt, voor de eeuwigheid te werken.

Die Kerk wil Oldham echter allermint begrepen zien als identiek met een of andere bestaande organisatie. Vaak genoeg staat hij in zijn boek stil bij de groote tekortkomingen van de kerken in de vervulling harer taak voor de menschheid en inzonderheid in de bestrijding van den rassenhoogmoed. Eerlijk erkent bijv. deze pro-

testant, naar aanleiding van de Christenkerken voor blanken, met uitsluiting van kleurlingen, in Amerika en Zuid-Afrika, dat in dit opzicht het Roomsche-Katholicisme en de Islam aan het Protestantisme een beschamend voorbeeld geven. Hij heeft dan ook het oog op de onzichtbare, wordende Kerk, die haar inspiratie vindt in en buiten de organisaties, ja, zelfs bij andere godsdiensten en in niet-godsdienstige kringen.

* * *

In mijn overzicht heb ik Oldham alleen aan het woord gelaten, zonder hem in de rede te vallen met aan- of opmerkingen, met uiting van instemming of van meeningsverschil. Vooral daar in onze dagen in ons land betreffende het rassenprobleem zoo geheel andere, onwelluidende klanken worden vernomen, ook uit hoeken, vanwaar men ze allerm minst verwachten zou, meende ik dit frissche getuigenis bij het weergeven in geen enkel opzicht te moeten verzwakken. Men beschouwe evenwel mijn zeer verkort résumé geenszins als een surrogaat voor Oldham's boek zelf; het bevat veel meer, vooral aan illustreerende voorbeelden, dan men uit mijn uittreksel ontwaart en ik kan een ieder gerust aanbevelen, het in zijn geheel te lezen.

In één opzicht is Oldham's boek minder veelzijdig dan menig lezer het zou wenschen. Zijn directe en indirecte waarneming van de thans in Azië en Afrika heerschende beweging bepaalt zich voornamelijk tot gebieden, die door Angelsaksen overheerscht worden. Op blz. 2-3 wordt even van de overheersching van den „Malay Archipelago" door de Hollanders gewag gemaakt, en op blz. 5 heet het: „There is unrest in the Dutch East Indies". Van de Franschen wordt op blz. 149 en 160 gezegd, dat zij ten aanzien van gemengde huwelijken en van maatschappelijk verkeer met kleurlingen in het algemeen een ruimer standpunt innemen dan de Britten. Overigens hoort men bijna uitsluitend van het Britsche rijk en van de Vereenigde Staten in hun aanrakingen met gekleurde rassen. De auteur heeft er blijkbaar prijs op gesteld alleen te gewagen van hetgeen hij uit eigen waarneming of uit hem van zeer nabij bekende bronnen wist. Ook heeft misschien bescheidenheid hem weerhouden, dikwijls ernstige verwijten te richten tot vreemden.

Al hadden wij dit liever anders gezien, een essentiëel gebrek is het niet, want verreweg het grootste deel der overheerschte volken van Azië en Afrika leeft onder de Britsche vlag, alle trappen van beschaving zijn onder die volken vertegenwoordigd en alle vormen

van overheersching komen in dat enorme gebied voor. De toepassing der leeringen, die Oldham's boek bevat, op niet-Britsche koloniën geeft zich dan ook om zoo te zeggen vanzelf, al komt onder het lezen onwillekeurig de wensch bij ons op, dat ook eens een Nederlandsch Christen, zoo goed gedocumenteerd en van zoo edelen zin als Oldham, het geestelijk bezit zijner landgenooten kwam verrijken met een behandeling van het rassen-vraagstuk op grond van in Nederlandsch-Indië verzamelde gegevens. In afwachting daarvan moge Oldham's boek vele Nederlanders wekken uit hun al te vasten slaap!

Verschenen in Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendeling-genootschap 1926, blz. 32-46, onder den titel: Een belangrijk boek over het rassenprobleem.

CLII

Muḥammed Zekî Mubârak 'Abdassalâm,
Al-Achlâq 'inda 'l-Ghazâlî.

De Cairosche courant al-Afkâr (de Ideeën) van 18 Mei 1924 bevatte eene uitvoerige beschrijving van de promotie tot doctor in de letteren van Zekî Mubârak (voluit: Muḥammad Zekî Mubârak Abdassalâm) aan de universiteit te Cairo, die drie dagen te voren had plaats gegrepen. In tegenwoordigheid van een talrijk gehoor van geleerden, ambtenaren, studenten en andere belangstellenden moest de candidaat een lijvig, door hem ingediend proefschrift, getiteld al-Achlâq 'inda 'l-Ghazâlî (eene critische beschouwing der denkbeelden van Ghazâlî over de ethiek) verdedigen tegen de bedenkingen eener commissie, bestaande uit vijf leden, onder welke een gedelegeerde van het Ministerie der Wetenschappen, die hem bovendien examineerde over twee onderwerpen: de slavernij in den Islam en de vormen der poëzie. Scherp en somtijds heftig werd Zekî Mubârak door zijne opponenten aangevallen. De voorzitter der commissie, Dr. Maṣṣûr Fahmî, hoogleeraar in de wijsbegeerte aan de Cairosche universiteit, vervulde ongeveer de rol, die ten onzent bij zulk eene gelegenheid aan den promotor is opgedragen. Hij beijverde zich, volgens het verslag, om de hitte der discussies nu en dan wat af te koelen; hij bemoedigde den doctorandus, en verheugde zich blijkbaar telkens wanneer het dezen gelukte, krachtige argumenten tegen zijne bestrijders aan te voeren. Levendig was de deelneming van het publiek, dat in meerderheid nog al teekenen van ergernis gaf over de door Zekî geuite en verdedigde beweringen. Het resultaat was voor den defendent eene schitterende overwinning: de graad van doctor werd hem toegekend met het praedicaat „zeer goed”, eene onderscheiding, die vóórdezen nog slechts vier maal door de universiteit von Cairo was verleend. De courant wenscht hem met dien uitslag geluk en spreekt de hoop uit, dat vele zonen der jonge hoogeschool zijn voorbeeld zullen volgen.

Deze universiteit is eerst in 1908 geboren, uit particulier initiatief. Het noodige kapitaal werd door vrijwillige bijdragen van een aantal rijke Egyptenaren bijeengebracht, en zij zette hare eerste, vaak nog wankelende schreden op den levensweg onder de auspiciën van den tegenwoordigen Koning van Egypte, toen nog prins Aḥmad

Fu'ad, die als rector tevens de functies van president-curator vervulde, ja in zekeren zin de wordende instelling van modern hooger onderwijs als monarch bestuurde. Voorloopig bepaalt zij zich tot den opbouw eener faculteit van letteren en wijsbegeerte; de jaren van den wereldoorlog hebben natuurlijk den normalen voortgang van haar werk zeer belemmerd. De jaarlijks vastgestelde programma's gaven blijk van het streven om de methoden der Westersche wetenschap, na de noodige aanpassing, over te planten in het Nijldal. Als hoogleeraren werden enkele Egyptenaren aangesteld, die aan Europeesche universiteiten gestudeerd hadden, en begaafde jongelieden van het land werden door studiebeurzen in staat gesteld, zich in Europa te gaan bekwamen voor het bekleeden van leerstoelen. Het ontbrekende werd zooveel mogelijk aangevuld door Europeesche professoren, die gedurende een of meer jaren verlof konden krijgen om hunne eigen universiteit jaarlijks voor enkele maanden te verlaten ten einde in de gehoorzalen der jeugdige universiteit hun licht te laten schijnen. Zooveel mogelijk koos men daartoe geleerden uit, die in staat waren om hunne wijsheid in het Arabisch mede te deelen; als het niet anders ging, behielp men zich met Fransch als voertaal. Ook mij werd een leerstoel aangeboden, van welks aanvaarding ik echter na rijp beraad meende te moeten afzien; om verschillende redenen, waaronder ook deze, dat het mij na verkenning uit de verte voorkwam, dat de onderbouw al te zeer ontbrak, dat dus de studenten, voor welke men moest optreden, onderling te veel verschilden in vooropleiding om van de te houden voordrachten veel blijvend effect te kunnen verwachten, te meer, daar de series lectionum zich bij g66n in Egypte vertegenwoordigd voorbereidend onderwijs scheen aan te sluiten. Wellicht zijn de omstandigheden, wat dit betreft, sedert 1911, toen met mij onderhandeld werd, in gunstigen zin gewijzigd, en, afgezien hiervan belet eene gebrekkige organisatie van het onderwijs niet, dat enkele bijzonder begaafden er tot hun voordeel gebruik van maken. Sedert 1924 is de instelling door den staat overgenomen, en met deze verandering is eene vernieuwing van de leerkrachten zoowel als van het programma gepaard gegaan.

Tot de begaafde jongelieden, die indertijd uit Egypte naar Europa gezonden werden, behoorde ook Manşûr Fahmî, dien wij zooeven als voorzitter der examencommissie zagen optreden. Hij studeerde te Parijs, onder leiding vooral van Lévy-Brühl, met de bedoeling om, na zijne promotie, te Cairo tot hoogleeraar in de philosophie benoemd te worden. De dissertatie, waarmede hij tot docteur de

l'Université de Paris bevorderd werd, verscheen in 1913 bij Alcan te Parijs onder den titel: „La condition de la femme dans la tradition et l'évolution de l'Islamisme”. Op verzoek van zijn Parijschen leermeester belastte ik mij destijds met het toezicht op de wijze, waarop de auteur zijne Arabische bronnen gebruikte, en daartoe bracht hij eenige maanden te Leiden door. Ofschoon ik tegen de wijze, waarop Fahmî zijne Arabische teksten weergaf, geene bedenking had, vreesde ik wel, dat de jeugdig overmoedige wijze, waarop de jonge doctor zich over in de Moslimsche wereld vrij algemeen heerschende opvattingen heensette, in zijn vaderland ergernis zou wekken. Inderdaad werd hij in Egypte smadelijk ontvangen en zagen de autoriteiten, die de universiteit bestuurden, zich door de publieke opinie genoopt, hem los te laten en van zijne benoeming tot hoogleeraar af te zien. Eerst na den oorlog, in 1921, is de tegen hem gerezen storm in zoo verre bedaard, dat hij als professor in de philosophie kon optreden. Vooral in verband hiermede doet het eigenaardig aan, den door Manşûr Fahmî aan zijn geliefden leerling Zekî Mubârak gerichtten brief te lezen, dien deze in de inleiding tot de uitgave van zijn proefschrift heeft laten drukken. De leermeester bemoedigt daarin den leerling tot gelatenheid tegenover den smaad, waarmede de conservatieve geleerden der Azhar-moskee, die de gevestigde Moslimsche traditie tegenover het modernisme handhaven, ook hem overladen hebben, en verklaart uitdrukkelijk, dat hij met zijne kritiek van Ghazâlî alleen de waarheid heeft willen dienen, maar hij raadt hem toch bezadigdheid aan, vermaant hem tot het zoeken van het goede zoowel bij de ouden als bij de nieuweren en herinnert hem aan zijne persoonlijke verplichting aan de Azhar-professoren, aan wier voeten hij vijftien jaren lang gezeten heeft. Zekî aanvaardt dien raad van zijnen leeraar, dankt zijne Azhar-leeraren voor hun aandeel in zijne geestelijke opvoeding, maar verklaart meteen te volharden in zijne bestrijding hunner, naar zijn inzicht voor de Moslims zoo schadelijke, verouderde denkbeelden, eraan herinnerend, hoe ook Manşûr Fahmî vroeger voor de stoutheid zijner uitingen moest boeten. Hij prijst dezen om de standvastigheid, waarmee hij den raad van den bekenden, hem welgenegen Zaghlûl Pasja om door het bijwonen van den Vrijdagsdienst in de Azhar-moskee het vertrouwen der zwakken te winnen, manhaftig afwees, daar hij zich niet jegens de menschen, maar alleen jegens God tot het afleggen van verantwoording gehouden achtte, en juicht het als een zegepraal der waarheid toe dat Fahmî eindelijk, in 1921, zonder zulk een vertooning met opgeheven hoofd in de universiteit terugkeerde. De brief van Manşûr Fahmî, met

het onderschrift van Zekî, vormt één uit verscheidene toevoegsels tot het door Zekî verdedigde proefschrift, zooals hij dit in een fraaien band in 434 bladzijden in druk liet verschijnen; die toevoegsels hebben alle de bedoeling om den inhoud der dissertatie tegen de luide protesten der conservatieven te verdedigen.

Geheel vooraan staat een portret van den Koning van Egypte, den doorluchtigen oprichter der universiteit, aan wien het werk door den schrijver eerbiedig wordt opgedragen; eene dedicatie, die blijkbaar tevens als schild tegen de ruwe aanvallen der opponenten dienst moet doen. Daarop volgen een paar gezichten op Damascus en Jerusalem, waar Ghazâlî zijne bekeering tot het mystieke leven volvoerde, een kaartje van de centrale landen van den Islam uit den tijd der kruistochten, om den lezer een denkbeeld te geven van den omvang der Frankische vorstendommen in het Heilige Land, getuigenissen van den politieken achteruitgang van den Islam in die tijden; vervolgens een door een Egyptisch teekenaar ontworpen phantasiebeeld (kop) van Ghazâlî, dat aan sommige voorstellingen van Jesus in beeld herinnert; eindelijk portretten van Manşûr Fahmî en van den schrijver zelf, het laatste met een Arabisch vers als onderschrift, dat van een naar onze opvatting nog al hoogen graad van zelfbewustzijn getuigt.

Achteraan zijn aan het eigenlijke proefschrift oordeelvellingen van een elftal levende Egyptische autoriteiten over de beteekenis van Ghazâlî toegevoegd, die de schrijver deels mondeling van hen opving, deels schriftelijk van hen wist te verkrijgen: sommige daarvan wijken sterk van Zekî's eigen opvatting af of houden zich voorzichtig in het midden tusschen afkeuring en instemming. Zelfs de promotor, Manşûr Fahmî, neemt de afbrekende critiek van zijn discipel niet geheel voor zijne rekening. Hij schreef indertijd te Parijs eene kleine verhandeling over Ghazâlî, ter voldoening aan een der eischen voor de verkrijging van het doctoraat, en stelde zich daarin op een middenstandpunt, critisch maar niet zonder waardeering. Velen ontbrak, volgens Zekî, de moed om zich openlijk onduidelzinnig over de quaestie uit te spreken.

In een eigen naschrift, grootendeels een herdruk van een door Dr. Zekî in het dagblad Al-Muqattam van 4 Juni 1924 gepubliceerd artikel, verdedigt de schrijver zich nog eens tegen allerlei, deels opzettelijk misverstand, waaraan zijne critische beschouwing der ethiek van Ghazâlî had blootgestaan en tegen de demonstratie der Azhar-geleerden, die hem als een gruwelijken ketter of afvallige van het geloof buiten de gemeenschap wilden stooten. De laatste drie bladzijden worden ingenomen door een lofdicht op den schrijver

van een met hem bevriend poëet, en met het bericht der „Afkâr” omtrent de promotie, dat hierboven door mij werd vermeld. De dissertatie zelve beslaat 400 bladzijden en is verdeeld in dertien hoofdstukken.

Vóórdat wij nu trachten een beknopt overzicht van den inhoud van dit geruchtmakende proefschrift te geven, mogen wij wel even de zeer bijzondere beteekenis van Ghazâlî voor den lateren Islam in herinnering brengen. Deze buitengewoon begaafde man (1058—1111 n. C.) is immers in den loop der ruim acht eeuwen, die sedert zijn dood verlopen zijn, in steeds toenemende mate de groote kerkvader van den Islam geworden. Hij legde zich met hartstochtelijke weetgierigheid toe op alle wetenschappen, die in zijn leeftijd door groote of kleine groepen zijner geloofsgenooten beoefend werden. In de wetgeleerdheid, die destijds het hoogste aanzien genoot en welker grondige beoefening als voorwaarde gold voor elke groote carrière in de toenmalige Mohammedaansche wereld, werd hij eene autoriteit van den eersten rang, wiens hoofdwerken in de keten vooral der Sjäffitische overlevering van het vak tot de vaste schakels behooren. Hij bestudeerde de rechtzinnige en de kettersche stelsels der dogmatiek en werkte de orthodoxe geloofsleer, zooals die door Al-Asjârî en zijne school in systeem gebracht was, op zelfstandige wijze uit. Hij vorschte de geheime leer der Bâtiniëten na, die in die dagen met hunne organisatie den traditioneeelen Islam ondermijnden en tegen de Abbasidische dynastie op hoogst gevaarlijke wijze conspireerden. Hij verdiepte zich in de wijsgeerige stelsels van Aristoteles en Plato, in hun Moslimschen vorm, zooals Al-Fârâbî, Ibn Maskawaih en Ibn Sinâ die met veel succes aan de Mohammedaansche wereld voorgelegd hadden. Zijn talent vond waardeering bij de Seldjoeksche soeltans, en op hun aandrang trad hij als leeraar op, eerst te Bagdad, later, tegen het eind van zijn leven, te Nisâbûr, waar hij zelf gestudeerd had. Men schrijft hem het auteurschap toe van een soort vorstenspiegel (At-Tibr al-Masbûk), dien hij voor zijne hooge beschermers geschreven zou hebben, en hij verdedigde het recht van hun gezag vooral in zijn tegen de Bâtiniëten gerichte geschrift. Zijne veelzijdige studiën vonden hare oorzaak deels in zijn sceptischen geestesaanleg, en op ongeveer 36-jarigen leeftijd doorleefde hij een crisis van wanhoop aan het vinden van een betrouwbaren grond voor de kennis der waarheid, gepaard met een lichamelijk lijden, dat hem gedurende eenigen tijd elken arbeid onmogelijk maakte. Van deze spannende periode in zijn leven doet Ghazâlî verslag in een verhandeling: Al-

Munqid min ad-Dhalâl, d. i. „De Verlosser uit de dwaling”, welk geschrift men vaak met de Confessiones van Augustinus vergeleken heeft, dat echter minder het karakter eener biecht heeft dan dat van een didactische uiteenzetting van de uitkomsten, waartoe de schrijver door zijn hevigen inwendigen strijd geraakt was, tot leiding van anderen, die vergeefs mochten zoeken naar een veilige wijtplaats uit het stormachtig gewoel der verschillende meeningen over de diepste levensproblemen.

Ghazâlî ontvlood toen in arren moede zijn werkkring, zijne omgeving en de maatschappij om gedurende bijna tien jaren een min of meer zwervend leven te leiden. Damaskus, Jerusalem en Mekka waren zijne voornaamste verblijfplaatsen in dit louteringstijdperk, dat hem ertoe bracht, zich met steeds meer beslistheid te werpen in de armen der mystiek. Strijdend tegen elken vorm van zonde in het doen of in het denken, vond hij eindelijk rust voor zijn geplaatgd gemoed door de ervaring, dat Allah's genade hooger licht in zijn binnenste wierp, waardoor alle raadselen zich voor hem oplosten of althans hun vermogen tot kwelling van zijnen geest verloren. Hij werd een hartstochtelijk bestrijder van alle filosofie en van elke andere leermeening, die afbreuk scheen te doen aan het kinderlijk geloof aan de openbaring. Zonder voorbehoud aanvaardde hij de het geheele leven van den mensch in alle bijzonderheden regelende Moslimsche wet, zooals de opeenvolgende generaties van geloovige geleerden die uit de heilige bronnen hadden afgeleid, zooals hijzelf die langen tijd als hoofdvoorwerp van studie beoefend en met roem als leeraar aan anderen ingeprent had. Maar hij waarschuwde tegen de overschatting, die aan de wetenschap der Wet door de meerderheid harer beoefenaars werd gewijd, tegen de voor het leven nuttelooze casuïstiek, die tot al te veel tijdverspilling en odium theologicum aanleiding gaaf. Voor deze wereld noodig als brood, kon de kennis en zelfs de getrouwe naleving der Wet de eeuwige zaligheid niet uitwerken. Evenmin kende hij zulk eene uitwerking toe aan de studie der dogmatiek, die wel tot op zekere hoogte onmisbaar was geworden als wapen tegen valsche leeringen en ter bevordering van het correcte denken over voorwerpen des geloofs, maar welker beoefenaars toch met nog minder recht dan die der wetenschap van de Wet in haar den weg tot hun zieleheil meenden te vinden. Al deze en de daartoe opleidende en daaromheen gegroeide vakken van wetenschap werden nu door Ghazâlî, die zelf zijn grooten naam dankte aan hetgeen hij daarin had bereikt, voorgesteld als de eenig juiste middelen om in deze vergankelijke menschenwereld de door God gewilde orde te bewaren, maar ook

niets meer dan dat. De weg tot het ware leven naar God kan volgens zijne gerijpte ervaring alleen door hem bewandeld worden, die zich geheel wijdt aan de innerlijke loutering zijner ziel, waardoor deze spiegel der hoogere realiteit zijn roestvlekken verliest en eindelijk geschikt wordt om het beeld Gods te weerkaatsen. Goed handelen en zuiver denken heeft eerst waarde, wanneer het de uitdrukking is van de algeheele overgave der ziel aan Allah, van liefde tot en eenswillendheid met den Schepper. In tal van kleinere geschriften, maar bovenal in zijn hoofdwerk: *Ihja' 'Ulûm ad-Dîn* („Levendmaking der Wetenschappen van den Godsdienst”) wijst Ghazâlî nu den heilbegeerigen den door hem ten koste van zooveel zielestrijd gevonden weg. Voor menschen, die midden in het praktische leven zich bewegen, is die weg nauwelijks begaanbaar, meestal geheel ontoegankelijk. Degenen, die de reis in vollen ernst aanvaardden, moeten een aantal heilige huisjes van den gemiddelden Moslim als hindernissen tegen den grond werpen. De theologen-juristen, die het geestelijke leven der Moslimsche wereld in Ghazâlî's tijd beheerschten, zagen hunne troetelkinderen onderworpen aan eene degradatie, waarmee de meesten hunner geen genoegen konden nemen. Ghazâlî vond dan ook bij zijn leven zoowel als na zijn dood naast hartelijke vereerders, onverzoonlijke vijanden.

Het was niet de mystiek op zichzelf, die de Moslims zoo heftig partij deed kiezen vóór of tegen den man, die door zijne volgelingen de „vernieuwer van den godsdienst” werd genoemd. Het Soefisme had reeds sinds een paar eeuwen zijne plaats veroverd onder de godsdienstige levensvormen, die de meerderheid als wettig erkende. Hetgeen in de geschriften en in het onderwijs van Ghazâlî velen machtig aantrok, anderen tot krachtige bestrijding prikkelde, dat was de plaats, die hij, de groote wetgeleerde en dogmaticus, de kenner der wijsbegeerte, in het systeem van den Islam voor de Mystiek opeischte op den top van den berg, dien de geloovigen te bestijgen hadden om God nabij te komen, waarbij al hetgeen Wet en Dogmatiek aan te bieden hadden, slechts den dienst van reis-voorraad en -benodigdheden konden bewijzen.

Op den langen duur bleek, dat Ghazâlî door hetgeen hij in de laatste tien jaar van zijn leven leerde, voldoening schonk aan eene in breede kringen der Moslimsche gemeente diep gevoelde behoefte. De tegenspraak is wel nooit verstomd; wij behoeven slechts Ibn Taimijjah en de bij diens gezag zwerende Wahhabieten te noemen om te herinneren, dat de erkenning van Ghazâlî als hersteller van het ware godsdienstige leven nooit tot den consensus der gemeente is komen te behooren; maar, op den keper beschouwd, is er al

heel weinig in den Islam, dat werkelijk „semper ubique ab omnibus creditum est”. Vrij algemeen heeft men dan toch eeuwenlang den Ihjâ' als de betrouwbare leidstar, zijn auteur als den laatsten grooten kerkvader van den Islam beschouwd, zijne werken rijkelijk vermenigvuldigd en met commentaren voorzien, legenden gedicht, die Allah, Zijnen Gezant en Zijne heiligen, het zegel lieten drukken op de autoriteit, die men alom toekeende aan Ghazâlî, vooral aan zijn hoofdwerk, den Ihjâ'. De storm, die nu onlangs opstak onder de geleerden van de Azhar-moskee tegen de stoutheid van een jong geleerde, die het waagde, Ghazâlî's stelsel aan een scherpe critiek te onderwerpen en zijn grooten invloed op het geestelijk leven der Moslims als een betreurenswaardig feit voor te stellen, bewijst duidelijk genoeg, dat nog in onzen tijd de Islam zich, zoo ál, dan toch niet zonder hevige schokken, aan Ghazâlî's invloed onttrekken zal.

Wij willen nu trachten, door een beknopt overzicht den lezer een denkbeeld te geven van geest en strekking der critiek van Ghazâlî's ethiek door Zekî Mubâarak. Reeds de inleiding brengt ons in kennis met de leidende gedachte van den criticus. Ghazâlî's leeftijd valt ongeveer samen met de groote vernederingen, die de Islam door de eerste kruistochten ondervond. De Islam was in zichzelf jammerlijk verdeeld (het Sji'itische chalifaat der Fatimieden van Egypte tegenover het Soennitische der Abbasieden te Bagdad; verder politieke verbroekeling in tal van staten en staatjes, die elkaar, meestal onder het voorwendsel van verdediging van den waren godsdienst tegen dwaalleeringen, bestrijden) en leed in verband met dien politieken achteruitgang aan geestelijke verslapping. De meerderheid der geleerden zoowel als der leeken leefde in eene wereld van phantasie, van geloof aan onwerkelijke dingen, droomgezichten, legenden; Ghazâlî zelf geeselt de heerschende schijnvroomheid en jacht naar wereldsch voordeel der geestelijke leidslieden in zijne omgeving. Te midden van dat alles predikt nu de groote man, die voor het geestelijke leven van den Islam der eerstvolgende eeuwen de gids zal worden . . . wereldverzaking!

Dr. Zekî geeft omtrent hem eenige biographische bijzonderheden, noemt de plaatsen in het Oostelijke deel der Moslimsche wereld, waar hij gewoond heeft, de groote leeraars, wier lessen hij genoot, eenige beroemde mannen, die in denzelfden tijd elders leefden en wier werken hen overleefd hebben. Hij wijst erop, dat Ghazâlî's vader zich onderscheidde door naieve vroomheid en eerbied voor de Soeffi's, zijn broeder er zijne eer in stelde, de nederige dienaar van

de broeders van het mystieke leven te zijn, zoodat Ghazâlî door erfelijken aanleg zoowel als door in zijn prille jeugd ontvangen indrukken reeds vroeg voor mystieken invloed ontvankelijk zal zijn geworden. Aan de hand van Ghazâlî's eigen getuigenis in zijn *Munqid* (zie hierboven bladz. 211) beschrijft hij dan diens wetenschappelijke ontwikkeling en zijne geestelijke worsteling om zekerheid; zijn twijfel aan de waarde van geestelijk gezag, aan die van zinnelijke waarneming, van logische redeneering; eindelijk zijne verlossing door het wonder der inwendige verlichting, die God hem schenkt. Niet de studie van de werken der groote mystici, waarin Ghazâlî zich overigens met ijver verdiepte, maar de zuiveringsarbeid, dien hij aan zijn eigen ziel ten koste legde, was het, die hem voor de opneming van dit hemelsche licht ontvankelijk maakte. Dr. Zeki vestigt er de aandacht op, dat deze bekeering van Ghazâlî en de samenstelling der werken, waaraan hij zijne blijvende beteekenis te danken heeft, viel in den tijd, waarin hij lichamelijk ziek en geestelijk afgemat was.

Welke bronnen stonden Ghazâlî bij de vorming zijner denkbeelden over ethiek ten dienste? De vóór-Islamische poezie bevat hier en daar ethische stof, de Qorân is vol van uitspraken met moreele strekking, en wordt ook in dit opzicht aangevuld door de overlevering. De plichtenleer (*Fiqh*) levert uit den aard der zaak eene belangrijke bijdrage, en zedekundige werken van vreemden oorsprong, zooals Kalilah wa Dimnah, vonden in de Moslimsche wereld gretige lezers. Meer dan Ghazâlî wel wilde weten heeft hij aan de door hem zoo heftig, en dus onbillijk, bestreden filosofen ontleend: den weg van het ware midden, de indeeling der deugden en ondeugden, die rechts en links van dien weg liggen, enz. Bij de beoefening der philosophie is Ghazâlî afgeweken van den Moslimschen, overigens ook door hem erkenden regel, dat men eene wetenschap slechts onder persoonlijke leiding van een leeraar naar behooren beoefenen kan; hij leerde haar alleen uit de boeken kennen. Daaraan schrijft Dr. Zeki zijne verachting der wijsbegeerte toe. Wanneer hij nu, in weerwil van die ergerlijke onderschatting toch veel van Al-Fârâbî en Ibn Sînâ overneemt, ja Ibn Maskawaih soms woordelijk naschrijft, dan tracht Ghazâlî dit te rechtvaardigen met de bewering, dat de wijsgeeren der Grieken het schoone en goede, dat zij leeren, ontleend hebben aan oudere profeten en door Allah verlichte Şœfi's, maar dat zij dit met hunne goddelooze dwalingen vermengd hebben. De bekende „Verhandelingen der Reinen” (*Rasâ'il ichwân aş-şafâ'*), die wijsgeerige encyclopedie, welker oorsprong men wel met de secte der Bâtiniëten in verband heeft willen brengen, is ook aan Ghazâlî

bekend geweest, en heeft op sommige zijner voorstellingen invloed gehad. Zijne afhankelijkheid van het Soefisme wordt door Ghazâlî oprecht erkend. Dr. Zekî beschouwt het Soefisme als een den tuin des Islams binnengedrongen onkruid, een mengelmoes van Perzische, Grieksche en Indische elementen, dat bij Moslimsche asketen ingang heeft gevonden. Volgens de Soefi's wordt de vereischte reiniging der ziel door de opvolging der levensregelen van den Islam niet verkregen, tenzij men daaraan toevoegt verzaking van de wereld en van dit leven, welke zonder afscheiding van de maatschappij niet te bereiken is. Hetgeen Ghazâlî's bestrijders onder zijne tijdgenooten in hem afkeurden, is bijna geheel uit den invloed van het Soefisme te verklaren: Ghazâlî maakt van den Islam, die zijne belijders tot overwinning en heerschappij wilde opvoeden, eenen godsdienst van slaven. Dr. Zekî noemt een aantal beroemde Soefi's, aan wier werken Ghazâlî veel heeft ontleend: van dezen stelt hij Abû Tâlib Al-Makkî, wiens Qût al-qulûb bijzonder veel tot den Ihjâ heeft bijgedragen, en Al-Qusjairî, van het gebruik van wiens Risâlah verschillende geschriften van Ghazâlî de sporen vertoonen, veelszins boven Ghazâlî.

Meer dan op iets of iemand anders beroept Ghazâlî zelf zich op den Qorân, de Overlevering van den Godsgezant en de gewijde geschiedenis, maar de geest van hetgeen hij aan al die citaten vastknoopt, is zijn eigene, Soefische. Ook het Evangelie is hem niet onbekend, en daaraan heeft hij zijne gunstige beoordeeling door iemand als Dr. Zwemer te danken. Maar, gelijk de Moslimsche traditie aan Mohammed allerlei toedicht, zoo heeft de Christelijke overlevering, ook die der bestaande Evangelien, een phantastisch Christusbeeld ontworpen, en zij schrijft aan Jesus uitspraken en regelen van negatieve, wereldverzakende strekking¹⁾ toe, die door geen Christen of Moslim ter wereld worden nageleefd. Die absurde voorschriften zijn het nu juist, die Ghazâlî bij voorkeur citeert en tot de zijne maakt, in strijd met den waren geest des Islams.

Dr. Zekî noemt eenige van de voornaamste werken van Ghazâlî, waarin zijne ethiek op eene of andere wijze tot uitdrukking is gekomen²⁾ en staat dan even stil bij den hem eigen betoogtrant. Eene leer, die Ghazâlî wil bestrijden, ontwikkelt hij eerst persoonlijk

1) Bijv. Matth. V: 39, 41.

2) Bovenal de hierboven vaak genoemde Ihjâ' en de later, op verzoek van leerlingen ter verdediging van den inhoud van dat werk tegen zijne bestrijders daaraan toegevoegde Imlâ', dan de Mizân al-'amal, dien Zekî wegens zijn beknoptheid en indeeling boven den Ihjâ' stelt; de Mi'jâr al-'ilm, de Kitâb al-arba'in, die deel uitmaakt van het grootere werk: Djawâhîr al-Qur'ân; dan de Minhâdj al-'âbidîn, die door velen als niet werkelijk door Ghazâlî geschreven beschouwd wordt, maar die in ieder geval bijzonder veel teekenen

zoo objectief, dat hem daarvan wel eens een verwijt gemaakt werd, omdat naieve lezers gevaar zouden loopen, de dwaling voor waarheid te gaan aanzien. Waar hij deugden wil aanprijzen is hij, als Smiles, van oordeel, dat historische voorbeelden machtiger trekken dan abstracte leeringen. Zijn stijl is vulgariseerend: door smakelijke vergelijkingen tracht hij zijne Soefische droomerijen ingang te verschaffen. Ghazâlî's geschriften zijn vol van herhalingen en missen eenheid van doel. Nu eens komt de eerbied voor de Wet en de Openbaring sterk naar voren, dan weer zinkt alles weg in mystieke speculatie, hoewel Ghazâlî dikwijls zegt, dat deze voor beschrijving in woorden onvatbaar is en liever onbesproken moet blijven. De *Ihjà'* bevat, ook naar Ghazâlî's eigen schatting, het voornaamste van hetgeen hij over onderwerpen van ethiek te zeggen had. Van hetgeen de veroordeelaars van Ghazâlî uit diens eigen tijd op hem aan te merken hadden, somt Dr. Zekî een twintigtal punten op, deels over zoo nietige quaesties als een voorschrift betreffende het snijden der nagels, deels over zoo wijsgeerige onderwerpen als de vraag, of eene betere wereld dan deze, door God geschapene denkbaar is. Ghazâlî's negatieve antwoord op deze laatste werd hem door velen als ongeloof aangerekend.

Voor al nam men het Ghazâlî kwalijk, dat hij zich onbeschroomd op onechte tradities beroept (men somde er wel 600 op) om zijne beschouwingen met het gezag van den Profeet te schragen. In zijn apologetisch geschrift (de *Imlâ'*) geeft Ghazâlî geen enkel der tegen hem ingebrachte bezwaren toe, met uitzondering van de hem aangewreven zwakheid op grammatisch gebied, die hij deemoedig erkent. Terecht (volgens Zekî) heeft men Ghazâlî van tegenstrijdigheid in zijne uitspraken beschuldigd; onze criticus wil die, voor een deel althans, uit de ziekelijkheid van zijne constitutie verklaren.

Bij de waardeering van menschenlijke handelingen bedient Ghazâlî zich soms van de bekende vijf categorieën der Wet: geboden, aanbevolen, geoorloofd, laakbaar, verboden; soms echter laat hij het bij de onderscheiding in goed, slecht en geoorloofd. Hij bestrijdt

van geestelijke zwakheid vertoont; de vorstenspiegel at-Tibr al-masbûk, waarvan de echtheid ook door sommigen betwijfeld wordt; de *Munqid*, waarin de meester verslag doet van zijne geestelijke crisis en hare overwinning, verder al-Mustasfâ over de grondslagen van den godsdienst, en de *Misjkât al-anwâr* die den lezer geheel brengt in het anders door Ghazâlî met zekere angstvalligheid vermeden terrein der zuiver speculatieve mystiek. Dr. Zekî wijst erop, dat ongetwijfeld bestrijders van Ghazâlî te kwader trouw geschriften op zijnen naam in omloop gebracht hebben met het doel, de wereld van het kettersch karakter zijner leer des te gemakkelijker te overtuigen.

de Moë'tazilieten in hunne leer der onderscheiding van goed en kwaad door de rede, en wil slechts weten van door de Openbaring gegeven criteria, zoodat men zonder openbaring alleen zou kunnen spreken van doelmatig en ondoelmatig, terwijl dan het doel zou worden aangewezen door het eigenbelang van het handelend individu. Dr. Zekî stelt hiertegenover, dat de Openbaring alleen wil leiden tot het goede, hetwelk dus a priori als zoodanig moet bestaan. Volgens Ghazâlî zou ontucht prijszenswaard zijn indien de Openbaring het zoo wilde. Hoe waardeloos wordt de menschelijke persoonlijkheid, wanneer zij niet in zichzelf een maatstaf heeft om goed en kwaad te onderscheiden! De verklaring van alle geopenbaarde wetten staat bloot aan misverstand en zinsverdraaiing; hoe nu, indien de rede niet souverain ware in de onderscheiding? Bij Ghazâlî komt het geweten, de innerlijke overtuiging niet tot zijn recht. Voor hem is kwaad hetgeen schaadt; leugen is dus geen kwaad dan in zoover zij nadeel berokkent, tenzij de Openbaring het anders vaststelt. Wel acht hij straffeloos, wie in onwetendheid slechte handelingen begaat, maar hij verklaart Al-Fârâbî en Ibn Sînâ voor ongeloovigen, omdat zij overtuigd zijn van de waarheid eener leer, die hij als valsch beschouwt.

In weerwil hiervan stelt Ghazâlî toch vaak weder met behulp zijner rede vast, wat goed en kwaad is. Zoo beveelt hij, op grond van zijn Soefische levensbeschouwing de uiterste onthouding van spijs en drank aan als een middel om reeds in dit leven het lichamelijke te dooden.

Ghazâlî kent irâdah in den zin van het mystieke streven naar volmaking, waarvoor men zich allereerst van vier hinderpalen moet bevrijden: bezit, aanzien, zonde en erkenning van uiterlijk gezag. Maar in ander verband bezigt hij irâdah ook voor den menschelijken wil, die elders bij hem wordt aangeduid als vermogen tot handelen, bedoeling, streven. De handeling verklaart hij soms genetisch uit 1. kennis of wetenschap, 2. macht en wil, 3. handelen. In dezen samenhang beoordeelt hij de waarde der handeling geheel naar den wil, de bedoeling, dat is naar de beteekenis, die zij heeft voor de vorming van het gemoed. Vreemd doet het aan, Ghazâlî met veel nadruk te hooren spreken over de opvoeding van den menschelijken wil, waar hij toch de orthodoxe leer verdedigt, volgens welke alléén Allah's wil oorzaak is van alle handelingen der menschen, die zelve slechts het vrij zinledige vermogen van kasb, toeigening bezitten, waarop de leer hunner verantwoordelijkheid gebaseerd wordt. Soms schijnt hij hoog gezag toe te kennen aan de dhamîr, het geweten, en stelt hij het advies, de fatwa van het innerlijk

boven dat der schriftgeleerden, maar hij verheft zich dan toch niet tot de erkenning van eene algemeen menschelijke innerlijke stem, maar neemt weer spoedig zijne toevlucht tot gewijde teksten als hoogsten maatstaf.

Men weet bij Ghazâlî ten slotte niet, of eene daad goed is of slecht om de gevolgen of wegens de bedoeling alleen. Goede daden kunnen slecht worden wegens de bedoeling, maar bij het begaan van zonden is de zondaar vaak schuldig, zonder dat hij weet, waarom. Het doel heiligt soms de middelen: er zijn gevallen, waarin leugen, achterklap, laster geoorloofd worden. Soms is het verrichten eener goede handeling zonder de ware bedoeling aan te prijzen als middel om door de gewinning aan het goede het karakter te vormen.

Ghazâlî kent de ethiek niet als een zelfstandig gebied met eigen beginselen, waarden, wetten, zooals Aristoteles en de latere filosofen. Hij spreekt van den „waren weg naar de andere wereld”, „de wetenschap van de eigenschappen van het gemoed”, „de geheimenissen der godsdienstige betrekkingen”, „de zeden der vromen”. De goede zede is de beheersching der reflexie, der passie en van den toorn, het uitroeien van slechte gewoonten, het zich aanwennen van deugden; of wel: de gesteldheid of innerlijke gedaante der ziel, waardoor van zelf goede daden van haar uitgaan. Nu eens denkt Ghazâlî zich de menschelijke natuur als eene tabula rasa, dan weer als geneigd tot het goede, zoodat de slechte neiging als abnormaal geldt. Bij sommigen, zooals de profeten, noemt hij die natuur volmaakt, vergetend, dat de Qorân telkens van zonden der profeten gewaagt, en dat de providentieele „behoeding” (îsmah) der profeten voor zonde alleen betrekking heeft op zulke gebreken, die hen voor de vervulling hunner goddelijke zending ongeschikt zouden maken. En wat zou het nut der door hem aanbevolen opvoeding der ziel zijn, indien zij niet de neiging had tot zonde zoowel als tot deugd? De mogelijkheid van het kunstmatig gewennen der ziel aan het goede en edele wordt door Ghazâlî op de door hem geliefkoosde wijze gedemonstreerd aan het voorbeeld van den beroemden calligraaf, die zonder inspanning en als van nature een bewonderenswaardig kunstwerk op het papier werpt, maar wiens eerste beoefening dier edele kunst bestond in het zorgvuldig nabootsen, letter voor letter, van goede modellen.

Zijne eigen gebreken leert de mensch het best kennen door de critiek van vijanden, door verkeer onder de menschen en ernstig zelfonderzoek naar aanleiding van slechte hoedanigheden, die hij bij hen meent op te merken, maar vooral ook door zich voor geestelijke leiding toe te vertrouwen aan een leeraar (sjaich, mursjid) van

hoog zedelijk gehalte en beproefde menschenkennis, die als een goed geneesheer zijne voorschriften weet aan te passen aan de geaardheid zijner verschillende patienten.

Doel van Ghazâlî's ethiek is alleen het eeuwige heil van het individu; de goede gevolgen voor de maatschappij beschouwt hij als van ondergeschikt belang. De geloovige moet in al zijn doen en laten streven, niet naar de geneugten van het Paradijs als hoogste doelwit, maar naar Gods welbehagen. Of hetgeen hij ten bate van zieken en armen doet, hunnen nood werkelijk lenigt, doet minder ter zake; het komt erop aan, dat hij Gods gunst en niets anders zoekt.

Bij de bepaling en de indeeling der deugden houdt Ghazâlî zich aan het Aristotelische midden tusschen twee uitersten, onder aantekening, dat er ook tegenstellingen zonder middenterm zijn, zooals rechtvaardigheid en onrechtvaardigheid. Aan Plato herinnert de door hem aanbevolen navolging van een volkomen model, en als zoodanig geldt hem natuurlijk de Gezant Gods. Hij kent vier hoofddeugden en een groot aantal afgeleide; meestal zijn het passieve eigenschappen: armoede, wereldverzaking, Godsvertrouwen, vrees, nederigheid, altemaal hoedanigheden, die lijdzaamheid en zwakheid aankweeken, maar ongeschikt zijn om leiding te geven aan het maatschappelijk of staatkundig leven. Den hoogsten graad der deugd reserveert Ghazâlî voor de profeten, en op hen volgen in rang de Soefî's. Dr. Zekî geeft nu getrouw de beschouwingen weer, die Ghazâlî aan de voornaamste door hem opgesomde deugden en ondeugden vastknoopt. Zoo komen bijv. zes vormen van waarachtigheid (*şidq*) ter sprake en een nog grooter aantal vormen van *şabr*, waaronder zoowel passief geduld als actieve volharding verstaan moet worden, en deze leidt Ghazâlî, ongeveer zooals Socrates alle deugden uit kennis doet ontstaan, uit het tot diepste overtuiging (*jaqîn*) geworden geloof af. Bijzonder uitvoerig is Ghazâlî over het Godsvertrouwen (*tawakkul*). Wel prijst hij geen volstreckte veronachtzaming der oorzaken en middelen aan, en maakt hij een onderscheid tusschen den graad van *tawakkul*, waarnaar de alleenstaande man kan streven, en dien van den paterfamilias; maar hij gaat toch soms zeer ver in de aanbeveling van eene passieve houding tegenover het leven. Met eene geheel bevredigende beoefening dezer deugd acht hij het onvereinigbaar, dat men voor een jaar van levensmiddelen voorzien zou zijn, en eenen voorraad voor veertig dagen te bezitten acht hij uit dat oogpunt bezien bedenkelijk. Wanneer volken hun leven gingen inrichten naar de lessen van dezen grooten

imâm, vraagt Dr. Zekî, wat zou er dan van de economie terechtkomen? Ghazâlî zegt wel dikwijls, dat hij den maatstaf van Openbaring en rede hanteert, maar inderdaad komt zijne wijsheid uit de cellen der Soefi's. Van denzelfden geest getuigt de breedvoerige behandeling der ondeugden in den Ihjâ'.

De verhouding tusschen wetenschap en practijk wordt door Ghazâlî niet altijd op dezelfde wijze voorgesteld. Hij onderscheidt practische en bespiegelende wetenschap: beiden zijn echter geheel van deze wereld afgewend en op de andere gericht. De practische moet leiden tot godsdienstige handelingen, de bespiegelende tot kennis en aanschouwing van de realiteiten, die in hoogere sferen liggen. Miskend worden geschiedenis, rechtskunde, physiologie, psychologie, enz. Zelfs de studie der Moslimsche wet wordt bij hem tot een wereldsch bedrijf, noodig alleen omdat de menschen nu eenmaal verdorven zijn. Hij vergeet, dat de Profeet een wetgever was, die met behulp zijner wetgeving de geloovigen tot aanzien wilde brengen, en dat Allah zelf in den Qorân de geloovigen laat bidden om „eene goede gave in deze wereld en eene goede gave in de andere wereld”¹⁾, zonder de eene bij de andere achter te stellen. Neen, zegt Dr. Zekî, wij kunnen alle Moslims niet genoeg vermanen tot voorzichtigheid bij het lezen van de boeken der schriftgeleerden van voorheen, want de meesten hunner zijn onbekend met politiek en economie; of waar zijn hunne standaardwerken over staatkunde en staathuishoudkunde en waar treft men bij hen een scherp inzicht aan in het leven der gemeenschap op ervaring betreffende de menschelijke natuur? Zij achten die alleen aanwezig bij de asketische, in uiterlijke vroomheid opgaande zoekers naar het Paradijs, die behagen scheppen in armoede en zich tevreden stellen met bedelarij²⁾.

Ten aanzien der schoone kunsten komt Ghazâlî na langdradig wikken en wegen tot de conclusie, dat zij soms geoorloofd zijn, mits matig en zonder hartstocht beoefend of dienstbaar gemaakt aan het wekken van mystieke emotie. Alsof muziek, zang en dans zouden kunnen bestaan zonder kunstenaars, die zich geheel daaraan wijden! De meeste kunsten en „profane” wetenschappen waardeert hij als ambachten, welker intensieve beoefening licht hoogmoed kweekt. Hare beteekenis voor de vorming van den smaak en van het karakter ziet hij geheel voorbij.

De paedagogiek van Ghazâlî — waarbij, in den geest van zijnen tijd, de vrouw geheel vergeten wordt — bepaalt zich tot vrij simpele

1) Qorân 2: 197 2) Bladz. 262

raadgevingen. Bij de kinderen moet men bescheidenheid, netheid, soberheid in spijs, drank en kleding en goede manieren aankweeken, aandringen op het gebruik der rechterhand bij het eten, liefst hen witte kleederen laten dragen, hen reeds jong gewennen aan het vervullen der godsdienstplichten, hen geestelijk voeden met stichtelijke lectuur: Qorân, Overlevering en verhalen over vrome mannen, wereldsche, vooral erotische poëzie verre van hen houden, enz. De jeugd wordt door zijn stelsel bewaard voor weekheid en verwijfde zeden, maar daar al de dus gekweekte energie dienstbaar wordt gemaakt aan voorbereiding tot den dood en het andere leven, is deze opvoeding toch slechts berekend op de vorming van mannen, die zwak en hulpeloos staan tegenover den levensstrijd, die hen wacht, terwijl de Islam in de wereld kwam als de godsdienst der wereldveroverende krijgslieden.

Zij, die door de omstandigheden aangewezen zijn om zich met wereldsche vakken, kunsten of ambachten bezig te houden, behoorren in de vervulling van welke taak het zij, volgens Ghazâlî, steeds alleen bedacht te zijn op het verwerven der gunst van Allah. De beoefenaars der eenig ware wetenschap, welke is die der hoogere wereld, doen het best door zich daaraan te wijden ver van hun geboorteplaats, buiten aanraking met hunne familie om niet te zeer aan afleiding blootgesteld te zijn, en zich kinderlijk over te geven aan de leiding van hunnen leeraar. In dit verband worden de eischen besproken, waaraan de leeraar moet voldoen en daarbij ontbreekt het niet aan nuttige wenken, al komt er ook nu en dan iets bij voor, dat den modernen mensch vreemd in de ooren klinkt, zooals de waarschuwing tegen de beoefening, door den student, van meer dan één vak tegelijk. Ook hier treft het telkens weer, hoezeer het Ghazâlî ontbrak aan het inzicht, dat de mensch geschapen is om van deze wereld te maken, wat hij kan.

De rechten en plichten van den mensch worden in den Ihjâ' met groote uitvoerigheid behandeld en uitgewerkt voor alle standen en verhoudingen in het leven. Bijzondere aandacht vestigt Dr. Zeki op de vermaning, dat men slape in de houding, waarin het lijk gelegd wordt in het graf, en met zijn testament onder het hoofdkussen; dit past wel bij Ghazâlî's geringschatting van het aardche leven en zijne beschouwing van den dood als eene gave Gods. De plichten jegens medemenschen worden steeds met het oog uitsluitend op de broeders in het geloof, de mede-Moslims uiteengezet. Wel bestaan er van Ghazâlî wetgeleerde adviezen, waarin hij krachtig opkomt voor gelijkstelling in rechte van aan het Moslimsche staats-

gezag onderworpen niet-Moslins (*dimmi's*) met Moslins, en kan men daaruit afleiden, dat de opgesomde plichten van het individu ook jegens hen gelden, maar uitgesproken wordt dit in den *Ihja'* niet, en de overige ongeloofigen blijven geheel buiten beschouwing. Alleen de plichten jegens bureu worden uitdrukkelijk ook ten aanzien van andersgeloofige bureu ingescherpt. Tot in kleine bijzonderheden somt Ghazâlî de plichten jegens kinderen, ouders en verdere bloedverwanten op. Het gedrag van den koopman bindt hij aan regelen, die meer met de eischen der ethische mystiek dan met die van den handel rekening houden; toch toont hij hier iets meer socialen zin dan bij andere onderwerpen.

Voor reizigers worden voorschriften gegeven, die ten nauwste samenhangen met de primitieve middelen en wegen van verkeer in de elfde eeuw. Aan vorsten en ministers wordt, behalve een vroom gedrag, met nadruk strengheid aanbevolen, die tegenover het toenemende bederf in de maatschappij onmisbaar heet; ook de overige staatsdienaren zien zich het pad der deugd gewezen. In het algemeen deelt Ghazâlî over staatsdienaren de ongunstige meening, die in de kringen der beoefenaars van de gewijde wetenschappen van den Islam door alle eeuwen heerschte, en hij geeft dan ook de noodige aanwijzingen, hoe de vromen zich het best aan de gevaarlijke aanraking met deze soort menschen kunnen onttrekken, en hoe zij hebben te handelen, wanneer zij tot verkeer met die gewoonlijk onrechtvaardige wereldlingen gedwongen zijn.

Zeer laag stelt Ghazâlî de vrouw, die hij eigenlijk alleen beschouwt uit het oogpunt harer bestemming voor de soort van slavernij, die het huwelijk is; hij bespreekt haast uitsluitend hare echtelijke plichten en die van haren echtgenoot jegens haar. Haar man moet zorgen voor haar onderwijs in de beginselen van den godsdienst, wanneer het haar daaraan ontbroken heeft; overigens wordt hare opvoeding met stilzwijgen voorbijgegaan, evenzeer als de plaats der ongetrouwde vrouw in de maatschappij. Den man wordt zachtheid, vriendelijkheid en het verdragen van haar onverstand aanbevolen, te meer, daar hij boven haar zoozeer bevoorrecht en zij tegenover hem zoo machteloos is. Hij schenke haar het genot van lekker eten, overdrijve niet in uiting van ijverzucht, maar hij mag haar gerust het uitgaan verbieden, zelfs naar markt en moskee, want weliswaar gingen in Mohammed's tijd de vrouwen naar het bedehuis, maar, had de Profeet het latere zedenbederf gekend, dan zou ook hij dit verboden hebben.

Van vriendschap onderscheidt de *Ihja'* verschillende soorten, naar de motieven, waaruit zij ontspruit. De ware vriendschap is „liefde

in God", en men kan zich licht denken, welke plichten een man van Ghazâlî's vroomheid daaraan verbindt.

Met instemming vermeldt Dr. Zeki, dat Ghazâlî het huwelijk onder meer tot de middelen van zelfopvoeding van den mensch rekent, inzonderde het zelfbeheersching eischt en zorg voor anderen, lasten leert torsen, waartegenover het dan weer lusten te genieten geeft.

Den mensch wordt verder voor eene reeks van gevallen de weg gewezen tot herstel van door hem begaan onrecht, soms met, soms zonder medeweten van den verongelijkte. Eindelijk staat Ghazâlî ook uitvoerig stil bij den plicht der *hisbah*, dat is het in daad of woord bestrijden van alle tegen de inzettingen van den godsdienst indruischende toestanden of handelingen, waarvan men getuige is en waartegenover men niet geheel machteloos staat. Ieder geloovige behoort in dit opzicht al datgene te doen, waartoe hij in staat is, zonder in opstand te komen tegen de gestelde machten in den staat. Ghazâlî gaat tamelijk ver in het toestaan der gebruikmaking van geweld bij de bestrijding van ongerechtigheden ook aan personen, die niet met eenig gezag bekleed zijn.

De strijd tusschen Ghazâlî's vereerders en zijne verachters laat zijne hoog geroemde werken over de Wet en over verschillende andere vakken van wetenschap ter zijde, maar heeft den *Ihjà'* en zijne *Soefische* geschriften van kleineren omvang tot objecten. In hoofdzaak was het een strijd tusschen Wet en Mystiek. Degenen, die met Ibn Al-Qajjim († 1350 n. C.) Ghazâlî een verwarden babbelaar noemen, zijn *faqih's*, en degenen, die zich aansluiten bij As-Subkî († 1370 n. C.), die in een droomgezicht vernam, hoe Mohammed zijnen voorgangers Mûsâ en 'Isâ (Mozes en Jezus) de loef afstak met erop te wijzen, dat een man als Ghazâlî tot zijne gemeente behoorde, waren *Soefi's*. Het hevigst was zijne bestrijding in het Westen; daar werden zijne boeken in het openbaar verbrand en zijn naam vervloekt. Abû Abdallah Al-Ma'zarî († 1141 n. C.) sprak een breed gemotiveerd, scherp afkeurend oordeel over hem uit en verklaarde, dat de *Ihjà'* heen en weer schommelde tusschen rechtzinnige leerstellingen en de bedenksels van filosofen en mystieke droomers. De beroemde wijsgeer Ibn Roesjd (Averroës) verdedigde tegen Ghazâlî zijne voorgangers Al-Fârâbî en Ibn Sînâ. Ibn Taimijjah, de groote bestrijder der heiligenvereering en van andere nieuwigheden, wiens uitspraken de Wahhabieten geheel tot de hunne maken, en diens leerling Ibn Al-Qajjim zijn fanatieke bestrijders van den *Ihjà'*. De eerste beweert, dat Ghazâlî tegen het einde van zijn leven tot betere gedachten is gekomen. Zulke legenden vormden

zich dikwijls om de nagedachtenis van een beroemd en geëerd man in kringen, die zijne leerstellingen verwerpelijk achtten. Meer teekenend nog voor de stijgende waardeering van Ghazâlî's hoofdwerk zijn de vele verhalen, die zijne bestrijders in droomvisioenen laten verschijnen om na hun dood te getuigen van hun berouw over hunne miskennis van den man Gods, die in steeds breedere kringen als een heilige werd vereerd. De Ihjâ' werd als een soort openbaringsboek geprezen en gelezen, geëxcerpeerd en gecommenteerd, en in de Azhar gedoceerd. Wijlen de modernistische Azhar-professor Muhammad Abduh wist aan Ibn Maskawaih's wijsgeerige ethiek (Achlâq) eene plaats naast den Ihjâ' te verzekeren op het programma van de Azhar, maar na zijn dood heeft men Ibn Maskawaih geschrapt en den Ihjâ' gehandhaafd. Men ziet hieruit, meent Dr. Zekî, dat de geest van het onderwijs aan de Azhar niet geschikt is om den Islam te bezielen tot het nieuwe leven, waarnaar hij snakt. Onder de Westersche orientalistten telt Ghazâlî ook oprechte bewonderaars zooals de hierboven reeds genoemde Dr. Zwemer, Carra de Vaux, Paul Casanova, enz.

Het dertiende hoofdstuk van Dr. Zekî's boek, dat tevens het laatste der eigenlijke dissertatie is, vergelijkt de door Ghazâlî ontwikkelde denkbeelden met die van een aantal nieuwere wijsgeeren, en wel: Descartes, Spinoza, Gassendi en Malebranche, Pascal, Hobbes, Butler, Carlyle. Bij de keuze der te vergelijken wijsgeeren moet het toeval wel eene belangrijke rol hebben gespeeld; stellig ook de omstandigheid, dat Dr. Zekî de werken van Westersche geleerden alleen kent, voor zoover zij in het Fransch geschreven of vertaald zijn, en de filosofen hoofdzakelijk uit het handboek van Paul Janet. Niemand zal er aan denken, Dr. Zekî van zijne onbekendheid met het Duitsch een verwijt te maken, maar zij veroorzaakt wel eene bedenkelijke leemte in zijne relazen der uitspraken van Europeesche geleerden. Wij kunnen ons eene studie over Ghazâlî nauwelijks denken, waarin geen profijt getrokken wordt van wat in vele der geschriften van Goldziher te vinden is, en wij zijn er zeker van, dat, om maar enkele uit vele te noemen, de studiën van Dr. Tj. De Boer en van Dr. J. Obermann de aandacht van Dr. Zekî zouden hebben bezig gehouden, indien zij voor hem toegankelijk waren geweest. Misschien ware ook voor vergelijking met Ghazâlî menig Duitsch filosoof of theosoof minstens evenzeer in aanmerking gekomen als Hobbes of Carlyle.

Uit die vergelijking vermelden wij slechts, dat Ghazâlî en Descartes volgens Dr. Zekî met elkander gemeen hebben, dat zij in

hunne jeugd onverzadelijk dorstten naar alle voor hen bereikbare wetenschap, dat zij langs gelijke wegen in kwellenden twijfel geraakten aan de waarde van al hetgeen onder de menschen pleegt te gelden als fundament der kennis, met dit verschil, dat Descartes zijne skepsis openlijk beleed, maar Ghazâlî de zijne in het geheim verwerkte. Maar dan gaan hun wegen uiteen: terwijl Descartes zekerheid vindt in de axioma's der rede, komt Ghazâlî tot rust door een onverklaarbaar goddelijk licht, dat in zijn binnenste geworpen wordt en dat hem leidt tot aanvaarding van de droomerijen der Soefi's. Ook Pascal beoefent in zijn jonge jaren alle wetenschappen en beweegt zich, gelijk de jonge Ghazâlî, actief in zijne maatschappij, maar deze eindigt, na zijne twijfelperiode, gelijk zijn Oostersche geestverwant, met eene wereldschuwe levensbeschouwing en begraaft zijne skepsis in de diepten der godsdienstige meditatie. Hij was, evenals Ghazâlî, van ziekelijke constitutie; beiden waren zij niet sterk genoeg om in de aanvaarding van het volle leven voldoening te vinden.

De verdere détails van dit hoofdstuk hebben wij hier niet noodig, daar zij noch op de ethiek van Ghazâlî, noch op de methode van hare beoordeeling door Dr. Zekî nieuw licht werpen. In het voorbijgaan geeft Dr. Zekî nog eens uiting aan zijn ergernis over Ghazâlî's miskenning der filosofen. Terwijl hij overigens de grootste waardeering heeft voor Ghazâlî's oprechte vroomheid en onkreukbare waarheidsliefde, maakt hij op dit punt eene uitzondering: hij rekent het hem als oneerlijkheid aan, dat hij filosofen, die hij zonder hen te noemen naschrijft, als kâfirs ter eeuwige verdoemenis verwijst. Ghazâlî's dogmatiek neemt, althans voor deze wereld, genoegen met het geloof van den onwetende, die louter op gezag de waarheid aanneemt en laat voor de andere wereld alleen den echten imân (innerlijk geloof) gelden, dien geen aardsch beoordeelaar iemand toekennen of ontzeggen kan, maar hij besluit onvervaard tot het ongeloof van oprechte heterodoxen. Ofschoon hij de goddelijke genade zich zelfs laat uitstrekken over vele niet-Moslims, die voor hun dwalen verontschuldigungen kunnen aanvoeren, sluit hij van die genade uit de edelste vertegenwoordigers eener wijsbegeerte, die hij voor dwaling houdt, mannen, aan wier wijsheid hijzelf inderdaad groote verplichting heeft.

Uit het veertiende hoofdstuk, dat Dr. Zekî later aan zijn proefschrift heeft toegevoegd, hebben wij hierboven (bladz. 209) reeds medegedeeld, dat hij daarin elf Egyptische geleerden van naam hun oordeel over Ghazâlî laat uitspreken. Voor ons tegenwoordig doel

is het onnoodig, die uiteenlopende waardeeringen hier weer te geven; echter is er onder hen één, die om eene bijzondere reden onze aandacht verdient. Hij heet Alî Abdarrâziq, en Dr. Zekî roemt hem als een uitnemend Azhar-professor, wiens lessen in de letteren en in de stijlleer hij met veel vrucht twaalf jaren lang heeft gevolgd. Zijn oordeel over Ghazâlî noemt Dr. Zekî met recht neutraal; immers hij bepaalt er zich toe, te constateeren, dat Ghazâlî in den Islam eene geestelijke beweging heeft veroorzaakt, over welker waarde de aanhangers van verschillende richtingen in alle tijden en tot heden toe verschillend hebben gedacht.

Bij Abdarrâziq is intusschen de voorzichtigheid zijner uitspraak stellig niet aan schroom tegenover de publieke opinie toe te schrijven, zooals zonneklaar blijkt uit eene door hem gepubliceerde brochure *Al-Islâm wa Uşûl al-hukm* („De Islam en de grondslagen van het staatkundig gezag”) waarvan de voorrede gedateerd is 1 April 1925, en waarvan hij mij, door tusschenkomst van mijnen oud-leerling Mansûr Fahmî, een exemplaar deed toekomen. Zij behandelt in ongeveer 100 bladzijden de in de laatste jaren zoo actueel geworden quaestie van het Chalifaat, en verkondigt daarover denkbeelden, die in de Moslimsche wereld, en denkelijk ook daarbuiten nog nooit vernomen zijn.

Later hoop ik gelegenheid te vinden, dit geschrift afzonderlijk te bespreken. Hier wil ik volstaan met de mededeeling, dat de auteur de zending van Mohammed als zuiver godsdienstig voorstelt en hetgeen men gewoon is zijne politieke werkzaamheid te noemen, als van geheel ondergeschikten, toevalligen en plaatselijken aard beschouwt. Mohammed heeft volgens hem een godsdienst gesticht, maar geen staat. De Moslimsche staat, onder leiding van zoogenaamde chaliefen of vorsten was zuiver werk van menschen; de Islam verlangt noch dat de geloovigen eene staatkundige eenheid zullen vormen, noch dat een bepaalde staatsvorm in de Moslimsche landen heerschen zal. Theoretisch is de Islam met elken staatsvorm verenigbaar, en practisch heeft hij onder zeer uiteenlopende staatsinrichtingen geleefd. De in den laatsten tijd door vele woordvoerders van den Islam aangeheven oproep der geloovigen tot herstel van het chalifaat, die tot de oprichting van verschillende chalifaats-comité's aanleiding heeft gegeven, vindt in geen enkel geloofs-artikel van den Islam zijnen grond, en niemand heeft aangetoond, dat zulk herstel in het belang van den Islam of van zijne belijders zou zijn. In dit opzicht staat Abdarrâziq vierkant tegenover den bekenden Sajjîd Rasjîd Ridhâ, den redacteur van den *Manâr*, het orgaan van eene soort Mohammedaansch modernisme, dat al bezig

is, ouderwetsch te worden. Abdarrâziq's kijk op de politieke geschiedenis past het best bij de theorie omtrent de verhouding tusschen staat en godsdienst, die men te Angora bezig is om te zetten in practijk.

De schrijver zegt, dat zijne tienjarige werkzaamheid (sinds 1915) als rechter in rechtbanken, die aan het godsdienstig recht overgelaten geschillen behandelen (mahâkim sjar'ijjah) te Cairo hem aanleiding gaf tot het instellen van een historisch onderzoek naar de oudste regeling der rechtspraak in den Islam, en dat dit onderzoek hem leidde tot de conclusie, dat wel beschouwd de Mohamedaansche godsdienst als zoodanig niets met politieke instellingen te maken heeft. Om het even, hoe men over de resultaten van Abdarrâziq's onderzoek moge denken, ieder begrijpt, dat het publiceeren daarvan te Cairo een stout bedrijf moet heeten, stouter nog wellicht dan de uitgave eener afbrekende critiek der ethiek van Ghazâlî. In de doxologie, waarmede de auteur, getrouw aan het vrome gebruik, zijn geschrift begint, heet het dan ook: „Ik getuig, dat er geen God is dan Allah; en ik dien niemand buiten Hem; en ik vrees geen ander dan Hem”; inderdaad was zulk eene onversaagdheid noodig om den storm te trotseeren, waarvan met zekerheid voorspeld kon worden, dat hij over den verdediger van zoo paradoxale meeningen moest losbreken. Die storm is gekomen en schijnt voor Abdarrâziq zeer pijnlijke gevolgen gehad te hebben.

Mijne bespreking van het proefschrift van Dr. Zekî heeft zich bepaald tot een relaas van den inhoud, bestemd bovenal om de strekking ervan te doen kennen. Over Ghazâlî zijn in Europeesche talen zoo vele en zoo degelijke studiën geschreven, dat deze Egyptische essay, hoe verdienstelijk ook in zijne soort, ons over de figuur van den Islamvernieuwer van de vijfde eeuw der Hidjah weinig tot dusver onbekende gezichtspunten kon openen. Ons boezemt deze studie van een Egyptisch geleerde vooral belangstelling in als manifestatie van de beweging der geesten onder de Moslims van onzen tijd. Zij brengt ons in aanraking met de jeugdige Egyptische universiteit, die met alle kracht ernaar streeft, de intellectuele wapenen van het Westen onder het bereik der Mohamedaansche jongeren te brengen en dezen in de behandeling ervan te oefenen. Zij maakt ons getuigen van sommige der gistingsprocessen, die de nieuwe zuurdeesem teweegbrengt. De promotie van Dr. Zekî stelt ons tevens in staat, iets waar te nemen van de reactie dergenen, die aan de nieuwe beweging niet, althans niet vrijwillig en bewust, deelnemen, maar zich angstvallig aan de oude

denkbeelden en idealen vastklampen, overtuigd, dat zij daardoor de zaak van Allah en zijnen Gezant tegen modern heidendom verdedigen. Het diepste motief van Dr. Zekî's geschrift is niet het verlangen om het in de Moslimsche wereld gangbaar geworden beeld van Ghazâlî en het oordeel over diens werk te verbeteren; hij wil de Moslims opwekken om alle krachten des geestes, waarover zij beschikken, in te spannen te einde zich weerbaar te maken en hun eeuwenlangen achterstand in den strijd om het leven in te halen, zich van de banden der vernedering, die hen omknellen, te ontdoen en zich als minstens gelijkwaardigen te plaatsen naast, of als het moet tegenover andere menschengroepen.

Hij is overtuigd, dat de Islam in zijn zuiveren staat aan zijne belijders den juisten weg om tot dit doel te geraken wijst, en hen tot heerschappij in plaats van slavernij wil opvoeden, maar hij acht daartoe noodig een krachtig ontwaken uit den meer dan achthonderdjarigen slaap, waarin politieke en sociale ontaarding de Moslimsche volken hebben doen verzinken. In Ghazâlî meent hij een der hoofdschuldigen aan het in de wereld van den Islam heerschende morphinisme gevonden te hebben. Deze bereidde het slaapmiddel in bijzonder smakelijken vorm en wist het algemeen ingang te doen vinden. Zoo ziet Dr. Zekî den strijd van den ontwaakten Islam tegen den dood, die hem bedreigt, als een kamp der ware wijsbegeerte tegen den Ihjâ' en de daarachter zich scharende droomers.

Anderen zien de tegenstelling geheel anders. In breede kringen wordt het heil gezocht allereerst in herstel van den internationalen band, die alle belijders van den Islam bij zijn eerste optreden in de wereld vereenigde en krachtig maakte. Cairo is het middelpunt van het in verschillende landen zich openbarende streven naar concentratie van allen invloed, waarover de Islam nog beschikt, in een lichaam, dat zooveel de omstandigheden het toelaten, de functie zal moeten vervullen, die eertijds aan het chalifaat was opgedragen. Zij bereiden een te Cairo te houden panislamisch congres voor, waartoe zij uit alle door Moslims bewoonde landen vertegenwoordigers oproepen om zich in gezamenlijk overleg te organiseeren tegenover alle machten in de wereld, die den Islam vijandig of schadelijk zijn. Deze oproep vindt weerklink zoowel onder orthodoxen als onder modernen; de populariteit dezer richting vindt hare natuurlijke verklaring in de nawerking der oudste politieke geschiedenis van den Islam, de steeds levendig gebleven herinnering aan de roemrijke plaats, die de Moslims onder de leiding der eerste chaliefen onder de volken innamen. Tegenover die poging tot het

herleven van politieke idealen, die naar veler oordeel als leten en voor onzen tijd onbruikbaar dienen te worden op-
orgen, komt nu de radicale bestrijding van Alî Abdarrâziq be-
en, dat de zending van Mohammed met geenerlei politiek ideaal
enhangt, dat de politieke gsschiedenis van de Moslimsche wereld
ael buiten den godsdienst om zich voltrokken heeft, en dat staats-
nen en staatsinstellingen van den meest verschjllenden aard zich
den Mohammedaanschen godsdienst verdragen, daarbij niet on-
lelijk blijk gevend van geringe ingenomenheid juist met die
tsvormen, die als chalifaat, soeltanaat, koningschap volgens Ab-
âziq zonder uitzondering uit heerschzucht gesproken en alleen
materieele macht in stand gehouden, den Islam allerminst ten
n zijn geweest.

niemand zal, na kennisneming van het proefschrift van Dr. Zeki
ârak en van de wijze, waarop dat in zijne omgeving werd ont-
gen, kunnen beweren, dat de samenhang tusschen de school en
leven aan de Egyptische Universiteit te Cairo uit het oog ver-
n wordt.

Verschenen onder den titel: Een litterarisch-philosophisch proefschrift der
Cairosche Universiteit, in Gedenkschrift, uitgegeven ter gelegenheid van
het 75-jarig bestaan op 4 Juni 1926 van het Koninklijk Instituut voor
de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië ('s Gravenhage
1926), blz. 36-61.

CLIII

J. Kreemer, Atjèh. Algemeen samenvattend overzicht van land en volk van Atjèh en Onderhoorigheden. Leiden, E. J. Brill. Eerste Deel, 1922. Tweede Deel, 1923.

Eene monographie van ruim dertienhonderd kloeke bladzijden, geïllustreerd met eene overzichtskaart, eenige schetskaartjes, tal van teekeningen en uitstekende lichtdrukken, gewijd aan een gewest, welks oppervlakte ongeveer $\frac{1}{25}$ van Nederlandsch-Indië beslaat en nauwelijks $\frac{1}{70}$ der inwoners van ons Indonesië bevat! Indien de even ijverige als kundige archivaris van het Atjèh-instituut, die bijna zeven jaren besteedde aan het verzamelen en verwerken van zijn materiaal: publicaties over Atjèh, aanvullende gegevens, gedurende een verblijf van $1\frac{1}{2}$ jaar in het gewest uitlevende inlandsche bronnen en uit het gewestelijk archief bijeengelezen — indien de heer Kreemer zijn aanvankelijk voornemen (Deel I, bl. 14) om tot besluit een overzicht der Atjèh-literatuur te geven, niet om redenen van economischen aard had laten varen (Deel II, bl. V), dan zou er nog een aardig boekdeeltje bijgekomen zijn. En dat, ofschoon de stroom der tijdschriftartikelen, brochures en lijvige boeken over dit stuk van Soematra eerst sedert ongeveer een halve eeuw is begonnen te vloeien. Gesteld eens, dat wij beschikten over samenvattende overzichten betreffende de overige gebiedsdeelen van Nederlandsch-Indië, welker omvang in verhouding stond tot den langeren duur van Nederlandsche bemoeienis en het grootere gewicht van daaraan verknochte Nederlandsche belangen, dan zou zulk eene encyclopedie te groot zijn voor de grootste boekenkast.

Niet alleen stroomen van schrijf- en drukinkt hebben in die ruim vijftig jaren om Atjèh's wil gevloeid, maar kostbaar bloed is daar vergoten van duizenden Europeanen, Ambonners, Javanen en anderen, de Atjèhers zelf niet te vergeten; duizenden anderen droegen van een kort verblijf in Atjèh hun verdere leven lang pijnlijke herinneringen mede ten gevolge van verwonding of doorstane ziekte. Van het aantal aldus geofferde of verwoeste levens bevat Kreemer's boek geen een staat noch schatting, en evenmin van de honderden miljoenen Indisch geld, die aan Atjèh besteed of verspild zijn geworden.

De historie beslaat trouwens in dit werk slechts 45 bladzijden; zij vond in andere monographiën zoo uitvoerige behandeling, dat Kreemer zich tot een beknopt overzicht mocht bepalen. Zoo alleen was het hem mogelijk, zijn boek te houden buiten hetgeen men „de politiek“ pleegt te noemen, een gebied, dat door het Koloniaal Instituut en de daaromheen gegroeide instituten om goede redenen angstvallig wordt vermeden. Zoo kon hij tevens zijnen lezers een zeldzaam somber beeld van jammer en ellende besparen, want al wie ook maar tracht van onze halve eeuw in Atjèh eene eenigszins opwekkende voorstelling te geven, die lastert tegen den Heiligen Geest en kan alleen in welbewezen onnoozelheid verontschuldiging vinden, en wie met die recente bladzijden onzer geschiedenis voor zich een loflied op ons koloniaal beleid durft dichten, die stelt een verdacht soort van vaderlandsliefde boven de waarheid.

Op niet minder gespannen voet met de waarheid staan zij, die zichzelf of anderen willen wijsmaken, dat Nederland dan nu toch ten slotte in Atjèh iets kostbaars heeft verworven. Kreemer's objectieve beschrijving van land en volk stelt de ijdelheid in het licht van alle pogingen om in dit land iets groots te ondernemen op het gebied van landbouw of mijnbouw. De onlangs door het Atjèh-instituut uitgegeven brochure „Atjèh's Rijkdom" kan slechts rijkdommen opsommen, die tot het verleden behooren, en zulke, die door sommigen in de toekomst mogelijk geacht worden, indien het gelukken mocht, in den loop der eerstkomende jaren de Atjèhers geheel nieuwe wegen te doen betreden. En dan nog: als alles ging meelopen, dan zouden de Atjèhers gaandeweg genoeg rijst voor eigen gebruik kunnen verbouwen en nog zooveel daarenboven als noodig was om de helft van het voor de koeli's in Deli vereischte quantum te kunnen leveren. De zoo tot stand gebrachte luchtkasteelen zijn van matige afmeting, en of zij ooit in de sfeer der nuchtere werkelijkheid zullen afdalen, blijft minstens problematiek. Zéér problematiek, al ware het slechts omdat de Atjèhers zich ter verwerving van dien nu nog geheel ontbrekenden rijkdom zouden moeten onderwerpen aan de economische leiding der Nederlanders. Het zou onvoorzichtig zijn, zoo iets te verwachten, want, moge het dan in een halve eeuw ten koste van onschatbare offers gelukt zijn, dit arme land met zijn schrale bevolking in materiëelen zin te onderwerpen, van de geestelijke verovering der Atjèhers zijn wij zoo ver verwijderd als ooit.

De Atjèhers beminnen vreemdelingen niet, maar zij haten den Hollander met een zeer bijzonderen haat. Geeft zulk eene gezindheid weinig uitzicht op ontvankelijkheid voor de toegedachte lessen, de velerlei mislukte proeven der Nederlandsche opvoedkunde in Atjèh,

die de verloopen halve eeuw te aanschouwen gaf, zouden zelfs den onverbeterlijksten optimist tot wanhoop stemmen, wanneer hij ze had bijgewoond of wanneer hij eene getrouwe beschrijving er van te lezen kreeg. Een klein staaltje geeft Kreemer (Deel II, bl. 159—169) in de 10 bladzijden, die over het Inlandsch onderwijs handelen; hierbij is echter aan te teekenen, dat die caricatuur van volksonderwijs reeds lang vóór 1907 in Atjèh te aanschouwen was. Met hetzelfde onverantwoordelijke dilettantisme heeft men Atjèhschen arbeid misbruikt om nuttelooze wegen aan te leggen, de paardenschuwende Atjèhsche hoofden gedwongen, zich paarden aan te schaffen, den aankoop van Nederlandsche landbouwwerktuigen aan de bevolking opgedrongen, en, om niet meer te noemen, ook allerlei cultuurgewassen ingevoerd, die hier geen toekomst hadden.

Neen, Atjèh is niet rijk, en wij zullen wijs doen door zelf wat uit te blazen van ons zwoegen van een halve eeuw en de bevolking wat op haar verhaal te laten komen op de wijze, die zij zelve verkiest, al kost het sommigen onzer moeite rondweg te erkennen, dat de onderwerping van Atjèh niet geleid heeft tot het rijgen eener nieuwe parel aan het Nederlandsch-Indische snoer, maar wel tot het leggen in dat parelsnoer van een stevigen knoop, welks gemis gevaar voor uiteenvallen deed ontstaan.

In een gezin geniet niet zelden de minst begaafde, meest weerbarstige zoon het leeuwendeel der aandachtige zorg van alle familieleden. Zoo heeft, wij lieten het in den aanhef uitkomen, Atjèh onder de Nederlandsch-Indische gewesten een onevenredig aandeel in de algemeene opmerkzaamheid genoten. Zoo is het gekomen, dat wij over dit land en zijn bevolking beter ingelicht zijn dan over de meeste andere, en ook daarom is Kreemer's monographie in menig opzicht een model van degelijke en volledige informatie geworden. Op het korte historische overzicht volgt eene beknopte beschrijving der oudheden, hoofdzakelijk grafsteenen met inscripties. De statistisch-geographische beschrijving van het land, met inbegrip van fauna, flora en mineralen beslaat ongeveer 150 bladzijden; 210 zijn aan de eigenlijke volksbeschrijving gewijd, die echter veelszins hare aanvulling vindt in de daarbij aansluitende economische beschrijving (320 bladzijden). Hoofdstuk VI brengt 10 bladzijden over het Inlandsch Onderwijs, Hoofdstuk VII ruim 100 over het Bestuur en de Geestelijkheid, Hoofdstuk VIII 124 over het Recht, Hoofdstuk IX ruim 60 over Plechtigheden en Gebruiken met betrekking tot het huiselijk en familieleven, Hoofdstuk X brengt onder den titel: Het Intellectueel Bezit 232 bladzijden over godsdienst en bijgeloof, ziekten en volks-

geneeskunde, tijdrekening en taal- en letterkunde. Een doelmatige index aan het slot maakt het naslaan gemakkelijk.

Men zou met den schrijver kunnen verschillen over sommige bijzonderheden betreffende de indeeling der stof, bijv. kunnen vragen, waarom de inhoud van hoofdstuk IX niet in de volksbeschrijving werd opgenomen. De hoofdzaak is echter, dat de zaken volledig behandeld zijn en dat men alles met behulp van de inhoudsopgave en den bladwijzer gemakkelijk vinden kan. Voor menigen lezer zal de opgave van alle benamingen in drie talen (Atjèsch, Gajösch, Alasch) eene minder welkome interruptie der beschrijvingen vormen; hij moet zich dan gewennen, bij de lectuur telkens over die greppels heen te springen. Een eenigszins zonderlingen indruk maakt de plaatsing der lichtbeelden. Plaat VI en VII, die eene keur van „Atjèsche sieraden” te aanschouwen geven, staan respectievelijk bij de „Palmen” (Deel I, bl. 176) en bij de „Insecten” (I, bl. 208); onder het lezen van het chapiter „Lekkernijen” (I, bl. 339) krijgt men Plaat XII met „Atjèsche wapens” te zien; ter illustratie van de aan „Paarden” (I, bl. 512) gewijde paragraaf verrast ons Plaat XVI met eene „Atjèsche vrouw aan het weeftoestel.” Meestal wordt weliswaar op de plaat zelve verwezen naar de bladzijde, waarbij die eigenlijk had moeten staan, maar ook dit niet altijd: zoo moet de lezer zelf maar uitzoeken, waar de „Gajösche vrouw met kropgezwel” thuis hoort, die midden in de bespreking van „Het Recht” (Deel II, bl. 400) hare plaats gevonden heeft. Behoudens deze opmerking kunnen wij ook de technische uitvoering van Kreemer's boek slechts prijzen. Wij wenschen hem met de voltooiing van zijn door velerlei onverwachte tijdsomstandigheden bemoeilijkten arbeid van harte geluk en spreken daarbij de hoop uit, dat hij lust en gelegenheid vinde, de litteratuur over Nederlandsch-Indië nog met menige even verdienstelijke monographie te verrijken.

Verschenen in het Tijdschrift van het Kon. Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, 2^e Serie, deel XLI (Leiden, 1924), blz. 456-458.

Beckers rege Mitarbeit an der Lösung der Probleme, welche die Kulturgeschichte des Islam hervorruft, erstreckt sich auf noch nicht ein volles Vierteljahrhundert; seine bedeutendsten Arbeiten erschienen innerhalb von 15 Jahren, zwischen 1900 und 1914. Er steht in einem Alter, das für die Tätigkeit eines verdienstlichen Forschers als hoffnungsvoll zu gelten pflegt. Wenn der Verf. unter solchen Umständen ein „persönlichstes Bedürfnis nach Zusammenfassung seiner weit zerstreuten und schwer erreichbaren Arbeiten“ empfindet und sich deswegen zur Herausgabe seiner gesammelten Schriften entschließt, so ist dies nur dadurch zu erklären, daß er, wie er es selbst ausdrückt, seine Forschertätigkeit mit erst 40 Jahren als nahezu abgeschlossen betrachten mußte, weil er es vorzog, seine Kräfte fernerhin anderen Lebenszielen zu widmen. So sehr wir diesen Entschluß im Interesse der Islamwissenschaft bedauern müssen, so freudig begrüßen wir es, daß Becker sich bemüht hat, uns den Einblick in die Motive und den Überblick über die Resultate seiner Gelehrtentätigkeit durch diese Publikation zu erleichtern.

Die Größe der 19 Kapitel, aus denen sich dieser erste Band¹⁾ zusammensetzt, wechselt von 8 bis zu 80 Seiten; der Form nach bezeichnet sie der Verf. im Vorwort als Forschungsaufsätze, referatmäßige Überblicke und Essays. Die Gruppierung hat sich nach dem Inhalt gerichtet: A. (1—4) Zur Einleitung, B. (5—12) Zur Geschichte und Kulturgeschichte der Chalifenzeit, C. (13—19) Zur Religionsgeschichte des Islam. Natürlich ist keiner von diesen Aufsätzen mit Hinblick auf eine zukünftige Verbindung mit den anderen abgefaßt worden. Dazu lagen die Anlässe, diese verschiedenen Abhandlungen zu schreiben, zu weit auseinander. In der Abteilung A finden sich zusammen der Programmartikel, mit dem der Verf. 1910 seine Zeitschrift „Der Islam“ eröffnete, ein Vortrag und ein Zeitschriftartikel aus den Kriegsjahren und ein 1921 auf dem Deut-

1) Carl Hermann Becker [Staatssekretär im Preuß. Minist. f. Wissensch., Kunst u. Volksbild., ord. Honor.-Prof. an d. Univ. Berlin], Vom Werden und Wesen der islamischen Welt. [Islamstudien. 1. Bd.] Leipzig, Quelle & Mayer, 1924. XII u. 534 S. 8°.

schen Orientalistentage abgehaltener Vortrag. — Abteilung B bringt den deutschen Text des schönen Essays: *The Expansion of the Saracens*, den Becker für die *Cambridge Medieval History* schrieb, seinen vorzüglichen, in der Enzyklopädie des Islam erschienenen Artikel über die Geschichte des muslimischen Ägyptens bis 1788, daneben eine Anzahl von Zeitschriftenartikeln, die namentlich die wirtschaftliche Geschichte des mittelalterlichen Ägyptens, teilweise aus den auch sonst von B. mit Erfolg erforschten Papyrusfunden, beleuchten; endlich drei kritische Aufsätze, in denen B. zu gewissen Fragen archäologischer Art Stellung nimmt. — Von den sieben Schriften, die jetzt unter dem Gesamttitel C. „Zur Religionsgeschichte des Islam“ wieder erscheinen, bilden zwei in ihrer Art vollständige Arbeiten: ein für ein Handwörterbuch verfaßter Abriß der islamischen Religion und der in einer Volksbüchersammlung veröffentlichte lichtvolle Essai „Christentum und Islam“. Letzteres Thema kehrt wieder in einem wichtigen „Forschungsaufsatz“ über christliche Polemik und islamische Dogmenbildung, und in zwei ganz originellen Studien zur Entwicklungsgeschichte des islamischen Kultus, welche zuerst als Beiträge zu Festschriften das Licht erblickten. Die gleiche Bestimmung hatte ursprünglich der Artikel, in dem B. die Wanderungen des *Ubi sunt qui ante nos* durch Bußpredigt und deren Karikatur in Orient und Okzident verfolgt, und den Schluß dieses Bandes bildet ein kurzer kritischer Artikel über das Verhältnis von Korân, Hadîth, Sîra und Tafsîr als Quellen zur Biographie Muhammeds. — Der zweite Band dieser Sammlung soll des Verf.s Arbeiten über den afrikanischen Islam und über die politischen und kulturellen Probleme des heutigen Orients, nebst ausführlichen Namen- und Sachregistern bringen.

So verschieden nun die äußere Form dieser Schriften und die Art der darin behandelten Gegenstände beim ersten Blick erscheinen mögen, so sehr würde man sich täuschen, wenn man meinte, daß bloß die Einheit des Verfassers sie zusammenhält. B. sagt im Vorwort, daß ihm in seiner ganzen literarischen Tätigkeit immer eine zusammenfassende Darstellung: Vom Werden und Wesen der islamischen Welt vorschwebte. Diese Erklärung findet auch in den größeren Arbeiten B.s, die nicht in diesen Sammelbänden reproduziert werden (in den beiden Heften seiner Beiträge zur Geschichte Ägyptens unter dem Islam, und in seinen musterhaften, leider im Ansatz steckengebliebenen Papyrusstudien: Papyri Schott-Reinhardt I) ihre volle Bestätigung. Sie steht auch im Einklang mit dem Charakter der vor 14 Jahren von B. gegründeten Zeitschrift „Der Islam“, durch deren Errichtung er sich um die

Wissenschaft der islamischen Kulturgeschichte ein nicht geringeres Verdienst erworben hat als durch seine eigenen Schriften, und der er, wie zu hoffen steht, nach wie vor seine Mitarbeit nicht ganz entziehen wird. Überhaupt können wir den Abschluß von B.s Forschertätigkeit noch nicht unbedingt als Tatsache hinnehmen; sein Entschluß, nach 15 Jahren angestrengter Arbeit das Feld auf immer zu verlassen, erklärt sich für uns wenigstens zum Teil aus der ihm eigenen Ungeduld. Von Anfang an hat es ihn immer gedrängt, möglichst bald die höchsten Höhen zu ersteigen, um sofort die weitesten Ausblicke zu genießen. Er war sich indessen klar bewußt, daß man dabei in die Gefahr geraten kann, nur die Wälder zu sehen, ohne die Bäume richtig zu unterscheiden. Manchmal hat er sich allerdings auch sogen. philologischer Kleinarbeit liebevoll hingegeben und dabei gezeigt, wie sehr er auch dazu befähigt war. Hiervon zeugen in erster Linie die zahlreichen Arbeiten B.s, die sich auf Ägypten beziehen, sodann aber auch seine Studien über die älteste Entwicklung des Islam außerhalb Arabiens, unter dem Einfluß älterer Kulturen.

Wo solche Erforschung von Einzelheiten etwas lange Zeit beansprucht, da geht aber B. die Geduld aus, und dann zeigen sich die kleinen Schwächen. So z. B. im Abriß der Islamischen Religion, wo die Zusammenpressung eines riesigen Stoffes in allzu engen Raum auch die sonst von B. so geschickt gehandhabte Darstellungskunst hie und da beeinträchtigt hat. S. 340, Z. 19 heißt es mit Recht: „die berühmte Hiğra war keine Flucht“, 8 Zeilen weiter aber: „die Fluchtgenossen werden Muhâğirûn genannt“. — S. 360, Z. 9 heißt es fälschlich: „Fatalismus; arabisch *kisma*“, Z. 12 „die Vorherbestimmung (*kadar*)“ und Z. 25: „sein Dasein“ (das hieße *wuğûd*), statt: sein Wesen (*qât*). — S. 366 unten: „das . . . Ritualgebet mit vorausgehender Waschung“, lies: das in rituell reinem Zustand zu verrichtende Ritualgebet; (falls man nicht rituell unrein geworden ist, ist keine vorausgehende Waschung erforderlich). — S. 367, Z. 10: „Das Fasten von Sonnenaufgang . . .“, lies: vom Zeitpunkt an, wo man einen weißen Faden von einem schwarzen unterscheiden kann. — S. 368, Z. 9: „letztere (die Beschneidung) ist also keine obligatorische Verpflichtung“, lies: ist nach šāfiʿitischem wie nach ḥanbalitischem Ritus obligatorisch, nach ḥanafitischem theoretisch zwar bloß empfehlenswert, praktisch jedoch auch bei den Ḥanafiten als Pflicht geübt. — S. 369, Z. 5 v. u.: „Seit 1517 führt der türkische Sultan den Chalifentitel“. (Es haben die osmanischen Sultane vielmehr das abbasidische Namenchalifat in Ägypten ruhig weiter bestehen lassen, bis es 1543 seines natürlichen Todes

gestorben ist, und auch dann haben sie sich nicht beeilt, sich den Titel selbst anzueignen.) — S. 370, Z. 22: den *walt* der Braut soll man nicht ihren Vormund nennen. Er ist der Vertreter der Interessen, namentlich der Ehre der Familie, welcher Beide angehören; unter gewissen Umständen kann der Sohn *walt* seiner Mutter sein. — S. 373, Z. 22 ist *ṭilsasam* wohl Druckfehler für *ṭilsam*, wie überhaupt auch Druckfehler in diesem Abschnitt häufiger vorkommen als in den anderen. — S. 376, Z. 1: Die Überschrift: „Die *Ḥārīgīten* und *İbādīten*“ erweckt eine falsche Vorstellung, denn die *İbādīten* bilden ja einen von den vier Hauptzweigen, in die sich die *Ḥārīgīten* von altersher teilten. Von noch einem andern Zweige, dem der *Wahbīten*, sind bis heute in Nordafrika Reste vorhanden. — S. 380, Z. 12 v. u. Die *Wahhabitenmacht* kann mit Bezug auf das „kümmerliche Dasein“, das ihr hier zuerkannt wird, mit vollem Recht sagen: *les gens que vous tuez se portent assez bien*. Davon weiß der König des *Ḥiğāz* mitzureden, und davon hat Philby in seinem „Heart of Arabia“ Interessantes mitgeteilt.

Noch ein paar kleine Bemerkungen solcher Art zu den nächstfolgenden Kapiteln fügen wir hinzu. S. 408: „... die Moscheen dürfen köstlich ausgestaltet (ausgestattet?) werden“. Es fehlt allerdings tatsächlich nicht an Moscheen, deren künstlicher Bau einen großen Aufwand von Kosten erfordert hat. Solche Verschwendung wird jedoch von den orthodoxen Schriftgelehrten nicht weniger scharf gerügt als die in vielen muslimischen Ländern übliche Errichtung von kunstvollen Grabmonumenten. Sogar die Verzierungen der Moscheewände mit Kalligraphien religiösen Inhalts erregt in frommen Kreisen Anstoß wegen der Ablenkung der Andacht der Gemeinde. — S. 420, Z. 16. Hätte Becker diesen Passus jetzt redigiert, so hätte er seiner Behauptung, daß sich im *Ḳorān* keine Spur von mystischer Geistesrichtung finde, wenigstens einen Hinweis auf die entgegenstehende Ansicht *Massignons* folgen lassen. — S. 441, Z. 5 ff. Dieser Passus ist der Verbesserung sehr bedürftig. Zunächst finden sich die zitierten arabischen Sätze bei *Ḳaṣṭallānī VIII*, 385 (nicht 481). Sodann ist statt *samau* zu lesen *sammau*, statt *ḵalā*: *ḵāla* (Druckfehler) und statt *‘alā mā ḡikruhu*: *‘alā mā ḡakarahu*. Der letzte Satz ist folgendermaßen zu übersetzen: „al-‘Aīnī bemerkt hierzu: nach dem, was er (der Autor des *Faṭḥ*) erwähnt, wäre also *taṣālib* der Plural von *ṣalīb*, und nicht von *taṣlīb*“. Es kommen also nicht zwei einander entgegengesetzte Ansichten zum Ausdruck, die beide Recht haben könnten. Übrigens ist *tamāthīl* Plural zu *timthāl*, nicht zu *tamthīl*.

So gäbe es noch allerlei zu bekritteln; aber, wie gesagt, Becker hat auch treffliche Kleinarbeit geleistet, obgleich seine seltene Be-

gabung sich nicht so sehr darin, als vielmehr in Übersicht und Darstellung von allgemeinen Gesichtspunkten aus voll betätigt.

Aus der kritischen Aneignung von Forschungsergebnissen, namentlich Wellhausens und Caetanis, verbunden mit eingehendem eigenem Studium der Quellen für die Geschichte der Islamisierung Ägyptens hat B. den mächtigen Eindruck gewonnen, daß die Religion Muhammeds zwar Schlagwort, aber nicht Ursache der gewaltigen Völkerbewegung war, die sich im 7. Jahrh. n. Chr. zunächst über Westasien, Nordafrika und Südeuropa ergoß. Der religiöse Same wurde erst in wirtschaftlicher Erde keimkräftig und kam erst auf hellenistischem Boden zu seiner vollen Entwicklung. Die islamische Kultur steht keineswegs der europäischen als eine orientalische gegenüber, teilt vielmehr mit ihr den abendländischen Charakter, wenngleich ihre Reaktion auf die Antike etwas anders geartet war. Die Araber, welche die Kulturwelt im 7. Jahrh. in Schrecken setzten, waren nichts weniger als religiöse Fanatiker; fast könnte man sagen, auch ohne den Islam hätte die ökonomisch-politische Notwendigkeit sie aus ihrer Heimat getrieben und hätten sie ihre Herrschaft über die gerade damals politisch vermodernden Weltreiche der Perser und der Römer ausgebreitet. Die Massenbekehrung der unterworfenen Völker zum Islam hatte ihren Grund teils in der geistigen Verwandtschaft zwischen Islam und Christentum, teils in den sozialen Verhältnissen der unterworfenen Völker im arabisch-islamischen Reich. Erst unter den Abbasiden orientierte sich der Islam immer mehr orientalisch, und es entstand auf Grund des Einheitsstaates eine Einheitszivilisation mit stark religiösem Einschlag.

Die Ausarbeitung dieser Anschauungen sowie die Erforschung der ursprünglichen Verwandtschaft, der späteren gegenseitigen Beeinflussung von Christentum und Islam und der endlich allmählich sich verschärfenden Stellungnahme beider Religionen oder Kulturen gegeneinander, das sind die leitenden Gedanken, die sich in fast allen schriftstellerischen Arbeiten B.s geltend machen. Von den Fachgenossen, denen diese Probleme ebenfalls zu schaffen gemacht haben, wird mancher bei aller Anerkennung dafür, daß B. die wirtschaftlichen Momente kräftig hervorhebt gegenüber der herrschenden irrigen Vorstellung von fanatisch-religiösen Araberbanden, die mit dem Korân in der Linken, dem Schwert in der Rechten, ihren Glauben gewaltsam verbreitet hätten, doch nun auch wieder die Darlegungen B.s etwas einseitig finden. Wirtschaftliche Veranlassungen, welche die Völkerkessel der arabischen Halbinsel zum Überkochen hätten bringen können, sind wohl in den Jahrhunderten vor und nach der Hiğra öfter vorhanden gewesen. Die Einigung

der arabischen Stämme im 7. Jahrh. n. Chr., ohne welche ihre Welt-herrschaft unmöglich gewesen wäre, war aber doch das Werk des Propheten Muhammed und seiner religiös begeisterten Gefolgs männer.

So kann man auch B.s nach Form und Inhalt gleich treffliche Parallelen zwischen Christentum und Islam auf ihren vollen Wert schätzen und trotzdem gegen seine Äußerungen über den islamischen Fatalismus, Determinismus oder Prädestinationsglauben seine Bedenken haben. Einmal ist die Vorherbestimmung alles Geschehens, inklusiv der menschlichen Handlungen, durch einen allerhöchsten Willen, der sich menschlicher Kontrolle vollends entzieht, keineswegs mit Fatalismus oder Determinismus gleichzustellen. Sodann ist aber diese Lehre, sei es auch in etwas verschiedener Ausarbeitung, auch in großen christlichen Gemeinschaften vertreten, und sie gilt namentlich dem Calvinismus — von dem Becker, S. 52, sagt: „Wir wissen, daß der moderne Kapitalismus nach der ideologischen Seite hin im wesentlichen auf dem Calvinismus fußt“ — als die einzig richtige. Will man also herrschende Ideen des Islam solchen des Christentums entgegenstellen, so muß man den Gegensatz *praedestinatio* — *liberum arbitrium* beiseite lassen.

Ob man nun aber in verschiedenen Punkten B.s Ergebnisse für anfechtbar hält: jedenfalls wird man eingestehen, daß er immer ein offenes Auge für die weltgeschichtlich wirklich wichtigen Fragen zeigt, daß seine Problemstellung meistens mustergültig ist und daß die von ihm verfochtenen Lösungen sich manchmal als die Resultate einer ebenso besonnenen wie einschneidenden Kritik empfehlen. Sowohl den Fachgenossen wie Außenstehenden, die sich für die Kulturgeschichte und für die gegenseitigen Berührungen von Orient und Okzident interessieren, bieten diese Aufsätze eine belehrende und anregende Lektüre.

Bei Schriften, die vor verhältnismäßig kurzer Zeit zum erstenmal erschienen sind, wird man es billigen, daß sie — wie das hier der Fall — so gut wie unverändert reproduziert werden. Eine recht praktische Inhaltsangabe der einzelnen Aufsätze ist dem Bande vorangeschickt. Ein Anhang bringt Literaturangaben zu dem ausführlichen Essai über die Ausbreitung der Araber und eine Übersicht über die erstmaligen Erscheinungsorte der 19 (oder eigentlich 21) Aufsätze. Herr Prof. H. H. Schaeder hat durch seine Bemühungen für die einheitliche Redaktion sowie für die Drucklegung sowohl die Leser wie den Verf. zu lebhaftem Dank verpflichtet.

Verschenen in Deutsche Literaturzeitung (Sondernummer für den Orientalisten-tag München 1924). Nieuwe reeks, 1* (= 45*) Jaargang, No. 26, kol. 1843 vgg.

VERSCHEIDENHEDEN

CLV

HET LEIDSCHE ORIENTALISTEN-
CONGRES. INDrukKEN VAN EEN
ARABISCH CONGRESLID VER-
TAALD EN INGELEID

1883

Verschenen als brochure (Leiden, Brill, 1883) met portret van
Amīn al-Madānī.

Inleiding.

Ofschoon de Arabische taal sedert eeuwen in Nederland vlijtige beoefenaars vindt, behoort toch de aanwezigheid van een geleerd Arabier onder ons tot de groote zeldzaamheden. *Amien al-Madanī*¹⁾, die gedurende eenige maanden, eerst te Amsterdam, daarna te Leiden vertoefde, trok dan ook de algemeene aandacht. Gelijk zijn naam (al-Madanī = de Medinenser) aanduidt, werd hij geboren in de Heilige Stad, waar Mohammeds graf sedert ruim 12 eeuwen duizenden van vrome pelgrims tot zich trekt; de stad, die in heiligheid slechts door Mekka, Mohammeds geboorteplaats, wordt geëvenaard. Hare moskee, „de Moskee van den Profeet” bij uitnemendheid, bevat niet slechts de *heilige graven* van den Gezant van Allah en zijne eerste twee opvolgers (Aboe Bekr en Omar), maar bovendien tal van andere gewijde plekjes, den geloovigen dierbaar door herinneringen aan Mohammeds leven en werken. Hijzelf zou, volgens de Overlevering, op sommige daarvan reeds bij zijn leven het zegel der wijding gedrukt hebben; aan hem schrijft men uitspraken toe als deze: „De plaats tusschen mijnen mimbar (preekstoel) en mijne
4 woning (die zich terzijde van de oude moskee bevond en later, bij hare verbouwing en vergrooting, daarin is opgenomen) is *een der lusthoven van het paradijs*”.

Geen wonder dat onze Sjaich Amien het zich tot eene eer rekende, aan zijnen naam den titel van *Hoogleraar in den Gereinigden Lusthof* te mogen toevoegen. Hij wijdde zich namelijk in zijne geboortestad aan het onderwijs in de Mohammedaansche wetenschappen, onder welke, gelijk men weet, de studie der Arabische taal en die van Allah's Wet de eereplaats innemen. Zoowel mondeling als in geschrifte deelde hij zijne kennis aan weetgierige hoorders en lezers mede. Zoo schreef hij te Medina in het jaar 1292 der Hidjra (1875 n. C.), in antwoord op eene tot hem gerichte vraag, eene verhandeling, getiteld: „*De xwaarden, die scherp snijden, — Om de harenvereerders te bestrijden*”, van welk wetgeleerd advies (fetwa) mij een exemplaar door den schrijver werd geschonken. De daarin

1) Volledig: Amien ibn Hasan Halawānī al-Madanī al-Hanafi.

behandelde quaestie werd door de aanvragers aldus gesteld: „Wat is uw oordeel omtrent personen, die witte en zwarte haren bezitten, waarvan zij beweren, dat het haren van den Profeet (Allah schenke hem zegen en vrede!) zijn; die deze in étuis in zijden omslagen bewaren en tot voorwerpen van vrome bezoeken maken, terwijl sommigen hunner daarmee rondreizen van Oost naar West en ze als een net gebruiken om er guldens en tientjes in te vangen?

- 5 Wat leert de Wet aangaande zulke harenbezitters en hoe heeft men die haren te beschouwen? Zondigen wij niet door aan hunne beweringen geloof te slaan? Wees zoo goed ons hierop een duidelijk antwoord te geven; het moge U beloond en vergolden worden”.

Gelijk de vraag reeds laat doorschemeren, in welken geest men een antwoord wenschte, zal het na de mededeeling van den titel wel onnoodig zijn te vermelden, dat onze verlichte Sjaich tegen de stationaire en rondreizende „harenbezitters”, die vooral in Turkije en Hindostan¹⁾ de schare misleiden, krachtig te velde trekt. Heilige teksten en verstandsbewijzen worden bijeengebracht om aan te toonen, dat die haren niet van Mohammed kunnen zijn en dat zij, als ware dit zoo, in plaats van *vereerd*, naar het voorschrift van den Godsgezant zelf, *begraven* zouden moeten worden. Ten slotte zegt Amien o. a.: „Had ik daartoe de macht, voorzeker ik zou de haren dezer valsche Messiassen van onzen tijd verbranden en Allah's dienaren en hunne landen van die haren en van de leugens hunner bezitters bevrijden. Wij bidden Allah, dat hij hen, die te
6 gebieden en te verbieden hebben, sterke, zoodat zij deze ketterij mogen uitwischen uit de schriftrol des tijds. Maar hoe kan ik verwachten, dat dit geschieden zal in onzen tijd, waarin iedereen, die het kwade bij zijn naam noemt als Wahhabiet²⁾ of onzuiver

1) „Wij zien”, zoo heet het in Amiens Verhandeling, „wij zien duizenden van, meerendeels witte, haren in Turkije en Hindostan, waarvan sommigen in het bezit van Sjaichs van *tarîqa's* (d. i. geestelijke hoofden voor hen, die langs mystieken, coëfischen weg Godsgemeenschap zoeken), welke laatsten schijnen te meenen dat hunne *tarîqa* (mystieke methode) en hun geloof niet volkomen zijn zonder deze leugen tegen den Profeet (Allah schenke hem zegen en vrede!) enz.”

2) Men weet, hoezeer de Wahhabieten in het einde der vorige en in het begin dezer eeuw ijverden met woord en daad tegen al wat hun toescheen den zuiveren Islâm te verontreinigen, vooral tegen alles wat zweemt naar menschenvereering. Met deze strenge Mohammedanen, die thans geene strijdende gemeente meer vormen, leven in Arabië de tot andere rechtsscholen behorende geloovigen op den besten voet. Vooral te Medina heeft met hen een druk verkeer plaats en, zooals Amien zeide: „wij trouwen met hunne dochters en zij met de onze; er bestaat tusschen ons geene afscheiding.” Zelfs heeft hun invloed uitgewerkt, dat de meeste bewoners van Medina geen tabak plegen te rooken.

in de leer wordt uitgekreten? Er is geen kracht noch macht dan bij Allah!"

Door wetenschappelijke werkzaamheid alleen kan men in de Mohammedaansche maatschappij geen fortuin maken. „Alle geleerden zijn ten onzent arm", zeide Amien dikwijls. Hij zelf legde zich behalve op de wetenschap ook op den boekhandel toe, die daarginds eene grootere mate van bekendheid met de verhandelde waar bij den handelaar vereischt dan bij ons. Op zijne handelsreizen, die zich in het verre Oosten tot Singapoera uitstrekten, leerde hij een goed deel der Mohammedaansche wereld door eigen aanschouwing kennen. Veel interessants wist hij bij voorbeeld te verhalen omtrent zijne geloofsgenooten aan de kust van Malabar, van waar eenmaal de Islām zich over onze Oost-Indische Koloniën uitbreidde. Ook van de eigenaardigheden onzer Maleische en Javaansche Mohammedanen was hij vrij goed op de hoogte. In de laatste jaren woonde Amien te Qairo, waar steeds een 7- à 8-tal geloovigen uit onzen Archipel van eene kleine studiebeurs genieten en in de wereldberoemde Azharmoskee studeeren. Als braaf moslim ijverde hij tijdens zijn verblijf in Holland voor de verhooging dier stipendia en vraagde zelfs in zijn eenvoud of onze Regeering niet genegen zou zijn daarvoor jaarlijks eene geldsom beschikbaar te stellen! Immers, zoo redeneerde hij, vermeerdering van kennis des goeds en des kwaads onder de bevolking van Oost-Indië zal hiervan het heilrijke gevolg zijn. Ook opperde hij de vraag, of niet te Amsterdam door de Regeering van stad of land eene kleine moskee gesticht kon worden om daardoor, tot groot voordeel voor den Nederlandschen handel, Mohammedaansche kooplui herwaarts te lokken. Het eenige, wat hen thans ervan terughield om, zonder bemiddeling van anderen, direct in onze hoofdstad waren van de hand te doen en andere in te koopen, was, volgens hem, dat zij hier op geheel andere wijze moesten leven dan zij gewoon zijn. Met uiterst weinig kosten zou men een eenvoudig bedehuis kunnen inrichten en het daarbij vereischte personeel (een imām en een chatieb bijv.) aanstellen. Deze moskeebeambten zouden, hier tehuis geraakt, hunnen geloofsgenooten tot gidsen en raadsliden dienen, hun eenvoudige woningen bezorgen, die voor hunnen smaak en vooral voor hunne beurs geschikt waren. Zoo moest onze eerste handelsstad vor Amien's geloofsgenooten het afschrikwekkende der onbekendheid verliezen en zou zich eene kleine Arabieren- of Mohammedanenkolonie vormen. Maar genoeg om te doen zien, op welke wijze onze Sjaich gaarne banden zou zien aanknoopen tusschen het Oosten en het Westen!

Hijzelf liet zich door den schrik voor het nieuwe en vreemde niet weerhouden, om onze hoofdstad, reeds vóór de verwezenlijking zijner zooeven genoemde wenschen, te bezoeken. Voor eene belangrijke, door hem bijeengebrachte, verzameling Arabische handschriften, begreep hij in Europa meer geld te kunnen maken dan in het Oosten; in Westersche talen en toestanden geheel vreemdeling, meende hij dat eene Wereldtentoonstelling hem de meeste kansen bood om koopers te vinden. Zoo kwam hij naar de Amstelsad. Hier wachtte hem bittere teleurstelling; slechts eenige nieuwsgierigen, die in de Egyptische afdeeling achter den velen welbekenden Arabischen parfumeur Moestafa ad-Dib onzen deftigen Sjaich onbewegelijk in de lectuur zijner manuscripten verdiept zagen, vraagden wel eens belangstellend, of daar een beeld of een mensche-
9 lijk wezen gezeten was. Verder liet niemand zich aan hem gelegen zijn; zoo bracht hij twee lange maanden door zonder anderen omgang dan die van zijnen contubernaal, den genoemden handelaar in parfumerieën. Hierbij komt nog dat juist in dezen tijd van eenzaamheid de Mohammedaansche maand Ramadhān inviel, gedurende welke de geloovigen zich van de vroege morgenschemering tot zonsondergang van alle spijs en drank moeten onthouden; en Amien, wiens geweten op dit punt geene transactie dult, kwam het gebod van Allah getrouw na.

Eindelijk werd, geheel toevallig, zijne aandacht op Leiden gevestigd, waar hij onmiddellijk, zoowel bij de Orientalisten als bij de leden der firma Brill belangstelling in zijne schatten vond en welwillendheid voor zijne persoon. Een gelukkige loop van zaken, die hier niet nader behoeft beschreven te worden¹⁾, deed ten slotte zijne verzameling door de handen van genoemde firma in de Leidsche Universiteitsbibliotheek overgaan. De reeds van ouds beroemde collectie Arabische handschriften, die deze boekerij bezat, steeg daardoor aanmerkelijk in waarde, tot blijdschap van de vele Europeesche geleerden, die gewoon zijn van de Leidsche schatten mede
10 te genieten; en Amien had het doel zijner reis bereikt. Verschillende omstandigheden gaven aanleiding, dat hij nog geruimen tijd na den verkoop zijner verzameling te Leiden bleef vertoeven als gast van den Zweedschen Orientalist, Dr. Landberg.

In de geheel nieuwe wereld, waarmêe hij hier kennis maakte, boezemden hem natuurlijk de kostbare Arabische handschriften, die de Leidsche boekerij vooral aan het legaat van Warner te danken heeft, de grootste belangstelling in. Amien, die de Europeesche

1) Men zie hierover No. 7 van het „Bulletin du sixième Congrès International des Orientalistes, Leide 1883.”

maatschappij in het geheel niet en de Europeanen slechts van verre (en, gelijk men zal zien, niet van hunne beste zijde) had leeren kennen, merkte met verbazing de groote belangstelling op, die het Westen voor de Arabische wetenschappen aan den dag legde. Europeanen, van wie hij vroeger meende, dat zij slechts zin hadden voor winstbejag en materiëel genot, hadden dus offers voor de wetenschap over; — Westerlingen, die hij voor haters of verachters der Mohammedanen had gehouden, ontvingen den Oosterschen geleerde als een welkomen gast en beijverden zich om zijn verblijf in hun midden te veraangenameu!

Zooals men begrijpt, droeg de toevallige omstandigheid, dat juist in dit jaar te Leiden het VIe Internationaal Orientalistencongres werd gehouden, niet weinig bij om deze indrukken bij onzen Sjaich te verhoogen. Hem, in wiens schatting de Westersche beschaving 11 toch slechts *materiëel* hooger staat dan de Mohammedaansche, scheen deze soort van bijeenkomsten eene onwillekeurige hulde, door het Westen gebracht aan het Licht, dat uit het Oosten daagt. Gaarne liet hij zich als lid van het Congres inschrijven en vrij getrouw woonde hij de zittingen en feestelijkheden bij.

Natuurlijk kon hij, wegens onbekendheid met alle hier gesproken talen, zich slechts zeer onvolkomen rekenschap geven van hetgeen om hem heen gebeurde; en de antwoorden, door vrienden op zijne belangstellende vragen gegeven, vulden deze leemte niet dan gebrekkig aan. Van hetgeen hij aldus hoorde en zag teekende hij op wat hem het meest trof of hem het belangrijkst toescheen; een weinig vrije verbeelding, slechts gecontroleerd door zijne niet altijd juiste voorstelling omtrent den aard der Europeesche wetenschap, vulde "deze „reisindrukken” aan. Dit alles verwerkte hij tot een opstel, dat kort na zijn terugkeer in het Oosten in een der te Qairo verschijnende couranten, den Borhān, werd opgenomen. Dikwijls legt hij onzen geleerden, bij gebrek aan nauwkeurige gegevens, zijne eigene denkbeelden naar aanleiding van de titels hunner voordrachten in den mond; voor ons wint zijn opstel daardoor evenveel aan eigenaardigheid, als het tekort komt in overeenstemming met de verschenen bulletins en met de uit te geven Verhandelingen van het Congres. Het spreekt van zelf, dat ook vergissingen van anderen 12 aard in de mededeeling van namen en feiten voorkomen. Men bedenke, dat het stuk geschreven is om den Mohammedaanschen lezers een denkbeeld te geven van de belangstelling, die hunne wetenschap in Europa wekt. En, uit dit oogpunt bezien, staat Amiens verslag zeker niet achter bij zoo menige verzameling „reisindrukken”, door Europeanen opgedaan zonder het ééne noodige middel om

vreemde zeden en volken te verstaan: kennis van de taal des lands.

Aangenaam treft ons de vrije, verdraagzame zin, die zich in de ontboezemingen van dezen aan zijnen godsdienst trouw gehechten Mohammedaan uitspreekt, evenals zijne dankbaarheid voor de welwillendheid, die hij hier mocht ondervinden. Allen, die met den Arabischen geleerde kennis maakten, verkregen dan ook den indruk, dat hij zijnen naam *Amien* (*Betrouwbaar*) met recht draagt; hoezeer hijzelf er prijs op stelt, dezen naam eer aan te doen, kan blijken uit de volgende woorden van eene soort van schietgebedje, door zijne hand op een reepje papier geschreven, dat ik in een zijner handschriften vond: „Bewaar, bewaar, o Allah! de *amāna* (goede trouw) van uwen dienstknecht *Amien!*”

De talrijke leden en belangstellenden, voor wie aan het Leidsche Congres onvergetelijke herinneringen zijn verbonden, zullen zeker gaarne kennis maken met het verslag van ons eenig aanwezig Arabisch
13 medelid; voor hen, die den Sjaich Amien van nabij of van verre leerden kennen, heeft het bovendien de eigenaardigheid van een persoonlijk souvenir. Zoo dacht althans de firma Brill, die tevens door eene nette uitgave van deze Hollandsche bewerking een nieuw bewijs wilde geven van hare belangstelling in de Oostersche wereld en van hare genegenheid voor haren Arabischen collega.

Wij kunnen, na deze woorden ter toelichting, de vertaling laten volgen van Amien's artikels in den *Borhān* van 22, 25 en 29 October en 1 en 5 November, met de voorafgaande inleidende woorden van den redacteur dier courant.

14 Arabisch taalkundig Congres in Europa.

De lezers van den *Borhān* weten, wat wij meermalen onder dit opschrift hebben meegedeeld, en dat wij beloofden te zullen publiceeren hetgeen onze correspondenten ons zouden schrijven aangaande de handelingen van deze Vereeniging. Nu heeft onze geleerde vriend, Dr. Carlo Landberg, ons een brief toegezonden, opgesteld door den geachten Sjaich Amien al-Madani, waarin deze meedeelt hetgeen hij bijwoonde bij de laatste samenkomst harer leden te Leiden en wat hij weet aangaande de aanleidingen tot hare stichting en de oorzaken harer opkomst. Gaarne zouden wij den geheelen brief in één nummer opnemen, maar daar de ruimte van ons blad dit niet toelaat, besloten wij hem in een aantal achtereenvolgende nummers te doen verschijnen. Hij luidt dan woordelijk aldus:

Geschiedenis van de wetenschappelijke Vergadering te Leiden.

Gij hebt mij gevraagd (Allah versterke U!) naar deze Vergadering 15 ring, wat haar oorsprong is, wanneer zij in de wereld voor het

eerst gehouden werd, wie haar stichtte, welk nut het heeft, dat de geleerden ééns in de drie jaren samenkomen en welke zaken het onderwerp van hun onderzoek uitmaken. Welnu:

Deze Vereeniging werd voor ongeveer 15 jaren gesticht; hare eerste samenkomst had plaats te Parijs, de hoofdstad van Frankrijk, in het jaar 1868, toen Napoleon III nog regeerde. Hij noodigde tot het houden der bijeenkomst uit en hij was de aanleiding, dat de geleerden der aarde op ééne plaats samenkwamen en elkander leerden kennen.

Vervolgens had drie jaren later de tweede bijeenkomst plaats te Londen; de derde, na nogmaals drie jaren, te Petersburg; drie jaren daarna de vierde te Florence, de vijfde te Berlijn even lang daarna; eindelijk de zesde, d. i. degene, die ik in dit jaar bijwoonde, te Leiden in Holland. De zevende zal over 3 jaren te Weenen gehouden worden.

De vrucht nu van het bestaan dezer vereeniging is het zaaien van zaden der vriendschap tusschen de verschillende geleerden op den ganschen aardbol, in het Oosten en het Westen, hoezeer ook hunne godsdiensten uiteenloopen. Zoo geeft hunne onderlinge kennismaking aanleiding, dat ieder vertoont wat hij aan wetenschap en kennis bezit en duidelijk maakt, op welke edele en roemwaardige zaken zijn land zich mag verheffen. Tevens brengt men
16 dan de kostelijkste geleerde werken te voorschijn voor hen, die ze op de rechte waarde weten te schatten en die aan den glans der geschriften hun licht ontsteken; en dat in weerwil van al hun verschil in richting en inzicht, want er heerscht volkomen vrijheid van gedachten.

Inderdaad zijn in deze 15 jaren de wetenschappen in Europa vooruitgegaan en in omvang toegenomen. Immers hoeveel onbekends is er uitgevonden, hoeveel wonderbaars, dat verborgen mysterie was, is in het licht getreden! Hoevele boeken zijn er gedrukt, waarvan wij zelfs de namen niet kenden, laat staan dan de bij name bekende! Denk dus eens, hoezeer men de wegen van verkeer en correspondentie tusschen alle volkeren vergemakkelijkt heeft door middel van de aangeknoopte vriendschap en hoevele voordeelen deze onderlinge kennismaking voor het menschelijk geslacht heeft medegebracht. Voorwaar, zulk eene samenkomst heeft het recht op den naam van „Europeesche markt van 'Okāz'"¹⁾ want:

1) Een der marktplekken in de omgeving van Mekka, waar in den vóór-mohammedaanschen tijd, kort vóór het jaarlijksche Mekkaansche feest (hadj), eene jaarmarkt werd gehouden, gepaard met wedstrijden tusschen de beste dichters der edelste stammen; aan deze wedstrijden dankt 'Okāz zijne beroemdheid ook in de

De wetenschap, die wild was, is tot orde en tucht gebracht, — En der menschen kennis bepaalt hunne macht!

- 17 Ik ga u dan aangaande dit te Leiden gehouden Congres de vermeldenswaardige en edelen zielen behagende zaken verhalen van het begin tot het einde, dag voor dag, stuk voor stuk, zitting voor zitting.

Toen de Hollandsche Regeering wist, dat het in dit jaar Hare beurt was, deze vergadering in Haar gebied te ontvangen, vormde Zij eene commissie van Hollandsche geleerden: een president, een secretaris en verschillende leden, om de zaken te leiden. Deze begon hare werkzaamheden met het schrijven van een aantal brieven aan alle geleerden, die haar reeds van vroeger bekend waren en ook aan anderen, van wie men kon verwachten, dat zij de uitnoodiging zouden aannemen. Sommigen haastten zich *labbaik* te roepen¹⁾, anderen kwamen achteraan. Naar de bepaling der commissie moest ieder hunner f 6. — zenden, voor de inschrijving van zijn naam op de lijst der leden van het Congres, waardoor hij het recht verkreeg de zittingen bij te wonen en van de redevoeringen en voordrachten te hooren, wat hij wilde. Maar de eenvoudige toezending van die f 6. — was niet voldoende om ingeschreven te worden; neen, voorwaarde was ook dat men als *geleerde* bekend stond, hetzij als auteur van een beroemd geschrift of eene andere
18 bekende zaak of doordien een der geleerde comité-leden aangaande het verleden van den candidaat iets wist en dit aan de andere leden mededeelde, zoodat zij zijne toelating tot hunnen kring goedkeurden.

Al hunne bladen en bekendmakingen deelden mede, dat het Congres zou vergaderen van 10—15 September. Nauwelijks was de tijd daar, of de geleerdenscharen kwamen aan en „doemden op uit alle diepe paden” (toespeling op Qoran 22: 28, waar van het samenstroomen der pelgrims te Mekka sprake is), zoodat de hotels met hen volgepropt waren en sommigen hunner, als welkome gasten, bij wien zij wilden te Leiden hun intrek namen. Er waren er, gekomen van de verste streken van China, anderen stroomden toe latere, Mohammedaansche, litteratuur. In Weil's „Mohammed der Prophet” (pag. 15) leest men dan ook: „Dieser *literarische Kongreß* zu Okāz unterhielt einen edlen Wetteifer an Tugend und Beredsamkeit unter den verschiedenen Stämmen Arabiens usw.”

1) Een uitroep, dien de pelgrims gedurende de bedevaart naar Mekka herhaaldelijk laten hooren, om als het ware aan Allah te kennen te geven, dat zij aan zijn bevel om den hadj te verrichten gehoorzamen. Hij beteekent namelijk: „Tot uwen dienst!”

van de einden der Indische rijken of van Rusland en andere gewesten; het aantal der geleerden te zamen bedroeg meer dan 300.

Tot de voorwaarden bij de te houden voordrachten behoorde, dat aan geenerlei godsdienst of geloof aanstoot werd gegeven, en dat men zich van de Fransche, Duitsche of Engelsche taal zou bedienen.

Den avond van Maandag (naar Mohammedaansche rekening, daar men den dag met zonsondergang begint; dus voor ons: Zondag-avond) 10 September ontvingen al de geleerden de mededeeling dat eene vergadering zou plaats hebben van 9—10 ure 's avonds in eene groote zaal (koffiehuis), speciaal voor deze geleerden ingericht. Zoo kwamen wij allen bijeen en elk maakte den ander bekend, 19 met degenen, die deze nog niet kende. Zoo kwam bijv. een mijner vrienden tot mij met een Europeesch geleerde, en wij traden op elkaar toe, elkander iets omtrent onze personen mededeelende; dan gaven wij elkander de hand, vervolgens gaf hij mij een stukje papier met zijn naam er op. Zoo ging het voort, totdat ik de meesten hunner door middel van enkelen had leeren kennen, zooals dat hun (der Europeanen) gebruik en gewoonte is. Ik sprak met hen niet anders dan Arabisch; ongeveer 20 geleerden trof ik aan, die goed Arabisch spraken, terwijl anderen Hindi, Perzisch of Turksch kenden, zoodat wij geen tolk noodig hadden om elkander te verstaan. Ik merkte in deze menschen eene groote genegenheid op voor de Arabieren en den omgang met hen, een grooten trek der harten naar hen; nooit heb ik vóór dezen avond de voortreffelijkheid der Europeanen gekend, nooit vóór deze samenkomst geweten, dat zij zooveel humaniteit en goeden inborst, zooveel lust in Oostersche wetenschappen hadden. Immers wij in het Oosten worden misleid door de Europeanen, die hier onder ons wonen, want dat zijn slechts kooplui of zij oefenen andere bedrijven uit; of liever zij gelijken op niets zoozeer als op roovers door hunne bedriegelijkheid en arglist en hunne valsche beweringen — die men met den naam *pretesto* (Ital.) aanduidt —, maar voor de voortreffelijke en uitnemende mannen bestaat geen aanleiding om hun land te verlaten.

20 Wat mij in hen vooral behaagde was de vrijheid van gedachte en de gelijkheid in de samenkomsten en gesprekken, zoodat men hoog en laag niet onderscheiden kon, terwijl ik toch vernam, dat zich onder hen een belangrijk aantal *lords*, *grooten* en *emiers* bevond.

Zoo eindigde de zitting en een hunner maakte bekend, dat 's morgens daarop de openingsvergadering zou plaats hebben in de

Stadszaal. Maandag 's voormiddags te 9 ure gingen de geleerden-scharen in officiëel gewaad op naar de plaats der samenkomst, eene groote zaal, ongeveer 40 Meters lang en 10 breed. Toen iedereen plaats genomen had, klonk de bel om, naar Europeesche gewoonte, de aanwezigen te doen ophouden met spreken en hen uit te noodigen tot luisteren, zoolang een spreker het woord voerde. Toen besteede de *Minister van Binnenlandsche zaken* van Holland den *mimbar* (Arab. *preekstoel*) als vertegenwoordiger der Regeering en hield voor de vergadering eene redevoering, waarin hij de aanwezigen dankte voor het aannemen der Hollandsche uitnoodiging en zeide, dat zij wisten wat aan deze vereeniging toekwam en op welke verdiensten en voortreffelijkheden zij roemen mocht. Toen daalde hij (van het spreekgestoelte) af en de tevredenheid openbaarde zich in het handgeklap der bewondering. Hem volgde het Hoofd van deze vergadering: de geleerde *Kuenen*. Deze zette in 21 zijn antwoord de voortreffelijkheden der Hollanders en hunne van ouds beroemde zaken uiteen, welke hij vervolgens opsomde. Hij zeide, dat hiertoe ook de vóór 300 jaren te Leiden gestichte Universiteit behoorde. Toen namelijk de Spanjaarden hen bestreden en de stad jaren lang belegerd hadden, maar niet in staat waren haar te overwinnen en dus aftrokken, terwijl de bevolking intusschen gedurende de zware belegering hongersnood doorstaan had, gaf hun de Koning van Holland de keus tusschen opheffing der belastingen of dat hij eene Universiteit voor hen zou stichten. Zij kozen het tweede, hetwelk bewijst welk een uitnemende zin hun van oudsher eigen was.

Hij (*Kuenen*) zeide: „En zij (de Hollanders) hadden voor ongeveer 280 jaren een consul te Constantinopel, met name *Warner*, die op eigen kosten zonder hulp van anderen kocht (hetgeen thans) de Arabische bibliotheek te Leiden (uitmaakt). Deze bevat uitnemende handschriften, de werken van de beste klassieke schrijvers; dit alles heeft Warner ten algemeenen nutte gelegateerd, zoodat de Hollandsche regeering recht heeft zich op dezen man en deze boekerij te beroemen, zoolang dag en nacht elkander afwisselen.” Toen noemde hij achtereens de namen van hen, welke die Universiteit gezoogd had met de melk harer geschriften en andere geestesvoortbrengselen, geslacht voor geslacht, totdat de harten week werden door zijne betooverende welsprekendheid.

22 Vervolgens daalde hij (van den *mimbar*) af, terwijl het handgeklap der verrukking hem tegenklonk. Na hem sprak de directeur der boekerij, de geleerde *de Goeje*. Hij gaf woorden van lof ten beste voor de aanwezige geleerden en begon vervolgens te roemen

over de boekerij en de daarin aanwezige klassieke werken, waarin eigenhandig schrift van de meest vermaarde geleerden, als Tabrizī, Ibn al-Djawalīqī, al-Hāfiz al-Nasā'ī, al-'Imād al-Kātib, Abdallah ibn al-Chassjāb de Grammaticus en andere groote geleerden, voorkomt. Voorts zeide hij: „ofschoon nu deze boekerij zoo voortreffelijk, ja bijna eenig in de wereld is, en zij gedurende 280 jaren hare boeken aan alle bibliotheken en aan alle geleerden uitleent, hebben wij niet gehoord dat een boek verloren of een blad weggeraakt is; en dat, terwijl de meeste in Europa in druk uitgegeven Arabische boeken uit deze bibliotheek zijn voortgekomen, waarom wij deze dan ook voor beter houden dan die in het Oosten zijn gedrukt. Nu wilde ik onze Hollandsche Regeering uitnoodigen om aan de Engelsche Regeering mededeeling te doen van de wijze, waarop wij onze boeken uitleenen en vrijgevig in druk laten uitgeven of laten raadplegen, naar de in alle Europeesche bibliotheken heerschende gewoonte. Immers de boeken op te sluiten in de boekerijen, het gebruik ervan te belemmeren, dat strijdt met de
23 wenschen der schrijvers, het verijdt de bedoelingen van hen, die ze als legaat vermaakten, ja, het is tegen de beschaving in alle opzichten. De volken gaan slechts vooruit door de verbreiding hunner wetenschappen. Maar ook omgekeerd: want de Oosterlingen die vroeger vóórgingen, zijn juist achteruitgegaan, doordien zij gierig werden op hunne boeken totdat deze, tot loon voor dit verbergen, hun uit de handen zijn geraakt.”

Toen de spreker aftrad, klaptten de aanwezigen in de handen en juichten. Nu hernam de Minister van Binnenlandsche Zaken het woord om hem te beantwoorden; hij verklaarde dat de Hollandsche Regeering, overeenkomstig het gedane verzoek, aan de Engelsche zou schrijven om haar te verzoeken deze lofwaardige gewoonte over te nemen.

Nadat hij afgetreden was, nam een Fransch geleerde, Liom (bij vergissing voor: Guimet) genaamd, het woord en deelde mede, dat hij uit innige liefde voor de wetenschap een groot aantal Chineesche en Indische oudheden gekocht en vele boeken in deze talen, over verschillende onderwerpen, verzameld had; dat hij een groot gebouw had gesticht, waarin dit alles was geplaatst en dat hij dit in zijne woonplaats, de stad Lyon, ten algemeenen nutte had afgestaan. Ook had hij daar leeraars aangesteld om beide genoemde talen te onderwijzen, alles om zijn vaderland te dienen en zijn volk te verheffen. Toen hij ging zitten, dreunde de zaal van het goedkeurend handgeklap.

- 24 Daarna besteedde M. Schéfer (Franschman) den mimbar als vertegenwoordiger zijner Regeering en hield eene rede om de Hollandsche Regeering dank te zeggen voor Haren ijver in het belang der wetenschap en der geleerden. Verder weidde hij uit en maakte bekend dat hij eene verzameling Arabische handschriften met eigenhandig schrift der beroemdste klassieken had verzameld en noemde een aantal hiervan op. Ook liet hij er eenige, die hij meegebracht had, aan de aanwezigen zien en zeide daarbij

(Arabisch vers):

„Dit zijn onze verdienstelijke werken, die toonen wat wij zijn;
Ziet dus na ons verscheiden naar deze werken.”

- Hij voegde hierbij, dat hij deze verzameling te Parijs had geplaatst in een gebouw, naar zijn naam genoemd, ten nutte zijner stad- en landgenooten. Vervolgens trad een Indisch geleerde op, wiens toespraak hoofdzakelijk inhield, dat hem opgedragen was aan de Hollandsche Regeering den dank van het Indische volk over te brengen; tevens bood hij eenige werken in Sanskrit (de oude taal der Hindoes) der Leidsche bibliotheek aan. Nog vele sprekers volgden elkander op, allen mededeelende dat hun opgedragen was als vertegenwoordigers hunner regeering of overheid dit Congres bij te wonen; verder leide ieder hunner, die een wetenschappelijk geschrift of iets anders had, om getuigenis aangaande hem af te leggen, dit
- 25 aan de Vergadering voor. Aldus was de eerste zitting ten einde; aller aangezichten straalden van genoegen en het was als een feestdag voor de geleerden. Men deelde ons nog mede, dat de tweede zitting 's namiddags te 3 ure zou plaats hebben in de Universiteit, waarop allen elkander de hand drukten en ieder naar zijne woning ging.

Op den bepaalden tijd gingen wij naar die Universiteit; toen de Vergadering geopend was, werden er geene toespraken gehouden, maar men verdeelde de geleerden naar hunne wetenschappen in een aantal sectiën. Zoo liet men de beoefenaars der Indische taal eene sectie vormen onder het bestuur van een hunner, en gaf hun eene afzonderlijke vergaderzaal voor hunne met die taal samenhangende onderzoekingen; evenzoo ging het met de Chineesche taal, met de Egyptische oudheden en hiërogllyphentaal, en met de Arabische wetenschappen. Laatstgenoemde sectie kwam onder het praesidium van M. Schéfer, den Franschman, en hare vergaderingen woonde ik bij. Daarom geef ik u alleen verslag van de discussiën en redevoeringen, die in deze sectie gehouden werden; wat in de

andere voorviel, weet ik niet, wjl ik daar op de uren der bijeenkomst niet was.

De Arabisten hadden dan besloten ook de talen van 'Ād en Thamoeed (twee verdwenen volken, over welker ondergang men in den Qoran legenden vindt) in hunne onderzoekingen op te nemen, evenals die 26 van de Himjarieten (Zuid-Arabië), wier gedenkteeken en oude opschriften op steen men gevonden heeft in Jemen, in de ruïnen der stad Zafār en van Nedjrān en den Dam van Marib. Ook voegden zij hierbij de Assyrisch-Babylonische taal en de oudheden van Nimrod; namelijk de inscriptiën op steen, welke men ontdekt heeft in den omtrek van Mosul, Dijārbekr en Mārdīn. Nog besloot men het Persisch en Turksch in de Arabische sectie op te nemen. Aan het einde dezer tweede zitting werden onder ons billetten verdeeld, om ons uit te noodigen op dezen Dinsdag (Europeesch: Maandag)-avond van 9—12 ure in eenen tuin (Zomerzorg) te willen komen. Zoo gingen wij dan op den bepaalden tijd uit en kwamen bijeen in een groot koffiehuis bij dien tuin, dat wel 1000 zitplaatsen bevatte. De koninklijke muziek voerde nu verschillende nationale liederen uit en liet soms ook Indische en Arabische wijzen hooren ter eere van de gasten. Zoo bleven wij in dien luthof tot 12 ure genieten van muziek en gezelligen kout; en al wat er verteerd werd, was voor rekening van de Stad.

Toen de bijeenkomst ten einde liep, werd ons bekend gemaakt dat 's morgens de samenkomst in de Universiteit van 9—12 ure zou plaats hebben. Op den bepaalden tijd kwamen de Arabisten dan ook bijeen, ten getale van ruim 60 geleerden van verschillende gezindten, als 1 Mohammedaan, 12 Joden, de overigen Christenen. 27 Dit was dus de derde zitting; men luidde de bel om zwijgende aandacht te verzoeken, en de verhandelingen namen een aanvang met eene rede, gehouden door M. Goldziher, den Hongaar, die sprak over de rechtsschool van Da'oeđ al-Zāhīrī (eene der zes rechtzinnige scholen in den Islām). Hij zeide dat deze school der Zahirieten juist overeenkomt met de meening van Mohammed (Allah schenke hem zegen en vrede!) daar hare aanhangers immers niets beslissen door qijās (redeneering), maar hunne argumenten alleen bestaan uit Qoranverzen en Overleveringen van den Propheet. En dit achtte de spreker het meest in overeenstemming met de leer van Mohammed, want de verdeeling in partijen is juist uit van de letter afwijkende uitleggkunde en redeneering voortgekomen. M. Goldziher heeft een verhandeling opgesteld, waarin hij de ijdelheid der redeneermethode tracht de bewijzen door aanhaling van teksten en overgeleverde bewijzen voor zijne bewering; hij is voornemens deze te

laten drukken. Hij zeide nog: „Deze school van Da'oe'd wordt, in weerwil van hare eminente beteekenis, thans bijna niet genoemd; buiten haar schuld is zij te niet gegaan, onverdiend verlaten.” Daarom wil hij, om haar op te beuren, de boeken die hare leer bevatten, in druk uitgeven; vooral die van Ibn-Hazm, en wel in de eerste plaats zijn boek *al-mohalla*. Wanneer deze redenaar aan 28 den naam Mohammed kwam, voegde hij er steeds (gelijk de Islām dit voorschrijft) de woorden: „Allah schenke hem zegen en vrede!” aan toe en eveneens aan de namen van Mohammeds tijdgenooten of beroemde geloovige geleerden: „moge Allah met hem tevreden zijn!”

Nadat hij was afgetreden, trad een ander geleerde op, een Duitscher (tegen deze annexatie van onzen Leidschen hoogleeraar teekenen wij natuurlijk verzet aan), genaamd *Land* met eene rede over de Arabische muziek. Hij had deze, naar hij meedeelde, bestudeerd uit de oude boeken, als het „Boek der Zangen” en de werken van Aboe Nasr al-Fārābī, Abd al-Moemin al-Armawī en anderen. Ook verklaarde hij zich in staat de oude muziek, die men in het „Boek der Zangen” en dergelijke vindt, door middel van het notenschrift voor de tegenwoordige instrumenten te schrijven en ze uit te voeren op dezelfde manier als de oude musicus *Ishāq* bijvoorbeeld. Al deze beweringen staaft hij met de noodige argumenten. Hij ging nu zitten en werd met handgeklap toegejuicht. Een ander Duitsch geleerde, *Ethé* genaamd, hield nu een rede over het leven van den beroemden Perzischen dichter Nāsiri Chosrau, haalde enkele van zijne verzen en geestige gezegden aan en stond stil bij de bewijzen zijner heerschappij over de taal en zijner welsprekendheid, die men in zijnen „*Dīwān*” vindt. Toen ging hij over tot de bespreking 29 van zijn godsdienstig standpunt en toonde aan, dat hij niet zuiver in de leer was, daar hij zijn eigen inzichten hooger stelde dan de Goddelijke Wet, dat hij echter in het laatst zijns levens zich omgewend en bekeerd had. Zoo was dan zijn einde goed en is hij in de „Heilige Woning” (Mekka) gestorven na den hadj en de omra (de groote en de kleine bedevaart) gedaan te hebben. In dit opzicht ging het hem dus even als Aboe 'Alā-al-Ma'arrī, Omar ibn al-Chajjām, Aboe Hajjān al-Tawhīdī enz., die ook aanvankelijk van het pad der waarheid afweken wegens gebrek aan inzicht in de geheimen der Goddelijke Wet; maar die later door ijverige beoefening der Arabische Wetenschappen op den rechten weg gekomen zijn — hij echter, die in onkunde dwaalt, hem is terugkeer onmogelijk! *Ethé* zeide verder: „Het past ons echter niet, al wat dezulken zeggen te verwerpen, al waren zij ook zoo onzuiver in de

leer; immers ook in een mesthoop kan een juweel gevonden worden; de wijsheid zwerft rond en de verstandige grijpt haar, waar hij haar ook vindt¹⁾”.

- 30 Aan het einde zijner rede gekomen, werd hij door de handen met geklap beantwoord en trad een ander Duitsch geleerde op, genaamd Naldi (mij onbekend), die eene uitvoerige rede hield over de Hebreuwsche taal en de samenstelling harer letters; deze hoorde ik echter niet aan, daar ik er geen nut noch voordeel in zag. (Bovendien zijn alle in de verschillende zittingen gehouden voordrachten in het Fransch vertaald en gedrukt; hiervan heb ik eene opgave, die gij zult zien na mijn terugkeer, zoo Allah wil, naar Qaïro; het zou niet kwaad zijn, die stukken ook in het Arabisch te vertalen, opdat iedereen ervan profiteere). Zoo was de derde zitting afgelopen en werd bekend gemaakt, dat men 's namiddags van 2—5 ure in de Universiteit bijeen zou komen. Wij verlieten elkander nu; om, ieder in zijne woning, rust te nemen.

- Op den aangewezen tijd verschenen wij in de vierde zitting, waar *M. Halévy*, de Franschman, als spreker optrad met eene rede over de Assyrisch-Babylonische talen en den aard der samenstelling harer letters. Hij wilde namelijk bewijzen dat alle Aziatische talen, hoe verschillend ook onderling, van de Babylonische afgeleid zijn. Toen hij weder was gaan zitten, nam *M. Oppert*, de Franschman, het woord, en begon hem aan te vallen en zijne meeningen een voor een te bestrijden, en hij disputeerde met hem over de door hem begane onjuistheden; iedereen was van oordeel dat hij gelijk had. Het dispuut tusschen hen beiden werd geruimen tijd voortgezet, maar nooit ging men de grenzen der wellevendheid te buiten of werd men onvriendelijk in het spreken. Toen *M. Oppert* weder was gaan zitten, hield *M. Halévy* eene tweede voordracht, waarin hij mededeelde dat hij vóór 15 jaren de Himjaritische taal had ontdekt; hij had, zonder zijn voornemen aan anderen mede te

1) De wijsheid wordt hier door Dr. Ethé, of eigenlijk door Amien, met eene verduaalde, onbeheerde kameelin vergeleken, die een slim man opvangt, zonder te vragen, van waar zij komt. Hetzelfde beeld gebruikt de beroemde Ghazālī in zijn *Ihjá* (I: 45), waar hij hun, die de ware godgeleerdheid verwerven willen, aanraadt toch niet allereerst leermeesters van grooten naam en roem te zoeken: „Immers hij, die aan een schadelijk dier zoekt te ontkomen, dat hem verscheuren wil, let er niet op of degeen, die hem den weg tot ontvluchten wijst, een beroemd of een obscuur persoon is; — en de begeerte van de verscheurende dieren der Hel naar hen, die Allah niet kennen, is sterker dan die van eenig ander wild beest — *de wijsheid is (als) eene verduaalde (kameelin), die de geloovige buitmaakt, waar hij haar vatten kan*; en daarbij is hij dank verschuldigd aan dengene, die ze naar hem toedreef, om het even, wie hij moge zijn!”

deelen, eene reis in Jemen ondernomen en daarbij vele moeielijkheden en angsten doorstaan, daar hij bij zijn onderzoek in de ruïnen der stad *Zafâr* kwaad te vreezen had van van de slechte Bedowienen. Met eigen oogen had hij den „Dam van Marib” gezien en de opschriften ontcijferd, die daarop te lezen zijn. Hij was nu overtuigd, dat deze dam niet het werk van éénen koning, maar van tal van koningen was; ieder hunner, die er aan had laten bouwen, had zijnen naam erin gegrift. Op deze reis was hij in het gebied van Nedjrân gekomen en had het slot van Ghomdân en zijne oudheden gezien. Ook had hij ongeveer 800 oude stukken steen, hout, aardewerk, papier, leder en andere antiquiteiten uit het land Jemen meegebracht. Zoo sprak hij, en de wanden klonken van het handgeklap; toen spraken hem de voornaamste aanwezigen toe en zeiden, dat zij hem rekenden onder de stichters der kennis, de grondleggers

32 der wetenschap, onder de mannen van edelen zin. Zoo eindigde de vierde zitting. Wij ontvingen vervolgens eene uitnoodiging voor een feest in de stad *la Haye* of *Haag*, op briefjes, die het stedelijk Bestuur ons toezond. Wij gingen dan elk naar zijn huis en kwamen 's namiddags te 6 ure weer bijeen aan het Station, waar ons de Koninklijke trein wachtte. In een half uur reden wij naar Haag; daar aangekomen werden wij naar een grooten tuin gebracht, die er uitzag als een natuurlijk woud en waar de Koninklijke muziek ons hare verrukkelijke liederen te gemoet liet klinken. De geleerden gingen nu zitten om muziek en dranken te genieten, elk met zijne vakgenooten. Te 10 ure traden wij een groot koffiehuis in dien tuin binnen om, onder allerlei gesprek, iets te eten. Nadat ieder zijn deel ontrangen had, stonden wij allen op en begaven ons naar de vergaderzaal van het Plaatselijk Bestuur (bedoeld is de wandeling der Congresleden naar het Gebouw van het Indisch Instituut) in de stad. Wij vonden daar de autoriteiten in officieel gewaad in afwachting van onze komst.

De aanwezigen dronken nu op den Koning van Holland en: het drinken werd niet gestaakt, — voordat de slaap aller oogleden zwaar had gemaakt. — Aan het station teruggekeerd, reden wij met den zelfden trein, waarmede wij gekomen waren, naar Leiden en kwamen daar na middernacht aan. Toen gingen wij naar huis.

33 Intusschen had men ons aangezegd, dat 's morgens te 9 ure vergaderd zou worden. Op genoemd uur kwamen wij dus gezamenlijk ter vijfde zitting op. De eerste spreker was de leermeester *Oort*, hoogleeraar in het Hebreeuwsch te Leiden, Christen van zijn geloof. Hij gaf eene lange mededeeling ten beste om het elk jaar weder uitgestrooide gerucht te logenstraffen, als zouden de Joden

Christenkinderen vermoorden, om hun bloed te vermengen met hunne brooden. Hij bracht daartegen een aantal argumenten in, zoowel logische als historische, uit de Thora (Mozaische Wet) enz. en zeide, dat slechts eenige domme priesters dezen laster uitstrooien, zooals het onderzoek leert; de totale onwaarheid er van ligt dus voor de hand.

Toen hij ging zitten, vloeiden aller tongen over van dankbetuigingen en lof voor hem; een Duitsch geleerde, Schlottmann, hoogleeraar aan de Universiteit te Halle, hield eene rede om de verdediging der Joden door zijn voorganger te bevestigen. Hij haalde hiervoor krachtige autoriteiten aan en betoogde dat geen verstandig mensch dergelijke taal spreekt, daar zij niets dan leugen bevat.

Na hem kwam *Mr. Curdy*, de Engelschman, en hield eene lange voordracht over de vormen van het Perfectum en Imperfectum in de Assyrisch-Babylonische taal en zeide, dat hij voor het eerst 34 gesteld. M. Oppert, de Franschman, stond nu op om hem te bestrijden en zij disputeerden eenigen tijd, maar hunne discussie leidde tot geen resultaat, daar geen van beiden den ander toegaf wat hij zeide en meende.

Zoo eindigde de vijfde zitting en ons werd verzocht, na den middag terug te komen. Allen vertrokken; op den voor de zesde zitting bepaalden tijd kwamen wij weer bijeen. De eerste spreker was hier de voortreffelijke geleerde, *Dr. Carlo Landberg*, de Zweed, die eene treurende hield over den aan de wetenschap ontvallen Spitta-bey, vroeger directeur der Chediviale Bibliotheek te Qairo, die in zijne woonplaats 4 September l.l. overleden is. Hij wees op eenige van zijne verdiensten en had eenige van zijne geschriften bij zich, die hij vertoonde. Hij zeide: „Dit zijn zijne voortreffelijke daden, die zijne verdiensten voor de wetenschap en zijnen ijver ten algemeenen nutte bewijzen.” Toen ging hij overeind staan en alle aanwezigen volgden zijn voorbeeld, uit smart over dit verlies hunne hoofden neerbuigend. Dit is namelijk zoo de gewoonte in Europa bij de plechtige herdenking van afgestorvenen.

Toen hij zijne toespraak besloten had, las de geleerde *Müller*, de Duitscher, hoogleeraar aan de Universiteit te Königsberg, eene verhandeling voor, waarin hij de beteekenis van Ibn Abi 'Osaib'a en de waarde van zijn boek „de Klassen der Geneeskundigen” besprak. 35 Verder somde hij eenige beroemde Mohammedaansche geneeskundigen en filosofen op, naar de beschrijving van Ibn Abi 'Osaib'a in zijn zooveen genoemd werk. Op zijne voordracht volgde eene van *M. de Goeje*, directeur der Leidsche bibliotheek. Deze bracht

eene verhandeling ten gehoor, waarin hij het geloof van de heidenen van Harrān uiteenzette en hunne verbreiding besprak. Ook noemde hij eenige van hunne werken en eigenaardigheden en somde een aantal van hunne dichters op, bijv. Abou Ishāq al-Sābī en Honain ibn Qorra den Medicus. Vervolgens stapte hij van dit onderwerp af om uiteen te zetten, welke filosofen en geneeskundigen de Mohammedaansche Arabieren hadden opgeleverd. Hij noemde ongeveer 50 hunner bij name, met vermelding hunner verdiensten en van de zuiverheid hunner denkbeelden.

Toen hij ging zitten, spanden de handen alle krachten in met het klappen van tevredenheid. Ik wendde mij toen tot M. Oppert, den Franschman, en zeide tot hem: „Breng mijnen groet over aan M. *Renan* te Parijs en deel hem mede, dat de rede van Prof. de Goeje ons volkomen voldoende is om hem te weerleggen.” (Hij heeft immers eene verhandeling geschreven, waarin hij ontkent, dat ook maar één Arabier iets tot de filosofie of wijsbegeerte zou hebben bijgedragen¹). Toen zeide een Engelsch geleerde, met 36 name *Dr. Tien*, in antwoord op mijne opmerking, ongeveer het volgende: „Alleen hij, wiens gezicht verblind is, kan de wetenschappelijke verdiensten der Arabieren ontkennen. Immers geheel Europa, in weerwil van zijn vooruitgang op wetenschappelijk gebied en zijn ijver en krachtsinspanning, zou, al las het voortdurend eene eeuw lang, niet in staat zijn, zich van de Arabische filosofen in Spanje alleen op de hoogte te stellen — om niet te gewagen van die van het Oosten. Waren die wijsgeeren er niet geweest, zoo zouden wij geheel onbekend zijn met de wetenschappen der ouden. Neen wij, wij hebben nooit opgehouden en zullen niet ophouden uit alle Arabische oudheden, als: beschreven steenen, beenderen, aardewerk of leder, de geschiedenis en zeldzame en nuttige zaken te bestudeeren. Maar het best is, M. Renan niet eens te wederleggen, daar hij met opzet de waarheid loochent en zich tegen de waarneming der feiten verhardt, zooals iemand die, uit lust tot tegenspraak, zou ontkennen dat de zon licht geeft. Bovendien, de gezindheid van alle hier aanwezigen streeft naar eenstemmigheid en samenwerking onder het menschelijk geslacht, ook bij verschil 37 van gebruiken en godsdiensten, terwijl daarentegen M. Renan den

1) Onze Sjaich bedoelt hier Renan's in druk verschenen voordracht; „l'Islamisme et la Science”, welke van Mohammedaansche zijde in een Arabisch geschrift bestreden is. Men begrijpt, dat ons Arabisch congreslid Renan's geschrift slechts hoogstens uit de tweede hand kent, en men beschouwde dus ook zijne boutade als grootendeels gericht tegen den *onderstelden*, niet den werkelijkten inhoud dier brochure.

staf (der eendracht) wenscht te verbreken, totdat er niets van heel blijft”.

Nu stond *M. Houtsma*, adjunct-directeur der Leidsche boekerie, op en hield eene schoone rede, waarin hij aantoonde hoezeer de wetenschappen onder de dynastieën der Seldjoeken en Boejiden-vorsten bloeiden. Hoe zij het waren, die den kring der Arabische wetenschappen verruimden en haar vaste grondslagen gaven. Hij somde een aantal geleerden op, wier opkomst men dankt aan de liefde dezer vorstenhuizen voor de wetenschap. Hierop liet hij volgen dat deze geleerden de voortreffelijken bij uitnemendheid waren, wier gelijken men tot den huidigen dag vergeefs zocht. Voorts zeide de spreker: „zonder deze edele Seldjoeken en Boejiden-sultans en hunnen ijver in het ontplooiën van de vaan der beschaving, zouden die geleerden niet in staat zijn geweest deze boeken te schrijven. Geen Arabisch of Perzisch boek vinden wij, dat uitstekend is in zijne soort of er staat in den aanhef bij voorbeeld geschreven: Het bevel, of ook: de uitnoodiging om dit samen te stellen is uitgegaan van N. N., den Seldjoekischen of Boejidischen vorst of wezier”. Hij betoogde verder dat het de vorsten zijn, die geleerden kweeken en dat de menschen gewoonlijk hunne koningen navolgen. Zoo, wanneer een koning slechts tijd heeft voor spel, muziek en zang, dan gaat het volk eveneens zich op allerlei wijzen 38 toeleggen op zaken, die de zinnen streelen, en zij zullen muziek-instrumenten uitvinden, welker geluid hun aangenaam is. Is de vorst een liefhebber van sterrenkunde dan zullen er in zijnen tijd astronomen opstaan. Is hij verzot op schaakspel of *nerd* (ongeveer ons trictrac), dan zullen onder zijne regeering de spelers velen zijn. — Wat nu de Seldjoeken- en Boejidensultans betreft, zij hebben boven de overige wereld verdiensten, die geen ander bereikt, want: Hun bood men goede en slechte wetenschappen, beiden. — Maar kenners alleen weten ware van valsche munt te onderscheiden!

Met deze toespraak eindigde de zesde zitting. Wij werden nog tegen den volgende morgen uitgenoodigd tot een feest, dat men ons te Amsterdam, de hoofdstad van het Koninkrijk Holland, bereidde. Wij gingen elk naar zijn huis en kwamen den volgende dag (13 September) 's morgens te 9 ure aan het station bijeen. De Koninklijke trein, die voor ons in gereedheid was gebracht, voerde ons, zonder onderweg te stoppen, in een uur naar Amsterdam. De Overheid had gezorgd, dat er stoombooten gereed lagen om door de kanalen, die de stad doorsnijden, te varen. In elke stoomboot nam een groep van geleerden plaats; de stoomers gleden nu over den rug van het water, een wonderbaar kronkelenden weg beschrijvend.

Nu eens gingen zij onder bruggen door, dan voeren zij langs markten, terwijl wij al die schoone tooneelen aanschouwden. In 39 deze geheele stad zijn namelijk de wegen met grachten en kanalen doorsneden; zoodat het is alsof de stad alleen aan de boorden dier kanalen is gebouwd, terwijl de rest van den bodem, zonder huizen of woningen, alleen tuinen en uitspanningsplaatsen bevat.

Wij kwamen eindelijk aan de Universeele Tentoonstelling en verlustigden ons tot 's namiddags in het zien van de gewrochten der wereld; wonderen kregen wij de zien. Vervolgens gingen de congresleden naar het Stadhuis, waar de stedelijke autoriteiten hen in officiëel gewaad ontvingen; hier dronk men op den Koning van Holland. Wij keerden per spoorweg naar Leiden terug, waar wij bij zonsondergang aankwamen. Den avond en den nacht brachten wij zonder verdere samenkomsten of wetenschappelijke onderzoekingen door, maar namen de rust tot hoofdkussen en de eenzaamheid tot deken; en zoo bleef het tot den morgen.

Nu was ons bekend gemaakt, dat men Vrijdag 's morgens te 9 ure vergaderen zou op de gewone plaats. Toen wij tot deze, zevende, zitting bijeengekomen waren, trad als eerste spreker op de geleerde reiziger *Dr. Carlo Landberg*, de Zweed, die in zijne voordracht bewijs gaf van de verhevenheid van zijn streven. Hij betoogde namelijk de hooge beteekenis van de vulgair-Arabische taal des dagelijkschen levens. Het was hoog noodig, zeide hij, daarover 40 gegevens te verzamelen en die te boek te stellen. Hij verzocht de geëerde Vergadering, geleerden naar alle landen, waar men Arabisch spreekt, te zenden, met de opdracht om daar de vulgaire taal uit den mond des volks op te vangen en op schrift te brengen, juist zooals zij uitgesproken wordt, zonder wijziging of verandering. Immers, het komt slechts aan op den zin, dien de woorden hebben in het spraakgebruik van hen, die zich er van bedienen. Reeds Djāhiz was van oordeel, dat die welsprekendheid, die de zielen treft, bestaat in de overeenstemming van het gesprokene woord met de eischen van het oogenblik, zonder daarbij te letten op de inachtneming der grammaticale regelen¹⁾. Daarom behooren dan ook de volkszangen en liederen, die men in Beneden- en Opper-Egypte, in Jemen, Hidjāz en 'Irāq hoort²⁾, tot de populaire wel-

1) Reeds in anecdoten, die ruim $\frac{1}{2}$ eeuw na Mohammed spelen, vindt men de natuurlijke taal als het hoogere, naast en tegenover de gemaakte gesteld. De beroemde rebellenslager Haddjād drukte zijne bewondering voor de gevatte antwoorden van Mālik ibn Basjier aldus uit: „Bij Allah, dit is natuurlijke taal, geen gemaakte taal!” (Wallāhi hāda 'lkalām almatboe', lā 'lkalām almagnoe'). 'Iqd alfari'd I: 150.

2) De schrijver noemt hier de namen van enkele soorten dier gedichten.

sprekendheid; hieruit leert men den aard des volks en zijn spraakgebruik in elk tijdperk kennen. De ouden plachten in hunne geschiedkundige werken te gewagen van vorsten, van gewichtige oorlogen en veldslagen; het leven, de gebruiken en de taal des volks keurden zij hunner aandacht niet waard. Zoo komt het, dat 41 ons de toestanden der oude volkeren in dit opzicht nu onbekend zijn; zelfs hetgeen slechts eene eeuw achter ons ligt, kunnen wij alleen door gissing uit het verband der feiten bij benadering bepalen.

Bij deze onzekerheid nu zijn de geleerden het oneens over de vraag, in welken tijd de zuivere Arabische taal verbasterd is en of ten tijde van den Profeet (Allah schenke hem zegen en vrede!) alle Arabieren klassiek spraken, dan wel sommigen klassiek en anderen vulgair; of zij misschien de uitgangen der woorden zonder klinkers uitspraken, zooals wij dat in de dialekten der 'Aneze- en Sjammar-Bedowienien opmerkten bij gelegenheid van onze reis door hun gebied. Bij sommige Arabieren, bijvoorbeeld die van Hidjāz en Opper-Egypte, hebben wij van de letter Qāf eene uitspraak gehoord, die het midden houdt tusschen Qāf en Kāf; anderen, als die van Syrië en een deel van Egypte, spreken haar als Hamza uit. Sterk is het verschil in uitspraak der letter Dād, welke de Egyptenaren enz. als een emphatische Dāl, anderen daarentegen als Zā uitspreken, zonder dat wij weten, wie het bij het rechte eind hebben. Belangrijk zou het zijn te weten, of de verbastering plotseling in de Arabische spreektaal is ingedrongen, dan wel allengs in verschillende tijdperken.

Men beweert wel is waar, dat de jongste, latere Arabieren, wier taal men als model mag aanhalen, Bassjār ibn Bord en zijne tijd- 42 genooten waren, maar aan dit oordeel ken ik geene waarde toe; want ook na hem zijn er velen onder de latere Arabieren geweest, wier taal uitnemend klassiek was en uit wier gedichten blijkt, dat zij grooter taalkenners waren dan Ferazdaq, Djerier en Bassjār; bijvoorbeeld; 'Alī ibn al-Djahm, Moslim ibn al-Walied, Aboe Nowās enz.

Ook weten wij niet van welke zijde het bederf in de zuivere taal gekomen is: van Jemen, door het drukke verkeer met de Indiërs, — van 'Irāq, door den omgang met de Perzen, — van de Egyptische Arabieren, door hun samenwonen met de Kopten, — van Syrië door de nabijheid van het Byzantijnsche Rijk, dan wel of die afwijkingen van ouds op Arabisch gebied voorkwamen en reeds vóór den Islām bestonden. Evenmin is het ons bekend, of de geleerden onder hen zich de klassieke taal door studie moesten eigen maken, dan of deze hun als eene natuurlijke gave was, de taal, die

zij aan moeders schoot leerden spreken. Dit alles noopt mij hen, die de wetenschap liefhebben, te verzoeken mij te ondersteunen in de uitvoering van mijn plan, om namelijk de thans bestaande vulgair-Arabische dialecten en hun naar gewesten verschillend spraakgebruik te bestudeeren en de resultaten dier studie op schrift te brengen. Toen hij aldus zijne toespraak geëindigd had, en ging zitten, waren aller oogen op hem gericht, aller tongen riepen: 43 „labbaika”¹⁾, aller handen klaptten ten teeken van bereidwilligheid.

Aller dankbaarheid en blijdschap werd door den Voorzitter aldus vertolkt: „Wij erkennen gaarne, hoeveel de wetenschap U verplicht is wegens uwe nuttige geschriften en wij beschouwen U als iemand, die een nieuw studievak heeft geïnaugureerd en tot voordeel van velen ingevoerd”.

Toen stond *M. Barbier de Meynard*, de Franschman, op (hij behoort tot het puikje der geleerden) en toonde in eene redevoering de dwaling aan van de Syriërs en de anderen, die met hen in den waan verkeerden, dat bij den Rooden Heuvel het graf van den Profeet van Allah: Moesa²⁾ (vrede zij over hem!) zou zijn. Hij deelde de aangaande Moesa's graf bestaande overlevering met den noodigen commentaar mede, zette uiteen, waar men den heuvel in kwestie werkelijk heeft te zoeken en betoogde, dat de profeet Moesa nooit aan de plaats, die men thans daarvoor houdt, is gekomen, al wordt dit ook door vele ongeletterden beweerd.

Toen ging hij zitten en *M. Ethé*, de Duitscher, stond op om eene verhandeling voor te lezen over de hooge waarde van het boek „*Kalīla en Dimnah*”, wegens de vele daarin vervatte nuttige lessen; waarom het dan ook, in weerwil van zijn hoogen ouderdom, in alle talen is vertaald.

44 Nu volgde *M. Klaar (Cler)* uit de stad Kalloe³⁾ met eene voordracht over het Oostersche (Arabische) schrift. Hij onderzocht, wanneer dit was ontstaan en in welken tijd de overgang van het Koefische schrift tot dezen schriftvorm had plaats gegrepen, en sprak over de soorten van dit schrift en de elementen, waaruit het bestaat. Een aantal van de beroemdste oude kalligraphen somde hij op en weerlegde de bewering van den auteur der Bibliographie: Kasif al-Zonoon en van Isma'iel Haqqī in zijn Roeh al-Bajān, dat 'Alī ibn Moqla voor het eerst dit schrift voor het Koefische in de plaats gesteld zou hebben. Hij betoogde, dat het Arabische

1) Men zie boven pag. 252, noot.

2) Mozes.

3) Vermoedelijk is hier de heer Clermont-Ganneau bedoeld, die twee verhandelingen over Semitische epigraphiek aan het Congres heeft voorgelegd.

schrift overoud is; „want”, zeide hij, „in Haurān heeft men eenen steen gevonden, gedateerd van 150 jaren voor den Islām, die met dit Arabische, niet met Koefisch schrift beschreven is. Eveneens vond men bij de opgravingen van Fajjoem in Egypte een aantal brieven, gewisseld tusschen tijdgenooten van den Godsgezant, waarvan sommige op papyrus, met zulk Arabisch schrift geschreven”. Met deze voordracht eindigde ook de zevende zitting.

Te twee ure 's namiddags had de achtste plaats. Hier was *M. Haupt*, de Duitscher, de eerste spreker; hij besprak in zijne redevoering de geschiedenis van Nimrod den Kanaäniet. Deze had
45 hij, volgens zijne mededeeling, opgedolven uit de oudheden, die men in het land van Babel ontdekt heeft — niet uit de van verzinssels en leugens wemelende historische werken. Hij verwekte uitgelaten vreugde door zijne merkwaardige mededeelingen.

Het woord was daarna aan *M. Müller*, den Oostenrijker, die eene studie voordroeg over het lidwoord in de taal der Sabeeërs, die vroeger in Jemen woonden. Ook besprak hij de Himjaritische taal, den aard en de samenstelling harer letters en hare punten van overeenkomst met, zoowel als hare afwijkingen van de gewone Arabische taal, waarop hij zijne rede eindigde en ging zitten.

Onder den aanwezigen bevond zich ook *Mr. Brünnow*, de Amerikaan; hij had eene door hem geschrevene verhandeling bij zich over de geschiedenis der Moslimsche Charidjieten, die hij evenwel niet voor de aanwezigen voordroeg. In bedoeld opstel verdedigt hij de Charidjieten en spreekt aldus: „Indien wij de zaken onbevooroordeeld beschouwen, blijkt ons dat de Charidjieten gelijk hebben, dat hunne richting met de Overleveringen van Mohammed (Allah schenke hem zegen en vrede!) overeenkomt. Hunne staatkunde gelijkt het meest op (de beslissing der zaken door) gemeenschappelijke beraadslaging, op de Republiek; de denkbeelden van ‘Alī, ‘Amr ibn al-‘Āṣ, Abd al-Mālik ibn Merwān, Haddjād, Obaidallah ibn Zijād, Mohallab ibn Abi Sofra en andere tegenstanders der
46 Charidjieten daarentegen vertoonen neiging tot tyrannie, tot het zich verwerven van heerschappij en de vestiging eener erfelijke dynastie”.

Hetgeen de juistheid van de meening der Charidjieten bewijst, was volgens hem, dat zij den dood gering achtten waar het de verdediging van hunne overtuiging gold, dat zij zich met zeldzamen moed en ongehoorde energie in gevaren begaven. Dit werd nog bevestigd door de eischen, welke zij aan hunne aanvoerders stelden; immers kozen zij alleen de verstandigen en voortreffelijken, stelden zij slechts godvruchtigen, vromen en dapperen aan, zonder in het

minst zelfzuchtige bedoelingen na te jagen. Hij noemde achtereenvolgens de namen van eenige Charidjitische aanvoerders en dichters, als: Qatārī ibn al-Fodjā'a, Nedjda, Nāfi' ibn al-Azraq (een der overleveraars der zeven leeswijzen van den Qoran), Aboe Bilāl Mirdās, Sjaudāb al-Sjaibānī, Aboe Hamza al-Sjārī enz. en vermeldde hunne daden en zangen als getuigenissen van hunne edele bedoelingen. „Menschen”, zeide hij, „van wie dit alles geldt, hebben aanspraak op lof en bewondering”. Toen eindigde hij zijne mededeeling en ging zitten (*sic*).

Op dit oogenblik werden ons uitnoodigingsbiljetten uitgereikt tot een feestmaal, dat tegen zonsondergang aan de tafel van den Koning van Holland gegeven zou worden. Ieder ging nu in zijn huis de
47 noodige rust nemen. Op het aangewezen uur kwamen wij weder samen in de groote zaal, waar de openingszitting gehouden was. Hier vonden wij de tafel, waarvan eene teekening op de uitnoodigingskaarten stond, aangericht. Op elken stoel om dien disch stond de naam van dengene, voor wien hij bestemd was, zoodat iedereen dadelijk zijne plaats wist. De spijsen en dranken werden nu opgedragen; ook deze stonden één voor één met name op die kaarten vermeld, opdat iedereen zou weten, wat hem voorgezet werd en slechts nemen, wat hem aanstond.

In deze vergadering hingen de vlaggen van alle dynastieën, van wier onderdanen hier een tegenwoordig was; elke groep van geleerden zat onder de vlag harer dynastie. Onder de vlag der Othmānen was slechts één persoon¹⁾; de vlaggen der dynastieën, die hier geen vertegenwoordiger hadden, waren opgerold.

Toen de genoodigden goed en wel aan tafel gezeten waren, werd de bel geluid om aandacht te verzoeken. De Minister van Binnenlandsche Zaken besteed den *mimbar* en hield eene rede, waarvan de inhoud deze was: „De Koning van Holland heeft zooeven een telegram gezonden, waarin Hij U Zijne vreugde te kennen geeft over deze uitnemende samenkomst. Al is Hij lichamelijk verre van U, Hij is geestelijk tegenwoordig en ziet als het ware ieder Uwer afzonderlijk”. Allen stonden nu op en dronken op de ge-
48 zondheid van den Koning, waarbij elk met zijn glas even zachtkens tegen dat van zijn vis-à-vis stootte, — een teeken, naar Europeesch gebruik, van vriendschap en oprechte genegenheid. Later nam de Minister van Binnenlandsche Zaken weder het woord en zeide: „Ik heb den Koning telegraphisch bericht gezonden, dat Gij op Zijne gezondheid uwe glazen geledigd hebt en Hij antwoordt nu per

1) Hiermede is natuurlijk Sjaich Amien zelf bedoeld.

telegraaf, dat Hij een glas zal drinken op het welzijn Uwer vergadering en Uwe onderlinge vriendschap”.

Vervolgens stond een ander spreker op, wiens rede hierop neerkwam, dat Oost-Indië vóór 10 dagen door eene groote ramp getroffen was: een der eilanden was verzwolgen, waarbij ongeveer 50 000 zielen omgekomen waren. Nu verzocht de spreker de aanwezigen om mede te werken ter leniging van die ramp. Ieder gaf naar zijn vermogen en het bedrag der toen bijeengebrachte som was ongeveer 1000 gulden.

Nog allerlei andere sprekers volgden elkander op, allen om de Hollandsche Regeering dank te zeggen voor Haren edelen ijver voor, en Hare groote belangstelling in de wetenschap en de geleerden. Aldus liep deze inderdaad onbeschrijfelijk schoone Koninklijke maaltijd af. Ongeveer twee uren hadden wij ermede doorgebracht, naar de Europeesche gewoonte van lang te tafelen.

Wij begaven ons nu allen naar huis, na alvorens nog eene uitnoodiging te hebben ontvangen tot een feestmaal, dat M. de Goeje, 49 directeur der Leidsche bibliotheek, Zaterdag 15, September te 12 ure zou geven. Op den bepaalden tijd kwamen wij te zijnen huize bijeen. De uitnoodiging was tot een gedeelte der geleerden beperkt; wij bleven daar tot den afloop. Toen stonden wij op om ons ter vergadering te begeven; nu zou namelijk de negende en laatste zitting plaats hebben¹⁾. De eerste, die hier het woord voerde, was M. Müller de Oostenrijker; hij besprak het groote belang en de hooge noodzakelijkheid van de Arabische genealogie. „Immers”, zeide hij, „het is onmogelijk de gedichten der oude Arabieren, hunne geschiedenis, hunne oorlogen, hunne roemruchtige daden te begrijpen, wanneer men niet eerst op de hoogte is van hunne genealogie, hunne stammen en geslachten”. Daarom houdt hij zich bezig met eene uitgave van de Djazirat al-‘Arab van al-Hamdānī en wil hij naderhand een aantal „djamhara’s” uitgeven, als de Djamhara van Kalbi, die van al-Sam‘ānī, die van Ibn Ḥazm al-Zāhirī, van Abou ‘l-Chattāb al-Qorasī, van Ibn Nāfi‘ en anderen.

Hij besloot hiermede zijne toespraak, waarop M. Halévy, de Franschman, ons bezig hield met de inscriptiën van ‘Ad en Thamoed, die in Arabië ontdekt zijn. Hij beschreef de vormen harer letters

1) Men zal opmerken, dat Sjaich Amien een paar wetenschappelijke voordrachten, die hij en zijn verslag van de vroegere zittingen had overgeslagen, bij vergissing in de slotzitting plaatst; van deze laatste schijnt hem slechts eene flauwe herinnering te zijn bijgebleven, daar hij de sluitingsrede van Prof. Kuenen geheel vergeet.

50 en noemde de steenen en monumenten, waarop men ze gevonden heeft, deels in Jemen, deels in het land Midian.

Na deze mededeeling nam *M. de Goeje* het woord, om nogmaals met nadruk en met instemming van alle Europeesche geleerden te herhalen, hetgeen hij vroeger had gezegd omtrent de noodzakelijkheid van het uitleenen der boeken, die zich in Europeesche bibliotheken bevinden, ten algemeenen nutte. „De wetenschappen”, zeide hij, „kunnen slechts dan den Weg der beschaving banen, wanneer de boeken gemakkelijk te leen verkregen en van de eene plaats naar de andere overgebracht kunnen worden en wanneer men hunne prijzen zoo laag stelt, dat niemand buiten staat is, ze aan te schaffen”. Daarop sprak hij sterk afkeurend over alle regeeringen, die in- en uitvoerrechten heffen van boeken; „want dit strijdt tegen de beschaving en staat de verbreiding der ontwikkeling in den weg. Zoo bevorderen zulke belastingen het tegenovergestelde van hetgeen de academiën en wetenschappelijke inrichtingen bedoelen. Eene regeering, die de boeken met belastingen bezwaart en zich alzoo beijvert om hunne verspreiding onmogelijk te maken, is dus gelijk eene vrouw, die haar eigen weefsel, als het vast in elkander zit, uiteenrafelt¹⁾”.

51 Aldus besloot hij zijne toespraak en begon nu met de andere geleerden van gedachten te wisselen over de bepaling der plaats, waar men over drie jaren zou bijeenkomen. Men kwam met algemeene stemmen overeen om het zevende Congres te Weenen, de hoofdstad van Oostenrijk, te houden. Hiermeê liep de zitting af; de leden gaven elkander den afscheidsgroet en gingen uiteen om weldra naar hunne woonplaatsen terug te keeren; ieder ging zijn weg en aanvaardde de reis om rust te zoeken . . . het heengaan was aller welsprekende tolk — van heimwee naar eigen land en volk. Zoo was het besluit van dit wetenschappelijk Congres.

Voordat ik echter mijne mededeelingen dienaangaande besluit, wil ik U nog een merkwaardig feit mededeelen. Des Woensdags werd o. a. gehandeld over de Hieroglyfentaal en de Egyptische monumenten of antiquiteiten. Bij die gelegenheid hield *M. Eisenlohr*, de Duitscher, eene voordracht, waarin hij de eigenaardigheden der oude Egyptische taal beschreef en den lof van het Egyptische volk verkondigde. Hij toonde aan, hoe uit hunne monumenten de bewijzen te voorschijn zijn gebracht voor hunne vaardigheid in alle

1) Amien (want de hier vertaalde philippica is *zijn* werk) bedoelt dus, dat zulke regeeringen met de eene hand (door het heffen der genoemde belastingen) afbreken, wat zij met de andere (door de stichting van academiën enz.) hebben opgebouwd.

kunsten en wetenschappen in een tijd, toen de wereld nog in de blindheid der onkunde verkeerde en de volken in onwetendheid voortleefden; eene vaardigheid, zoo groot, dat de Europeanen tot
 52 den huidige dag het geheim van sommige hunner kunsten nog niet ontdekt hebben. Ook prees hij in schoone bewoordingen de thans over Egypte regeerende familie, de nakomelingen van den bewoner van het Paradijs: Mohammed 'Ali Pasja, daar dit Vorstenhuis de wegen tot het bestudeeren dier monumenten geëffend heeft; want zonder Hunne hulp zouden de Europeanen het hierin niet tot de thans bereikte hoogte gebracht hebben. Daar deze redevowering mijne volkomen instemming wegdroeg, stelde ik er prijs op, U haren inhoud mede te deelen, al bewoog zij zich eigenlijk buiten mijn gebied.

Ook mag het wel met nadruk onder de aandacht gebracht worden, dat wij in het Oosten het doen en laten der bewoners van Europa, de wetenschappen, die zij beoefenen, de boeken, die zij op godsdienstig zoowel als wetenschappelijk gebied uitgeven, veel te weinig kennen. Zoo trof ik onder hen lieden aan, die zich bezighouden met de studie der Hanafitische school, en verschillende beroemde werken der geleerden, die tot deze school behooren, zijn in Europa gedrukt, bijv. de Commentaar van Qodoerī, verschillende Fetwa-verzamelingen, de Talwieh over de „grondslagen der plichtenleer” enz.; — anderen beoefenen de Sjafi'itische school en van de boeken hierover is o. a. de Tanbieh van Aboe Ishāq al-Sjirāzī op uitnemende wijze gedrukt; — een hunner is begonnen de Waraqāt van den Imām al-Haramain te verklaren. Ook de Sahieh van Bochārī, de
 53 Qorancommentaar van Baidhāwī en andere boeken over de Wet van den Islām zijn in Europa gedrukt. Men vindt daar een geleerde, die met den grootsten ijver genoemden Commentaar in zijne lessen behandelt en, bij de bespreking daarvan met zijne leerlingen zelfs de fijnste détails nauwkeurig onderzoekt; ja één hunner verhaalde mij, dat hij elken dag eene der 30 afdeelingen¹⁾ van den verheven Qoran uit het hoofd reciteert!

1) De Qoran is, behalve in 114 hoofdstukken, nog in 30 ongeveer gelijke afdeelingen verdeeld; het reciteeren van Qoranstukken is voor den Mohammedaan een godsdienstig werk, eene der voornaamste godsdienstoefeningen. Bij feesten en plechtigheden reciteeren vaak eenige geloovigen te zamen den geheelen Qoran, door elk een of meer der genoemde „deelen” (djoz') voor hunne rekening te nemen. Zeer verdienstelijk is het natuurlijk wanneer iemand, gelijk dit door Amien van bedoelden Europeeschen geleerde vermeld wordt, het geregeld elke maand tot eene *chatma* (het opzeggen van de geheele Openbaring) brengt! Dat echter de meest ontwikkelde Mohammedanen hierbij meer op het *multum* dan het *multa* letten, meer waarde hechten aan het verstaan der gewijde verzen dan aan het

Wanneer wij nu afzien van de bedoelingen der Franken (Europeanen) met het drukken van deze boeken, rijst de vraag bij ons op: waar zullen zij die alle verkoopen, daar zij gewoonlijk niet minder dan 54 500 exemplaren van een boek drukken? Ik, die mij nu toch eene reeks van jaren op den boekhandel toeleeg, heb de meeste daar ginds uitgegeven boeken nooit in het Oosten gezien, noch gehoord, dat zij daar gedrukt zijn.

Waarlijk, ik vrees, wanneer deze ijver in Europa zoo voortduurt, dat men uit alle gewesten de kameelen zal gaan zadelen om alles van daarginds te gaan halen, tot zelfs ten slotte de Mohammedaansche wetgeleerdheid incluis; want als de Franken zich eenmaal op eene wetenschap toeleggen, geven zij die niet weer op, maar duiken in hare zeeën en visschen de parels uit haren bodem. Geen wonder ook, want hunne vorsten beijveren zich om de wegen te banen, hunne geleerden zijn gul met hetgeen zij bezitten, hunne boeken gemakkelijk aan te schaffen of te leenen, hunne landen overvloedig van levensmiddelen voorzien, zoodat hunne gezondheid niets te wenschen overlaat, en er heerscht vrijheid van godsdienst; — aanleidingen genoeg, om de menschen tot zich te trekken.

Zoo Allah wil, zal ik U in eene volgende correspondentie mededeelingen doen omtrent de Arabische handschriften, die in de bibliotheken van geheel Europa bewaard worden en U van elke boekery afzonderlijk het aantal der daarin aanwezige manuscripten opgeven.

Allah is het, die goeden uitslag verleent en tot Hem keert alles eenmaal weder!

opdreunen, kan men zien uit overleveringen als deze: „Een man zeide tot Ibrahiem al-Nacha'i: ik breng het elke drie dagen tot eene *chatma* van den Qoran, waarop Ibrahiem antwoordde: Het ware beter wanneer gij hierover dertig dagen deedt, maar dan ook wist, wat ge reciteert”. (Iqd al-Faried I: 208). Ook zou de profeet iemand, die hem vroegde, of de beoefening van (gewijde) wetenschap zelfs hooger stond dan het reciteeren van den Qoran, geantwoord hebben: „Is dan de Qoran zonder wetenschap van eenig nut?” (Ghazali, Ihjā I: 8).

CLVI

DE OOSTERSCHE SCHOOL
TE BERLIJN

1887

Verschenen in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 30 Maart 1887

Voor eenige maanden heeft eene Nederlandsche courant, naar aanleiding van het verschijnen der jongste *series lectionum* onzer universiteiten, verkondigd, dat thans aan geene buitenlandsche hoogeschool de Oostersche talen in ruimere mate vertegenwoordigd waren dan te Leiden, en deze merkwaardige onzin werd toen zelfs door het *Leidsche Dagblad* overgenomen. Toch is een oppervlakkige blik op de door allerlei bladen bekend wordende programma's der lessen van tal van Duitsche universiteiten voldoende, om ons van dien zelfgenoegzamen waan te verlossen. Te Berlijn en te Leipzig om niet meer te noemen, wordt sedert lang in veel meer Oostersche talen onderwijs gegeven, dan in ons geheele land met zijne oude en veelvuldige betrekkingen met het Oosten. Mij is meer dan eens, o. a. door gewezen Oostindische ambtenaren, die van dat onderwijs in Deutschland hoorden gewagen, de vraag gedaan: wat men toch der wereld daarginds met al die colleges in Indische en Semitische talen, in Chineesch en Turksch en wat niet al meer, beoogde? Die vraag getuigde van wat men in de wandeling „practischen zin” noemt, eene uitmuntende eigenschap, die echter, helaas! wel eens wordt verward met kleinheid van gezichtskring. Zij, wier blik niet verder reikt dan de lengte van hunnen neus, begrijpen, dat het hooger onderwijs zijne kweekelingen slechts heeft te voorzien met kennis, die voor dadelijke toepassing in de practijk vatbaar is, of minstens met diploma's die den weg openen tot voordeelige betrekkingen. Wellicht zouden de geleerden, die het voorrecht smaken, geheel voor de wetenschap te kunnen leven, indien zij aan zichzelf overgelaten werden, in een ander uiterste vervallen. Uitgaande van de juiste stelling, dat al het weetbare belangrijk is of worden kan, zouden zij wellicht talenten en tijd besteden aan zaken, die voor het oogenblik wel konden blijven liggen, en dien tijd dus onttrekken aan voorwerpen van onderzoek, die aan de orde zijn. Hij, wiens blik niet slechts „practisch” is, maar tevens verder reikt dan de grenzen van zijn welbekanten kruidenierswinkel, behoeft echter niet lang te vragen, welk „nut” het voor Deutschland heeft, eene keurbende van geleerden met alle kracht te laten arbeiden aan de ontsluiting van de ontelbare geheimen,

die de Oostersche wereld voor Europa nog verbergt. Steeds omvangrijker worden de betrekkingen van politieken en commercieelen aard tusschen Oost en West. Door gebrek aan ruimte en hongersnood genoopt, hebben Europeanen zich in alle plekjes der Oostersche wereld genesteld, die hun bewoonbaar schenen. De scherpe concurrentie, die het Europeesche leven beheerscht, is daardoor naar het Oosten overgebracht; op landen, die eerst in eene verre toekomst iets beloven, wordt reeds bij voorbaat door groote mogendheden beslag belegd; waar een eenigszins geregeld inlandsch bestuur zulke maatregelen voorloopig tegenhoudt, zijn de vertegenwoordigers van verschillende Europeesche staten ijverig in de weer, om elkaar de voogdij te betwisten; in het gebied der groote Oostersche rijken zitten kooplieden van verschillenden landaard, onder bescherming hunner regeeringen, elkander in het vaarwater. Zoo heeft men ook daarginds een in hevigheid steeds toenemenden strijd om het bestaan, waarin natuurlijk de sterksten zegevieren. De omstandigheden, waaronder deze strijd gevoerd wordt, zijn echter geheel andere dan die, waarmede men in Europa zelf te rekenen heeft. De diplomatie en de krijgsmacht, die in Europa het bestaan eener mogendheid verzekeren, zijn onvoldoende middelen om haar invloed te verschaffen in die wereld, waar de bodem en het klimaat, de menschen en hunne godsdienstige en maatschappelijke vooroordeelen zoo oneindig afwijken van hetgeen de Europeaan als normaal beschouwt. Verwarring van het een met het ander, ook lichtvaardig vertrouwen op eene oppervlakkige kennis dier landen en menschen, die nog erger is dan geheele onkunde, zijn de hoofdoorzaken van vele fouten, die regeeringen en personen in die vreemde, schoon oude, wereld begingen. Nergens blijkt vaker en duidelijker dan hier, dat kennis waarlijk macht is. Jammer maar, dat op dit gebied zoo zeer velen lange messen dragen, die de kookkunst niet verstaan. Juist omdat het Oosten voor verreweg de meeste Europeanen een gesloten boek blijft, is het voor hen, die zonder goede middelen van waarneming eenigen tijd in een Oostersch land vertoefden, zoo gemakkelijk, in hun vaderland als deskundigen te gelden. Die „zuiver practisch“ verworven kennis doet enig goed — of liever, geen kwaad — zoolang alles voor den wind gaat; bij de minste onverwachte verandering staat zij beschaamd en machteloos. Man kent slechts datgene, waarvan men de wording heeft nagegaan; al ons weten is historie. De geschiedenis dier vreemde volken, waarmede wij te doen krijgen, de ontwikkeling hunner staten en maatschappelijke instellingen, hunner taal en zeden moeten wij onderzoeken, om het daaruit geworden te verstaan. Hoe meer die wereld van de onze

verschilt, des te noodzakelijker is dat onderzoek voor de practijk. Wie niet bij den dag leeft, bedenkt dit; zoo is dan ook de veelzijdige Oostersche studie in Duitschland niet slechts nuttig om den dorst naar kennis van enkelen te lesschen of de eer des lands op het gebied der wetenschap hoog te houden, maar ook noodig om aan het rijk en zijne bewoners de plaats in de wereld te verzekeren, die hun toekomt.

Het valt nu echter lang niet aan ieder, wiens levensloop hem naar het Oosten voert, even gemakkelijk, voor zijn persoon met de resultaten der werkzaamheid dier orientalistten zijn voordeel te doen. De beoefening der wetenschap zou, zelfs óók voor de practijk, minder vruchten dragen, wanneer hare vertegenwoordigers aan de academiën zich in hunne werkzaamheid belemmerd zagen door de eischen van enkele personen of standen der maatschappij. Zij moeten, elk op zijn gebied, arbeiden aan de oplossing telkens van nieuwe problemen; zij kunnen slechts bij uitzondering hunnen tijd beschikbaar stellen voor de voorlichting van dezulken, die als ambtenaren eener koloniale mogendheid, als consuls of diplomatieke vertegenwoordigers, als kooplieden eenen werkkring in het Oosten zoeken. Toch is het niet wenschelijk voor eene Europeesche regeering, dat hare vertegenwoordigers in Turkije, Egypte of China daarheen gaan, zonder van de taal des lands zelf zooveel te kennen, dat zij het gebruik daarvan binnen zekeren tijd kunnen aanleeren.

Althans zoo denkt men daarover in Duitschland: jaren vóórdat onze Nederlandsche regeering tot leerling-consuls bevorderde juristen naar Egypte en Arabië zond, zonder hen te verplichten één woord Arabisch te verstaan, was b. v. Pruisen te Damascus vertegenwoordigd door een beroemd kenner van het Arabisch, dr. Wetzstein. En thans, nu de grondvesting van het Deutsche Rijk onder anderen eene belangrijke verlevendiging van het verkeer met het Oosten en de verwerving van overzeesche bezittingen ten gevolge heeft gehad is men dadelijk bedacht op middelen, om de resultaten der Oostersche wetenschap onder het bereik te brengen van allen, die er belang bij hebben.

Door de samenwerking der rijksregeering met den Pruisischen staat zal binnenkert eene practische Oostersche school te Berlijn worden opgericht. Ofschoon zelfstandig bestuurd en met een eigen reglement, zal de school zich aansluiten bij de groote Pruisische universiteit; zij verkrijgt daardoor niet alleen gemakkelijker de beschikking over ruime gebouwen en allerlei kostbare hulpmiddelen voor het onderwijs, als bibliotheken, musea enz., maar zij kan nu tevens van eenige daar aanwezige onderwijskrachten gebruik maken,

terwijl het docentenpersoneel om tal van redenen nergens gemakkelijker en beter kan worden gevormd en aldus aangevuld, dan in zulk een centrum van wetenschap en beschaving.

Voorloopig zullen de Turksche, Perzische, Arabische, Chineesche en Japansche talen benevens de ethnographie der landen, waar zij gesproken worden, en de wetten van den Islam hoofdvakken van onderwijs uitmaken. Men hoopt het aantal vakken spoedig te kunnen uitbreiden, en b. v. het Maleisch weldra daarin op te nemen. Daar het onderwijs de vervulling van practische behoeften beoogt, zullen docenten aangesteld worden, die, wetenschappelijk wel voorbereid, geruimen tijd in de bedoelde landen vertoefd hebben, om zich het mondeling gebruik der verschillende talen eigen te maken. Bij wijze van proef zal men zelfs hun onderwijs doen aanvullen door inboorlingen, die men zonder hooge kosten in de rijkshoofdstad verkrijgen kan, daar jonge geleerden uit de genoemde landen door hunne regeeringen naar Berlijn gezonden worden, om zich in Europeesche wetenschappen te bekwamen. Voor de uitspraak en de oefening in het spreken en schrijven der levende talen is zulke hulp zeker niet te versmaden; in de eigenaardigheden der grammatica kunnen daarentegen Europeanen slechts ingewijd worden door hen, wier moedertaal eene Europeesche en wier wetenschappelijke opvoeding op Europeesche leest geschoeid is. Te Parijs heeft men eene dergelijke proefneming met de aanvulling van het onderwijs in het modern Arabisch door Arabieren als mislukt opgegeven, wijl men vond, dat de Algerijnen eerst dán voor zulken arbeid bruikbaar werden, wanneer zij door een lang verblijf in Frankrijk de meeste eigenaardigheden hunner denk- en spreekwijze hadden afgelegd. Men hoopt te Berlijn gelukkiger te zijn.

Van de vestiging der Oostersche school in de hoofdstad belooft men zich nog meer voordeelen dan de noodzakelijk geoordeelde aansluiting aan de universiteit. Den kring van hen, die men als toehoorders der lessen van de nieuwe instelling wenscht, heeft men zoo ruim mogelijk getrokken. Het onderwijs zal kosteloos gegeven worden, en iedereen, die zich aanmeldt, zal worden toegelaten; aan het eigen oordeel der leergierigen laat men de beslissing over hunne geschiktheid over; men wil hun daarbij gaarne van raad dienen, maar niemand buitensluiten. Zoo hoopt men niet alleen aanstaande consulaire ambtenaren te trekken, van welke waarschijnlijk een diploma van goed afgelegd eind-examen der Oostersche school zal worden geëischt, maar zet de deuren wijd open voor jongelieden uit den handelsstand, die in hun eigen belang hunne kennis willen vermeerderen, voor aanstaande zendelingen, die hier goedkoop en

goed taalonderwijs kunnen ontvangen, kortom de gastvrijheid der instelling zal Oostersch zijn gelijk haar naam.

Naar de bedoeling van hen, die het werkzaamste aandeel aan de oprichting dezer school hebben, is hetgeen binnenkort tot stand zal komen, slechts een flauw begin; zij zullen met alle kracht streven naar uitbreiding van den omvang en vermeerdering der practische vruchten van het onderwijs. Deze laatste hopen zij in de toekomst ook ten goede te doen komen aan de pas verworven overzeesche bezittingen van Duitschland; zij wenschen, dat in eene niet al te verre toekomst aanstaande koloniale ambtenaren daar de taal-, land- en volkenkunde van Kameroen en Nieuw-Guinea zullen beoefenen. Aan hoop en moed ontbreekt het dus niet; men begint echter in het klein, gaat bezadigd te werk, en de oprichters zijn overtuigd, dat hun arbeid, ook wegens gebrek aan ervaring op dit gebied, eene proefneming zal wezen, die in menig opzicht kan tegenvallen. Men is dus op teleurstellingen voorbereid en besloten, als het op de eene wijze niet gaat, liefst ten halve te keeren en nieuwe wegen in te slaan, zonder te verflauwen in ijver.

Gaarne maken de vroedmeesters, die bezig zijn het jonge wicht in de wereld te brengen, van de voorlichting van anderen gebruik; zij willen andere, soortgelijke instellingen leeren kennen, om zich naar haar voorbeeld te richten of ook . . . zich daaraan te spiegelen. Onlangs te Berlijn vertoevend, kwam ik met enkelen hunner ift veelvuldige aanraking, en werd ik aan een pijnlijk onderzoek onderworpen betreffende de vraag, welke inrichtingen van dien aard ons land zoo al bezat, welke moeielijkheden men daar had ondervonden, hoe men die was te boven gekomen, welke ervaringen men al zoo had opgedaan.

„Uw rijke Holland met zijne eeuwenheugende handelsbetrekkingen met het geheele Oosten heeft zeker te Amsterdam overvloedige gelegenheid van regeeringswege voor jonge kooplieden, om Arabisch, Maleisch. . . .? Niet? Nu ja, Leiden met zijne rijke hulpmiddelen voor Oostersche studie is wellicht meer aangewezen?” Op mijne verzekering, dat onze regeering door hare vele drukten zich niet zoo met de bijzonderheden der opleiding van kooplieden kon inlaten, en dat onze consulaire ambtenaren, „desverkiezende”, nog nooit in Oostersche talen waren geëxamineerd, kwamen wij tot de derde categorie van toehoorders, die de Oostersche school te Berlijn wenscht uit te noodigen. „Voor uwe bij uitstek practische koloniale regeering staat het natuurlijk vast, dat zendelingen, ook uit een politiek oogpunt, belangrijk pionierswerk verrichten; bij ons heeft men dit ook ingezien, en onze school kan door haar taalonder-

wijs, aan zendelingen van alle confessiën nuttig zijnde, de missie indirect bevorderen.” Hier moest ik opmerken, dat, daar bij ons geen onderwijs in Oostersche taal- en volkenkunde voor consulaire ambtenaren en kooplieden werd gegeven, de combinatie van zulk onderwijs met dat voor zendelingen bezwaarlijk ging.

„Het is ook waar; bij u streeft men vooral naar de directe voordeelen, die overzeesche bezittingen opleveren, en de regeering heeft dan wel al hare krachten op dit gebied noodig voor de opleiding harer koloniale ambtenaren.” Het werd mij benauwd om het hart bij de gedachte, dat ik tegenover hen, die bezig waren eene opleidingsschool te projecteeren voor de aanstaande ambtenaren van wordende koloniën, moest getuigen, dat onze regeering, die lang reeds ambtenaren aanstelde, voordat er van opleiding sprake was, na korte proefneming tot de ervaring was gekomen, dat het beste was niets te doen! Ik mompelde iets van de theorie der vrije concurrentie en deelde mede, dat onze minister van koloniën jaarlijks na rijp overleg eene commissie benoemde, die zich dan enkele weken bezighield met examineeren. Daar ik wel als bekend mocht onderstellen, dat niets op aarde volmaakt is, verzweeg ik de omstandigheid, dat de examinatoren daarbij gebonden zijn aan een examenreglement, dat er op aangelegd schijnt om, zoodra er belangrijke concurrentie is, de krachten der adspiranten over vele vakken te versnipperen, dewijl bv. de ijver van hem, die het Maleisch met een even voldoende en het Javaansch met een onvoldoend resultaat heeft beoefend, gelijkgesteld wordt met hem, die in ééne dier talen het zeldzame cijfer behaalt, dat „uitmuntend” aanduidt; en ik verzweeg zoo veel meer, daar spreken hier nauwelijks zilver zou zijn geweest. Den inhoud van het examenreglement deelde ik zonder commentaar mede en tevens een en ander omtrent de beide stedelijke instellingen, die, elk op hare wijze, de belangen van het onderwijs in de verplichte en facultatieve examen-vakken bevorderen. Dadelijk nam ik mij echter voor, om bij gelegenheid aan mijne landgenooten te herinneren, dat de te onzent bestaande toestand, ofschoon op rijpe ervaring gegrond, toch nog voor enkele verbeteringen vatbaar is, en er op te wijzen, dat wij den eerbied, dien de Duitschers voor onze oude ervaring betoonen, niet beter kunnen beantwoorden dan door een weinig over te nemen van hunne jonge energie.

CLVII

DE SJATTARIJJA-SECTE

1888

Verschenen in Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendinggenootschap, 32^e jaargang (Rotterdam, 1888), blz. 186, naar aanleiding van een mededeeling aangaande een „ijveraar van de satarijah-secte” voorkomende aldaar blz. 172.

Asj-Sjattârijjah, naar den stichter asj-Sjattâr; waarschijnlijk bedoelt Herklots, 2de ed. p. 191 hetzelfde met zijne „Shootarea, Descendants (hij bedoelt: volgelingen) of Shah Abd-oollah Shootar-e-Nak etc.” Ik geloof te kunnen verzekeren, dat deze tariqah in onze dagen geene zelfstandige plaats inneemt, zooals bijv. de in Indië zoo bekende Qâdirijjah, Naqsibendijjah of zelfs Samânijjah; ik heb nooit gehoord van menschen, die speciaal Sjattârietten waren. Wie echter aan de tariqah doet, leert veelal „om den zegen” ook de uitwendige practijken (dikrs enz.) van andere, verwante tariqah's; ja voor de groote menigte bestaat het „nemen der tariqah” eenvoudig in het aanleeren van één of meer zulke complexen van op bepaalde tijden te houden dikrs. Met name op Java en Sumatra schijnt dit veel voor te komen, en wordt daarbij in sommige gewesten eene bepaalde volgorde der „tariqah's” in acht genomen, bijv. Samanijjah (eigenlijk: Sammânijjah), Satarijjah (Sjattârijjah), Sadilijjah (Sjâdilijjah), Naksibandijjah (Naqsibendijjah) zoodat de leerling, na eenigen tijd de eerste methode gevolgd te zijn (bijv. na deze en die çalât 7 maal = lâ ilâha illâ llâh, enz. op te zeggen) deze verlaat om tot de volgende over te gaan. In zulke reeksen hoorde ik de Satarijjah steeds vermelden; een zeer ontwikkeld, maar niet moslimsch-schriftgeleerd kleinzoon van een gepensioneerd regent van Samarang bijv. vertelde mij, dat hij nu aan de Satarijah toe gekomen was, wat voor hem eenvoudig beteekende, dat hij tot nader order, deze formules op die tijden opzegde; hij deelde mij de formules mede, maar ze zijn geheel onbelangrijk en ik had toen geen gelegenheid ze te noteeren.

CLVIII

OVER EEN BAMBOE-GAMĚLAN

1893

Verschenen in de Notulen van de Algemeene en Bestuursvergaderingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, Deel XXXI (Batavia, 1894), blz. 46—51.

In 1875 werd door den Regent van Pandeglang (thans Raden Adipati Soetadiningrat, regent van Serang) eene Inlandsche „komedie” opgericht. De tooneelstukken werden onder zijne leiding door zijn jongeren broeder, toen zijnen mantri kaboepatèn, thans Raden Bagoes Djaja Winata, patih van Mènes, uit bekende verhalen ineengezet, ontleend bijv. aan de 1001 Nacht, Aboe Nawas etc., en door populaire kwinkslagen voor het beoogde doel pasklaar gemaakt. Als acteurs traden jongens van de Inlandsche school, schrijvers enz. op. Aan de costumes en decoratie werd nog al zorg besteed, en de gamélan, soms afgewisseld met Europeesche muziek, begeleidde het spel.

Weldra was de liefhebberij om op het erf van de kaboepatèn naar deze komedie-vertooningen te komen kijken zeer groot, temeer daar de stukken in de landstaal, het Soendaasch, opgesteld waren.

In 1878, toen de Hoofdinspecteur van Gorkom in Bantèn aan het reizen was, wilde men dezen gaarne die zoogenaamde „Komedie Djawa” vertoonen. Nu trof het zoo, dat de avond, die hiervoor werd vastgesteld, die van (d. i. vóór) Vrijdag was, en in Bantèn mocht men van oudsher de gamélan niet bespelen 1° van Donderdag — tot Vrijdagnamiddag 2° van 1—15 Moeloed, 3° gedurende de vastenmaand, zoowel wegens de heiligheid dier dagen, als omdat naar het volksgeloof de muziekinstrumenten door overtreding van bedoeld verbod barsten en valsch worden.

Om geen aanstoot te geven, verving de regent dus ditmaal de gamélan door de instrumenten, waarmede de Zuid-Bantënners zich op de hoema's den tijd korten, nl. de *tjaloeng*, eenige *angkloengs*, een *soeling* en een *bědoeg*.

Dit meer primitieve orkest bleek door zijn zachteren klank nog wel zoo geschikt voor het accompagnement der tooneelspelen als de metalen gamélan, en zoo kwam de regent op het denkbeeld om eene geheele gamélan van bamboe te maken. Deze bestond uit een *gambang*, een *karomong*, *saron*, *kětoek* met *kěmpoel*, een groote en een kleine *goëng*, een blaas *goëng soeling* en een *bědoeg*, en werd nu voortaan geregeld bij de „komedie” gebruikt.

In Bantën zijn zekere klassen van personen, aan wie het aanhooren van het gamëlanspel verboden, voor wie dit *boejoet* is, zooals men het noemt. Zoo is het boejoet voor alle lieden, die van de desa Tjimanoeek afkomstig zijn, naar men zegt uit eerbied voor den bekenden heilige Kjahi Hadji Mangsoer, die, zooals alle orthodoxe Moslimsche heiligen, de instrumentale muziek haatte. In andere desa's, zooals Kasoeniatan of de kampoeng Koeploek in Menes is het boejoet-zijn van het gamëlanspel aan de plaats gebonden, zoodat het populaire bijgeloof er geen bezwaar in ziet, wanneer bewoners dier plaatsen zich elders met het gamëlan-spel vermaken; de oorzaak ligt echter ook daar gewoonlijk in de aanwezigheid van heilige graven.

Vele dezer lieden nu gingen bamboe-gamëlans naar het model der Pandeglansche maken, in de overtuiging, dat het bespelen of hooren bespelen van zulke instrumenten niet in het boejoet-verbod lag opgesloten.

De „komedie Djawa”, die eerst zoo grooten opgang maakte, en reeds navolging begon te vinden in andere gedeelten van Bantën, is na 1878 overleden; ik meen, dat de vrees van sommige Europeesche ambtenaren, dat de kwinkslagen der Bantënsche tooneeldichters soms eens schadelijk mochten worden voor het beroemde „prestige”, tot het sterfgeval aanleiding heeft gegeven.

Overleveringen in verband met de toembak djëdjër andong en verschillende soorten van heilig aardewerk in Bantën.

De heilige Hasanoedin, de invoerder van den Islam in Banten, bevond zich op den berg Poelasari in Pandeglang om met Poetjoek Oemoen een zijner wedstrijden in wondermacht te houden, en had daar juist eene uit den hemel gevallen slang in eene kris (Ki Naga genoemd) veranderd, toen zijn vader, Soenan Goenoeng Djati, de beheerder van Tjirëbon, hem kwam halen om te zamen den hadj te doen.

Vader en zoon vlogen samen door de lucht tot aan het Bantënsche strand; hier zagen zij op eenen steen eenen adjar zitten, die reeds zoo lang tapa had gedaan, dat de vogels in zijnen tulband nesten gebouwd hadden. Weldra leerden zij hem kennen als *Batara Goeroe Djampang*, die na eene korte samenspreking zich aan de helden van den Islam overgaf en beloofde hunne nakomelingen steeds te zullen vrijwaren voor overlast van djins, sôtans enz., mits zij zijner gedachtig waren. Op zijnen raad liet Soenan Goenoeng Djati door zijnen stok de zee een eind terugstroomen, zoodat een stuk land aan Bantën werd toegevoegd.

Aan Maoelana Hasanoedin beval Batara Goeroe, een aantal eieren opeen te stapelen, en daarna te trachten, hoeveel stuks hij van onderen af kon wegnemen, zonder de overige eieren te laten vallen; dit gelukte den heilige met een zevental, maar daarna stortte de rest ineen, waaruit B. G. hem voorspelde, dat van zijne nakomelingen zeven Soeltans zouden zijn; dat evenwel na hunne regeering het verval des rijks zou beginnen en hunne opvolgers den naam van Soeltans niet meer zouden verdienen. Verder verzocht B. G., dat men steeds den avond van (d. i. vóór) den Zondag wajang zou vertoonen om eenig vermaak te geven aan het door hem bestuurde heir van geesten.

Als huldeblijk aan den heilige van Bantën beloofde B. G., dat steeds des middags en bij zonsondergang een vlot van andong-hout in de rivier zou drijven, waarop duizend-scheuren-aardewerk van de soort *Bagori* (groene, soms gebloemde piring's of pandjangs) en van de soort *pěpěnjon* (geel, wit en groen gevlekte pinggans) en kain tjindé, al welke zaken dienstig zouden zijn ter bezwering van tooverij, ter ontneming van de kracht aan vergif, kortom ter afwering van booze invloeden. Daar die huldeblijken steeds door een aantal djin's aangebracht zouden worden, waarschuwde B. G., dat de menschen zich op den middag en bij zonsondergang niet onvoorzichtig, d. i. niet zonder de noodige tooverspreuken, te water zouden begeven, daar hun dan licht een zijner zendelingen kwaad zou doen; daarom mijdt men op die twee tijden (*sandékala* genoemd) het water.

Op de aangegeven tijdstippen van zekeren Vrijdag nam Hasanoedin voor het eerst die gaven in de rivier van Bantën in ontvangst. Al de piring's en pinggan's pětjah sariboe, de pěpěnjons en bagori's, die men thans in Bantën aantreft, acht men van die huldeblijken van Batara Goeroe Djampang aan Maoelana Hasanoedin afkomstig. De toembaks van andong, waarvoor men zelden geschikt andong-hout vindt, zouden dan in hoog aanzien zijn gekomen, omdat B. G.'s vloten van die houtsoort gemaakt waren.

Zoo veel is zeker, dat wie zulke borden of schotels of speren in Bantën bezit, er gewoonlijk meer dan aan wat ter wereld ook gehecht is: zelfs uit de laatste jaren zijn sterke voorbeelden hiervan bekend. In 1878 werd in een Anjersch district, waar door misge was gebrek aan levensmiddelen heerschte, een djaro (desahoofd) gevangen gezet, daar hij buiten staat was, door hem gebruikte belastingpenningen te vervangen. Bij onderzoek bleek toen, dat al zijn huisraad en nagenoeg alle kleederen zijner familie reeds te gelde gemaakt waren, dat allen honger leden, maar een piring

pětjah sariboe werd nog ontdekt, en de vrouw van het gevangen dorpshoofd liet zich ter nauwernood dwingen, dat erfstuk voor f 20 van de hand te doen om haren man te verlossen.

Van het aardewerk zijn de pirings pětjah sariboe het hoogst geschat; de waarde der toembaks djëdjër andong wordt grooter, naarmate de geledingen talrijker zijn; gaan er bijv. zeven op de breedte eener vuist, dan is de toembak er een van zeldzame waarde.

Al die voorwerpen worden als zegen aanbrengend bewaard. Sommige bezitters van het heilige aardewerk gebruiken dagelijks één van die schoteltjes om er iets uit te eten, en bij de groote feesten stelt men er zijne eer in, zoetigheden enz., die men aan zijne gasten voorzet, in aardewerk van de genoemde soorten op te doen.

De toembak djëdjër andong gebruikt men gaarne om bruid of bruidegom te begeleiden, telkens wanneer zij uitgaan; onder het ijzer wordt zij dan met eenen hoofddoek omwonden. Men plant haar verder bij brand aan de windzijde in den grond, om uitbreiding van het vuur te voorkomen, en evenzoo aan een of meer der hoeken van een huis, waarin zich een pokzieke bevindt.

Ook in de Lampoengsche districten worden deze heilige voorwerpen, vooral het aardewerk, hoog geschat.

CLIX

OVER INLANDSCHE SPELEN,
WAARBIJ DE ZADEN VAN DE KÉMIRI
(ALEURITES MOLUCCANA WILLD.)
GEBRUIKT WORDEN

1895

Afgedrukt als mededeeling van den Heer Dr. P. van Romburgh, in diens opstel De Kemiri (Aleurites Moluccana, Willd.) in Teysmannia III, blz. 782 vg. — Overgenomen in Internationales Archiv für Ethnographie, Deel VII (Leiden, 1895), blz. 62—63.

Velerlei zijn de spelen, waarbij men *kěmiri*-noten gebruikt.

I. Het eenvoudigste bestaat hierin, dat elk der spelers eene noot heeft, waarmede zij beurtelings trachten die des anderen, die daartoe op den grond gezet wordt, stuk te slaan. Dit heet Maleisch *adoe kěmiri*, Atjèsch *poepò i^e bòh krèh*, Soend. *timpoe* of *gěmprek*. Beide noten moeten of ronde (*djaloe*, *dampa* ^e in 't Soendaasch) of afgeplatte (Soend. *gěndoel* of *kekepek*) zijn. Zoowel dit spel als het volgende, dat men als eene verfijning ervan beschouwen kan, wordt veelal om geld gespeeld.

II. Zeer geliefkoosd bij de Soendaneezen, vroeger ook bij hunne hoofden, is het *tjěmped*-spel. Hiervoor bezigt men een *pidekan* genaamd instrument: op eene houten basis staan 4 zeer kleine zuiltjes, 2 aan de óéne, 2 aan de andere zijde, die in het midden eene behoorlijke ruimte ledig laten. Over die zuiltjes heen is eene reep rotan gespijkerd. Twee spelers leggen hunne beide *kěmiri*-noten op elkander in de ruimte tusschen het middelste gedeelte der basis en de rotan, die er overheen ligt, en leggen die eenigszins vast door een kussentje van lapjes er onder te plaatsen. Aan beide zijden van die noten bindt men nu rotan en basis vast aaneen, waarop de spelers om beurten met een hout daarop beuken, totdat eene der noten breekt. De speler, wiens noot dit lot treft, verliest zijnen inzet.

Bij de andere spelen, waarvan ik nu eenige zal beschrijven, heeft men gewoonlijk meer dan twee, tot omstreeks vijf spelers, die elk een aantal noten inzetten. De inzetnoten heeten *pasang* (Bantensch *taroh*); eene noot behoudt elk speler als werpinstrument bij zich, tenzij men hiervoor liever steentjes gebruikt. Sommigen bezwaren de voor het werpen gebruikte noot met lood; eene zon bezwaarde werpnoot heet in het Javaansch *gala*, eene onbezwaarde *gadoeg* of *gatjo*, terwijl de Soendaneezen beide soorten of ook steentjes, die als werp-instrumenten dienen, *kokodjo*, de Bantensche Javanen en Soendaneezen beide *gatjon* noemen. Bij de Javanen zeer verbreid zijn o. a. de volgende spelen:

III. *Tjira*^e (of *djira*^e) *wo*^e (of *wo*^e*an*). Op een paar meters afstand van eene grenslijn (*ěntas-ěntasan*) maakt men een kuiltje

(*wo* = *an* of *lowo* =) in den grond met eene kleine aardophooging er achter. Eenige spelers zetten elk bijv. 4 à 10 noten in.

Om uit te maken, wie 't eerst zal spelen en wie vervolgens, werpen allen hunne werpnoot van de grens naar den kuil; hoe dichter bij den kuil, des te hooger rangnummer. Komt iemands werpnoot in den kuil, dan is hij No. 1, tenzij anderen, die na hem werpen, dit ook treffen; dan geldt het voorrecht alleen voor den laatsten, en moeten de anderen opnieuw gooien¹⁾.

No. 1 werpt nu van de grens af den geheelen inzet naar den kuil; wat hierin komt, is voor hem — de rest laat hij liggen.

No. 2 wijst hem van deze verspreide noten ééne als doel aan waarnaar hij met zijne werpnoot van de grens af moet gooien. Treft hij doel, dan is de geheele inzet voor hem. Het treffen van eene andere noot dan de aangewezenen (*torog*), of van de aangewezenen en eene dicht daarbij liggende (*gapri* =) staat met missen gelijk.

Mist No. 1, dan neemt No. 2 de overgebleven noten op en werpt daarmede volgens dezelfde regelen als No. 1 zooeven met den geheelen inzet deed.

. *boentoet* (staart)

.

.

. o A

.

.

. *dada* (borst)

. *goeloe* (hals)

. *ëndas* (hoofd)

Dit spel vindt men, zij het ook met veel variatie in de condities, overal. In het Soendaasch heeten twee variaties er van *tjèbrèk* (waarbij alleen naar den kuil gegooid wordt) en *kobak*; in het Maleisch zegt men *pitjè* =, in het Atjèhsch *moepado* =.

IV. *Tjira* = (of *djira* =) *oela*. Alle spelers zetten een gelijk aantal noten in, bijv. (in het hier voorgestelde geval) 3 spelers elk 3. De 1ste, 2de, 3de en de laatste noot dragen de daarbij aangegeven namen. Ieder werpt op zijne beurt met een werpnoot of een steentje van de grens uit naar de lijn of *slang* (*oela*) der inzetnoten. Wanneer de werper mist, blijft zijne werpnoot liggen, want bij zijne tweede beurt moet hij van die plaats uit werpen.

ëntas-ëntasan (grens)

Raakt hij eene der inzetnoten, dan geeft hij de plaats, waar zijne werpnoot heenkam, ter herinnering, door een streepje op den grond aan, maar zet zijne werpnoot tegenover de getroffene op de wijze, als door a A aangegeven.

1) No. 1, 2 en 3 heeten wel respectievelijk *barèp* (vorste), *pènggoeloe* (halsman), *pëndada* (borstman), of elders *radja*, *patih* en *sorsoran* (onderdaan), welke laatste naam op al de overigen wordt toegepast.

Treft een later speler de werpnoot A, dan is de worp des eigenaars van deze nietig (*këbahoel*), en hij moet opnieuw van de grens uit gooien. Ten slotte is ieders buit de noot, die hij geraakt heeft, met al degenen, die daarachter (naar den staart der slang toe) liggen, zoodat bijv. A 4 noten zou krijgen.

Eene variatie hiervan heet bij de Soendaneezen *bantjoel*. Eene andere, waarbij als grens een doelsteen (*toejoe*) dient, heet *tagon*. Allen werpen dan eerst van de inzetrij naar die *toejoe*, en wie den steen raakt, krijgt den geheelen inzet.

De Bantensche Javanen noemen het *djira* = *oela* naar den bloedzuiger: *patjetan*, de Soendaneezen van Banten: *ngadoe pandjang* of *lodjor*.

V. *Tjira* = (of *djira* =) *ëndas* (of *djamban*). Men plaatst de ingezette noten op eene rij, die evenwijdig loopt met de grens (*ëntas-ëntasan*). Ieder gooit eerst van de grens af zijne werpnoot zoover mogelijk over die rij heen, altijd wel te verstaan binnen eenen afstand, van waar hij meent, nog met succes op de inzetnoten te kunnen mikken. Hij maakt zich zoodoende den eersten worp wel moeilijk, maar wie het verst gegooid heeft, mag het eerst mikken.

Ziet een der spelers, dat het hopeloos is, nog verder te werpen dan een zijner voorgangers, dan geeft hij er soms de voorkeur aan, zoo dicht mogelijk bij de rij te komen liggen om de laatste te zijn. Die laatste heeft namelijk het voorrecht eener afwachende rol, die men met het woord *ndjamboe* (Soend. *njala*) aanduidt: hij mag, wanneer allen gespeeld hebben, de rest van den inzet eenvoudig wegnemen, zonder mikken. De loop van het spel is overigens, dat ieder speler na elken worp alle noten wegneemt, die het hem gelukte uit de rij te brengen.

De Soendaneezen noemen dit spel *djirëk*, maar bij hen komt nog eene variatie hiervan voor, die *gimër* heet. Bij het *gimër* neemt een doelsteen (*toejoe*) de plaats der grenslijn in. Allen mikken nu eerst van de rij der inzetnoten af op die *toejoe*, wie deze raakt, krijgt den geheelen inzet. Daarna werpen de spelers om beurten van de *toejoe* als grens uit naar de rij volgens de zooeven genoemde regelen.

Bij dit spel worden de inzetnoten zeer dicht bij elkaar in de rij geplaatst, en mogen de spelers niet eigenlijk gooien, maar de werpnoot of het steentje wordt op eigenaardige wijze tusschen duim en wijsvinger weggeknipt. In het *gimër*-spel geldt nog de regel, dat de uit de rij geworpen noten zoowel als de treffer blijven liggen, totdat alle spelers aan de beurt geweest zijn. Treft een hunner eene dier uitgeworpenen, dan mag hij die voor zich nemen:

raakt hij de werpnoot van zijn gelukkigen voorganger, dan moet deze zijne geheele winst weer opzetten.

Het Soendasche *miriki* kan ook als eene variatie van dit spel beschouwd worden. Hierbij bepaalt men, dat eene der uiterste noten van de inzetrij *hoeloe* (hoofd), de andere *boentoet* (staart) zal heeten. Allen werpen eerst van de inzetrij af, om de rangorde en het uitgangspunt van hun eersten worp te bepalen, maar zij *moeten* daarbij eene zekere grens (*watës*) overschrijden, die den minimum-afstand aanduidt. De inzetnoten worden niet te dicht opeen gezet, zoodat de werper met zijn steentje er maar ééne kan raken, maar hij mag tevens al de noten van de getroffene tot aan de *boentoet* als zijne winst beschouwen. Soms speelt men het *miriki* met afspraak, dat het *njala* (Javaansch *ndjamboe*, zie boven) zal gelden, soms niet.

Het *njala* wordt evenwel dikwerf aldus gevarieerd: Degeen, wiens werpnoot bij den eersten worp het dichtst bij de rij kwam liggen, moet 't eerst van allen werpen. De winst van den gemakkelijken worp mag hij slechts dan zich toeëigenen, wanneer al zijne medespelers hun eersten worp gemist hebben.

VI. *Rewokan* heet in het Soendaasch een spel, waarbij allen met hun *kokodjo* van dezelfde grens af op een doelsteen mikken (welke doelsteen lokaal ook *tagon* heet), en degene, die treft, den geheelen inzet krijgt.

De regelen en namen wisselen plaatselijk zeer af. In Roorda's Javaansch Woordenboek vindt men, zonder nadere beschrijving, als soorten van spelen met *kémiri*-noten genoemd: *djira* ♀ of *tjira* ♀ *oela*, — *oenbrís*, — *kamplong*, — *wo* ♀."

CLX

IETS OVER KOEDJANG EN BADI

1904

Verschenen in het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap van
Kunsten en Wetenschappen, deel XLVII (Batavia, 1904), blz.
387—397.

De naaste aanleiding tot het schrijven van dit opstel werd mij gegeven door de opmerking, dat betreffende de namen, den oorsprong en de beteekenis van twee soorten van Inlandsche wapens of dergelijke gereedschappen misverstand heerschte¹⁾. Sinds lang waren eenige voorwerpen van dien aard, alle uit West-Java, uit de Pasoendan, afkomstig, in mijn bezit en had ik daaromtrent eenige inlichtingen verzameld, die voor verder onderzoek den weg konden wijzen. Zoowel deze werktuigen als nog een paar andere West-Javaansche wapens heb ik toen aan het Museum geschonken, met enkele aantekeningen omtrent oorsprong en gebruik²⁾. Sedert kon ik nog twee exemplaren uit Bantën (hier Nos. 6 en 7) daaraan toevoegen; vooral No. 7 was noodig tot recht verstand van de beteekenis der koedjang voor de Soendaneezen in vroegeren tijd. Daar in het bijzonder de toelichting aangaande de koedjang en de badi ook aan dezulken belang kan inboezemen, die niet in de gelegenheid zijn het Museum te bezoeken, werd besloten deze, ietwat omgewerkt, met de noodige afbeeldingen verlucht, te publiceeren.

Van de afgebeelde *koedjangs* vragen vooreerst de Nos. 1—6 onze aandacht. No. 1, met een geheel fantastisch heft, dat gelijk op de stijl van een vliegwiel om garen op te winden, is afkomstig uit Soemedang en behoorde daar tot eene verzameling *kaboejoetans*³⁾, voorwerpen van den ouden tijd, welke men eerbiedig bewaart en waaraan men zekere geheimzinnige krachten toeschrijft. Dit laatste geldt van al de onder nummers 1—6 afgebeelde voorwerpen, over welker gebruik wij ingelicht zijn, en mag dus ook wel van Nos. 4 en 5 aangenomen worden, al ontbreekt ons dienaangaande stellig bericht.

No. 2 met eene scheede, die deels naar die van een *bëdog* (— *golok*, kapmes), deels naar die eener kris gevolgd is, verkreeg ik eveneens uit Soemedang.

1) Men zie *Notulen* der vergadering van 9 November 1903. De *koedjangs* werden voor lanspunten, de *badi's* of *badi-badi's* voor krissen aangezien.

2) Zie *Notulen* der vergadering van 14 December 1904.

3) Men noemt zulk eene verzameling met de kist, trommel of mand, waarin zij zich bevindt, ook *pěpěten*, welk woord overigens in het gewone leven een geldtrommel aanduidt.

No. 3 zonder heft noch scheede, met drie gaatjes door het lemmet, is uit Bandoeng afkomstig.

No. 4, met zeven gaatjes in het lemmet, heft en scheede naar een vaak voor Inlandsche kapmessen gebezigd model, is bij den aanleg der havenwerken van Tandjoeng-Prioek opgegraven, met nog verscheidene andere exemplaren naar men beweert.

Nr. 5 werd voor het Museum aangekocht, zonder betrouwbare gegevens betreffende den oorsprong.

No. 6, uit Noord Bantën afkomstig, vertoont in het lemmet een koperen oog, blijkbaar dienende om den diervorm duidelijker aan te geven.

Bij veel verschil in grootte en vorm hebben deze voorwerpen ook menig kenmerk met elkander gemeen. Vooreerst het positieve, dat wanneer men een dezer koedjangs horizontaal voor zich uit houdt, met den rug naar boven, het lemmet door zijne eigenaardige kronkeling eenen indruk maakt, waarvan we ons kunnen begrijpen, dat hij Inlanders nu eens aan eene slang of een draak (*naga*), dan aan een *garoeda* (*galocetra*), neushoornvogel (*djoelang*) of dergelijk gevleugeld dier herinnert. Een negatief kenmerk van alle is, dat zij sinds menschenheugenis niet als wapens of gereedschappen in gebruik zijn geweest, ja, dat wij ons na aandachtige beschouwing vergeefs afvragen, hoe of waarvoor men ze ooit zou hebben gebezigd. Noch de materie, noch de vorm schijnt voor eenig practisch doel geschikt. Hiermede is de blijkbaar willekeurige verscheidenheid in vorm der heften en scheeden, waarmede sommige dezer koedjangs voorzien zijn, in overeenstemming.

De eigenaars, die niet eenvoudig de lemmets, in papier of doek gewikkeld, bewaren, maken er een of ander handvat aan, zooals men die aan andere wapens of werktuigen vindt, of bevestigen de steeds aan het lemmet aangebrachte pen ook wel eens in eene lansschacht. Dit laatste zal aanleiding gegeven hebben tot het determineeren van sommige in ons Museum aanwezige koedjangs als lanspunten; ten onrechte, gelijk wij zien zullen en gelijk ook reeds blijkt uit het feit, dat de lemmets steeds ruggen hebben, hetgeen voor lanspunten niet zou passen. Als regel mag men aannemen, dat de thans bij zulke koedjangs aangetroffen scheeden en heften oorspronkelijk niet daarbij behoord hebben en dus, uit een ethnographisch oogpunt beschouwd, daarvan gescheiden moeten worden.

Het tegenwoordige geslacht der Preanger-bevolking weet betreffende het eigenlijke karakter der koedjangs niet veel mede te deelen. De meesten kennen de koedjang zelfs niet van gezicht, en die ze kennen,

hebben ze alleen als kaboejoetan gezien. Met andere min of meer gewijde voorwerpen, poesaka's zooals men elders zegt, liggen ze dan in eene gesloten kist of mand, die alleen bij bijzondere gelegenheden geopend wordt: bij Maoeloed (het geboortefeest van den Profeet), om schoongemaakt, geëlied en bewierookt te worden; in geval van ziekte, om ze met water te overgieten en dit vocht aan den kranke als geneesmiddel toe te dienen.

Men weet, dat de Inlander aan blanke wapens nog geheel andere eischen pleegt te stellen dan een profaan Westersch wapensmid. Allerlei eigenaardigheden in vorm en samenstelling van heft, lemmet, scheede en andere onderdeelen, eigenschappen, die in geenerlei verband staan met de materiele deugdelijkheid van het wapen, verzekeren den eigenaar overwinning, onkwetsbaarheid, veiligheid, geluk in de liefde, voorspoed in den handel enz. Er zijn krissen, die een huis tegen dieven of brand beveiligen, die den ambtenaar de genegenheid zijner chefs verzekeren en eene vlugge promotie waarborgen. Die onzienlijke deugden der wapens, van oudsher hoog geschat, traden op Java nog meer uitsluitend op den voorgrond, naarmate rust en orde daar minder verstoord werden; zoo zijn er vele wapens, die *alleen* door *geheimzinnige* deugden uitmunten, welke zij deels aan hunnen ouderdom danken.

Nu komt de koedjang, al kent het huidige geslacht der Preanger haar slechts bij uitzondering van gezicht, in hunne mondelinge overlevering zeer veel voor. In de verhalen over den ouden tijd, zooals kinderen en eenvoudigen die in den vorm van *dongengs* en *pantoens* genieten, gorden¹⁾ zich degenen, die ver van huis gaan, meestal eene koedjang om het lijf. Niet als oorlogswapen; daarvoor dienen de *gondewa* (boog), de *dochoeng* (kris), de *toembak* (lans), de *pêdang* (zwaard) enz, terwijl de koedjang wordt medegenomen door hen, die zich naar de hoema of naar het woud begeven voor veldarbeid of om kruiden te verzamelen, ook en vooral door oude mannen en vrouwen. De tegenwoordige Preanger Soendanees meent dan ook, dat dit gereedschap der zwakken niet diende om eenen vijand neer te vellen, maar dat het voldoende was dit werktuig van geheime kracht onderweg heen en weer te zwaaien om tijgers en ander ongedierte op een eerbiedigen afstand te houden.

Hadden alle koedjangs ook in den ouden tijd dezelfde consistentie en vorm gehad als de nu nog als kaboejoetan bewaarde exemplaren, dan zou men geneigd zijn, die verklaring van het gebruik als de

1) *Njoren* heet het steeds; met dit woord duidt men zoowel het steken in den lijfgordel als het met een afzonderlijken band om het middel bevestigen van een voorwerp aan.

ware aan te nemen. Wij zullen echter zien, dat er vroeger ook voor profanen bruikbare koedjans zijn geweest.

Behalve in verhalen, leeft de koedjang nog in algemeen bekende Preanger zegswijzen voort. Bespot men iemand, die overdreven voorzorgen neemt of beraamt tegen ongevallen, welke waarschijnlijk niet zullen voorkomen, dan zegt men dat hij *matangankeun koedjang memeh leungit*, d. i. door berekening (in den zin van wichelarij) wil uitmaken waar zijn verloren koedjang heen geraakt is, terwijl hij zich in het ongestoorde bezit van dat voorwerp verheugt. Van Si Kabajan of een ander Uilenspiegelachtig wezen zegt men, dat hij, zijn koedjang (die inderdaad behoorlijk op zijnen rug hing) missend, eenen pas vertrokken gast verdacht, hem deze ontstolen te hebben, en nu al zoekende en roepende: „waar is mijn koedjang?“ rondliep, totdat hij, juist toen hij den verdachten gast gevonden had, door een onwillekeurig gebaar met de hand zijn eigen rug aanrakend, zijne zotte dwaling ontdekte. Daarom zegt men tot iemand, die zoekt naar iets, dat zich vlak bij hem bevindt: *koedjang kamana, koedjang kamana, ari koedjang ijeu geuning*, „waar is de koedjang, waar is de koedjang? en de koedjang is nog wel hier.“ Zuigelingen maakt men aan het lachen door onder het telkens naar hen uitsteken van de met kittelen dreigende uitgespreide hand, tot hen te neuriën: *rauk rauk si djoelang, si djoelang maling koedjang, kamana eunteupna? kadiiieu!* „rrrrt, rrrrt, vliegt de neushoornvogel, de neushoornvogel heeft de koedjang gestolen. Waar strijkt die vogel neer? Hierrr!“ (dit laatste zeggende kittelt men het kind op eene gevoelige plek). Ziet men in dit kinderrijmpje met recht eene toespeling op den aan eenen vogel herinnerenden vorm der koedjang, eene Bantënsche zegswijze is alleen te verklaren door die andere reeds genoemde herinnering aan het uiterlijk van slang of draak. Daar zegt men namelijk van iemand, die voor een ander eenen kuil groef met het bekende gevolg: *dek njieun isin noe lian, koedjang meulit kana bitis*¹⁾ „hij wil een ander beschaamd maken (erin laten loopen), maar de koedjang slingert zich om zijne (eigen) kuit.“

Die Preanger spreekwijzen enz. zijn ondubbelzinnige getuigen van een nog niet „nevelzwart“ verleden, waarin de koedjang den gewonen Soendanees veel intiemer bekend was dan tegenwoordig, ja waarin ieder gewoon man stilzwijgend ondersteld werd zulk een werktuig te bezitten.

1) De Preanger variant dezer zegswijze: *tamiang meulit ka bitis*, „de tamiang (dunne bamboesoort, voor blaasroer en fluit gebezigd) slingert zich om de (eigen) kuit“ heeft eene eenigszins andere beteekenis.

Meer licht hierover geeft Bantën, dat de snelle vaart, waarmede het Soendasche leven en doen in de Preanger zich moderniseert, slechts langzaam en op zekeren afstand volgt.

Ook in Bantën kent men de *koedjang* als een oneigenlijk wapen, een djimatwapen zou men kunnen zeggen. No. 6 getuigt ervan; een koperen oog in het lemmet van dit exemplaar bepaalt nog meer opzettelijk de aandacht van den beschouwer bij het dierachtige, in casu volgens de Bantënners naga-achtige, van den vorm¹⁾. Men heeft in Bantën koedjangs van geheime kracht in soorten, ook zeer kleine. Eene daarvan, met goud bewerkt, was vroeger in het bezit eener vrouw van vorstelijken bloede, en het gerucht wil, dat zij met behulp van dat, soms door haar in den haarwring gedragen wapen, haren echtgenoot naar haren wil wist te zetten en hem af te houden van de uitvoering van voornemens, die met haar inzicht in strijd waren. Men duidt daar deze soort van amuletten met den naam *koedjang pëngarak* of *pangarak* aan, welke benaming volgens sommigen moet beteekenen, dat het voorwerp zijnen drager als dienaar en helper in den nood vergezelt, terwijl anderen er eene toespeling in willen vinden op het gebruik dezer poesaka-werktuigen in optochten; ook in Bantën geldt deze soort in het bijzonder als vrouwen-wapen, dan wel als behoeder der veiligheid van huis en hof. De uitdrukking *koedjang pangarak* is ook in de Preanger niet onbekend, maar daar is de nadere bepaling minder noodig geworden, wijl men er geene koedjangs meer vindt, die niet tot deze categorie behooren.

In Bantën, met name in de Zuiderregentschappen, vindt men nog wel andere, wij mogen zeggen gewone koedjangs, maar weldra zal men ze ook daar niet meer aantreffen, of het moest zijn bij die meest conservatieve aller Soendaneezen, de Badoei's.

Bij de Mohammedaansche bevolking neemt het gebruik zichtbaar af. In Lëbak vindt men *dexe ouderwetsche kapmessen der Soendaneezen* (want dat zijn de koedjangs) minder dan vroeger; in Mënes zijn zij nog slechts in een paar desa's in algemeen gebruik. De bédog en de golok verdrängen ook hier het werktuig der vaderen, waarvan in de Preanger alleen nog dongengs, pantoens en spreekwijzen getuigen.

No. 7 stelt een uit Mënes afkomstig, lang gebruikt en dus nog al afgeslepen exemplaar voor. Toen het nieuw was, zette zich de punt iets meer naar buiten voort, welke bijzonderheid, gevoegd bij

1) De verscheidenheid in vorm der koedjangs is veel grooter dan uit de hier medegedeelde voorbeelden blijkt. In Bantën zijn exemplaren, die de gedaante van Sëmar vertoonen.

de typische kromming van den rug van het lemmet, ontwijfelbaar op nauwe verwantschap met de meer fantastische koedjang pangarak wijst. Wel behoort er bij deze echte koedjang meer verbeelding toe om er eene dierfiguur in te zien dan bij de meeste koedjang pangarak, maar de elementen dier voorstelling ontbreken toch ook hier niet geheel.

Het heft (*perah*), bij ons exemplaar van hoorn, is vaak van hout, en nu eens wel, dan weer niet voorzien van rotanbanden (*simpaj*), om het hanteeren te vergemakkelijken. De scheede, welker naar buiten gedragen zijde in het midden over de lengte eene breede spleet vertoont, heet *amplèh* of *koprak*; zij is steeds van hout en dikwijls met snijwerk versierd. Zij wordt met een touw, eene lap katoen of eenen riem om het middel bevestigd. In plaats van deze scheede gebruikt men ook wel een korten, wijden houten hanger, waar het geheele lemmet doorheen gestoken wordt en waarin het onder het loopen heen en weer slingert. Naar het geluid van dat slingeren heet die hanger *këntjlong*.

In de *këntjlong* wordt de koedjang aan de linkerzijde, in de *amplèh* of *koprak* wordt zij midden op den rug gedragen, echter altijd aan een eigen band en niet in den lijfgordel gestoken. Op de eerstgenoemde wijze droeg haar Si Kabajan, terwijl hij ernaar liep te zoeken.

Al blijft er in de ontwikkelingsgeschiedenis der koedjang nog veel duisters, dat misschien door later vergelijkend onderzoek zal opgehelderd worden, eenige hoofdzaken zijn ons nu toch reeds duidelijk geworden. Het voor den gewonen Inlander onmisbare kapmes, dat hem dient voor arbeid van allerlei aard, op het veld en in het bosch, in tuin en keuken en waarmede hij zich ook vijanden uit het dierenrijk van het lijf houdt, heette oudtijds bij de Soendaneezen koedjang en had ongeveer den vorm van ons No. 7. Gelijk voor elke soort van wapens of wapenachtige werktuigen, golden ook voor de koedjang zekere kenmerken als geluk aanbrengend en onheil afwerend; vooral schijnt men in dit opzicht exemplaren, die sprekender dan de gewone eenen diervorm voor de verbeelding riepen, geschat te hebben. Betreffende den aard van het dier is de overlevering niet zeker meer (slang, draak, garoeda = galoedra, neushoorn- of andere vogel), maar het blijkt, dat men, nevens de gewone koedjangs model No. 7 voor dagelijksch en profaan gebruik, ook andere is gaan vervaardigen, die men voornamelijk of uitsluitend om de onzienlijke eigenschappen waardeerde, die als afweerwapen voor zwakken en vrouwen dienden en die men allengs, buiten allen samenhang met het oorspronkelijke

1. (10762 ethn. vers.)

2. (10768 ethn. vers.)

3. (10764 ethn. vers.)

4. (10765 ethn. vers.)

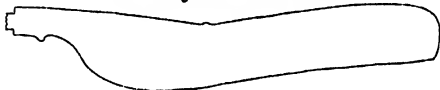
5. (16204 arch. vers.)

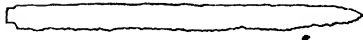
6. (10772 ethn. vers.)

7 en 7^a (10773 en 10773^a ethn. vers.)
(in vorm geheel overeenkomende.)

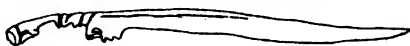

8. (10767 ethn. vers.)

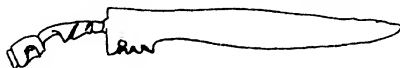
9. (10768 ethn. vers.)

Grootste breedte van den rug: 0.7 c.m.

10. (16061 arch. vers.)

Grootste breedte van den rug: 0.48 c.m.

Schaal 1 : 4.

Gesloten scheede van 7.

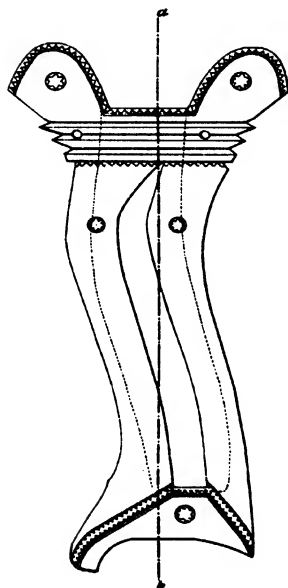
(10773 ethn. verz.)

Schaal 1:4.

Doorsnede a. b.

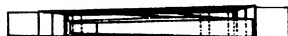
Vooraanzicht.

Doorsnede a. b.

Bovenaanzicht.

Open scheede van 7^a

(10773^e ethn. verz.)

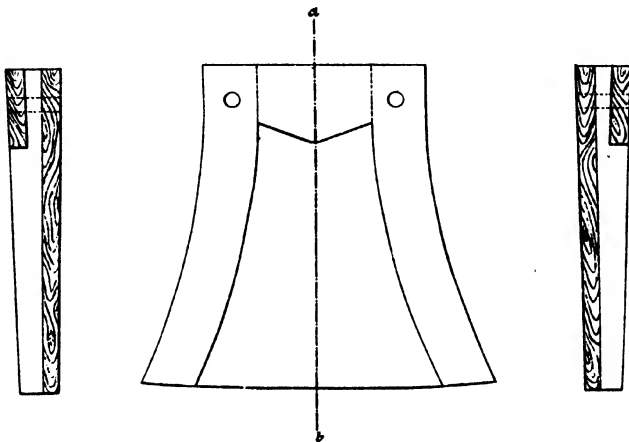
Schaal 1:4.

Van koedjang No. 7a is alleen de scheede (kintjong, zie bl. 394, overdr. blz. 8) afgebeeld, daar het kapmes zelf van No. 7 nauwelijks verschilt.

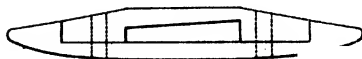
Doorsnede a.b.

Vooraanzicht.

Doorsnede a.b.

Bovenaanzicht.

gebruik, als djimats, gewijde voorwerpen met geheime kracht, ging bewaren. Behalve bij de Badoei's en de meest conservatieven onder de overige Zuid-Bantënners is de laatstgenoemde soort thans de eenig overgeblevene.

Wat de in sommige exemplaren aanwezige gaatjes mogen beduiden, blijft onzeker. In de zeven gaatjes van het in Tandoeng-Prioek gevonden exemplaar willen sommigen het symbool van de in dezen Archipel zoo populaire mystieke leer der *Martabat toe-djoeh*, der zeven graden van het zijn, herkennen. De Inlandsche wetenschap der wapens is vol van toespelingen op die geliefkoosde pantheïstische mystiek. Gaarne ziet men bijv. in ieder onderdeel der kris een stuk van de leer der eenheid van schepper en schepsel, van God en wereld voorgesteld. Een der gebruikelijke beelden voor de eenheid van God en mensch is de verhouding van kris en scheede. De vulgaire mensch denkt zich de kris in de scheede, de mystiek ontwikkelde ziet, dat de scheede tevens is in de kris, en op het toppunt van het mystieke denken gekomen, kent men aan kris noch scheede een afzonderlijk bestaan toe, maar weet beiden tot eene hoogere eenheid saamgesmolten.

Met de *badi*, in Bantën *badi-badi*, een ook uit andere deelen van den Archipel bekend wapen, is het tot op zekere hoogte evenzoo gegaan als met de koedjang. Ook de *badi*, in het Westen der Preanger wel *sëkin* genoemd, is buiten het gewone gebruik geraakt. De exemplaren, die men nog aantreft, hebben veelal een lemmet, waarmede niet veel uit te richten valt, en toch is de eigenaar er vaak even zeer aan gehecht als die van zoo menige practisch onbruikbare kris aan zijn poesaka-wapen¹⁾. Heften en scheeden maakt men er naar willekeurige modellen bij. Van ons, uit Bandoeng afkomstig exemplaar No. 8 heeft het lemmet alléén djimatwaarde en zijn scheede en heft naar Europeesch model vervaardigd; alleen de metalen bekleeding der scheede, die *pontang* (gevekt) heet, is Inlandsch. De *bëdog pontang* behoort tot de wapen-

1) Een ander eveneens in onbruik geraakt en thans aan de meeste Soendaneezen onbekend wapen is de *tjondre*, waarvan zich ook een exemplaar, uit Soemedang afkomstig, onder de door mij in het Museum geplaatste wapens bevindt. Zie den Catal. der Ethnol. Verz. v. h. Bat. Gen. (1885) bi. 59, no. 1209. Het gelijkt het meest op de *gobang* (het Soendasche zwaard) en jongere Soendaneezen, die het wapen bij uitzondering te zien krijgen, noemen het dan ook *gobang*. Het behield, behalve als oud en daarom eerwaardig wapen, eene zekere vermaardheid omdat een regent van Tjiandjeer, die zich aan de vrouw van eenen desaman vergrepen had, door dezen met een *tjondre* gedood werd. Die regent leeft in de herinnering des volks voort als *Dalëm tjondre* of *Dalëm dîtjondre*.

rusting van den menschgeworden weertijger (*maoeng kadjadjaden*) en daarnaar is deze versiering gevolgd.

Ook van de *badi* bestaan exemplaren, die uitsluitend als djimat bedoeld zijn en gebruikt worden; zoo inzonderheid de *badi gagang beusi*, die kleine badi, welker ijzeren heft met het lemmet één geheel uitmaakt en vaak versieringen vertoont in den vorm van een mensch of van een menschenhoofd. No. 9, uit Bandoeng afkomstig, is van recent maaksel, naar oudere modellen gevolgd, en hetzelfde zal wel gelden van No. 10, van onzekere herkomst, dat onlangs door aankoop eigendom van het Museum werd. Van namaak kan men bij deze voorwerpen eigenlijk niet spreken, tenzij aan een nieuw exemplaar schijnbare kenteekenen van hoogen ouderdom worden aangebracht. De traditie der vervaardiging van koedjangs en badi's moge nu en dan ingesluimerd, zij moge ook in sommige opzichten achteruitgegaan zijn, verdwenen is zij nooit. Ook acht men in de nieuwere exemplaren der koedjang pangarak en der badi's met ijzeren heft wel degelijk iets van de geheimzinnige kracht aanwezig, die in de oudere modellen schuilt. Toch worden door de Inlanders exemplaren als de boven besproken Soemedangsche koedjangs, die reeds deel uitmaakten van eene kaboejoetanverzameling, of als dat uit Tandjoeng-Prioek, welks vindplaats op hoogen ouderdom wees, veel hooger geschat dan de Bandoengsche koedjangs en badi, van welke men weet, dat zij van recent maaksel zijn.

Men vindt op sommige heilige plaatsen — bijv. in de moskee bij de graven van Soenan Godog = Kejan Santang en familie bij Garoet — zeer kleine modellen, in ijzer, van wapens en andere metalen gereedschappen, die ook als kaboejoetan bewaard worden en waarvan men moet aannemen, dat zij nooit eene andere beteekenis dan die van djimats gehad kunnen hebben. Deze hebben dus waarschijnlijk hunnen oorsprong te danken aan hetzelfde bijgeloof, dat de koedjang pangarak en de badi gagang beusi in het leven riep.

Betreffende deze twee soorten van djimatwapens ontbreekt het niet aan legendarische overleveringen. Eene daarvan zij hier als voorbeeld vermeld. Brawidjaja, vorst van Madjapahit, deed eens geruimen tijd *tapa*, met het doel om eenen met goddelijke krachten uitgerusten zoon te krijgen. Toen de tijd vervuld was, kwam die tapazoon, Djaka Tole¹⁾, uit eenen zich splijtenden steen te voorschijn, en tegelijk met hem de eerste, heftlooze, koedjang en de

1) *Djaka* = jongeling; *tole* een der gewone woorden, waarmede Javanen kinderen van het mannelijk geslacht roepen, verkort uit *kontolé*, gelijk het synonieme *li* uit *peli*, en het vrouwelijke equivalent *mèg* uit *tèmèg* enz.

eerste met ijzeren heft voorziene badi. De Madjapahitsche smid Kjahi Tjondong Tjampoer, en diens zoon, Kjahi Soepa, maakten naar die op bovennatuurlijke wijze ontstane djimatwapens andere na, en wanneer de thans vervaardigde voorwerpen van die soort onderling in vorm verschillen en niet meer zoo zeker de wenschen hunner bezitters helpen vervullen als de door die smeden van Madjapahit gemaakte, dan komt dit doordien de kunst achteruitgegaan en de nieuwe tijd voor het doen van wonderen minder gunstig is dan de oude.

CLXI

REDE GEHOUDEN BIJ DE TERAARDE-
BESTELLING VAN M. J. DE GOEJE

1909

**Uitgesproken 21 Mei 1909 en afgedrukt o. a. in het Algemeen
Handelsblad van dien datum.**

Het zij mij vergund hier een woord van afscheid te spreken, niet alleen voor mij zelf, maar tevens uit naam van u allen, die door dankbaarheid, vereering, liefde jegens onzen De Goeje herwaarts gedreven zijt om hem de laatste eer te bewijzen, in naam van de velen, ook uit verschillende werelddeelen, die zich zoo gaarne daarin bij ons zouden aansluiten, maar die slechts uit de verte den beminde doode eerbiedig en weemoedig kunnen gedenken, terwijl wij hem ter aarde bestellen.

Het is een breede schare die om zijn heengaan treurt. In alle landen waar de taal- en letterkunde van Arabië beoefend, waar de geschiedenis en de cultuur van den Islam bestudeerd worden, vernam men met smart dat onze De Goeje lijdende was en dat men geen hoop meer durfde koesteren op zijn herstel; De Goeje, tot wien ik ruim twee jaren geleden van ganscher harte de toen gegronde verwachting mocht uitspreken, dat hij nog vele jaren van gezegenden arbeid in ons midden zou doorbrengen. Wij mogen in berusting niet onderdoen voor den ontslapene, die zijn langdurig lijden met onverdroten geduld droeg, maar nu daaraan een einde kwam, maakt zich toch van ons de droeve stemming meester, waaraan o. a. de grootste der levende Semitisten, de sedert meer dan een halve eeuw innig met De Goeje verbonden Straatsburger hoogleeraar Nöldeke uiting gaf toen hij mij eergisteren schreef: „Aber hart ist es doch den Jugendfreund zu verlieren, mit dem ich in engster Verbindung geblieben bin". Ja, hard is het toch voor ons allen, al moeten wij erkennen, dat de dood hier kwam als eene verlossing voor dit tot voor twee jaren kerngezonde lichaam, waarin steeds een kerngezonde geest huisde.

Wat heeft dezen man zoo buitengewoon groot gemaakt, terwijl hij zijn leven lang er naar streefde „gewoon" te zijn en te blijven en vaak zijn voorliefde betuigde voor wat hij gewone menschen noemde? Zonder een zeldzaam helder verstand en onafgebroken lust en kracht tot hard werken was het hem niet mogelijk geweest, gedurende tientallen van jaren in steeds toenemende mate een leider te zijn in verschillende kringen, waartoe hij behoorde, in onzen Leidschen Senaat, waarin hij meer dan veertig jaren zitting had,

bemind en hooggeschat door al zijn ambtgenooten; in de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, die hem volle veertig jaren tot hare ijverigste leden telde; op de internationale Orientalistencongressen en andere wetenschappelijke vergaderingen. Zonder zulke gaven en zulke energie had die stille man zich niet overladen gezien met de hoogste onderscheidingen die in en buiten ons land door regeeringen en wetenschappelijke lichamen voor geleerden bestemd worden. Maar met die gaven en die geestkracht was het toch De Goeje's karakter, zijne persoonlijkheid, die hem die hoogte deed bereiken, en daarin bovenal een zeer bijzondere door de jaren niet verminderde bescheidenheid.

Deze bescheidenheid was het, die, toen hij nog jong van jaren zijne studierichting eens voorgoed gekozen had, hem behoedzaam het terrein deed afbakenen, waarop hij gevoelde zeker te kunnen slagen. Zij was het verder, die hem aan die eenmaal gestelde grenzen onwrikbaar trouw deed blijven, weerstand biedende aan de juist in zijnen tijd zoo groote verleiding om nu en dan af te dwalen naar de veel succes belovende velden, die om het zijne heen door anderen ontgonnen werden. Bij alle belangstelling in de vaak geruchtmakende gebeurtenissen in die omgeving liet hij zich gedurende een halve eeuw door niets en niemand afhouden van zijn wetenschappelijke taak: het op steeds doelmatiger en voortreffelijker wijze critisch bewerken en door uitgave voor anderen toegankelijk maken van bronnen, aan welker ontsluiting minder kundigen zich niet waagden, of die zij althans liefst ondernamen met De Goeje's hulp of onder zijn leiding. Geen verblindende bliksemflitsen kwamen van uit zijne werkplaats de wereld verbazen, maar er verbreidde zich van daar uit een zacht, allengs intensiever licht in steeds wijderen kring. Geen ontdekkingen, die in de wetenschappelijke wereld, eerst ontzetting, daarna strijd en eindelijk vaak teleurstelling wekken, maar degelijke arbeid van blijvenden aard op vasten grondslag.

Op deze wijze werd De Goeje, zonder ooit naar effect te jagen, de in de geheele wereld erkende grootmeester op zijn gebied, tot wien alle tijdgenooten en jongeren met eerbied opzagen. Zijn door hem innig vereerde leermeester Dozy, wiens lof voorwaar niet te geef was, roemde hem bijna dertig jaar geleden in de voorrede tot het werk zijns levens op roerende wijze als zijnen al te bescheiden medewerker, wiens hulp hem nooit in den steek liet en die veel-eischende man waardeerde bij die gelegenheid even warm De Goeje's edel karakter als zijn rijke kennis.

Even zoo gaf De Goeje ook aan anderen, die bij hem aanklopten, zonder voor zich iets te eischen; behalve de reusachtige massa

arbeid, die hij alléén verwerkte, stak hij steeds naar verschillende zijden de helpende hand uit, ook al bleek later niet altijd even duidelijk, wat anderen aan hem te danken hadden.

Noemden dus de meeste Orientalisten De Goeje hun meester, voor zijn leerlingen in den engeren zin des woords was hij de steeds beminnelijke gids op het pad der wetenschap, maar door zijn warme genegenheid en zijn nuchter-gemoedelijke levensopvatting, vaak ook de raadsman voor hunnen handel en wandel.

Tot inspannenden arbeid altijd gereed, was hij daarentegen nooit te vinden om zich te mengen in vinnigen strijd, die vaak mannen der wetenschap onderling verdeelt. Daarop zag hij van de door hem bestegen hoogte neer met een vergoelijkenden glimlach, soms ook met weerzin en dan snakkend naar wat hij „gewone” menschen noemde, de menschen die als hij deden wat hunne hand te doen vond, zonder misbaar, met lust en met trouw.

Het weldadig licht dat De Goeje verspreidde, bleef niet beperkt tot de wereld der wetenschap en der geleerden. Daartoe was hij te warm vaderlander, te belangstellend lid der groote maatschappij, te ijverig burger van de stad, die hem van zijn studietijd tot zijn overlijden onder hare bewoners telde.

In denzelfden tijd, waarin De Goeje's roem in de wetenschap begon, nu bijna veertig jaren geleden, aanvaardde hij het ambt van schoolopziener en hij deed zijn invloed krachtig gelden tot verbetering van ons lager onderwijs. Ook nadat hij die betrekking had neergelegd, bleef hij als lid van verschillende commissiën een deel zijner krachten wijden en aan de lagere school en aan de voorziening der bewaarscholen met degelijk onderwijzend personeel. De Leidsche kweekschool voor zeevaart, die gedurende meer dan twintig jaren onder de leiding van zijn broeder stond, had hem bijna veertig jaar onder hare bestuurders en in den laatsten tijd was hij van dit college de voorzitter. Meer dan dertig jaren lang tot kort voor zijn verscheiden, was hij lid van den Raad der gemeente. In al deze en nog zoovele andere functies was hij een man van gewicht door diezelfde eigenschappen, die in Faculteit en Senaat, in Academie en Congres zijn stem tot eene door velen gevolgde roepstem maakten: ijzeren werkkraft en helder hoofd, kalm doorzicht, toegevendheid voor anderers feilen, voor allen een warm hart.

Ja, want niet alleen licht, maar ook warmte ging van hem uit. Al was zijn levensopvatting nuchter, afkeerig van al wat buitensporig scheen, hij was een uiterst teergevoelig man. Wars van opgewonden betuigingen, stond hij steeds gereed om ieder die hem

noodig had te helpen met raad en daad. In den dienst der vriendschap telde hij moeite en bezwaar al even licht als in dien der wetenschap. Ook hier ging alles zonder gerucht; de warmte was van dezelfde soort als het licht: matig in uiting, maar weldadig en wijd zich verspreidend.

En hoe stelde hij ieder klein bewijs van vriendschap op prijs zonder er ooit aanspraak op te maken. Diezelfde bescheidenheid, die hem bracht tot het grootmeesterschap in zijn vak, maakte hem ook zoo volkomen tevreden met het leven. Wij herinneren ons levendig hoe innig aangedaan hij was bij de hulde, die nu drie jaren geleden van binnen en buiten ons land hem gebracht werd bij het scheiden uit zijn ambt. Treffender nog was het getuige te zijn van de telkens herhaalde uitingen van dankbaarheid op zijn langdurig ziekbed, waar de gedwongen ledigheid vanzelf stemde tot een terugblik op de afgelegde baan. Meer dan eens hoorden wij het hem zeggen, dat het waarlijk grenzenlooze aanmatiging zou wezen van het leven nog meer te verlangen dan het hem geschonken had.

Hij somde ze dan op, de vele zegeningen, die zijn deel waren geweest. De menschen waren in den regel zoo goed en vriendelijk voor hem. Zeldzame uitzonderingen hadden zich natuurlijk voorgedaan, maar hij was zich niet bewust vijanden te hebben. Zooveel waardeering had al zijn werk gevonden van jongs af aan. Hij was zoo gelukkig geweest in zijn huis.

Heerlijk vond hij het, dat de eenig overgebleven zuster, de oudste zoon en de dochter hem nu en dan konden komen bezoeken en zijn vreugde kende geen grenzen, wanneer hij zich mocht vermeien in den aanblik der levensontluiking van de kleinkinderen. Van voldoening schitterde zijn gelaat, wanneer hij ging vertellen van zijn begaafden jongsten zoon, die ook al in bescheiden eenvoud een deel der wetenschappelijke taak van ons land op zich genomen had. Hij genoot van diens eervolle benoeming tot een ambt in Oost-Indië en had vrede met het afscheid, omdat men toch niet alle geluk tegelijk kon hebben. Zelfs wanneer hij het vroege verscheiden zijner echtgenootte herdacht, dan kwam dadelijk weer de toon der dankbaarheid de klacht overstemmen, diep gevoelde dankbaarheid jegens de beide vrouwelijke verwanten, die hem bewaarden voor het leed van een eenzamen ouden dag. Alle pijn scheen voor een oogenblik te wijken, wanneer hij met aandoening lag te spreken over de teedere piëteit, waarmede zijn nicht al haar zorgen aan hem wijdde. Hiermede zeide hij inderdaad niet te veel, want die trouwe verpleegster heeft zich behalve den kostbaren dank van den

geliefden doode, ook de bewonderende erkentelijkheid van al diens vrienden verworven. Maar overigens dankte het tot innige tevredenheid stemmende beeld van eigen verleden, dat De Goeje op zijn sterfbed placht te aanschouwen een goed deel van zijn lieflijkheid aan den spiegel zijner eenvoudige bescheiden ziel, waarin het zich aan hem vertoonde.

En nu is hij van ons heengegaan; wanneer wij thans de kamer binnentreden, die zoovele jaren zijn werkplaats was, dan bevangt ons allereerst een gevoel van kille verlatenheid. Maar dan is het alsof zijn voorbeeld ons vermaant, ons daaraan niet over te geven en wij stichten ons dan met de herinnering aan een rijk en welbesteed leven en troosten ons met de wetenschap, dat, al is dat nu voorbij, twee kostelijke dingen ons van De Goeje blijven: dat zachte, maar klare en krachtige licht, dat hij ons door zijnen arbeid ontstak en de weldadige warmte die uitstraalde van zijn leven. Daarvoor blijven wij hem danken tot in lengte van dagen.

CLXII

MICHAËL JAN DE GOEJE

1909

Verschenen in Internationales Archiv für Ethnographie, deel XIX
(Leiden, 1909), blz. 49—54, met portret van de Goeje.

Der mit De Goeje's Hinscheiden verbundene wissenschaftliche Verlust wird zwar am allerschwersten im Kreise der Arabisten empfunden, trifft aber auch die Pfleger benachbarter Forschungsgebiete, wie das der Ethnographie. Denn, war auch De Goeje kein Ethnograph im engeren Sinne, so haben doch indirekt seine Ausgaben von Quellenwerken der muhammedanischen Erdkunde und Geschichte die Völkerkunde in hohem Grade gefördert. Auch wandte er dem vorliegenden Organ der Ethnographie, seit 1903 als Vorsitzender des Ausschusses („Internationale Maatschappij van Ethnographie“), besondere Aufmerksamkeit zu. Es versteht sich daher von selbst, daß der *pia memoria* des Verstorbenen hier einige Zeilen gewidmet werden.

Michaël Jan war das dritte von acht Kindern, der zweite von vier Söhnen eines nichts weniger als reichen Pfarrers. Er war noch ein ganz junges Kind, als sein Vater einer Berufung nach Heerlenveen Folge leistete; in diesem Orte hat er die Elementarschule besucht, aber auch bis zu seinem sechzehnten Lebensjahre bei seinem Vater Unterricht in den modernen und klassischen Sprachen gehabt. So brauchte er bloß noch zwei Jahre (1852—54) auf der „Lateinischen Schule“ in Enkhuizen zu verbringen, um das Abiturientenzeugnis zu erlangen und in Leiden als Student immatrikuliert zu werden. Der mennonitische Pfarrer D. Harting führte den fleißigen Gymnasialschüler in die Anfangsgründe der hebräischen Sprache ein; dieser Umstand mag auf seine spätere Vorliebe für solche Studien von Einfluß gewesen sein.

Einem unbemittelten Pfarrerssohn lag die Laufbahn des Vaters aus verschiedenen Gründen am nächsten. De Goeje fing 1854 seine akademischen Studien als Theologe an, aber bald gewann ihn der stets von ihm als väterlicher Freund hochgeschätzte Prof. Juynboll für die semitischen Sprachen (damals die „orientalischen“ *par excellence*) und von 1856 an stand es für den jungen Mann, der nie Neigung zum Predigerberufe gehabt hatte, fest, daß namentlich die arabische Sprache und Literatur fernerhin das Hauptobjekt seines Studiums bilden sollte.

Es gab damals (und bis 1877) in der litterarisch-philosophischen Fakultät nur einen Weg zur Doctorwürde, und dieser führte durch

die klassische Philologie. De Goeje wurde daher ein fleißiger Schüler Cobets, Bake's u. s. w., aber sein eigentlicher Führer auf dem Pfade der Wissenschaft seiner Wahl wurde der geistreiche Arabist und Historiker Dozy, den er lebenslang mit innigster Pietät verehrt und geliebt hat.

Obleich De Goeje schon anderthalb Jahr vor der Beendigung seiner akademischen Studien als „Adjutor Interpretis legati Warneriani“ eine kleine besoldete Stellung bekam, dauerte es bis 1866, daß seine Ernennung zum außerordentlichen Professor ihm für die Zukunft die Möglichkeit der Fortsetzung seiner lieb-gewonnenen Studien sicherte. Erst drei Jahre später wurde er Ordinarius, zugleich *Interpres legati Warneriani*, und erreichte, wie er selbst sich damals ausdrückte, den Gipfel seiner Wünsche bezüglich der gesellschaftlichen Stellung. Nachträglich hat er sich immer darüber gefreut, daß er nicht in der unsicheren Zeit (1861—66) sich durch bessere finanzielle Aussichten von seiner ersten wissenschaftlichen Liebe hatte abtrünnig machen lassen.

Als De Goeje mit diesem Studium anfang, fehlten noch die meisten und wichtigsten von den Hilfsmitteln, welche wir als dem Arabisten unentbehrlich zu betrachten pflegen. Die orientalischen Drucke, welche jetzt in jeder semitistischen Bibliothek eine stattliche Reihe von Schränken einnehmen, waren noch nicht erschienen oder doch im Westen noch unbekannt; die höheren kritischen Anforderungen entsprechenden, von europäischen Gelehrten edierten Quellenwerke waren noch in sehr geringer Anzahl. So kostbare Sammlungen arabischer Handschriften wie die Leidener gab es in Europa erst sehr wenige, und wegen Mangels an guten Verzeichnissen konnte nur der an Ort und Stelle Verweilende sie wirklich benutzen.

Der riesige Fortschritt, den das letzte halbe Jahrhundert in dieser Hinsicht aufzuweisen hat, ist zu einem bedeutenden Teile auf Rechnung De Goeje's zu schreiben. Die wichtigsten der in den jüngsten fünfzig Jahren in Europa veröffentlichten kritischen Textausgaben sind von De Goeje sei es gemacht, sei es geleitet, sei es angeregt, sei es durch sorgfältige Revision oder anderweitige Mitwirkung erheblich gefördert worden. Seine Methode betreffs des kritischen Apparats, der hinzugefügten Indices, Glossare und Einleitungen hat sich allmählich zur Mustergültigkeit entwickelt.

De Goeje's Doctordissertation enthielt die kritische Textausgabe mit lateinischer Übersetzung und Anmerkungen desjenigen Teiles von al-Ja'qûbi's im Jahre 278 der Hidschrah geschriebenem Handbuche der Erdkunde, welcher die Länder des muhammedanischen Westens beschreibt. Die Schrift betätigt einen in Dissertationen

selten erreichten Grad der wissenschaftlichen Reife; zugleich bildet sie De Goeje's ersten Schritt auf der Bahn, welche er von da an bis in seine letzten Lebensjahre mit immer mehr entschiedener Selbstbeschränkung wandeln sollte.

Als direkte Fortsetzung der mit diesem Essay begonnenen Tätigkeit kann man die Herausgabe des auf Afrika bezüglichen Teils von Idrisi's im Jahre 548 der Hidschrah geschriebenem berühmten Werke („Description de l'Afrique et de l'Espagne“, 1866; Spanien wurde von Dozy bearbeitet, die Edition der von anderen Mitarbeitern übernommenen Teile ist leider unterblieben) und die ganze zwischen 1870 und 1906 veröffentlichte Bibliotheca geographorum arabicorum betrachten, eine Sammlung der wichtigsten Werke aus der Blütezeit der muhammedanischen Erdkunde, dem 3ten und 4ten Jahrhundert der Hidschrah. Im Jahre 1907 publizierte De Goeje eine revidierte Neuauflage der früher von W. Wright edierten wertvollen Reisebeschreibung des spanischen Pilgers Ibn Dschubair, und er trug sich mit dem Plane, noch andere bedeutende geographische Werke der Araber zu veröffentlichen.

Auf dem mit der Geographie so häufig sich berührenden Gebiete der Geschichte waren die Leistungen De Goeje's nicht weniger hervorragend. Im Jahre 1866 führte er die seit 1862 ihn beschäftigende Herausgabe von Balâdurîs „Buch von der Eroberung der Länder“ zu Ende; noch in seinem letzten Lebensjahre plante er eine revidierte Ausgabe dieses hochwichtigen Quellenwerkes, welche leider nicht über die ersten Anfänge der Vorbereitung hinausgekommen ist. Teilweise zusammen mit P. De Jong edierte er in den Jahren 1869 und 1871 unter dem Titel „Fragmenta historicorum arabicorum“ zwei unvollständig erhaltene arabische Geschichtsbücher. Das größte Verdienst erwarb er sich aber durch das Zustandekommen der Herausgabe der riesigen, von at-Tabarî kompilierten Chronik von der Wertschöpfung bis zum Jahre 302 der Hidschrah. Er hat bei diesem Unternehmen zwar einige von den bedeutendsten Arabisten zu Mitarbeitern gehabt, aber den Löwenanteil der Textausgabe hat De Goeje selbst übernommen, die von seinen Mitarbeitern eingelieferten Texte hat er aufs peinlichste revidiert, und die zur Benutzung des Werkes unentbehrlichen Beigaben: die Einleitung, die höchst zweckmäßigen Inhaltsangaben, die ausführlichen Indices und das sorgfältig bearbeitete Glossar, sind fast ganz von De Goeje selbst gemacht.

Schon von 1859 an beteiligte sich De Goeje an Plänen zur Herausgabe des Tabarî. Immerfort schwebte ihm die Sache vor, und er vernachlässigte keine Gelegenheit, über Codices und andere Hilfs-

mittel zur Feststellung des Textes Auskunft einzuziehen. Seit 1870 gewannen die Projekte allmählich an Bestimmtheit, und seit 1875 hat De Goeje die Erschließung dieser Hauptquelle der älteren islamischen Geschichte für die Wissenschaft als eine Aufgabe seines Lebens betrachtet. Im Laufe der Jahre 1879—1901 ist dann die Chronik erschienen, als ein monumentum aere perennius der hingebenden Liebe zur Wissenschaft und der unerschöpflichen Ausdauer des Leidener Arabisten.

Es galt dabei nicht bloß, wissenschaftliche Schwierigkeiten zu lösen, die Herbeischaffung von Abschriften der im ganzen Osten und Westen zerstreuten Fragmente des selten gewordenen Buches, die Sicherung der Deckung der beträchtlichen damit verbundenen Kosten, der für den regelmäßigen Gang des Werkes notwendige fortwährende Gedankenaustausch mit den Mitarbeitern, das alles setzte ein bei Fachgelehrten nicht gerade häufiges Maß von Geduld und praktischem Sinn voraus. De Goeje zeigte sich allen diesen Anforderungen gewachsen, und es war ihm vergönnt, 1901 in seiner Introductio mit bescheidener Hervorhebung alles dessen, was die Anderen geleistet hatten, einen Blick der Befriedigung auf das abgeschlossene Ganze zu werfen. Im Jahre 1897 hat er noch selbständig eine unter dem Namen al-ʿArīb bekannte Fortsetzung von aṭ-Ṭabarī's Chronik bis zum Jahre 320 der Hidschrah ediert.

Auch um das Erschließen von Quellen zur poetischen Litteratur der Araber hat sich De Goeje verdient gemacht. Zur dritten Säkularfeier der Leidener Universität (1875) erschien seine Ausgabe des *Dîwān*s von Muslim ibn al-Walid und im Jahre 1904 die von Ibn Qutaibah's historisch-kritischem „*Liber poësis et poëtarum*“.

Die Benutzung der kostbaren Warnerschen Sammlung arabischer Handschriften wurde allen Arabisten ermöglicht durch den gedruckten Katalog, von welchem ein bedeutender Teil von De Goeje herrührt, und ferner durch die liberale Art und Weise, in welcher er die Sammlung vierzig Jahre lang verwaltete und die nie versagende Bereitwilligkeit, mit der er seinen Fachgenossen auf ihre Anfragen nähere Auskunft über den Inhalt der einzelnen Manuskripte erteilte.

Die unübertroffene Fähigkeit in der kritischen Behandlung schwieriger arabischer Texte, welche De Goeje sich im Laufe der Jahre erwarb, kam den Arbeiten vieler Orientalisten zugute; wie selbstlos er seine Kenntnisse Anderen zur Verfügung zu stellen pflegte, das wurde am rührendsten von seinem mit Lob keineswegs freigebigen Lehrer Dozy in der Vorrede zu dessen „*Supplément aux dictionnaires arabes*“ bezeugt. De Goeje's grammatische Sammlungen

verliehen der von ihm nach Wright's Tode besorgten dritten Ausgabe von dessen „Arabic Grammar“ höheren Wert.

Die ununterbrochene editorische Tätigkeit De Goeje's ließ ihm nicht die zum Abfassen von Quellenstudien größeren Umfangs erforderliche Zeit. In dieser Richtung blieb es bei — übrigens sehr zahlreichen — Essays, welche teilweise selbständig erschienen, zum größeren Teil aber in Zeitschriften zum Abdruck gelangten. Darunter sind die wertvollsten die, welche sich aufs engste an die vom Verfasser publizierten Texte anschließen, und zu denen er in der Beschäftigung mit diesen Texten die erste Anregung fand.

So ist von seinen „Mémoires d'histoire et de géographie orientales“ No. 1 (1862; stark vermehrte zweite Ausgabe 1886), welche von der Sekte der Qarmaten handelt, anlässlich des Studiums des Geographen Ibn Hauqal geschrieben; No. 2 (1864) legte nach den Daten Balâduri's dar, daß ein bis dahin als Quelle für die Geschichte der Eroberung Syriens geltendes Werk weiter nichts als ein historischer Roman sei; No. 3 (im Jahre 1903 in stark revidierter Neuauflage als No. 2 erschienen) stellte gleichfalls nach Balâduri die Hauptpunkte der wirklichen Geschichte dieser Eroberung fest; No. 3 der zweiten Ausgabe (1903) enthielt eine Umarbeitung eines früher (1875) in den Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie (Amsterdam) erschienenen Aufsatzes über die Wanderungen der Zigeuner durch Asien, und als Zugabe eine französische Übersetzung des 1894 in der Festschrift für Prof. Veth erschienenen Essays über die „Sajabidscha“, welche beiden Aufsätze in erster Linie auf den von De Goeje selbst veröffentlichten Werken arabischer Geographen fußen. Wir könnten noch eine Anzahl solcher Beispiele anführen; die letzte größere Abhandlung, die von De Goeje's Hand erschien, die über den internationalen Handelsverkehr im Mittelalter, verdankte ihre Entstehung der erneuerten Beschäftigung mit der Reisebeschreibung Ibn Dschubairs.

Die Encyclopaedia Britannica, die von Hastings redigierte Enzyklopedie der Religionen und die „Kultur der Gegenwart“ verdanken der Feder De Goeje's wertvolle Artikel zur politischen und literarischen Geschichte des arabischen Islams.

In den ersten fünfzehn Jahren seiner wissenschaftlichen Tätigkeit hat De Goeje, namentlich in theologischen und in populärwissenschaftlichen Zeitschriften (z. B. „de Gids“, „de Nederlandse Spectator“) manchmal Gegenstände behandelt, die seinem Hauptstudium etwas ferner lagen; so verschiedene alttestamentliche Fragen, die Berber und ihre Sprachen, Abessinien, Phönizien, u. s. w.

Nach und nach nahm diese Neigung bei ihm⁴ ab; nur mit Bücheranzeigen hat er sich immerfort gerne auf Gebiete begeben, die ihm nur teilweise vertraut waren, wohl aus der Erwägung heraus, daß sonst manches von den rezensierten Werken in Holland unbeachtet geblieben wäre.

Zu den Abschweifungen letzterer Art darf es nicht gerechnet werden, daß De Goeje dann und wann über Fragen des Unterrichts, und zwar besonders des Elementarunterrichts Aufsätze geschrieben hat, welche direkte Einwirkung auf die öffentliche Meinung bezweckten. War er doch von 1862—1879 Schulinspektor (Schoolopziener) für den Distrikt Leiden und wurde er nach Niederlegung dieses Amtes sofort zum Mitglied des Gemeinderats gewählt, in welcher Stellung seine Ratschläge über Unterrichtsangelegenheiten meistens ein williges Gehör fanden.

Überhaupt liebte De Goeje es, mit seiner Tätigkeit als Stubengelehrter eine praktische Teilnahme am öffentlichen Leben seiner Stadt Leiden und seines Vaterlandes zu verbinden. So förderte er den gewerblichen Unterricht, die Heranbildung von Lehrerinnen für Kinderschulen und war er beinahe vierzig Jahre Mitglied, sieben Jahre Vorsitzender des Ausschusses für die Matrosenschule, deren direkte Leitung sein ihm in den Tod vorangegangener († 1901) Bruder zweiundzwanzig Jahre lang geführt hat.

Eine solche Fühlung mit dem wirklichen Leben war für De Goeje eine angenehme Abwechslung, machte ihn aber zugleich mehr als manchen seiner Kollegen zur Lösung von praktischen Fragen und Schwierigkeiten geeignet, und so kam es von selbst, daß im akademischen Senat sowie in der literarisch-philosophischen Fakultät seine Ansicht gar oft die ausschlaggebende war, daß man ihn gern als Mitglied in Ausschüsse aller Art hereinzog, daß er auch in den internationalen wissenschaftlichen Versammlungen und Kongressen, an denen er sich beteiligte, seinen Platz unter den leitenden Persönlichkeiten einnahm. Regierungen und gelehrte Körperschaften der verschiedensten Länder schienen zu wetteifern in der Anerkennung von De Goeje's Verdiensten, indem sie ihm die höchsten Auszeichnungen verliehen, welche einem Gelehrten zuteil werden können.

Die schriftstellerische Tätigkeit De Goeje's konnte hier selbstverständlich nur ganz flüchtig gestreift werden. Die Ethnographie kann zwar aus den meisten seiner Textausgaben und aus manchen seiner Essays Nutzen ziehn, spezifisch ethnologische Gegenstände behandelte er jedoch nur ausnahmsweise. Zu diesen Ausnahmen wären zu

zählen seine Mitteilungen in der „Koninklijke Akademie“ über einen von Muslimen in Derbend im 12ten Jahrhundert n. C. gepflogenen Schwertkultus heidnischen Ursprungs (1875) und über das Räucheropfer bei den alten Arabern (1905), welch letzterer Aufsatz in französischer Übersetzung in den Akten des intern. Orientalistenkongresses von Algier (1906) erschien. In Band XVI der vorliegenden Zeitschrift 1903 schrieb De Goeje anlässlich der betreffenden Studien von Chauvin und Doutté einen Aufsatz über die Sitte des Steinwerfens beim mekkanischen Pilgerfeste und in gewissen Teilen Marokkos; außerdem hat das „Archiv“ von seiner Hand noch einige Bücheranzeigen und einen Nekrolog seines geliebten Schülers Dr. G. Van Vloten.

Nekrologe älterer und jüngerer Gelehrten, welche ihm in den Tod vorangingen, hat De Goeje in großer Anzahl geschrieben. Von diesen biographischen Werken verdient hier noch besonders der im Jahrbuch für 1892 der „Koninklijke Akademie“ erschienene „Levensbericht van George Alexander Wilken“ erwähnt zu werden, weil derselbe nicht nur von seiner herzlichen Zuneigung zu unserem großen Ethnographen, sondern auch von seiner Schätzung der von Wilken so trefflich vertretenen Wissenschaft Zeugnis ablegt.

Für die leider noch immer *sub judice* befindliche Frage der Errichtung eines Gebäudes für das ethnographische Museum hat De Goeje ein lebhaftes Interesse gezeigt. Er wurde zum Mitglied der von dem Minister des Inneren zur Erledigung dieser Frage eingesetzten Kommission („Staatscommissie tot het dienen van advies betreffende 's Rijks Ethnographisch Museum“) ernannt und machte 1903 seinem Ärger über den widerwärtigen Lauf der Verhandlungen in einer Broschüre mit dem bezeichnenden Titel: „Waar blijft de waardigheid?“ Luft. Der ziemlich heftige Ton dieser Schrift steht in scharfem Gegensatz zu der milden, liebenswürdigen Art, durch welche sich fast alle Schriften De Goeje's auszeichnen. Zu einer solchen, seinem ganzen Charakter sonst fremden Bitterkeit reizte ihn die Überzeugung, daß die seiner Ansicht nach selbstverständliche Lösung von gewisser Seite mittels Sophismen hintertrieben werde.

Solche mehr direkte Berührungen mit der Ethnographie bildeten aber nicht den Hauptgrund, weshalb man De Goeje auch in dem Archiv-Ausschuß auf dem Präsidentensessel zu sehen wünschte; dazu gab vielmehr die Schätzung der allgemeinen Eigenschaften Anlaß, die ihn als Gelehrten und als Menschen auszeichneten.

Zu den Grundzügen seines Charakters gehörte die Bescheidenheit, die ihn vor jeder Überschätzung der eigenen Talente bewahrte und

ihn so in den Stand setzte, von Anfang an das Gebiet strenge abzugrenzen, auf dem er sich bewußt war, etwas leisten zu können. Regelmäßige geistige Arbeit war ihm ein Lebensbedürfnis, und es gereichte ihm zum Genuß, große Schwierigkeiten mit unendlicher Geduld zu überwinden. So wurde er denn auf dem von ihm gewählten Gebiete der allgemein anerkannte Großmeister.

Allen Extremen und Extravaganzen war er innerlich abgeneigt, obgleich er sie bei anderen gerne ertrug, wenn sie mit Tüchtigkeit zusammengingen. Diese ausgesprochene Vorliebe für die „richtige Mitte“ tat aber der Wärme seines Gemüts keinen Abbruch. Allen, die ihm näher traten, kam er mit nie versagender Freundlichkeit und Bereitwilligkeit entgegen. Seinen Freunden gegenüber betrachtete er jede Mühe als gering, jede Nachgiebigkeit als selbstredend; ihm selbst zuteil werdende Beweise der Freundschaft und der Anerkennung pflegte er dagegen mit ungeheuchelter Bescheidenheit für übertrieben zu erklären.

Objektiv betrachtet hat das Leben ihm nicht weniger als anderen neben Süßem auch manches Bittere zu schmecken gegeben; er verstand es wie nur wenige, das erstere dankbar zu genießen, das letztere gelassen zu ertragen. Wiederholt äußerte er sich dahin, das Ganze habe seine Hoffnungen übertroffen und es wäre unbeschneiden, wenn er mehr verlangen würde.

Diese dankbare Zufriedenheit bezog sich sowohl auf seine Familienverhältnisse wie auf sein öffentliches Leben. Kurz nach dem Antritt der Leidener Professur verheiratete sich De Goeje mit Wilhelmina Leembruggen (27 Juni 1867), und er zählte die 33 Jahre, die bis zum Tode der geliebten Gattin (22 Juni 1900) verliefen, zu den glücklichsten seines Lebens. Er freute sich über die Erfüllung seines Wunsches, seine drei Kinder vor seinem Tode zur vollen Selbständigkeit gelangt zu wissen: die Tochter sowie die beiden Söhne verheiratet, die letzteren zu angesehenen gesellschaftlichen Stellungen gelangt. Als eines unerwarteten Glückes rühmte er sich des Umstandes, daß nach dem Tode der Frau die Schwägerin und ihre Tochter ihn durch ihren Eintritt in sein Haus vor dem Übel eines vereinsamten Alters bewahrten, und in rührender Weise gedachte er auf seinem Krankenbette der unübertroffenen Pietät, mit welcher die letztere ihn pflegte.

Als De Goeje aus dem Amte scheiden mußte, weil er das Alter von siebzig Jahren erreicht hatte, schien sein körperliches und geistiges Befinden zu der Hoffnung zu berechtigenden, daß ihm noch mehrere Jahre rüstiger Arbeit vergönnt sein würden. Es dauerte leider nicht lange, bis die ersten Anzeichen seiner Krankheit diese

Erwartung täuschten. In früheren Jahren äußerte sich De Goeje öfters dahin, er hoffe inbrünstig, daß ihm eine Verlängerung des Lebens nach dem Erlöschen der geistigen Kräfte erspart bleiben werde; er möchte alles lieber denn als eine Karikatur seines eignen Selbst seine letzten Jahre zu verbringen. Auch dieser Wunsch ist ihm erfüllt worden, und er ist aus dem Leben geschieden in dem wiederholt geäußerten Bewußtsein, daß es sich kaum glücklicher für ihn hätte gestalten können. Uns hinterläßt er ein herrliches Beispiel ununterbrochener hingebender Tätigkeit im Dienste der Wissenschaft; das milde, aber helle Licht, welches seine Werke verbreiten; die ruhige, wohltätige Wärme, welche ausstrahlte von seinem Leben.

CLXIII

MICHAËL JAN DE GOEJE

1909

Verschenen in 1911 (Leiden, Brill) als vertaling van Levensbericht van Michaël Jan de Goeje, voorgedragen in de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, December-vergadering 1909, en afgedrukt in het Jaarboek dier Akademie, van 1909, blz. 107 vgg. De fransche vertaling is van de hand van Mejuffrouw Madeleine Chauvin. Weggelaten zijn: Liste des publications de M. J. de Goeje dressée par Th. W. Juynboll; distinctions dont fut l'objet M. J. de Goeje en het portret van de Goeje.

Le 17 mai 1909, notre Académie perdait en Michaël Jan De Goeje un membre dont l'activité ne se ralentit pas au cours de quarante années (depuis le 12 avril 1869) non plus que son intérêt pour les travaux de la société¹⁾. En 1870, l'année après celle où il fut nommé membre, il présentait déjà son premier mémoire, puis au cours des années qui suivirent, huit autres communications scientifiques. Lorsqu'en notre assemblée du 10 septembre 1906, il déclara *more majorum* que sa soixante-dixième année venant de s'accomplir, il perdait sa qualité de membre effectif, notre président Kern lui répondit qu'il faisait bien de le

1) Différentes sources m'ont fourni les éléments de cette biographie: 1°. Les nombreux travaux que De Goeje a publiés et dont Mr. Th. W. Junyboilla dressé avec beaucoup de soin une liste aussi complète que possible. Comme cette liste figure ci-après à titre de 1er supplément, je me permettrai d'y renvoyer le lecteur et ne mentionnerai au cours de cette esquisse que les ouvrages les plus importants. 2°. De nombreux souvenirs personnels, qui remontent jusqu'en 1875. 3°. Toutes sortes de documents et d'écrits, des renseignements demandés et obtenus. Les enfants du défunt ont mis à ma disposition quantité de pièces officielles, de lettres d'orientalistes amis, de notes de toute espèce, dont plusieurs méritent une mention particulière: A. 2 petits cahiers (en tout 23 pages écrites) dans lesquels, au bout de périodes plus ou moins longues, le pasteur P. De Goeje, père de Jan, a consigné à partir de la naissance de l'enfant, tout ce qui dans son développement physique, moral et intellectuel, semblait digne de remarque (le premier de ces cahiers porte sur la garde: „n°. 3, Jan“); la dernière note de la mi-avril 1853, près de 9 mois avant la mort du père, alors que Jan n'avait pas loin de 17 ans. B. Les lettres (la première du 28 avril 1858) que De Goeje reçut presque jusqu'à la fin de sa vie de son ami intime Theodor Noeldeke, le plus grand des sémitistes actuels, depuis 1872 professeur à l'Université de Strasbourg. C. Les Lettres de De Goeje conservées par Noeldeke à partir du mois d'août 1862 (la dernière du 30 décembre 1908) et dont Mr. le professeur Noeldeke a bien voulu me permettre de faire usage. Elles constituent avec les siennes une collection précieuse pour qui veut se faire une idée de la vie de ces deux grands hommes, pour tous ceux du reste qui s'intéressent à l'histoire des études sémitiques en Europe au cours du dernier demi-siècle.

C'est spécialement Mr. J. W. De Goeje (fils aîné), Mlle Marianne De Goeje (seule sœur survivante), Mr. le prof. H. Oort (beau-frère), Mr. le pasteur P. Heering (cousin) et Mr. A. van Oven (ami du défunt) qui m'ont fourni sur certains points les renseignements nécessaires. A tous j'adresse mes vifs remerciements pour l'aide qu'ils m'ont apportée.

rappeler, car assurément personne ne s'en fût avisé sans son aide. Dans le courant du dernier mois où semblable effort physique lui fut encore possible, le 12 janvier 1908, il parla ici pour la dernière fois; et en février, trop souffrant même pour assister à la séance, il se félicita de n'avoir pas remis à plus tard de faire sa communication „qui sans cela eût peut-être été différée longtemps encore.” Et depuis, hélas, il ne nous fut plus donné de le voir parmi nous. La maladie qui devait l'emporter avait commencé son oeuvre destructrice.

Si ç'avait été jadis un honneur pour lui d'être appelé si jeune encore à faire partie de l'Académie, il y avait beau temps que cet honneur, il l'avait largement racheté et que l'Académie pouvait s'enorgueillir de compter parmi ses membres un savant d'aussi grand renom dans tout le monde scientifique.

C'est dans le village frison de Dronrijp (Menaldumadeel), village natal aussi du peintre Alma Tadema, que De Goeje naquit le 13 août 1836; il était le troisième des huit enfants¹⁾, le deuxième des quatre fils du pasteur Pieter de Goeje et de Wilhelmina Bernardina Schilling²⁾. Le ménage n'avait pour vivre que des ressources fort restreintes. On sait combien d'hommes distingués notre pays doit à ces familles de pasteurs où le père, d'une culture supérieure lui-même, cherche à développer le plus possible les aptitudes intellectuelles de ses enfants, à ces familles où la vie est prise au sérieux, où à l'école de la pauvreté tous apprennent de bonne heure à s'entendre et à s'entraider.

Tel entre autres le milieu familial où grandit Michaël Jan. La mère, une femme d'élite, avait su créer autour d'elle une atmosphère d'affection et d'harmonie; le père était un de ces croyants d'alors, pénétré de l'autorité de la Bible, mais en dehors de toute dogmatique orthodoxe. Il fit tout ce qu'il put pour qu'à leurs débuts dans la vie, ses enfants fussent munis d'un sérieux bagage intellectuel. Ses efforts furent bénis, car ceux-là seuls mis à part qui moururent trop jeunes pour réaliser ce qu'ils promettaient, tous sont devenus des gens de grande valeur, chacun dans la sphère

1) Sans compter un fils né en 1844 et mort la même année.

2) La mère, native de Lingem, était d'origine purement allemande. Devenue orpheline tout enfant, elle fut élevée par Lukas Suringar, professeur de théologie à l'Université de Leide, qui avait épousé la soeur de sa mère. De par son éducation, elle était donc hollandaise. C'est dans la maison de son oncle qu'elle fit la connaissance de P. De Goeje, alors étudiant en théologie et qu'elle devait épouser plus tard.

qu'il s'était choisie. Aucun d'eux ne se mut dans une sphère aussi vaste, aucun ne se distingua autant que Michaël Jan, dont nous évoquons aujourd'hui la mémoire.

La conscience que le père apportait à la tâche d'éducateur se révèle dans ces notes prises pendant près de dix-sept années, à partir de la naissance de Jan et suivant pas à pas son développement physique, moral et intellectuel. Nous voyons le père surveiller de près l'instruction que son fils recevait à l'école, la compléter largement lui-même, guider l'enfant dans ses goûts et dans le choix de ses amis.

Au mois de novembre 1839, la famille De Goeje quitta Dronrijp pour Heerenveen, où le petit Jan fut d'abord placé sous la direction pédagogique d'une „schoolmaitres” (maîtresse d'école gardienne, vraisemblablement), puis sous celle de „Meester Westra”. Celui-ci lui donnait tous les samedis des leçons particulières de calcul, l'enfant ayant pour cette branche une prédilection très marquée et lorsqu'il fut admis à „l'école française” le 1er janvier 1846, ces leçons n'en continuèrent pas moins¹).

De plus, De Goeje n'avait que six ans, qu'on l'envoyait déjà à l'école de dessin, mais il n'y resta guère — c'était encore au dessus de ses forces de se tenir aussi tranquille —, et ce fut à sa demande qu'il y retourna sept ans plus tard. Puis son père lui donna des leçons de hollandais et quand il eut huit ans, de français également, à sa demande encore. Peu après être devenu élève de l'école française, il obtint aussi de suivre les cours de l'école de chant, ce qu'il fit durant quatre années (février 1846—janvier 1850²). Dans la seconde moitié de 1846, son père lui donna ses premières leçons de latin³). Trois ans plus tard, il travaillait aussi l'allemand

1) Plus tard aussi, l'étude des mathématiques conserva pour De Goeje un attrait particulier.

2) A toutes ces leçons vinrent encore s'ajouter en 1849 des leçons de piano, mais il n'y prit pas goût et les cessa au bout de très peu de temps. Plus tard, lors d'un séjour qu'il fit en Angleterre à l'âge de 26 ans (1862), il regretta de ne jouer d'aucun instrument. Le goût du chant lui resta toujours; il avait une voix de baryton, pas très forte, mais d'un joli timbre. Jeune, il prit une part active aux concerts donnés dans la „Hooglandsche kerk” de Leide sous la direction d' A. J. Wetrens; plus tard, il fut membre du comité, et de la Société de Musique de Leyde (Leidsche Maatschappij voor Toonkunst), et de la Société pour l'Encouragement de la Musique, section de Leide (Leidsche Afdeeling der Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst).

3) Outre l'avantage qu'il y avait en soi à commencer cette étude de bonne heure, une petite subvention était accordée aux fils de pasteurs qui apprenaient le latin — et Michaël Jan la toucha à partir du 1er juillet 1846.

et l'anglais (l'allemand depuis 1847 déjà), et de plus, bien qu'il n'eût que douze ans, donnait à deux de ses soeurs (Mina et Lize) des leçons de hollandais, d'écriture et de calcul; c'était même bien à contre-cœur qu'il laissait à Bernard, son frère aîné, le soin de leur enseigner le français.

A partir de sa huitième année, nous lisons à maintes reprises dans les notes que Jan est déjà un excellent petit patineur. Les longues promenades que le père faisait avec ses fils constituaient aussi un de leurs plaisirs habituels. Puis Bernard et Jan avaient toutes sortes de ressources: durant des années, ce fut une collection d'oeufs d'oiseaux qui les passionna, une collection de papillons pour laquelle ils copièrent des extraits dans un ouvrage faisant autorité en la matière (Rösel), qu'ils avaient emprunté à des amis; ce fut encore la pêche à la ligne, qui tout un temps les fit se lever à quatre heures du matin; puis, ils reliaient et recouvraient des livres, faisaient du cartonnage, etc.¹⁾ On les laissait très libres dans leurs jeux, que ce fussent des jeux utiles ou simplement agréables, et leur éducation n'avait rien de rigide: en 1849, lors de la kermesse, les deux frères allèrent ensemble voir une comédie. Mais il leur était défendu de jouer pour de l'argent. Plus d'une fois aussi, leur père sévit énergiquement à propos d'incartades qui aujourd'hui passeraient pour fort innocentes aux yeux de la plupart des gens²⁾.

Jan observait scrupuleusement l'économie que les circonstances imposaient à toute la famille. Il mettait soigneusement de côté son argent de poche, d'abord un „stuiver” (5 cents) par semaine, plus tard (à partir de septembre 1847), un „dubbeltje” (dix cents), augmenté parfois de petits cadeaux que lui faisaient de bons amis, et c'est surtout pour des choses utiles qu'il le dépensait³⁾. Cette économie n'était nullement égoïste, lors d'anniversaires et d'autres fêtes de famille, nous trouvons toujours mentionnés les cadeaux dont Jan faisait la surprise à ses parents; la plupart du temps, il

1) Ainsi, les garçons avaient fabriqué, pour les dix-huit ans de mariage de leurs parents, des boîtes destinées à contenir des graines et à remplir d'autres usages domestiques du même genre.

2) En octobre 1844, les deux frères firent un petit séjour à B. De retour chez lui, Jan, qui avait alors huit ans, se permit d'envoyer par la poste une lettre à une petite amie de là-bas; et le père en citant le fait, ajoute: „Je l'ai vertement réprimandé au sujet de ces gamineries qui vont par trop loin”.

3) Plusieurs notes en témoignent, entre autre ce que le père écrivait en 1847, après avoir dit la vie très chère, la récolte des pommes de terre ayant manqué deux années de suite: „Au lieu d'en dépenser une partie à la kermesse à des sottises, il épargne tout son argent pour s'en acheter des choses utiles et le confie soit à la garde de maman, soit à celle de Mlle H.”

les accompagnait d'une poésie, qu'il mettait même parfois en musique, comme notamment lors des seize ans de mariage de ses parents¹⁾.

Avec des ressources aussi minimes, le choix d'une carrière était forcément très restreint. Bernard, l'aîné des fils, avait chance d'obtenir l'une des bourses universitaires de la Frise, mais, les deux frères étant si rapprochés d'âge, on ne pouvait guère espérer semblable privilège pour le second. Aussi se décida-t-on en août 1850 à mettre à exécution un projet longtemps débattu, celui de faire apprendre à Jan la pharmacie. Pendant tout un an, à titre d'„apprenti" de Mr. P. Peaux²⁾, il travailla dans la pharmacie huit heures par jour, en dehors desquelles il prenait des leçons particulières de calcul et de dessin, et de plus, apprenait avec son père le latin, les langues modernes et depuis février 1851, le grec.

Dans ses études de langues, il faisait des progrès rapides, mais ses occupations à la pharmacie ne le satisfaisaient guère et qui plus est, nuisaient à sa santé.

Avant cela déjà, il était loin de s'être toujours bien porté. Sans compter les maladies d'enfants (coqueluche, rougeole, fièvres, gripes) qui ne l'avaient pas épargné, il avait souffert en mars 1848 et durant les mois suivants, d'une affection typhique probablement (on ne s'en est douté que plus tard) dont il se ressentit longtemps encore³⁾. Dès qu'il avait commencé à se remettre, le père, désireux de lui voir regagner le temps perdu, avait trop exigé de son jeune cerveau; aussi lui en resta-t-il toujours une certaine aversion pour Virgile, qu'il travaillait à cette époque.

Faible et languissant tout le temps de son apprentissage chez Mr. Peaux, il y gagna vers la fin de 1850, une entérite qui dura longtemps et l'accabla beaucoup. C'était donc dans d'autres conditions qu'il devait s'initier au métier. On pensa à lui faire suivre les cours du professeur G. J. Mulder qui l'eussent préparé à devenir pharmacien aux Indes orientales, mais il fallut y renoncer, Jan

1) A cette même occasion, il organisa en l'honneur de ses parents un feu d'artifice et se fit à la main une brûlure telle qu'elle mit trois semaines à guérir.

2) Le 1er décembre 1850, il fut officiellement reconnu et inscrit comme apprenti pharmacien par la Commission provinciale d'enquête et d'inspection médicales de la Frise („Provinciale Commissie van Geneeskundig Onderzoek en Toezicht in Vriesland"); il jouissait d'un salaire de 50 florins par an.

3) Le père écrit le 27 Juillet 1848: „Jan a conservé de sa maladie de ce printemps une certaine faiblesse de tête, une grande timidité et n'est pas encore redevenu le courageux et héroïque petit homme qu'il était autrefois".

ayant plus d'un an de moins que l'âge réglementaire pour être admis comme élève.

On résolut donc (juillet 1851) de lui faire étudier la théologie si au bout de quelques années, on parvenait à se procurer les ressources nécessaires; sinon, il se ferait missionnaire, „ce qui ne laisse pas de le tenter beaucoup” disent les notes du père.

Pour qui a connu De Goeje plus tard, cet enthousiasme pour les missions s'explique bien plus par l'influence du milieu ecclésiastique où il vivait, que par une tendance réelle de sa nature. Ainsi, un peu plus de trois ans auparavant¹⁾, Jan et Bernard avaient été si profondément impressionnés par le rapport annuel de la Société des Missions (Zendelinggenootschap) qu'ils firent circuler à l'école et parmi les amis de la famille une liste de souscription au profit de son œuvre. Et à d'autres occasions encore, c'est dans ces choses d'église qui allaient bientôt lui devenir si étrangères, que se manifestèrent dans sa prime jeunesse le sentiment du devoir et la profondeur qui restèrent propres à De Goeje durant toute sa vie²⁾.

Provisoirement, Jan retourna à „l'école française” (pendant un an) — il n'y allait que le matin et en vue spécialement de continuer l'arithmétique et l'anglais — et s'adonna avec plus d'ardeur que jamais à ses études de latin et de grec, guidé par son père comme auparavant³⁾. Tout cela sans cesser de donner à ses soeurs des leçons d'anglais et d'allemand, à son petit frère des leçons de calcul.

Pendant cette dernière année qu'il passa sous le toit paternel, il souffrait d'une affection de la gorge accompagnée de toux et de crachements de sang, qui l'accablait beaucoup et ne laissait pas d'inquiéter sérieusement ses parents; on ne put le considérer comme tout à fait remis qu'en 1853⁴⁾.

1) Notes du père, datées du 24 février 1848.

2) C'est encore d'une manière qui trahit l'influence du presbytère que la jeune vie se manifeste dans le domaine de la philanthropie et de la morale. Nous lisons dans les notes du père datées du 17 Janvier 1850: „S'est occupé avec d'autres enfants d'une distribution de vivres”. En janvier 1853, à propos de la lettre de nouvel an que Jean écrivait d'Enkhuizen: „Nous avons toujours à nous réjouir de son esprit religieux. Sur le conseil du pasteur Wor, il s'est fait membre de la ligue anti-alcoolique”.

3) D'après des notes du 16 octobre 1851, il faisait du grec tous les matins (le 1er août 1852, nous lisons: „Jan a fait cette année de grands progrès en grec, nous en sommes en ce moment à Hérodote et cela marche on ne peut mieux”); deux fois par semaine, il lisait la „Natura deorum” de Cicéron, deux fois par semaine Virgile et les deux autres jours il traduisait du hollandais en latin Népos.

4) Note de janvier 1853 à propos de lettres reçues d'Enkhuizen: „Ecrit que sa gorge va mieux, au point qu'il recommence même à chanter. Comme il est resté

Mais si la santé physique de l'enfant et de l'adolescent occasionna plus d'un souci à ses parents, son développement moral et intellectuel ne leur procura que de la satisfaction. „Un garçon vif, adroit, complaisant, d'une bonne nature, qui fait notre joie" écrivait déjà le père quand il était tout jeune et les notes ajoutées au cours des années n'ont fait que confirmer ce jugement.

En septembre 1852, Bernard et Jan furent envoyés au gymnase d'Enkhuizen. Deux soeurs mariées de leur père habitaient la ville et chacune d'elle accueillit un des enfants dans sa maison; c'est ainsi que Jan alla demeurer chez son oncle, Mr. G. Gast, qui vit toujours et que De Goeje aimait toute sa vie d'une profonde affection, sans oublier jamais la sollicitude qu'il avait eue pour lui dans sa jeunesse.

Avec autant de zèle qu'à la maison, le jeune garçon continua sous la direction du recteur H. C. Michaelis, puis sous celle de son successeur D. H. Jurrjens, les études classiques qui le préparaient à l'examen. Le 11 août 1854 eut lieu dans l'église luthérienne d'Enkhuizen son admission solennelle *summa cum laude* à l'Université, et l'on possède encore le discours latin „De Quinto Horatio Flacco" qu'il prononça du haut de la chaire, comme le comportait l'épreuve.

Il ne fut plus donné à son père de savourer cette joie, car il mourut à peu près subitement en janvier de la même année. Bernard, le fils aîné, un garçon admirablement doué, au dire de ceux qui l'ont connu, était déjà étudiant à la faculté des lettres de Leide depuis 1853; et le père, qui avait lui-même conduit ses deux fils jusqu'au seuil de l'Université, mourut avec l'espoir bien justifié que Jan irait dès 1854, rejoindre son frère dans la ville universitaire pour y étudier la théologie; car il avait su se procurer les ressources nécessaires pour leur permettre à tous deux d'achever leurs études.

Peu après la mort de son mari, la mère de De Goeje alla s'établir avec les six autres enfants à Leide, où elle-même avait été élevée; l'aîné de ses fils, qui les y avait précédés, vint naturellement se joindre à eux et le second ne tarda pas à les y suivre. Bernard mourut en 1856, alors qu'il était encore étudiant et c'est ainsi que Jan fut appelé tout jeune encore à partager avec sa mère les soucis qu'amenait l'éducation de cette nombreuse famille.

longtemps sans pouvoir le faire!" Et plus tard „Bernard écrit le 19 mars que Jan chante de nouveau comme un pinson et qu'il a plaisir à l'entendre; et aussi qu'ils sont très bons amis."

A son entrée à l'université, il possédait déjà tout un fonds de connaissances, qui sans avoir été amassées ni groupées systématiquement, se prêtaient on ne peut mieux à être approfondies; puis une expérience déjà grande, hélas, des tristesses de la vie, avec assez de ressort pour se tirer d'affaire et être le soutien des autres, pour porter sans se plaindre sa propre souffrance tout en s'efforçant d'adoucir la leur par son affection; il avait l'habitude du travail, d'un travail concentré qu'il alternait avec des distractions innocentes; grâce à son entourage religieux, de cette saine religion du temps passé, sans dogmatisme ni sentimentalité, il avait une conception sérieuse, strictement morale de la vie; savait par expérience que Dieu bénit, à travers les circonstances les plus pénibles, les familles où l'on s'aime, et bien qu'il fût privé désormais des conseils éclairés de son père, il lui était donné, après une courte séparation, de reprendre sa place au foyer familial.

C'est comme étudiant en théologie que De Goeje s'était fait inscrire le 14 septembre 1854, mais après avoir passé son baccalauréat (2 mai 1856), il se rendit compte qu'il n'avait nullement la vocation du ministère, tandis que les lettres sémitiques l'intéressaient au plus haut point.

Peut-être ce goût des études orientales lui venait-il un peu de son père: celui-ci, alors qu'il étudiait la théologie à Leide, répondit à la question mise au concours par la faculté de philosophie et lettres de l'université de Groningue: „Exponantur praecepta Corani, de officiis hominum erga Deum, erga semet ipsos et erga alios”, et son travail lui valut la médaille d'or, bien qu'il fût en concurrence avec un autre que le jury estimait n'être pas sans mérite. Il nous a été conservé, car il fut publié¹⁾ et nous laisse bonne impression de la méthode et des idées du futur pasteur de Heerenveen; mais comme tant de théologiens qui se sont un peu occupés de choses orientales au temps de leurs études, il semble que Pieter De Goeje ait été empêché de continuer dans cette voie par la pratique de

1) Dans les „Annal. Academiae Groninganae CIOIOCCCXXVII-CIOIOCCCXXVIII,” Groningae apud I. Oomkens, CIOIOCCCXXXI. Comme l'avaient fait avant lui H. Reland et d'autres, l'auteur voulait, en opposition avec Maracci et ses imitateurs, exposer les enseignements de l'Islam en citant le Coran et les auteurs musulmans eux-mêmes, s'abstenant ainsi de la „iniquior, quam par erat, sententia,” souvent émise au sujet de Mahomet „non sine praepudicio et plerumque non sine incititia linguae Arabicae.” Jugée au critérium de l'époque, cette dissertation a beaucoup de mérite. C'est à M. le prof. F. J. van den Ham que je dois d'avoir su où la trouver.

son ministère; et bien qu'ayant pris pour une grande part l'instruction de ses fils en main, il ne leur a pas même inculqué les premiers éléments de l'hébreu¹⁾.

Mais peut-être le souvenir des lauriers que le père avait remportés comme étudiant, à traiter un sujet ressortant des études arabes, avait-il éveillé la curiosité du fils. Sinon, les études d'hébreu qu'il avait faites pendant deux ans à Enkhuizen sous la direction du pasteur mennonite D. Harting, suffiraient à expliquer l'attraction particulière qu'eurent pour lui les choses orientales dès le début de l'université. Quoi qu'il en soit, il ne lui fallut pas longtemps pour attirer, jeune étudiant encore, l'attention du professeur T. W. J. Juynboll, qui non seulement enseignait l'hébreu aux futurs bacheliers en théologie, mais encore les „dialektes” (arabe, syriaque et chaldéen) aux théologiens plus avancés²⁾. Dès le commencement, De Goeje suivit les deux cours et ne tarda pas à être plus ferré dans les langues sémitiques (on disait toujours langues orientales, sans spécifier), que tous ses contemporains.

Il passa donc de la faculté de théologie à la faculté des lettres et ce changement ne fut pas sans avoir ses grands inconvénients. Les avantages pécuniaires dont il jouissait à titre de théologien, disparaissaient³⁾. Puis, il ne put pas se vouer entièrement aux études qu'il avait choisies, car le seul doctorat que délivrait la faculté des lettres — à cette époque véritable pépinière de philologues classiques dans le sens le plus restreint du mot — était le doctorat en philologie classique; ce titre équivalant à un diplôme d'école normale, Cobet et Bake jugeaient ne pouvoir le conférer, fut-ce même en des cas spéciaux comme celui-ci, si l'on ne satisfaisait en tous points à l'examen prescrit. Heureusement, l'appoint pécuniaire dont De Goeje avait besoin, fut trouvé et sa capacité de travail résolut l'autre difficulté; il passa brillamment tous les examens

1) En novembre 1852, le père écrit: „le pasteur Harting commencera l'hébreu avec eux (c'est à d. Bernard et Jan) et le 19 mars 1853: „Ils ont déjà traduit avec le pasteur Harting le premier chapitre de Josué.”

2) Jusqu'en 1877, les jeunes théologiens devaient produire à leur examen de candidature un certificat attestant qu'ils avaient suivi avec fruit ce cours de „dialektes” pendant un an. Pour la plupart d'entre eux, cette condition était une vexation inutile, mais en donnant une idée de l'arabe, du syriaque et du chaldéen à bien des jeunes gens qui sans cela n'eussent peut-être jamais songé à étudier les langues sémitiques, elle a contribué à mettre sur la voie plus d'un orientaliste distingué.

3) Les bourses tombaient, les minervaux étaient plus élevés et comme il cessait d'être dispensé du service militaire, il fallut payer un remplaçant.

qui lui étaient imposés¹⁾ et en même temps, acquit une connaissance des langues sémitiques, spécialement de l'arabe, qui pouvait servir de point de départ à toute une vie d'études personnelles.

De Goeje renonça à la théologie sans aucune lutte intérieure; car au fond, le côté moral seul de l'esprit très religieux, de l'atmosphère d'église qui régnaient dans la maison paternelle, avait eu prise sur lui; la dogmatique et la philosophie ne l'intéressèrent jamais, les émotions mystiques furent toujours étrangères à sa nature. Dès ses premières années d'université, le dogme de l'authenticité de l'Écriture tomba à ses yeux sous les coups de la critique historique et en même temps tomba, cela va de soi, la conception religieuse qu'il avait du monde dans sa première jeunesse; la morale seule lui resta. Cette évolution s'effectua tranquillement et sans le faire souffrir; mais quand le jeune homme eut conscience de tout ce qui lui échappait, il voulut se rendre compte sur quoi reposait sa morale et se rédigea un petit „catéchisme”²⁾, une sorte d'examen de conscience en seize questions et réponses. Il lui semblait à cette époque que le fondement de la morale, dégagé des ornements traditionnels et superflus, était une religion rationnelle dont la forme variait suivant le degré de développement de l'humanité et que personne n'avait prêchée et enseignée comme Jésus-Christ.

Depuis lors, les questions concrètes d'ordre philologique, littéraire ou historique, ou bien les questions pratiques que lui amenait la vie, furent les seules à l'intéresser; l'abstrait, le systématique, la théorie, le mystère, manquaient absolument d'attrait pour lui.

Ce qui l'attira le plus vers les études sémitiques, dont l'arabe forme le centre, ce fut l'exemple de Dozy. C'est à lui que l'avait adressé en 1856 son maître et paternel ami Juynboll après lui avoir enseigné pendant deux ans les éléments des trois langues sémitiques; De Goeje a raconté lui même dans sa biographie de Dozy³⁾ comment, on insistant beaucoup, il obtint de se joindre aux

1) De Goeje passa le 16 décembre 1854 le „klein mathesisexamen” (petit examen de mathématiques) et plus tard, 25 novembre 1856, à cause de son changement de faculté, son „groot mathesis” (grand examen de mathématiques), tous deux magna cum laude; fut reçu bachelier en théologie le 2 mai 1856; candidat ès lettres le 27 mai 1857; les deux fois summa cum laude; licencié ès lettres le 21 mai 1858 et promu docteur, encore avec la plus grande distinction, le 12 octobre 1860.

2) „Mijn catechismus”, 10 bonnes pages d'un cahier d'écolier, écrites évidemment très peu avant ou très peu après son passage d'une faculté à l'autre.

3) Pag. 22—24 du tiré à part.

deux seuls étudiants (W. H. Engelmann et L. De Hartog) auxquels Dozy fit encore un cours d'arabe à cette époque, mais aussi comment, une fois admis, il ne tarda pas à occuper le premier rang dans ce petit cercle et finit même après deux années, par être le seul à continuer.

Dozy était alors à l'apogée de sa gloire scientifique. Par ses „Recherches sur l'histoire politique et littéraire de l'Espagne” pour n'en pas citer plus, il s'était acquis une réputation européenne. A cette époque, outre qu'il s'occupait de publier des textes arabes, il était justement en train d'écrire son „Histoire des Musulmans d'Espagne” et lisait avec ses élèves quelques unes des sources qui lui avaient servi pour cet ouvrage. L'impression écrasante qu'avaient faite sur le jeune étudiant l'universalité, le génie et le goût de Dozy se modéra bien un peu, par la force des choses, à mesure que son propre jugement acquit plus de maturité. Mais le culte qu'il avait voué au maître était si profondément enraciné en lui, qu'il était incapable de lui appliquer une critique rigoureuse et impartiale.

Qu'on se rappelle son attitude par exemple lorsqu'en dépit de toute critique historique, péchant contre la science autant qu'il la servit d'autres fois, Dozy publia ses „Israelieten te Mekka”; aventuré sur un terrain qu'il ne connaissait qu'à demi, il y élaborait, très ingénieusement du reste, mais d'une manière fantaisiste et forcée, un monstrueux édifice de conjectures, qu'il était à peu près seul à croire le résultat de sérieuses recherches scientifiques. Avec son vénéré maître, De Goeje avait dès avant 1864, préparé, non sans mystère, quelques orientalistes privilégiés à la grande révélation. Le livre paru, il écrivit dans le *Gids* un article où il donnait libre cours à son admiration, et fut près d'en vouloir à des orientalistes qui subissaient moins que lui le charme de Dozy, de ne pas partager son enthousiasme, voire même de le critiquer. Et près de vingt ans plus tard, il essaye encore dans sa biographie¹⁾ de sauver de cette cause perdue ce qui lui paraît susceptible d'en être sauvé.

Ce même livre, si un autre que Dozy l'avait écrit, n'eût pas longtemps trompé la critique si sûre de De Goeje. On voit par là que lui qui jugeait d'ordinaire avec tant de pondération les choses de la vie, il était aussi capable d'enthousiasme à ses heures — et cela surtout quand il s'agissait de ce grand esprit qui fut

1) p. 26—27 du tiré à part.

pour lui le maître par excellence et qui de son côté, trouva en lui le disciple qu'il aimait et qu'il estimait entre tous.

Dès qu'il le connut d'un peu près, Dozy devint le modèle d'après lequel il chercha à se former, non en le copiant servilement, mais en l'imitant sans diminuer sa propre personnalité. Rassembler, comme Dozy, puis soumettre à un examen critique des textes arabes devant servir à pénétrer telle ou telle période de l'histoire de la civilisation, publier ensuite en une forme élégante et claire les résultats de cette étude et par là contribuer à maintenir le renom séculaire de l'école orientale de Leide; tel devint et tel resta son idéal scientifique et il s'en rapprocha dans la mesure des forces et des dons qui lui étaient propres.

Et les études de philologie classique qu'il poussa assez loin — la loi et la tradition lui en imposèrent même plus qu'il n'en désirait — n'ont-elles pas aussi exercé une certaine influence sur la formation de son esprit?

On aurait tort de le nier absolument. La somme de connaissances qu'il fallait accumuler pour être proclamé candidat, puis docteur *ès lettres* *summa cum laude* par Cobet et Bake, ne pouvait être tout à fait perdue. Ainsi, pour l'étude critique de textes arabes, à laquelle il consacra une bonne partie de sa vie, De Goeje eut certes à se féliciter de s'être familiarisé avec la méthode de Cobet. Mais — pourquoi le nier — il ne fut jamais admirateur de *l'enseignement* des langues classiques tel qu'on le pratiquait alors chez nous.

Le fond de sa connaissance des classiques datait surtout du temps où il travaillait avec son père, et il l'avait acquis en lisant le plus possible, sans se laisser arrêter par les difficultés que suscitait la critique du texte ou par des finesses grammaticales. Les petites lacunes que ce système avait pu entraîner, il ne les regrettait pas, car il avait presque toujours travaillé avec plaisir, sans éprouver cette horreur des classiques que tant de professeurs de lycées savent inspirer à leurs élèves; c'est que multipliant les moyens sans guère songer au but à atteindre, ils bourrent de règles de grammaire et de métrique les cerveaux de ces jeunes garçons et ne leur enseignent pas à lire couramment. De Goeje était d'avis de faire, dès que c'était possible, une très grande place à la lecture et d'éviter à tout prix qu'en s'attachant trop à la grammaire et à l'interprétation correcte des textes, le maître éteigne le goût et l'intérêt chez l'élève. Tout en ne contestant pas la valeur de nos humanistes en tant qu'érudits, il déplorait que plusieurs d'entre eux fussent tombés

dans cet écueil du professorat¹⁾. Et la reconnaissance qu'il avait gardée à ses professeurs d'humanités ne laissait pas d'être mélangée d'une certaine amertume.

Si De Goeje n'avait en somme trouvé à l'Université qu'un seul maître au sens élevé du mot, il devait, comme la plupart d'entre nous, toute une partie de son développement à ses contemporains. Il prenait ses études trop au sérieux et disposait de ressources pécuniaires beaucoup trop minimes pour participer dans une large mesure à la vie estudiantine dans ce qu'elle a de plus tapageur, mais il ne s'isolait pas plus de ce milieu que du milieu familial, où il aimait à se trouver.

Suivant l'usage, autrefois absolument général, il devint, l'année de son inscription, membre du *studentencorps* (2 octobre 1854) plus tard aussi de la *studentensociëit*.

Parmi ceux qui s'étaient engagés dans la même voie que lui, il faut citer en tout premier lieu W. H. Engelmann²⁾, avant lui déjà l'élève et le collaborateur très apprécié de Dozy; les circonstances, malheureusement, l'obligèrent à renoncer à ces études tout

1) En 1893, De Goeje reproduisit dans le Muséum tout en se déclarant sympathique à la tendance générale, le passage d'un livre d'Edw. J. Browne (actuellement professeur à l'Université de Cambridge) où le savant philologue dit avoir été presque dégoûté des études de langues par l'horreur que lui avait inspirée pour le latin et le grec l'enseignement desséchant de l'école. Lui aussi préconise le système d'éveiller l'intérêt de l'élève par de nombreuses lectures, au lieu de lui servir en abondance des règles de grammaire, qui du reste ne se gravent dans l'esprit que pour autant qu'elles sont la formule abrégée de choses dont on a personnellement fait l'expérience.

2) Mais Engelmann ne fut pas le seul de ses condisciples avec lequel De Goeje se lia intimement; à part H. Oort, qui devint plus tard son beau-frère, il y eut A. C. Duker (actuellement pasteur émérite à Harlem), A. van Oven (qui devint plus tard directeur de l'école moyenne supérieure — Hoogere Burgerschool — de Dordrecht), J. W. Mosselmans (qui mourut étudiant), D. J. Mom Visch (dans la suite juge à Arnhem) et L. De Hartog, aujourd'hui professeur émérite, qui commença l'arabe avec Dozy en même temps qu'Engelmann, mais ne tarda pas à l'abandonner pour le droit. En 1856, les amis fondèrent une société „Encyclopédie” dans le but de faire devant un auditoire d'étudiants de différentes facultés, des conférences traitant de sujets scientifiques; le 10 juin 1859, De Goeje en devint membre d'honneur. M. van Oven termine par ces mots les souvenirs qu'il m'a si obligeamment communiqués et où il rend hommage à la persévérance et à la modération de De Goeje: „C'est un des hommes les plus aimables que j'aie jamais rencontrés, et jusqu'à la fin de mes jours, je me sentirai profondément reconnaissant de l'avoir eu comme ami intime”. („Hij was een van de beminnelijkste menschen, die ik op de wereld ontmoet heb, en ik zal tot mijn dood toe innig dankbaar ervoor zijn, dat hij mijn intieme vriend geweest is”).

de suite après sa promotion, en 1858. Jusqu'au jour où la mort prématurée d'Engelmann vint les séparer (1868), ils furent unis, De Goeje et lui, par les liens d'une étroite amitié et par une grande affinité d'aspiration¹⁾.

Une circonstance qui devait avoir pour De Goeje sa très grande importance, ce fut le séjour que fit à Leide cet orientaliste à la science si vaste et à l'esprit si pénétrant, Théodor Noeldeke, aujourd'hui professeur émérite de l'Université de Strasbourg; le jeune docteur était venu étudier tout un hiver (d'octobre 1857 à mars 1858) les manuscrits orientaux de la collection Warner. Noeldeke n'était que de quelques mois l'aîné de De Goeje, mais après trois ans d'études à Goettingue, il avait, très jeune, décroché son titre de docteur (1856), puis était allé pendant un an étudier les manuscrits arabes et persans de Vienne et s'était mis aussi à l'étude du turc. Après son séjour à Leide, il prépara en réponse à la question mise au concours par l'Académie française, un travail sur l'origine du Coran, qui fut couronné, et plus tard, complété et publié. „Geschichte des Qorāns” (l'histoire du Coran) l'ouvrage dans lequel Noeldeke publia les résultats de ses recherches et un chef d'œuvre pour l'époque, n'est que l'un des nombreux témoignages qu'on possède de la vaste et profonde érudition du jeune homme.

Pendant qu'il était à Leide, Noeldeke se fit assez bien de relations et entre De Goeje, Engelmann et lui, une profonde amitié s'établit qui dura jusqu'à la mort des deux membres hollandais de ce trio d'amis²⁾. Noeldeke continua à correspondre activement avec De Goeje pendant plus d'un demi-siècle, à partir de 1858.

Lorsqu'il fit son apparition à Leide, l'étendue et la profondeur de ses connaissances imposèrent beaucoup à De Goeje; et quand Noeldeke lui rappela en 1907, que leur amitié était vieille d'un demi-siècle déjà, De Goeje (lettre datée d'octobre) décrivit cette première impression qu'il avait reçue de lui, en des termes qui

1) Voy. la nécrologie d'Engelmann par De Goeje.

2) Noeldeke leur dédia à tous deux le premier ouvrage qu'il publia après sa „Geschichte des Qorāns”, „Beiträge zur Kenntnis der Poesie der alten Araber” (Etudes sur la vieille poésie arabe) écrites en 1863, publiées en 1864. Voici ce que De Goeje écrit notamment à cette occasion (15 déc. 1863): „Puisse cette profonde harmonie régner entre nous toute notre vie et puissions nous toujours nous glorifier de notre amitié.” („Moge die innige harmonie ons gansche leven door tussehen ons blijven bestaan, en wij er steeds trotsch op kunnen blijven elkanders hartelijke vrienden te heeten.”)

témoignent combien il s'estimait privilégié de l'avoir rencontré sur son chemin ¹⁾.

Cinquante années durant, les deux amis ne cessèrent de partager les joies et les peines l'un de l'autre, continuèrent à échanger leurs idées sur les choses qui les intéressaient tous deux, se disant carrément „la vérité” chaque fois qu'ils différaient d'opinion sur des questions scientifiques, politiques ou de portée plus générale, sans que la moindre discorde s'élevât jamais entre eux.

Ainsi, ce ne fut pas sans peine que De Goeje arriva à comprendre et à apprécier — et encore jamais complètement — le goût de Noeldeke pour les recherches linguistiques, ce goût qui poussait tout naturellement son ami à consacrer beaucoup de temps à des langues et des dialectes qui au point de vue de la littérature et de ce qu'ils révélèrent de la civilisation des peuples n'avaient qu'un intérêt secondaire. Dans l'opinion de De Goeje, c'était autant de

1) „Je me rappelle très bien l'impression que fit sur moi ton apparition à Leide. C'était beaucoup sans doute que tu fusses déjà docteur et que tu eusses déjà écrit une dissertation sur un sujet aussi ardu, tandis que je venais seulement, moi, de passer ma candidature et me sentais si loin encore de ma promotion; mais c'était plus encore que tu eusses déjà tant vu de notre vaste monde, que tu eusses déjà ton opinion faite sur des questions dont je soupçonnais à peine la portée. Et enfin, je sentais profondément le contraste entre ta vivacité, ton intelligence, ta maturité et ma lourdeur d'écolier, ma pensée lente, ma gaucherie. Je n'ai bien senti que plus tard à quel point ton contact m'avait été salutaire”. („Ik weet nog goed, welken indruk uwe verschijning in Leiden op mij maakte. Dat gij reeds doctor waart en reeds eene dissertatie over zoo'n moeilijk onderwerp geschreven hadt, terwijl ik eerst kort geleden mijn candidaats had gedaan en nog zoo ver van mijne promotie afstond, was veel, maar veel meer, dat gij reeds zooveel van de wereld hadt gezien en reeds eene gevestigde meening hadt over vraagstukken, waarvan ik nauwelijks de beteekenis kende. En eindelijk voelde ik diep het contrast tusschen uwe levendigheid, uw vernuft, uwe rijpheid met mijne schooljongensdoftheid, mijn langzaam denken, mijne onhandigheid. De omgang met u is voor mij zeer nuttig geweest, wat ik echter eerst later goed beseft heb”). Six ans avant cela, Noeldeke en rappelant tous les soucis que l'édition enfin achevée du Tabari leur avait occasionnés, répondait chaudement au cordial mot de remerciement que De Goeje lui adressait dans la préface. Celui-ci lui écrivit alors: „Tu as senti que les quelques mots que je t'ai adressés dans l'introduction me sont sortis du coeur. Ton amitié a toujours été pour moi un précieux trésor et je lui dois beaucoup, bien plus que toi à la mienne. Puissions nous en célébrer le jubilé, comme tu le souhaites et moi aussi, bien que vivre longtemps ne m'apparaisse guère comme un idéal.” („Gij hebt gevoeld, dat de enkele woorden in de Introductie aan u gericht uit het diepste van mijn hart kwamen. Uwe vriendschap is voor mij steeds een groote schat geweest, en ik heb daaraan veel te danken, veel meer dan gij aan de mijne. Moge uw wensch vervuld worden, die ook de mijne is, hoewel een lang leven geen ideaal van mij is, dat wij er het halve eeuwfeest van mogen vieren”).

temps pris à la littérature et à l'histoire des Arabes, auxquelles ne se voueraient jamais assez de forces sérieuses et pour la connaissance desquelles, il le savait, peu d'hommes eussent pu faire autant que Noeldeke.

De Goeje acquit rapidement la conviction que la langue arabe, par le développement riche et harmonieux de ses formes, la littérature et l'histoire des Arabes, par leur importance pour l'histoire universelle, formaient le centre des études sémitiques. Puis, selon lui, venait l'hébreu et autour de ces deux-là groupaient modestement toutes les autres langues sémitiques. Au début, son idéal eût été de prendre rapidement connaissance de l'ensemble, pour se choisir ensuite un point de vue comme celui de Renan, d'où il eût observé et décrit en détail chaque partie. Mais, il ne tarda pas à s'en aviser, c'était au-dessus des forces humaines, d'autant plus que l'assyriologie laissait entrevoir de nouveaux horizons, qu'on commençait à rechercher les rapports que les langues sémitiques pouvaient avoir avec plusieurs langues africaines: autant de nouveaux centres d'activité, autant de subdivisions dans le groupe de sciences qui l'attirait. De plus, lorsqu'il se fut rendu compte des limites que ses aptitudes particulières et sa capacité de travail lui imposaient, même dans le domaine immédiat dont l'arabe formait le centre, il restreignit carrément le champ de son activité et finit par ne plus guère s'écarter de son premier point de départ. Et c'est ainsi qu'en dépit de quelques tâtonnements au début et des petites incursions qu'il fit de temps à autre, à titre de diversion, sur des territoires voisins, son travail de plus d'un demi siècle constitue un ensemble harmonieux.

Tout ce qui s'était déjà fait, tant à Paris qu'à Vienne, à Leipzig et aussi à Leide, avait éveillé l'intérêt pour l'étude du peuple arabe, de sa langue, de la civilisation musulmane en général, dont la langue arabe avait été le principal véhicule. Mais les moyens dont on disposait laissaient encore beaucoup à désirer. Les éditions orientales de textes arabes que nous possédons aujourd'hui par milliers et que nous sommes habitués depuis longtemps à considérer comme indispensables à nos études, n'existaient pas encore, ou bien étaient inconnues dans l'Occident. Quant aux éditions critiques d'ouvrages arabes publiées par les soins de savants européens, elles étaient encore très peu nombreuses et faute de vue d'ensembles, on avait souvent commencé par les choses les moins intéressantes. L'arabisant qui, voulant faire de la besogne sérieuse, était obligé de s'installer auprès de l'une ou l'autre des rares collections de manuscrits, existantes devait encore être à même d'emprunter des manuscrits à d'autres bibliothèques. Celui qui avait l'occasion de le faire et savait en

profiter, se trouvait aux prises avec une nouvelle difficulté, celle de choisir parmi ces matières surabondantes; c'est à peine s'il savait par où commencer, car entreprendre un travail, quel qu'il fût, c'était en négliger provisoirement un autre qui paraissait tout aussi urgent, et les différentes branches de la littérature ne pouvaient être traitées à fond indépendamment l'une de l'autre.

Grâce à son paternel ami Juynboll, De Goeje acquit déjà un an et demi avant sa promotion, la certitude que la riche collection Warner qui possédait tous les instruments nécessaires à la continuation de ses études, lui resterait ouverte. Car Juynboll à qui l'on avait adjoint déjà P. De Jong pour l'administration des manuscrits orientaux, parvint à faire créer, pour De Goeje, un second poste d'adjoint, très modestement rétribué il est vrai¹⁾.

Il fallait à De Goeje du courage et un grand amour de la science pour continuer en dépit de son manque absolu de ressources, à se vouer tout entier aux études arabes, rétribué comme il l'était, et sans perspective un peu certaine de jamais obtenir d'emploi plus rémunérateur. Et pourtant, ce n'est qu'au cours des six années qui ont suivi sa promotion, et de bien rares moments qu'il s'est demandé si, dans l'intérêt de son avenir, il ne ferait pas mieux de se chercher une autre voie.

Lorsque Juynboll mourut en 1861, De Goeje n'était pas docteur depuis un an. La faculté des lettres, qui aspirait depuis longtemps

1) Par arrêté royal du 8 mars 1859, il fut nommé *Adjutor Interpretis Legati Warneriani* et entra en fonctions le 1er avril 1859, à raison d'un traitement annuel de 800 florins. Plusieurs tentatives faites dans la suite pour améliorer la position matérielle de De Goeje n'aboutirent qu'en 1865 à faire porter son traitement annuel à 1000 florins (arrêté royal du 13 janvier 1865). Par arrêté royal du 5 juin 1866, De Goeje fut nommé professeur extraordinaire (traitement 1600 fl.) et le droit de siéger en cette qualité au Conseil académique et aux séances de faculté, lui fut reconnu par arrêté royal du 7 décembre 1867. Enfin, De Goeje fut nommé professeur ordinaire et en même temps *Interpres Legati Warneriani* (avec un traitement de 2800 florins) par arrêté royal du 5 juillet 1869, après avoir, à la demande des curateurs de l'Université, exercé déjà les fonctions d'interprète à partir du 27 mars de cette même année, c'est à dire depuis le départ de De Jong pour Utrecht. En 1877, la nouvelle loi sur l'Enseignement supérieur amena dans la position de De Goeje ce changement que son traitement annuel fut porté à 6000 florins, les minervaux supprimés, et que le titre trop général de „professeur à la faculté des lettres” qui avait été le sien jusque là, fut changé en celui de professeur d'arabe (arrêté royal du 15 septembre 1877). Cette formule si restreinte que lui-même venait de proposer pour dénommer une chaire où s'étaient enseignés d'abord l'araméen biblique et le syriaque et qui en vertu de la nouvelle loi devait embrasser aussi l'histoire et les institutions de l'Islamisme, est bien caractéristique de cette tendance à la concentration qui chez De Goeje est allée s'accroissant avec les années.

à posséder une chaire de sanscrit, pour laquelle Kern était son candidat tout désigné, chercha à mettre cette vacance à profit pour atteindre son but; c'était d'autant plus aisé que Dozy et Rutgers étaient disposés à se charger provisoirement des cours que Juynboll faisait de son vivant (cours élémentaires d'hébreu et des soi-disant „dialectes” sémitiques). Les amis poussèrent à cette solution dans l'espoir que De Goeje aurait chance, son temps venu, d'être nommé professeur extraordinaire.

Mais quatre années s'étaient écoulées depuis la mort de Juynboll quand la décision du gouvernement permit enfin à Kern de prononcer son discours d'ouverture. Pour De Goeje, les choses en étaient restées au même point qu'au début et pourtant, il avait largement prouvé déjà qu'on n'aurait pas à se repentir de sa nomination. A un moment donné¹⁾, on espéra pour l'un des deux adjoints une chaire à Groningue, qui, croyait-on, allait devenir vacante; il n'en fut rien, le professeur titulaire continua à l'occuper; puis une chaire devint libre à Amsterdam, mais fut octroyée à un autre²⁾; si l'un des deux adjoints avait obtenu l'une ou l'autre de ces positions, ou eût du même coup gagné de la place et pu améliorer la situation de celui qui restait à Leide.

De Goeje était inspecteur des écoles (schoolopziener) depuis 1862 et s'acquittait de bonne grâce de ces fonctions qui pourtant absorbaient une grande partie de son temps. Lorsque devint vacante, vers le milieu de 1865, la place d'inspecteur de l'enseignement primaire (inspecteur van het lager onderwijs), à laquelle était attaché un traitement de 2500 florins, il ne put pas résister à la tentation d'améliorer sa position sociale et posa sa candidature. Par bonheur, sa démarche resta infructueuse; et après coup, personne ne s'en félicita d'aussi bon cœur que De Goeje lui-même; peu de temps après que la chose fut décidée, il se déclara très reconnaissant de ce qu'on eût rendue vaine cette tentative un peu irréfléchie d'infidélité à ses chères études.

Une autre fois, la tentation fut plus forte. On avait besoin de professeurs à qui l'on pût confier l'instruction des futurs fonctionnaires administratifs aux Indes orientales, et il n'existait pas de pépinière dont on pût les retirer. Il fallait donc se contenter de théologiens ou de littérateurs quelque peu au courant de l'une ou l'autre langue orientale, avec l'espoir que peu à peu, ils apprendraient aussi les autres langues qu'ils avaient à enseigner. C'étaient

1) C'est vers le milieu de 1864 qu'il en fut question.

2) Veth ayant été nommé à l'Ecole des Indes Orientales (Indische school) à Leide, la chaire qu'il laissait vacante fut confiée à Land le 10 Octobre 1864.

des positions largement payées et bien que ces études n'eussent guère d'attrait pour De Goeje, il se laissa presque persuader de se mettre sur les rangs, espérant au moins par là attirer l'attention sur lui. C'est surtout en 1865 et en 1866 que cela sembla prendre corps, car on projetait de créer à Utrecht une école des Indes (Indische school) dans laquelle une chaire serait mise à la disposition de De Goeje avec 5000 florins de traitement. Mais alors les gens influents de Leide se mirent en campagne, comprenant qu'un arabisant comme De Goeje devait rester à l'arabe, et parvinrent à le faire nommer professeur extraordinaire. Le 6 octobre 1866, il prit possession de sa nouvelle charge en prononçant un discours sur „L'intérêt de l'étude de la langue et de la littérature arabes” („De belangrijkheid van de beoefening der Arabische taal en letterkunde”); par un écrit du 9 juillet de la même année, les curateurs l'avaient autorisé à le prononcer en hollandais. Il y exposait, avec autant de modération que de chaleur l'importance de ces études pour l'histoire de la civilisation et montrait aussi combien il sentait profondément les obligations que le grand renom de leurs illustres prédécesseurs imposait aux jeunes savants de l'école de Leide. Bien que ses revenus fussent encore très modiques, il se considérait cette fois comme attaché d'une manière définitive à sa science de prédilection et ne pensa plus jamais sérieusement à ce qu'il considérait comme une désertion.

Une fois encore, on chercha à ébranler sa constance. En 1869, à la mort du professeur Millies, qui faisait à Utrecht les cours d'hébreu pour le baccalauréat en théologie, on offrit sa succession à De Goeje, qui de professeur extraordinaire qu'il était, fût devenu professeur ordinaire, avec la jouissance d'importants minervaux. Il n'hésita pas longtemps et refusa, ce qui valut la chaire d'Utrecht à De Jong, qui était interprète du Legs Warner depuis 1866¹⁾, et la même année encore, De Goeje fut nommé professeur ordinaire et interprète; il écrivit à ce propos à Noeldeke qu'il avait atteint le summum de ses ambitions, dans cet ordre d'idées du moins.

Toute cette incertitude quant à son avenir, qui ne laissait pas d'être parfois un peu inquiétante, et surtout les premières années après sa promotion, n'a jamais interrompu l'activité scientifique de De Goeje. De 1856 à 1909, il a avancé d'un pas égal dans une direction constante.

1) L'arrêté royal par lequel De Goeje fut nommé professeur extraordinaire, avait élevé De Jong au rang d'interprète, de bibliothécaire adjoint qu'il avait été jusque là.

Cette direction, nous l'avons dit déjà, était dans les grandes lignes celle que lui avait indiquée Dozy: ce n'était ni le côté grammatical, ni le côté linguistique des études arabes qui attiraient De Goeje, mais la littérature, l'histoire et la géographie. Comme il fallait le plus souvent rechercher les sources dans des manuscrits, il va de soi que la critique des textes prenait beaucoup de temps et que la tâche des savants consistait pour une grande partie dans la publication d'ouvrages arabes, qui allaient offrir, soit à eux-mêmes, soit à d'autres, la matière d'études historiques ou littéraires. Dozy avait déjà, pour sa part, publié un certain nombre de textes avec notes explicatives, beaucoup moins cependant qu'il ne se l'était proposé. Mais il eût préféré voir d'autres se charger de cette besogne, qui pour lui n'était qu'un moyen; son but, et il avait hâte d'y arriver, c'était d'écrire des études et des livres de grand style sur les choses dont il était question dans ces sources.

La nature de De Goeje le poussait plus à défricher le terrain et à établir des fondements sérieux, qu'à échaffauder des édifices avec des matériaux provisoires et d'une solidité relative. En publiant ses premiers textes, il prit tellement goût à ce genre de travail, qu'il en publia d'autres encore, éprouvant une grande satisfaction à le faire de mieux en mieux; il trouvait toujours d'autres éditions à préparer, qu'il jugeait lui être indispensables pour traiter d'une manière définitive tel ou tel sujet de vaste envergure. Aussi n'en vint-il jamais à écrire des ouvrages dans le genre de l'„Histoire des Musulmans d'Espagne" de Dozy, ni même à publier des études préparatoires embrassant autant de matières que les „Recherches"; il continua à consacrer la plus grande et la meilleure partie de son temps à la mise au point de textes, tous plus intéressants et plus ardues les uns que les autres; et cela, suivant la méthode de son maître, qu'il était parvenu, grâce à son expérience et son érudition croissantes, à perfectionner encore notablement; sur ce terrain, il est devenu et il restera le maître de tous les arabisants de son temps.

Le choix des premiers textes auxquels De Goeje essaya ses forces fut décidé par ses maîtres. Juynboll et Dozy lui conseillèrent de préparer comme dissertation le texte du célèbre géographe Ibn Hauqal, mais toutes réflexions faites, ce travail intéressant et attrayant en lui-même se trouva être trop difficile et demander trop de temps pour une thèse; c'est pourquoi De Goeje choisit un autre géographe, Al-Ja'qoubi, qui avait servi à Ibn Hauqal de principale source. Il ne prit de la description géogra-

prique de Ja'qoubi que la partie traitant du Nord-Ouest de l'Afrique, mais c'est travaillée à fond, traduite et annotée en latin qu'il la présenta, précédée d'une introduction où il assignait à l'auteur sa place parmi les géographes arabes connus, autant du moins qu'il était possible de le faire alors.

C'est ainsi que l'attention de De Goeje se porta sur cette branche si importante de la littérature scientifique des Arabes: les travaux des géographes, et spécialement des géographes du 3e et du 4e siècles de l'hégire; ces auteurs rapportent, on n'eût pu le faire avec plus de perfection de leur temps, tout ce qu'ils ont parvenus à savoir, soit par eux-mêmes, soit indirectement, sur le monde habité dont ils ont connaissance, notions recueillies en voyage ou acquises en interrogeant l'un et l'autre et qui concernent autant les pays, les habitants, les moyens de communication, que la situation politique, sociale et économique¹).

Tout en préparant sa thèse, De Goeje entreprit différentes autres éditions d'ouvrages arabes. Mais avant de publier d'autres textes, il fit un voyage d'études en Angleterre. Il sut mettre à profit un séjour de trois mois à Oxford et de trois semaines à Londres (7 juin—fin septembre 1862) pour collationner un grand nombre de manuscrits intéressants, pour en transcrire d'autres en tout ou en partie. C'étaient pour la plupart des ouvrages géographiques et historiques, mais il copia aussi à Oxford, en vue de l'éditer avec Dozy, le fameux dictionnaire d'az-Zamakhchari, l'Asâs al-Balâghah, ou du moins la partie dont il avait à s'occuper; par un concours spécial de circonstances, cette copie n'est jamais sortie du portefeuille²). Ce séjour le mit à même d'avoir des rapports personnels,

1) Noeldeke écrivait avec justesse à De Goeje le 16-7-1869: „La géographie est bien, et à plus d'un point de vue, la manifestation la plus brillante de la littérature arabe” („Geographie ist doch in vieler Hinsicht die glänzendste Seite der arabischen Literatur”).

2) Dans la suite, d'après une lettre qu'il écrivait à Noeldeke le 13 août 1864, De Goeje collationna autant qu'il était nécessaire son texte avec un manuscrit de Berlin; mais en 1865 (lettre du 13 mars à N.), Dozy retira sa collaboration et comme sa partie était beaucoup moins claire que celle de De Goeje, celui-ci trouva la tâche trop ardue pour le moment et remit à plus tard de la terminer. Mais l'Asâs ne tarda pas à être imprimé en Orient, ce qui rendait une édition critique non pas superflue, mais certainement moins urgente.

Deux numéros de la liste des travaux de De Goeje désignent des communications que le séjour de De Goeje en Angleterre lui donna l'occasion de publier. De plus on conserve encore des lettres qu'il écrivait d'Angleterre à sa mère; outre les détails qu'elles contiennent sur son séjour là-bas, elles nous livrent à chaque page un touchant témoignage des relations affectueuses qui existaient entre lui et les siens.

aussi utiles qu'agréables, avec des savants tels qu'Aufrecht, Bühler, Max Müller, Gwynne, Sprengel et spécialement avec Wright.

Lui qui au cours de sa vie s'est trouvé en contact et même en relations très amicales avec presque tous les arabisants du monde, il s'est lié avec peu d'entre eux comme avec William Wright; et il en fut de même pour son ami le plus intime, Théodor Noeldeke. A la mort de Wright, en mai 1889, De Goeje écrivait à Noeldeke: „maar toch hoopte ik nog, want ik kon het denkbeeld hem te moeten missen niet verdragen. 't Is voor ons beiden een zwaar verlies. Laten wij ons dubbel sterk aan elkander hechten” („et pourtant j'espérais encore, car je ne pouvais supporter l'idée de le voir partir. C'est une grande perte pour toi et pour moi et nous aurons d'autant plus besoin dorénavant de l'affection l'un de l'autre”).

A son retour d'Angleterre, il se mit avec plus d'ardeur que jamais à préparer les différents textes qu'il se proposait provisoirement de publier. Le plus souvent, il en travaillait plusieurs à la fois, tout en consacrant ses meilleures heures à un ouvrage en particulier, à celui pour la critique duquel il disposait dans le moment des sources les plus nombreuses. S'il rencontrait une difficulté impossible à surmonter sur le champ, il passait momentanément à un autre travail.

Le premier ouvrage géographique qu'il édita après sa dissertation, ce fut une partie de la géographie qu'Idrisi avait écrite au 6e siècle de l'hégire pour son protecteur Roger de Sicile, le prince chrétien aux moeurs arabes; c'est, suivant Amari, le meilleur ouvrage géographique du moyen-âge. Plusieurs années auparavant, Dozy avait déjà gagné quelques orientalistes à l'idée de publier, sous sa direction, ce livre remarquable, car — sauf la partie traitant de la Sicile, qu'Amari avait éditée — il n'était encore accessible que dans la traduction bien défectueuse qu'A. Jaubert avait faite d'un texte altéré. Le voyage de De Goeje en Angleterre avait comme but principal d'accroître les matériaux que l'on possédait déjà pour cette édition. Dans la suite, les collaborateurs étrangers se retirèrent, de telle sorte que seuls Dozy et De Goeje publièrent, avec traduction française, annotations et glossaire, les parties dont ils s'étaient chargés, c'est-à-dire celles qui traitent de l'Espagne et de l'Afrique septentrionale.

Plus tard, De Goeje fit paraître, échelonnées sur 25 années (1870—1894), les huit parties de sa *Bibliotheca geographorum arabicorum* et en 1906, il refit de la 3e partie (Moqaddasi) une édition

beaucoup plus perfectionnée encore. Tandis qu'elle était sous presse, De Goeje eut l'idée d'ajouter comme 9e partie à sa Bibliotheca une édition de l'ouvrage géographique d'Ibn Sa'id, faite d'après le manuscrit d'Oxford¹⁾; mais il n'est parvenu qu'à en faire faire une reproduction photographique. D'autre part, en 1907, il éditait à nouveau l'intéressante relation de voyage du pèlerin espagnol Ibn Djoubair, que Wright avait déjà publiée avant lui. La Bibliotheca contient les oeuvres de quelques-uns des plus célèbres géographes qui aient écrit en arabe au 3e et au 4e siècles de l'hégire, l'époque brillante entre toutes de la géographie dans le monde musulman. De Goeje avait apporté, tant au texte lui-même qu'à ce qui avait trait à la critique, la perfection que lui permettaient d'atteindre sa connaissance approfondie de toutes les branches de la littérature, l'habitude de manier les textes, la grande pénétration et la patience sans bornes qui lui étaient propres; et comme tout ce que De Goeje livrait au public, ces ouvrages étaient introduits par une préface permettant de les situer dans l'histoire de la littérature, accompagnés d'un glossaire et d'un index complet, par lesquels l'éditeur épargnait à ses lecteurs la peine qu'il avait eue lui-même à comprendre certains passages.

Tout en préparant ces éditions de travaux géographiques et même lorsqu'elles paraissaient déjà, De Goeje publiait aussi de nombreuses sources historiques.

De 1862 à 1866, il édita, comme toujours avec un appareil scientifique aussi complet que possible, l'ouvrage écrit par Al-Balâdhourî vers le milieu du 3ème siècle de l'hégire et traitant des conquêtes musulmanes; c'est l'une des plus riches et des plus remarquables sources historiques que l'on possède pour la première période de l'islamisme. Dans la préface et précédemment déjà²⁾, il se plaignait des tours que lui avait joués plus d'une fois sa connaissance encore insuffisante de la grammaire arabe — aussi s'efforça-t-il de combler cette lacune laissée jusque là dans ses études. Il y réussit pleinement, ses éditions toujours plus exactes de textes d'une extrême

1) Une lettre à Noéldeke du 6-10-1904, en témoigne notamment.

2) Entre autres dans une lettre à Noéldeke (25-8-1865) à propos des émendations que celui-ci avait faites à l'édition de trois vies de califes du Kitâb-al-ouyoun, dont De Goeje refit plus tard une meilleure édition. Il rappelle qu'il a dû apprendre sa grammaire arabe presque sans direction et en comptant peut-être un peu trop sur les résultats du système tant préconisé par Dozy, de lire beaucoup et rapidement. Nous avons dit plus haut (voy. page 356—357) que De Goeje reconnaissait pleinement la valeur et l'importance d'une solide base grammaticale. Mais il voulait que l'étude de la grammaire allât de pair avec des lectures intéressantes et leur laissât toujours le rôle principal.

difficulté ne sont pas seules à en témoigner, mais encore la manière dont il retoucha pour la 3e édition l'Arabic Grammar de feu W. Wright, lorsque Robertson Smith mourut sans avoir pu en faire la revision qu'il projetait.

En 1869 et en 1871 parurent deux chroniques incomplètement conservées d'auteurs du 5e et du 7e siècles de l'hégire; l'une des parties, De Goeje l'avait mise au point en collaboration avec De Jong, l'autre seul. Dans la préface de la seconde partie, il remettait assez âprement à sa place le professeur G. Weil de l'Université d'Heidelberg, qui dans ses Jahrbücher, avait critiqué, sur un ton supérieur et pédant, l'édition de Balâdourî et la 1re partie des Fragmenta. Et à plus d'une occasion encore, De Goeje fit dans l'intimité des sorties contre les critiques qui prennent connaissance d'un texte, bien commodément, après que d'autres savants le leur ont débrouillé à la sueur de leur front et en y consacrant beaucoup de temps, puis se bornent, en guise de compte-rendu, à signaler les erreurs ou les prétendues erreurs qu'ils y ont relevées. Il ne se laissa toutefois plus aller dans la suite à employer un langage aussi acerbe qu'il le fit cette fois-là dans sa défense¹).

Il n'est pas de source historique dont l'édition fût depuis longtemps souhaitée avec plus d'ardeur par les arabisants que ne l'était celle de la gigantesque compilation en 20 parties d'at-Tabarî († 310 de l'hégire); l'auteur y avait noté les informations qu'il savait dignes de foi concernant l'histoire du monde depuis la création jusqu'à l'an 302 de l'hégire (915 ap. J. C.). Le professeur Kosegarten de Greifswald avait édité autrefois (1831, 1835, 1853) l'une des cinq parties dont il avait constaté l'existence. Dès 1858, De Goeje correspondait avec Noeldeke à propos d'une édition à préparer ensemble sous la direction de Dozy, des parties de la chronique que l'on parviendrait encore à réunir, mais cela resta provisoirement à l'état de projet. En 1862, il découvrit à Oxford deux volumes de l'ouvrage qui jusque-là n'avaient pas été reconnus comme tels, et fit connaître la chose par la voie de la Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. L'attention resta donc en éveil et d'autres aussi se mirent à chercher dans les bibliothèques orientales et occidentales; ce qu'ils trouvèrent fit espérer à partir de 1871, qu'on parviendrait à réunir un exemplaire complet. En 1872 commencèrent les démarches sérieuses pour obtenir l'accès des biblio-

1) Dans mon in-memoriam, paru dans l'Internationales Archiv für Ethnographie" (vol. XIX, livraison III), j'ai signalé comme faisant exception une brochure écrite par De Goeje en 1903; mais j'ai dit aussi la cause de l'humeur chagrine qui s'y donnait libre cours. [boven, blz. 317 vgg.]

thèques orientales et occidentales contenant des fragments de la chronique, pour s'assurer les collaborateurs compétents, les fonds permettant de faire copier et collationner les manuscrits et enfin pour établir un plan de travail. Grâce à sa patiente ténacité, son tact et son savoir, De Goeje réussit à mettre sérieusement le travail en train, à faire paraître une première partie en 1879 et qui mieux est, à mener l'édition entière à bonne fin en 1901 en dépit de toutes sortes de difficultés et de déceptions. Il a lui-même retracé en 46 pages de son introduction (XXII—LXVIII) l'historique de cette colossale entreprise, en citant au long et au large la part de collaboration fournie par chacun et en adressant de chauds remerciements à tous ceux qui sous sa direction avaient contribué à la réussite. Ces remerciements étaient certes mérités, mais tous les collaborateurs s'accordaient à dire que jamais le résultat n'eût été atteint sans De Goeje qui avait exécuté lui-même la plus grande partie de la besogne, avait revu et amélioré de mille manières le travail des autres, s'était chargé entièrement de l'introduction et du glossaire et en grande partie de l'index¹⁾.

Entretemps, De Goeje publiait encore, seul, et avec son soin habituel, la continuation de la chronique d'at-Tabarî par 'Arib²⁾.

Un peu plus d'un an avant sa mort, il conçut le projet de préparer une nouvelle édition d'Al-Balâdouri, le premier ouvrage historique qu'il eût publié. Depuis qu'il avait débuté en 1862 par l'édition de ce livre, l'écolier zélé qu'il était à cette époque était

1) Noeldeke lui écrit le 29-4-1901: „In aller Eile habe ich wenigstens die Introductio durchflogen und dabei wieder alle Hoffnungen und Sorgen, alle Befriedigungen und Enttäuschungen nachempfunden, die uns, vor Allen aber Dir, das große Unternehmen gebracht hat, habe namentlich wieder Deinen Mut, Deine Ausdauer und Dein praktisches Geschick bewundert, ohne die das Werk nie zu Stande gebracht wäre. Ich wüßte sonst Niemand, wirklich Niemand, der die Sache mit einiger Aussicht auf Erfolg in die Hand hätte nehmen können". („J'ai au moins parcouru l'introduction en grande hâte et cela m'a fait repasser par tous les espoirs et les soucis, toutes les satisfactions et toutes les déceptions que la grande entreprise nous a amenés, à toi plus qu'à n'importe qui; et j'ai admiré de nouveau ton courage, ton endurance et tes qualités pratiques sans lesquels l'ouvrage n'eût jamais été mené à bien. Je ne connais personne d'autre, vraiment personne qui eût pu prendre la chose en main avec quelque chance de succès". Et plus tard 7-12-1904, parlant des colossales *Annali* du prince Caetani de Teano, dans lesquelles sont reproduites, après un remaniement critique, les plus anciennes sources d'histoire de l'islamisme, Noeldeke écrit encore: „Wie großartig muß Deine Befriedigung sein, wenn Du Dir sagen kannst: „Ohne mich wäre ein solches Werk gar nicht denkbar!" (Avec quelle grandiose satisfaction tu dois pouvoir te dire: „Sans moi, personne n'eût pu songer à entreprendre un pareil travail!")

2) De Goeje laissa de côté les parties contenues déjà dans l'édition d'al-Bayân al-Moghrib par Dozy.

devenu un philologue accompli; de plus, les sources auxiliaires permettant la reconstitution et la bonne interprétation des textes étaient infiniment plus abondantes qu'alors. Après mûre réflexion, il jugea cette nouvelle édition plus urgente que celle du géographe Ibn Sa'id qu'il projetait depuis longtemps; c'était du reste aussi l'avis d'autres arabisants. Mais hélas, tout ce qu'il put encore faire, ce fut d'annoter en marge une petite partie de l'ancienne édition.

Celui qui s'occupe de la littérature géographique ou historique des Arabes se trouve constamment en contact avec des poètes et il lui devient indispensable de faire une étude spéciale de la vieille poésie des Arabes, qui est hérissée de difficultés. Dans ce domaine rentrait notamment le diwân d'un célèbre poète du 2e siècle de l'hégire, que De Goeje avait édité à l'occasion du troisième centenaire de l'Université de Leide ainsi que l'oeuvre poétique d'Ibn Qoutaibah, du 3e siècle, qu'il publia en 1904.

Outre la somme énorme de travail qu'il a dû fournir pour rendre tous ces textes accessibles à la généralité, soit qu'il les eût d'abord travaillés lui-même, ou bien d'autres sous sa direction immédiate, De Goeje avait de plus à corriger en dernier ressort presque toutes les éditions critiques qui paraissaient de son temps; tout au moins, l'ouvrage paru, proposait-il quelques améliorations partielles qui étaient si bien adoptées qu'on ne pouvait plus dorénavant se servir de l'ouvrage en question sans en tenir compte.

Les quelques mots par lesquels Dozy, d'ordinaire si avare de louanges, disait dans la préface de son „Supplément aux dictionnaires arabes”, tout ce qu'il devait à cet ami, à cet élève qu'il estimait entre tous, montrent assez de quelle manière De Goeje savait venir en aide aux autres dans leurs travaux scientifiques:

„Parmi les noms d'autres savants qui ont contribué à rendre mon recueil plus digne de l'approbation des lecteurs éclairés, celui de M. De Goeje apparaît plus rarement que de droit. Mon excellent ami, pensant à l'adage: *Pauperis est numerare pecus*, et aimant à rendre des services en cachette, l'a voulu ainsi; mais la vérité m'oblige à dire que l'intimité qui nous unit depuis de longues années, pendant lesquelles j'ai apprécié toujours davantage l'étendue de ses connaissances aussi bien que la noblesse de son caractère, a eu pour ce livre les résultats les plus profitables. Maint article n'a été imprimé qu'après avoir été longtemps discuté entre nous, et plusieurs citations, notamment de Yâcout et de l'Aghânî de Boulac, sont de lui”.

Au cours des 28 années qui se sont écoulées depuis que ces

lignes ont été écrites, combien de savants ont eu l'occasion d'en reconnaître la justesse.

Plus d'une fois, et surtout lorsqu'il travaillait à sa collection de géographes et à at-Tabarî, cette parole de découragement lui a échappé: „Si j'avais su d'avance tout ce que cela comportait, je n'eusse pas, je crois, trouvé le courage de m'y mettre". Mais le genre d'effort que ce travail exigeait ne lui fut jamais pénible en lui-même. Rechercher en augmentant sans cesse son fonds de lecture et avec une persévérance inébranlable, la forme originale d'un texte altéré, ou bien reconstituer l'histoire d'un livre célèbre, établir ce qu'il devait à d'autres livres, tout cela était pour lui un agréable sport intellectuel; et il trouvait une véritable jouissance à constituer ses glossaires, si universellement appréciés, et à écrire ses introductions; après une grande tension intellectuelle, il considérait comme une diversion salutaire de travailler aux index.

Comme bibliothécaire-adjoint et plus tard comme interprète des legs Warner, De Goeje fit la description d'une importante partie des manuscrits orientaux qui s'y trouvaient¹⁾, et plus d'une fois, au début surtout, ce travail l'amena à publier dans une revue scientifique ce qu'il avait à dire de tel ou tel ouvrage spécialement intéressant, communications plus détaillées que ne le comportait le cadre d'un simple catalogue descriptif²⁾.

Nous l'avons déjà dit plus haut et cela n'étonnera personne après ce rapide coup d'oeil sur tout ce que fit De Goeje pour rendre des sources accessibles, il ne lui restait pas de temps pour écrire un grand ouvrage sur l'histoire de la civilisation ou de la littérature des Musulmans. S'il avait éprouvé une envie irrésistible de le faire, il est évident qu'il eût abandonné pour cela une partie de ses éditions de textes. A la longue, il dut même renoncer au projet qu'il avait formé à maintes reprises, de traduire en une langue européenne les géographes qu'il avait édités, ou tout au moins quelques-uns d'entre eux, et de les mettre ainsi à la portée des non-arabisans.

Il s'imaginait tout à fait au début pouvoir mener de front les deux choses: éditer les sources et les utiliser; deux ans après sa promotion, encouragé par le précédent des „Recherches" de Dozy, il commençait déjà dans ses *Mémoires d'histoire et de géographie*

1) La nouvelle édition de ce catalogue commença à paraître en 1888, mais jusqu'ici n'en ont encore été publiées que le premier volume entier et la première partie du second.

2) Sur d'autres ouvrages aussi, dont il avait eu le manuscrit en main, De Goeje écrivit des articles qui valent d'être lus.

orientales à traiter des sujets assez limités, en rapport avec les textes dont il faisait la critique. Il en parut trois numéros en deux années, puis vint un arrêt, et la série n'en a jamais été continuée.

La première de ces livraisons contenait une étude dont les données étaient empruntées au géographe Ibn Hauqal, sur la secte des Carmates, qui au 4e siècle de l'hégire faillit causer la ruine de l'Islamisme; il en parut en 1886 une seconde édition, considérablement augmentée¹⁾. Le second mémoire démontrait en s'appuyant sur l'étude d'al-Balâdourî, qu'un livre édité par Nassau Lees et considéré comme une source importante pour l'histoire de la conquête de la Syrie, n'était qu'un roman historique; cette découverte critique fut si bien admise que De Goeje jugea superflu de rééditer cet article. Le troisième mémoire traitait de l'histoire authentique de la conquête de la Syrie d'après l'excellente source citée ci-dessus: al-Balâdourî, que De Goeje lui-même était en train de rendre accessible à la généralité; dans la seconde édition des Mémoires, cette partie porte le n°. 2 (1900). En 1903 parut comme troisième numéro la réédition en français d'une communication qu'il avait faite vingt-huit ans auparavant en séance de cette Académie, sur l'histoire des Tziganes d'après des données arabes²⁾; il tenait compte cette fois des objections que des spécialistes avaient faites en 1875 à ses conclusions. De Goeje y avait joint la traduction française d'un article qui figurait dans le volume publié neuf ans auparavant en l'honneur du professeur Veth; et où il traitait d'une colonie fondée sur les côtes du golfe persique et dans l'Irak, par un peuple nommé Sajâbidjah, dans lequel il voulait reconnaître des Malais³⁾.

Après 1864, De Goeje ne publia ni nouveaux mémoires ni autres travaux personnels d'aucun genre, si ce n'est une brochure en allemand parue 1875 et traitant de la question de l'ancien lit de l'Oxus qui à cette époque était pleine d'actualité; avec sa compétence déjà grande alors en ces matières, l'auteur établissait jusqu'où les données empruntées aux géographes arabes sur l'histoire de ce fleuve concordaient avec ce qu'on en savait d'autre part.

Ce que les études de De Goeje livrèrent encore au grand public, parut sous la forme d'études et d'articles dans les principaux pé-

1) Plus tard, les nouvelles données furent encore complétées par un article que De Goeje écrivit dans le *Journal Asiatique*.

2) Dans un article sur De Goeje dans le „*Journal of the Gypsy Lore Society*” de juillet 1909, Dr. A. Kluyver a montré sous son véritable jour la valeur de ces études sur les Tziganes.

3) Je dois reconnaître que l'identification des Sajâbidjah avec les „Djâwah” me paraît fort risquée et il en est de même de presque tout ce qu'on a cru trouver sur l'Archipel Indien chez les anciens auteurs arabes.

riodiques français, allemands et anglais consacrés aux sciences dont il s'occupait, dans les travaux de notre académie et d'académies étrangères, dans les actes des congrès d'orientalistes, dans des revues néerlandaises de théologie et de géographie, dans des périodiques de vulgarisation scientifique et sous forme de nombreuses critiques de livres dans des revues bibliographiques.

Les articles que De Goeje écrivit sur des sujets de l'Ancien Testament parurent presque tous à l'époque où la critique historique de la Bible en était à ses débuts dans notre pays. Ceux qui en faisaient de sérieuse étaient rares alors; les grandes lignes suivant lesquelles allaient se diriger les recherches n'étaient pas encore tracées; la méthode manquait encore de la précision nécessaire. C'est pourquoi ces travaux n'ont plus guère aujourd'hui qu'une valeur relative et sont surtout intéressants au point de vue historique.

Son éducation biblique aussi bien que les sérieuses études préparatoires de théologie qu'il avait faites avaient éveillé chez De Goeje un grand intérêt pour les questions relatives à l'histoire des Israélites; cet intérêt subsista chez lui longtemps encore après qu'il eut changé la direction de sa vie et ne disparut jamais entièrement. De plus, pendant les premières années qui suivirent sa promotion et même jusqu'en 1869, il parut assez probable que seul l'enseignement de l'hébreu et des antiquités judaïques lui permettrait d'arriver à une position suffisante. Enfin, il ne lui fut pas désagréable de rester en contact avec les études bibliques par le fait qu'il devait chaque année traiter à son cours, avec tout un groupe de théologiens, les parties araméennes de la Bible (1866—1877). Pourtant, les articles que De Goeje écrivit sur ces sujets sont peu nombreux, rares même après 1872. Non qu'il eût cessé de s'intéresser à ces questions, mais il était persuadé que l'étude intensive de la littérature arabe telle qu'il se l'était proposée, excluait pour lui toute production dans le domaine des études hébraïques.

Il en fut de même pour ce qui concernait les autres peuples sémitiques, leurs langues et leurs littératures. Pendant la première période de sa carrière et surtout les premières années de son professorat, De Goeje croyait devoir consacrer une grande partie de son temps à pousser une reconnaissance dans un plus vaste cercle d'études sémitiques. Le premier mémoire qu'il présenta à l'Académie Royale (1870) à propos des noms de Phénicie et de Canaan, trahissait encore cette tendance. Avant cela déjà, il avait publié des études populaires sur les Berbères et leurs langues, sur l'Abys-

sinie et encore antérieurement¹⁾, essayé ses forces à étudier avec Dozy les éléments de l'éthiopien.

Les langues africaines avaient attiré son attention surtout parce que leur étude approfondie semblait devoir apporter plus de lumière sur l'origine des Sémites. Mais il vit bientôt que pour s'engager dans cette voie avec quelque chance de succès, il fallait aussi être égyptologue; de plus, il ne se découvrit pas d'aptitude spéciale pour les études linguistiques proprement dites et retourna à ses études arabes, cherchant presque à s'excuser de s'en être écarté.

Les dialectes araméens, il ne les étudia que dans la mesure nécessaire pour en enseigner les éléments aux théologiens qui devaient suivre ses cours, ce qu'il fit jusqu'en 1877. Si même il en avait trouvé le temps, il n'eût guère été tenté de débrouiller les mystères linguistiques de dialectes comme ceux-là, sans même de littérature qui vaille d'être mentionnée. Parfois, il est vrai, et justement ces années où l'on défrichait le champ de l'assyriologie, il regretta de ne pouvoir se doubler pour prendre une part active au déchiffrement des inscriptions cunéiformes, pour lequel à son avis une connaissance approfondie de l'araméen était indispensable. S'appuyant sur des arguments historiques, il était convaincu que l'araméen qui s'était propagé pendant des siècles dans toute l'Asie occidentale et jusqu'en Egypte à titre de langue officielle, était originaire de Mésopotamie; il en concluait qu'une rigoureuse méthode philologique devait nécessairement aboutir à faire reconnaître dans les inscriptions cunéiformes une langue araméenne. Mais la crainte d'être infidèle à la tâche qu'il s'était proposée, le retint de faire un premier pas dans cette direction et il se borna à insister à plusieurs reprises auprès de Noeldeke pour que celui-ci étudiât de plus près la question. Ce fut en vain: pour Noeldeke aussi, l'écriture cunéiforme demeura chose fermée et du reste, il avait une autre opinion que De Goeje sur l'origine de l'araméen international.

De Goeje étant devenu recteur, ce lui fut l'occasion de développer, en février 1882, une thèse générale du domaine sémitique devant un public non initié. L'Arabie, patrie première des peuples sémitiques, avait enseigné Sprenger, et d'autres — Guidi et Hommel

1) D'après une lettre à Noeldeke du 17 décembre 1862: „Enfin je suis arrivé à commencer l'éthiopien avec Dozy; mais quelle écriture difficile à apprendre!" („Eindelijk ben ik nog met Dozy begonnen Aethiopisch te leeren. Wat is dat een lastig letterschrift!") Plus tard, De Goeje racontait souvent en souriant qu'il avait appris puis oublié plusieurs fois l'alphabet éthiopien; ce qui montre tout simplement que ses textes arabes l'attiraient toujours de nouveau et que les autres études ne parvenaient à lui inspirer qu'un intérêt très modéré.

en particulier — avaient soulevé des objections très sérieuses contre cette proposition; De Goeje s'efforça de réfuter ces arguments le jour anniversaire de la fondation de l'Université de Leide.

Après ce discours de circonstance, comme du reste au cours des \pm dix années précédentes, De Goeje s'abstint d'esquisser de vastes panoramas. Et si nous possédons de lui quelques excellents aperçus sur la littérature arabe, sur les contes des Mille et une Nuits, sur at-Tabari et d'autres historiens, l'histoire du califat, la géographie de l'Arabie nous ne les devons qu'à l'insistance de rédacteurs de revues encyclopédiques anglaises, allemandes et internationales, qui sont parvenus à les obtenir de lui.

Qu'on ne s'imagine pas cependant que son intérêt pour ce qui se faisait dans le domaine toujours plus vaste, toujours plus intensément exploré qui s'étendait autour du sien, se fût affaibli au cours des années; mais tant par sa vocation plus nette d'année en année que par l'idée modeste qu'il avait de ses propres forces, il s'abstenait de prendre part active à tout ce qui n'était pas le défrichement du terrain arabe.

Rien que les nombreux résumés de livres qu'il envoyait à diverses revues du pays et de l'étranger montrent combien il aimait à se tenir au courant de tout. Il ne restait pas, pour ces notices bibliographiques, dans des limites bien précises, mais au contraire, poussait volontiers une pointe en territoire étranger et ami, comprenant que s'il n'en avait rendu compte, maint ouvrage intéressant fût resté inconnu dans notre pays; de plus, ces critiques qu'il s'était engagé à faire lui imposaient de lire des livres dont il eût sans cela différé indéfiniment la lecture pour avancer des besognes plus urgentes.

La plupart de ces comptes rendus sont extrêmement sobres par conséquent: un résumé très fidèle accompagné de quelques remarques. Mais si les auteurs en question reproduisent des sources arabes ou s'occupent de choses qui y ont trait, alors l'appréciation de De Goeje devient une étude à fond, qui dorénavant, nous l'avons dit, constitue un supplément indispensable au livre dont il s'agit. Parmi de nombreuses études de ce genre, je me bornerai à citer les notes remarquables, cinq feuilles imprimées, qu'il fit paraître il y a une couple d'années à propos de certaines parties du grand ouvrage sur les traditions, publié sous la direction de Sachau.

Ce que nous venons de dire peut s'appliquer aussi aux propres articles scientifiques de De Goeje. Là également, il donne toute sa mesure quand il s'agit de puiser aux sources qu'il a lui même fait connaître ou à d'autres en rapport avec celles-là. Tantôt, c'était à un sujet historique, tantôt géographique ou littéraire, exception-

nellement à un sujet ethnographique qu'il jugeait pouvoir apporter plus de lumière. Il examinait alors avec soin où la question en était pour le moment, ce qu'on en savait ou croyait en savoir, puis traduisait ce que ses auteurs arabes avaient à ajouter à la science déjà acquise.

Mais il s'en fallait de beaucoup qu'il arrivât toujours à une solution définitive. Quelques-unes des questions que l'on discutait, ainsi l'histoire du lit de l'Oxus¹⁾, n'étaient pas encore assez mûres au moment où De Goeje prenait contact avec elles; d'autres, telles l'origine et les migrations des Tsiganes²⁾, les données arabes sur le Japon³⁾, l'origine du cadre des Mille et une Nuits⁴⁾, contenaient trop de facteurs non sémitiques pour que le dernier mot reste à l'arabisant. Mais tant dans ces études que dans d'autres où il groupait les données arabes sur les Slaves et les Normands, discutait le rapport qui pouvait exister entre la légende musulmane du mur de Gog et de Magog, et le mur historique de Chine, les sources géographiques des récits de voyage de *Sindbad* comme aussi l'influence de ces mêmes récits sur la légende de *St. Brandan*, le fondement historique de la légende des Sept Dormeurs d'Ephèse, et les relations commerciales entre les peuples au moyen-âge, chaque fois, dans les unes comme dans les autres, la lumière empruntée aux Arabes faisait découvrir de nouveaux points de vue et excitait d'autres travailleurs, soit à revoir les résultats auxquels ils étaient arrivés jusque là, soit à rapporter d'autre part encore, de nouveaux matériaux pour appuyer la thèse de De Goeje.

Parmi les nombreux articles ayant trait à la géographie des Arabes, nous mentionnerons tout spécialement une étude très appréciée des géographes arabes, qui fut publiée en 1874 dans la „*Tijdschrift van het Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap*” (Revue de la Société néerlandaise de Géographie); à plusieurs reprises à dater de 1876, De Goeje fit partie du comité de cette société et il en devint membre d'honneur en 1897.

1) Depuis 1875 ont surgi des arguments géologiques, sérieux semble-t-il, contre la conclusion que De Goeje croyait pouvoir tirer des données arabes.

2) Nous avons déjà plus haut, p. 48, renvoyé le lecteur à l'in-mémoriam du Dr. A. Kluyver, qui lui permettra d'apprécier ces études à leur juste valeur.

3) G. Ferrand démontra dans la suite que pour expliquer plusieurs des récits sur Waqwâq, il serait utile de mieux connaître Madagascar.

4) Dans son article de la Revue biblique internationale: „Le prologue-cadre des Mille et une Nuits, etc.” (janvier et avril 1909), Mr. E. Cosquin combat par de puissants arguments l'idée d'un rapport entre le cadre des Mille et une Nuits et l'histoire d'Esther, qu'avait émise De Goeje.

Les travaux qu'il publia sur des questions ethnographiques étaient comme des miettes tombées de la table, c'est le hasard qui les lui fit écrire. De Goeje n'était pas ethnographe, bien qu'il lût avec beaucoup d'intérêt les fines études de Wilken, et bien qu'il eût accepté sans se faire prier la présidence de la Société qui publie l'„Internationales Archiv für Ethnographie”¹⁾.

Beaucoup des petites études où il traite ce genre de questions, il les écrivit dans son désir de collaborer au volume collectif que l'on offrait, à l'occasion de l'un ou l'autre anniversaire, soit à l'un de ses amis, soit à un collègue qu'il avait en estime particulière²⁾. Lorsqu'en l'honneur de son 70e anniversaire de naissance (2 mars 1906), on dédia à Noeldeke un volume auquel avaient collaboré 85 orientalistes de ses amis, De Goeje fut tout désigné pour joindre à ce „Festschrift” quelque mots de dédicace et il se rendit à Strasbourg pour aller en personne l'offrir à son fidèle ami.

Ses nécrologies et ses biographies de quelques contemporains qui le précédèrent dans la tombe, les uns plus âgés que lui, les autres plus jeunes, sont encore autant de pieux témoignages d'amitié; trois de ces biographies — celles de Dozy, de De Jong et de Wilken — furent lues par lui en séance de l'Académie. Le fait qu'il eut à retracer la vie de Max Müller jeta une ombre sur le grand honneur qui lui échut d'être appelé à lui succéder en qualité de membre étranger de l'Institut de France, mais il s'acquitta de cette tâche peu ordinaire avec le tact qui lui était propre.

En dépit de leur caractère si peu subjectif, tous les écrits de De Goeje — il va de soi que nous n'en pouvons faire dans cette biographie qu'un examen superficiel — font singulièrement ressortir les qualités intellectuelles et morales de leur auteur.

Ces respectables éditions d'ouvrages arabes avec leur appareil de critique de textes, leurs index, leurs glossaires et leur considérations préliminaires, tous ces mémoires et ces articles sur des sujets littéraires, historiques et géographiques, tous ces travaux publiés à l'occasion de fêtes, ces biographies et ces comptes rendus, ils nous parlent d'une inépuisable ardeur au travail, de conscience, de patience, de pénétration, d'un savoir chaque jour plus étendu, ils nous

1) J'ai déjà cité plus haut, p. 354, l'article que j'ai, dans cette revue, consacré à De Goeje, particulièrement au point de vue de ses rapports avec l'ethnographie.

2) L'étude sur l'Imâm ach-Châfi'i, qui complète le travail de Wüstenfeld par des données empruntées à Abou Nou'aim et al-Maqrîzi, avait été écrite dans un but analogue. Elle devait faire partie d'un volume que l'on avait l'intention d'offrir à Wüstenfeld à l'occasion de ses 50 années de doctorat, mais ce projet ne fut pas mis à exécution.

parlent d'amabilité, de modestie et d'une simplicité que rien n'altéra jamais.

L'enseignement de De Goeje était caractérisé par les mêmes qualités, qui compensaient l'absence de système pédagogique.

Il avait espéré au début que l'intérêt pour les antiquités sémitiques gagnerait un plus vaste cercle d'étudiants et se répandrait au delà du petit groupe de théologiens que l'obligation d'obtenir un certificat lui amenait annuellement (depuis 1866 et jusqu'en 1877); c'est du reste à ce milieu qu'appartenaient la plupart de ceux qui se mirent sérieusement à l'arabe. Si son souhait se fût réalisé, il eût cherché à répondre à l'intérêt de ses auditeurs par un cours qui les eût quelque peu orientés dans le domaine de l'histoire et des antiquités des peuples sémitiques. Il commença même à s'y préparer la première année de son professorat.

Il avait coutume d'ouvrir par une causerie son cours „d'arabe, syriaque et chaldéen". On possède encore les manuscrits de ces discours: le premier, prononcé en 1866, peu après sa nomination de professeur, discute les idées émises par Renan sur le rôle des peuples sémitiques dans l'histoire de la civilisation. Le second (1867) démontre l'intérêt qu'il y a pour ceux qui s'occupent de l'histoire des Juifs, à étudier les peuples apparentés au peuple israélite; l'orateur s'y déclare prêt „à faire, dès qu'on lui en exprimera le désir et jusqu'aux vacances de Noël, une conférence hebdomadaire sur ce sujet (histoire et antiquités des peuples sémitiques), à l'heure qui conviendra le mieux à ses auditeurs". Dans ses autres discours d'ouverture, qui traitent tous, chacun d'une manière un peu différente, des langues sémitiques, de leurs limites, des groupes qu'elles forment entre elles, et spécialement des dialectes araméens, il ne réitère pas sa proposition; dans ceux de 1870 et de 1871, il dit expressément que les heures de cours suffisent à peine à l'enseignement des langues et que rien ne doit en être détourné au profit de „conférences ex-cathedra, que l'auditoire n'est pas à même de travailler et d'apprécier"¹⁾.

C'est donc, au début, faute d'intérêt chez les étudiants s'il ne donna pas suite à son idée. Il ne la réalisa pas plus à l'époque où les élèves de De Goeje se fussent estimés heureux de recourir à sa science pour s'orienter dans ce champ si vaste. C'est qu'au fond ni ses aptitudes ni ses goûts ne le poussaient dans cette direction;

1) De 1872 à 1877, il reprend ses discours d'ouverture des années précédentes, parfois un peu modifiés, un peu augmentés.

après une courte période d'hésitation, il a jugé que sa tâche était de mettre ses disciples à même de comprendre les sources; à eux ensuite de s'orienter et d'utiliser la matière ainsi dégagée. Il les guidait vers la science à peu près comme il y était arrivé lui-même, en ayant soin de leur éviter les raidillons et les obstacles qu'il avait remarqués sur son chemin.

Son éducation, nous le savons, était loin d'avoir été systématique, mais jamais, par contre, ou presque jamais, l'étude ne lui avait été à charge et il voulait, pour autant que ce fût en son pouvoir, épargner à ses élèves jusqu'à la moindre fatigue superflue qui lui avait été imposée dans sa jeunesse. Dans son premier discours d'ouverture, il leur dit: „Je m'efforcerai de vous rendre l'étude de ces langues aussi aisée que possible, en me mettant à lire avec vous dès que faire se pourra, de façon à vous inculquer pratiquement les notions indispensables de grammaire.” („Ik zal trachten u de beoefening dezer talen zoo gemakkelijk mogelijk te maken door zoo spoedig het kan met u te gaan lezen en u zoo practisch de onmisbare grammatische kennis bij te brengen.”) Toutes ses leçons étaient pénétrées de ce ton encourageant. Non qu'il encourageât les jeunes gens mal doués ou n'ayant pas la volonté de travailler. Au contraire, il ne leur dissimulait pas, à ceux là, le peu d'utilité et d'agrément qu'il y aurait pour eux à poursuivre des études aussi ardues, mais il savait le leur dire avec le tact et l'amabilité qui le caractérisaient. Et à ceux qui étaient doués, il ne cessait de prêcher tant en paroles qu'en exemple la nécessité d'un effort intense et soutenu. Mais il lui répugnait de rendre ce travail sec et insipide comme le font tant de professeurs qui confondent le moyen d'atteindre au but avec ce but lui-même.

Il voulait que l'on arrivât vite à sentir que l'étude elle-même vous fait gagner quelque chose, qu'elle est non seulement une gymnastique, mais aussi une nourriture de l'esprit. Aucun des petits moyens qui pouvaient aider un disciple à surmonter une difficulté n'était rejeté par lui; il en préconisait même que des savants systématiques taxent de *pontes asinorum*.

La nouvelle loi sur l'Enseignement supérieur, introduite en 1877, fut à plus d'un point de vue bien accueillie par De Goeje: elle mettait les étudiants désireux de se consacrer aux lettres sémitiques, à même de le faire à leur gré sans devoir passer des examens sur les lettres classiques, le droit ou la théologie; elle le dispensait dorénavant de sacrifier des heures précieuses à la lecture de textes araméens avec des théologiens qui n'y prenaient aucun intérêt; elle lui assurait l'influence nécessaire sur la formation de ceux qui

voulaient étudier les langues, les peuples et la géographie de nos Indes Orientales.

Comme il avait généralement affaire à un petit nombre d'élèves, d'autant plus grande était l'influence que ses qualités morales exerçaient sur eux. De même que dans la famille une affection judicieuse est souvent meilleure éducatrice qu'une pédagogie systématique, de même chez lui c'étaient son ton toujours tranquille et aimable, sa complaisance, l'intérêt tout familial qu'il manifestait, sa simplicité si cordiale, sa patience inépuisable, l'exemple d'une belle ardeur au travail jointe à une humeur enjouée qui faisaient de lui un maître aimé et respecté.

La nature, et des études et de l'enseignement de De Goeje fit qu'il se confina presque exclusivement dans son cabinet de travail; jamais il ne fut sérieusement tenté d'aller en personne faire connaissance avec l'Orient, ses peuples et ses langages. Mais il ne lui suffisait pas d'être un savant de cabinet. Non seulement, il éprouvait le besoin de se retremper dans la société de ses semblables, de se donner de l'exercice en plein air — la régularité de ses promenades quotidiennes était connue de tous — mais encore tenait-il à prendre une part active à la vie publique. Pour son esprit infatigable, il n'était pas de plus puissante distraction qu'une activité différente de celle dont il avait l'habitude. Est-il besoin de dire qu'il était mû non par la préoccupation de parler ou de faire parler de lui, mais uniquement par celle de contribuer à la réalisation de choses utiles.

De bonne heure déjà, l'occasion s'offrit à lui de joindre à son travail scientifique une occupation pratique dont profite la société. En 1862, il fut nommé inspecteur des écoles du 3e district de la Hollande méridionale¹⁾ (schoolopziener in het derde district van

1) Il entra en fonctions le 1er novembre 1862. Pour le suivre plus aisément dans ses activités multiples, je joins ici quelques dates: ses fonctions d'inspecteur cessèrent à la fin de 1878, année où des modifications introduites dans la Loi sur l'Enseignement Primaire (Lager Onderwijs) donnèrent à cette position un autre caractère; immédiatement après cela suit sa nomination à la Commission Locale d'Instruction (Plaatselijke Schoolcommissie) le 1er janvier 1879 (il devint président de cette commission en janvier 1895), puis le 19 février 1879 son élection au conseil communal. De Goeje ne donna que le 5 décembre 1908 sa démission de ces deux dernières fonctions. De plus, il joua encore un rôle actif comme membre du comité de la société „Mathesis scientiarum Genitrix” (5 mai 1864), du comité de l'association „de Practische Ambachtschool” (14 déc. 1882—8 nov. 1895), comme membre de la Commission de Surintendance et d'Administration de l'Ecole de Marine de Leide (Com. van Oppertoezicht en Beheer over de Kweek-

Zuid-Holland). Les modestes émoluments attachés à ces fonctions et qui sans doute, les premières années surtout, furent très bien accueillis, n'eussent pu être un mobile suffisant pour lui faire sacrifier une bonne partie de son temps comme il le fit pendant 16 ans. Il fallait pour cela l'intérêt qu'il prenait à la chose, intérêt qui alla sans cesse croissant à mesure qu'il acquit plus de savoir et d'expérience¹⁾.

Les différents travaux dans lesquels De Goeje s'occupa de l'enseignement en notre pays et à l'étranger — plusieurs d'entre eux publiés à propos de projets de lois réglant l'enseignement primaire²⁾, et supérieur — ne furent pas sans exercer certaine influence, mais ils ne représentent qu'une faible partie de son activité dans ce domaine. Ce fut surtout par ses inspections et dans ses rapports personnels avec les instituteurs comme avec les autorités dont ils dépendaient, que son influence se fit sentir tant au sujet de l'instruction publique que de la formation d'institutrices Froebel.

On se rendait si bien compte, dans le monde de l'enseignement, quel précieux concours était le sien, qu'on cherchait de plus en plus à le faire entrer dans toutes espèces de commissions scolaires, comme celles s'occupant de l'enseignement professionnel (ambachts-onderwijs), de l'Ecole de Marine (Kweekschool voor Zeevaart), de l'école préparatoire pour les Indes (Indische Instelling).

Lorsque la nouvelle organisation de l'Enseignement Primaire (1878) le décida à abandonner sa charge d'inspecteur des écoles, les témoignages d'estime affluèrent de toutes parts et on n'eut rien de plus pressé que de le nommer membre de la commission locale d'instruction, puis de l'élire membre du conseil communal, et durant 30 ans, il remplit l'une et l'autre fonction avec autant de goût que de conscience.

Je me rappelle avoir été frappé en 1879 de lire dans un journal à propos de la candidature de De Goeje au conseil communal de Leide: „le Dr. De Goeje est *radical*.” Cette épithète qui s'appliquait si mal à lui, était elle due à la réputation qu'avait De Goeje

school voor Zeevaart) 4 avril 1871; de 1902 à sa mort, il fut président de cette commission et son frère cadet C. H. De Goeje dirigea l'école de 1878 à 1900; De Goeje fut encore curateur de l'Ecole Communale pour l'éducation de futurs fonctionnaires aux Indes Orientales (Gemeentelijke Instelling voor de Opleiding van Oost-Indische Ambtenaren) à partir du 24 décembre 1885 jusqu'à la suppression de cette école, en 1891.

1) Une indemnité annuelle de 400 florins, pour couvrir les frais de voyage, et dont la moitié environ de gratification.

2) Sa brochure à propos du projet de loi Kappeyne a provoqué plus d'une modification dans le sens qu'il désirait.

de professer sur tel ou tel sujet en particulier, des idées avancées pour son temps? C'est possible. Cela n'empêche qu'il était si profondément hostile à tout dogmatisme, doctrinarisme, chicane de principes, qu'il eût été impossible de le ranger dans aucun parti politique nettement délimité. Il trouvait que les „principes” sont trop souvent imaginés en vue d'amener comme une chose qui s'impose, la conclusion que l'on a déjà adoptée à l'avance.

En général, il était assez bien dans les idées du parti libéral du milieu du 19e siècle, dont les principales ambitions pratiques lui semblaient tellement rationnelles qu'il avait peine à concevoir que des gens sains d'esprit pussent s'en écarter notablement. Mais il réservait sa manière de voir en ce qui concernait l'application du programme et son développement dans l'avenir. La politique coloniale libérale avait toutes ses sympathies comme aussi l'instruction primaire publique accessible à toutes les religions sans distinction. Une extension des droits de suffrage en avance sur le développement général du peuple n'était pas selon lui sans danger, car elle préparait l'arrivée au pouvoir de quelques démagogues, et qui pouvait prédire où cela mènerait en pratique? A l'égard de tout ce qui touchait l'Église, il était sceptique sans doute, mais nullement hostile, et considérait avec un étonnement quelque peu mélangé d'ironie le zèle convertisseur de beaucoup de gens qui découvrent chacun leur propre panacée pour guérir les plaies sociales et morales et s'indignent de ne pas voir se précipiter tous leurs amis à leur suite dans le sentier qui vient de leur être révélé. Il se tenait soigneusement à l'écart de tout ce qui était exagération, excentricité, affectation, et quand il ne pouvait éviter leur contact, comme il aspirait à retrouver ce qu'il appelait des „gens ordinaires”, des gens qui comme lui, accomplissaient sans bruit, tout simplement, la tâche qui se trouvait à portée de leur main. N'empêché qu'il savait aussi s'entendre parfaitement avec les gens sortant le plus de l'ordinaire, pourvu qu'ils fussent sur certains points d'un mérite extraordinaire.

Il prit part à la vie politique au sens plus spécial du mot en faisant partie du comité, parfois en remplissant les fonctions de président de l'association libérale. Il lutta de tout son pouvoir contre le projet de loi électorale Tak et quand, ce projet rejeté, une importante fraction du parti libéral ne s'en laissa pas moins gagner toujours plus aux idées radicales, il se retira peu à peu. Nullement par doctrinarisme, comme nous le montre entre autres une lettre à Noeldeke — 8 mai 1908 — où il dit avoir dû, pour motif de santé, renoncer à la présidence de la commission chargée

d'examiner les futurs fonctionnaires aux Indes Orientales: „Il m'en coûte toujours de trancher un des fils qui me rattachent à la société, mais il faut bien en passer par là. L'année prochaine¹⁾, je donnerai aussi ma démission du conseil communal (il en faisait partie depuis 1879) et renoncerai à la présidence de la commission d'instruction. J'eusse peut-être bien été à même de continuer encore une couple d'années, si je dois me remettre, mais à vrai dire, mon temps est passé et il est désirable que le vieux bonhomme aux idées surannées fasse place à de plus jeunes que lui, à de nouvelles forces pensantes.” („'t Kost mij altijd moeite, een der touwtjes door te knippen, die mij aan de samenleving binden. Maar 't is niet anders. 't Volgende jaar leg ik ook mijn lidmaatschap van den Gemeenteraad (sedert 1879) en mijn voorzitterschap van de Schoolcommissie neer. 't Zou misschien nog wel een paar jaar kunnen gaan, als ik weer beter word, maar eigenlijk is toch de tijd voorbij en is het raadzaam, dat de oude paai met zijne ouderwetsche begrippen plaats maakt voor jongere en nieuwe denkende kracht”).

Celui qui écrivait ces lignes ne se faisait certes pas une trop haute idée de lui-même.

Sans qu'il se mît jamais en avant, il devenait tout naturellement l'une des personnalités dirigeantes de la plupart des cercles dont il faisait partie. C'était dû à la bonne grâce avec laquelle il se chargeait des besognes ennuyeuses, à sa manière conciliante de diriger, sa patience pour les travers d'autrui, son tact à mettre en œuvre pour le même travail des éléments que personne n'eût songé à réunir, la conscience si nette qu'il avait de la valeur relative de toutes choses humaines. Partout, tant à la Faculté des Lettres qu'au Conseil Académique de l'Université de Leide, au Conseil Communal, dans cette Académie, comme aussi dans les congrès internationaux d'orientalistes, partout on tenait à avoir son avis et souvent on le suivait.

Bien qu'il ne fût pas orateur, il avait toujours à dire quelques paroles pleines d'à-propos; aussi se vit-il souvent, à des assemblées internationales, confier le marteau de président. Sans briller, sans guère attirer l'attention, il rayonnait d'une lumière douce, mais claire, d'une douce et bienfaisante chaleur; et c'est pourquoi on aimait à se grouper autour de lui.

Lorsqu'on fêta ses 25 ans de professorat et lorsqu'il prit son éméritat, les témoignages de la plus chaude sympathie affluèrent de

1) Ce qu'il fit déjà en décembre de l'année où fut écrite cette lettre.

toutes les parties du monde. Il fut aussi touché que surpris lorsque le 16 juin 1906, vers la fin de son dernier cours universitaire, on lui remit, au nom de nombreux élèves, amis et collègues, une somme d'argent destinée à servir de point de départ à un fonds portant son nom, pour favoriser les études qui lui étaient chères. Les plus hautes distinctions auxquelles un savant puisse aspirer lui furent, au cours des années, prodiguées par des gouvernements et des corps savants. Il ne recherchait pas ces hommages officiels, il ne s'exagérait pas leur portée, mais il n'en parlait pas non plus de cet air de dédain qui cache si souvent l'envie et l'orgueil. Il les acceptait simplement et avec reconnaissance.

C'est ainsi du reste, simplement et avec reconnaissance, qu'il jouissait de tout ce que la vie lui apportait de bon, et habitué dès l'enfance comme il l'était, à ne pas avoir de grandes exigences et à porter vaillamment les chagrins et les difficultés qui lui incombaient, il s'émervillait de trouver tant de bonnes choses dans l'existence. Il eut le bonheur de conserver longtemps sa mère¹⁾ qui continua à habiter avec lui jusqu'à son mariage avec Wilhelmine Henriette Leembruggen (27 juin 1867) et eut la joie, pendant cinq ans encore, d'être témoin de son bonheur. Il vit se dessiner l'avenir de ses enfants, sa fille et ses deux fils mariés, ceux-ci occupant des positions honorables. Quand il perdit sa femme après 33 ans d'heureuse union (22 juin 1900), il ressentit profondément son isolement et sut beaucoup de gré à sa belle-soeur et à sa nièce de venir lui tenir compagnie et lui consacrer leurs soins. Le pathos et la rhétorique n'étaient pas le propre de sa nature sobre de paroles, mais la reconnaissance pouvait le rendre, lui qui n'était pas orateur, vraiment éloquent. Jamais je n'oublierai comment, lors d'une de mes dernières visites, alors que son inaction forcée le portait tout naturellement à regarder en arrière, il s'étendit sur les bénédictions qui lui étaient échues en partage, se loua de la bien-

1) Après le mariage de De Goeje, elle quitta la maison qu'elle avait habitée avec sa famille au N°. 55 du Rapenburg (avant cela, ils avaient demeuré successivement Bloemmarkt puis Haarlemmerstraat) et alla s'installer au Hooigracht avec sa fille aînée Reinoudina, si favorablement connue sous le pseudonyme d'Agatha par les livres qu'elle a écrits pour les enfants; avec le plus jeune de ses fils, Bertus, qui ne tarda pas à succomber à une affection de la moëlle épinière, et sa fille cadette, Marianne, la seule encore en vie à l'heure présente, institutrice depuis janvier 1872 à l'école moyenne supérieure de filles de Rotterdam (Hoogere Burgerschool voor meisjes). Après son mariage, De Goeje continua à habiter la maison du Rapenburg, qu'il ne quitta qu'en 1878 pour aller s'installer Vliet N°. 15.

veillance qu'il avait rencontrée chez les hommes en général, des marques d'estime qu'il avait reçues, parla du bonheur qu'il avait goûté parmi les siens, de la joie que lui apportaient encore à l'heure présente les visites de sa soeur, de ses enfants et de ses petits-enfants, et surtout de la touchante piété avec laquelle sa nièce se dévouait pour lui. „En vérité, conclut il, je devrais me réjouir au lieu de me plaindre et il fallait que je fusse d'une exigence inouïe pour demander à la vie plus qu'elle ne m'a donné”.

Il avait dit à maintes reprises au cours de sa vie que ses enfants tirés d'affaire, et le temps venu de cesser ses fonctions actives, la mort ne pourrait venir trop tôt pour lui, tant il lui eût été pénible de traîner une existence d'invalides, et ce qu'il craignait par dessus tout, c'était de voir décliner sa capacité de travail avant ses forces physiques. Il n'en continua pas moins à faire des projets aussi longtemps que son état de santé ne parut pas alarmant: c'était une nouvelle édition de son *al-Balâdourî*, c'était une autre partie de sa *Bibliotheca Geographorum* qu'il parlait d'entreprendre, exprimant moitié sérieusement moitié plaisantant la crainte de ne pas vivre assez longtemps pour voir terminée l'édition que d'autres avaient entreprise d'un autre ouvrage de Balâdourî¹⁾; il n'en continua pas moins non plus à s'intéresser à ce qui se passait dans le milieu scientifique dont il avait été l'un des joyaux durant un demi siècle; à sympathiser chaudement dans la joie et dans la peine avec ses nombreux amis. Il n'était pas las, il était satisfait de la vie. Lorsque ses soixante-dix ans l'obligèrent à prendre son éméritat, l'impression générale fut qu'il continuerait de longues années encore à travailler pour la science. Le traître mal qui vint anéantir cet espoir eut beau lui rendre tout travail impossible, il n'empêcha pas sa nature optimiste d'entrevoir toujours la guérison; par moments, plus conscient du danger qui le menaçait, il en accepta la pensée en toute sérénité.

Si celui-là connut le bonheur, qui vit se réaliser dans sa vie d'homme les plus chères aspirations de sa jeunesse, qui arrivé à un certain âge, eut conscience d'avoir mené à bien la plupart des plans qu'il conçut en pleine possession de ses forces, qui sut toujours jouir avec gratitude des moindres choses heureuses, comme accueillir sans révolte les tristesses et les contrariétés et puis, sans grandes souffrances, quitta la vie avant qu'elle lui fût devenue à charge, on peut dire que Michaël-Jan De Goeje fut un homme heureux.

1) L'Ansâb al-achraf, que le professeur C. H. Becker de Heidelberg, actuellement à Hambourg, s'était chargé d'éditer.

Et c'est ce que, dans une humble reconnaissance, il dit avoir été à toutes les périodes de sa vie, qui par les dons de son esprit et de son coeur fut d'une richesse peu commune.

Un savant autrichien, qui peu de temps après la mort de De Goeje, lui consacrait quelques mots de respectueux souvenir¹⁾, parlait de sa „profondeur toute hollandaise”. Et nous aussi, songeant à la vie si bien employée de cet homme supérieur, nous sommes tentés de voir en lui le vrai type hollandais du savant, du citoyen et de l'homme. Si ce type hélas n'est pas aussi répandu en notre pays qu'on pourrait le souhaiter, il y est du moins tout spécialement considéré; et en cela nous pouvons le dire, la grandeur de cet homme, si imposante en sa simplicité, est bien hollandaise; et alors que tant d'éminentes personnalités étrangères tiennent à rendre hommage à sa mémoire, nous avons bien le droit de nous glorifier, mais avec un peu de la modestie et de la reconnaissance de l'ami que nous regrettons si profondément, de ce qu'il ait été l'un des nôtres.

1) Prof. D. H. Müller dans la „Neue Freie Presse” du 23 Mai 1909: „Mit echt holländischer Gründlichkeit widmete er sich unter Juynboll und Dozy dem Studium der arabischen Sprache, und insbesondere der historischen und geographischen Literatur der Araber”. („Avec une profondeur toute hollandaise, il se voua sous la direction de Juynboll et de Dozy à l'étude de la langue arabe, et surtout, de la littérature historique et géographique des Arabes”).

CLXIV

DIE ORIENTALISTIK IN HOLLAND

1913

Gedagteekend Leiden, August 1913. Verschenen in Nord und Süd,
37e jaargang, deel 146, (Breslau, 1913), blz. 285—288.

An der Wegräumung der Scheidewände, an der Hebung der Mißverständnisse, welche einem ungehemmten, fruchtbaren Verkehr von Orient und Okzident im Wege stehen, kann sich Holland auf gleichem Fuß wie die westlichen Großstaaten beteiligen, denn dabei kommt es nicht auf Heer und Flotte, sondern auf Wissenschaft und Erfahrung an. Der niederländische Staat aber hat von seiner Geburt an so lebhaft Beziehungen merkantiler und politischer Art mit dem Orient gehabt, daß die Sammlung von Wissenschaft und Erfahrung über jene Welt hier von jeher als eine Lebensfrage empfunden wurde. Bedenkt man nun, daß von den augenblicklich nahezu 40 Millionen niederländischen Staatsangehörigen im ostindischen Archipel ungefähr 35 Millionen sich zum Islam bekennen, so kann es nicht wundernehmen, daß die Wissenschaft von der Islamwelt in Holland früher als in den meisten andern Ländern Europas in ihrer Bedeutung erkannt wurde.

Die Universität Leiden stand seit ihrer Gründung (1575) in bezug auf das Studium des Orients voran, aber auch Franeker, Groningen, Utrecht und Amsterdam blieben nicht unbeteiligt. Die Motive dieses Interesses haben ihre eigene Geschichte, und manchmal waren sie sogar bei einem einzelnen Gelehrten verschiedener Art. Wenn die drei Generationen Schultens, deren Lehrtätigkeit beinahe 70 Jahre des 18. Jahrhunderts ausfüllt, das Studium der orientalischen, namentlich der semitischen Sprachen und Sitten als Vorbedingung zu einem richtigen Verständnis der Bibel forderten, so verfolgten sie dabei eine von ihren berühmten Vorgängern: Scaliger, Erpenius, l'Empereur, Golius vertretene Richtung. Eine andere theologische Begründung der Nützlichkeit solcher geistigen Beschäftigung bildete die Notwendigkeit der Widerlegung des mohammedanischen Irrglaubens und die der christlichen Apologetik. Golius erhielt von den „Generalstaaten“ eine Belohnung für seine Übersetzung konfessioneller und liturgischer Schriften der reformierten Kirche ins Arabische. Zu gleicher Zeit erfuhren aber die von Erpenius und Golius auf ihren Orientreisen gewonnenen praktischen Kenntnisse von seiten der Regierung eine vernünftigere Verwertung — bei ihren Verhandlungen mit asiatischen und afrikanischen Fürsten. Levinus Warner (1619—1665) wurde als hoffnungsvoller Schüler Golius' nach Konstantinopel entsandt, um sich praktisch mit dem Orient bekannt zu machen. Eine Enttäuschung war es für die Leidener Universität, daß Warner dem für ihn bereit ge-

haltenen Lehramt die Vertretung der Generalstaaten in der Türkei vorzog. Sie wurde dafür reichlich entschädigt, indem der früh verstorbene „Resident“ ihr seine prachtvolle Sammlung arabischer, persischer und türkischer Manuskripte vermachte. Wenn die orientalischen Studien vom 17. Jahrhundert an in Leiden eine ununterbrochene Reihe von geschätzten Vertretern aufzuweisen haben, so ist das in erster Linie dem Legatum Warnerianum zu verdanken; auch einem fruchtbaren internationalen wissenschaftlichen Verkehr war diese, fremde Besucher anziehende Sammlung in hohem Grade förderlich.

Mit den theologischen Motiven war es den holländischen Orientalisten des 16. bis 18. Jahrhunderts voller Ernst, aber ihre Arbeiten bezeugen doch auch ein rein wissenschaftliches Interesse, welches das Denken und Treiben der orientalischen Welt immer mehr für sie gewann, je tiefer sie sich in diese Studien versenkten. Manchmal dienten die religiösen Endzwecke als Vorwand zur Entschuldigung der Beschäftigung mit Gegenständen, welche den damaligen Vorurteilen als anrühlich und gefährlich erschienen. Die *Historia Orientalis* des Schweizers Hottinger (1651), eines Schülers des Leidener l'Empereur, ist ein Ergebnis reinen Wissenstrieb, aber der Verfasser wird in seiner Vorrede nicht müde, die Notwendigkeit solcher Studien für die Bibelexegese, die Apologetik, auch des Protestantismus, der ja von den Katholiken oft als Kryptomohammedanismus denunziert wird, und für die Bekämpfung der mohammedanischen Gottlosigkeit und des türkischen Reiches zu demonstrieren.

Die Beschäftigung mit geistigen Dingen, welche jenseits des reformierten Horizontes lagen, war in Holland zu Anfang des 18. Jahrhunderts nichts weniger als populär. Um so höher ist es anzuschlagen, daß der Utrechter Professor H. Reland schon 1704 in seinen „*de Religione Mohammedica libri duo*“ den ehrlichen Versuch unternimmt, nach den besten ihm bekannten Quellen eine objektive Darstellung der Lehren des Islams zu geben. Zwar bezeugt auch er seine Rechtgläubigkeit und seinen Abscheu vor Häresien, aber er sieht darin keinen Grund, in üblicher Weise fremde Religionen zu verleumden. „Wir sind Menschen“, sagt er, „für Irrtümer empfänglich, und namentlich, wenn von religiösen Dingen die Rede ist, lassen wir uns mehr, als sich geziemt, von unserer Leidenschaft hinreißen“. Wäre der Islam so toll, wie man ihn in Europa darzustellen beliebt, so führt er weiter aus, die Bekehrung vieler Juden und Christen zu dieser Religion wäre unerklärlich. Den rasch zunehmenden Verkehr der Europäer mit Mohammedanern in der Türkei, in Afrika, Syrien, Persien und in

Niederländisch-Indien läßt Roland als triftigen Grund für ein ernstes Studium des Islams gelten, zumal, wie er sagt, die Christen im Orient sich häufig so benehmen, daß ein Türke, der von einem anderen des Betruges verdächtigt wird, diesem zu antworten pflegt: „Siehst du mich etwa für einen Christen an?“

Seit dem trefflichen Roland hat es in Holland nie völlig an Gelehrten gemangelt, die sich ohne Nebengedanken mit dem Studium des Orients befaßten, nur um zu verstehen und eine gegenseitige Verständigung nach dem Maße ihrer Kräfte zu fördern. Seit Ende des 18. Jahrhunderts bedurfte es dabei der Entschuldigung nicht mehr. Hamaker, Weijers, Juynboll, Dozy, De Goeje haben teils durch musterhafte Textausgaben, teils durch glänzende Studien das allgemeine Wissen von der Welt des Islams um ein Bedeutendes gefördert. Zwar hat sich keiner von diesen Gelehrten direkt an der praktischen Verwertung dieser Kenntnisse im Interesse der zu Holland gehörenden Mohammedaner beteiligt, aber aus ihrer Schule sind viele hervorgegangen, die in der Kolonialpolitik eine tätige Rolle gespielt haben.

In den letzten Dezennien wirkte ein neuer Zweig der orientalischen Studien in gleicher Richtung harmonisch mit. Die indischen Studien, welche bei uns mit dem jetzt achtzigjährigen, aber immer noch jugendfrischen Kern ihren eigentlichen Anfang genommen haben, bieten für Holland deswegen ein praktisches Spezialinteresse, weil das volkreiche Java vor seiner Islamisierung eine jahrhundertelange hinduistische Kulturperiode durchlebt hat. Die vielseitige Begabung und das unermüdliche Schaffen Kerns haben es ihm ermöglicht, nicht bloß in der indischen, sondern auch in der indonesischen Sprachkunde als Führer aufzutreten. Neben ihm ließ es sich eine Reihe von verdienstvollen Gelehrten angelegen sein, Länder und Völker Ostindiens auf wissenschaftlichem Wege ihren holländischen Herren näher zu bringen; man tut keinem Unrecht, wenn man unter diesen: Veth, Roorda, van der Tuuk rühmend hervorhebt. Eine ganze Phalanx von jüngeren Gelehrten setzt die Arbeit jener Generation der Mitte des 19. Jahrhunderts in immer vielseitigerer Weise fort.

Die niederländische Orientalistik hat somit von ihren Anfängen an zweierlei Ziele ins Auge gefaßt. Die Älteren erstrebten mit ihren Studien des Orients geistigen Gewinn im vertieften Verständnis der eigenen heiligen Schrift und materiellen Vorteil im Handel durch genauere Vertrautheit mit den Eigenheiten der Objekte ihrer Ausbeutung. Eine weitherzigere, weniger egoistische Auffassung wurde von einer Minorität nicht ohne eine gewisse Scheu vertreten

und brach sich erst gegen Anfang des 19. Jahrhunderts endgültig Bahn. Dann erstand aber, zugleich mit der Emanzipierung der Wissenschaft zur vollständigen Selbständigkeit, beim jüngeren Holland das Bewußtsein einer nationalen Schuld. Holland fing an, die ethischen Konsequenzen aus seinen jahrhundertelangen Beziehungen zum fernen Osten zu ziehen, es begann einzusehen, daß die Völker, welche eine nunmehr aufgegebenen Ausbeutungspolitik unter seine Vormundschaft gebracht hatte, jetzt beanspruchen durften, daß der Vormund sie zu einer ihrer Veranlagung entsprechenden Stellung in der Völkerwelt erziehen sollte. Auf dieser doppelten Grundlage bildete sich die neuere Anschauung der Aufgabe der Orientalistik Hollands.

Einerseits fühlte sich Holland seiner Vergangenheit gegenüber verpflichtet, an der Lösung der allgemeinen Probleme, welche der Orient der modernen Wissenschaft auferlegt, in dem Maße teilzunehmen, wie es seine persönlichen und materiellen Mittel gestatten. Andererseits aber betrachtete es als seine spezielle Aufgabe, zu deren Erfüllung kaum ein Opfer zu groß sein dürfte, die Pflege aller jener Wissenschaften, welche bei einer von ethischen Motiven geleiteten Kolonialverwaltung zur praktischen Anwendung gelangen sollen. So ist denn beispielsweise in Holland die Assyriologie erst in den letzten Tagen zur Vertretung durch eine eigene Professur gelangt, wohingegen Arabien und der Islam, Indien und namentlich Indonesien in der Orientalistik der Niederlande einen Raum einnehmen, der nur in Hollands ganz besonderer Stellung als Kolonialmacht seine Erklärung findet.

Das Schlagwort der neueren Eingeborenenpolitik: „Assoziation der kulturfähigen Eingeborenen an die Kultur der Niederländer“, setzt selbstverständlich eine Reihe von neuen, schwierigen Problemen auf die Tagesordnung, deren Lösung eine immer ausgesprochenere auftretende, praktisch-national orientierte Orientalistik voraussetzt. Als eine der allmählich herbeizuführenden Verständigung sehr zuträgliche Erscheinung betrachten wir die zunehmende Anzahl von Indonesiern, welche an holländischen Universitäten studieren. Im Mai 1913 hat zum ersten Mal ein Indonesier in Holland die Doktorwürde erworben; er promovierte in Leiden in orientalischer Philologie mit einer Dissertation, welche als ein Zeugnis einer in Europa nur selten während des Universitätsstudiums gewonnenen wissenschaftlichen Reife gelten darf. Möge sie außerdem als ein glückverheißendes Omen gelten für den Erfolg der niederländischen orientalischen Studien in ihrem Streben, Orient und Okzident zu einer höheren Kultureinheit zu verschmelzen.

CLXV

EEN MONUMENT VOOR WILKEN

1913

Verschenen in De Gids, Jaargang 1913 (Amsterdam), deel I, blz. 547 vgg.

Grooter eer kan aan de nagedachtenis van een jong gestorven geleerde nauwelijks te beurt vallen dan dat zich ruim 21 jaren na zijn dood de dringende behoefte doet gevoelen aan een herdruk zijner talrijke, in allerlei binnen- en buitenlandsche tijdschriften verspreide wetenschappelijke opstellen. In Wilkens geval wordt die eer nog verhoogd door de omstandigheid, dat de bij uitnemendheid bevoegde man, die deze heruitgave met evenveel piëteit als bescheidenheid bezorgd heeft, gerekend wordt te behooren tot het gilde, over welks miskennis van zijn levenswerk Wilken zich tijdens zijn leven vaak bitter bedroefd toonde. „De vrucht van de beoefening der ethnologie voor de vergelijkende rechtswetenschap” was het onderwerp, dat Wilken in zijne inaugureele rede als opvolger van Veth meesterlijk behandelde met het doel om het buiten ons land sinds lang erkende verband tusschen volkenkunde en rechtswetenschap ook aan de Nederlandsche professoren en studenten duidelijk te maken. De meeste juristen onder ons zagen die vrucht voor het eerst uit de verte, toen de boven de middelmaat der hooggeleerden niet weinig uitstekende Wilken haar van den kathedr in het Groot-Auditorium der Leidsche Universiteit voor hunne oogen omhooghield. Zij leek hun raar van uiterlijk, misschien ook moeielijk te schillen voor wie slechts aan het peulenschillen gewoon was. Zij lieten ze liggen, en, wat erger was voor den zoo teergevoeligen Wilken, ze gingen er wel eens met opgetrokken neuzen en opgehaalde schouders langsheen. Het gelukte Wilkens vrienden niet, hem een pantser van onverschilligheid voor die onbevoegde schijn-critiek te doen aantrekken; hij was een apostel der nieuwe wetenschap en zag philisterlijke indolentie voor moedwillige onbekeerlijkheid aan.

Ook nu nog, bijna 28 jaren nadat hij die prachtige aanvaardingsrede uitsprak, zou Wilken, indien hij in ons midden terugkeerde, in de inrichting onzer faculteiten van rechtsgelèerdheid weinig kunnen bespeuren van de waardeering, waarop de door hem in 1885 voor het eerst aan curatoren, professoren en studenten vertoonde „vrucht” aanspraak heeft. Maar bij nadere kennismaking zou hem toch blijken, dat in die faculteiten sommigen aan den smaak van het door hem ingevoerde product gewend zijn geraakt, ja enkelen er hoog mee

wegloopen. Bijzondere vreugde zou het hem gegeven hebben, indien hij het had mogen beleven, dat zijn vak aan de Amsterdamsche Universiteit met eere vertegenwoordigd wordt juist door een jurist, dien hij nog onder zijne leerlingen heeft geteld, en dat een ander jurist, die het betreurt, Wilken niet persoonlijk gekend te hebben, onder den invloed zijner geschriften is gevormd tot een hoogst verdienstelijk beoefenaar der ethnologie zoowel als der vergelijkende rechtswetenschap en nu maanden van zwaren, liefdevollen arbeid heeft gewijd aan deze uitgave van Wilkens ruim 2000 bladzijden beslaande opstellen op het gebied der beide wetenschappen.

Het eerste deel heeft tegenover zijn titelblad eene keurige reproductie van het beste mij bekende portret van Wilken, met zijn flinke handteekening eronder, en begint, na eenige inleidende woorden van Mr. Van Ossenbruggen, met het beknopte levensbericht, dat Mr. Der Kinderen in de Bijdragen van het Indisch Instituut kort na Wilkens verscheiden uitgaf, besloten met eene lijst van Wilkens werken. Mr. Van Ossenbruggen heeft hieraan zelf nog eene meer volledige, naar tijdsorde gerangschikte bibliographie toegevoegd. Dan volgt de ethnographische schets betreffende de bevolking van het eiland Boeroe, verwerking der resultaten van des schrijvers eigen waarneming als jong bestuursambtenaar; de overige zeven verhandelingen, die in dit deel werden opgenomen, benevens de veertien opstellen, die het tweede deel vormen, vallen alle in een of ander opzicht binnen het gebied der vergelijkende rechtswetenschap. Deel III en meer dan de helft van Deel IV bevatten ethnologische bijdragen, die elk een of ander punt van de animistische wereldbeschouwing in het licht stellen, vooral zooals die zich bij de volken van den Indischen Archipel uit. Verderop komen in Deel IV studiën voor over allerlei ethnographische onderwerpen en over geographische pathologie benevens eenige korte boekbeoordelingen.

Wie slechts de uitvoerige inhoudsopgaven doorleest, welke Mr. Van Ossenbruggen aan ieder deel laat voorafgaan, moet reeds verstomd staan over de werkkraft van hem, die, ofschoon zwak van lichaam en voor geestelijk leed overgevoelig, in een tijdvak van achttien jaren, waarvan nog eenige tot zijn diensttijd als bestuursambtenaar in Indië behoorden, zooveel wist te ontwoekeren aan een nog bijna onontgonnen veld. Tevens zal hij zich met Mr. Van Ossenbruggen erover verbazen, dat kort geleden te Leiden eene juridische dissertatie over den „Oorsprong van het huwelijk” verscheen, waarin Wilkens naam niet genoemd werd, en zich eraan ergeren, dat een Utrechtsch hoogleeraar onlangs een werk in twee lijvige deelen aan de sociologie der natuurvölker wijdde, waarin

weliswaar terloops een paar verhandelingen van onzen eersten ethnoloog geciteerd worden — het meest nog de na zijn dood, zeker tegen zijne bedoeling, uitgegeven handleiding, die niet als een boek van Wilken mag gelden, — maar waarin over tal van onderwerpen, die door onzen Nederlandschen geleerde vooral naar gegevens uit Nederlandsch gebied uiterst grondig behandeld waren, louter naar vreemde autoriteiten wordt verwezen. Voortaan zal men zich ter verontschuldiging van zulke miskenning der vaderlandsche wetenschap althans niet meer kunnen beroepen op de moeite, die het kost, deze voortreffelijke studiën te vinden.

Wanneer ik zooveen sprak van de grootere en de kleinere helft van Deel IV, dan telde ik de laatste 330 bladzijden niet mee, want die zijn geheel ingenomen door hetgeen Mr. Van Ossenbruggen bijdroeg om het gebruik van Wilkens werken zoo gemakkelijk en zoo vruchtbaar mogelijk te maken. Eerst eene lijst van de vindplaatsen der verschillende opstellen naar de volgorde, waarin deze verzameling ze bevat; dan eene, geordend naar de tijdschriften, waarin zij verschenen zijn. Dan twee bronnenregisters: een, waarin de door Wilken geciteerde werken alfabetisch met opgave van de plaatsen der citaten te vinden zijn, en een, waarin men op dezelfde wijze ingelicht wordt over de door den bewerker in zijne aan den tekst der verhandelingen toegevoegde noten aangehaalde auteurs. Op zeer bescheiden wijze laat Mr. Van Ossenbruggen zich in zijne inleiding over die aantekeningen van zijne eigen hand uit. Zij willen, zegt hij, slechts tusschen de verschillende opstellen onderling, en tusschen deze eener-, en de voornaamste resultaten van later onderzoek anderzijds, eenig verband brengen, ten einde den beginner den weg te wijzen. Inderdaad zullen alle gebruikers dezer verzameling den bewerker dankbaar zijn, omdat hij uit den rijken schat zijner litteratuurkennis onderaan de bladzijden zooveel heeft medegedeeld, dat dienen kan ter oriëntering in de geschiedenis der door Wilken behandelde problemen na diens heengaan. Maar nu eindelijk het „Zakelijk Register”, 270 bladzijden groot! Een alfabetisch geordend résumé van al hetgeen de verzamelde opstellen bevatten, zóó degelijk als alleen een waardig leerling van Wilken het kon samenstellen, getuigende in ieder artikel van diep doordringen in de onderwerpen en in zijn geheel van eene liefde voor den grooten voorganger, die den overleden leermeester en den posthumen leerling in gelijke mate eert. Mij, die gedurende negen van de beste jaren van Wilkens wetenschappelijke werkzaamheid genoten heb van dagelijksch intiem verkeer met dezen genialen man, heeft het doorbladeren van dit met zeldzame piëteit bewerkte

zakenregister zeer ontroerd. Wat zou Wilken genoten hebben bij de ervaring van zoo warme sympathie!

De volgorde, waarin de studiën zijn opgenomen, is, zooals uit ons overzicht bleek, in de eerste plaats zakelijk, naar den aard der onderwerpen, maar verder is bij de rangschikking ook met den tijd van uitgave rekening gehouden. Tegenover de eerste bladzijde van ieder opstel vindt men opgegeven, waar, wanneer en hoe het oorspronkelijk verschenen is. De pagineering is zoo ingericht, dat men altijd weet op welke pagina van de oorspronkelijke uitgave, bij tijdschriftartikelen ook van den overdruk, men zich bevindt, terwijl de doorlopende paginatuur der vier deelen aan den voet der bladzijden staat. Met angstvallige zorg is Wilkens werk gegeven zooals hij het ons achterliet; van kleine onvermijdelijke wijzigingen in den vorm is nauwkeurig rekenschap afgelegd.

De druk is duidelijk en ook overigens is het kleed, waarin de uitgevers dit van inhoud kostelijke boek gestoken hebben, niet onwaardig; jammer is het echter, dat de gebonden exemplaren groenop-sneê zijn, en dat deze kleur aangebracht is met een verfstof, die zich aan de vingers der lezers mededeelt, denkelijk tot dat de sneê haar oorspronkelijke kleur min of meer zal hebben herkrege. Dit gebrek mag ons niet verhinderen, oprechte hulde te brengen aan den ondernemingsgeest, die de firma Van Dorp deed besluiten tot de uitgave op eigen risico van eene Nederlandsche verzameling wetenschappelijke studiën van ongeveer 2500 bladzijden, en wel studiën, die lang tevoren reeds in druk verschenen waren. Blijkbaar hebben de wakkere uitgevers, in weerwil van de weinig bemoeigende voorbeelden van den Leidschen jurist en van den Utrechtschen hoogleeraar, die hierboven ter sprake kwamen, gemeend te mogen hopen, dat het tegenwoordige geslacht den eersten Nederlandschen vergelijkenden ethnoloog en rechtshistoricus beter zou weten te waardeeren dan zijne tijdgenooten. Moge die verwachting in een flinken afzet verwezenlijking vinden, en vooral, moge het werk van Wilkens rijke leven, door zijn kundigen vereerder verzameld en omlijst, in ons land opnieuw krachtig bijdragen tot de beoefening der ethnologie en tot algemeener waardeering harer „vrucht voor de vergelijkende rechtswetenschap.”

Namen als die van Mr. Steinmetz en Mr. van Ossenbruggen schijnen te waarborgen, dat die veelbelovende, door Wilken ten onzent ingevoerde vruchtencultuur, waarvoor ons land met zijne koloniën een bij uitstek aangewezen bodem levert, niet door verwaarloozing te niet zal gaan. Van Ossenbruggen, die reeds door menige studie getoond heeft, veel te kunnen, heeft zich ditmaal achter het door

hem voor den grootmeester opgerichte massieve monument verscholen met eene bescheidenheid, die grafredenaars en biografen ten voorbeeld kan strekken. Wij hopen de grenzen der bescheidenheid niet te overschrijden wanneer wij hem, nu hij na een verlofjaar van zwaren, zelfopofferenden arbeid tot zijn Indischen werkkring is teruggekeerd, instantelijk verzoeken, daarginds een deel van zijn tijd te blijven besteden aan de voortzetting van Wilkens arbeid, zoo mogelijk vooral met Nederlandsch-Indisch materiaal.

CLXVI

VAN DEVENTER'S WERK VOOR INDIE

1915

Verschenen in De Gids, Jaargang 1915 (Amsterdam), deel IV,
blz. 422 vgg.

Een¹⁾ mijner vriendelijke Amerikaansche gastheeren, die geene moeite te groot achtten om mij gedurende de eerste drie maanden van 1914 van het Amerikaansche leven zooveel te laten zien als een menschelijk brein verwerken kan — en soms zelfs meer dan dat — bracht mij eens in verlegenheid met eene vraag. Hij vestigde mijne aandacht op de zeldzaamheid van *idle club loungers* in zijn vaderland, waar ieder, die niet geheel invalide is, er zijne eer in stelt, tot op hoogen leeftijd eene vaste bezigheid te hebben, die althans de helft zijner dagen in beslag neemt; en nu wilde hij van mij hooren, hoe het te dezen aanzien in Nederland gesteld was. Ik weet niet juist meer wat ik mijn geleerden ondervrager geantwoord heb, maar wel herinner ik mij, dat ik toen een oogenblik van geestelijke benauwdheid doorleefd heb en dat in het voor mijne verbeelding oprijzende visioen van vaderlandsche renteniers en andere tijdverdrijvers, van mannen in de kracht des levens, die onze sociëteiten bevolken, de uit Indië met pensioen of fortuin teruggekeerden eene niet onbelangrijke plaats innamen.

Inderdaad zijn er nog altijd te velen, die zich, na eene Indische loopbaan, op den leeftijd van 40 à 50, zonder redelijken grond bij de afgeleefden voegen of altijd vergeefs blijven zoeken naar eene bezigheid, die aan hunne onredelijke eischen en voorwaarden voldoet. Toch liggen gelukkig de voorbeelden voor het grijpen, die aantoonen, hoe goed het moederland hen gebruiken kan, die na een paar tientallen jaren onder de palmen gewandeld en gewerkt te hebben, gezond van lichaam en geest terugkomen en zich op de arbeidsmarkt aanmelden. Al sluit zich dan die tweede levenstaak lang niet altijd bij de afgeloopen Indische carrière aan, de uit Tropisch Nederland medegebrachte ervaringen bewijzen niettemin uitnemende diensten.

1) Eerst na afwerking van deze herdenking van Van Deventers arbeid op koloniaal gebied kreeg ik kennis van het in ditzelfde Gidsnummer verschijnende artikel uit zijne nalatenschap. Had ik het vroeger gekend, dan zou dit op den vorm van mijn *in memoriam* licht eenigen invloed geoeffend hebben; sommige gedeelten hiervan had ik dan kunnen vervangen door eene verwijzing naar die samenvatting uit de meest gezaghebbende pen. Tot wijziging van den inhoud noopte de kennisneming mij gelukkig niet. „*Indië na den oorlog*” geeft nu het beste en volledigste overzicht van de eindresultaten, waartoe Van Deventers studie van alle belangrijke problemen betreffende Indië hem had geleid; „*Van Deventers werk voor Indië*” tracht den indruk weer te geven, dien zijn zeventienjarige arbeid op anderen, ik hoop op velen, heeft gemaakt.

Natuurlijk wint de levensharmonie er belangrijk bij, wanneer het tweede deel in een of anderen zin de voortzetting van het eerste vormt. Wie in Indië zijn hart aan Indië heeft gegeven, zal alleen in die harmonie volle bevrediging vinden.

Predestinatie en vrije keuze tezamen maakten de indeeling van Van Deventer's leven tot het ideale geraamte voor den opbouw van zulk een geheel. Als 23-jarige kwam hij in de Oost, en van de 34 jaren, die hem daarna nog toebedeeld waren, besloeg zijne Indische loopbaan bijna juist de eerste, zijn arbeid, in het vaderland, voor Indië de tweede helft. De Indische periode was in zekeren zin die der voorbereiding. Na enkele jaren slechts van staatsambtelijke werkzaamheid, ging Van Deventer over tot de advocatenpraktijk en hij verwierf zich in betrekkelijk korten tijd de stoffelijke zoowel als de geestelijke middelen, die hem in staat zouden stellen om in het volgende zeventienjarige tijdperk in den wijngaard des Heeren naar hoeveelheid en hoedanigheid rijkeren arbeid aan kant te zetten dan aan de besten onder ons in een lang leven wel pleegt te gelukken.

In de zeventien Indische jaren bleek van dat alles nog weinig naar buiten. Het tropische klimaat stelt enge grenzen aan de werkracht van den Europeaan; de vrije bedieningen laten er weinig ruimte om daarnevens nog maatschappelijk werk van eenigen omvang op zich te nemen. Bovendien wordt het, en werd het vooral vóór 1898, in Indië aan het individu niet gemakkelijk gemaakt op den gang der openbare zaak belangrijken invloed te verkrijgen, allermint aan een „particulier”. Van Deventer was echter te zeer aristocraat naar den geest om in het streven naar maatschappelijken welstand op te gaan of dit anders te beschouwen dan als een trap, waarlangs men de hoogten der menschheid gemakkelijker bestijgt. Die aristocratie dankte hij deels aan geboorte: de oomzegger en naamgenoot van Busken Huet, de zoon en zwager, tevens leerling, van mannen, die het middelbaar onderwijs bij ons te lande tot groei en bloei hebben helpen brengen, liep weinig gevaar besmet te worden door het kille materialisme, dat als eene geestelijke malaria de Europeanen in Indië bedreigt. Deels dankte hij die heerlijke immuniteit aan persoonlijke aanleg; wie hem gekend hebben, hebben het ook in hem bewonderd, hoe hij, zonder een zweem van hooghartige afzondering — het lompe wapen van geboortearistocraten zonder geest — in ongedwongen verkeer met menschen van allerlei levensstandaard, neiging, temperament, altijd zijne omgeving naar boven trok zonder dat zij wist, hoe het kwam. Hem kon de Indische advocatenpraktijk, die terecht of ten onrechte den naam heeft, adel van geest op eene zware proef te stellen, niet naar beneden halen.

Een uitnemend intellect, een fijne smaak, warme belangstelling in wetenschap en kunst en in de maatschappelijke en staatkundige vraagstukken van den dag maakten, dat hij tijd te kort kwam om aan 't leven der menschen een zoo groot deel te nemen als hij begeerde. Verlossing van routinewerk was voor hem de voorwaarde om zijn geestelijk hoogtepunt te bereiken. De omstandigheden veroorloofden hem reeds op veertigjarigen leeftijd, bevrijd van alle opgedrongen sleur zijn eigen weg te gaan. Die weg werd hem gewezen door in langdurigen omgang gerijpte, maar toch van jeugdigen hartstocht gloeiende liefde voor Indië, bovenal voor de inheemsche bevolking dier gezegende eilandenwereld, en door een diep bewustzijn van Nederlands tekortkomingen in de uitoefening der voogdij over die door de geschiedenis aan ons toevertrouwde kinderen van het Oosten.

Van de tekortkomingen, maar evenzeer van de mogelijkheid van herstel, wanneer de menschen maar een weinig wijzer werden en daarbij wél wilden. Dat dit kon en dus ook moest, stond voor Van Deventers nobel optimisme vast en deze overtuiging inspireerde al hetgeen hij sprak en deed ten behoeve van Indië in de zeventien jaren van zijn arbeid op het gebied der „koloniale politiek”.

Politiek! Wanneer wij Van Deventers (veel vroeger dan wij gehoopt hadden) afgelopen levensbaan overzien, dan vragen wij onwillekeurig: wat bewoog dezen geestelijken aristocraat om zich, vrij als hij was in zijne keuze, na zijn terugkeer in het vaderland te begeven in de arena van de politieke actie, den politieken strijd? Zeer zeker niet de aantrekkelijkheid voor zijnen smaak, van hetgeen dat worstelperk aan de omstanders te zien geeft. Eenige groepen strijders, elk met een paar vaandeldragers aan het hoofd, die voor een goed deel verouderde of vervalschte leuzen aan de toeschouwers vertoonen. In naam vertegenwoordigt elke van die leuzen een eigen heilig beginsel, welks toepassing zoo al niet het paradijs op aarde, dan toch de beste bevordering der belangen van de heele gemeenschap brengen zou. De habitués glimlachen bij het krijgsgeschreeuw; zij weten te goed, dat al dat misbruik der heiligste namen slechts dient om elkander machtsposities te betwisten, en zij zien met kennersoogen, hoe bij iedere groep eene keurbende slijk en steenen verzamelt om straks de andere groepen — met uitzondering van de tijdelijk geallieerden — te bevuilen en te verwonden. Het doel, waarvoor allen door hun volk naar de hooge vergadering waren afgevaardigd, wordt onder het vechten vergeten, en men begint er eerst weder aan te denken tegen den afloop van de „match”,

om aan de overwinnaars van het laatste spel te verwijten, dat zij de zaken niet verder gebracht hebben en om het publiek te bezweren; te zorgen, dat er nieuwe régisseurs achter de groene tafel komen tegen het nieuwe speelseizoen. Het gelijkt op den wereldoorlog — waarop de naam volkerenkrijg al even weinig past als die van volksvertegenwoordiging op ons parlement — als een kleine waterdruppel op een zeer grooten. Ook daar aan valsche leuzen geen gebrek; ieder aanvoerder stelt het heil der wereld afhankelijk van zijne overwinning; men hoort van de vrijheid der zee, van trouw aan internationale afspraken, van waarborgen voor de integriteit van kleine staten, en men ziet niets anders dan een moorddadig vechten om materiele voordeelen. Dit alles moge nu onvermijdelijk zijn, maar dit verzoent u en mij niet met het afscheid van een naar het front vertrekkenden vriend, van wien wij met grond veel geestelijken arbeid verwachten. Met allen eerbied voor zijne vaderlandslievende geestdrift vragen wij ons af: moeten zelfs zulken offers worden van den volkerenmoord?

Moeten zelfs mannen als Van Deventer in de politiek, in den parlementairen strijd met al zijn zedenbedervenden schijn en leugen? Van Deventer had zich natuurlijk deze vraag reeds lang voorgelegd en haar voor zichzelf bevestigend beantwoord, toen hij dat antwoord in 1901 in zijn eerste verkiezingrede aan het groote publiek mededeelde. Het was geen „ja” zonder voorbehoud. Ofschoon hij uitdrukkelijk erkent, dat een candidaat voor de Tweede Kamer het omtrent de hoofdbeginselen van het voor Nederland in engeren zin te volgen staatsbeleid met zijne kiezers eens moet zijn, verklaart hij met niet minder nadrukkelijke oprechtheid, dat hetgeen hem naar eene plaats in het Parlement doet dingen, niets anders is dan zijne door studie gerijpte overtuiging omtrent de nooden van Nederlandsch-Indië, en hij laat daarbij terdege uitkomen, dat hem de gevraagde zetel niet iets op zichzelf begeerlijks is, maar dat het die nooden waren, *die (hem) het dingen naar een kamerzetel als een onafwijsbaren plicht deden aanmerken.* In Van Deventers mond waren deze woorden geene verkiezingsfrase, maar zuivere waarheid.

Ongeveer twee jaren vóór die verkiezingsrede had Van Deventer in zijn *Eereschuld*-artikel in *De Gids* zijn eerste manifest gegeven over wat hij beschouwde als de beginselen van een goed koloniaal beleid. De nooden van Indië waren daarin helder uiteengezet. Onderwijs en opvoeding der inheemsche bevolking schromelijk verwaarloosd, de materiele middelen tot verhooging der welvaart, zooals irrigatiewerken, schriel toegemeten, de gelegenheden voor den handel niet doelmatig verbeterd en uitgebreid; de noodzakelijkheid

van vele hervormingen algemeen toegegeven, maar de mogelijkheid ontkend op grond van gebrek aan geld, terwijl de bevolking reeds zuchtte onder veel te zware belastingen in geld en arbeid. Ter voorziening althans in eenige dezer nooden had men vroeger beschikt over vele millioenen, maar het gierige moederland had die naar zich toegehaald en er zijne eigen spoorwegen voor aangelegd. De eerlijke pleitbezorger van Indië betoogde, dat Nederland aan zijne eer en aan de toekomst zijner overzeesche bezittingen verplicht was, de aldus gemaakte schuld ten minste in hoofdsom terug te betalen, en dat de afdoening dezer eereschuld Nederlands krachten niet te boven ging.

Weerlegd is dit betoog niet, en al hetgeen men ertegen inbracht, kwam in hoofdzaak hierop neer, dat het uiterst moeilijk zou vallen, den Nederlandschen wetgever tot zulk een herstel van onrecht te bewegen. Dit laatste heeft Van Deventer ook ingezien, maar wanneer hij dan een *bemiddelingsvoorstel* deed en zich voorloopig met veel minder tevreden stelde, dan mag men dit niet uitleggen als eene erkenning, dat hij te veel gevraagd had. Idealistisch was de door hem geformuleerde eisch zeker, maar hij was nu eenmaal van meening, dat in het tegenwoordige hoofdstuk onzer koloniale geschiedenis eenig idealisme niet misplaatst zou zijn, dat zonder idealisme ons recht om van *Nederlandsch* Indië te blijven spreken weldra ernstig betwist kon worden.

Wie met zulk eene beginselverklaring zijne deelneming aan het politieke leven inleide, kon zeker niet van politieke „Streberei” verdacht worden. De eenige voorgangers, op wie Van Deventer zich kon beroepen bij zijn pogen om „*niet uit bestaande, door onszelfen gemaakte wetten, maar uit door ons als richtig erkende beginselen van rechtvaardigheid, eerlijkheid en goede trouw onze plichten tegenover Indië af te leiden*”, waren Domela Nieuwenhuis en Van Kol, en in het Parlement vond deze kostbare eerlijkheid slechts uit den mond van Fransen van de Putte principieele instemming zonder practische gevolgtrekking. Dit heeft Van Deventer niet afgeschrikt van voort te gaan met bedoelde afleiding van plichten; nagenoeg al zijne politieke redevoeringen in en buiten het Parlement zoowel als zijne artikelen in *De Gids* en in andere tijdschriften komen neer op eischen tot betaling van eene of andere eereschuld van Nederland aan Insulinde. Dat hij met zulk eene koloniale politiek in onze volksvertegenwoordiging een „succès fou” zou hebben, kan hij zich niet hebben voorgesteld. Bij meer dan eene gelegenheid heeft hij bitter geklaagd over het chronische gebrek aan belangstelling in koloniale zaken van al onze parlementaire groepen; zoo in zijn

Gidsartikel „*Insulinde in het Parlement*”, waar hij de nalatigheid der volksvertegenwoordiging in het uitoefenen van controle op de eerlijke uitvoering der betreffende uitbreiding van het volksonderwijs genomen besluiten laakte; zoo in een dagbladartikel naar aanleiding van de willekeurige besnoeiing der inkomsten van Inlandsche vorsten op Sumatra's Oostkust. „*Blijkbaar*”, schreef Van Deventer toen, „*heb ik te veel gevergd van de moederlandsche belangstelling in Indische aangelegenheden. Niet één van de 150 leden, die onze Staten Generaal vormen, heeft het noodig gevonden, den Minister van Koloniën om opheldering te vragen... Hoe hard moet men in Nederland wel schreeuwen, vóór ten aanzien van Indië de publieke opinie wakker wordt?*”

Hij wist evenwel, dat zulk schreeuwen buiten het Parlement nog heel wat moeilijker doordringt tot waar het gehoord moet worden dan wanneer zelfs de onbekwaamste onder de 150 het aanheft. De bureaucratie, waaraan de meeste onzer ministers van koloniën in een ommezien verslaafd raken, heeft ongeveer dezelfde mate van belangstelling voor Indië als het Parlement, en de ernstigste adviezen of voorstellen tot hervorming gelden haar als schrikbeelden, als lastige stukken, die men liefst met handigheid van zijne tafel werkt. Maar het ongerijmdste denkbeeld, de zotste vraag, de meest ongemotiveerde aanmerking, zij brengen in die dommelende machine eene zenuwachtige beweging, wanneer zij komen uit den mond van een Kamerlid; immers die moet de Minister beantwoorden, terwijl hij bij al hetgeen van elders komt, om het even uit hoe bevoegde pen of mond, ongestraft een veelbeteekenend stilzwijgen kan bewaren.

Dáárom wenschte Van Deventer voor zich een Kamerzetel, dáárom beschouwde hij het dingen daarnaar als een onafwijsbaren plicht. Bovendien hechtte hij vooralsnog veel waarde aan de parlementaire bemoeienis met de wetgeving voor de Koloniën, aan de parlementaire controle van haar bestuur, wel te verstaan zoolang de medewerking van een lichaam, dat de bevolking van Indië vertegenwoordigde, nog tot de vrome wenschen, tot de onvervulde „nooden van Indië” bleef behooren. Hij was het oneens met den nu en dan door hooggeplaatste Indische autoriteiten geslaakten wensch, dat die nuttelooze of zelfs schadelijke bemoeienis van de in haar geheel onkundige en onverschillige Nederlandsche volksvertegenwoordiging met Indië zou ophouden. Zelfbestuur van Indië was ongetwijfeld Van Deventers ideaal, en wel in geheel anderen zin dan de zooeven bedoelde Indische autoriteiten zich dit dachten. Maar zoolang de eerste stap op den moeilijken weg, die daarheen moest leiden, nog niet gezet was, achtte hij de parlementaire controle onmisbaar, en hij kon zich

hiervoor op menig sprekend voorbeeld uit onze koloniale geschiedenis beroepen. Maar, zou dit lapmiddel, dat hij bij gebrek aan beter niet wilde verwerpen, eenige goede uitwerking hebben, dan was het noodig, dat er onder de 150 althans enkelen waren, die de nooden van Indië kenden en voor hunne vervulling telkens weer wilden opkomen met die onwaarschijnlijke stemverheffing, die noodig is om de gewetens wakker te schudden.

Uit deze motieven sproot Van Deventers roeping voor de „politiek”. Hij deed niet gaarne iets ten halve. Wet en adat onzer staatsinrichting gedoogen het nu eenmaal niet, dat een Parlements lid zich tot de Indische nooden beperkt; hij moet zich aansluiten bij een groep en deelnemen aan haren strijd voor haar program, waarin aan Indië slechts eene ondergeschikte plaats wordt gegund. Dit kan voor een man van Indië hoogst moeilij k zijn. Gesteld eens, dat ons Parlement zich bij zijne groepsverdeeling naar Indische belangen kon oriënteeren, dan zou het er, zelfs met behoud van de thans gekozen leden, geheel anders uitzien dan nu; meer nog, wanneer het met het oog op die belangen gekozen was. Zooals de zaken nu staan, hangt de stemming over voorstellen bijv. tot reorganisatie van het Indische bestuur, tot hervorming der Indische rechtspraak hoofdzakelij k af van de vraag, tot welke Nederlandsche staatspartij de minister behoort, die ze ondertee kende, en de voorbeelden van de vervalsching der beslissing, die hieruit voortvloeit, liggen, helaas, voor het grijpen. Ten aanzien van menig belangrijk onderwerp laat het zich gemakkelij k aantoonen, dat de Parlementsleden, die nu door hun onderlingen strijd den gang der wetgeving voor Indië tot eene aanfluiting maken, het spoedig eens zouden zijn, wanneer zij in plaats van volksvertegenwoordigers, leden eener commissie buiten het Parlement waren. Zelfs nu gelukt het eene enkele maal, bij de behandeling van Indische onderwerpen de partijvaandels voor een oogenblik broederlij k bijeengezet te krij gen, maar het is dan, alsof men zich in de politieke arena bijna schaamt voor zóó eendrachtige behartiging van hoogere belangen met terzijdestelling van den strijd der partijen, die immers van middel allengs doel is geworden. Dat ook Van Deventer levendig de noodzakelij kheid beseft, om het koloniale beleid te brengen buiten en boven de verdorven sfeer van de vaderlandsche partijtwisten, heeft hij bij meer dan eene gelegenheid uitgesproken. In zijne verkiezingsrede van 1901 vertrouwde hij, dat de hoofdpunten van zijn koloniaal programma bij aanhangers van alle staatspartijen instemming zouden vinden. Eene zakelij ke beschouwing leidt werkelij k tot de uitkomst, dat eendrachtige samenwerking op dit gebied geene illusie behoeft

te blijven. De verklaringen, waarmee Idenburg en Van Deventer zich bij hunne kiezers aandienden, vertoonden ten aanzien van bijna al hetgeen, waarop het voor het practische beleid aankomt, eene heugelijke eenstemmigheid, die nog veel duidelijker in het oog gesprongen zou zijn, indien niet eenmaal de verscherping der tegenstellingen juist in zulke politieke redevoeringen als onmisbaar gold. Wanneer mannen van zulk kaliber in gelijke mate naar die toenadering streefden, die voor een krachtig aanvatten van onze koloniale taak noodzakelijk is, dan zouden er zeker meningsverschillen overblijven, maar toch meest zulke, waarover zich een *modus vivendi* laat vinden of wel zulke, die, hoe gewichtig ook op zichzelf, voor de oplossing der meest urgente practische problemen weinig beteekenis hebben. Waarom zouden niet, zoolang de samenkoppeling van Nederlands nationale taak in het Oosten met de Nederlandsche partijgroepeering onvermijdelijk schijnt, even eminente mannen als de twee genoemden uit alle staatspartijen ervoor kunnen zorgen, dat *die* arbeid onder alle omstandigheden gehouden werd in de zone, niet der neutraliteit, maar der harmonie?

Idenburg toonde, dit te gevoelen, toen hij als minister de medewerking van eenige kundige mannen, die niet tot zijne staatspartij behoorden, inriep voor de vaststelling der grondslagen van eene doelmatige voorziening in Indië's nooden, en wij danken daaraan o. a. het keurige, door Van Deventer samengestelde „*Overzicht van den economischen toestand der Inlandsche bevolking van Java en Madoera*”. Van Deventer gaf nog verleden jaar in zijn artikel „*Naar den Indischen schoolvrede*” blijk van zijn ongeschokte geloof aan de mogelijkheid der samenwerking van alle partijen, en verklaarde toen met allen nadruk, dat hij met Vondel de olif boven den laurier, den vrede boven de overwinning verkoos. Maar de fatale invloed van den politieken strijd om de macht verhinderde dat inzicht van allen, die het met Indië goed meenen, om zijne volle werking te doen. Hij, wien de Geest onweerstaanbaar drijft om de nooden van Indië in de ooren van de raadslieden der Kroon en van de uitverkorenen des Volks uit te schreeuwen, hij ontkomt niet aan de noodzakelijkheid om eene der zeven politieke uniformen aan te trekken, zelfs al zou geene hem passen en in weerwil van het geheel ontbreken eener Indische kleur.

Van Deventer zou mij stellig hebben tegengesproken, indien hij mij had hooren beweren, dat de door hem gekozen uniform van vrijzinnig democraat hem niet paste. Eenmaal tot de „politiek” gekomen, maakte hij ook daarmede vollen ernst en vormde hij zich door degelijke studie eene welgegronde meening over de vraagstukken,

marover hij zijne stem had uit te brengen, en de algemeene ginselen, waardoor hij zich daarbij liet leiden, sloten zich naar ine overtuiging het best bij het vrijzinnig democratisch program n. Maar eene zuivere waardeering van hetgeen Van Deventer weest is, heeft toch uit te gaan van het feit, dat Indië, hetwelk genlijk buiten de „politiek” behoorde te blijven, hem in de „politiek” gebracht had en dat hij overigens van veel te edele estelijke structuur was om zich in het krijgsgewoel der Tweede amer te wagen zonder een welbeproefd masker tegen de giftige ssen, die daar al lang vóór den wereldoorlog in gebruik waren. en vindt er achter elk vaandel zoo enkelen, van wie men zich willekeurig afvraagt: „moest die nu waarlijk ook naar het front, ar zoo vele conscienties een roemloozen dood sterven?” Zij men alleen naar voren om, in de pauzen van het vechtrumoor, e mogelijkheid van, voor krachtig handelen onmisbaar, kalm overleg n te toonen, de olijf aan te prijzen boven den laurier, den vrede ven de overwinning, en tegen de giftige gassen zijn zij, om het en welke kleur hunne uniform vertoont, gewapend met hetzelfde obate middel: reinheid van hart.

Van Deventer heeft van alle voor Indië actueele vraagstukken nstige studie gemaakt en meestal, wanneer zijn oordeel hem gerijpt heen, daarvan rekenschap gegeven in Gidsartikelen of opstellen andere periodieken of dagbladen, in parlementaire redevoeringen voordrachten in het Indisch Genootschap. Dit alles valt binnen e laatste zestien jaren en mag dus ondersteld worden, in de erinnering der vrienden van Indië te leven. „Tot het gansche ederlandsche volk zal het besef moeten doordringen, dat in Indië oot werk moet worden verricht en dat bij een groot werk een eine geest kwalijk zou passen” schreef hij in 1908, en van deze edachte zijn al zijne studiën doordrongen. Aan het slot der toen oor hem gegeven opsomming van hervormingen, die noodig waren m „Insulinde's toekomst” te verzekeren, mocht hij blijmoedig itroepen: *omtrent al deze aangelegenheden moge verschil bestaan at de uitvoering betreft, beginselverschillen zijn er bijkans niet eer.* Dat hij verschil betreffende de uitvoering bijkomstig achtte, onde hij ook door de wijzigingen, die hij zelfs in deze korte eriode vaak in zijne eigene voorstellen aanbracht. Zij sproten erminst voort uit wispelturigheid of vluchtigheid; het waren eerendeels wijzigingen van opportuniteit. Van Deventer was altijd erleid tot herziening zijner resultaten in verband met de wenschen an anderen, en hij verwierp het dadelijk verkrijgbare nooit omdat

het verre bleef beneden hetgeen hij als wenschelijk of zelfs als noodig beschouwde. Zijne bescheidenheid en zijn geduld hielden hem vrij van al wat naar gelijkhebbertij zweemt. Hieruit volgt, dat, ofschoon Van Deventer allermintst behoorde tot die soort van koloniale staatslieden, die ter wille van het verkrijgen of behouden van een hoogen zetel tot elke zwenking bereid zijn en de kunst van den staatsman zoeken in verachtelijke jongleursbehendigheid, men toch het kenmerkende zijner denkbeelden niet moet zoeken in elke bijzonderheid van de door hem gedane voorstellen. Evenwel verloochent zich dat karakteristieke in niets van hetgeen hij gesproken of geschreven heeft.

Ethische politiek! Zoo noemde Van Deventer, en zoo noemde Idenburg de richting, die wij ten aanzien van Indië behooren te volgen, in tegenstelling met de materialistische exploitatie-politiek onzer vaderen. Daar die term in zuiver Nederlandsch ongeveer zooveel beduiden wil als eerlijk bestuursbeleid in het belang van het land en van de bevolking, viel het aan Indische oudgasten en aan conservatieve hooggeplaatsten in Indië niet gemakkelijk, deze richting rondweg te bestrijden, maar aan meesmuilend grimlachen bij het uitspreken dier woorden en aan geheime tegenwerking lieten zij het niet ontbreken. Vooral de door Van Deventers woord en daad zoo krachtig bevorderde opvoeding der inlandsche bevolking wekte in de gelederen van de in het stelsel der nimmer-eindigende voorgedij verdroogde ambtenaren schrik en ontzetting. Idyllische beschrijvingen van de hurkend en zwijgend naar de Europeesche heeren opziende Javanen, wier berusting in den staat der dienstbaarheid als een bewijs van kinderlijk vertrouwen werd uitgelegd, moesten afkeer wekken van den wilden hervormingsbandjir, die al dit schoone dreigde weg te vegen. Men wilde wel veel meer voor de bevolking doen dan het voorgeslacht, maar naar onze eigene, zij het voor den Inlander vaak onverklaarbare inzichten, en vooral wilde men niet den wanklank vernemen van Inlandsche betweterij. Werde de Westersche beschaving, die den Inlander niet past, hem opgedrongen, zoo zou zij hem geestelijk misvormen en hem drijven tot revolutie, ten nadeele niet alleen van ons, maar ook van hemzelf.

Juist die opvoeding en ontvoogding der door het conservatisme tot duurzame kindsheid veroordeelde Indische maatschappij was van Van Deventers ethische politiek de kern. Gaarne ijverde hij mede voor verbetering der irrigatie van Java ten behoeve van den landbouw, voor regeling van het Inlandsche credietwezen, voor uitbreiding van het wegennet, voor bevordering der verplaatsing van

een deel van Java's al te talrijke bevolking naar het menschenarme Sumatra, voor nationale en internationale maatregelen tegen het opium schuiven en voor vele andere maatregelen, die konden dienen om den Inlander economisch krachtiger te maken. Maar al deze middelen bleven in zijn oog gebrekkig en van onzeker effect, indien niet de volksopvoeding in den ruimsten zin des woords met alle kracht ter hand genomen en in het snelst bereikbare tempo uitgevoerd werd. Natuurlijk was hiermee veel geld gemoeid, en als er iets vaststond, was dit wel, dat verhooging van den belastingdruk op de Inlanders onredelijk zou zijn. Daarom vooral kwam Van Deventer telkens weer in een of anderen vorm op zijn eereschuld-betoog terug. De regeling dier zaak zou immers niet alleen strekken tot redding der eer, maar zij was tevens op te vatten als de betaling eener verzekeringspremie voor de toekomst van Indië.

Volks- of desascholen, lagere scholen, waaronder ook zulke, waar de inlander Nederlandsch kon leeren, meer opleidingsscholen voor inlandsche ambtenaren, vakscholen van allerlei aard naast de enkele reeds bestaande moesten zonder dralen vermenigvuldigd worden. Naar aanleiding van Taft's rapport over het Amerikaansche beleid in de Philippijnen wees hij er op, met welk een onbaatzuchtige energie Amerika daar afging op het doel: de opleiding der inlanders tot de hoogste zelfstandigheid in den kortst mogelijken tijd. Ook Britsch-Indië hield hij ons meermalen als een voorbeeld ter beschaming voor. Om ervan te leeren, niet om het te copieeren. Zoo vond hij bijv. de talrijke inrichtingen voor hooger onderwijs in Britsch-Indië ontijdig, en daardoor ondoelmatig. In Nederlandsch-Indië achtte hij voorloopig middelbaar en voorbereidend hooger onderwijs voldoende, maar dacht zich dit laatste dan liefst zóó, dat niet aan Indiërs de studie werd opgedrongen van onze classieken, maar dat met hunne eigen geschiedenis en traditie rekening werd gehouden. Eene der zaken, die hem in de laatste maanden van zijn werkzame leven het meest bezig hielden, was het uitwerken, als lid van de daartoe door den Minister benoemde commissie, van plannen voor zulk eene aansluiting van het voor Indië doelmatigste voorbereidend hooger onderwijs aan onze universiteiten. Heerlijk optimisme, dat hem de hoop deed koesteren, dat de Nederlandsche indolentie ditmaal door de teekenen der tijden bewogen zou worden om heen te stappen over bezwaren, die altijd te berde gebracht worden, zoodra er sprake van is, de deuren onzer hoogeschole iets wijder open te zetten, al ware het slechts om niet vreemd en zelfs eigen te nopen tot het zoeken van toevlucht bij de meer gastvrije inrichtingen van hooger onderwijs buiten ons land!

Voor eene universiteit in Indië achtte hij den tijd nog niet gekomen. Zoolang niet Indië zelf de leerkrachten kon leveren, zou dat niet veel anders worden dan eene onevenredig dure, gebrekkige imitatie. Daarom wilde hij, dat wij ons vooralsnog zouden bepalen tot het aanmoedigen en steunen van Inlanders, die onze hoogeschole wenschen te bezoeken. Zelf deed hij in deze richting — wij mogen dit zeggen zonder iemand te onderschatten — veel meer dan éénig ander. Zijne *Tjandistichting*, waarvan hij de oprichter was en de ziel bleef tot zijn jongsten snik, maakte het aan Inlanders van aanleg, maar met onvoldoende materiele middelen, mogelijk, hier te studeeren en tevens liefdevolle zorg, leiding en omgang te vinden. Zijn *Havelaarfonds* werkte in dergelijke richting ten bate van hen, die hier hunne kennis wenschten te vermeerderen op een of ander technisch gebied. De Indische studiec ommissie van *Oost en West*, die zedelijken steun en raad biedt aan alle Inlandsche studeerenden hier te lande, die daarvan gebruik willen maken, telde Van Deventer onder hare ijverigste leden. Ook buiten deze en andere vereenigingen was hij altijd bereid, het zijne bij te dragen om aan Inlanders van aanleg de middelen te verschaffen tot het bereiken van de hoogste ontwikkeling. Zijne beurs, maar ook zijn huis en zijn hart stonden steeds voor die kinderen van het verre Oosten open. Het wekte verbazing, te zien, hoe Van Deventer, die altijd een of meer onderwerpen in studie had, die actief deelnam aan bijna alles, wat er op staatkundig, maatschappelijk of wetenschappelijk gebied te behoeve van Indië gewerkt werd, den tijd wist te vinden om zich met de persoonlijke belangen van die vele beschermelingen bezig te houden, hen in voor hunne vorming geschikte kosthuizen onder dak te brengen, hen hunne vacantes goed te doen besteden, hen op te zoeken, waar zij verpleegd werden in ziekte. Het was vooral op dit gebied, in menig opzicht het sympathiekste van Van Deventers arbeidsveld, dat zijne levensgezellin hem actief ter zijde stond. Althans zoover men van buitenaf kon zien, want niemand dan hijzelf kon beoordeelen, hoe veel van zijne kracht, van zijn levenwekkend optimisme hij dankte aan haar, die al zijne idealen deelde.

De opvoeding der mannen alleen maakt ook eene Inlandsche maatschappij niet mondig, neen zij blijft, zoolang de vrouw er geen deel aan heeft, met onvruchtbaarheid geslagen. In Indië levert de verhooging van het ontwikkelingspeil der vrouw bijzondere moeilijkheden op in verband met de eigenaardige inrichting der Inlandsche familie en met sommige traditioneele vooroordeelen. De laatste jaren waren echter gunstig voor het maken van een ernstig begin.

Voor de jongens kan men met inspanning van alle krachten niet zooveel aan onderwijs bieden als de Inlandsche maatschappij zelve met aandrang vraagt. Dat aldus de afstand tusschen man en vrouw te groot zou worden, als niet ook aan het onderwijs der meisjes de hand geslagen werd, gevoelt men levendig in Inlandsche kringen. In Nederland werden o. a. door Mr. Abendanon's uitgave van extracten uit de briefwisseling der begaafde, edeldenkende Kartini veler oogen geopend voor hetgeen Nederland aan de Inlandsche vrouw kan geven. De *Kartini-vereeniging* ontstond, en nu reeds genieten tal van Javaansche meisjes het onderwijs, dat de door die vereeniging opgerichte scholen binnen haar bereik hebben gebracht. Men begrijpt, dat hier weer het echtpaar Van Deventer vooraan stond bij het ontwerpen en uitvoeren der plannen. Hier had men een terrein, waarop, buiten de politiek om, onmiddellijke inwerking op de Inlandsche wereld kon plaats hebben, hier rijpten dan ook snel en overvloedig de vruchten van Van Deventers werkzaamheid.

Al die actie op het gebied van onderwijs en opvoeding moest strekken om de Inlanders geleidelijk uit hunnen staat van goeddeels kunstmatige onmondigheid te verlossen. Daarmee moest de voorbereiding gepaard gaan van een staat van zaken, waarbij zij dan ook de rechten en de plichten van meerderjarigen onbelemmerd konden uitoefenen en vervullen. De in grooteren getale en beter opgeleide Inlandsche bestuursambtenaren moeten een veel grooter en meer verantwoordelijk deel van de bestuurstaak gaan vervullen en niet langer de willooze instrumenten blijven, waartoe het Europeesche toezicht, in strijd met de bedoeling van het Regeeringsreglement, hen heeft verlaagd. De rechterlijke organisatie behoort zoo herzien te worden, dat met de noodige praktische rechtskennis toegeruste Inlanders een belangrijk deel der rechtspraak op zich kunnen nemen. Op technisch gebied en in de bureaux worde het daarheen geleid, dat alle daarvoor vatbare arbeid aan Inlandsche handen en hoofden worde toevertrouwd. Men breke voor goed met het hoogmoedige vooroordeel, dat Inlanders, onder overigens gelijke omstandigheden, noodwendig in moreelen en intellectueelen zin de minderen der Europeanen blijven. Zoo kan de Inlandsche bevolking als geheel beschouwd, ook spoedig die staatkundige mondigheid erlangen, die haar in staat stelt tot actieve deelneming aan de vaststelling van algemeene maatregelen van bestuur, en dan nadert de tijd om aan de thans bij gebrek aan iets beters te handhaven controle van het Nederlandsche Parlement voor goed een einde te maken.

De hier aangegeven ontwikkelingsgang, die volgens Van Deventer wel niet anders dan geleidelijk, maar toch met bekwamen spoed kon plaats vinden, was voor hem de volstrekt onmisbare voorwaarde voor de economische opheffing, die Indië behoeft. Een aantal hinderpalen, die zich op dien weg vertoonen, behooren al dadelijk te worden opgeruimd.

De rechtstoestand van den Inlander, tegenover wien „*de Europeanen in Nederlandsch Indië nog altijd een in menig opzicht bevoorrechte groep vormen*”, eischt dringend verbetering. Van Deventer verwachtte die verbetering met stellig vertrouwen van de onder de ministers Idenburg en Fock bewerkte herziening van het Regeeringsreglement (artikels 75 en 109), waarbij krachtig werd aangestuurd op unificatie van het recht voor verschillende klassen der bevolking van Indië. Anderen teekenden tegen de willekeurige negatie der diep in het leven wortelende verscheidenheid van het inheemsche recht, die in dit streven opgesloten lag, niet minder krachtig verzet aan. Bijkomstig kan men dit verschil van inzicht allerm minst noemen, en toch geldt ervan, wat Van Deventer van de voor Indië noodige hervormingen in het algemeen zeide, dat het verschil de uitvoering en niet het beginsel betreft, want beide partijen zoeken gelijkelijk naar den besten weg om aan de Inlanders vastheid van recht en betrouwbare rechtsbedeeling te verzekeren, daar de tegenwoordige rechtstoestand afdoenden economischen vooruitgang onmogelijk maakt.

Verder verlangde Van Deventer onmiddellijke verlichting van de drukkende belastingen, waaronder de Inlander gebukt gaat. Hij zocht die in de eerste plaats in afschaffing van de belasting in arbeid; anderen, wier streven geheel op hetzelfde doel gericht was, meenden veeleer, dat die „heerendiensten” niet de zwáárste offers eischten, dat de belastingen in geld den vooruitgang in veel sterkere mate tegenhielden. Verschil dus weer over de uitvoering, maar eenstemmigheid in de overtuiging, dat in het bestaande stelsel de draagkracht der Inlandsche bevolking schromelijk overschat is.

De Indische afdeeling der Brusselsche tentoonstelling van 1910 dankte haar succes voor een groot deel aan de toewijding van het echtpaar Van Deventer. In zijn terugblik op „*Insulinde te Brussel*” stond Van Deventer vooral stil bij de hooge beteekenis der Inlandsche kunstindustrie, die onder den nivelleerenden indruk van het moderne verkeersleven met decadentie bedreigd werd. Om dit verval te voorkomen moest, zoo meende hij, van Regeeringswege hulp verleend worden, want de bedrijven konden zich onmogelijk op hare oude hoogte handhaven of daarop teruggebracht worden dan door

meer kapitaal, betere organisatie, de hulpmiddelen der huidige techniek en vooral ook artistieke opleiding, die de oude kunst moest leeren waardeeren als iets oneindig hoogers dan de moderne kunstjes. Hij verwachtte ook hiervan economische gevolgen van zooveel gewicht, dat hij „*de verheffing van de inlandsche nijverheid een onderdeel van de groote opvoedkundige taak, die in Indië op de overheid rust*” noemde. Ook te dezen aanzien weken sommigen, die overigens geestverwanten van Van Deventer mochten heeten, „wat de uitvoering betreft” van hem af. Dezulken waren van oordeel, dat juist de meest door ons bewonderde takken van Inlandsche kunstnijverheid slechts kunnen bloeien in eene maatschappij, die op geheel andere economische grondslagen rust dan onze hedendaagsche. Gaarne wilden zij als kunstminnaars medewerken om die schoone scheppingen van den Oosterschen geest voor ondergang te bewaren, echter zonder daarvan groot materieel voordeel aan de Inlandsche maatschappij te durven beloven. Maar dit behoort tot de vele indifferente, althans voor dadelijke vaststelling onvatbare leerstukken der koloniale dogmatiek. Op de vervulling der opvoedingstaak kwam het aan, niet op de omschrijving der vakken.

Zoo is er in de meeste concrete voorstellen, die Van Deventer deed, een tijdelijk element, dat zich leent voor critische beschouwing, maar in alle zonder uitzondering één en hetzelfde onvergankelijke en boven ernstige discussie verhevene beginsel. Zijn even vóór het begin van den wereldoorlog geschreven artikel „*Het pijnlijke kwartier*” verliest niets van zijne beteekenis, al mochten deskundigen de daarin aanbevolen voorziening in de maritieme defensie van Nederlandsch Indië ondoelmatig of onvoldoende keuren; de kern van het betoog betreft de finantieele zijde van het vraagstuk, waarbij vooropstaat, dat de Inlander van de lasten, die van de verdediging der koloniën het onvermijdelijke gevolg zijn, niets mag voelen.

Van Deventer dacht er niet aan, als specialiteit in zake defensie te poseeren, zoover leger en vloot daarbij betrokken waren. Met leedwezen zag hij de noodzakelijkheid in van maatregelen om geweld met geweld te keeren, en hij maakte zich daarbij het meest ongerust over de mogelijke bezorging der rekening aan het oude, verkeerde adres. Zelf had hij zijn eigen defensiestelsel, dat geheel berustte op de versterking der banden van saamhoorigheid tusschen Nederlanders en onderdanen van Nederland in het Verre Oosten. Het was zijne onwrikbare overtuiging, dat Nederland het nu nog in de hand heeft, zijn overzeesch gebied in geestelijken zin zóó bij zich in te lijven, dat pogingen van vreemden om zich daar in onze plaats te stellen, op de wederzijdsche sympathie zouden af-

stuitten. Deze overtuiging propageerde hij onder zijne landgenooten om hen op te wekken tot krachtiger aanvatten van de nationale taak en hij zette haar uiteen in internationale samenkomsten om daar bij vertegenwoordigers van andere koloniale mogendheden den twijfel te bestrijden, of het kleine Nederland wel opgewassen was tegen de groote moeilijkheden, die het besturen van een zoo uitgestrekt eilandenrijk in onzen tijd medebrengt. In de vergaderingen van het *Institut Colonial International*, die hij niet gaarne verzuimde, nam hij een leeuwenandeel der werkzaamheden op zich en door al hetgeen hij daar sprak of aan geschreven rapporten inleverde, zoowel als door zijn innemend persoonlijk optreden was hij in dat milieu tevens een soort van vrijwilliger bij de diplomatie van zijn land, die eene bedenkelijke leemte der officieele diplomatie aanvulde.

Zijne vaderlandsliefde was niet van de weeke soort, die behagen schept in onverdiende hulde, die hoffelijke vreemdelingen zonder kennis van zaken wel eens voor ons koloniaal beleid over hebben. Van hem moest men geene pogingen verwachten om onze fouten van het verleden te bementelen of om de valsche voorstelling te wekken, dat die thans reeds waren goedgeemaakt. Maar bij gelegenheden van den zooveen aangeduiden aard of zooals de Brusselsche tentoonstelling spande hij wel alle kracht in om aan buitenlanders het beste te laten zien van hetgeen wij in het Verre Oosten inderdaad gedaan en bereikt hebben, en om de overtuiging te vestigen, dat wij thans met vollen ernst den ethischen koers hadden gekozen. Maar wanneer, zooals dikwijls door buitenlandsche schrijvers in hooghartige onkunde geschiedt, ons land belasterd en onze koloniale politiek op gegevens, die nauwelijks voor den zwartsten tijd der Edele Compagnie gelden konden, veroordeeld werd, dan liet Van Deventer niet na, op zijne wijze te protesteeren. Op zijne wijze, dat is meestal zacht, zelden scherp, en nooit lomp. Toen hem in den loop van dit jaar een in 1914 verschenen werk van een hoogleeraar aan de Harvard Universiteit in Amerika over „*The War in Europe*” in handen kwam, dat overigens veel goeds bevatte, maar in het voorbijgaan over ons Indische bestuur ergerlijken onzin te lezen gaf¹⁾, toen haastte hij zich, bevriende Amerikanen van gezag

1) De passage over ons land luidt als volgt: „In its little area of 12.600 square miles live 6.000.000 people, who have been among the happiest folk on earth. The country is fertile, the Dutch are good sailors; but the secret of their wealth is the possession of 736.000 square miles of East Indian island — Java, Sumatra, part of Borneo — which are in a state of vassalage not very far from slavery”.

hierop te wijzen en mij te verzoeken, den schrijver zelf, indien ik hem kende, over zijne lichtzinnigheid te onderhouden en anders iemand uit diens omgeving op de bedenkelijke passage opmerkzaam te maken.

Dit zeventienjarige openbare leven geeft ons een wonderschoon geheel te aanschouwen van volkomen harmonie, de harmonie der onvoorwaardelijke toewijding aan het meest verheven doel, dat een waar Nederlander, die de teekenen der tijden verstaat, zich in onze dagen kiezen kan: de opvoeding der veertig millioen Nederlandsche onderdanen in Zuidoost-Azië tot die geestelijke zelfstandigheid, die noodig is om hen in het wereldverkeer de plaats te doen innemen, waartoe hun aanleg en hunne omstandigheden hen in staat stellen, de geleidelijke vervanging van den door macht gevlochten band, die de kolonie kluisterde aan het moederland, door de minder knellende, maar hechtere banden van gemeenschappelijke beschaving, van eenheid der materiele en moreele belangen.

Of ontbreekt er aan dat zoo onverwacht afgesloten leven iets, zoodat wij het geheel, hoe harmonisch ook, als onvoltooid moeten beschouwen? Voltooid heet het werk van éénen man aan eene nationale reuzentaak natuurlijk altijd slechts in zeer betrekkelijken zin, maar er is toch op de lijn, waarlangs zulk een man zich beweegt, gemeenlijk een punt, of er zijn er meer, waarvan wij ons voorstellen, dat hij die moet bereiken om zijn volle kracht te geven. Van Deventer, in geen enkel opzicht de man om in de politiek bevrediging van persoonlijke eerezucht te zoeken, was nu eenmaal door zijne edele passie voor Nederlands taak in Indië in de politieke baan gedreven, omdat hij begreep, dat hem alleen dáár eene kans geboden werd om iets van belang te bereiken. Lagen dan de punten, waarvan wij zooeven spraken, voor hem niet op het Plein of te Buitenzorg?

Zoo veel staat wel vast, dat Van Deventer, die geene dezer hooge, maar voor een ernstig man moeitevolle posities voor zijn persoonlijk aanzien noodig had, beide met eere zou hebben kunnen innemen. Zeventien jaren van Indische ervaring, gevolgd door evenzoo vele jaren van onverpoosde studie over en practischen arbeid op elk gebied voor Indië, er zijn weinig landvoogden geweest, die bij het bestijgen van den Buitenzorgschen troon iets dergelijks achter den rug hadden. De keur van voor dat verheven ambt geschikte mannen is zoo beperkt, om een zacht woord te bezigen, dat ieder zich een aantal gevallen herinnert, waarin de benoeming algemeene verrassing teweegbracht, ook omdat de inzichten van den nieuwen Grooten

Heer betreffende Indische zaken door O of door X werden voorgesteld. De natuurlijke loop van zaken is in zulke gevallen, dat op den duur de waarde van X wordt bepaald door de Algemeene Secretaria, en deze kan eene Excellentie wel bewaren voor ernstige feilen, maar niet Haar leiden naar en op den rechten weg. In zulke perioden blijft de fabriek zoo zachtkens aan den gang, kleine reparaties worden uitgevoerd, aan bestelling van nieuwe machines wordt zelfs niet gedacht. Nu de geheele machinerie dringend vernieuwing noodig heeft, zou men een zoo kundig en voortvarend directeur als Van Deventer gaarne aan het werk hebben gezien. Misschien miste zijne zachte, irenische natuur deforschheid, die men in sommige omstandigheden van een bekleeder van het hoogste gezag verwacht; maar waar is dan de man, die aan zulke forschheid de diepe kennis van de eischen des tijds en de onverdeelde toewijding paart, die wij in Van Deventer bewonderden?

Het is niet onmogelijk, dat 't ministerschap Van Deventer nog meer ruimte zou hebben geboden voor de volle ontplooiing zijner eigenaardige talenten dan de landvoogdij. Hij zou achter de groene tafel niet hebben plaats genomen, zoodra de gelegenheid daartoe hem was aangeboden, zonder zich vooraf verzekerd te hebben, dat hem eene kans van degelijken arbeid gegeven werd, en zich niet met behulp van goocheltoeren aan zijn zetel hebben vastgeklemd, zooals degenen wel doen, voor wie zulk een ambt om zichzelf begerlijk is. Wél zou hij zich beijverd hebben om den invloed van onze onzalige partijtwisten op het koloniaal beleid tot de geringste afmetingen te beperken en de volksvertegenwoordigers van elke kleur te overtuigen van de noodzakelijkheid om kleinheid van geest te onderdrukken zoolang zij met hem werkten aan de groote dingen, die Indië noodig heeft.

Toch zou onze gelukwensch, indien Van Deventer tot een dezer hooge staatsambten geroepen ware, niet zonder zekere *reservatio mentalis* zijn uitgesproken. Daarbij denk ik nu niet zoozeer aan de uitspraak, die men aan een der geniaalste menschenkenners van de 19^e eeuw toeschrijft, dat een staatsman, om succes te hebben, niet eerlijk mag zijn, maar meer aan de bittere teleurstellingen, die Van Deventer ondervonden zou hebben en waarop deze eerlijke idealist lang niet geheel voorbereid zou zijn geweest. Tot dusver had hij de practische gevolgen zijner ethische beginselen voor het koloniaal beleid steeds dieper doordacht en breeder uitgewerkt, en in woord en schrift betoogd, *dat* zij moesten en *hoe* zij konden toegepast worden. Niet het minst predikte hij door zijn voorbeeld, het beste wat hij had gevende aan zijne levenstaak. Dit alles kon

hij doen, alleen of gesteund door eenige menschen van gelijke aspiratie, en de onverschilligheid of de miskenning van „*idle club loungers*”, materialisten, „Streber” en andere schadelijke diersoorten kon hem daarbij weinig deren. Op een der hoogtepunten van de politieke baan zou hij echter tot meer intieme aanraking met al zulke wezens gedwongen zijn geweest.

Als minister zou hij tot de ervaring zijn gekomen, dat de meerderheid zijner eigen bureau-ambtenaren de grootste belemmering vormden tegen een vlote uitwerking zijner plannen, daar het routine-werk hun ethischen zin atrophisch maakt. Hij zou aan den lijve ondervonden hebben, dat politieke partijen, die gaarne een onbekwamen minister van koloniën dulden, wanneer hij haar ter wille is op het punt, waarop zij juist bezig zijn zich blind te staren, zonder gemoedsbezwaar een bekwaam en eerlijk raadsman der Kroon afmaken, zoodra een harer stokpaardjes een oogenblik voor zijn stoomros uit den weg zou moeten gaan. Het zou hem duidelijk zijn geworden, dat zijn arbeid voortdurend blootgesteld was aan versterking door oorzaken van „algemeene politiek”, die geen den minsten samenhang met de nooden van Indië hadden. Zoodra eene combinatie kans zag om de macht te ontnemen aan het kabinet, waartoe hij behoorde, dan kon hij zijne gereedschappen wellicht voor altijd opbergen. Ofschoon het Van Deventer aan parlementaire ervaring niet ontbrak, zou toch de ruwheid der strijdmiddelen zijne verwachting verre overtroffen en hem in het diepst zijner ziel beleedigd hebben. Daartegen zijn bestand de dikke huid van den beroepspoliticus of ook de vlugge sprongen van een enkelen nieuweling, die langs het politieke touw zichzelf naar boven werkt en daarbij nooit zijn levensdoel kan missen, omdat dit in hemzelf besloten is.

Ook als landvoogd zou een man als Van Deventer eene ellende beleefd hebben als waarvan hij in zijn vroegere leven zelfs niet had gedroomd. Vóórdat het hervormingswerk in Indië kon worden ondernomen, zou daar nog heel wat bot conservatisme en enghartig egoïsme onschadelijk gemaakt moeten worden. Vóórdat een betrouwbare staf van medewerkers door den hervormer op den Buitenzorgschen troon gevormd ware, zou er misschien van zijne traditioneele vijf jaren niet veel overgebleven zijn. Openlijke tegenwerking van „particulieren”, die hunne materiele belangen bedreigd achten, van eene dagbladpers, die hare investieven uit alle achterbuurten samenleest; geheime tegenwerking van vele ambtenaren, die in afwachting van toekomstige wisselingen zich veroorloven, voorschriften *cum grano salis* te verstaan. Eindelijk nog de volslagen onzeker-

heid, of en voor hoelang de steun van het ministerie aan den hervormingsarbeid ten goede zou komen.

Al deze booze machten en omstandigheden zijn niet onoverwinnelijk, en niemand kan met zekerheid zeggen, of niet juist een eerlijk idealist de eenige zou zijn, die deze bezwaren te boven wist te komen. Maar voor Van Deventers moreele constitutie zou zulk een strijd toch hoogst waarschijnlijk slopend zijn geworden. Neen, onvoltooid kan men Van Deventers werk voor Indië niet noemen, al ontbreekt een schitterend slottooneel; hij heeft onbekrompen gegeven aan Indië van al het beste, waarover hij zelf de beschikking had, terwijl hij voor de bevredigende afwerking van dat slot zou hebben moeten rekenen op de hulp van vele anderen, die hem teleurgesteld zouden hebben. Wij bewonderen Van Deventers werk niet *omdat*, maar *ondanks* dat hij om zijn ethisch doel te bereiken het als zijn onafwijsbaren plicht moest beschouwen, zich in den politieken strijd te begeven.

Wanneer men het woord *politiek* in zijne meest gebruikelijke beteekenis neemt, dan ligt er eigenlijk in de uitdrukking *ethische politiek*, die nu eenmaal met den naam van Van Deventer onafscheidelijk verbonden is, eene *contradictio in adjecto*. Koloniale ethiek zou misschien juistere richting, waarin hij werkte, aanduiden. Hij heeft de groote voldoening mogen smaken, dat die koloniale ethiek het pleit gewonnen heeft van hetgeen vroeger koloniale politiek heette. Grooter en grooter zag hij de kringen worden, waarin men onze Oost wil kennen en zich rekenschap geven van de plichten, die Nederland jegens Nederlandsch-Indië te vervullen heeft en die het te lang verzaakte. Toen het echtpaar Van Deventer in 1912 eene reis naar en door Indië ondernam, ook en vooral om het contact met de bevolking te vernieuwen en te versterken, was het vijftien jaren geleden, dat zij naar het vaderland teruggekeerd waren. Van Deventer werd diep getroffen, eensdeels door de ontwaking van een groot deel der bevolking, vooral van Java, tot zelfstandig denken en streven, door de reusachtig toegenomen begeerte naar onderwijs, door het verhelderde bewustzijn der nu reeds talrijke klasse van Inlandsche intellectueelen van hetgeen aan hunne maatschappij ontbreekt en van hetgeen, ook door de overheid, kan worden gedaan om hare ontwikkeling mogelijk te maken; anderdeels door de sympathieke dankbaarheid, waarmede dezen hem als den belangeloozen pleitbezorger hunner wenschen en nooden begroetten. Die aanrakingen sterkten hem niet weinig in de overtuiging, dat hij een goeden strijd streed en dat hem de overwinning verzekerd was, ditmaal eene overwinning, die niet stond tegenover den vrede,

maar die vrede en verzoening brengen moest: laurier- en olijftak in ééne hand.

Hij toog onmiddellijk na zijn terugkeer ijveriger dan ooit aan den arbeid om oude plannen aan te vullen en te herzien en nieuwe uit te werken. Met Indië bleef hij bezig, van den ochtend tot den avond, totdat de verraderlijke ziekte hem overviel, die hem in enkele dagen deed bezwijken. Geen volle twee weken vóór zijn sterven ontmoette ik hem in de vergadering van curatoren der Nederlandsch-Indische Bestuursacademie, aan welker oprichting en bestuur hij zulk een belangrijk aandeel nam. Juist had hij toen een telegrafisch bericht ontvangen van de aankomst te Amsterdam der mailboot, die een nieuwen kweekeling der Tjandi-stichting zou brengen, bestemd om aan de Technische Hoogeschool te studeeren, en hij rustte niet voordat hij voor eene vriendelijke verwelcoming van dezen jongen Inlander de noodige maatregelen genomen had. In de weinige dagen, die nog overbleven, vervulde hij jegens een anderen Inlandschen pupil, die te Wageningen studeerde, de treurige taak, hem naar zijne laatste rustplaats te geleiden en eenige eenvoudige, gevoelvolle woorden te spreken bij zijn graf. Wie had toen kunnen vermoeden, dat enkele dagen daarna aan Van Deventer zelf de laatste eer bewezen zou worden en dat het daar een Inlandsch student zou zijn, die de meeste aanwezigen het diepst van allen ontroerde met zijn korten, hartelijken afscheidsgroet?

Van Deventer had nog ontzaglijk veel meer voor Indië en zijne bevolking kunnen doen, indien hem een langer leven geschonken ware, maar toch mogen wij zeggen, dat hij zijne hoofdtaak heeft afgewerkt. Want hij was bovenal Nederlands vleeschgeworden bewustzijn van de eereschulden die het aan Insulinde te voldoen heeft, en als zoodanig heeft hij aan zijn volk gezegd, wat hij te zeggen had.

Het door hem aan Indië nagelaten legaat dekt niet slechts duizendvoudig zijn persoonlijk aandeel aan die schulden, maar het zal bovendien, getrouw beheerd, den opbloei van land en volk krachtig helpen verzekeren.

CLXVII

J. H. C. KERN

6 April 1833—4 Juli 1917

Verschenen in Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van
Nederlandsch-Indië, volgreeks, deel 73 ('s-Gravenhage, 1917), blz.
II—VII. Het portret van Kern is hier weggelaten.

Zonder een woord van eerbiedig-dankbare herinnering aan den edelen man, dien wij 7 Juli ten grave geleidden, mag de eerste aflevering onzer „Bijdragen”, die na zijn heengaan verschijnt, de wereld niet in. Een woord van herinnering alleen; want tot het geven eener levensschets van Kern met een waardeerend overzicht van geheel zijn wetenschappelijken arbeid is niemand onzer bevoegd. Daartoe zou de samenwerking noodig zijn van een kenner van het oude Indië, zijne talen, wetenschappen, wijsgeerige en godsdienstige stelsels, van een geleerde, die het Nederlandsch en zijne dialecten en verwanten tot middelpunt zijner studiën gekozen had, van een taalvergelijker op Indogermaansch en een op Maleisch-Polynesisch gebied, van iemand, die vertrouwd was met de geschiedenis en de litteratuur van het oude Java. De hoofdbewerker zou bovendien onder meer de aandacht te vestigen hebben op Kern's streven om zich, ook buiten het gebied van zijn eigen voortbrengende werkzaamheid, eene zelfstandige voorstelling te vormen van het karakter van zoovele taalfamilies als waarmee hij maar gelegenheid vond, kennis te maken. Het is te hopen, dat de aan Kern verschuldigde piëteit een zijner jongeren nopen zal tot het ontwerpen van zulk eene schets, al zal de auteur daarbij dikwijls met opoffering zijner persoonlijkheid slechts als redacteur mogen optreden. Maar daarvoor zal tijd noodig zijn, en dan is het niet van deze plaats.

De algemeene incompetentie, waarvan ik sprak, is zeker voor een deel toe te schrijven aan Kern's zeldzamen aanleg, aan den onverdroten arbeid van zijn, tot in zijn zeldzaam hoogen ouderdom volkomen klaar en veerkrachtig gebleven verstand. Voor een ander deel is zij echter het gevolg van de juist gedurende Kern's lange leven duizelingwekkend toegenomen specialiseering der wetenschappen. Ons klinkt het als eene fabel, dat, toen de toongevende Leidsche philologen, gesteund door curatoren, in de jaren vóór 1865 hun uiterste best deden om de regeering te bewegen, Kern uit Benares naar het vaderland terug te halen en hem als eersten vertegenwoordiger der studie van Indië aan hunne universiteit te verbinden, eene hoogste autoriteit, een staatsman, wiens medewerking hiervoor onmisbaar was, een kreet van verbazing slaakte over zulk een onmatigen wensch en zich maar niet kon voorstellen, dat, waar reeds „het Hebreeuwsch, het Arabisch, het Chaldeeuwisch en het Syrisch”

bied bewegen, in staat stellen en prikkelen om hunne krachten aan den zwaren arbeid der interpretatie te beproeven. Hetgeen hij al dadelijk tot gedeeltelijke verklaring had kunnen bijdragen, vond hij niet van voldoende beteekenis om het erbij te publiceeren, en voor de aanvulling ontbrak hem voorloopig de tijd. Zij, die zonder zelf bekwaam te zijn tot verklaring van het dichtwerk, levendig belangstelden in de oudere geschiedenis van Java, zagen zich dus door Brandes' uitgave geplaatst voor eene gesloten schatkamer vol gegevens, waarop geen hunner sleutels paste. Kern begon reeds in 1905 zijn best te doen om hunne weetgierigheid te bevredigen door eene vertolking van uitgelezen stukken, vooral zulke, die evident historisch belang hadden. Hetgeen hij gaf, deed watertanden naar meer. Jongeren, vooral Rouffaer, drongen hem om toch van het geheele Nāgarakṛtāgama te maken, wat hij kon, en zich niet door de vele overblijvende vraagtekens te laten weerhouden van het teboekstellen zijner wetenschap. Aan zulk wetenschappelijk enthousiasme bleef Kern geen weerstand bieden; en, toen hij eenmaal besloten had, het geheele gedicht te behandelen, toen was het, alsof hijzelf vervuld was van de begeerte om die taak vóór zijn levens-einde af te werken. Levendig herinner ik mij de aandoenlijke wijze, waarop hij, toen een der laatste artikelen van deze reeks voor de pers gereed gekomen was, bij mij aandrong op medewerking tot bespoediging van den druk. „Er blijft dan nog maar een klein stuk over, en Rouffaer is bang, dat ik ten grave zal dalen, vóórdat ik mijne wijsheid over het Nāgarakṛtāgama ten volle heb gelucht”. In 1914 maakten de „Bijdragen” van ons Instituut reeds wereldkundig, wat Kern tot vertolking der laatste zangen ten beste kon geven.

Zoo kwam er eind aan de gewettigde vrees, dat deze beminnelijke geleerde, die gedurende zijn geheele lange leven een toonbeeld van mondelinge en schriftelijke mededeelzaamheid geweest was, geheimen mēe in het graf zou nemen, die voor de wetenschap van den Indischen Archipel van hoog belang waren. Dezelfde geleerde, die bijna een halve eeuw vroeger, toen hij aan het slot zijner inaugureele rede even over de beteekenis der Indologie voor den Indischen Archipel sprak, zich verontschuldigde omdat hij zich daarmēe op een hem vreemd gebied waagde. Van de beteekenis der beschaving van de Voor-Indiërs voor Indonesië had hij intusschen ook toen reeds een diepen indruk, en op de vraag, of er voor de latere, uit het verre Westen gekomen overheerschers van den Archipel reden bestond om met minachting neer te zien op hetgeen daar door die Indiërs was verricht, antwoordde hij: „Zeker niet; want zij hebben meegedeeld zooveel als zij zelve bezaten, en wel ons, indien de

nawereld hetzelfde getuigenis omtrent ons zal kunnen afleggen, dat ook wij gegeven hebben naar de mate van onze beschaving, uit de volheid der vele zegeningen, die wij zelve deelachtig zijn."

Meer dan Kern zich destijds bewust kon voorgenomen hebben, heeft hij ertoe bijgedragen om zijn volk dien plicht te doen volbrengen. Ook op dit gebied heeft hij met de daad getoond, wat hij in die rede in het bijzonder met het oog op de studie van Voor-Indië zeide: „Wie met mannelijke kracht wil arbeiden, is ook zeker van een rijken oogst". En ook daarbij heeft hij ze in ruime mate gesmaakt, die „reine, edele vreugd", die hij toen als loon der inspanning aan zijne leerlingen beloofde, zijne leerlingen, die hij verklaarde zóó te willen vormen, dat zij den leermeester zouden overtreffen. In dit laatste alleen is hij beneden zijn eigen verwachting gebleven. Alle beoefenaars der taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië gevoelen zich in een of ander opzicht Kern's leerlingen; geen hunner verbeeldt zich, zijn meerdere te zijn geworden.

De band tusschen Kern en het Instituut werd gedurende zijn meer dan vijftigjarig lidmaatschap enger toegehaald in dezelfde verhouding, waarin zich Kern's schroomvallige belangstelling in Indonesië van 1865 tot zijne latere geestelijke doorgronding van dat gebied ontwikkelde; in de laatste decennien deed het Instituut niet gaarne een gewichtigen stap zonder dat Kern er zijne goedkeuring aan gehecht had. De verhouding was er tevens eene van persoonlijke intimiteit.

Een groot man, die gezond naar lichaam en geest meer dan tachtig jaren oud wordt, beleeft vele persoonlijke gedenkdagen. Kern's gedenkdagen behoorden om zoo te zeggen tot de familiefeesten van het Instituut, welker viering men met de uiterste zorg in overeenstemming trachtte te brengen met den smaak van den jubilaris. Bij zijn zilveren ambtsfeest huldigde het Instituut hem door aanbieding van het eerlidmaatschap; een bescheiden titel, vooral wanneer men dien stelt naast al de vroeger en later aan Kern ten deel gevallen eerlidmaatschappen, ridderorden en andere onderscheidingen. Kern stelde deze onderscheiding, die hij eerst eenige jaren alleen met Veth deelde en waarin hij na Veth's dood geruimen tijd alleenstond, op hoogen prijs. Hij zocht zulke hulde allerminst, maar was te eenvoudig en te gezellig van aard om ze te ontvlieden, wanneer zij maar zonder veel gerucht, en vooral van ganscher harte, werd toegebracht. Na den 70sten verjaardag, die door een wijden kring van vrienden en leerlingen tot een heugelijk feest gemaakt was,

werd hem in de eerstvolgende bestuursvergadering—Kern was toen zoowel als bij zijn zilveren ambtsfeest voorzitter—een hartelijke heildronk gewijd. Toen Kern 80 jaar zou worden (6 April 1913) was het al ruim twee jaar geleden, dat hij voor goed van zijn bestuurszetel afscheid genomen had. Het bestuur besloot toen, indien Kern daaraan zijne goedkeuring hechtte en zelf tot de uitvoering wilde medewerken, tot de heruitgave van zijne verspreide geschriften. Kern was blijkbaar met dit denkbeeld zeer ingenomen; ondubbeltzinnig sprak hij dit uit, toen hem op den feestdag het eerste deel door het bestuur werd aangeboden, en in de volgende jaren boezemde hem de voortgang van den druk onverholen, groote belangstelling in. Elk der zes deelen, waarvan hij de uitgave heeft mogen beleven, droeg hij op aan de nagedachtenis van een beroemd en hem bevriend vakgenoot; het zesde, dat kort vóór zijn dood gereed kwam, aan zijn leerling Brandes, die 12 jaren geleden heenging en wiens *in-memoriam* in deze „Bijdragen” door Kern geschreven werd. Het was alsof de medewerking aan deze verzameling hem zijn heele, rijke leven nog eens doorleven liet, en dit kon hem, trots allen weemoed der herinnering, niet anders dan een genot zijn. Dubbel jammer is het daarom, dat door een samenloop van omstandigheden in de vier jaren, waarmê Kern de tachtig overschreed, nog bij lange na niet de helft der „Verspreide Geschriften” door de pers gegaan was. Toch heeft het Instituut de voldoening gehad, met dit project en het begin van uitvoering niet alleen luister bij te zetten aan het geboortefeest, maar ook de levensvreugde van den jubilaris in de volgende jaren werkelijk te verhoogen. Verder werd op initiatief van het Instituut-bestuur Kern's borstbeeld in marmer gehouwen; dit kwam tegen den 80sten verjaardag gereed en werd bestemd om in het gebouw van het Instituut de herinnering aan Kern's uiterlijke verschijning levendig te houden.

Kern's oudste zoon zeide op zijn graf: „Zeker was hij een groot man, maar voor ons was hij vader, en wat wij in hem verliezen, laat zich in woorden niet beschrijven”. Ook in het Instituut mogen wij zeggen, dat wij in Kern nog iets anders en iets meer verliezen dan een groot geleerde, die de wetenschap van Indonesië heeft helpen ontginnen en op wiens werken in ons *midden wij trotsch zijn. Met dieper ontroering herdenken wij hier den vriend, die zijn reinste en edelste vreugd vond in het helpen en steunen van anderen, niet het minst van zwakken. Er waren er wel eens, die twijfelden, of Kern die hulpvaardigheid niet te ver uitstrekke, of hij niet soms aan onwaardigen zijne al te gulle aanmoediging schonk. Hoe dit zij,

hij kon niet anders, want strenger optreden zou hem iets ontnomen hebben van hetgeen hij tot de meest begeerlijke goederen der menschheid rekende. Bij iedere gelegenheid, waarbij hem eer en hulde ten deel vielen, moest hij het even uitspreken, dat hij, hoewel voor deze vormen van erkenning zijner verdiensten niet ongevoelig, toch véél hogere waarde hechtte aan de hartelijke genegenheid van een zoo groot mogelijk aantal zijner medemenschen. Die heeft hij in ruime mate mogen ondervinden, ook omdat hij ze zoo onvoorwaardelijk aan zijne medemenschen gaf.

CLXVIII

**LEVENSBERICHT
VAN C. A. VAN OPHUIJSEN**

1917

Verschenen in Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, 1916—1917 (Leiden, 1917), blz. 87 vgg. De Lijst van geschriften van Prof. Ch. A. van Ophuijsen, die aan het levensbericht was toegevoegd, is hier weggelaten.

In den vroegen morgen van 15 Februari 1917 sloot hij voor goed de oogen, na veelvuldig en langdurig lijden, en toch plotseling en onverwacht. Het deelnemen aan de werkzaamheden der examen-commissie voor den Indischen administratieven dienst, tot dichtbij Kerstmis 1916, was hem bijzonder zwaar gevallen, en onmiddellijk daarna werd hij bedlegerig. Juist in de tweede week van Februari scheen de hoop gegrond, dat hij eerstdaags met voorzichtigheid zijne lessen zou kunnen hervatten, maar het was anders beschikt, en op den 19^{den} brachten wij hem naar zijne laatste rustplaats. *Wij* hadden het anders gewenscht; voor *hemzelf* was het leed te drukkend om hem niet soms naar deze rust te doen verlangen.

Het leven gaf hem veel goeds te genieten, maar het stelde hem toch in menig opzicht teleur. Zijne wetenschappelijke en artistieke gaven werden voortdurend in haar streven naar volle ontplooiing belemmerd door omstandigheden, onafhankelijk van zijn wil. Slechts zij, die hem van nabij kenden, leerden den omvang en de waarde zijner wetenschappelijke onderzoekingen eenigermate schatten. Het-geen Van Ophuijsen door de pers ter openbare markt bracht, gaf van zijn geestelijk kunnen en van zijn lust in den arbeid een zeer onvolledig beeld.

Op Oudejaarsdag van 1854 werd hij te Solok op Soematra's Westkust geboren. Zijn vader, J. A. W. Van Ophuijsen, was daar Assistent-Resident. Een paar artikelen in het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap en eene verzameling manuscripten, die hij in 1864 aan het Departement van Koloniën heeft aangeboden, zouden reeds voldoende zijn om te bewijzen dat deze bestuursambtenaar eene ernstige opvatting had van zijne taak, vooral, dat hij doordrongen was van het besef der onmisbaarheid van taal- en volkenkundige studie voor hen, die in den Indischen Archipel het Nederlandsch gezag vertegenwoordigen. De meeste, en niet de slechtste, Indische bestuurders van het midden der 19de eeuw beschouwden een verlicht despotisme als de voor Indonesië aangewezen staatsinrichting en zagen zich in de uitoefening van het hun toevertrouwde gezag liefst zoo weinig mogelijk gehinderd door eigen inzicht van ondergeschikten of door instructies van hooger hand. Dit ideaal was op de Buiten-

bezittingen het gemakkelijkst te benaderen, daar de verkeersmiddelen met het gezagscentrum toen nog allergebrekigst waren. Van Ophuijsen's vader heeft bijna zijne geheele loopbaan op Soematra afgelegd; hij werd vooral bekend als Resident van het uitgestrekte gewest Palembang, welke waardigheid hij gedurende twee, door enkele jaren tusschenruimte van elkaar gescheiden perioden bekleedde. De autocratische begrippen, waardoor hij zich als staatsambtenaar liet leiden, beheerschten hem ook in zijne functie als familiehoofd. Ook als paedagoog velde hij zijne besluiten en eischte van de zijnen onderwerping, zonder rekening te houden met bezwaren. Hieruit verklaart het zich, dat er in de lijn van Charles' opleiding onregelmatige bochten ontstonden, en dat het hem eene aan zijnen aanleg volstrekt onevenredige moeite heeft gekost, zijne maatschappelijke bestemming te bereiken.

Na te Palembang huisonderwijs te hebben genoten, kwam hij als knaap van acht jaren op de kostschool van den Heer Van der Kamp te Hees bij Nijmegen, en reeds op elfjarigen leeftijd werd hij te Nijmegen op de Hoogere Burgerschool toegelaten. Bij den bekenden leeraar in de natuurkunde P. Van der Burg, vond hij daar een zeer gewaardeerd tehuis. Van de vierde klasse der Hoogere Burgerschool ging hij over naar het Nijmeegsche gymnasium, voor welks rector, Mr. J. B. Kan, hij steeds vereering is blijven koesteren. Hij hoopte in staat gesteld te zullen worden om in de rechten of in de letteren te gaan studeeren. Dit werd hem niet vergund, en, trots tegenzin, moest hij zich onderwerpen aan het examen voor student in de geneeskunde om tot officier van gezondheid bij het Nederlandsch-Indische leger te worden opgeleid. Ruim drie jaren duurde deze studie voor „médecin malgré lui" (September 1872 tot, December 1875); toen moest hij naar Indië terugkeeren om daar geheel aan eigen krachten overgelaten, te trachten van de laagste sport der ambtelijke ladder in eene of andere richting naar boven te komen.

Na aflegging van het zoogenaamde „klein-ambtenaars-examen" zag hij zich in November 1876 als klerk op het bureau van den Gouverneur van Soematra's Westkust geplaatst; eene maand later volgde zijne aanstelling tot klerk van den Controleur te Penjaboengan, waar hij tevens de werkzaamheden te vervullen had van postkommies, deurwaarder, ambtenaar van den burgerlijken stand.

Deze onvoorziene lotswending bood nu aan Van Ophuijsen eene ongezochte gelegenheid om aan zijne neiging tot litterarische studie den tengel te vieren, zij het ook op geheel andere wijze dan waarvan hij in zijne gymnasiumjaren had gedroomd. Met ijver legde hij zich

toe op de studie van het Maleisch en van het Bataksch, inzonderheid van het Mandailingsche dialect, op de folklore en litteratuur van Midden-Soematra in het algemeen, en maakte hij zich zelfs bekend met de beginselen van het Arabisch en het Sanskrit.

Het was de ook als verdienstelijk schrijver bekende Indische predikant Buijs, die op eene dienstreis, waarbij hij zich eenige dagen te Penjaboengan moest ophouden, Van Ophuijsens aandacht vestigde op de goede kansen, die eene loopbaan bij het toen juist in opkomst verkeerende Inlandsch onderwijs iemand van zijnen aanleg en zijne bekwaamheden bood. Voor de opleiding der Inlandsche onderwijzers had men goed ontwikkelde Europeesche leerkrachten noodig, die met eene of meer Inlandsche talen en met de Indonesische volkenkunde vertrouwd waren. Dezulken waren dun gezaaid, en hierin lag een prikkel voor mannen, die sommige der vereischte capaciteiten bezaten, om zich de andere eigen te maken.

Van Ophuijsen verwierf in Mei 1879 te Padang het hulponderwijzersdiploma en legde eene maand later het voor eene plaatsing bij het Inlandsch onderwijs vereischte examen in het Maleisch af. Reeds in December van dat jaar werd hij belast met de waarneming der betrekking van onderwijzer aan de kweekschool voor Inlandsche onderwijzers te Probolinggo. De vaste aanstelling als zoodanig kon eerst volgen in October 1881, nadat hij in Mei tevoren ook in het Javaansch examen had afgelegd. Zoowel aan deze kweekschool als aan de school voor zonen van Inlandsche hoofden doceerde hij de Maleische taal, en de onverkwikkelijke pennestrijd, die destijds tusschen twee bekende beoefenaars dezer taal gevoerd werd, gaf hem aanleiding tot het schrijven van eenige ironisch-critische „vragen en opmerkingen”, die in „*De Indische Gids*” van 1882 verschenen. Dit was niet de eenige wijze, waarop Van Ophuijsen reeds te Probolinggo met de wetenschappelijke wereld in aanraking kwam: in Mei 1880 werd hij benoemd tot lid van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. In een geval als dit beteekende deze benoeming, dat men in den jongen onderwijzer een veelbelovend onderzoeker had ontdekt, wiens lust in het navorschen men wilde aanmoedigen; te duidelijker, daar deze benoeming in November 1881 geconverteerd werd in eene tot buitengewoon (d. i. van contributiebetaling vrijgesteld) lid. Ondubbelzinnig bleek die waardeering uit een te gelijker tijd door de Directie tot hem gericht verzoek om in een artikel voor het door haar uitgeven tijdschrift mede te deelen, wat hem gedurende zijne werkzaamheid te Penjaboengan omtrent de Loeboe's, de „boschmensen” van het Mandailingsch gebied, bekend geworden was. Eerst twee jaren later vond hij den tijd

om aan dit verzoek te voldoen¹⁾, hetgeen niemand verbazen zal, die verneemt, voor welke examens hij zich in dien tusschentijd al niet voorbereide. Maar toen die drukte achter den rug was, toonde hij ook door artikelen over Bataksche raadsels en eenige jaren later over Bataksche spreekwoorden en spreekwijzen, met taal- en volkenkundige toelichting, dat hij die aanmoediging op prijs stelde.

Deze artikelen verschenen in den loop der jaren 1883—92, maar vóór en in dit tijdvak hadden voor Van Ophuijsens leven gewichtige veranderingen plaats gegrepen, die wij thans vermelden. Slechts eene maand na zijne vaste aanstelling aan de kweekschool te Probolinggo werd hij aangesteld tot onderwijzer aan de twee jaren tevoren opgerichte kweekschool voor Inlandsche onderwijzers te Padang Sidimpoean. Deze verplaatsing voerde hem terug in het gebied zijner driejarige werkzaamheid als klerk, het terrein ook zijner eerste studiën van taal en volk van Soematra. Zijne achtjarige werkzaamheid aan deze school, waarvan bijna vijf (1 Augustus 1885—26 Januari 1890) als fungeerend directeur, bracht vanzelf mede, dat hij ook bij voortduring het Bataksch, inzonderheid het Mandailingsch dialect, en het Maleisch, inzonderheid het Minangkabausch, als hoofdobjecten zijner taalstudie bleef behandelen, en dat de volken, die zich van die talen bedienen, in het centrum bleven van zijne Soematraansche ethnographie, die overigens een steeds wijder veld ging bestrijken.

Hadden dus de twee Probolinggosche jaren voor de wetenschappelijke richting van Van Ophuijsen bij lange na niet dezelfde beteekenis als zijn veeljarig verblijf op het eiland zijner geboorte, in ander opzicht hadden zij voor zijn verder leven gevolgen van onberekenbare waarde. Hier maakte hij kennis met Henriette Van Steeden, die in 1875 met een twaalfstal andere onderwijzeressen naar Indië was gekomen om in de behoefte aan passend onderwijs voor Europeesche meisjes te helpen voorzien. Na eerst te Soerabaja en te Pasoeroean werkzaam te zijn geweest, was zij van Juli 1880 af hoofd der meisjesschool te Probolinggo. Van Ophuijsens vertrek naar Padang Sidimpoean werd door een verlof wegens belangrijke familieomstandigheden enkele weken uitgesteld; op den dag zijner afreis werd hij met de vrouw zijner keuze in den echt verbonden. Al het lief en leed zijner nu volgende 22 Soematraansche jaren heeft zij met hem gedeeld, in al zijn werk, waarvan zij geheel op de hoogte placht te zijn, hem even bescheiden als krachtadig bijgestaan, over de

1) Het artikel werd door den schrijver in Juli 1882 aangeboden, maar het verscheen eerst in 1884.

oneffenheden des levens hem met zijn prikkelbaar gemoed heen geholpen. Zoo hebben wij het ook in de 13 Leidsche jaren van meer nabij gezien: zonder zijne vrouw deed Van Ophuijsen niets. Toen eens in deze laatste periode haar gezondheidstoestand door, gelukkig voorbijgedreven, zware wolken bedreigd scheen, toen sprak hij het in intiemem kring vaak uit, wat zij steeds voor hem en voor zijn werk geweest was en wat haar verlies voor hem beteekenen zou. Zooveel wisten ook allen, die hem kenden, dat deze zegenrijke, meer dan vijfendertigjarige echtvereeniging, met de vier, gelukkig aangelegde, voorspoedig opgegroeide kinderen, die thans nagenoeg allen hunne eigen, eervolle plaats in de maatschappij gevonden hebben, een niet gering aandeel had ook in de naar buiten blijkende werkkraft van Van Ophuijsen.

Toen de jonggetrouwen in het begin van 1882 zich te Padang Sidimpoean gevestigd hadden, was de eerste zorg van Van Ophuijsen zich te bekwamen voor alle diploma's, die aanspraak gaven op benoeming tot directeur eener kweekschool voor Inlandsche onderwijzers. Nog in 1882 behaalde hij dat voor de Bataksche taal, in 1883 voor hoofdonderwijzer, in 1884 voor landmeet- en landbouwkunde, en in 1886 bevondien het toen nieuw ingestelde voor de land- en volkenkunde; zijn examen voor student in de geneeskunde werd hem aangerekend als bewijs van bevoegdheid tot het geven van onderwijs in de wiskunde.

Dat Padang Sidimpoean niet verstandig gekozen was voor de vestiging eener kweekschool, mag men reeds afleiden uit de omstandigheid, dat deze na slechts 13 jaren te hebben bestaan, alweer werd opgeheven. Bovendien was de plaats zeer ongezond. Onder de kweekelingen woedde nu en dan de beri-beri, vrouw en kinderen van Van Ophuijsen sukkelden voortdurend met malaria-koortsen, en bij hemzelf werd hier wel de kiem gelegd van sommige der kwalen, waarmede hij in zijn verder leven te worstelen had. Bij al zulken tegenspoed kwam nog, dat 13 Januari 1885 Padang Sidimpoean geteisterd werd door een vernielenden brand, die onder meer al de door Van Ophuijsen in den loop der jaren gemaakte aantekeningen tot asch verteerde. Eene ware verlossing was hem zijne benoeming, 26 Januari 1890, tot Adjunct-Inspecteur van het Inlandsch Onderwijs, met het gunstig gelegen Fort de Kock als standplaats; hier bleef hij ook gevestigd nadat hij, 11 Juli 1893, tot Inspecteur bevorderd was. Dat hij na 1896 te Padang woonde, geschiedde krachtens bijzondere vergunning op zijn eigen verzoek, o. a. ter wille zijner oude moeder, die als weduwe daar was achtergebleven. Bij een

reizenden werkkring als de zijne was de keuze tusschen twee nabij elkaar gelegen standplaatsen voor den dienst niet van overwegend belang. Als Inspecteur bleef hij Soematra, met uitzondering van Palembang en de Oostkust van Soematra, van Noord tot Zuid bereizen ¹⁾ totdat hij 19 Februari 1904 geroepen werd om den sedert het aftreden van Pijnappel onbezet gebleven leerstoel in de Maleische taal- en letterkunde en de algemeene taalkunde van den Indischen Archipel te Leiden te bekleden.

Wie, doceerend of inspecteerend, bij het Inlandsch onderwijs werkzaam is, vindt uitnemende gelegenheid tot het verzamelen van materiaal voor taal- en volkenkunde, mits hijzelf niet verstoken is van passie voor wetenschappelijk onderzoek en mits hij weet, wat en hoe onderzocht moet worden. Hij is te vergelijken met een professor in natuurkundige of medische vakken, die over een goed laboratorium met kundige assistenten en nog eene keur van geschikte, medewerkende leerlingen beschikt. Heeft hij een doel en een plan, dan staat hij niet alléén voor de uitvoering, maar gebruikt daarvoor tevens zijn leger en zijn arsenaal. Het leger van den inspecteur van het Inlandsch onderwijs of van den directeur eener kweekschool voor Inlandsche onderwijzers bestaat uit de kweekelingen en de onderwijzers, die, uit de Inlandsche maatschappij voortgekomen, genoeg ontwikkeld zijn om vlug te begrijpen, welke waarnemingsobjecten hun Europeeschen lastgever belang inbezoemen. De Soematraansche helpers van Van Ophuijsen hebben voor hem in schrift gestelde litteratuur hunner stamgenooten opgespoord, ongeschrevene, zooals volksverhalen, kindersprookjes, minnedichten, tooverspreuken, raadsels en zegswijzen voor het eerst in schrift gebracht of doen brengen, aantekeningen gemaakt over kinderspelen, volksgeneeskunde, tooverij, volkszedes en volksrecht, en het resultaat is bezonken in den vorm van honderden cahiers, waarvan de uitwerking in verschillende richting meer dan één menschenleven zou kunnen vullen. Daarbij verzuimde Van Ophuijsen allerminst, met voortdurend in scherpte en oefening toenemende organen directe waarnemingen te doen en gegevens van andere herkomst te toetsen. Behalve Bataks, Minangkabauers en andere Maleiers, onder wie hij zich om zoo te zeggen geheel tehuis is gaan voelen, betrok hij ook de Atjehers en Lampoengers in den kring zijner navorschingen, zoodat men kan zeggen, dat hij van de talen van Soematra een zoo ruim en zoo grondig overzicht bezat als weinigen.

1) Zijne verdiensten voor het Inlandsch Onderwijs werden officieel erkend door zijne benoeming, 14 September 1900, tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau.

Had hij beschikt over veel vrijen tijd, een gezond gestel en had zijne pen dezelfde mate van vlugheid als van vaardigheid bezeten, dan zou hij de tijdschriften, die zich met Indische onderwerpen bezig houden, en nog wel andere daarenboven, jarenlang hebben kunnen bestormen met lezenswaardige bijdragen, zonder dat aan den eisch van verscheidenheid tekort ware gedaan. Maar aan de vervulling van elke der drie genoemde voorwaarden ontbrak al te veel. Zijne ambtswerkzaamheden waren, zoowel toen hij als hoofd eener jonge kweekschool fungeerde, als toen hij een nauwelijks te overzien inspectieressort moest bedienen, tijdverslindend in den vollen zin. Behalve de officieele bezigheden, waarbij het intellect in volle actie kwam, heel wat geestdoodende administratieve rompslomp, en de tijd, die voor wetenschappelijk werk vrij had kunnen zijn, goeddeels in beslag genomen door de wel zeer nuttige, maar voor den vervaardiger toch maar matig opbouwende samenstelling van elementaire schoolboekjes. De gezondheid was in de heele Soematra-periode wankel, nooit zóó dat de bijl er tijdelijk bij neergelegd moest worden, maar ook zelden zoo, dat in de uren, die van afmattenden, gedwongen arbeid overschoten, de geest zijne volle frischheid overhield. De pen was vaardig genoeg: hare voortbrengselen zijn er, om het te bewijzen. Maar zij kwam niet gemakkelijk in beweging. Van Ophuijsen moest lange aarzelingen overwinnen en sterke prikkels voelen, eer hij tot het besluit kwam om iets te gaan opstellen, en dan kwam er nog veel kijken, vóórdat het plan tot uitvoering geraakte, ja de meeste zijner voornemens van dezen aard hebben bijdragen geleverd tot het bekende plaveisel der hel.

Al wat hij geschreven uit de hand gaf, was keurig en accuraat. Als secretaris der examencommissie voor den administratieven dienst in Nederlandsch-Indië was hij jarenlang een voorbeeld, dat de meesten onzer nauwelijks uit de verte kunnen navolgen. Zijn artistiek aangelegde geest ergerde zich aan elke onregelmaticheid of slordigheid in eenig geschreven document. In het voor modern-Europeesch ongeduld bijna niet te bemeesteren Arabisch-Maleische schrift had hij eene fraaie eigen hand en wist hij bovendien verschillende handschriften bedriegelijk na te bootsen. Door de lithographische pers van Trap heeft hij Minangkabausche volksboekjes autographisch uitgegeven, die even goed voor het werk van een Maleischen kalligraaf kunnen doorgaan. Men begrijpt, dat zulk een eerbied voor den uiterlijken vorm met snelheid van productie moeilijk overeen te brengen was. Dezelfde eigenaardigheid werkte belemmerend op de productie van zijne geestelijke werkplaats; mét de zwakheden

van zijne constitutie en de absorbeerende werkzaamheden, die zijn Indische ambt hem oplegde, verklaart zij de onevenredigheid tusschen het door hem verzamelde en in den geest verwerkte materiaal en den betrekkelijk geringen omvang der door hem gepubliceerde wetenschappelijke geschriften.

Van de schoolboekjes spreken wij hier niet verder. De Minangkabausche verhaaltjes, die hij als volkslectuur voor de Midden-Soematranen autographisch uitgaf, hadden tevens hun belang voor den taalvorschcr en den folklorist. Tot dezelfde categorie als de hierboven genoemde bijdragen over Bataksche onderwerpen, die hij in het *Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap* het licht deed zien, behoorde een opstel over de poëzie in het Bataksche volksleven, dat in 1886 verscheen in de *Bijdragen van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië* in Den Haag; reeds in 1884 werd hij lid van dit Instituut. Hetzelfde deel der Bijdragen bracht nog eene taalkundige aantekening van Van Ophujsen van een paar bladzijden, maar daarna gingen tien jaren voorbij, vóórdat hij weer iets inzond. Tot deze hervatting zijner litterarische werkzaamheid vond hij gelegenheid in het eenige verlofjaar (April 1895—Maart 1896), dat hij gedurende zijn bijna achtentwintigjarigen Indischen dienst genoten heeft.

De tien maanden verblijf in Europa gebruikte hij in de eerste plaats om zijne kennis te verrijken door het volgen der lessen van De Goeje in het Arabisch en van Kern in het Sanskrit, en het was hem eene groote teleurstelling, toen de pogingen dezer geleerden om hem eene verlenging van verlof tot voortzetting dezer studiën te verschaffen, faalden. Hij vond toen tevens den tijd om in de Bijdragen eene studie over Lampongsche dwerghertverhalen te geven, in aansluiting vooral met opstellen, die Dr. Brandes betreffende de verspreiding dezer dierfabelen in andere deelen van den Indischen Archipel geschreven had, en verder om eene in vorm zeer bescheidene, in wezen echter vernietigende critiek te leveren van Mr. L. W. C. Van den Berg's uitgave der Djambische Oendang-oendang.

In November 1896, enkele maanden nadat hij, van verlof teruggekeerd, zijne vroegere functie weder aanvaard had, kreeg Van Ophujsen van de Indische regeering de opdracht om eene reis te ondernemen door de voornaamste Maleische taalgebieden ter verzameling van de noodige gegevens voor het ontwerpen van een vast stelsel van spelling van het Maleisch met Latijnsch karakter ten gebruike bij het Inlandsch onderwijs. Zeven maanden reisde hij toen in verschillende gedeelten der Straits Settlements, in Riau en Onderhoorigheden, de Oostkust van Soematra en Pontianak, en men begrijpt,

dat hierbij niet alleen zijn inzicht in de gronden eener juiste spelling zich verhelderde, maar de gelegenheid ook ruimschoots benut werd ter verrijking zijner kennis van het taaleigen en de litteratuur der Maleiers. De in 1901 ter Landsdrukkerij te Batavia verschenen Kitab Logat Melajoe, die voor het Maleisch hetzelfde geeft als de Woordenlijst van De Vries en Te Winkel voor het Nederlandsch, was als officieel resultaat dezer opdracht te beschouwen; Van Ophuijsen als Malaicus had er winste van hoogere orde bij opgedaan.

Het inspecteursambt nam nu echter weer al zijne werkkraft in beslag, en het duurde tot 1903, vóórdat eene nieuwe bijdrage tot de Indonesische taalwetenschap van zijne hand verscheen. Hij begon toen in het *Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap* eene reeks Maleische taalstudiën, waarvan evenwel niet meer dan het eerste nummer het licht heeft gezien; dit trok vooral de aandacht, omdat hierin eene van de gewoonlijk in Indonesische spraakkunsten gevolgde behandeling afwijkende beschouwing van het werkwoord voor het eerst op het Maleisch werd toegepast. In zekeren zin kan men daarom de Maleische spraakkunst, die hij zeven jaren later (1910) uitgaf, na zes jaren aan de Leidsche universiteit het Maleisch gedoceerd te hebben, als een vervolg op die studiën aanmerken, want daarin neemt hij het voor die methode van behandeling van het verbum met nog meer consequentie op. De tweede druk van dit handboek, die in 1915 uitkwam, had meer dan anderhalf maal den omvang van den eersten, maar de beginselen en het van de Maleische taal gegeven beeld waren dezelfde gebleven.

De 28 jaren Indischen dienst hadden, na het moeilijke begin, geene verrassende wendingen of wisselingen opgeleverd. Den bijna vijftigjarige scheen zich door de benoeming tot hoogleeraar een nieuw, heerlijk vooruitzicht te openen. Nu kwam het hoofdbezwaar tegen eene aan de verzamelde grondstoffen en het allengs gerijpte inzicht evenredige productie op wetenschappelijk gebied te vervallen: het grootste deel van zijnen tijd zou Van Ophuijsen nu mogen besteden aan uitwerking der voorhanden gegevens, aan uitbreiding en verdieping der eigen studie, zonder daarbij met de eischen van zijn ambt in conflict te komen. Voor het Maleisch bracht hij genoeg mee om zijnen leerlingen al dadelijk met vertrouwen een bepaalden weg te wijzen; aan de litteratuur der Maleiers zou hij voortaan veel meer uren kunnen wijden dan de half gestolene van voorheen. Zijne algemeene taalkunde van den Indischen Archipel was wel, al had hij óók het Javaansch beoefend, in hoofdzaak Soematraansch, maar de beoefening van zooveel mogelijk talen van andere deelen

van den Archipel zou hem een geestelijk genot van den eersten rang schenken; hij zou zich de weelde kunnen veroorloven van meer dan vroeger aan de vergelijkende taalwetenschap in het algemeen te doen, en daarbij gesteund worden door de beschikking over groote boekeries en door het verkeer met uitnemende geleerden. Wat zou hem dan beletten, behalve eene degelijke beschrijving der Maleische taal, ook iets van waarde bij te dragen tot de vergelijkende behandeling der Archipeltalen, en daarenboven veel uit zijn wel voorzien magazijn van materiaal voor de kennis van talen, litteratuur en folklore van Soematra publiek eigendom te maken?

Zoo heeft hij zich de naaste toekomst gedacht, toen hij 18 Mei 1904 zijn nieuwe ambt aanvaardde met eene oratie over het Maleische Volksdicht. De stoutste wenschen, die hij als gymnasiast omtrent zijne loopbaan gekoesterd had, stonden dus veel meer dan vervuld te worden. Toen was hij gedwongen, zijne neiging voor de litterarische studie te onderdrukken; nu zou hij als hoogleeraar in de faculteit der letteren leerlingen mogen vormen en werk leveren, dat hem aanspraak gaf op de dankbaarheid van tijdgenoot en nakomeling.

Was het wonder, dat het blijde vergezicht hem verleidde, het onverminderd voortbestaan der beide andere hinderpalen, die de vrijheid der beweging van zijn geest en pen steeds belemmerd hadden, voor een oogenblik te vergeten? Al te spoedig en al te vaak zou hij aan hun bestaan herinnerd worden, zou hij den afmattenden strijd strijden van intellectueel willen en kunnen tegen den taaien, lijdelligen weerstand van een met kwalen geplaagd lichaam. Zoo werden de bijna dertien jaren van zijn professoraat voor hem eene periode van steeds pijnlijker worsteling. Slechts nu en dan wist hij zich te dwingen tot het schrijven van wetenschappelijke bijdragen, die hij niet als instrumenten voor zijn onderwijs noodig had. In 1911 bracht het „*Internationales Archiv für Ethnographie*“ zijn artikel over den oorsprong van den Batakschen tooverstaf, en in 1912 verschenen twee stukken van hem in de *Bijdragen van het Koninklijk Instituut*; het eene gaf aanvullingen en verbeteringen op het Maleische woordenboek van Klinkert, het andere, naar aanleiding van eene publicatie van Skeat, de verspreiding op Soematra van het verhaal van „De visch en het eekhoortje“. Zijn Maleische leesboek met bijbehorend glossarium waren, in verband met zijne Spraakkunst, in de eerste plaats voor zijne leerlingen bestemd, en de uitgave, in 1914, van eene eerste reeks Bataksche teksten in het Mandarilingsch dialect, zou vermoedelijk ook wel niet door de pers gekomen zijn, ware het niet, dat hij zijne beste leerlingen tot beoefe-

ning dezer taal had weten aan te sporen, zoodat de behoefte aan goed gekozen lectuur steeds levendiger werd gevoeld. De studenten gebruikten daarbij een door Van Ophuijsen voor deze en voor geprojecteerde volgende reeksen vervaardigd manuscript-woordenboek, dat hij, gelijk zoovele andere dingen, gaarne voor den druk gereed had gemaakt, indien niet de bekende fatale omstandigheden hem het voltooien van een arbeid, waarmee veel tijd gemoeid was, bijna onmogelijk gemaakt hadden.

Zijne leerlingen bemerkten het minst van zijn, lichaam en geest sloopend, lijden. Om hun alles te geven, wat hij meende, dat hun toekwam, belastte hij zich met een aantal college-uren, dat zelfs aan de gezondste collega's bijna onmatig voorkwam. In tijden van zwaar lichamelijk lijden liet hij zich per rijtuig naar college- of examenlokaal vervoeren, om na afloop van zijn werk per rijtuig naar huis, en dadelijk in het slechts even verlaten ziekbed terug te keeren; zelfs bij zulke gelegenheden wist hij zich voor zijne lessen tot een uiterlijk van opgewektheid te forceeren, dat niet liet vermoeden, hoezeer dit werk hem overspande. Hij was docent van ganscher harte, en daar zijne ziekten tegen deze soort van inspanning niet zoo onoverwinnelijke beletselen opleverden als tegen het concipieeren van werk voor de pers, ging hij zich daaraan als het ware te buiten.

Wie hem raadpleegden of hem toevallig eens hoorden uitweiden over de talen, de litteratuur, de adat der Soematanen, vooral de Zuidelijke Bataks en der Minangkabauers, bewonderden altijd den omvang zijner kennis op dit gebied en betreurden het, dat zoo weinig daarvan voor algemeen gebruik toegankelijk werd gemaakt. Wie betreurde dit meer dan hij zelf? Waar een beroep werd gedaan op zijne samenwerking met anderen ter bevordering van wetenschap of onderwijs, onttrok hij zich niet gaarne, en zijn steeds bescheiden geformuleerd oordeel werd in vele kringen op prijs gesteld. Zoo nam hij deel aan het werk der in September 1911 door den Minister van Koloniën ingestelde commissie, die dien staatsman moest voorlichten omtrent de reorganisatie van de bestuursopleiding voor Nederlandsch-Indië, maar welker met bekwamen spoed uitgebracht rapport even zorgvuldig onbenut werd weggeborgen als de adviezen van eenige voorgangsters. Zoo was hij gedurende twee tijdperken van vier jaren (1908—12 en 1913—17) bestuurslid van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië. Zoo toonde hij zijne belangstelling in de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, die hem sinds 1906 onder hare leden telde, door de aanvaarding van het hem in 1915 aangeboden lidmaatschap van haar

bestuur, al ontveinsde hij zich niet, dat het hem ook hier dikwijls onmogelijk zou zijn, de vergaderingen bij te wonen, hetgeen hem telkens verdrietig stemde. Zoo was hij van de oprichting, in 1908, af een ijverig bestuurslid van het, vooral door het initiatief van Dr. C. W. Janssen gestichte Bataksch Instituut, onder welks uitgaven zijne „Kijkjes in het huiselijk leven der Bataks“ in 1910 het licht zagen.

Zoo heeft Van Ophuijsen steeds gegeven en gedaan, wat hij kon. In weerwil van de ondoelmatige leiding, waarvan hij in zijne jeugd bijna het slachtoffer geworden was, in weerwil van allerlei lichamelijk lijden, waardoor hij meer dan dertig jaren geplaagd werd, heeft hij zich weten te vormen tot een voor onderwijs en wetenschap verdienstelijk man, bezielde door warme liefde voor het land zijner geboorte en voor de daar inheemsche volken. Veel heeft hij gewerkt en veel geleden; geleden niet het minst doordien zoovele zijner plannen onuitgevoerd moesten blijven liggen. Om den braven, trouwen vriend, dien wij betreuren, in zijne wetenschappelijke beteekenis te waardeeren, moet men, behalve zijne uitgegeven werken, de door hem verzamelde, deels ook bewerkte manuscripten kennen. Zijne weduwe en zijne kinderen hebben besloten, die geestelijke nalatenschap van Van Ophuijsen ter beschikking te stellen van hen, die zich aan de studie van Indië wijden. Mogen er onder de jongere beoefenaars van de taal- en letterkunde van den Indischen Archipel spoedig gevonden worden, die hunne waardeering dezer daad van piëteit toonen door van die rijke bouwstoffen een nuttig, maar tevens erkentelijk gebruik te maken, tot voordeel der wetenschap en tot troost voor hen, die in Van Ophuijsen het meest van allen missen!

CLXIX

THE CALIPHATE

1924

Verschenen in *Foreign Affairs, An American Quarterly Review*, vol. III, N°. 1, 15 September 1924, blz. 61—77, en hier met toestemming der redactie herdrukt¹⁾, met herstel van den oorspronkelijken titel. De inhoud dekt zich met „Het Chalifaat”, verschenen in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 27, 28, 29 en 31 Maart 1924.

1) Reprinted, by permission, from *Foreign Affairs*, New York, vol. III, N°. 1.

The latest news from Angora, Constantinople, and Arabia brings with it a deluge of impressions and forecasts. Within a few months the last Ottoman Sultan-Khalif, Wahiduddin Mehmed VI, has had to flee from Turkey, first to Mecca, then to San Remo, to meditate on the instability of worldly glory; his cousin Abdulmejid, appointed to the henceforth barely „spiritual” Khalifate, was forced to abdicate and to emigrate with his family to Switzerland; Husein, Grand-Sherif of Mecca, for the last eight years independent King of Western Arabia, acquiesced to his being proclaimed Khalif in Transjordan and perhaps in some other parts; and demonstrations against all these decisions took place in Egypt, India, and other places. It is no wonder that the public is anxious to know what is to become of the Muslim world after all these amazing events.

The Khalif not the spiritual head of Islam

In opposition to the common error that the Khalif is the spiritual head of the Mohammedans, a sort of Muslim pope, let it be remembered that the Muslim community (or the Mohammedan church, to express it in a Western manner) has had but one spiritual head in the good thirteen centuries of its existence: that was Mohammed, the Prophet, God's Apostle, who transmitted the revelations wherefrom the believers derived all that was necessary for the regulation of their lives and thoughts according to Allah's will. Besides being the instrument for the transmission of these oracles, Mohammed as a matter of course became at the same time the authentic interpreter of Allah's words. As this interpretation expanded and grew into completion, the Apostle of God was indeed the spiritual head of his community.

Nowhere in the Qoranic revelations is there trace of a provision being made for the assumption of one of the above functions by another at Mohammed's death. Apart from Mohammed's having had predecessors who had accomplished a similar task among other peoples, his work was considered as essentially connected with and limited to his person. This conception so strongly dominated the
62 thoughts of his community in its beginnings that for a couple of centuries they imagined, almost against better judgment, that their whole life was exclusively controlled by the words of God, as collected

in the Qoran, and by the sayings and exemplary actions of the Prophet. Judged on the merits of the case, this notion was entirely erroneous, for it did not take into account the great evolution, extending even to the fields of dogma and law, which was brought about by the astoundingly rapid spread of Islam over many lands. If one will compare the system of Islam as it had developed three centuries after the death of Mohammed, with the Qoran, one has the impression of meeting a full-grown man who was last seen in the cradle.

Seeing no lawful way to recognize any authority but that of God and His Apostle, the first generations of Mohammedans found themselves in difficulties which were at first evaded by an artificial and unhistorical extension of the traditions concerning Mohammed's words and deeds. In the first two centuries there was practically no other path to the solution of an urgent new problem than that it be clothed in the form of a narrative about Mohammed. Thousands of sayings and actions were attributed to him just to serve as the foundation for regulations and decisions which later appeared necessary. Thus the main part of the canonical tradition concerning Mohammed is fictitious. Having, during his lifetime, exercised the functions of Apostle of God and spiritual head of his community, he continued for a long time after his death to exercise this last-named function in the imagination of his followers.

But the time came when this procedure was no longer possible. The mass of fictitious traditions could not be augmented without limit, and after two centuries the character of the unsolved problems which still presented themselves no longer permitted the fiction that Mohammed had known and solved them. The canonical tradition was now indeed sufficient to cover the greatest part of a solid system of dogmatics and law that, according to a critical point of view, was the creation of the Mohammedan community, and this system left ever less room for important development or modification. But it was not yet wholly crystallized; the evolution of society and state again and again necessitated revision of application or interpretation. Yes, a close scrutiny of the legislative and dogmatic structure built in the course of two or three centuries could not
63 fail to reveal even to Mohammedan scholars without high critical faculties that not all the materials used derived their origin from Mohammed. There began to be felt the need of a trustworthy organ, which lived and remained alive, and which could be consulted at any time on all important questions.

This need sought and has found satisfaction, not in the designation of a person or a special body to continue the work of Mo-

hammered, but in the acceptance of the doctrine of the infallibility of the Mohammedan community in its entirety. This doctrine finally became the foundation of the whole system. The scholars whom public opinion designated as authoritative served as the spokesmen of this infallible church. Any Mohammedan who wants to know may easily ascertain which out of the works of earlier scholars time has found trustworthy and reliable, and whom out of the living doctors he may confidently consult on matters of belief and law. This authority, however, has never been concentrated in a definite body, council or synod, and still less in a single person. Theoretically it has ever been almost intangible; practically one may easily meet with its representatives. It goes without saying that its edicts are not always and everywhere identical. Difference of opinion between the composing elements of the infallible whole is expressly permitted, nay accepted as a blessing of God.

The above account of some main facts in the history of the doctrine of principles in Islam may serve to make it clear that since the death of Mohammed there has never been room in Islam for a spiritual head, able to proclaim or to explain dogma or to interpret and complete the divine law, or for one which could regulate human life in its fullest sense. It is therefore absolutely erroneous to consider the Khalif as the spiritual head of the Mohammedans.

The Khalifate a political institution

Nevertheless Khalif (or rather, Khalifat Rasul Allah) means nothing more nor less than successor, lieutenant of the Apostle of God. Besides being the mouthpiece of God and the authentic interpreter of the revelations, Mohammed was, in the second period of his prophetic activity, — after his migration to Medina — ruler, judge, and commander-in-chief of the army of his state. It is only in these 64 functions that he had successors, who were indeed addressed as commander of the faithful (*amir al-mu'minin*), and later also by the name of *imam* (leader). The Khalifate was born immediately after Mohammed's death out of the press of political circumstances. In the beginning there was some hesitation: neither a word of Allah nor a disposition of His Apostle decided that the political unity of the community after Mohammed should continue under one head. But particularistic inclinations were speedily silenced, for all saw that the young state, without an energetic government fully conscious of its aim, would perish in a short time. The prominent men in Medina decided at once that those of Mohammed's functions which could be exercised by others should continue united in one person,

and this decision, as well as their designation of the first Khalif and their definition of his task, they enforced upon the mass of the faithful.

The Muslim community has never had reason to regret this hasty decision. The victory of Muslim arms over the Arabs who revolted against the central government or who had not yet been made subject to Mohammed; the conquest, shortly afterwards undertaken, of the Persian and important parts of the Byzantine empire; the creation of an enormous world-empire on the simple foundations laid by Mohammed; all that would have been unthinkable without the Khalifate. Islam honored its Khalifs as the authors and preservers of its military glory and of political power.

This does not tend to deny that the Khalifate was intimately connected with religion. The Mohammedan community is religious in origin and in nature. It was the task of the Khalif to maintain the Law of God within Islam, at the same time seeking to extend the boundaries of the empire of God as much as possible. But even to the first four Khalifs, whose thirty-year reign Muslim historians have intensely idealized, and who, in opposition to their successors, are represented as saintly models of Muslim piety, even to these no legislative power nor personal authority as interpreters of law has been conceded. There is no more evident proof of the political character of the office than the fact that after those golden thirty years the Omayyads, the representatives of the old Meccan aristocracy, could have themselves been recognized as Khalifs, and that the son of Mohammed's most stubborn enemy (Moawiya, the son of Abu Sofyan) because of his political talents proved the logical man
65 to become the successor of God's Apostle—in his functions, of course, as chief of the state and of the army, the „commander of the faithful." From that time on the Khalifate, which thus far could be compared with the presidency of a theocratic republic, became something like a constitutional monarchy, whose throne was occupied for ninety years by members of the same family.

Damascus, the Omayyad capital, was in those years the center of an Arabic-Mohammedan realm whose political ideal was the gradual subjection of all mankind. The Omayyads, however, had not gained the supreme power in the state without encountering resistance. From the beginning they had to combat the open and secret opposition of competitors, and although all of these were Arabs, at the time of the formation of their political parties the interests of peoples of other race, subjected by Islam, already demanded recognition. In the political strife, which was very often carried on with religious

slogans but which actually was a struggle for the supreme power, the Omayyads in 750 A.D. had to give way to the Abbasids (the descendants of Mohammed's uncle Abbas) who then resided as Khalifs in Bagdad for five centuries. Resided, that is, not ruled; for after a short time the instruments of government at their disposal proved insufficient to preserve the political unity of an empire extending from Spain in the west to Central Asia in the east.

Even if we leave aside, for purposes of brevity, the schismatic movements which gave rise to the foundation of heretical Khalifates, there still would remain a long story to be told of dismemberment of the empire of Islam into numerous states, politically independent, sometimes even hostile to one another, though most of them, in deference to tradition, continued to pay homage to the Abbasid Khalifate. One century only after the appearance of the Abbasids the political unity of Islam had vanished forever. Even at Bagdad the actual power fell into the hands of generals, and afterwards of sultans, who did not abolish the Khalifate but condemned it to inactivity, leaving to it only its exterior glamor.

Two centuries and a half after its birth the Khalifate had become utterly powerless: a monumental symbol of the political unity of Islam which had existed for a short time and the future revival of which was the hope of some, although it was soon conceded that such a revival could only occur by miracle.

Thus, when in 1258 the Mongol storm destroyed Bagdad and 66 put out of the way the accessible members of the Abbasid family, this was a bewildering event for the central dominions of Islam, but to the Muslim world it was not an irreparable blow; spiritual interests suffered no damage. Islam had not possessed a single, general spiritual leader since Mohammed's death in 632. The ever-increasing number of spiritual leaders who, intending simply to interpret the law and the dogma, actually determined the development of these norms, had continued their labor during all those centuries in spite of political changes, revolutions and misfortunes, guided by a common catholic instinct but without organization or central direction; and the downfall of the Khalifate disturbed them not at all.

The functions for which the Khalifate had been called into existence had in the thirteenth century passed on to the rulers of the different Mohammedan states, or were no longer exercised. Soon after the gigantic assault of the first hundred years, the project of world-conquest has been laid aside and further served only to determine the attitude of the Muslims toward the outside world and to hinder their coöperation with other communities. The scholars, who together

represented the infallible Mohammedan church, generally were distrustful of, if not actually hostile toward, the state authorities, and they expressed their disapproving criticism, *a.o.*, in a tradition which made the Prophet say that only the first four Khalifs bore their title with full right.

It may be said that from the middle of the thirteenth until the middle of the sixteenth centuries Islam did without a Khalif, and even that the majority of the Mohammedans did not so much as notice the lack. Egypt was an exception, but in appearance only. Even accepting the genuineness of the genealogy of the prince who took refuge there, declaring himself an Abbasid escaped from the massacre of Bagdad, we cannot consider his elevation by the slave-sultans of the Nile valley to the dignity of Khalif as anything more nor less than an idle show. A famous Muslim historian has well said that whereas the later Khalifs of Bagdad were at least still able to keep up the appearance of power, the Khalifs who had their seat in Cairo possessed such appearance no longer, but bore the bare name. Although it happened now and then that a Muslim prince deemed it worth the trouble to get for himself a diploma of investiture from such an Egyptian sham Khalif, in general their existence was almost ignored. They mainly served to lend a certain
67 splendor of nobility to a dynasty whose members climbed from slavery, through the army, to the throne.

Thus, according to the criterion of the least politically-minded doctors of Islam, the Khalifate lived no more than thirty years. Those who valued facts above theory reckoned this life at two or three centuries, followed by three or four centuries of apparent existence. Without the political unity of the earlier time and without the boundlessly ambitious political program with which Islam began, the Khalifate had indeed lost its *raison d'être*.

Be that as it may, in the course of the sixteenth century the Khalifate showed new signs of life, — not to fulfil a need felt by the Mohammedan world, but because a glorious newly-risen dynasty could not resist the temptation to adorn itself with the highest title ever known amongst Muslims after that of Apostle of God, a title reminiscent more than any other of the grandiose political past of Islam and at the same time firing anew the never entirely extinguished political aspirations of bygone days.

The Ottoman Sultans as Khalifs.

According to a false tradition, still current in European literature, the Ottoman conqueror of Egypt, Selim I, in 1517 persuaded the

last Abbasid Khalif, whom he found at Cairo, to give over to him his title for the payment of an indemnity. This error is traceable to that in general most meritorious work of the Armenian author d'Ohsson, „Tableau Général de l'Empire Othoman,” published at Paris in 1788. Now it is true that, practically speaking, the succession in the Khalifate has often taken place with great deviation from the rules laid down in the law of Islam; but never has this highest office of the original Muslim state been degraded into forming an object of sale. In fact, however, the Ottoman Sultans have shown a great deal of indifference toward the empty title borne by the Abbasids residing in Cairo. They allowed that mock Khalifate to continue its existence until it died a natural death in 1543. Even then they were in no hurry to add that to the many and illustrious titles with which they used to deck themselves out. They had serious reasons for this indifference.

Claims of Turkish Sultans to the title of Khalif were more than susceptible of well-founded challenge. Never before, neither in the years when the genuine Khalifs made Islam into a worldpower, 68 nor during the centuries when the powerless Khalifs hovered above Muslim Sultans, had other than Arabs from the tribe of Qoraish been candidates for the Khalifate. This historical fact had even been made a political dogma long before the Turks played a rôle on the Mohammedan stage by means of a tradition attributing to Mohammed the words „The *imams* are from Qoraish”. In fact, since the Khalifs had lost all influence, court-poets and other flatterers of princes used liberally to adorn the objects of their praise with this epithet, and after the downfall of the Bagdad Khalifate even Indonesian petty rulers assumed the title; all of which was taken seriously by no one and was only one more indication that the genuine Khalifate had been relegated to history. Quite naturally the Ottomans, being the last Muslim rulers who extended the dominions of Islam by force, were also called by their panegyrists Khalifs of God's Apostle, or even of God himself, but this added little to their glory and nothing to their authority. As far as we know, the Sultans never issued a decree by which they adopted the title officially. There was, however, no lack of obliging doctors who removed the legal objections to a Turkish Khalifate.

The requisites demanded of candidates for the Khalifate as given by the authorities on Mohammedan political law ignore human limitations. A Muslim without blame, perfectly sound in body and mind, equipped with all the qualities and capabilities which make up the perfect ruler, judge, and general, — these are only a few

of the conditions considered necessary by the *Shari'ah* (Sacred Law) for him who is to occupy the Khalifate. Let us consider further but two out of the long list. First, the Khalif must be a descendant from Qoraish; and second, he must have at his disposal the instruments of power necessary to make good his authority.

Now the whole Muslim law, as the doctors have explained it in the course of time, is mainly an ideal. Therefore the scholars are of the opinion that its application grows more and more impossible, as human society is deteriorating morally. Applying this principle to their doctrine of the Khalifate, they arrive at the conclusion that only the first four Khalifs have fulfilled all conditions, and that the later occupants of this office became worse and worse. They teach, then, that also in this field one has to acquiesce in the inevitable and be content with what material is at hand. In fact they make so many concessions that little is left of that amazing list of original requirements. But the greatest difficulty comes in connection with the two items referred to above, — that he be a descendant from the tribe to which Mohammed belonged, and have at his disposal the necessary instruments of power.

In the twelfth century the question of descent did not as yet cause great difficulty because the first four Khalifs, the Omayyads and the Abbasids, did indeed all belong to the tribe of Qoraish. This requirement was, however, the only one wherein concession seemed impossible; one either was a Qoraishite or was not a Qoraishite, and there was no question of degree. The scholars who undertook to defend the claims of Turkish Sultans to the Khalifate have therefore laid all possible emphasis on the possession of the instruments of power. They argued that the Muslim ruler proving himself more able than others to make his authority recognized by the adherents of Islam as well as by its opponents, was, whatever his descent, the only person worthy of bearing the sacred title which essentially belonged to the Mohammedan world-conquerors.

Without showing an exaggerated appreciation of this title, which could do nothing to remedy the dismemberment of the Muslim community, and which was unable to bring even orthodox Mohammedan princes of Central Asia, India, North Africa, etc., under the sway of the title-bearer, the Turkish Sultans, after the family of the sham Khalifs of Cairo had died out, took pleasure in the flattery and accepted the sacred name. Indeed it did not appear one bit sillier than so many of the inherited titles of European princes, and at that time would not have appeared to better advantage if possessed by any other Muslim prince than the Sultan

of Constantinople, who was unequalled in political and military activity.

This ornament did not acquire positive value for the Ottomans until in 1774 their power, especially in Europe, began to decline and the dismemberment of the Turkish Empire commenced. In the west there was often quite an erroneous conception of the character of the Khalifate. It was believed that it represented spiritual authority in distinction from worldly power. The Khalif was in fact considered the Pope of Mohammedanism. The only point of truth in this idea was that after the disintegration of the Muslim empire the Khalifs had gradually lost all worldly authority. The splendor which surrounded them, however, especially in Bagdad until 1258, suggested the error that they must be clad with the highest spiritual authority. Now after the assumption of the title by the Turkish Sultans this false conception led to the conclusion that henceforth with the worldly power which they possessed in common with other Muslim rulers they combined the spiritual authority which was to be represented by one person only. It escaped the attention of European statesmen that by assuming the title of Khalif the Ottoman Sultans actually called themselves lords of all Mohammedans, monarchs of all Muslim dominions.

With the political decline of the Ottoman Empire the above-mentioned misconception did brilliant service. When a Turkish Sultan had to cede a part of his territory, inhabited by Mohammedans, then such a cession meant not only a loss for the ruler, but an intolerable injury to any Sultan who called himself Khalif. It was commonly thought among Mohammedans that no true Khalif would ever assent to such a thing. From 1774, when the first treaty of peace implying such a cession was concluded with Russia, appearances were saved by granting to the Khalif continued spiritual authority over the inhabitants of the ceded territory. This authority was in such cases either quite imaginary, or it consisted in a purely formal confirmation of appointments made by the new lords of the country to offices closely connected with the canonical law of Islam, such as that of *qadhi* or of *mufti*. In the ears of the Sultan's subjects, however, the maintenance of his authority as a Khalif meant nothing more nor less than his continued recognition as the ruler, however limited — temporarily, they hoped — his authority might be in certain respects.

Apart from this welcome means of glossing over such inevitable political humiliations, the western misconception of the Khalifate has procured still other advantage to the Ottoman Sultans of recent

times. Were they clad with spiritual authority, then might they in a friendly way call non-Mohammedan governments to account for the manner in which they treated their Mohammedan subjects, a proceeding which otherwise would have been considered impudent. On the other hand, Mohammedans under non-Mohammedan rule now felt authorized to appeal in certain events to the Sultan-Khalifa. To them such an appeal took the character of a complaint to their real ruler concerning actions of their temporary oppressors. The Turkish Government could free such a measure from its odium by
71 apparently taking up the point of view of the western statesmen.

The Pan-Islamic policy developed under the auspices of Sultan Abdul Hamid (1876—1909) was highly favored by this current error. The British now and then boasted to the Mohammedans in India of their friendship with the „spiritual head of Islam.” The Germans tried during the World War to unchain, under the same false banner, Muslim fanaticism against their enemies. All such misconceptions have certainly not furthered political understanding between the adherents of Islam and the rest of mankind. At last even in Turkish circles, where the intellectual influence of Europe has made itself felt, confusion has arisen concerning the Khalifate.

During recent centuries a thorough knowledge of the history of Islam and of Mohammedan peoples has become rare in the Muslim world. This is only one of the many symptoms of its retrogression since the Middle Ages. In 1908 I met in leading Turkish circles at Constantinople persons who asserted in full earnestness that the sherifate of Mecca — a local principedom born out of the political confusion of the twelfth century and finally brought under Turkish sovereignty — was a religious institution inseparable from Islam; and they were unwilling to give up this evident error. Why should not others have adopted the western conception of the Khalif-Pope with the same stubborn simplicity?

This question presents itself to our mind quite spontaneously in view of what happened at Angora in November, 1922, when the National Assembly assumed the Sultanate, *i. e.*, all government functions, and conferred a „spiritual” Khalifate on the prince-painter Abdul Mejid, who seemed to be the nearest claimant after the flight of the last Sultan-Khalif Wahiduddin Mehmed VI. It is difficult to distinguish between the parts played by simplicity and by cunning in this ridiculous distribution of rôles. This Turkish mock Khalifate had from its birth even less importance than that of the Abbasids, instituted by the slave Sultans of Egypt in the thirteenth century. The Egyptian Khalifate was at least in the

same capital as the real retainers of power; it was carried on in a blaze of magnificence, and every new Sultan let himself be crowned by the Khalif. To the last Ottoman Khalif, however, even such a show was not left, and neither he nor the National Assembly made any effort to produce the impression that anything proceeded 72 from the Khalifate. It is as if both parties felt from the beginning that the separation of the „spiritual” Khalifate from the Sultanate was only a transitory measure, a first step on the way leading to entire abolition. (That it was deemed necessary, on the occasion of the abrogation of this vain dignity, to banish the whole Ottoman family from Turkey, seems to indicate the fear that otherwise the adherents of reaction might gather around it awaiting the psychological moment for a *coup d'état*.)

When 666 years ago Bagdad was destroyed by the Mongols, and the glamor of the six-centuries-old Khalifate was extinguished in the blood of all Abbasids who were unable to escape, the Muslim world was not put out of joint for all that horror, and her spiritual direction was not for a moment interrupted. So with the Turkish Khalifate, which never was more nor less than an ornament of power gained by military force, and whose last occupant has now exchanged his palace for a hotel room in Switzerland. Such Mohammedans as attached to it any importance at all never looked to it for decisions concerning dogma or law, but simply for political support in their struggle for independence. This minority of the Muslim community, to be found mostly in lands which have never experienced any contact with the living Khalifate, such as India, may now try to get similar support from the National Assembly in Angora. It remains to be seen whether amongst those Mohammedans who are not entirely indifferent to the Khalifate there will be some who prefer another solution to that offered by Angora, and whether they will take active steps in another direction.

Possible candidates for the Khalifate¹).

In considering the question as to whether or not some groups of Muslims will try to find a political fulcrum elsewhere than at Angora, it seems that we may leave out of sight the fugitive Sultan-Khalif at San Remo as well as the exiled „Spiritual” Khalif at Territet. Whatever may be their personal qualifications, neither of them looms up as a possible future head of a powerful political party. Therefore, those to whom the fascination of the Khalifate

1) Note — It has not been possible for the author to take into account developments which have taken place since his article was written in the spring

is inseparable from Turkey, or those who simply prefer the friendship of the most influential Mohammedan state, will have to content 73 themselves with the National Assembly. If this body, however burdened with its herculean labor for the political and economic reconstruction of Turkey should find leisure to try to give direction to the political life of Mohammedans in distant countries, it could then very well replace in this respect the Ottoman Sultan-Khalifs.

Amongst the monarchs of other Muslim states many will certainly be unwilling to obey any watchword issuing from Angora, but most of them will understand the uselessness of efforts to take its place themselves. An exception is the King of the Hijaz, Husein bin Ali, who has already been proclaimed Khalif in some Arabic-speaking lands.

The young kingdom of the Hijaz began its existence on June 22, 1916, when Sherif Husein, since 1908 Emir of Mecca (or, as he is usually called in Europe, Grand-Sherif), proclaimed his independence of Turkish sovereignty and joined the Entente in the Great War. Let us here briefly review the government of Mecca during the last nine or ten centuries.

With the decline of the Bagdad Khalifate from the ninth century onwards the central government was no longer able to control regularly such a distant place as Mecca. The Holy City of Islam thus became politically neglected. Some of the numerous descendants of the Prophet (by his daughter, Fatima, and Ali, his cousin), who were living in Western Arabia, since about 1000 A. D. availed themselves of the general unrest to establish their mastery over Mecca and so much of the neighboring territory as they were able to snatch. Strenuous disputes arose amongst some of those Alid families concerning this booty, but about 1200 A. D. Qatādah became the undisputed lord, and since that time his descendants have been the Emirs of Mecca. The very numerous family of Qatādah was divided, during all the seven centuries of its existence, by strife for the lordship, or rather for the privilege of exploiting the Meccan pilgrimage. The rulers of the surrounding Muslim states protected their subjects by giving to the pilgrim-caravans military escorts, which often were stationed for a long while at Mecca. From such supervision there developed a protectorate over the holy province, which came to be exercised in the nineteenth century now by Egypt, now by Turkey. Since 1840 the Hijaz has been a Turkish *vilayet*, where an Emir from the family of Qatādah has represented the traditional authority, but under the supervision of a Turkish governor, or *vali*.

74 In 1908 Sherif Husein was appointed to replace his cousin Ali, deposed after the Turkish revolution. Thus he commenced his Emirship under Turkish sovereignty, and at one time aided the Turkish Government to subdue rebel Arabic tribes. It is therefore clear that he, like his predecessors, did not feel any fundamental objection to the supremacy of a Khalifate of Ottoman Sultans. In fact, like many an earlier Grand-Sherif, he has done his best to free himself from the control of the Turkish *valis* sent to supervise his administration; and the various difficulties which the Turkish Government had to face after the revolution of 1908 favored these attempts. When the English navy blockaded the Hijaz and British agents opened to Emir Husein the brilliant prospect of independence for the Arab Mohammedans under his rule if the war should be successfully concluded, he joined England and caused his subjects to swear allegiance to him as King of Western Arabia and of a more extensive territory whose boundaries were to be determined at leisure after the war.

Of course the Turks branded this desertion of Husein as apostasy, and many other Mohammedans more or less emphatically expressed their assent to that disapproval. Those Indian Mohammedans who were interested in the Khalifate would have nothing to do with King Husein, and accused him of having sold himself to Great Britain. The King has always defended himself against this accusation by calling to mind the fact that he had lent his support to the Allies only on well defined conditions, of which the most important was the absolute and unlimited independence of the Arabian lands after the war. He justified his coöperation in depriving the Turkish Empire of these lands by pointing out the attitude, in many respects in defiance to the prescriptions of Islam, which the Turkish Government had assumed after the revolution of 1908.

The glorification of the pagan past of the Turkish race—„the Turanians”—which had become the fashion in leading circles in Constantinople with the slogan „first Turk, then Muslim,” and the preference of the Effendis for following modern institutions of state and society rather than the revealed law regulating every department of life, induced Husein to take upon himself, at the head of his Arabs, the defence of the genuine Islam against Angora and Constantinople. He is lauded by his partisans not only as the „Saviour” of the Arabs, but also as the maintainer of the *Shari'ah* (Sacred Law).

75 In the Meccan newspaper *The Qiblah*, which appears three times a week and which was born at the same time as the new kingdom, the political opinions of this offspring of Qatadah are duly expounded.

A while ago accusations against the Turkish Government took up a good deal of space; but since the Turkish deputation at Lausanne explicitly recognized, in the name of the Angora Government, the absolute independence of Arabia, these invectives have decreased. Concerning England the tone of the articles has been now sweet, now bitter. In a manifesto (dated November 24, 1923, and published in *The Qiblah* January, 1924) which is addressed to the British Government and the British nation, all kinds of grievances, aired by no means for the first time, are once more summarized. Great Britain, says *The Qiblah*, which owes its victories in Syria and Mesopotamia to the support of Husein, entirely failed to fulfil its solemn promise of coöperation in effecting the complete independence of the Arabian lands. It allowed France, acting as mandatory, to take hold of Syria after the forceful removal of Husein's son, Faisal, who had been destined to be its Emir. England itself retained, as mandates, Transjordan, where Husein's son, Abdallah, was set up as ruler; Mesopotamia, where Faisal was established as monarch; and Palestine, which, in order to fulfil the foolish promise of Balfour, was torn from its Arabian bond and given over to the Zionists. Husein loses no occasion to declare that he still hopes that the British nation may sometime force the British Government to keep its word.

On the question of the Khalifate Husein has always expressed himself with a certain reserve. Of course the Turkish Khalifate in its later phases, could no longer find favor in his eyes. Husein rightly brands as absurd a Khalif without worldly power. To him the Khalif is the supreme monarch, so proclaimed by the Muslims, who at his accession promises solemnly that he will maintain the law of Islam without reservation. Upon several occasions Husein has made it clearly understood what this maintenance of the law implies in his mind. Thieves had their right hands cut off by his order; those who drank forbidden liquor or those who broke the fast of Ramadhan were publicly flogged, and so on. Articles in *The Qiblah* concerning the Khalifate, however, generally ended with the phrase used when naming those who are deceased: „Allah be merciful to the soul of the Khalifate.” In this way it was meant
76 to show that no decision had been made as to whether or not this dead Khalifate was capable of resurrection. Whenever flatterers called him „Commander of the Faithful” or „Khalif of God's Apostle,” he did not absolutely refuse such homage, but he often pointed out explicitly that he did not assume such titles, and that he was even ready at any time to hand over the task of acting as „Saviour”

of the Arabs to any man deemed more fitted than himself for its accomplishment.

Recent events raise the question of whether an important group of Mohammedans is likely to gather around Husein and his liberated Arabs and ask him to put aside exaggerated discretion and to take upon himself the burden of the Khalifate. Thus far this seems not very probable.

In the enormous peninsula of Arabia Husein's influence is limited to the western strip of coast, the province of the Holy Cities. He himself is seated at Mecca, while his son, Ali, is his governor at Medina, but during the eight years of his independent reign he has not yet succeeded in making safe for peaceful pilgrim traffic the way between these two places. The mighty Emir of the Wahhabi's, Bin Sa'ûd, who rules with energy over Central and East Arabia, is his enemy. In Southern Arabia Husein has no influence at all, and his efforts to come to a political understanding with Yahya, the Imam of the Zeidi's in Yemen, had no effect. It is highly questionable whether Transjordan would remain in the hands of Abdallah or Mesopotamia in the hands of Faisal if the British declared their mandates finished. It is still more doubtful whether Syria, supposing that the French gave it up, would join the banner of Husein.

The Muslim world outside of Arabia is even less enthusiastic about the aspirations of Husein to the Khalifate. With Egypt his relations were never cordial, and at the last pilgrimage (1923) they became actually strained. On that occasion Husein's refusal to admit into his country a sanitary mission sent by the Egyptian Government induced the Egyptians to embark their *mahmal*, that symbol of the participation of the Nile valley which used to grace the pilgrimage for centuries, and to take back home the *kiswah*, the new cloth for the House of Allah sent from Egypt annually since immemorial times. The Turkish Government would no more think of recognizing a Meccan Khalifate, in whatsoever shape it might present itself, than would the Sultan of Egypt. The Mohammedans in India by now probably have become convinced that Husein has
77 not sold himself to Great Britain, but the Indian movement for the Khalifate will not on that account accept his claims. All know that Husein is unable to lend to Mohammedans under non-Mohammedan rule the support they expect from a Khalif.

The King of the Hijâz is more than septuagenary, and he has never enjoyed an opportunity of acquiring the experience and knowledge necessary for an all but absolute monarch if he is to play

a part in international political life. He is full of energy but he is not a little obstinate and has some other qualities which often make it rather difficult to transact business with him. Neither his outward circumstances nor his personal character make Husein an acceptable candidate for the Khalifate. His ancestor Qatadah on his deathbed urgently exhorted his descendants to limit their ambitions to the sacred province, this territory being difficult of access to other princes and offering them little attraction. Husein is the first of the sons of Qatadah to act in contradiction to the ancestral will. The near future will decide whether he was wise.

It seems likely that Husein will try to strengthen his position by calling together a Pan-Islamic congress for the discussion of matters in which all Muslims as such are interested. It is true that of late voices have been heard in intellectual Mohammedan circles advocating an international all-Islam congress as the only means of bringing to a desirable solution several problems of high importance for Islam. But such a conference would be likely to choose another kind of president than the autocratic monarch of Western Arabia. And it is still a long way to even serious efforts for the foundation of such an organ for the expression of the *consensus* of opinion of the Mohammedan community. For the time being there is only chaotic confusion, and we are inclined when pronouncing the word „Khalifate” to add, as King Husein used to do until a short time ago, „of blessed memory.”

The Pan-Islamic idea is not dead, but many changes will have to take place before the Muslims will be able to point to one man as its generally recognized personification. And this is what a Khalif in the twentieth century should be; otherwise he will be but an idle phantom.

CLXX

IGNAZ GOLDZIER

1921

Verschenen in De Gids, Jaargang 1921 (Amsterdam), deel IV, blz.
489—499.

Den 13^{den} November overleed te Boedapest, na een smartelijk lijden van vier dagen de wereldberoemde geleerde, wiens naam hierboven staat. Ruim eene halve eeuw lang heeft hij zijne verbazingwekkende werkkraft hoofdzakelijk gewijd aan de studie van den Islam in den ruimsten zin van het woord, en zijn grootmeesterschap op dit gebied werd in geheel de geleerde wereld door niemand betwist. Zijne jubileën waren internationale feesten der wetenschap.

Hij begon zijne Oostersche studiën onder leiding van zijn vermaarden landgenoot Vambéry, den Turkoloog en Turkophiel, wiens beoordeelingen van de politieke gebeurtenissen van den dag ruim veertig jaren geleden, tijdens en na den Russisch-Turkschen oorlog, door Reuter-telegrammen wereldkundig werden gemaakt. Hij zette ze voort onder den „sjeich” der toenmalige Arabici, Fleischer te Leipzig, den begaafden leerling en vereerder van Silvestre de Sacy. Maar hij ontwikkelde en gebruikte de onder deze en andere gidsen opgedane kennis op de eigen wijze, die bepaald werd door zijn genie. Nadat hij in zijne jonge jaren door reizen in Syrië en Egypte, door omgang met Mohammedaansche geleerden en studenten in hun eigen milieu zich intieme vertrouwdheid met de Mohammedaansche psyche verworven had, eene vertrouwdheid, die hij door steeds voortgezet verkeer met Moslims gedurende heel zijn leven voor vertroebeling wist te bewaren, besteedde hij zijne dagen en soms ook zijne nachten aan de lectuur van Mohammedaansche, vooral Arabische boeken en geschriften over de meest uiteenlopende onderwerpen.

In belezendheid vond hij onder de orientalistten zijn gelijke niet; het lezen van „los en vast” was hem een hartstocht. Niet echter om te worden tot eene levende bibliotheek; neen, uit de honderden dikke boekdeelen en uit de duizenden onaanzienlijke tractaatjes, die hij tot verbazing zijner vakgenooten verslond, wist hij altijd juist datgene te halen en te bewaren, wat een eigen licht wierp op een of ander hoekje van de Mohammedaansche beschavingswereld, op een of ander kenschetsend verschijnsel van het Moslimsche denken. Als vruchten van zijn geestelijken arbeid verschenen in Duitsche, Fransche, Engelsche — eene enkele maal ook in Hongaarsche — tijdschriften ontelbare artikelen, nu eens van een paar bladzijden,

dan van eenige vellen druks, en van tijd tot tijd lijvige boeken, die bijna alle tot de classieke vakliteratuur te rekenen zijn, en elk dier geschriften verraste de lezers door nieuwe gegevens of door een nieuwen, genialen kijk op dingen, die wel reeds door velen gezien, maar nog door niemand goed begrepen waren.

Het is dus niet te verwonderen, dat wanneer Goldziher in 1910 onder den titel „*Vorlesungen über den Islam*” eene beknopte synthese geeft van het godsdienstige, sociale en politieke stelsel, dat door den naam Islam wordt aangeduid, zijne eigene geschriften eene bijzonder groote plaats innemen onder de werken, waarnaar in de excursen verwezen wordt. De „*Vorlesungen*” waren bestemd om in Amerika uitgesproken te worden, maar gezondheidsredenen verhinderden de uitvoering van dit plan. Onlangs verscheen van dit boek te Parijs eene Fransche uitgave, die al vóór den oorlog voorbereid was; een verblijdend teeken van herleving der internationale samenwerking op wetenschappelijk gebied, maar tevens een bewijs van de hooge waardeering van Goldziher's werk in alle landen. Wie eene speciale studie onderneemt op het gebied van het ontstaan van het Mohammedanisme, het uitgroeien van Mohammeds schepping tot een systeem van dogmatiek, wet en mystiek, de geschiedenis der Moslimsche secten, de actueele levensuitingen der Moslimsche samenlevingen in Britsch-Indië, Egypte en Turkije, hij ontmoet zonder falen ergens op zijn weg den Hongaarschen meester, en voelt zich gedrongen, eenigen tijd aan zijne voeten zich neer te zetten om hem straks met dankbare bewondering te verlaten.

Wil men, naast deze „*Vorlesungen*”, nog aan een paar standaardwerken van Goldziher uit vroegeren tijd herinneren, dan noemt men onwillekeurig de in 1889—1890 verschenen „*Muhammedanische Studien*” — gaarne erken ik, dat ik de vriendschappelijke opdracht van het eerste deel hiervan steeds beschouwd heb als de hoogste, mij ten deel gevallen wetenschappelijke onderscheiding — en de in 1896—1899 uitgegeven „*Abhandlungen zur arabischen Philologie*”. Zijn laatste, verleden jaar door het De Goeje-fonds uitgegeven standaardwerk: „*Die Richtungen der islamischen Koranauslegung*” voert den lezer weer langs de geheele ontwikkelingslijn van den Islam, van zijn begin tot in onze dagen, ditmaal de aandacht vooral bepalend bij de wijze, waarop de openbaring van Allah in verschillende tijden of plaatsen door de geloovigen werd verklaard. Vier jaren vóórdat dit werk het licht zag, mocht de De Goeje-stichting eene andere, hoogst belangrijke studie van Goldziher uitgeven, welke zich om een strijdschrift van den Moslimschen kerkvader Ghazâli tegen de secte der Bâtiniëten bewoog en veel nieuw licht wierp

op tegen den Islam gerichte woelingen van geheime genootschappen, die omstreeks 900—1100 n. C. in de centrale Islamlanden werkten.

Goldziher had intieme vrienden onder zijne vakgenooten in vier werelddeelen; met ons land waren zijne betrekkingen van ouden datum en van innigen aard. In 1871 verbleef hij eenige maanden te Leiden (deels te Katwijk aan Zee om zijn overspannen zenuwgestel te sterken), en nooit was hij over zijne dankbare herinneringen aan die periode van zijn leven („das Leidener Halbjahr”, begonnen 10 April 1871) uitgepraat. Als piepjong doctor philosophiae, had hij kamers gehuurd bij eene juffrouw Van Dijk op het Noordeinde; hij begon met professor De Goeje te bezoeken en aarzelend te vragen, of hij wel toegang zou kunnen verkrijgen tot zekere, voor zijne studie hoogst belangrijke Arabische handschriften, behoorende tot ons beroemde Legatum Warnerianum. Des avonds beantwoordde De Goeje zijn bezoek en bracht hem de door hem genoemde manuscripten op zijn kamer. Zólk eene tegemoetkomende vriendelijkheid had hij nog nooit ergens ondervonden! Weldra gevoelde hij zich te Leiden thuis, en rustig — of liever onrustig, want hij werkte dag en nacht en ging met Arabische boeken en de noodige sterke koffie naar bed — verzamelde hij stapels gegevens, die hij in den loop van zijn latere leven aanvulde en verwerkte. Hij bewonderde de geestigheid en scherpzinnigheid van Dozy, al betreunde hij het, dat deze Goldziher's „sjeich” van Leipzig, Fleischer, niet ten volle waardeerde. Juffrouw Van Dijk beschouwde haren huurder als een ietwat zonderling jongmensch; maar sedert een bediende in zwarte jas voor het eerst Dr. Goldziher was komen uitnoodigen „aanstaanden Vrijdag bij mijnheer en mevrouw Dozy te komen dineeren”, steeg hij zichtbaar in hare achting en verdubbelde zij hare vriendelijke zorg. Ook Kuenen en Kern leerde hij kennen en bewonderen, en met Speyer, destijds leerling van Kern, heeft hij geruimen tijd samen gemiddagmaald.

Dit alles en nog veel meer bijzonderheden uit die periode weet ik alleen bij overlevering, voornamelijk van Goldziher zelf en van Speyer, want mijne academische studie te Leiden begon eerst een viertal jaren later. Eerst na mijne promotie, in 1880, maakte ik per brief met Goldziher kennis. Nooit heeft een brief van een oriëntalist mij in verrukking gebracht zóó als de eerste, dien ik van hem ontving. Mijne eerste schreden op het gebied van de geschiedenis der Mohammedaansche wet vonden bij mijne leermeesters weinig aanmoediging: zij rieden mij met nadruk af, mij verder in die richting te begeven. De Studie van den *fiqh*, die eeuwenlang

den grondslag der wetenschappelijke opvoeding van alle Moslimsche geleerden had uitgemaakt, die hun denken en hun schrijven meer dan iets anders beïnvloed had, was bij de Westersche oriëntalisten in discredit. Zij zagen in de geschriften der wetgeleerden, der faqîhs, niets dan dorre casuïstiek, en het ontging hun, dat een belangrijk stuk cultuurhistorie zich slechts ten volle openbaart aan hem, die de moeite neemt, den bouw van het uit Qorân en Overlevering gegroeide stelsel in zijne wording, in zijn strijd met, en in zijn aanpassing aan de practijk van het leven zorgvuldig na te gaan. Daar kreeg ik nu echter van een ouderen vakgenoot, die reeds eene reputatie had, eene geestdriftige aanmoediging, die mij elke aarzeling deed overwinnen. Als een oudere broeder schudde hij mij uit de verte met hartelijkheid de hand en bezwoer mij, met hem den strijd tegen het heerschende vooroordeel te aanvaarden. Sinds dien tijd, ruim veertig jaren dus, bleven wij in onafgebroken briefwisseling, waren wij steeds op de hoogte van wat en hoe de ander aan het werken was. De eerste brieven, die ik uit Boedapest ontving, deden mij haken naar persoonlijk ontmoeting van den man, aan wien ik voor de bepaling mijner studierichting meer dan aan iemand anders te danken heb.

Die eerste samenkomst had plaats in 1883, bij gelegenheid van het internationale orientalistengcongres te Leiden. Het was geen gemakkelijke taak voor de organisatoren van dat congres, eenige honderden oriëntalisten uit alle landen, die tot dusver in wereldsteden hunne samenkomsten hadden gehouden, behoorlijk onder dak te brengen en hun, buiten de zittingsuren der secties, hunner waardige afleiding te verschaffen. Alle zeilen werden bijgezet: het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië in Den Haag, de Commissie voor de juist toen te Amsterdam gehouden internationale koloniale tentoonstelling, ontlastten de burgerij der Sleutelstad van een deel dier zorgen, en Leiden deed, wat het kon. Zoo werd de sociëteit Amicitia voor de congresleden „geëmancipeerd”. Goldziher was in het gewone leven niet vrij van de distractie, die men als de kwaal der geleerden beschouwt, en had daardoor voortdurend behoefte aan den steun zijner vrouw, die hem noode en zelden geheel aan de zorgen van anderen overliet. Toen hij, met haar te Leiden aangekomen, zijne congrespapieren ontvangen en gelezen had, kon hij zich geene emancipatie van eene sociëteit Amicitia denken, die de dames buitensloot. Het paar begaf zich dus naar het bekende gebouw op de Breestraat, om daar van een verschrikten commissaris te vernemen, dat deze heerensociëteit onder geene omstandigheden voor vrouwen toegankelijk werd gemaakt.

Goldziher werkte zoo krachtig op het gemoed van poortwachter, dat men hem met zijne gade onder het ongestuvrijde dak liet verblijven, totdat ik opgespoord zou zijn. Men zocht en vond mij, en in den gang van Amicitia werd mijn vurige wensch van eenige jaren vervuld. Voor mij werd het congres van 1883 verder eene reeks van ontmoetingen met Goldziher, afgebroken door als hindernissen gevoelde bezigheden van anderen aard. In 1886 mocht ik eene verbeterde en vermeerderde herhaling van zulk samenzijn te Weenen beleven.

Goldziher bezocht alle orientalistencongressen en verzuimde ook overigens geene gelegenheid om internationale of andere samenkomsten van vakgenooten — d.i. oriëntalisten en beoefenaars der godsdienstgeschiedenis — bij te wonen. Bij al die gelegenheden was hij het middelpunt van eenen kring van bevriende geleerden, die 's avonds en soms tot diep in den nacht bijeenbleven en die hij door zijn steeds overvloeienden humor placht te boeien. Onwillekeurig beheerschte hij dan het gesprek met zijn fijn, nooit kwetsend vernuft. In woord en geschrift vergat hij nooit de eerbiedige piëteit, die hij zich verplicht achtte jegens ouderen te betoonen, de noodige toegevendheid jegens zwakheden van tijdgenooten; en jongeren vriendelijk aan te moedigen, hield hij voor zijn duren plicht. Als boekenverslinder werd hem natuurlijk veel ter recensie toegezonden; hij sloeg zulke verzoeken zelden af. Het eenige verwijt, dat ik hem nu en dan deed, betrof zijne bijna misleidende zachtmoedigheid in de aankondiging van producten van twijfelachtig gehalte. Hij antwoordde dan steeds, liever tienmaal over gebreken te zwijgen dan één de misdaad te begaan van een zwakken broeder te ontmoedigen.

In 1911 waren wij samen op het laatste oriëntalistencongres, te Athene, en presideerden wij om beurten de Semitische sectie. In 1912 kwam het echtpaar Goldziher naar Leiden om het internationale congres voor godsdienstgeschiedenis bij te wonen. Na eene badkuur van enkele weken te Katwijk — Goldziher moest vaak badkuren doen om zijn zeer prikkelbaar zenuwgestel tegen een nieuw universiteitsjaar wat in orde te brengen — waren zij eene week mijne gasten, en evenals in 1883 vormde dit samenzijn voor mij de attractie van het congres. Eene historische anecdote uit deze congresweek mag ik hier wel vertellen.

Met een tien-of twaalfstal congresleden, waaronder Goldziher en zijne vrouw, begaven wij ons van mijne woning door het Noordeinde naar de Stadsgehoorzaal om eene zitting bij te wonen. Toen wij in het Noordeinde ongeveer gekomen waren aan het huis, waar in 1871 Goldziher bij juffrouw Van Dijk had gewoond, hield ik voor

de grap de gasten even staande en zeide met gemaakte plechtigheid: „Hier wohnte einmal der berühmte Goldziher“. Goldziher, die nooit precies wist, in welk deel eener stad hij zich bevond, vroeg mij toen met ongeveinsde, levendige belangstelling: „Wer war denn das?“ Aan soortgelijke voorvallen was zijn leven rijk, en zelf kon hij met smaak de verhalen ervan opdisschen.

Twemaal bezocht ik hem te Boedapest: eens op mijne terugreis uit Constantinopel in 1908, andermaal in December 1911, toen wij hem ter viering van den „Abschluss des vierzigsten Jahres seiner akademischen Tätigkeit“ namens tal van oriëntalistenvan uit alle deelen der wereld eene Festschrift gingen aanbieden, ingeleid met eene voorrede van den grootsten aller Semitici, Theodor Nöldeke. Bij die gelegenheden kon men nog duidelijker dan bij de congressen waarnemen, welk eene plaats Goldziher's vrouw in zijn leven innam, hoe hare zorgen hem deden vergeten, dat er materiele zwarigheden eigen zijn aan het menschelijk bestaan, hoe zij er steeds op uit was, hem onbekommerd het door hem zoo hoog gewaardeerde samenzijn met vrienden te doen genieten, hoe zij de geheime middelen kende, die hem over buien van diepe melancholie heen hielpen.

Hoezeer wij ook het voor ons veel te vroeg gekomen einde van Ignaz Goldziher's leven mogen betreuren, voor hem moesten wij het als een zegen beschouwen, dat hij zijne Laura niet heeft overleefd.

Die veertigjarige „akademische Tätigkeit“, waarvan wij in 1911 de viering gingen bijwonen, was geen veertigjarig professoraat. Lang is Goldziher privatdocent, en daarna nog lang buitengewoon hoogleeraar gebleven, en in die vele jaren was hij genoodzaakt, een groot deel van zijnen tijd te besteden aan de geestdoodende werkzaamheden van een administratief ambt, waarvoor hij zichzelf — misschien terecht — alle geschiktheid ontzegde en dat hem in geen enkel opzicht vreugde schonk. Het kleine Hongarije bevatte niet vele competente beoordeelaars van Goldziher's geniale verdiensten op een gebied van wetenschap, dat daar bijna alleen door hem zelf beoefend werd. Bovendien speelde het helaas niet tot Hongarije beperkte, vooroordeel tegen den Israëliet hier zijne al te bekende, treurige rol.

Toen Goldziher als jong man door Syrië reisde, moest hij eens een langen afstand per ezel afleggen. Hij trof een lui en koppig rijdier, natuurlijk van achteren begeleid door een ezelrijver, die dit levende middel zijner kostwinning ijverig met den stok bewerkte en die kastijdingen accompaneerde met geheele reeksen van die afschuwelijke scheldwoorden, waaraan de markttaal van Arabisch sprekende

volken zoo rijk is. Na aldus weer eens zijn heele lexikon tegen den onwilligen ezel te hebben uitgepakt, liet de hammâr zijn stok met uitingewone kracht op de achterdeelen van den langoor neerkomen, met een diepen zucht uitschreeuwend: *jâ Jahoeđi*, d.i. jij Jood!, niet vermoedend dat deze betiteling op den Frankischen heer (*chawâđja*), dien hij vervoerde, meer toepasselijk was dan op het transportmiddel. Goldziher haalde deze herinnering uit zijne „Wanderjahre” dikwijls op. Hij was streng in het Jodendom opgevoed; zijne groote kennis van bijbelsche en na-bijbelsche Joodsche literatuur was hem van veel dienst en bij zijne latere Islamstudie en bij zijne beoefening van de godsdienstgeschiedenis in het algemeen. Hij verdiepte zich gaarne in de historie van het Christendom en nam met actieve belangstelling kennis van het vele, dat juist in de 19de en 20de eeuw over magie en geloof der primitieven aan den dag kwam.

Reeds vroeg heeft hij zich van de practijk der wettelijke voorschriften, die het Jodendom van de „volken” onderscheiden willen houden, bevrijd, maar Goldziher's groote piëteit en zijn onverwoestbaar idealisme bleven diep in den Joodschen bodem geworteld. In 1906 bezocht hij mij eenige dagen in Den Haag op zijne doorreis naar Aberdeen, waar hij een eere-doctoraat in ontvangst ging nemen. Het trof zoo, dat Rôsj has-schanah, Joodsch Nieuwjaar, viel in de dagen van ons samenzijn. Goldziher gevoelde toen de behoefte, eenige oogenblikken te verwijlen in het gebied zijner vrome herinneringen.

Hij woonde de godsdienstoefening in de Haagsche synagoge bij maar kwam eenigszins ontsticht terug, daar de zang, zooals hij zeide, bijzonder slecht was. Om weer op zijn verhaal te komen, bezocht hij toen het graf en het standbeeld van Spinoza.

In 1913 zou de vijfde zitting van de Association internationale des académies te St. Petersburg plaats hebben. Goldziher placht op die bijeenkomsten als voorzitter der letterkundige afdeling van de Hongaarsche akademie een der beide vertegenwoordigers van zijn vaderland te zijn. In 1910 waren wij samen voor hetzelfde doel te Rome geweest; ik verheugde mij al op een nieuw bijeenzijn in Rusland. Nu konden echter buitenlandsche Joden geen pasvisum naar Rusland krijgen. Goldziher, die ook in Rusland intieme vrienden en vereerders had, ontving al sproedig van Petersburgsche akademieleden de verzekering, dat voor hem op de meest eervolle wijze eene uitzondering gemaakt zou worden, en de dringende uitnoodiging, daarvan gebruik te maken. Die vrienden hadden echter niet gedacht aan de piëteit van den Hongaarschen grootmeester jegens den edelen stam, waaruit hij gesproten was: hij weigerde met ergernis

als privilege te aanvaarden, hetgeen als een natuurlijk recht aan zijne stamverwanten toekwam, maar onthouden werd.

Ook in Hongarije was voor Joden de weg naar de gestoelten der eere niet effen. Duitschland zou Goldziher zeker bijtijds een professoraat aangeboden hebben, indien niet ook daar de *jā Jahoeði*! schreeuwende ezeldrijvers meer invloed gehad hadden dan de Goldziher waardeerende geleerden. Engeland betoonde zich vrijer van rasfanatisme: Cambridge beriep Goldziher in 1893 tot de opvolging van den beroemden Robertson Smith. Hij vond zich toen echter te oud om zich nog aan het Engelsche maatschappelijke leven aan te passen, sloeg het aanbod af en werd nu in 1894 tot ordinarius te Boedapest aangesteld. Sindsdien werd deze profeet nu ook in zijn vaderland met eer overladen. Schitterend was de huldiging, die ik in 1911 bij de viering van de 40-jarige „werkzaamheid” mocht bijwonen; hooge staatsambtenaren en geleerden verdrongen elkander op de receptie, en Roomschkatholieke geestelijken kwamen den jubileerenden Israëliet naar 's lands gebruik, een hartelijken kus drukken op beide wangen. En zoo is het gebleven, ook in en na den oorlog. In Juni 1920 maakten de Hongaarsche akademie van wetenschappen, de universiteit van Boedapest en andere corporaties Goldziher's zeventigsten geboortedag tot een schitterend feest, „wie ich die Sache betrachte, eine Vorfeier des Begräbnisses. Es fehlten auch die Nekrologe in den Zeitungen nicht”, schreef hij mij toen. Den 19 September daaraanvolgend zond hij mij de laatste drukproeven van zijn laatste standaardwerk, hetwelk hij in de briefwisseling over de correctie, die anderhalf jaar tevoren begon, reeds dikwijls als zijn zwanenzang had aangeduid. „Ich hätte im März 1919, da ich das Manuskript unter vielen Fährlichkeiten abgesendet habe, nicht geglaubt, daß ich diesen Abschluß noch lebendig mitmache. So zerrissen war ich an Körper und Seele”. De stroom van waanzin, die zich sinds Juli 1914 over het menschdom uitgoot, maakte dezen zoo overprikkeldbaren man geestelijk en lichamelijk ziek, en zware verliezen, die de dood hem in zijn naasten familiekring toebracht, deden het overige om zijne krachten te sloopen. De stijl van dit laatste groote werk, over de geschiedenis der Mohammedaansche Qorānexegese, is vaak vermoeid en vermoeiend, al blijft de behandeling van het onderwerp steeds magistraal. Het boek was trouwens de tot den dubbelen omvang omgewerkte uitgave eener reeks voordrachten, die Goldziher in 1913, op uitnoodiging eener wetenschappelijke stichting te Uppsala gehouden had.

In den zomer van 1914 wilde Goldziher zijne badkuur weder eens te Katwijk doen. Kort na de tragische gebeurtenis, die de causa proxima van het ontbranden van den wereldoorlog werd, kwam hij (28 Juni) met zijne vrouw hier aan, zonder een zweem van voor gevoel van het naderende onweer. En toen de oorlogsverklaring enkele weken later plaats greep, geloofde hij het nauwelijks, of vleide hij zich ten minste met de hoop, dat de strijd in korten tijd tot een beslissend einde zou zijn gekomen. Eerst 10 Augustus was het echtpaar gereed met de voorbereidselen voor de thuisreis, die acht dagen duurde. Staande tegen een coupé-venster in een volgepropten trein, wuifde Goldziher mij een laatste groet toe; geen van ons dacht eraan, dat dit *de* laatste groet zou zijn. Zes jaren later (September 1920) schrijft hij mij, na zijn terugkeer van een verblijf van vier weken op het land, waardoor zijne gezondheid een weinig verbeterd schijnt: „Wie gerne säßen wir mit euch am Gestade der Nordsee in unserm lieben Katwijk! Und das herrliche Leiden! Aber alles dies sind Phantasiebilder. Wir werden wohl niemals mehr die Grenzen unseres Landes überschreiten”.

Goldziher had ons land lief; hij kende persoonlijk alle Nederlandsche oriëntalisten van de vorige en de tegenwoordige generatie, hij las al hetgeen in onze taal over Arabische en Mohammedaansche zaken gedrukt werd, was buitenlandsch lid van het Koninklijk Instituut te 's-Gravenhage en van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam. Trots de vijandschap, die ook nu nog voortgaat, staten en volken te verdeelen en van elkaar verwijderd te houden, is er in vier werelddeelen geen land, waar niet weemoedige tranen aan de nagedachtenis van dezen grooten man gewijd worden

CLXXI

**PRINS FAISAL BIN ABDAL-AZIEZ
AL-SA'OED**

1926

Anoniem verschenen in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van
14 October 1926, Avondblad D.

Het bezoek van den drager van den hierboven prijken den naam, den tweeden zoon van Abdal-Aziez bin Faisal Al-Sa'oed, Sultan van Nedjd (Centraalarabië) en Koning van den Hidjaaz (de provincie der heilige steden van Arabië), aan onze Koningin maakt den 14^{den} October 1926 voortaan tot een gedenkwaardigen datum voor ons land. Tot dusver heeft, zoover onze herinnering reikt, nog nooit een beheerscher van Mekka en Medina aanleiding gevonden tot het zenden van een gezantschap naar Nederland. Thans heeft de Vorst van bijna geheel Arabië, Bin Sa'oed, zooals men hem gewoonlijk noemt, geheel spontaan aan diengene zijner zonen, die in zijn naam het bestuur over Mekka voert, opgedragen, de hoofdsteden van die Europeesche staten, die hem in zijn dubbele vorstelijke waardigheid erkend hebben, namens hem te gaan begroeten en van zijne vriendschappelijke gezindheid te verzekeren.

De jaren 1924 tot 1926 waren voor het Arabische schiereiland rijk aan groote gebeurtenissen. Koning Hoessein, de laatste Groot-sjerief van Mekka, uit het geslacht dier roofridders van heiligen bloede, die sinds 1200 Mekka en een deel van den Hidjaaz beheerscht hadden, ontsloeg zich in 1916 van den vier eeuwen ouden band met zijn Turkschen opperheer en proclameerde zich tot koning van den Hidjaaz en van een zoo groot deel van Arabië als zich daarbij mocht voegen. Verschillende kleine en groote gebieders in Arabië waren ongeneigd zich onder zijne vaan te scharen; verreweg de voornaamste tegenstander, dien hij op zijn weg ontmoette, was de Vorst van Nedjd, de afstammeling van die Centraal-Arabische legeraanvoerders der Mohammedaansche hervorming, die een 125 jaar geleden uit het binnenland opgerukt waren naar de heilige steden om die te zuiveren van hetgeen in hunne oogen onduldbare afgoderij was, die echter na eenige jaren van hevigen strijd moesten wijken voor de op bevel van den Sultan van Turkije op hen afgezonden legers, en wier nazaten zich sindsdien hadden moeten tevredenstellen met de uitoefening van gezag over een nu eens, kleiner, dan wat grooter deel van Nedjd.

Men telde die hervormde Mohammedanen van het Arabische binnenland, die Wahhabieten, zooals men ze naar hun in de achttiende eeuw beroemd geworden leeraar Mohammad bin Abdal-Wahhaab noemde, nauwelijks meer mede; men beschouwde ze in wijde Mohammedaansche kringen als ketters, omdat zij tegen eeuwenoude gebruiken — misbruiken in hunne oogen — hardhandig waren opgetreden en omdat zij de wapenen hadden durven voeren tegen den Turkschen Sultan, destijds door de meesten nog als chalief van den

Profeet beschouwd. Aan deze obscuriteit van meer dan een eeuw maakte Abdal-Aziez bin Sa'ood in enkele jaren een einde. Eerst heroverde hij den troon zijner vaders uit de handen van het concurrerende huis van Bin Rasjied, aan welks bestaan hij een einde maakte, om vervolgens zijn oppergezag over bijna geheel het binnenland van Arabië uit te breiden, overal de wet van den Islam in al hare gestrengheid handhavend, de roofzuchtige Bedoewien dwingend tot een gezeten, of althans tot een rustig en ordelijk leven.

De voortschrijdende hegemonie van Bin Sa'ood kwam noodwendig in conflict met de heerschzuchtige plannen van Koning Hoesein, die zich als den toekomstigen Koning van den geheelen Arabischen Islam beschouwde en zelfs zoover ging van, toen de Turken het chalifaat hadden afgeschaft, den titel van Chalief, Heer der Geloo-vigen, aan te nemen. Deze ijdele aanmatiging was het begin van zijn val. In September 1924 namen de troepen van den Vorst van Nedjd het Oostelijk van Mekka gelegen Ta'if, in October Mekka in; Hoesein vluchtte eerst Noordelijk naar Akabah, van waar hij in Mei 1925 „op verzoek” der Engelsche regeering zich naar Cyprus inscheepte. Zijn zoon Ali handhaafde nog ruim een jaar lang een schijn van gezag te Djeddah, welk gezag ook te Medina vertegenwoordigd was. Bin Sa'ood belegerde beide plaatsen al dien tijd met onuitputtelijk geduld en onbezweken volharding, vast besloten om zoo weinig mogelijk bloed te doen vergieten, moeilijkheden met Europeesche mogendheden te vermijden en geen voedsel te geven aan de kwade geruchten, die zijne vijanden in de Mohammedaansche wereld verbreidden, als zou hij de heiligdommen van den Islam aan verwoesting willen prijsgeven.

In December 1925 vielen beide steden in zijne handen en moest de laatste telg van het sjeriefengeslacht, die nog den vorstentitel gedragen had, het land verlaten.

Nog geen jaar lang is dus Bin Sa'ood's gezag over den Hidjaaz onbetwist gevestigd. Lang genoeg echter om hem te doen kennen als een heerscher van zeldzame politieke begaafdheid. Spoedig na de verovering is hem door de notabelen der bevolking het gezag met den koningstitel formeel opgedragen. Zorgvuldig heeft hij die waardigheid van het Sultanaat van Nedjd gescheiden gehouden, zoodat hij als Koning van den Hidjaaz niet gebonden is aan eenige afspraak, die hij als Sultan van Centraal-Arabië heeft gemaakt. In eene sedert 17 December 1924 te Mekka verschijnende wekelijksche courant en in een aantal op zijn last uitgegeven geschriften tracht hij de geheele Mohammedaansche wereld ervan te overtuigen, dat

hij wel krachtiger dan andere Mohammedaansche vorsten tegen den Islam ingeslopen misbruiken optreedt, maar dat hij verre is van onverdraagzaamheid, en dat hij zelfs bij de afschaffing van verkeerde gewoonten in zijn eigen gebied de geleidelijkheid niet wil verwaarloozen.

Hij onthoudt zich van alle wraakoefening tegen gewezen vijanden en handhaaft de ambtenaren van zijn voorganger, die zich naar de nieuwe regelen willen schikken. Toen bij de laatste bedevaart naar aanleiding van zekere, met het overbrengen van het in Egypte geweven nieuwe kleet voor den tempel van Mekka gepaard gaande gebruiken tusschen de Egyptische troepen, die deze zending vergezelden en de ijveraars uit Nedjd een gevecht had plaats gehad, waarbij verscheidene onderdanen van Bin Sa'oad het leven lieten, haastte hij zich, over dit misverstand de spons te halen, en daarna zond hij zijn oudsten zoon tot het ondergaan van een oogheelkundige behandeling naar Caïro, waar hij al eenige weken als de geëerde gast der Egyptische regeering vertoeft. Bij gelegenheid dierzelfde bedevaart riep hij een Al-Islamcongres naar Mekka bijeen om te beraadslagen over gemeenschappelijke belangen der Mohammedanen, voorloopig bovenal zulke, die met de jaarlijksche bedevaarten samenhangen. Hij had de voldoening, daar afgevaardigden vereenigd te zien van Egypte, Turkije, Afghanistan, Zuid-Arabië en ook van vereenigingen uit Britsch- en Nederlandsch-Indië. Al werden er nog niet vele belangrijke zaken tot afdoening gebracht, Bin Sa'oad is meer dan iemand doordrongen van de waarheid van het Arabische spreekwoord; „overhaasting is uit den Duivel en geduld is uit God”, en men besloot, deze congressen jaarlijks te herhalen. Wat misschien meer zegt dan dit alles: Bin Sa'oad heeft in die enkele maanden in geheel het door hem beheerschte Arabië eene mate van veiligheid weten te scheppen, die sinds duizend jaren niet bestaan heeft en die men zich gewend had voor Arabië als onbestaanbaar te beschouwen. Waar vroeger karavanen met militaire dekking niet zonder groot gevaar voor leven en goed konden reizen, daar reist thans een ongewapend persoon zoo rustig als in eenig land van Europá.

Voorts paart dit staatkundige genie aan onverholen godsdienstig conservatisme eene even besliste neiging om gebruik te maken van alle uitvindingen op technisch gebied, die het moderne verkeersleven kenmerken. Hij beijvert zich om het kameel, het trage „schip der woestijn”, als transportmiddel te doen plaats maken voor den automobiël en weldra ook het vliegtuig, heeft noch tegen electriche verlichting noch tegen photographie het vooroordeel, dat men bij

Arabieren van den ouden stempel pleegt aan te treffen. Hij wil, zooals uit de zending van Prins Faisal blijkt, ook op politiek gebied nieuwe wegen bewandelen.

In de Mekkaansche courant is van dezen nieuwen koers, die allicht bij vele zijner onderdanen verbazing wekken kan, rekenschap gegeven. De verschillende volken, zoo heette het in dat weekblad, hebben in onzen tijd meer dan ooit behoefte aan vriendschappelijke aanraking met elkaar. Wanneer Bin Sa'ood zijn zoon, den Gouverneur van Mekka, naar den Koning van Engeland, naar de Koningin der Nederlanden en naar den President der Fransche republiek zendt, om deze staatshoofden te danken voor hunne erkenning van zijn koningschap, dan is dit niet alleen om te voldoen aan een plicht van internationale beleefdheid, maar ook om in het belang van den Hidjaaz en van de derwaarts reizende pelgrims welwillend contact te hebben met de bestuurders van groote Mohammedaansche bevolkingen.

Bin Sa'ood beschouwt het als een groote politieke fout van zijn voorganger Koning Hoesein, dat deze de hem geboden kans om in den Volkenbond vertegenwoordigd te zijn, vergooid heeft, omdat zekere hersenschimmige wenschen van hem niet aanstonds vervuld werden. Hij wil met alle middelen aansturen op eene internationale waarborging der politieke neutraliteit van den Hidjaaz als een religieus palladium van den Islam. Het bezoek van Prins Faisal aan alle staten, die Bin Sa'ood erkenden, beteekent dan ook, dat de Koning van den Hidjaaz met allen op gelijken voet wil verkeer, met handhaving der onafhankelijkheid, die de geheele Moslimsche wereld ten aanzien van dit gebied in stand gehouden wil zien.

Zoolang Bin Sa'ood de teugels van het bewind in handen heeft, zijn de betrekkingen, die hij met de vertegenwoordigers van Nederland — den consul te Djeddah en den Javaanschen vice-consul te Mekka — onderhield, zoo aangenaam mogelijk geweest, zeer ten gerieve van de Nederlandsche onderdanen, die zich door hun godsdienst verplicht achten, die heilige steden van Arabië te bezoeken. De meeste moeilijkheden, die onder het Oud-Turksche regime en onder dat van Koning Hoesein telkens terugkeerden, werden in vriendschappelijk overleg uit den weg geruimd. Het bezoek van Emier Faisal aan ons land kan slechts strekken om die wederzijds zoo welwillende betrekking te bevestigen. Moge de Prins van ons land en zijne bewoners geene andere dan aangename herinneringen naar zijn vaderland medenemen!

CLXXII

**GOLDZIHHER'S VORLESUNGEN
ÜBER DEN ISLAM**

1925

Geteekend Leiden en verschenen in Deutsche Literaturzeitung, 1925,
No. 19, kolom 907—910.

Ignaz Goldziher, Vorlesungen über den Islam. 2. umgearb. Aufl. von Franz Babinger. Mit einem Geleitwort von C. H. Becker. [Religions-wissenschaftliche Bibliothek, herausg. von Wilh. Streitberg. 1.] Heidelberg, 1925. Mit 1 Bildn. des Verf.s.

Gesundheitsrücksichten verhinderten Goldziher im Jahre 1909 daran, einer bereits von ihm angenommenen Einladung des amerikanischen Komitees für Vorlesungen über Religionsgeschichte zum Abhalten einer Reihe von Vorlesungen über den Islam Folge zu leisten. Die im deutschen Text schon fertiggestellten Vorträge wurden nun auf die dringenden Vorstellungen befreundeter Fachgenossen, vom Verf. etwas erweitert und mit namentlich auf die Fachliteratur bezüglichen Anmerkungen versehen, 1910 im Winter-schen Verlag herausgegeben. Keins von den zahlreichen Werken G.s hat in so weiten Kreisen einen so großen Erfolg gehabt wie dieses. Bildet es ja die von ihm selbst dem gebildeten Leser mundgerecht gemachte reife Synthese seines ganzen Lebenswerkes. Kein anderes Buch orientiert in so gediegener, knapper Form über den Ursprung und die Entwicklung der muhammedanischen Religion, ihr Gesetz, ihre Dogmatik, ihre Askese, ihre Mystik, ihre Sekten und ihre späteren Gestaltungen; kein anderer Schriftsteller kommt an Kompetenz über all diese Gegenstände dem allzufrüh hingediehenen ungarischen Großmeister gleich.

Es nimmt nicht wunder, daß die Vorlesungen ins Französische und ins Englische übersetzt wurden; nachdem die deutsche Ausgabe vergriffen war, machte sich natürlich sofort das Bedürfnis nach einer neuen Auflage fühlbar. Da G. während der elf Lebensjahre, die ihm nach dem ersten Erscheinen seines Buches vergönnt waren, allerlei dazu dienliche Aufzeichnungen gemacht hatte, konnte die zweite Auflage zur umgearbeiteten werden. Sowohl für die sachverständige Einschaltung und Verwertung solcher Verbesserungen und Ergänzungen wie auch für die Hinzufügung vieler Angaben über die seit 1910 erschienene Literatur gebührt Babinger unser wärmster Dank.

Zumal der Plan G.s, laut des Vorworts zur ersten Auflage „lediglich auf die religiösen Momente des Islams, nicht auf seine politische Geschichte gerichtet“ war, wird jedermann es billigen, daß Babinger „den Goldziherischen Besitzstand selbst in Fällen zu schonen suchte, wo (ihm), wie etwa bei den brennenden Gegenwartsfragen des Islams,

der allislamischen Bewegung und dem Kalifat, eine breitere Stellungnahme fast nötig erschienen wäre". Es unterliegt sogar berechtigtem Zweifel, ob nicht Babinger des Guten zuviel getan hat dadurch, daß er „hin und wieder kleinere stilistische Unebenheiten sowie, wo immer angängig, die zahlreichen überflüssigen Fremdwörter der ersten Auflage getilgt" hat. Zwar bestrebte er sich dabei ehrlich, seine Aufgabe so zu erledigen, daß jede vorgenommene Änderung „die maßgebende Billigung des Verfassers gefunden hätte", aber in diesem Falle mußte doch ein solcher Maßstab gar zu subjektiv sein. Babinger stützt sich bei dessen Handhabung auf seinen mehr als zehnjährigen Gedankenaustausch mit G.; mein beinahe vierzigjähriger intimer Verkehr mit dem Verf. macht es mir mehr als zweifelhaft, ob Babingers Purismus nach seinem Geschmack gewesen wäre. Schon auf der ersten Seite fielen die Wörter: Kausalität, kompliziert, Kritik, Motiv, Abstraktion, positiv, differenziert diesem Purismus zum Opfer, und so geht es weiter. Die „Zitate" sind zu „Anführungen", der „Charakter" ist zum „Grundzug", die „Abstraktion" zum „Gedankending", der „Synkretismus" zur „Glaubensmengerei" geworden. Aus aktuellen Gestaltungen (S. 30) machte B. dringlichere, aus dem aktuellen Interesse (S. 80) die lebendige Anteilnahme. Differenzen wurden nur als Strittigkeiten (S. 55) oder als Unterschiede (S. 59) geduldet; passiv (S. 78) wurde in untätig umgeändert, axiomatisch in unbezweifelbar, Idee und Legitimierung (S. 92) in Ansicht und Beglaubigung, Fanatismus in Glaubenseifer (S. 117), Inventar in Bestandsliste (S. 135), Terminus in Fachwort (S. 150), die Krisis seines inneren Lebens in die Wende (S. 177) usw. S. 140 führt die Sprachreinigung geradezu zur Entgleisung: G. hatte den Eigennamen Dschurejdsch richtig mit: (Gregorius, deminut.) erklärt; daraus macht Babinger irrtümlich: (Verkleinerung von Gregorius). Die unzähligen „Verbesserungen" dieser Art haben mich schmerzlich berührt.

Natürlich sind manche Druckfehler der ersten Auflage in der zweiten verbessert worden; einzelne sind stehengeblieben und einzelne neue sind hinzugekommen. Beispielsweise seien hier folgende erwähnt: S. V: Committee anstatt des richtigen Committee der ersten Aufl.; S. 41, Z. 13: geboren, l. geborgen; S. 141 rabbânijja, l. rahbânijja; S. 147 ist der Druckfehler Chuthjam für das zweifellos beabsichtigte Chuthajm stehen geblieben; außerdem hat Mingana im Bulletin der John Rylands Library, Vol. 9. No. 1, p. 202 festgestellt, daß der Name Chajtham zu lesen ist. S. 167, Z. 2 v. u. fehlt auch in der zweiten Aufl. zwischen sondern und auch ein pronom.

Subjekt. S. 179: mutahadlikûna, l. mutafadlikûna. S. 188: firka mit î, wie in der ersten Aufl. S. 248, Z. 19: nadschas (unrein), l. nadschis. S. 259, Z. 4: dawn, l. down. S. 321, Anm. 140: Contes persanes, l. persans; S. 344, Anm. 133: Bijdragen, l. Bijdrage; S. 370, Anm. 151: bei, l. bij; S. 379, Anm. 16: Wettenschappen, l. Wetenschappen; S. 384, Anm. 68: belijvers, l. belijders; S. 297 ist der Hinweis 140 in 104 zu verbessern.

Ein paar kleine sachliche Versehen der ersten Auflage hätte Babinger berichtigen können. S. 18 ist als Übersetzung von ichlâş „ungetrübte Reinheit“ gegeben; dies sollte vielmehr „Hingebung“ sein. S. 50 wird die Herrschaft, zu der die schäfi'itische Schulrichtung in der indischen Inselwelt gelangt ist, mit Unrecht südarabischem Einflusse zugeschrieben: der Islam ist vielmehr aus schäfi'itischen Gebieten Indiens nach Indonesien verpflanzt worden. S. 238 wird das praktische Verbot der Ehe mit Jüdinnen und Christinnen als eine spezifisch schfi'itische Lehre dargestellt; tatsächlich hat die schäfi'itische Schule aus den betreffenden Texten genau dieselbe Schlußfolgerung gezogen. Mit „diesem Religionsstaat“, wo Euting sich längere Zeit aufgehalten habe (S. 268), ist wohl der eigentliche Sitz des Wahhabitismus gemeint. Als solcher kann nur das Gebiet der al Sa'ûd, mit der Hauptstadt Rijâdh gelten; Euting verblieb aber in Hâ'il.

Daß Babinger die Anmerkungen, die in der ersten Auflage jedem einzelnen Kapitel folgten, allesamt an den Schluß des Werkes gestellt hat, kann man billigen, zumal weil, wie er sagt, viele ihm ihren Wunsch dahin ausgesprochen hatten. Man sieht aber nicht ein, daß damit notwendig die Aufhebung der von G. vorgenommenen Einteilung in Paragraphen verbunden war, die in der ersten Auflage mit fettgedruckten Ziffern bezeichnet waren. Dem zum Blattweiser umgetauften Index hat Babinger in dankenswerter Weise noch ein Verzeichnis der in den Vorlesungen besprochenen Qoranstellen hinzugefügt.

Dem Titelblatt folgt ein sehr gut getroffenes Bild des verewigten Islamforschers, und C. H. Becker hat ein Geleitwort beigesteuert, das keiner, der G. gekannt hat, ohne Rührung lesen wird.

CLXXIII

**LITTMANN'S TAUSENDUNDEINE NACHT
IN DER ARABISCHEN LITERATUR**

1925

tallooze volken zich konden vereenigen. Echt-Arabisch is wel de taal van deze wereldberoemde verzameling, ook de litterarische vorm: frequent gebruik van gerijmd proza, telkens afgewisseld met gedichten; maar verhalen, die naar het land der Bedawienen en der kameelen rieken, vormen in de 1001 Nacht zeldzame uitzonderingen, en zelfs die weinige geven dan nog meestal den indruk weer, dien stedelingen zich van de „woestijn” en hare bewoners maakten.

Bladz. 14, reg. 20 is met „*das Zimmer seines Fensters*” waarschijnlijk „*das Fenster seines Zimmers*” bedoeld; bladz. 23, regel 4 is *Gouda* in plaats van *Breda* tot tooneel der turfschiplist gemaakt.

Naar de reeds verschenen deelen te oordeelen, zal Littmann's vertaling der 1001 Nacht zich in menig opzicht gunstig van hare vele voorgangsters onderscheiden. Dat deze verdienstelijke voordracht reeds nu het licht zag om later, vermeerderd, als introductie opnieuw te verschijnen, heeft tevens het voordeel, dat Littmann dan gelegenheid zal vinden, aan afwijkende inzichten van sommige vakgenooten recht te doen wedervaren.

REGISTERS

Naam- en Zaakregister¹⁾

AARDE in het Javaansche volksge-
loof IV/I, 140 vgg.

al-'ABADILAH III, 141, 146, 321; M I,
113, 119, 124, 127, 130, 133, 135,
137, 151, 158, 160, 163, 165 vg., 168,
170, 173 vgg.

'ABBAS b. 'Abd al-Muttalib reikt
Mohammed een emmer Zemzem-
water I, 111

'ABBAS (Sheikh) M II, 264 noot, 292

'ABBASIDEN en het ambt der sikaya
I, 15, 111; M I, 6; — en Mahdiver-
wachting I, 162 vg.; — beloven bij
hun optreden de vromen in hun
rechten te zullen herstellen II, 300;
karakteristiek der — III, 210 vg.;
opkomst der — III, 369 vg.; korte
duur van hun werkelijk gezag III, 370;
— en de sultans III, 370 vg.; uitroeiing
der — III, 372; — die aan dit bloedbad
ontkwamen III, 372; een der — door
de Mamluken als khalief erkend III,
372; achteruitgang van dit egyptische
khalifaat III, 373

'ABD ALLAH (Sheikh), pseudoniem
van den schrijver van een eschatolo-
gisch pamphlet I, 134 vgg.

'ABD ALLAH, muhtasib te Djidda
III, 107 vg.

'ABD ALLAH b. 'Abbas (Ibn 'Abbas)
1, 8, 14, 15, 64 vg., 88, 104 noot 5;
111

'ABD ALLAH b. Abd al-Rahman al-
Sindi V, 262 vg.

'ABD ALLAH b. 'Asim M I, 220

'ABD ALLAH b. Atik III, 348

'ABD ALLAH b. Djahsh III, 349

'ABD ALLAH b. Hasan, sharif van
Mekka (1631) M I, 118

'ABD ALLAH b. Hasan al-Kairawani
al-Kadiri al-Shadhili III, 172

'ABD ALLAH b. Husain M I, 134

'ABD ALLAH b. al-Husain b. 'Ali
b. Mohammed b. 'Abd al-Mu'in III, 357

'ABD ALLAH b. Husain b. Tahir V, 261

'ABD ALLAH b. Maimun I, 164

'ABD ALLAH b. Mohammed, groot-
sharief van Mekka, III, 102 vg., 108;
M I, 165, 168, 170 vgg., 226 vgg.

'ABD ALLAH b. Mohammed b. 'Abd
al-Kadir b. 'Abd al-'Aziz b. al-Mansur
Abu Dja'far al-'Abbasi IV/II, 101
noot 2; 102

'ABD ALLAH b. Nasir III, 100 vg.;
M I, 168

'ABD ALLAH b. Nasir b. Fawwaz
b. 'Awn M I, 167 en noot 3

'ABD ALLAH b. Rawaha III, 348

'ABD ALLAH b. Salih ('Alide) M I, 36

'ABD ALLAH b. Sarur M I, 152

'ABD ALLAH b. Shihab V, 261

'ABD ALLAH b. Tahir Ba 'Alawi
(Saiyid) A II, 302

'ABD ALLAH b. 'Umar I, 8; — over
tamattu I, 59; zijn graf te Mekka
bezoekt M I, 21; vgl. M II, 56

'ABD ALLAH b. 'Umar (Saiyid)
IV, 300

'ABD ALLAH b. al-Zubair. Zijn graf
te Mekka bezocht M I, 21; zijn oppo-
sitie tegen Yazid M I, 27 vg.; — als
tegenkhalief door al-Hadjdjadj ge-
dood M I, 28 vg.; — een van de hei-
ligen der Mekkanen M I, 29; — voert
de 'umra op den 27en Radjab in
II, 289

'ABD ALLAH al-HADDAD (Saiyid)
A II, 191

1) A = De Atjéhers; M = Mekka. Het officiële systeem van transcriptie kon, om
typographische redenen, slechts van verre gevolgd worden.

- *ABD ALLAH BA HARUN III, 107 vg.
 *ABD ALLAH NASIF III, 104
 *ABD ALLAH ZAWAWI (Saiyid) M II, 253, 259, 362, 379, 388 vg.
 *ABD al-'AZIZ (Emir van Dar'iya) M I, 146, 147 vg.
 *ABD al-'AZIZ b. Faisal Al Sa'ud. Zie Ibn Sa'ud
 *ABD al-'AZIZ al-Dabbagh (Sidi) I, 167 noot 2
 *ABD al-BASIT al-Manufi III, 170 vg.
 *ABD al-GHAFFAR III, 108
 *ABD al-GHANI BIMA M II, 355, 362, 372, 384
 *ABD al-HAMID (Sultan van Turkije) II, 444; zijn religieuze neigingen III, 151, 192, 324; zijn levenswandel III, 152, 193; personen onder wier invloed hij kwam III, 153 vgg., 194, 229 vg.; kuiperijen en verdachtmaking in zijn omgeving III, 169 vg.; — en het panislamisme III, 191 vgg., 226; VI, 446; zijn ziekelijke angst voor aanslagen III, 231; — laat op 24 Juli 1908 de grondwet opnieuw afkondigen III, 232; voorbeelden van zijn achterdocht III, 232; macht der paleiskliek III, 233; — voorgesteld als een ideale khalief III, 266; — en de vriendschap van Deutschland III, 275
 *ABD al-HAMID al-Daghustani M II, 255, 287, 362, 385
 *ABD al-HAMID al-Shirwani II, 392
 *ABDILAH (broeder van 'Awn) III, 320
 *ABDILAH b. Mohammed M I, 175 en noot 2; 177 vg.
 *ABDILAH b. Zibn M I, 186
 *ABD al-KADIR (Sheikh), kadi van Djidda III, 107 vg.
 *ABD al-KADIR al-Djilani III, 159 vgg., 173, 178 vg.; M II, 377 vg.; A II, 17, 19, 223 noot, 256, 260, 310, 324
 *ABD al-KARIM b. Fakhr al-Din V, 263
 *ABD al-KARIM BANTEN M II, 369, 372 vgg.
 *ABD al-KARIM al-Djilani V, 107 noot 2; 386
 *ABD al-MADJID VI, 437, 446
 *ABD al-MUHSIN M I, 133, 134
 *ABD al-MU'IN M I, 145, 149 vg.
 *ABD al-MUTTALIB b. Ghalib III, 59, 95 vg., 99, 101; M I, 22, 158, 160, 162 vg., 165 vgg., 174 vgg., 194 vgg., 204 vgg., 321
 *ABD al-RAHIM Efendi Ahmad VI, 14 vg., 104, 116, 129 vg., 144
 *ABD al-RAHMAN b. 'Awf III, 349
 *ABD al-RAHMAN al-Kutb al-Nawawi II, 418
 *ABD al-RAHMAN al-Sarradj M II, 232 noot 3
 *ABD al-RAHMAN Zahir. Zie Habib abdoerrahman
 *ABD al-RAHMAN b. Ziyad II, 424 vg.
 *ABD al-RA'UF van Singkel IV/II, 111
 *ABDAL-RIVAI VI, 116
 *ABD al-SALAM b. Bashish (Mashish) III, 194
 *ABD al-SAMAD M II, 390; IV/II, 389
 *ABD al-SHAKUR M II, 381 vgg.
 ABENDANON, "De rechtstoestand van den Inlander in Algerie vergeleken met de beginselen te dien aanzien in Nederlandsch-Indië geldende" besproken VI, 67—71.
 ABESSINIERS. Abessinische slavinnen bij de Mekkanen in trek III, 61; M I, 80 vg.; II, 133; legendaire verklaring van den oorsprong der slavernij der — M II, 133 noot 3; hoe zij opgevoed en „geplaatst“ worden M II, 133 vg.; waardij der — M II, 136
 ABLAING (W. M. d') II, 237, noot 1
 ABORTUS provocatus te Mekka M II, 130 vg.; beoordeeling van — door de wetgeleerden M II, 130; — in Atjeh A I, 73, 118 vg., 394
 ABRAHAM. Zie Ibrahim
 ABU BAKAR (Sheikh) M II, 369 noot 2
 ABU BAKR gaat de geloovigen voor bij den hadjd van 9 A. H. I, 43; — 's houding bij den dood van Mohammed I, 215 vg.; — Mohammed's opvolger I, 240; — en de zakat I, 241, 361, 369; II, 27 vg.; — en de eerste redactie van den koran I, 245, 393
 ABU BAKR SHATTA, zie Bekri
 ABU BASIR III, 348
 ABU DHARR I, 355 vg.; II, 22 vg.
 ABU DJAFAR al-Tahawi I, 58
 ABU 'I-FAWZ al-Marzuki A II, 192

ABU 'I-FUTUH als Khalief gehuldigd
M I, 59 vg.

ABU HAMID MUHAMMED M II, 381
ABU HANIFA en de HANAFITISCHE
SCHOOL II, 23; — over de verplichting tot het verrichten van den hadjdj I, 11, 12; III, 29; over kiran I, 57; — en de 3 soorten van ihram I, 57; — over het scheren te Mina I, 109; verwacht geen Mahdi dan 'Isa I, 148, 181; — ondersteunt een 'alidische beweging M I, 41; — volgens de legende II, 46; — en de kiyas II, 46 vg., noot 3; 51, 55, 128, 312 vg.; — en de traditie II, 55 noot 1; VI, 20, 44; — en de sahaba II, 299; — en de ra'y II, 314; afkomst van — II, 323; — en de verjaring II, 338, 346; de — door de Osmanen gesteund II, 338, vg., 379; uitsluitend hanafitische rechtspraak in turksche landen II, 339, 378; M II, 244 noot 1; 250; de Turken ijverige Hanafieten M, 107, 120 vg.; — over het inhalen van de door een overledene verzuimde salat's A I, 482 vg.

ABU 'I-HASAN al-SHADHILI. Zie Shadhiliya

ABU HASHIM MOHAMMED verkoopt zijn gunst nu eens aan Baghdat dan aan Egypte M I, 63

ABU 'I-HUDA III, 158 vgg., 192, 195 vgg., 229, 252, 253

ABU HURAIRA II, 299

ABU KUBAIS I, 118; III, 55; M I, 66; M II, 9, 31, 69, 285; — als plaats van ziyara M II, 319 vg.; Abraham's oproeping van — M II, 320; schaapskop eten op — M II, 320; Noach's landing op — M II, 321

ABU MASLAMA III, 349

ABU MUSLIM I, 162 vg.

ABU NUMAIY M I, 107 vg.

ABU RAFT' III, 348

ABU SA'D V, 309

ABU SHUDJA' II, 389, 414; IV, 105; VI, 6; 8, 9; M II, 258

ABU 'I-TAIYIB (beni) M I, 62

ABU THAWR II, 47

ABU YUSUF II, 45 noot 2; 73

ADAM volbrengt den hadjdj I, 13

*ADAT, *ADATRECHT. Beteekenis van

— voor den Islam II, 70 vgg.; A II, 307; in hoever Mohammed — heeft laten bestaan II, 71; niet te coördineren met shar' II, 71; arabische — in de sunnat al-Nabi opgenomen II, 72; buiten Arabië komt men voor eigen — op II, 72; — door de theorie nooit geheel doodgezwegen II, 73 vg.; — door sommigen als wortel van den fikh genoemd II, 314; — in Hadramawt II, 382 noot 1; A II, 302 vgg.; waarde van de — in Atjeh A I, 9 vgg.; — der heerschers te Mekka M I, 110 vgg.; — in Atjeh door den keutjhi gehandhaafd A I, 74; — en shar' in den indischen Archipel I, 157, 163, 166; V, 372; A I, 99 vgg.; A II, 346; atjehsche — in zake berechting van diefstal A I, 110 vgg.; 'adatstraf op ontucht in Atjeh A I, 119 vg.; andere 'adatstraffen aldaar A I, 120 vg.; de Atjehers schrijven alle — aan vroegere sultans toe A I, 146; geringe beteekenis der — in Tiro A I 185; de codificatie van — IV/I, 257 vgg.; vlottend karakter van — IV/I, 259, 264 vg.; kenbronnen van — IV/I, 260 vg.; oendang-oendang's IV/I, 262; het teboekstellen van — IV/I, 262 vg.; moeielijkheden en bezwaren die zich daarbij zullen voordoen IV/I, 263 vg., 275; verschillende elementen in — IV/I, 263 vg.; ontwikkeling van — IV/I, 264 vgg.; — en Islam IV/I, 267; — en moslimsche gezindheid IV/I, 269 vgg.; erfelijkheid van 'adat-ambten IV/I, 272 vgg.; verval der 'adat-ambten IV/I, 273 vg.; bescherming der — IV/I, 274 vg.; inlandsche 'adat-systematiek IV/I, 345 vgg.; 'adat isti'adat IV/II 411 vgg.

ADHAN. Shi'itische of sunnitische — te Mekka partijshibbolet M I, 63 vg., 68; shi'itische — te Mekka afgeschaft M I, 70; op Java wilden sommigen den — phonografisch laten uitroepen II, 434, 441; — in het tegenwoordige Mekka M II, 79, 84—88, 91;

— de tijdmetre te Mekka M II, 90;
 — in het oor van kinderen uitgesproken M II, 138; IV/I, 130
 ADJI-SAKA IV/I, 7 noot 2; 13
 'ADJLAN M I, 86 vgg.
 ADJRUMIYA IV/I, 36, 37 noot 3; M II, 265
 ADRIANI (N.) A II, 163 noot 2
 ADRIANI (P.) III, 27 vgg.
 'ADWAN (familie) aanvoerster bij de ifada I, 17
 AGENG (Sultan) IV/I, 245
 AGNATEN (ascendenten) volgens de Shafi'ieten A I, 361 vgg.; volgens de Hanafieten A I, 378
 AHMAD ('abbasidische prins) II, 451
 AHMAD (Hadjdji) M II, 365
 AHMAD (Mawlaya) M I, 108
 AHMAD b. 'Abd al-Muttalib (1628) M I, 131
 AHMAD b. 'Adjlan M I, 90
 AHMAD b. Ghalib M I, 129
 AHMAD b. Hanbal, HANBALIETEN.
 — tegen de heiligenverering I, 410;
 — en de traditiekritiek II, 55 noot 1;
 aanhang van — in Centraal-Arabië M I, 142, 156; II, 249; in 'Uman M II, 249 noot; — en de wahhabieten VI, 262; M II, 249 noot; — en huwelijken van saiyidsdochter IV/I, 299
 AHMAD b. Isa b. Mohammed b. Ali III, 163
 AHMAD b. al Khatib III, 360
 AHMAD b. Mohammed Zain M II, 386
 AHMAD b. Sa'id M I, 135
 AHMAD b. Zaid, groot-sharief van Mekka (1684) M I, 127, 128, 130
 AHMAD b. Zeni Dahlan, mufti der Shafi'ieten te Mekka III, 65 vgg.; V, 261 vgg.; M II, 138 noot 3; 235, 241, 302, 324, 355, 379, 384 vgg., 387; zijn fetwa's III, 69; zijn geschriften III, 70, 140 vgg., 358; M II, 217 vgg., 245, 381; zijn partijkiezen voor Khalil Pasha en tegen Sulaiman Efendi III, 71 vgg.; M II, 242 vgg.; oneenigheid met Hasab Allah over het tabakrooken II, 431, III, 72; M II, 238 vgg.; zijn biografie van Mohammed III, 75; M II, 218; zijn geschiedenis der moslimsche ver-

overingen III, 76; zijn beschouwing van den Mahdi Mohammed Ahmad III, 82 vgg.; zijn verklaring van het verval van den Islam III, 90; zijne geschiedenis van de vorsten die over Mekka geregeerd hebben III, 91 vgg.; M II, 217 vgg.; — verlaat Mekka met 'Awn al-Rafik M I, 184; zijn fetwa tegen doodenmaaltijden M II, 191; Koranreciet bij — Vrijdagsnachts M II, 223; zijn fetwa over den tawkit der salat al-'asr M II, 244 vgg.
 AHMAD AS'AD (Saiyid) III, 154 vgg., 158, 161 vgg., 168, 192, 195 vgg., 230, 252
 AHMAD al-BADAWI II, 389
 AHMAD al-BISTAMI II, 341
 AHMAD DJAHA M II, 372
 AHMAD DJAJADININGRAT. Zie Djajadiningrat
 AHMAD FAKIH M II, 322, 324, 327
 AHMAD FU'AD, koning van Egypte, VI, 206 vgg.
 AHMAD KABUH al-'Idwi al-Maliki II, 417
 AHMAD KHATIB II, 428 vgg.
 AHMAD PASHA M I, 158, 161
 AHMAD RATIB III, 320
 AHMAD RIFA'I. Zie RIFA'IYA
 AHMAD TURKI M I, 155—157
 AIDARUS V, 208, 412 noot 2; M II, 379 vgg.
 AILA II, 28 noot
 'AIN HUNAIN M I, 8
 'AIN MEKKA M I, 8 noot 1
 'AIN MUSHASH M I, 8
 'AIN ARAFAT M I, 9 vgg.
 'AIN BAZAN M I, 9 vgg.
 'A'ISHA I, 8; 80, 88, 244
 AIYUBIDEN. Opkomst der — in Egypte M I, 69; — krijgen de eerste plaats bij de Vrijdagsgodsdienstoeffening te Mekka M I, 69, 78; — stellen een stadhouder te Mekka aan M I, 79
 'AKABA bij Mina I, 83
 AKBAR IV/II, 109
 al-AKHSABANI I, 85 noot 2
 'AKIL M I, 167
 'ALA' al-DIN al-Kahhar (ALAEIDIN KHA) A I, 4

ALAEDIN DJOEHAN A I, 5
 ALAEDIN MAHMOET A I, 5
 *ALAWI'S (zie ook Saiyids). De hadramitische tak der husainidische Saiyids II, 426 noot 2; III, 163 vgg., 196 vg.; hun pogingen om met behulp van Turkije hun macht in Hadramawt te vestigen III, 167 vg.; hun oordeel over mystieke broedersschappen III, 168; *alawidische tarika III, 169
 ALCHEMIE in het tegenwoordige Mekka M II, 215
 ALFIYA M II, 265
 ALGERIE. Rechtspraak in — IV/I, 19; VI, 67—71
 ALGIERS. De taal der Joden te — VI, 178 vgg.
 *ALI b. Abi Talib I, 8; III, 349; zijne proclamatie bij den hadjdj 9 A. H., I, 42, 43; — en de tamattu' I, 64; oorzaak zijner verwijdering van Abu Bakr M I, 32
 *ALI VI, 449
 *ALI b. al-Husain b. *Ali VI, 451, 472
 *ALI b. Ghalib M I, 163
 *ALI b. Mohammed M I, 165, 168 vg.
 *ALI b. Mohammed al-Karamani al-Hanafi III, 160
 *ALI b. Sa'd al-Saruri M I, 184, 202, 203 en noot
 *ALI 'Abd al-Razik en zijn brochure al-Islam wa-usul alhukm, VI, 226, vgg.
 *ALI BEY I, 9, 70, 93, 97; II, 135; III, 48, 55 noot 1
 *ALI HAIDAR (Sharief) III, 320 vgg.
 *ALI PASHA III, 104
 *ALI REYYIS M II, 324
 *ALIDEN. — en Mahdi-verwachting I, 157, 162—164; hun gebrek aan politiek succes III, 315; M I, 26; — vormen de overal tegenwoordige oppositie — partij M I, 32 vg.; hun talrijkheid M I, 32 vg.; hun hebzucht III, 315; M I, 32 vg.; hun afwisselende partijprogramma's M I, 33; hun populariteit in de haramain M I, 35; III, 44; de echt- of onechtheid der genealogie van sommige — M I, 36 vg.; — onder de *Abbasiden M I, 40 vgg.; — onder al-Mamun M I, 43; hun deelnemen aan

berooving van pelgrimskaravanen M I, 46 vg., 71; hun roerigheid in 'Irak na 864 A. H. M I, 47; hasanidische dynastie in Tabaristan M I, 47, 54; groei hunner macht in Arabië M I, 48 vg.; overal groei hunner macht onder invloed der Buyiden M I, 55 vg.; hun geringere macht onder de Seldjuken M I, 64
 ALLAH. Het aanschouwen van —'s aangezicht in het Paradijs I, 138 noot 6; — en de praedestinatie I, 257; Ghazali over het aanschouwen van —'s aangezicht I, 277; —'s eigenschappen door de Mu'tazila geloofend I, 404
 ALLERZIELEN te Mekka M II, 67; — in den indischen Archipel IV/II, 381 vg.; A I, 236
 AMAT TJAH DJOEHAN A I, 5
 AMBTEN. Het verkoopen van — II, 148 noot 3; verworping van — in Atjeh, mede door hun erfelijkheid A I, 87, 130, 133 vg.; A II, 23; documenten van aanstelling A I, 136 vg.
 AMBTENAREN. Zie Nederlandsch-Indië
 AMIN al-Madani II, 99, 115, 117 noot 1, 182; III, 170, 174, 176, 180 vgg.; VI, 244 vg.; M II, 389 noot 1
 AMINA. Vereering van het graf van — M II, 66
 AMIR (stam) I, 75
 AMIR *ALI (Saiyid) A II, 382
 *AMR (Beni) M I, 220
 *AMR b. Luhaiy I, 19 vg., 105 noot 3
 AMULETTEN. — te Mekka M II, 120 vg.; — in Atjeh A I, 187, 227, 288; A II, 48 vg.; — op Java A I, 227 noot 1; — ter bewerking van onkwetsbaarheid A II, 38; — voor vechtdieren in Atjeh A II, 217; — bij eclipsen gemaakt in Atjeh A II, 314
 ANEU GALONG IV/I, 384
 ANGORA. — VI, 446 vgg.
 ANSAR I, 303
 ANTI-CHRIST. Zie DADJDJAL
 APENRIJK, APENVORST A II, 153—155
 *ARABI PASHA III, 156

ARABIE. Haat tusschen noordelijke en zuidelijke stammen in — I, 156; zakatpraktijk in — II, 381

ARABIËREN. Mohammed beschouwt zich als gezonden tot de — I, 418; de Koran de arabische editie der goddelijke openbaring I, 418; pas-bekeerden in de veroverde landen deden zich gaarne als — voor I, 422; de moslimsche kultuur heeft meer aan niet-Arabieren dan aan — te danken I, 422; verzet der bekeerde volken tegen de suprematie der — I, 424; plaats van Koraish onder de — I, 426; — gebruiken geografische aanduidingen slechts voor kleine gebieden III, 47

ARABISCH. Snelle en wijde verbreiding van het — buiten Arabië I, 421 vg.; betrekkelijke uniformiteit van het literaire I, 422; — als kerktaal van den Islam IV/I, 14, 31; beoefening van het — in Nederlandsch-Indië IV/I, 39

***ARAFAT** I, 16, 17; II, 37; wukuf te — nagelaten door de Hums I, 17, 88; plechtigheden te — moeten eenvoudig geweest zijn I, 17; verscheidenheid van gebruiken te — I, 18; ligging van — I, 83 vgg.; 92 noot; schrijfwijze en beteekenis van den naam I, 85 noot 5; nacht van — I, 86; grenstee-kenen van den haram van — I, 87; grot aan den voet van den berg van — I, 87; beteekenis der khutba te — I, 93 vg.; ritten te — op den 9 en Dhu 'l-Hidjdja I, 97 vg.; bergen om de vlakke van — I, 98; geheel — mawkif verklaard I, 98; omgangen, fakkeloptochten, illuminatie te — I, 99 vg.; 120; waaraan — zijn heilighed ontleent I, 119; bloei en verval van — I, 120

al-'ARBI al-DARKAWI III, 194

ARNOLD (T. W.) IV/II, 230

ARSHAD b. 'Alwan M II, 371

ARSHAD b. Asad M II, 372

ASAD b. Djunaid M II, 355 vg.

al-'ASH-'ARI (Abu Musa) I, 8, 404

ASHNAS M I, 45

***'ASHURA'.** Tegenwoordige viering der — II, 120 vg.; M II, 51; A I, 214 vg.; bijzonder gerecht gekookt op — A I, 217 vg.

***ASIM** b. Thabit III, 349

***ASIR** III, 168, 320; M I, 151, 159, 161 vg.; 164, 172 vg.; M II, 141 noot 2

ASIR b. Razim III, 348

'ATA' b. abi Rabah I, 309

ATJEH. Zie ook PEDIR. Zakatplicht een bron van onrust in — II, 380; mekkaansch gezantschap naar — III, 140 vgg.; M I, 128; A II, 371; de oorlog en de nakshbandiya M II, 328; —'s aanzien te Mekka M II, 389 vg.; theologische werken in het Maleisch in — geschreven M II, 390; etymologie van den naam onbekend A I, 1 noot; grenzen van — A I, 1 vg.; mislukte pogingen tot centralisatie van het gezag in — A I, 8; verhouding tusschen sultan en hoofden in — IV/I, 373; A I, 8; oorsprong der Atjehers onbekend A I, 17 vg.; hindoesche invloed op — A I, 18 vg.; theorie van Teungkoet Koetakarang over den oorsprong der Atjehers A I, 19; Maleische en Klingsche bestanddeelen in de bevolking van — A I, 20 vg.; talrijkheid der vreemde bestanddeelen in de bevolking van — A I, 20 vg.; de slaven van Nias A I, 21; waarde gehecht aan de afstamming van moederszijde A I, 23, 321, 394; kinderen van een vrije en een slavin die hem niet toebehoort, in — als vrijen behandeld A I, 23; Chineesche en Abessinische slaven en slavinnen in — A I, 25; benedenlanders en bovenlanders A I, 26 vg.; 34; voeding der Atjehers A I, 30 vgg.; watervoorziening in — A I, 37; koken in — A I, 42; de familie in — A I, 46 vgg.; beteekenis der kawom's A I, 47 vgg.; territoriale gezaghebbers en familiehoofden in — A I, 48; 4 kawom's A I, 49 vgg.; volksaard der verschillende vorstenhuizen A I, 50; de 7 kawom's A I, 55, 186; in hoever connubium tusschen de leden der

verschillende kawom's geoorloofd is A I, 56; moeilijkheden waartoe de indeeling in kawom's aanleiding geeft A I, 56 vgg.; verdwijnen der maatschappelijke en territoriale afscheiding der kawom's A I, 57 vgg.; saamhoorigheid der leden van een kawom in zake bloedwraak en bloedprijs A I, 61; de gampong A I, 61 vgg.; de meunasah A I, 63 vgg.; de deah A I, 66 vgg.; bestuur van den gampong A I, 67 vgg.; de keutjhi A I, 67 vgg.; — een land van wanorde A I, 68; adat en hoekom in — A I, 74 vgg.; 163, 166; de teungkoe A I, 73 vgg.; de ouderlingen A I, 79; gebrek aan belangstelling in den openbaren eeredienst A I, 89; meer ijver voor de meunasah dan voor de moskee A I, 90; verdeling van — in 3 sagi's A I, 93; welke riten den Atjeher bekoren A I, 90; weerwraak en bloedgeld A I, 106 vgg.; beleediging van hooger geplaatsten A I, 107; de atjehsche man woont bij de vrouw in A I, 121; zelfstandige houding der Atjehers A I, 124; eerbiedige houding tegenover de hoofden IV/I, 378; A I, 124 vgg.; verziende politiek vreemd aan de Atjehers A I, 48 vgg.; verschil tusschen boven- en benedenlanders in ijver tot verzet tegen de regeering A I, 48 vgg.; ongeorganiseerde tegenstand tegen de kompeuni IV/I, 380; A I, 50; mededingers der traditioneele gezaghebbers A I, 55 vgg.; politieke avonturiers A I, 155 vgg.; vertegenwoordigers van den godsdienst A I, 157; verhouding tusschen de godsdienstige ijverars en de hoofden A I, 163 vgg.; onder invloed van Habib 'Abdoerrahman, een soort van gerechtshof ingesteld A I, 165 vgg.; onverschilligheid der Atjehers omtrent den indruk dien zij op den vijand maken A I, 168 vgg.; vereering van mystieken in — A I, 169 vgg.; nationale eigenwaan der Atjehers A I, 73; hun oordeel over kafirs A I, 173 vgg.; hun speciale haat tegen de Hollanders A I, 175; waardoor de —

lang in hunne houding tegen de Hollanders volhard hebben A I, 75; de Kompeuni in het spraakgebruik der Atjehers A I, 176; oordeel der Atjehers over hen die met de Kompeuni in relatie treden A I, 177; populariteit van den djjah in — IV/I, 378; A I, 178; II, 389; waardoor de 'oelama's zich in den oorlog zoo sterk op den voorgrond konden plaatsen A I, 178 vgg.; karakter van den oorlog A I, 179 vgg.; gebrek aan esprit de corps bij de hoofden A I, 180; eerste tegenslag door de Atjehers ondervonden A I, 181; daarop gevolgte herwinning van het terrein en herademing van de partij der onverzoenlijken A I, 181; bende hoofden A I, 181 vgg.; begeerte naar het martelaarschap IV/I, 377; A I, 179, 182; beoordeeling van bende vorming door de oelama's A I, 183; onze „vrienden“ en onze „vijanden“ in — A I, 196 vgg.; populair verhaal van een gezantschap naar Turkije A I, 221 vgg.; — een land van landbouw A I, 265; huwelijken van Atjehsche meisjes met vreemdelingen ongaarne gezien A I, 321; gierigheid der Atjehers A I, 479; de Atjehers veelal analfabeten A II, 2 vgg.; — als pleisterplaats van pelgrims A II, 18; legende van de invoering van den Islam in — door Abdoerraoef van Singkel A II, 20; vreemde geleerden in — A II, 20, 21 en noot 1; hoe de Atjehers de Europeanen en de Hollanders aanduiden A II, 84 noot 3; 85 noot 3; dynastieke twisten in — in de 18e eeuw II, 93 vgg.; de stamvader der regeerende dynastie A II, 94; vele Atjehsche hoofden analfabeet A II, 98; inhoud van het epos over den oorlog tegen de kompeuni A II, 109 vgg.; invloed van den zuid-indischen islam op — A II, 169 vgg.; 176; de atjehsche vrouwen en de literatuur A II, 276; het familieleven der Atjehers, paederastie, prostitutie en verboden minnarijen A II, 350 vgg.; het staats-

bestuur van — gemeten aan de wet van den islam A II, 367 vgg.; de Islam in — in het algemeen beschouwd A II, 373; de toestand in — in 1896 IV/I, 307 vgg.; de in — te volgen taktiek (1896) IV/I, 313 vgg.; het doen erkennen van onze overmacht het eenige middel om — te doen bukken IV/I, 318 vgg.; 324 vgg.; gebrek aan volharding in de vroeger gevolgde methoden IV, I, 319; waarde der opgedane ervaringen IV/I, 320; Teukoe Oemar's taktiek IV/I, 321 vgg.; 396; gebrek aan godsdienstige kennis bij de hoofden IV/I, 373; de verhouding tusschen hoofden en oelama's IV/I, 374 vgg.; „geestelijke“ hoofden in — IV/I, 376; oorzaak van ons gebrek aan succes in het begin van den oorlog IV/I, 377 vgg.; gevolgen van het concentratiesysteem IV/I, 378 vgg., 410 vgg.; IV/II, 129; de oelama's verzamelen gelden voor de krijgskas IV/I, 379; invloed der oelama's IV/I, 279 vgg.; middelen om het verzet te breken IV/I, 381 vgg.; het keerpunt onzer taktiek in 1896 IV/I 383 vgg.; medewerking der wereldlijke hoofden IV/I, 383 vgg.; verschillende methoden waarnaar men — bestreden heeft IV/I, 396 vgg.; vroegere hegemonie van — over Gajo's en Bataks IV/II, 14 vgg.; in hoever — in 1908 gepacificeerd kon heeten IV/II, 127 vgg.; het stelsel, de persoon en de beteekenis van van Heutsz IV/II, 129 vgg.; voorstel om naast den militairen een civielen gouverneur van — te benoemen IV/II, 145 vgg.; de artikelen van „Wekker“ over — IV/II, 129 vgg., 292; beoordeeling van J. Kreemers Werk „Atjeh“, VI, 230 vgg.

ATJEHSCH. Studien over de klankleer van het — V, 169 vgg.; literaire producten van het — in gebonden stijl V, 181; ongeschiktheid van het arabische schrift voor het — V, 181 vgg.; evolutie der klanken V, 182 vgg.; talrijke dialecten van het — V, 184 vgg.; kunstmatig karakter der geschreven

taal V, 186; het banda-dialect V, 186 vgg., 202; atra als voegwoord in het — V, 270 vgg.; Atjehsche taalstudien V, 285 vgg.; verwantschap van het — met het Tjam en het Bahman A I, 17 vgg.; demonstrativa in het — V, 292 vgg.

ATMADIBRATA VI, 117

*AWF M I, 220

*AWN al-RAFIK III, 59, 67, 158, 184, 186, 198 vgg.; III, 320; V, 265; M I, 173, 178 vgg., 203 noot; M II, 75 noot 1

AWRANGZEB III, 144—146; M I, 127 vg.

al-AWZA'I II, 47, 307

AZHARI, 175; II, 115, 337, 379; VI, 208; verschillende rectoren der — II, 417 vgg.; nederlandsch-indische studenten aan de — IV/I, 18 noot 1; 37 en noot 2

*AZIZ (Si) III, 5 vgg.

AZRA'IL IV/I, 182

BA *ATWA V, 391 vgg.

BAARD. Zie Haardracht

BA-BESEL (Saiyid) III, 68

BABINGER (F.), VI, 677 vgg.

BACHOFEN VI, 40

BAD. — der zwangere vrouw IV/I, 122; — ter wering van booze invloeden V, 279

BADJERMI II, 344

BADJURI I, 314 vgg.; II, 311, 377, 385 vgg., 387 noot 2; 389, 392 vgg., 417, 453; IV/I, noot 5

BADR. M I, 220. Slag bij — I, 29; III, 337

BADROEDIN ATHEM A I, 5

BAGOES DJAJA WINATA VI, 206

BAHRA III, 51; M I, 68; M II, 119 noot

BAHRAIN gedeeltelijk shafi'itisch M II, 252

BAIBARS II, 198; M I, 80 vgg.

BAIDAWI M II, 272

BAKI *(al-GHARKAD) V, 410

BAKRI. Zie Bekri

BALSA V, 30

BANAT SUAD. Reciteeren van — M II, 378

BANDA(R) ATJEH III, 146; V, 185

BANDJARMASIN M II, 387
 BANTEN. VI, 206 vgg. De Djawa uit — M II, 362 vgg., 387, 390; IV/I, 204; IV/II, 418; Nieuws uit — IV/I, 249 vgg.; de troebelen in — van 1888 en hare oorzaken IV/I, 251 vgg.; de islam in — IV/I, 253 vgg.; IV/II, 194; de bestuursambtenaren in — IV/I, 254 vgg.; tooneelopvoeringen in —; heilig aardewerk in — VI, 207 vgg.
 BARAKAT I M I, 98 vg.
 BARAKAT II M I, 101
 BARAKAT III, III, 143 vg., 146; M I, 125, 127, 131
 al-BARZANDJI M II, 71 noot 3; 366
 BASMALA onderwerp van het examen voor candidaat-professoren te Mekka M II, 237
 BATAKS in Atjeh A I, 24 vg.
 BATARA GOEROE IV/I, 13; VI, 287 vg.
 BATAVIA. Djawa uit — M II, 390
 BATORO INDRO IV/I, 215
 BAUDISSLIN (W. graaf v.). Aankondiging van Abhandlungen — überreicht VI, 185 vgg.
 BAUER (J.), VI, 187
 al-BAZZAZIYA II, 338
 BECKER (C. H.) III, 274 vgg., 287 vgg.; IV/II, 231; VI, 132 vg. Beoordeeling van zijn Vom Werden und Wesen der isl. Welt, VI, 239 vgg.
 BEDEVAART. Zie Hadjdj
 BEDEWI M I, 173, 193, 226
 BEDOEWIENEN. Invloed der wahhabieten op de — M I, 146 vg.; karakter van Mohammed's bondgenootschap met de — I, 228, 304; geen bondgenootschap van Mohammed's kant met — zonder hunne bekeering I, 229; hunne houding bij Mohammed's dood I, 240 vg., 361, 369; II, 27; in hun onderlinge verhoudingen geldt macht als recht I, 367, 383; hun verhouding tot stamgenooten I, 367, 383, 419; het vermeende gebrek aan godsdienstzin bij — M I, 38 vg.; M II, 70
 BEELDEN te Mekka I, 19 vg.
 BEELDENVERBOD II, 88, 432; makers van beelden zwaar door Allah gestraft II, 452 vg.; M II, 219 noot 3;

afbeeldingen van levende wezens in een zaal maken de aanwezigheid van moslims onoorloofd II, 452; beelden op voorwerpen waarop men zit of loopt II, 452 vg.; beelden en afgoderij II, 452 vg.; poppen bij het schimmenspel II, 453; de practijk en het beeldenverbod II, 454; beelden aan de buitenzijde of in den gang van een badhuis II, 455
 BEER (G.), VI, 106
 BEGRAFENIS. Zie ook Doode. Waar Atjehsche kinderen begraven worden van wie reeds een der ouders overleden is A I, 445; formaliteiten bij de besprekingen tusschen vertegenwoordigers van verschillende kampongs A I, 445 vgg.; — in Atjeh A I, 471; de talkin A I, 472; kandoeri na de — A I, 473; de kosten der — A I, 479; — in kist op Java buiten de Vorstenlanden zeldzaam IV/I, 242; de baar IV/I, 242 — op Java IV/I, 242 vg.
 BEGRAAFPLAATS. Bezoek der — op Vrijdag V, 406
 BEKENTENIS. — voor den rechter slechts geldig zonder dwang II, 200; — wordt als bewijs aangenomen II, 405, 413
 BEKRI (Saiyid) II, 412 noot 1; 390; III, 69 noot 1; M II, 161 noot 2; 253, 259, 260 noot, 386
 BEKTASHI'S schrijven monogamie voor III, 242
 BELASTINGEN. Zie ook Zakat. Ergernis der vromen over indirecte — (mukus) M I, 65; vg. A I, 292; onrechtmatige — in het oordeel der vromen II, 370; indirecte — te Mekka bij voortdurend geheven M I, 92; M II, 98 vg.; de Islam en het — vraagstuk IV/I, 487 vgg.
 BELEEFDEHEDSFORMULES te Mekka V, 103 vg.
 BELLARMINUS I, 184, 321
 BEMMELEN (P. v.) I, 194 vgg.; II, 321
 BENTARA (BEN) PEKAN IV/I, 336, 391
 BENTARA GLOEMPANG PAJONG IV/I, 396

BENTARA KEUMANGAN IV/I, 342, 345

BERARD III, 280, 290

M. v. BERCHEM, VI, 133; bespreking van zijn *La propriété territoriale et l'impôt foncier sous les premiers califes* VI, 46 vgg.

BERG (L. W. C. v. d.) II, 5, 29, 31, 33, 39, 50 noot 1; 59 vgg., 223 vgg., 233, 257, 267 vg., 285 vgg., 311 noot, 323 noot 1; 325 noot 2; 328 vgg., 374, 392, 400 noot 1; 413; III, 181 noot 3; IV/I, 37 noot 3; 38 noot 2; 41, 105 noot 1; 287 noot, 300; V, 162 noot 1, 4; 163; M I, 192; M II, 255; A I, 12 en noot 2; 358 en noot 2; 359 noot 1 en 2 vgg. blzz. 482 noot 2; A II, 16, 23 noot 2; 173 noot; 228; aankondiging van —'s ed. van Nawa-wi's Minhadj al-Talibin, VI, 3 vgg.

BERGEN. Heilige — bij Mekka I, 17

BERTHOLET (A.), VI, 106. Aankondiging van zijn *Die gegenwärtige Gestalt des Islams*, VI, 109 vg.

BERTIL V, 30

BESNIJDENIS. Groote waarde door het volk aan de — gehecht I, 402; IV/I, 205 vg.; IV/II, 377; A I, 438; A II, 299; — in Hadramawt op den 40en dag M II, 141; pijnlijke operatie in Midden-Arabie (?) M II, 141 en noot; kinderen te Mekka tusschen 3 en 7 jaar besneden M II, 141 vg.; plechtigheid der — te Mekka M II, 142 vg.; herbesnijdenis der Djawa te Mekka M II, 312; — in Atjeh A I, 434 vgg.; geloften bij — in Atjeh A I, 438 vg.; — van jongens en meisjes op Java IV/I, 166, 205 vgg.; leeftijd bij — op Java IV/I, 207; feestmaal bij de — op Java IV/I, 207 vg.; toebereidselen voor de plechtigheid IV/I, 208 vgg.; de belo's IV/I, 212; leefregel voor de te besnijden jongens IV/I, 212 vg.; de operatie IV/I, 213 vgg.; leefregel voor den pas-besneden IV/I, 213 vg.; betaëkenis der — IV/I, 214; gebruiken na de — IV/I, 214; vervroegde leeftijd voor de — IV/I, 215; — bij beëindiging der koranschool IV/II, 377

BET al-Fakih M I, 164

BEVALLING. Kosten der bevalling in Atjeh A I, 410; het baren A I, 410 vg.; hulp van den man bij het baren A I, 411; groote kraamvrouwensterfte in Atjeh A I, 411; gelukskinderen A I, 411; de placenta „jongere broeder" IV/I, 128; A I, 412; volksgeloof omtrent de placenta IV/I, 128; A I, 412; de oven bij de kraamvrouw A I, 412 vg.; pantang-voorschriften voor de kraamvrouw A I, 413; behandeling van het pasgeboren kind A I, 413; adhan en ikama het pasgeboren kind in het oor gezegd A I, 413; spijsen en middelen door de zwangere vrouw gebruikt om de — te vergemakkelijken IV/I, 124 vgg.; — op Java IV/I, 126 vg.; behandeling der placenta op Java IV/I, 128 vgg.; behandeling van den navel IV/I, 132 vgg.; azima op den 40en dag na de geboorte M II, 140; de koenti IV/I, 129 vg.; de kraamvrouw in Hadramawt V, 166; beveiliging der atjehsche kraamvrouw tegen de boerong A I, 414 vg.; hoe men zich de boerong voorstelt A I, 415; oorsprong der boerong volgens atjehsche verhalen A I, 415 vgg.; verschillende boerongs A I, 417; kreten van de boerong A I, 418 vg., 420; dagen waarop de boerong het meest gevreesd wordt A I, 419; geloften aan de boerong A I, 419; vereering van graven van boerongs A I, 419; licht en bewaking bij de kraamvrouw A I, 420; de tjawat A I, 420; kraamvisites A I, 424; het wegdoen van den oven A I, 427; het baden van de kraamvrouw A I, 428; verkoeling van het huis A I, 428; afscheid van de vroedvrouw A I, 428

BEWIJSLEER IV/I, 109 vg.; schriftelijk bewijs door de Shafi'ieten niet erkend IV/I, 301

BEZIT. In hoever feitelijk — eigendomsrecht met zich brengt II, 337 vg.

BIBLIANDER I, 322

BILFAQIH A I, 36 noot 1

BIMBASHI BAKR EFENDI M I, 217

BIRMA M II, 390

al-BIRMAWI II, 393 vg.

BISHA (Wadi) M I, 113, 119, 145, 150 vg., 161, 181, 186, 197 noot 3

BLINDEN als overbrengers van geschriften in bepaalde gevallen V, 263

BLOED van een ram om den zar uit te drijven M II, 128

BLOEDGELD en vergoeding in Atjeh A I, 106 vg.

BLOEDVERWANTSCHAP. Erkenning van — II, 356 vg.

BLOEDWRAAK. De bloedschuld uit voor-islamischen tijd door den islam uitgewischt II, 190; — onder strenge controle II, 194; de wet dringt aan op het afstand doen van — II, 194; — en bloedgeld in Atjeh A I, 58 vg., 106, 108, 117

BLUNT (W. S.) I, 192 vg., 197, 284; II, 58; III, 30

BOEDELSCHEIDING ten overstaan van priesterorden IV/I, 90

BOEKDRUKKUNST. Meeningsverschillen over toelaatbaarheid van — II, 432

BOEKHOUDT IV/II, 180 noot

BOER (Tj. de), VI, 224

BOERLAGE (J. G.) M II, 115 noot 2

BOERONG. Zie Bevalling

BOGAARDT (W. H.) IV/II, 351

BOOM. Heilige — tusschen Mekka en Djidda M II, 72; heilige boom op Poelo Breuh A I, 461; A II, 315; heilige boomen in Arabië IV/I, 12; heilige olijf in Damascus IV/I, 12

BORNEO. Islam op — IV/II, 3 vg.

BOULAINVILLIERS I, 186 vg., 324 vg.

BOUWKUNST in Atjeh A II, 64 vg.

BRANDES (J.), A II, 151, 161 noot 2; 162 noot 2; 166 noot 2 en 5; VI, 415

BRAWIDJAJA VI, 306

BREITINGER I, 184, 321

BRILL (firma) VI, 248

BROCKELMANN (C.). Bespreking van zijn Grundriß der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen, VI, 137—141; van zijn Kurzgefaßte vergleichende Grammatik der semitischen Sprachen VI, 142

BROEDERSCHAPPEN (tarika's) IV/I,

72 vgg.; ontstaan der — I, 274; 408; gevaar van den kant der leiders I, 275 vg.; IV/I, 75; enkele voorname — I, 409; lidmaatschap van — I, 411; hoe de — geleidelijk door den orthodoxen Islam erkend werden III, 154 vg.; onderlinge bestrijding der — III, 160 vg., 195; IV/I, 75; M II, 240 vg.; organisatie der — III, 198, 199 noot; M II, 240; Ghazali en de — M II, 213 vg.; 281 vg.; de geleerden en de — M II, 282 vgg., 286 vgg.; invloed der — op het volk M II, 282 vg.; opname van candidaten in — IV/I, 188 vgg.; M II, 283 vg.; gevolgen van „bondsbreuk“ M I, 285; gebouwen van verschillende — te Mekka M II, 285 vg.; woningen der sheikhs en khalifa's M II, 285 vg.; invloed der — op de volksmassa IV/I, 75; M II, 289; aanhang der — onder de hoogere klassen M II, 289; de silsila IV/I, 191 vg.; M II, 290; opname van Djawa in — M II, 328; bestrijding van de — M II, 367; religieuze houding in bijeen —komsten der leden M II, 378; invloed der — op de politieke idealen harer leden IV/I, 72; M II, 378 vg.; verbindingen van mekkaansche sheikhs met khalifa's in Indië M II, 381; wonderen van sommige — A II, 256 vgg.; ontaarding dezer wonderen veroordeeld A II, 258; conservatief karakter der voorgangers na de stichters IV/I, 72; opvoeding der murid's IV/I, 73 vg.; sheikhs en khalifa's I, 275; IV/I, 74 vg., 80; politieke invloed der — IV/I, 75 vg., 77, 81; verbreiding der — in Algerië en Ned.-Indië IV/I, 76; de sheikhs oefenen geestelijk gezag over de adepten en treden als biechtvaders op IV/I, 96; — op Java IV/I, 187 vgg.; opname in de Shattariya IV/I, 188 vg.; invloed van hadjdji's op het karakter der indische — IV/I, 192 vg.; IV/II, 388 vg.; de — en haar invloed op de wetsvervulling IV/I, 194; de invloed van den goeroe IV/I, 194; van de — geen hervorming van

het systeem van den Islam te verwachten IV/II, 267 vg.

BROOD en zout V, 48

BROOSHOOFT (P.) IV/I, 356 vgg.

BRUILOFT. Zie ook Huwelijk. Uitnoodiging tot een bruiloftsmaal mag niet afgeslagen worden II, 452; te Mekka M II, 155 vgg.; feestelijkheden enz. M II, 165 vgg.; hinna-dag, toilet der bruid M II, 165, 174 vg.; rika M II, 167 vg.; ghumra M II, 168; dana-dana liederen M II, 169 vgg.; toilet van de verwanten en vriendinnen der bruid M II, 171 vg.; stoet des bruidegoms M II, 175 vgg.; de bruidegom in de troonzaal geleid M II, 180; de dukhla M II, 180 vgg.; de bruid naar de woning des bruidegoms geleid M II, 182; de dukhla-dag M II, 182; walimat al-'urs (molid) M II, 183; overbrenging van het huisraad naar de woning des bruidegoms M II, 183 vg.; de sabha-nacht M II, 184 vg.; eerste bijslap M II, 185; het teeken der verloren maagdelijkheid M II, 185; de morgengave M II, 186; feest op den 7en dag M II, 186; de 3 gatja-avonden in Atjeh A I, 328 vg.; onthaal der kampong-bevolking A I, 329; de andam-dag A I, 329; haar der bruid gedeeltelijk geschoren A I, 329; geschenken der gasten A I, 330; tegen-geschenken aan sommige gasten A I, 330; de tijd waarop andam moet plaats hebben A I, 330; de verkoeling en het haarscheren der bruid A I, 332 vgg.; muziek bij andam A I, 334; toilet der bruid A I, 334 vg.; wat in het huis des bruidegoms geschiedt A I, 335 vg.; toilet des bruidegoms A I, 336; hoe de bruidegom geleid wordt naar het erf der bruid A I, 337 vg.; gesprek tusschen de gasten en de lieden uit de omgeving der bruid A I, 338 vg.; gesprekken in pantonvorm A I, 339 vgg.; de bruidegom binnengeleid na bestrooid te zijn met rijst en begroet met een zegenformule A I, 346 vg.; aanbieding van sirih en pinang A I, 338 vg.; wat de bruidegom

bij het binnentreden te doen heeft A I, 347; de ceremoniemeesteressen A I, 347 vg.; ceremoniën tusschen bruid en bruidegom onderling A I, 348 vg.; het gastmaal A I, 347; bruid en bruidegom achter de ooren met kleefrijst bestreken A I, 350; ceremoniën wanneer bruid en bruidegom tot dezelfde gampong behooren A I, 351; formaliteiten op den eersten avond na het huwelijk A I, 352 vg.; feestelijke ceremoniën der eerste 7 dagen na het huwelijk A I, 353; hoe de bruidegom gestraft wordt wanneer hij schrielt A I, 353 vg.; opschorting der cohabitatie A I, 354; geschenk des mans aan de vrouw A I, 354 vg.; „verkoeling” van het jonggetrouwde paar na 7 dagen A I, 355; afscheid van den bruidegom A I, 355; op welke dagen na het huwelijk de man zijn vrouw bezoekt A I, 355 vg.; maandelijksch geldgeschenk aan de jonge vrouw A I, 356; wanneer de man een vast inwoner in het huis der vrouw wordt A I, 356; geschenken aan de vrouw na de eerste cohabitatie A I, 356 vg.; de — op Java IV/I, 226 vg.

BUDDE (K.), VI, 106

BUKHARI M II, 264 en noot, 292

BUITVERDEELING door Mohammed geregeld na den slag bij Badr II, 71; bepalingen in den Koran VI, 51 vg.

BUHL (F.), VI, 106

BURCKHARDT (J. L.) I, 9, 69 noot 3; 70, 73, 92 vg., 97 vg., 101; III, 22 vg., 40, 47 noot, 48, 55 noot 1; V, 3, 12 en noot 2; 115 vg.; M I, 1; M II, 255 noot 2; 293 en noot 2 en 3; 326 noot 2

BURDA. Reciteeren der — M II, 59, 378

BURHAN (te Cairo verschijnende courant) VI, 269 vg.

BURTON (R.) I, 9, 70, 73, 93 vg.; 97; II, 226; III, 22 vg., 48, 55; V, 37; M II, 326 noot 2

BUTRUS GHALI PASHA III, 348

al-BUWAITI II, 390; IV/I, 289

BUYIDEN. Strijd tusschen — en Ikhshididen te Mekka M I, 53; was-

sende invloed der Aliden onder de — M I, 55 vg.

BIJLEVELT (B. L. v.) IV/II, 417 noot, 434 vg. en noot

CAETANI (L.) IV/II, 231; bespreking van zijne Chronographia Islamica VI, 168—170

CAIRO. De universiteit —, VI, 206 vgg.; — met Mekka vergeleken M II, 254 vg.

CARLETTI (Mansour) III, 192 noot; M II, 233 noot

CASTRATIE van slaven M II, 24

CAUSSIN DE PERCEVAL I, 189, 326 vg.

CELIBAAT. Beschouwing van het — in den islam II, 174

CHARMES (G.) I, 195; VI, 46

CHATELIER (A. le) M II, 30 noot 3. Bespreking van zijn Les confréries musulmanes du Hedjaz VI, 72 vg.

CHAUVIN (Madeleine) VI, 33

CHINEEZEN. Verkoop van Chineesche meisjes te Singapore II, 276; indruk van — op Javanen IV/I, 148

CHOLERA en de islam III, 25 vgg. Zie verder Ziekten

CHRISTENEN, CHRISTENDOM. Aard van het — in Arabië I, 202 vg., 331, 384; Mohammed's beperkte kennis van het — I, 218 vg.; Mohammed's veranderde houding tegenover het — I, 218 vgg., 331; Mohammed's meening aangaande schriftvervalsing der — I, 220 vgg., 334, 387; invloed van het — op de moslimsche dogmatiek I, 258 vg., 261, 403

CHIJS (J. A. v. d.) IV/I, 35 noot 6; 37 noot 3

CHIJS (P. N. v. d.) I, 307 noot; III, 11, 34, 60 noot 1; 92; V, 40, 73 noot 2

CIRCASSIERS. Circassische dynastie in Egypte M I, 91

CLEMEN (C.), VI, 187

COCOB. Slavenkolonie op — II, 281

CODERC II, 187, 324

CODIFICATIE. Zie ook Adatrecht. — van den fikh in Algerië IV/I, 105 noot 2; IV/II, 261; beoordeeling van — van den fikh IV/II, 259 vgg.; — in Turkije en Tunis IV/II, 263; — en 'adat IV/II, 265

COHEN (M.). Aankondiging van zijn Le parler Arabe etc. VI, 178 —181

COHEN STUART (A. B.) A I, 207 noot, 208 noot 2

COHEN STUART (J. W. T.) II, 353 vgg.

COLIJN (H.) IV/I, 414; IV/II, 20 vg., 32

CONCUBINAAT. Zie ook Huwelijk. Wanneer — met een slavin wettig is II, 279; kinderen in — geboren zijn wettig II, 361

CONSENSUS. Zie Idjma'

CONSTANTINOPEL in het oordeel der Mekkanen M II, 332 vg.

CONTRACTENRECHT. Korte karakteristiek van het — I, 402; overtreding van het — in Hadramawt A II, 302

COROMANDEL. Vestiging van den islam in — IV/I, 7

CREMER (J. T.) IV/I, 308, 475 vg.

DAALEN (Majoor v.) IV/II, 18 vg., 138 vg.

DADJDJAL. Wanneer de — zal verschijnen I, 128, 166; IV/I, 183; 'Isa maakt aan zijn macht een einde I, 130, 152; zijn uiterlijk I, 152; duur van zijn rijk I, 152

DAGEN. Namen der — in het Atjehsch I, 207; gunstige — A I, 283 vg.

DAHAK B. MUZAHIM I, 11

DAKHIL ALLAH al-'Iwadji M I, 195, 196 vg.

DAJAKS. Gestaarte — A I, 19 vg.

DALAM. Veneratie voor den — in Atjeh A I, 145 vg.

DALMAN (G.), VI, 186

DANA-DANA M II, 169 vgg., 174 vg., 186, 197—199

DANHJANGS IV/I, 13

DANS. Godsdienstige — in Hadramawt V, 164 vg.

DAR'YA M I, 138, 143, 144, 148 vg., 152, 164

DARMESTETER (J.) I, 147 vgg.

DAUD B. 'Abd Allah M II, 386 vg.

DAUD B. 'ALI al-Isbahani al-Zahiri II, 55, 308; VI, 19, 22, 30. Zie verder Zahirieten

DEEN IV/I, 308 vgg., 396

DEISSMANN (A.) VI, 185
 DEKKER (E. Douwes) IV/I, 253. Zie ook Multatuli.
 DEKHAN. Invloed van den Islam van — op Ned.-Indië A I, 216; IV/I 7. Zie ook Hindostan
 DELPHIN (G.) VI, 80
 DEMAK IV/II, 202
 GAUDEFRY-DÉMOMBYNES. Aan-
 kondiging van zijn Le Pèlerinage à
 la Mekke, VI, 191 vg.
 DEPONT en Coppolani III, 191, 197,
 229 noot 2
 DERENBOURG (H.), La science des
 religions et l'islamisme. Besproken VI,
 55 vgg.
 DERWISHEN. Hun invloed op het
 volk II, 113 vg.; reizende — M II 2
 DESA. Uit het gewone bestuursverband
 losgemaakte — IV/II, 374, 385. Zie ver-
 der Register van indonesische termen.
 DESAPRIESTERS. Zoogenaamde —
 II, 117 vg.; IV/I, 97; IV/II, 380 vgg.
 DEVENTER (C. Th. v.) VI, 387 vgg.
 DEYKERHOFF (Generaal) IV/I, 307
 vgg., 323, 337, 339, 371, 396, 414;
 IV/II, 130, 145
 DHEWI 'ABD al-MUTTALIB M I,
 119, 129
 DHEWI 'AWN III, 95, 97, 159
 DHEWI BARAKAT III, 142, 145 vg.;
 M I, 117—119, 126, 130—132, 134,
 150 vg., 159
 DHEWI DJAZAN M I, 117
 DHEWI HASAN M I, 113, 137, 144
 DHEWI MAS'UD M I, 109, 127, 129
 DHEWI RUMAITHA M I, 112
 DHEWI THUKBA M I, 117
 DHEWI ZED III, 95, 141, 145 vg.,
 321; M I, 119, 124, 126 vgg., 137,
 143, 145, 157 vgg., 163, 165 vg., 170,
 173, 177
 DHU 'L-HIDJDJA. 8 en 9 — als
 vastendagen A I, 261; 7—9 — als
 kermisdagen A I, 261; feestgebruiken
 op 10 — A I, 261 vg.; offerdieren in
 Atjeh op 10 — geslacht A I, 262;
 offers bij het graf van Toean di Bitaj
 A I, 263; wat men den slachter dezer
 offers aanbood A I, 263

DHU 'L-KA'DA in Atjeh ongeschikt
 geacht tot het ondernemen van eenig
 belangrijk werk A I, 260 vg.
 DHU 'L-MADJAZ I, 16, 86
 DIBELIUS (M.) VI, 187
 DICKSON (Dr.) III, 37
 DIEFSTAL. Wegnemen van niet-
 welbewaard goed is volgens den
 fikh geen — II, 196; — in Atjeh
 met den dood gestraft A I, 108, 115;
 kenteekenen van den dief A I, 109;
 het uitvinden van den dief A I, 109
 vg., 198 vgg.; behandeling van — ten
 overstaan der autoriteiten A I, 110
 vgg.; gefingeerde — in plaats van
 andere misdrijven gesteld A I, 113
 vg.; het onderkennen van den dief
 en het afpersen van bekentenis A I,
 114 vg.
 DIEREN. Heilige — in den Archipel
 A II, 331 vg.; dierenbescherming
 door den Islam voorgeschreven IV/I, 24
 DIERENGEVECHTEN A II, 82, 132;
 verpleging der vechtdieren A II, 215
 vg.; waar de — plaats hebben A II,
 216; contracten der eigenaars A II,
 216 vg.; laatste voorbereiding A II,
 217; het loslaten der dieren A II,
 218; verschillende rangorde der —
 A II, 219; — door den Islam ver-
 oordeeld A II, 219; muziek bij — A
 II, 266 vg.
 DIHLI IV/I, 7
 DIMINUTIEVEN in het hadramitisch
 V, 408
 DING. Mensch en — als voegwoord
 V, 267 vgg.
 DISSEL (J. S. A. v.) V, 172 vg., 251 vgg.
 DIWANI V, 14
 DJABAL HINDI M I, 66
 DJABIR B. 'ABD ALLAH 1, 8, 86
 noot 6; 92, 95
 DJA'FAR, de Hasanide, veroverd Mekka
 M I, 58
 DJA'FAR B. SA'ID (1760) M I, 136
 DJA'FARIDEN M I, 123
 DJAHADILA M I, 203
 DJAJADININGRAT (Ahmad) VI, 118;
 (Husain) I, 430
 DJAKA TOLE VI, 306 en noot

al-DJALALANI M II, 272
 DJALS III, 47 noot
 DJAMAL (Mufti) M II, 354
 DJAMAL al-DIN IV/I, 61
 DJAMAL al-DIN al-Afghani III, 169
 vg., 179
 DJAMAL SHEIKH'UMAR — III, 100,
 116
 DJAMAL AL-'ALAM (Djeumaløj) A
 I, 5
 DJAMIL PASHA M I, 185 vg.
 DJAMRA'S bij Mina I, 83
 DJARRAH M II, 30 noot 3
 DJAWA IV/I 361; M II, 99, 100; zie
 ook Ned.-Indië, Pelgrims, Hadjdji.
 Weinige professoren der — geven
 college in de moskee M I, 256; waarom
 de — in het bijzonder uitgebuit
 worden M II, 295; omvang van den
 naam — M II, 295 vg.; — welgesteld,
 bescheiden M II, 298; op welke wijze de
 — door de Mekkanen uitgebuit worden
 M II, 300, 304 vg., 309 vg.; karakter
 der — M II, 301 vgg.; motieven der
 — om zich te Mekka te vestigen M
 II, 302 vg., 339, 344; hun middelen
 van bestaan te Mekka M II, 303 vg.;
 de — als metawwifin M II, 305; de
 —, de djarrarin en het gepeupel
 M II, 306; — in schulden; M II, 308;
 308 vg.; amana en bedel M II, 310
 vg.; herbesnijdenis van vele — te
 Mekka M II, 312; waar de — onder-
 gebracht worden M, 312; uit welke
 deelen van Indië de — voornamelijk
 afkomstig zijn M II, 313; moeie-
 lijkheden der — in 1915 III, 364;
 hoe daarin voorzien werd door de
 nederlandsche regeering III, 304; on-
 derscheiding van groepen der — te
 Mekka M II, 317; vereering der
 pas aangekomen — voor alles wat
 mekkaansch is M II, 318 vg.; hoe
 dit gevoel later verandert M II, 319;
 eten van schaapskop op Abu Kubais
 door — M II, 321; "borstopening"
 op Hira' M II, 321; naamsverandering
 der — te Mekka M II, 322 vg.; te
 Medina M II, 323; onderricht tot den
 hadjdj uit arabische of andere manasik

M II, 326 vg.; onkunde der — aan-
 gaande den hadjdj M II, 326; oefen-
 ningen der — in koranreciet M II,
 327; 340; opname der — in tarika's
 M II, 328, 340; op welke wijze de —
 den hadjdj meemaken M II, 329; in-
 druk van den islam als wereldmacht
 op de — M II, 332; gedachtenuitwis-
 seling tusschen — M II, 335; hoe de
 — over Europeanen spreken M II,
 335; vgg.; — als bedienden te Mekka
 M II, 339; aantrekkingskracht van het
 mekkaansche leven op de — M II,
 341; geringe financiële orde bij de
 — M II, 341; de — en de mekkaansche
 vrouwen M II, 341 vgg.; de kern der
 — gevormd door professoren en stu-
 denten M II, 344; uit welke kringen
 de studenten voortkomen M II, 344
 vg.; wakfhuizen voor — te Mekka
 M II, 345 vg.; hoe de studenten in
 hun onderhoud voorzien M II, 344
 vgg.; 388; carrière van hen die bij
 hun studie slagen M II, 346 vg.; in-
 vloed der — op hun volksgenooten
 in Indië M II, 349 vgg.; 391 vg.;
 IV/I, 368; IV/II, 193 vgg., 213 vg.;
 welke inlandsche talen als moslimsche
 beschaafde talen beschouwd worden
 M II, 357; oefening der — in het
 Arabisch M II, 358 vgg.; geleerden
 der — M II, 354 vgg.; moeielijkheden
 der — met het arabisch M II, 363
 DJAWAD al-Kurdi III, 180
 DJIDDA. III, 3 vgg., 30, 35, 41, 42,
 47, 49—51, 59, 80, 98, 99, 101 vgg.,
 142, 167, 184, 202, 302 vgg., 313, 316,
 324; IV/II, 309; V, 73, 82 noot 1;
 95 en noot 1; 97; M I, 8, 10, 84, 92,
 99, 102, 104, 105, 110 vgg., 119, 120,
 124, 129, 132, 135, 136, 149 vgg.,
 162 vg., 165, 168 vg., 173, 179 noot, 181,
 184, 205 noot 1; M II, 28, 38, 51 noot 2;
 73, 119 noot; 252 noot 2; 299, 303,
 309. De christenmoord te — III,
 102 vgg.; passencontrôle door het
 nederlandsche consulaat te — IV/II,
 192, 195, 278, 311; hoe het consulaat
 te — de pelgrims beschermt IV/II,
 313 vg.; klimaat van — V, 111

DJIHAD. Zie ook Register van indonesische termen II s. v. prang sabil. I, 223, 231, 369 vgg., 372, 373, 387, 402; II, 216 vgg.; III, 260 vgg., 268 vgg., 271, 274, 276 vgg., 288, 290, 329 vgg.; IV/I, 5 vgg., 7, 8, 25, 75; IV/II, 232 vgg.; A I, 171 vgg., 178, 183, 186 vgg., 191, 292 vgg.; A II, 372 vgg., 384 vgg.

DJINN volgens de Atjehers in Ramadan geketend A I, 254

DJI'RANA. Umra van — I, 34, 69

DJIRIUS YUSIF VI, 182 vgg.

DJIRWAL M I, 202 vgg.

DJIZYA. Betaling van — vervalt in den eindtijd I, 170

DJUHAINE (Djehena) M I, 216 en noot 3; 219

DJUHFAR V, 80 noot 2

DJUNAID (shaikh) uit Batavia IV/I, 83; M II, 354 vgg.

DJURDJANI IV/I, 34 vgg.

DOBBELSPEL. Zie Hasard

DOBSCHÜTZ (E. v.), VI, 187

DONK (M.) A I, 35 noot

DOGMATIEK en plichtenleer I, 255; de koran wil geen — geven I, 256; de "gezellen" noch de "volgers" hebben behoefte aan — I, 257; M II, 219; invloed van joden en christenen op het ontstaan der — I, 258 vgg.; hoe de oud-geloovigen de — komen te aanvaarden I, 260; M II, 209 vgg.; VI, 6; — en koran I, 263 vgg.; — en Mohammed's onfeilbaarheid I, 264; — ont-aardt in disputeerkunst I, 273; Ghazali en de — I, 276 vgg.; studie der — te Mekka M II, 265 vgg.; studie der — in Atjeh A II, 9 vgg.; Sanusi's werken over — in Atjeh veel gebruikt A II, 10; kennis der orthodoxe — in Atjeh A II, 308 vgg.; ontwikkeling der — IV/I, 4 vgg.; karakteristiek der javaansche — IV/I, 182 vgg.; betrekkelijk geringe beteekenis der — voor de praktijk IV/II, 251 vgg.

DOODE (N). Wassching der — I, 138; M II, 188; IV/I, 292; salat voor de — I, 138; II, 123; IV/I, 242; vereering van — te Mekka M II, 67 vgg.; dooden-

klacht te Mekka M II, 188; 195; salat voor de — in de moskee M II, 189; het lijk bij de Ka'ba gezet M II, 189; salat voor den "afwezigen —" M II, 189; de lijkstoet M II, 189 vgg.; ver-deeling van brood op het kerkhof M II, 190; de talkin M II, 191; de bloedverwanten stellen zich op het kerkhof op, later voor het sterfhuus M II, 191; koranreciet in het sterfhuus M II, 191 vgg.; koranreciet voor den "afwezigen —" M II, 193; resten van het doodenmaal M II, 191; rouw-gebruiken van vrouwen M II, 194; spijsen voor de — in Atjeh A I, 235; gebruiken bij stervenden A I, 462; vgg.; de 4 plichten jegens — A I, 463; wassching der — in Atjeh A I, 464 vgg.; bewaking der — tegen geesten en katten A I, 464; cf. IV/I, 242; door wien de lijkwassching geschiedt A I, 464; waarmee de — gewasschen worden A I, 465; de wudu' A I, 465; de tayammum A I, 466; alle openingen van het lijk toegestopt A I, 466; kisten A I, 466 vgg., 470; het kisten A I, 467; kleeden over de kist A I, 467 vgg.; de salat voor de — in Atjeh gewoon-lijk door huurlingen verricht A I, 468; sedekah voor de deelnemers aan de doodensalat A I, 469; het condo-leeren A I, 469; het „aan het schreien maken" A I, 469; doodendans A I, 469, noot 1; het spannen van katoen langs den weg van den lijkstoet A I, 470; de djeunadah A I, 470; een kan met water onder het bed van de — gezet A I, 471; de kleeren der — op hun bed gelegd A I, 470; de verwanten der — mogen zich niet verven A I, 471; hoe de — in het graf gelegd worden IV/I, 243; A I, 471; maaltijden ter eere van de — A I, 475; kennisgeving van overlijden IV/II, 382; A I, 479 vgg.; berusting bij de nabestaanden op Java IV/I, 241; beschouwing en behandeling van den zieke gedurende den doodstrijd IV/I, 241; orientatie van het lijk IV/I, 242; V, 409; branden van licht bij

- de — IV/I, 242; de lijkwade IV/I, 242; de baar IV/I, 242; doodenmaal IV/I, 243; IV/II, 382; vrees voor de — IV/I, 244; IV/II, 382; spijzen voor de — IV/I, 244; litanieën IV/I, 244; raadplegen der — IV/II, 382 vg.
- DOODSLAG.** Zie Bloedgeld, Bloedwraak
- DOODSTRAF.** Zie ook Bloedwraak. — mag niet in marteling ontaarden II, 198; — op ontucht A I, 116 vgg.
- DOODSVERACHTING** van Atjehers in den oorlog tegen de kompeuni A I, 170 vg.
- DOUGHTY** (C. M.), Aankondiging van zijn Travels in Arabia Deserta VI, 76 vgg.
- DOUTTE** (E.) III, 191, 229 noot 2; VI, 145
- DOZY** (R. P. A.) I, 6; 337 noot, 344; II, 226; VI, 312, 321, 377, 457
- DRANKGEBRUIK** in Atjeh A I, 34
- DROOMEN.** Waarde door den Islam aan — toegekend I, 140; — ter opheldering van onzekerheid of van de toekomst M II, 128 noot; uitlegging van — in Atjeh A II, 44 vg.
- DUITSCHLAND.** Verhouding van — tot Turkije III, 273 vgg., 288 vg.; hoe men de bezoeken van den keizer aan den sultan in het Oosten opgevat heeft III, 215, 280, 354
- DUIVEL.** De — kan niet de gedaante van Mohammed aannemen I, 141
- DUSSAUD** (R.), Les Arabes en Syrie avant l'islam. Besproken VI, 125—127
- DUVEYRIER** VI, 72
- DWERGHERT.** De vertellingen van het — in Atjeh A II, 71, 161 vg.
- ECHTSCHIEDING.** Korte beschrijving der wettelijke bepalingen omtrent — I, 401; aanspraken der vrouw gedurende de 'idda I, 184; oud-arabische vormen van — II, 185; gemakkelijke — in de landen van den islam VI, 67 vg.; M II, 106 vg.; gronden waarop de vrouw echtscheiding kan verkrijgen M II, 107 vg.; — zeldzaam in Atjeh A I, 403; faskh in Atjeh en op Java A I, 403 vg.; talak zeldzaam in Atjeh A I, 404; de talak A I, 404 vg.; wanneer de echt onherroepelijk ontbonden is A I, 405; atjehsche talak-gebruiken en vormen A I, 405 vg.; de herroeping in Atjeh A I, 404, 406; wanneer de vrouw den talak verlangt A I, 407; de khul' A I, 407 en noot 2; de voorwaardelijke verstooting (zie ook Reg. van arabische termen s. v. ta'lik) IV/I, 89 vg., 382 vgg., 300 vg.; IV/II, 265, 368; de vrouw die van den rechter — verlangt op grond van tijdelijken afval van den islam IV/I, 294; condities voor den faskh IV/I, 299 vg.
- ECLIPS.** Gebruiken bij — in Atjeh A II, 313
- EDICTEN.** Beteekenis en aard van atjehsche — A I, 3 vgg.
- EED.** — ter aanvulling van een rechtsvermoeden II, 245; zuiveringseed in Atjeh A I, 115; de kogeled in Atjeh; A II, 100 en noot 1; populaire — in Atjeh A II, 334 vg.
- EERBIED.** Hoogachting van den — onder de Javanen IV/I, 116 vgg., 163, 167, 191 vg., 208, 218, 221, 236, 244, 245
- EGYPTE.** Egyptische quaestie I, 195; de beteekenis van — voor den Hidjaz treedt onder de Tuluniden aan den dag M I, 53; shaf'itisch en hanafitisch recht in — II, 378 vg.; duur van — 's protectoraat over den Hidjaz III, 317 vg.; — 's protectoraat over den Hidjaz in de 19e eeuw III, 319; 'Abbasiden na 1258 als khalifen in — III, 372 vg.; wetsvervulling in — IV/I, 9; graanzendingen van Egypte naar Medina VI, 53, naar Mekka V, 99
- EIGENDOMSGESCHILLEN** tusschen gescheiden echtgenooten IV/I, 294 vg.
- EIGENDOMSRECHT.** — op grond van feitelijk bezit, van oudsher door de Malikieten erkend II, 337
- EISSFELDT** (O.), VI, 185
- EMPEREUR** (C.1') I, 184, 321; VI, 375, 376
- 'EN.** Zie 'Ain
- ENGELLEN.** Leer van de — I, 405

ENGELMANN (W. H.) A II, 162

ENVER III, 272, 273 noot 2

ERFRECHT. Het — der vrouw in Oud-arabië II, 31 v.g., 164; — door Mohammed geregeld na den slag bij Uhud II, 71; wettelijke bepalingen aangaande het — II, 165 vgg.; — en de testamentaire beschikkingen II, 228; — van moeder, wettige en onwettige kinderen onderling II, 351; verhin-deringen van — II, 351; erfrecht van kinderen binnen 6 maanden na huwelijk geboren A I, 353; onduidelijke behande-ling van het — in de fikhboeken II, 397 v.g.; boedelscheidingen in Atjeh A I, 100; verdeling van nalaten-schappen in Atjeh A I, 481 vgg.; de oelëëbalang bij nalatenschappen A I, 481, 486; aftrek van schulden A I, 481; afwijkingen van het moslimsch erfrecht in Atjeh A I, 485; — in Malabar en de Padangsche Boven-landen IV/I, 18; quaesties van — voor de priesterraden IV/II, 368 v.g.

ERPENIUS VI, 375

ES (L. J. C. v.) A I, 35 noot

ESCHATOLOGIE. Hoe de weinige gegevens van den koran aangevuld werden I, 127; verschrikkingen voor en op den oordeelsdag I, 127 v.g.; hoe en door wie de teekenen van het naderend einde gebruikt worden I, 129; gevolgen daarvan in de verhouding tot niet-moslims I, 129; wederkomst van 'Isa en verschijnen van den Mahdi I, 130; pogingen om door sym-bolische getallen aanwijzingen om-trent het naderend einde te geven I, 131; de vernieuwer van den gods-dienst I, 131; het einde eener eeuw roept eschatologische gedachten op I, 132, 173; eschatologische geschrif-ten, met het oog op Ned.-Indië bewerkt I, 132; pseudo-arabische oorsprong van zulke geschriften I, 133; teekenen van het naderend eind I, 133 vgg.; Mohammed's optreden wel als een teeken van het einde beschouwd I, 148, 150; geloof aan een rijk van vrede I, 150, 152; joodsche en christelijke

invloed op de — I, 151; de antichrist en zijn vernietiging door 'Isa I, 152 v.g.; wat 'Isa verder doet bij zijn wederkomst I, 153; de Sufyani I, 155 v.g.; de Kahtani I, 155 v.g.; de plaats van 'Isa en den mahdi in de — I, 158 vgg.; of 'Isa of de mahdi zal ver-schijnen I, 166; getalswaarde van namen bij eschatologische bereke-ningen I, 174, 176; Mohammed's eschatologische voorstellingen I, 204; — een integreerend bestanddeel van Mohammed's en den lateren islam I, 262, 339 vgg., 368, 385; bestrijding van Grimme's meening over Moham-med's motief tot het prediken van de Ure I, 347 v.g.; hoofdtrekken der — I, 405 v.g.

ETHEUKANDA (Iskander) MOEDA A I, 4 v.g.

ETMAAL. Indeeling van het — in Atjeh A I, 211

EUNUCHEN. M II, 24

EUTING (J.) III, 4 vgg.; VI, 91

EVA. Graf van — M II, 28, 310; A II, 329

EZEL. 'Umra per ezel M II, 24; V, 11 v.g.

EZELDRIJVERS te Mekka V, 11 vgg.

FADL (Saiyid) III, 151, 162 v.g., 167 vgg., 192, 196 v.g. 230, 252

FAHM (Banu) V, 128 v.g.

FAILLIET II, 145

FAISAL M I, 164

FAISAL b. 'Abd al-'Aziz Al Sa'ud VI, 467 vgg.

FAISAL b. al-Husain b. 'Ali b. Mo-hammed b. 'Abd al-Mu'in III, 357; VI, 450

al-FAKHKH (bij Mekka) M I, 41 v.g.; M II, 55

FAKIH. Zie ook Fikh, Wetgeleerde. Functies van den — in Egypte II, 117

al-FAKIH al-Mukaddam V, 409

FAKIR. Zie Safi

FAMILIE. De atjehsche — A I, 46 vgg.; familielevens der Javanen IV/I, 118 vgg.

FAMILIERECHT in verschillende mos-limsche landen in handen van vertegen-

woordigers van den godsdienst gebleven A II, 306; invloed van de 'adat op het — A II, 348 vg.; protest der wetgeleerden tegen afwijkingen van het — A II, 349; waarom de wetgeleerden zulke afwijkingen zoo zwaar tellen A II, 349 vg.; houding door de nederl. regeering tegenover het — aan te nemen IV/II, 273 vg.

FATALISME liever predestinatiegeloof te noemen III, 31

FATH al-MU'IN II, 392, 412, 413 noot 2; IV/I, 292

FATH al-WAHHAB II, 352

FATIHA. Reciteeren der — M II, 35, 54, 60, 66, 159, 176, 180, 185, 327; A I, 76, 263, 237, 260, 372

FATIKA's M I, 62

FATIMA. Huis van — te Mekka III, 55; atjehsche hikayats over — A II, 178 vg.

FAT(1)MA (wadi) M I, 220

FATIMIDEN. Zie ook 'Aliden. Dynastie der — I, 164; opkomst der — M I, 53 vg.; hun houding tegenover Dja'far bij zijn verovering van Mekka M I, 58, bevestiging hunner heerschappij over den Hidjaz onder 'Isa M I, 59; onder Abu Hashim worden nu eens de —, dan de khalief van Baghdad in de khotba op Vrijdag genoemd M I, 63

FEEST. Zie ook Vasten (Feest v. d. verbreking d.), Geboortefeest van Mohammed. Feesten op den 27en Radjab te Mekka A I, 74; het Kleine — dikwijls van meer beteekenis dan het Groote M II, 94 vg.; het Groote — te Mina M II, 94 vg.

FEHIM PASHA III, 240

FEREDJ YUSR III, 104

FERID PASHA III, 235

FETWA (S) van geleerden uit Cairo over den mahdi I, 174 vg.; beteekenis van — verzamelingen II, 332 vg., 397, 421; wie — vragen II, 422; waarover gewoonlijk — gevraagd worden II, 422; fictieve aanvragers van — II, 423; — als strijdmiddel tusschen geleerden II, 423; — van Ibn Hadjar en al-

Ramli II, 423 vg.; misbruiken met — II, 427 vg.; — van Saiyid 'Uthman over een nieuwe Vrijdagsmoskee te Palembang II, 428 vg.; — over den phonograaf II, 435 vg., 440; aanvraag der regeering aan den Shaikh al-'Ulama' om — M II, 237 vg.; — van Ahmed b. Zeni Dahlan aangaande een uiting van Sulaiman Efendi M II, 242; — van denzelfde over den tijd der 'asr-salat M II, 244 vg.; aanvragen om — aan den Mufti der Shafi'ieten te Mekka M II, 350

FIGEE (S.) A I, 268 en noot 1

FIKH. VI, 3 vg., 419; Ontstaan van den — I, 254; M II, 200 vgg.; beteekenis van den — voor het leven der Moslims I, 255; plichtenleer en dogmatiek I, 255; II, 139 vg.; — ont-aardt in casuïstiek en haarkloverij I, 293; Ghazali en de — I, 276; M II, 212; — berust op den Idjma' I, 314; II, 238; ideaal karakter van den — I, 315 noot 2; 372, 396 vg., 399; II, 80 vg., 154 vgg., 168 vg., 241 vg., 257 vgg., 300 vg., 318, 370; 382 noot, 383, 402; III, 211; IV/I, 9 vg., 91, 269, 302 vg., 373 vg.; IV/II, 245, 253, 256, 372; VI, 79; 136; 444; M I, 182; M II, 176 noot 1; 227, 260 vg. vg.; A I, 12 vgg., 99 noot 1; A II, 298, 319; ontwikkeling van den — I, 371; starheid van den — I, 371 vg.; cf. VI, 6; geen idjtihad na de 4e eeuw I, 394; de 4 madhhabs I, 394 vg.; de 4 wortels van den — I, 395; II, 33 vg., 286 vgg.; 399 vgg.; de idjma' over de 4 madhhabs I, 395; II, 375; de Kharidjieten hebben hun eigen — I, 395; de — der Shia' I, 396; waaruit men den — leert kennen I, 396; gezaghebbende handboeken I, 396; overzicht van de stof van den — I, 397 vgg.; ideaal karakter van den — gedemonstreerd aan de bepalingen omtrent de zakat en de beschouwing van andere belastingen I, 399; paedagogische en moreele waarde van de studie van den — I,

- 402; II, 262, 302, 372 vg., 381; IV/II, 254; VI, 79; M II, 262; A II, 348; hoe de studie van den — allengs los raakt van die van koran en hadith II, 306; M II, 208; de fikh in de moslimsche studie II, 310, aanvankelijke tegenzin tegen het fixeren van den — II, 347; de — volgens de moslims onder een leermeester te bestudeeren II, 347 vg., 390 vg.; de — wil het geheele leven beheerschen II, 369; welke deelen van den — thans nog practische geldigheid hebben II, 382 vgg.; IV/II, 254 vgg.; de — is een van 'ulum al-dunya II, 92; de — en Europeesche rechtsbegrippen II, 139 vgg., 219 vg., 230, 237 vg., 242; de — moet systematisch en historisch behandeld worden II, 229; de term — wordt het best door plichtenleer vertaald II, 220, 237, 254 noot 1; 255; de — berust niet op theorieën maar op Allah's wil II, 140, 238; cf. 245, 255; alleen de geschiedenis kan den — verklaren II, 242, 251 vgg.; de — kan niet op rationeele gronden verklaard worden II, 407 vgg.; „nood breekt wet“ II, 318 vgg., 446; M II, 388; colleges over den — te Mekka II, 258; karakter der moderne fikhboeken M II, 259 vg.; wetsontduiking IV/II, 255
- FISCHER (A.). Bespreking van zijn Das marokkanische Berggesetz und die Mannesmann'sche Konzessionsurkunde. Nachweis ihrer Unanfechtbarkeit VI, 143
- FLEISCHER H. L., VI, 56, 59, 457
- FOCK (D.) IV/I, 497 vgg.; IV/II, 325; VI, 402
- FOKKER (A. A.) V, 255 vgg.
- FRÄNKEL (S.), Die aramäischen Fremdwörter im Arabischen. Besprochen VI, 60 vgg.
- FRANKENBERG (W.), VI, 185
- GAGNIER I, 187 vg., 324
- GAJO IV/I, 386, 402; de 4 hoofddeelen van het — land V, 375; Nota van wenken enz. IV/II, 5 vgg.; grondtrekken van het gemeenschapsleven der — IV/II, 7 vgg.; huwelijk en sociale gevolgen daarvan IV/II, 7 vg.; huwelijksverbod tusschen leden van één stam IV/II, 10 vg.; V, 381, noot 1; erfelijkheid van het ambt van rōdjō IV/II, 12; de kedjoeons IV/II, 13 vg.; de voornaamste stammen en geslachten in de 8 Gajo-gebieden IV/II, 23 vgg.; de blauwe prinses in het Gajo-meer V, 375—383
- GAMELAN VI, 286 vgg.
- GAMPONG. De Atjehsche — A I, 61 vgg.; waarschijnlijke ontwikkeling der — A I, 62 vg.; de panglima's kawom en de dorpschoufden A I, 62; bestuur der — A I, 67 vgg.; de keutjhi A I, 67 vgg.; inkomsten van den keutjhi A I, 69 vg.
- GAROT IV/I, 337 vg., 343
- GA'TA. Zie Ge'eti, Ke'eti
- el-GATAN, el-GATIN III, 219; V, 397 noot 1
- GEBARENTAAL te Mekka III, 15—18; M II, 129 noot
- GEBED. Individueel en formulier — verschillend gewaardeerd I, 50; du'a en salat I, 213, 398
- GEBORTEFEEST van Mohammed. De javaansche gebruiken bij — zijn niet van boeddhistischen oorsprong II, 8; viering van — in verschillende deelen der wereld II, 8 vgg.; IV/II, 217, 366, 381; verklaringen van het syncretistisch karakter van — II, 9; viering van — te Mekka M II, 57, 291; — ijveriger op Java dan te Mekka gevierd M II, 371; cf. A. I, 220; — met bijzonderen ijver in Atjeh gevierd A I, 221; de oorsprong van dit verschijnsel volgens de legende A I, 221 vgg.; lijfkeesten in Atjeh door een molot opgeluisterd A I, 223; hoe — in Atjeh gevierd wordt A I, 224 vgg.; werkzaamheden welke de Javanen beginnen bij het molid-reciet A I, 227
- GEESELING wegens valsche beschuldiging van ontucht II, 194
- GEESTELIJKHEID. Wanvoorstellingen omtrent — in den islam II,

110; IV/I, 92, 96 noot. Zie ook Islam.
 • — heeft geen herderlijke plichten II, 112; noot 2; IV/I, 92; wie de plaats der — hebben ingenomen II, 113
GEESTEN in het geloof der Atjehers A I, 451 vgg.; — in rivieren enz. A I, 451 vgg.; boschgeesten A I, 453; de rambaloej's A I, 453; wat „aange-waaid“ is A I, 453 vg.; de bewoners van de leumbé of loembé A I, 454; watergeesten A I, 455; spoken A I, 455 vg.; de boeman A I, 456; zielen van lieden die op gewelddadige wijze omgekomen zijn A I, 456; — die cholera verwekken A I, 459; de pok-kegeest A I, 460
el-GE'ETI III, 219 vg.; V, 393 noot; 397 noot; Zie ook Keeti
GELOFTEN IV/II, 257 vg.; — in Atjeh A I, 430 vgg.; — bij besnijdenis in Atjeh A I, 438 vg.; vervulling van — met muziek A II, 267; — aan Teungkoe Lam Peuneueun A II, 324 vg.; — aan graven A II, 330; — tegen ziekten IV/I, 239
GELOOFSBELIJDENIS IV/I, 199 vg.
GELOOFSLEER. Zie Dogmatiek
GEMEENTE (Umma). De stichting der moslimsche — iets ongehoords in Arabië I, 225; Mohammed's — zal niet in een dwaling overeenstemmen I, 250, 392; II, 41; eenheid der — tegen-over staatkundige verbrokkeling I, 282, 298; armoede in de eerste — I, 359; onfeilbaarheid der — I, 392; III, 217; IV/II, 249; VI, 439; meeningsverschillen een charisma II, 41, 58, 238, 297, 376, 308; I, 392; VI, 439; wetgeleerden het orgaan der onfeilbare — I, 392; II, 304; vertegenwoordigers der — II, 42 vgg.; onfeilbaarheid der — is het fundament van dogma en recht II, 298; loci probantes voor de onfeilbaarheid der — II, 298; verval der — van generatie tot generatie door Mohammed voorzeggd II, 371; A II, 357; verworeldlijking der — A II, 358, 360; de onfeilbare — heeft geen onveranderlijk orgaan IV/II, 260 vgg.

GENEALOGIE volgens den fikh houdt slechts met de mannelijke lijn rekening II, 356 noot
GENEESKUNDE te Mekka M II, 115 vgg.; magische methoden M II, 121 vg.; massage M II, 129 vg.; — te Mekka niet meer dan een handwerk M II, 214 vg.; — in Atjeh A II, 49 vgg.; medicijnmensen in Atjeh A II, 49; medicijnzak op Java IV/I, 134, 143
GENITALIA. Afwerende kracht der — IV/I, 153 vg.; afbeeldingen van — ter bevordering der flora IV/I, 164
GERVAIS-COURTELLEMONT III, 199 noot
GETUIGENIS, GETUIGEN moeten trachten de bepaalde straf van den delinquent af te wenden II, 196; getuigenis slechts geldig zonder dwang II, 200; cf. 411; schriftelijk — ongeldig II, 309; IV/II, 258; — van niet-moslims ongeldig II, 384; — ten gunste van ascendenten en descendenten ongeldig II, 406; — in zake ontucht II, 411; beëdiging van — verboden IV/I, 109; IV/II, 258; vrouwen en slaven als — IV/II, 258
GEZANTEN GODS. Wat de term „laatste der —“ beteekent I, 223; de — in Koran en dogmatiek I, 263; Mohammed's opvatting van de — I, 333, 384 vg.; de — in den Islam I, 405
GEUDONG IV/I, 400, 402 vgg.
GEZELLEN (Mohammed's). De — en de vorming van den hadith II, 291 vg.
GEZINDHEID. De — als moment in de beoordeeling van wie Moslims zijn IV/I, 10 vg., 15, 25
GHALIB b. MUSA'ID III, 95; M I, 136 vg., 139, 144 vgg.
GHAMID M I, 161
al-GHAZALI I, 127 vg., 167, 255, 276 vgg., 409; II, 81, 89, 93, 105 noot 2; 156, 169 noot 1; 185, 241, 259, 310, 386, 389; III 68, 70, 372; IV/I, 60, 104 vg., 289; IV/II, 112, 289; M II, 212, 240, 265 vg., 269, 274, 277, 279 vgg., 366, 367, 383; A II, 10, 353; VI, 6, 27, 206 vgg.

al-GHURAF III, 219

al-GHURFE III, 219, 224 noot; V 400, noot 8, 405

GHUSL aan het eind van Safar A I, 219 vg.

GILDEN M II, 33 vgg., 98 vg. Zie ook Pelgrims

GLADSTONE I, 195

GLOEMPONG PAJONG IV/I, 343

GODSOORDEEL op Atjeh A I, 114

GOEJE (M. J. de) I, 9; IV/I, 56; VI, 309 vgg.; 377, 457

GOLDZIH (I.) I, 130 noot 1, 2; 131 noot 2; 132, 166 noot 5; 173 noot 1, 3; 329, 412, 417, 427 noot 1; II, 65 vg., 74, 79, 141 noot 2; 227, 257, 285, 315 vg.; 341 noot 2; III, 16; IV/I, 12 noot 2; 116, 138, 142; V, 264 noot 1; VI, 132, 133, 135, 145; M II, 200 noot 270 noot; A I, 99 noot 1; A II, 318; Aankondigingen van zijn Die Zahiriten VI, 19 vgg., 34, 47; aankondiging van zijn Muhammedanische Studien I; VI, 76 vgg.; 224; levensbericht I, 453 vgg. Aankondiging van zijn Vorlesungen über den Islam, ed. Babinger VI, 471 vgg.

GOLIUS VI, 375

GRAANZENDING uit Egypte naar Mekka. Zie Egypte.

GRAF, GRAVEN, Zie ook Begraffenis.

Bezoeken van — te Mekka M I, 21; M II, 27; — van Eva te Djidda M II, 29; — van Mohammed te Medina M II, 32, 75, 97 vg., 152; IV/I, 12 vg.; vereering van — van heiligen A I, 158 vgg.; — van heiligen in Atjeh A I, 191; — van Abu Lahab M II, 119; maaltijden bij het — van Teungkoe Andjong A I, 227, 234; Munkar en Nakir A I, 235, 472 vg.; IV/I, 200, 243; bezoeken van — in Atjeh op 1 Shawwal A I, 260; wassching van kinderen bij een heilig — A I, 430; optochten naar heilige — in Atjeh A I, 430 vg., 439; steenen op — in Atjeh A I, 443, 476 vg.; A II, 64; geen plaatsing van grafsteenen in het gesloten seizoen A I, 476; lahd en shikk A I, 467; hoe de atjehsche doode in het — gelegd

wordt A I, 471; afmeting van het atjehsche — A I, 471 vg.; vorm van het atjehsche — A I, 472; beplanting en begieting van het — A I, 472, 475; gebed bij het — A I, 473; bezoeken van het — A I, 476, 478 vg.; vormen van steenen op het — A I, 477; kandoeri bij het plaatsen van steenen A I, 478; geloften bij — van heiligen A I, 267; geringe zorg voor — der heiligen A II, 322; kandoeri op — van heiligen A II, 325; eeden op — A II, 325; aarde van een heilig — A II, 326 vg.; orientatie van — in den Archipel A II, 328; eerbied voor — van vorsten in den Archipel A II, 329; dieren die heilige — bewaken A II, 332; heilige — in Egypte IV/I, 123; — van heiligen op Java IV/I, 186; IV/II, 384 vg.; wierook, bloemen en spijzen op — in Java IV/I, 186, 244; het — op Java IV/I, 243; riten en gebruiken op javaansche — IV/I, 243; verzorging van — op Java IV/I, 244; bezoek aan — bij gewichtige gebeurtenissen IV/I, 244

GRAFMONUMENTEN op Sumatra en Java uit de 15e eeuw IV/II, 101 vg., 201, 361

GRANT (MADISON) I, 416

GRASHUIS (G. J.) II, 114; IV/I, 29, 88 noot 2

GRESIK IV/II, 102, 202

GRESSMANN (H.), VI, 186

GRIMME (H.) I, 321 vgg.

GROND. Rechten op den — in Atjeh A I, 307 vgg.; woeste — allemansgebied A I, 308; alleen door ontginning ontstaan rechten op de rimba A I, 308; vrijheid van ontginning A I, 308; wanneer rechten op ladang's verloren gaan A I, 308; het kampongbestuur handhaaft de rechten van eigenaars van rijstvelden en tuinen A I, 308 vg.; de padang A I, 309 vg.; overgang van rechten op den — A I, 310; overgang bij erfenis of testament A I, 310; — zelden tot wakf gemaakt A I, 310; verkoop van ontgonnen — A I, 311; hoe de verkoop toegaat A I, 311 vg.;

publieke opinie den verkoop van — niet gunstig A I, 312 vg.; verhuren van rijstvelden en tuinen A I, 313; verpanding van — A I, 314

GROENTEN te Mekka V, 52 vg.

GROTHER (H.) III, 269 vgg., 274 vgg.

GUNNING (J. G. H.) IV/I, 47 noot 2

GUTHE (H.), VI, 186

GIJZELAARS. Bedoewien als — voor de veiligheid van pelgrims M I, 198, 199 en noot 2

HAAR. Hoofdhair der vrouw geldt bij de salat als schaamte I, 307; haardracht der Atjehers A I, 28 vgg., 167; A II, 172 noot 3; scheren van het — der atjehsche vrouwen A I, 333; scheren van kinderen op Java IV/I, 136 vg.; haardracht van kinderen op Java IV/I, 137

HABIB 'ABDOERRAHMAN III, 151, 162, 167; IV/II, 110; A I, 25, 33, 80, 90, 116; A II, 236, 326, 335; — hoofd der godsdienstige partij in Atjeh A I, 162; zijn geleerdheid A I, 162; zijn emotioneele leiding der godsdienstoeffeningen A I, 162; afhankelijkheid der hem vereerende massa IV/I, 375 vg. A I, 162; — en de hoofden A I, 163 vgg.; zijn bestrijding der volkszonden A I, 165; zijn huwelijken A I, 165; onder zijn invloed een soort van gerechtshof door den sultan ingesteld A I, 165; vgg.; oppositie tegen — A I, 167; zijn dikwijls hardhandig optreden A I, 167; zijn politiek A I, 168; hoe de tegenwoordige Atjehers hem beschouwen A I, 168; A II, 113; vraagt om naar Atjeh te mogen terugkeeren A I, 169; — en de oorlog A I, 178 vgg.; A II, 111 vg.; zijn tegenwerking tegen het vaststellen van den kalender door berekening A I, 239; — had een gevangen tijger A II, 332

HABIB LHONG IV/I, 384, 386

HABIB SAMALANGA IV/I, 380 vgg., 384

HADDA III, 51

HADJJDJ. Voor wie en in hoever de — verplicht is I, 10; II, 30 vgg.; III, 810 vg.; IV/I, 365, IV/II, 218, 375, 176; A II, 339; plaatsvervangend bij den —

I, 12; III, 129, 302; IV/II, 876; M II, 37, 310 vg.; A I, 481 vg.; A II, 339; verschil tusschen — en umra I, 12; beteekenis van den — voor de oude mekkanen I, 15; de ifada I, 15; de sikaya I, 15; etymologie I, 16; heidensche gebruiken bij den — I, 17; „de — van het Huis” I, 18; polytheistische bestanddeelen in den ouden — I, 18vg.; 20 vg., 387; Mohammed en de — vóór de hidjra I, 21, 226; waarom Mohammed den — in den Islam opgenomen heeft I, 29 vgg., 122, 345, 387; hoe Abraham de menschheid tot den — opriep I, 32; waarom Mohammed den — van 8 A. H. niet medevierde I, 40; — in 8 A. H. door Mohammed's gemachtigde verricht volgens de oude gewoonte I, 41; verplichte — niet vermeld in de verdragen van 9 A. H. I, 42; — van 9 A. H. I, 42; laatste — naar den ouden ritus laat geen sporen in de literatuur na I, 43; handel bij den ouden — I, 44; beteekenis van de opname van den — in den islam tegenover jodendom en christendom I, 45; — als begin van een nieuw leven I, 47 noot; voorbereidingen tot den — I, 47; voorbereiding tot het betreden van den haram I, 48; sexueel verkeer gedurende den ihram I, 54; weg der pelgrims van Mekka naar 'Arafat I, 83; bezigheden der pelgrims op den 7en en 8en Dhu 'l-hidjdja I, 83 vg.; waarom men den 8en gewoonlijk niet te Mina overnacht I, 84; illuminatie te Mina I, 84; wukuf te 'Arafat een grondzuil van den — I, 85; gebeden in den nacht van 'Arafat I, 86; andere bezigheden I, 86; de beide ifada's I, 89 vg.; khutba te 'Arafat I, 93 vg.; beteekenis der hadjdjat al-wada' I, 95; Mohammed's toespraak te Arafat I, 95; riten te 'Arafat op den 9en Dhu'l-hidjdja I, 97; tweede khutba ? I, 98; godsdienstige beteekenis van den wukuf I, 98; resten van oud-arabische riten te 'Arafat I, 100; nacht vóór den 9en Dhu'l-hidjdja te Mina I, 100 vg.; eerste der 2 ifada's I, 101 vg.; ver-

richtingen te Muzdalifa I, 102; houtvuur of illuminatie te Muzdalifa I, 103 vg.; 2e ifada I, 104; steenenwerpen te Mina I, 105; na het steenenwerpen houdt de talbiya op I, 105; offeren op 10 Dhu'l-hidjdja I, 106 vg.; khutba op dien dag I, 107; scheren op dien dag I, 108 vg.; gedeeltelijke opheffing van den ihram na het scheren I, 109; ifada na het scheren I, 109 vg.; tashrikdagen I, 113; vasten op deze dagen verboden I, 113; besluit van den — I, 114; oude riten door den islam onveranderd gelaten I, 123; sufische opvatting van den — I, 124; korte beschrijving van den — volgens de wet I, 400; II, 135 vgg.; amir al-hadjdj M I, 25, 29, 132; de Karmaten en de — M I, 49 vgg.; bedoewien en pelgrims M I, 61, 64; representatie van Saladin bij den — in 1188 M I, 73; ontbreken van de Perzen bij den — in het begin der 13e eeuw M I, 78; jaarlijksche verslagen van den — vanwege de ned. regeering III, 303; cf. IV/II, 311; op welke wijze de Djawa den — meemaken M II, 329; pogingen der ned. regeering om deelname aan den — te beperken III, 304 vg.; ijver voor den — in Indië IV/I, 17; IV/II, 271 vg., 314 vgg., 375 vg.; A II, 336 vg., 340; verzuim van den — in Egypte IV/I, 9; — als zoenmiddel IV/I, 17; IV/II, 271, 375; houding door de ned. regeering ten opzichte van den — aan te nemen IV/II, 270 vgg., 314; economische gevolgen van den — voor Indië IV/II, 196, 272, 314; — akbar IV/II, 314 vg.

al-HADJDJ Yusuf al-Kudsi III, 146 noot 2

al-HADJDJADJ M I, 29

HADJDJ'S. Zie ook Pelgrim. Invloed der — op hunne omgeving I, 291; IV/I, 367; M II, 331 vg.; — in de Tweede Kamer III, 301; — vóór de vestiging van het ned. gezag in Indië III, 302; speciale passen voor — IV/II, 188, 278, 311; III, 302 vg.;

onderzoek naar reispenningen van vertrekkende — III, 304; IV/II, 188; nederlandsche oordeelvellingen over — M II, 330 vg. IV/II, 175 vg. beteekenis van den — titel in Indië IV/I, 17; M II, 330; amuletten door — vervaardigd M II, 330; — examen IV/II, 192; M II, 326 vgg., 331; — kleeding IV/I, 359, 362; IV/II, 186, 192, 376, 420; M II, 338 vg.; A II, 340 vg.; M II, 330, 331 noot; beteekenis der — in Indië M II, 390 vg.; aanzien der — in Atjeh A II, 340 vg.; duur van de reis der — IV/I, 359; invloed van den hadjdj op de — IV/I, 360 vgg.; werkelijk of vermeend fanatisme der — IV/I, 360 vg.; IV/II, 271 vg., 376; — in ambten op Java IV/I, 362; hoe de — vroeger de reis maakten IV/I, 364 vg.; aanzien der vroegere — IV/I, 365 vg.; ontkenning eener speciale — politiek IV/I, 367 vg.; redenen van de toename van het jaarlijksch aantal — IV/II, 177 vgg.; — vroeger door de Regeering voor priesters aangezien IV/II, 184 vg., 212 vg.; de naam — als een geestelijke titel beschouwd IV/II, 186 vg., 376; verplichte retourbiljetten voor — IV/II, 188 vgg., 310; invloed van Mekka op — IV/II, 193 vgg.; welke de houding der Regeering ten opzichte van de — moet zijn IV/II, 194 vgg.; vervolging van — na den opstand van Tjilegon IV/II, 425

HADRAMAWT (Hadramot). Armoede in — I, 357; een hadramiet stadhouder van Mekka onder 'Uthman M I, 25; de 'adat in — II, 382 noot; A II, 302 vgg.; de hadrami's de slimste kooplieden in den Hidjaz III, 17; 'Alawi's in — III, 163; hun pogingen om met den steun van Turkije hun gezag in — te vestigen III, 167 vg.; kasten in — III, 219 vgg., 408 vg.; landbouw en grondbezit in — III, 219 vgg.; interdict (rifgè) in — III, 221 vgg.; putten in — III, 222; waardoor de hadramieten in hun onderhoud voorzien M II, 4; — feitelijk aan geen souverain onderworpen

M II, 7; hoe hadramieten te Mekka hun geld bewaren M II, 119 vg.; —shaf'itisch M II, 252; hadramieten in Indië IV/II, 285 vg.; M II, 301; kaart van — IV/I, 78; invloed van — op de islamiseering van Indië IV/II, 110, 203, 364; cf. 386; hadramieten te Mekka V, 108; hadramitische zeggwijzen en raadsel V, 161 vgg.; uitspraak van den naam V, 162, 393 noot; de uitspraak van de djim in — V, 389; de dichtkunst der Ba 'Atwa in — V, 391 vgg.; Sa'd al-Suwani V, 403 vgg.; landbouw en technische termen daarbij in gebruik V, 407; kalender in — V, 410 vg.

HAIL III, 5 vgg.

al-HAKIM M I, 59

HALIM I, 147 vg., 180

al-HALLADJ I, 408

HAMAKER VI, 377

HAMIM (Hadjdji) M II, 369 noot 2

HAMUD b. 'Abd Allah M I, 124

HAMZA b. 'Abd al-Muttalib III, 349; A II, 183 en noot 2; IV/I, 183

HAMZA b. Wahhas M I, 62

HAMZA Fansuri (van Baros) IV/I, 49; IV/II, 385, 387

HAMZA (Sharief) M I, 203

HAMZIYA. Reciteeren der — M II, 59

HANAFIETEN. Zie Abu Hanifa

HANEN. Vechthanen in Atjeh A I, 66; A II, 343 vgg.; — gevechten tegengegaan door Habib 'Abdoerrahman A I, 165; —gevechten bij het graf van Toe'an di Bitaj A I, 263; verzorging van — A II, 216; — in den Khabar Mama Si Hetong V, 281

HANIFEN I, 335 vgg.

HARABI'S M I, 62 noot 1

HARAM. Over het toegangsverbod tot den — voor ongelooovigen VI, 24 noot 5. Zie verder 'Arafat, Mekka

HARB M I, 99, 137, 151, 158, 160, 166, 184, 197 noot 1; 199 noot 1; 220; III, 47; M II, 8, 70, 252, 276, 287

HARMONISTIEK I, 58, 94, 116, 160 vg., 243, 246, 249 vgg., 254, 393 vg.; II, 54

HARTHOORN VI, 105

HARTMANN (M.) III, 277 vgg., 288, 290; VI, 133; bespreking van zijn Die islamische Verfassung und Verwaltung VI, 136; van zijn Fünf Vorträge über den Islam VI, 146—151; van zijn Islam, Mission, Politik VI, 161—163

HARUN al-Rashid M I, 7

al-HASA M I, 132

HASAB ALLAH III, 72 vgg.; M II, 238, 287, 357, 361, 366 noot 1; 371, 379

HASAN en Husain in de atjehsche legende A II, 180

HASAN b. 'Adjan M I, 90 vgg., 108, 159; strijd over de opvolging tusschen zijn zoons M I, 98; 108 vg., 119

HASAN II b. Hasan b. 'Ali b. abi Talib, bezitter van Suwaika M I, 36

HASAN b. Katada vermoordt zijn vader en zijn broeder om zich van Mekka meester te maken M I, 78 vg.; zijn macht geknot door den Aiyubide Mas'ud M I, 79

HASAN al-'Idwi al-Hamzawi II, 336 vgg.

HASAN MUSTAFA GARUT M II, 361

HASANOEDIN, de invoerder van den Islam in Banten VI, 288 vg.

HASARDSPEL I, 388, 402; — in Atjeh A I, 165, 260, 263; A II, 213 vgg.; werpspel der grassnijders A II, 213; kruis of munt spelen A II, 213 vg.; bankspelen A II, 214; kaartspelen A II, 214 vg.; — door den islam verboden A II, 215; populariteit van — in Atjeh A II, 215; belasting op — in Atjeh A II, 215; — bij dierengevechten A II, 215; de inzet bij dierengevechten A II, 217

HASHIMITISCHE dynastie III, 362

HASSELT (v.) IV/I, 22 noot 2; 30; 47 noot 2; 261

HASSUNA al-Nawawi II, 148

HAWASHIM M I, 62, 73

HEERSCHERS. Verhouding tusschen wetgeleerden en — II, 203 vg.; vereischen waaraan — moeten voldoen II, 205

HEIDENDOM. Concessies van den islam aan het — 1, 5 vg.; resten van —

in den Islam I, 271; — heeft bij Mohammed's mekkaansche tijdgenooten geen diepe wortels geschoten I, 339; Mohammed's kortstondige aarzeling om concessies te doen aan het — I, 339; het Arabische — I, 367, 283 vg.

HEILIGEN. HEILIGENVEREERING. Opkomst van — in den Islam I, 270 vgg., 409 vg.; — moet verdwijnen als de Islam zijn ideaal verwezenlijkt I, 273; hanbalieten en wahhabieten en de — I, 416; betekenis der — IV/I, 12 vgg., 410; Mohammed b. 'Abd al-Wahhab tracht de — uit te roeien M I, 141; A I, 159; — te Mekka V, 60; M II, 52 vgg.; hawl's M II, 376 vg.; — in Indië IV/II, 383; A I, 157 vgg., 231 vgg.; uitdeelingen bij graven van — A I, 474; de Islam en de — A II, 317 vgg.; karakter der moslimsche hagiographie A II, 320 vg.; algemeen karakter der atjehsche — A II, 321 vg.; zorg voor de graven der — in Indië A II, 322; IV/I, 385; — in Atjeh A II, 322 vg.; de voornaamste atjehsche — A II, 324 vgg.; invloed der — op straffen in deze wereld voltrokken A I, 161 vg.; A II, 325; zeeheiligen A II, 327; jongere — in Atjeh A II, 330 vg.; — op Java IV/I, 184 vgg.; IV/I, 383 vg.; de 9 — die Java geislamiseerd hebben IV/I, 186; IV/II, 383, 387; graven van — op Java IV/I, 186; Sa'd al-Suwani, een — in Hadramot V, 403 vgg.

HEL. De zondaars onder de geloovigen zullen eenigen tijd in de — verblijven I, 127; Mohammed's voorstelling van de — I, 385

HEMELSTREKEN. De namen der — in Hadramot V, 396 noot

HEMELVAART van Mohammed te Mekka op 27 Radjab gevierd M II, 71, 291; viering der — te Medina M II, 71; viering der — in Atjeh A I, 234; atjehsche bewerking van de legende der — A II, 178

HENIN V, 396 noot 1; 399 noot 2

HERKLOTS II, 5; A I, 215 vg.

HERZFELD (E.), VI, 183

HEUTSZ (v.) IV/I, 341, 343; IV/II, 127 vgg.

HEYDEN (Generaal v. d.) A I, 175, 177; A II, 110, 112 noot 2; 113, 122

HIDJAZ I, 11, 16; — grootendeels shafi'itisch II, 379; rechtspraak in den — in handen van hanafitische rechters II, 379; wisselende omvang van het begrip — III, 47; noot; IV/II, 108 noot 2; onveiligheid van den — III, 47

HIDJAZI'S M II, 4, 8

HIDJRA. Beteekenis van den term I, 209 noot; 301 vg., 369, 386; IV/II, 228 vg.; directe gevolgen der — voor Mohammed en de Moslims I, 211, 219; cf. 387; — beteekent niet „vlucht“ I, 297 369, 386; legendar karakter der verhalen aangaande de — I, 297, 301; — tot plicht der geloovigen verklaard I, 303

HILF al-FUDUL III, 349

HILL. Zie Mekka

HINDOES. Invloed der — op Atjeh A I, 18 vg.; — weinig in tel in Atjeh A I, 174

HINDOSTAN III, 142 vg.; IV/I, 6; IV/II, 106 vgg., 362 vgg.

HIRA I, 83, 118; legenden over den — II, 321; „borstopening“ op den — M II, 321

HIEN (van) VI, 105

HILAL (Banu) V, 400 noot 7

HIRSCHFELD (H.) I, 8 noot 2

HISTORIOGRAPHIE. Aard der locale — in Indië V, 147 vgg.

HOEVELL (v.) IV/II, 304

HOEZOO I, 132, 137 noot 5

HOLLE (K. F.) A II, 162; VI, 117 vg.

HORTEN (M.). Bespreking van zijn Mystische Texte aus dem Islam VI, 174

HÖSN el-ÖR V, 418, noot 4

el-HOTE V, 405

HOTTINGER (J. H.) I, 184, 321 vg.; VI, 376

HOOTSMA (M. Th.) I, 96 noot 1; IV/I, 5 noot; V, 86

HUBER (C.) III, 4 vgg.

HUD. Het graf van — V, 165; 418 noot 4

HUDAIBIYA. Tocht naar — I, 34 vgg.; verdrag van — I, 37; — half hill, half haram I, 37; noot 3; ontevredenheid der Muslims over het verdrag van — I, 37; aannemen van den ihram door de Mekkanen te — I, 69
HUDAIDA M I, 164, 173, 195 noot 4
HUDHAIL M I, 137, 144, 158, 175, 199—203; V, 86
HUGHES, (T. P.), A dictionary of Islam, besproken VI, 36 vgg.
HUIS. Inrichting van het atjehsche — A I, 35 vgg. en plaat II; erf om en ruimte onder het atjehsche — A I, 361 vgg.; het atjehsche — verplaatsbaar A I, 44; bezeten huizen en maatregelen daartegen A I, 45; geen verhuur van huizen in Atjeh A I, 313
HUMAIDA M I, 85
HUMS en Hilla I, 17, 53, 75, 86 noot 6; 87 vgg.
HUNAIN M I, 7
HUNTER (W. W.) I, 175 noot 1
HUSAIN b. 'Abd Allah M I, 173
HUSAIN b. 'Ali. Zijn oppositie tegen Yazid en zijn dood M I, 27 vgg.
HUSAINFEEST. Het — in Perzie II, 9 vgg.; hoe het — door Perzen te Mekka gevierd wordt M II, 51 noot 2; — ook in niet-shi'itische landen A I, 215 vgg.; — in sommige landen gevierd met dansen om vuren A I, 219
HUSAIN b. 'Ali treedt in 786 tegen de 'Abbasiden op M I, 41; cf. M II, 55 vgg.
HUSAIN b. 'Ali b. Mohammed b. 'Abd al-Mu'in III, 320 vgg., 357 vgg.; VI, 91, 437, 440 vgg.; 471 vgg.
HUSAIN al-Aftas neemt bezit van Mekka M I, 43 vgg.
HUSAIN Djajadiningrat. Zie Djajadiningrat
HUSAIN al-Djiser (Saiyid) II, 317, 444 vgg.; III, 151, 193; A II, 382 vgg.
HUSAIN (Mawlay) III, 177
HUSAIN al-Kurdi M I, 102 en noot 4
al-HUSUN al-Hamidiya II, 444 noot 2
HUWELIJK. Zie ook Bruiloft, Concubinaat en Echtscheiding, het register van arabische termen s. v. nikah. Mut'a — I, 243 vgg.; M II, 156; be-

schrijving van het huwelijksrecht I, 400 vgg.; II, 168 vgg.: polygamie VI, 67 vgg.; vermogensrechtelijke positie der vrouw I, 401; II, 173; wali bij — I, 401; bezwaren van sommige scholen van wetgeleerden tegen het: — van een arabische vrouw met een niet-arabier, van een kuraishitische met een niet-kuraishiet, van een afstammeling van Mohammed met een man van andere afstamming I, 425; sluiting en ontbinding van — veelal in handen van imam's en fakih's II, 117; huwelijksvereenkomst II, 150; niet geoorloofd een slavin te huwen bij een vrije vrouw II, 177; wie een maagd zonder hare toestemming mogen uithuwelijken II, 177; is een vrouw thaiyib dan kan zij niet gedwongen worden II, 178; condities die een huwelijkscontract ongeldig maken II, 181; toezicht op sluiting van — II, 181—183; de maaltijd II, 183; de plichten van den man tegenover zijn vrouwen II, 184; A I, 396 vgg.; — van den muhrim is nietig II, 246; — van een minderjarige mogelijk wanneer vader of vadersvader als wali fungeeren II, 279; — van een Moslim met een vrouw uit de ahl al-kitab door de Shafi'ieten verboden, door de Hanafieten toegestaan II, 281; men kan niet met zijn eigen slavin huwen II, 361; begrip echtbreuk in den fikh onbekend II, 409; huwelijksmogelijkheden te Mekka M II, 105 vgg., 109 vgg. monogamie regel te Mekka M II, 106; echtelijke band te Mekka los M II, 106 vgg.; de bint 'amm M II, 107; mondelinge afspraken om wettelijke verplichtingen te ontgaan M II, 108; — van kinderen te Mekka M II, 107; cynische opvatting van het — te Mekka M II, 110 vgg., 113; iedere vrouw heeft recht op een eigen woning M II, 113; ontrouw te Mekka en de beoordeeling daarvan M II, 114; overtredingen der wetten op — te Mekka M II, 135; cf. A II, 300; bruiloft te Mekka M II, 155 vgg.; huwbare leef-

tijd te Mekka M II, 157; de khithba te Mekka M II, 157; de mahr M II, 158 vg.; de mulka M II, 160; khutba M II, 160 vgg.; tijd en plaats der mulka M II, 162 vg.; onthaal der gasten M II, 162; de rika M II, 167 vg.; ghumra M II, 108; de dukhla M II, 180 vgg.; de eerste bijslap M II, 185 vg.; het teeken der verloren maagdelijkheid M II, 185 vg.; de morgen-gave M II, 186; uitzet der mek — kaansche V, 99 vg.; hoe de keutjhi het — wel belemmert A I, 72; — der vrouw met een man uit lageren stand A I, 161, 321; bij — met weduwe of gescheiden vrouw gelden de meeste pantang-voorschriften niet A I, 219 noot 1; kinderhuwelijk in Atjeh A I, 319, 375; wat aan het — van een atjehsch meisje in den weg staat en hoe men deze beletsels wegneemt A I, 320; leeftijd waarop de atjehsche man trouwt A I, 321; de huwelijks-aanvraag in Atjeh gaat van den man uit A I, 321 vg.; de bemiddelaar A I, 322; geluksberekening vóór — in Atjeh A I, 322; vg.; formules bij aanzoek gebruikt A I, 323; verloovingsgeschenk A I, 323 vg.; — in Atjeh een zaak van de kampong A I, 324 vg.; gezag van den keutjhi in zake — A I, 324 vg.; aanbieding van verloovingsgeschenk en sirih A I, 325; formules hierbij A I, 325 vg.; verbreking van — sbelofte A I, 327; de jongere dochter in Atjeh niet vóór de oudere uitgehuwelijkt A I, 327; vermijden van aanraking tusschen schoonzoön en schoonouders A I, 327 vg.; duur der verloving A I, 328; maanden geschikt voor het sluiten van een — A I, 328; strijd tusschen wet en 'adat bij atjehsch — A I, 357 vg.; het contract volgens de wet A I, 359 vg.; de wali A I, 361 vg.; de tahkim A I, 362 vg., 372 vg.; plaatsvervanger van den wali A I, 363 vg.; — sambtenaren A I, 364 vg.; IV/I, 94 vg.; twee wijzen waarop dezen een — kunnen sluiten A I, 365; beper-

king van het aantal — sambtenaren A I, 366 vg.; getuigen bij — A I, 367; vaste getuigen A I, 367 vg.; waar het contract gesloten wordt A I, 368; de teungkoe als hakim en wali A I, 368 vg.; formaliteiten bij de contractsluiting A I, 369; de — gift A I, 370 vg.; wanneer op Java de bruid-schat voldaan wordt A I, 370 noot 3; wat onder de toeschouwers verdeeld wordt A I, 371; onderzoek van den bruid-schat A I, 371; de mondspeeling en de khutba A I, 371; aanbod en aannahme A I, 371 vg.; slotformaliteiten A I, 372; aandeel van den keutjhi bij het tot stand komen van het contract A I, 373 vg.; beloo-ning van teungkoe en keutjhi A I, 374; de kadi als -sluiter A I, 374 vg., 380; — van onvolwassen maagden bij ontstentenis harer wali's A I, 378 vgg.; hanafitisch recht omtrent — van maagden A I, 378 vg.; hulp van den kadi bij den taklid A I, 379; veranderen van madhhab A I, 379 vgg.; de ta'lik A I, 381 vgg.; de moeielijkheid voor de vrouw om faskh te verkrijgen A I, 381 vg., 386 en noot 2; de ta'lik A I, 383 vg., 387 vgg.; waarom de ta'lik in Atjeh en de Menankabouwsche landen niet voorkomt A I, 389 vg.; bezoek van de familie des bruidegoms aan de jong-getrouwde A I, 390 vg.; bezoek van de jonggetrouwde aan haar schoon-moeder A I, 391; herhaling van dit bezoek op de groote feesten A I, 393; verdere familiebezoeken A I, 393; polygamie in Atjeh A I, 393 vg.; concubinaat in Atjeh A I, 394 vg.; feitelijke monogamie A I, 395 vg.; de financieele verhouding tusschen de echtgenooten naar de adat A I, 397 vg.; de „geschenken“ des mans aan de vrouw en omgekeerd A I, 398 vg.; de man en de nalatenschap der vrouw en omgekeerd A I, 399 vg.; het „uit-zetten“ van de vrouw A I, 400 vg.; eigendomsrechten der echtelieden A I, 401 vgg.; gedwongen — op Java en

in Atjeh A I, 403 en noot; wettelijke regeling van het verblijf des mans bij zijn vrouwen A I, 443 en noot; huwelijksleven der Atjehers A II, 351 vg.; toespraak van den wali bij de aanbidding der vrouw aan den man IV/I, 95 vg.; — op Java IV/I, 218 vgg. voor- en nadeelen van vroege — IV/I, 218 vg.; verhouding tusschen man en vrouw op Java IV/I, 219 vgg.; polygamie op Java IV/I, 220 vg.; —saanvraag IV/I, 222 vg.; de aanstaande schoonzoon in dienst van zijn schoonvader IV/I, 223, 226; de bemiddelaar IV/I, 223; geluksberekening IV/I, 223; verlovingsgeschenk IV/I, 224; —sgift IV/I, 224; bepaling van den —sdag IV/I, 224 vg.; voorbereidselen voor de bruiloft IV/I, 225; de lamaran of serahan genoemde geschenken IV/I, 225 vgg.; de —sluiting IV/I, 227 vgg.; IV/II, 370; hooge bedragen aan den penghoeloe en gevolgen daarvan IV/I, 227 vg.; samenwoning zonder wettig — IV/I, 228; de ta'lik IV/I, 228 vg.; in hoever de medewerking der javaansche vrouw vereischt is IV/I, 229; de walima IV/I, 229 vg.; de optocht IV/I, 230; adatceremonien IV/I, 231; de oudste broeders en zusters het eerst uitgehuwelijkt IV/I, 231 vgg.; bezoeken na het — IV/I, 243; het losgeld IV/I, naamsverandering van den bruidegom IV/I, 235; verhouding tusschen schoonouders en schoonzoon IV/I, 236 vg.; de overheid de wali van vrouwen die geen wali hebben IV/I, 296; IV/II, 369; gelijkheid in stand der echtgenooten IV/I, 297 vgg.; — van sayidsdochteren IV/I, 297 vgg.; de gevolgen van zwangerschap IV/I, 327 vgg.; —sluiting in Indië IV/II, 216 vg.; de ta'lik IV/II, 216 vg.; 368; de —sordonantie IV/II, 370; — en zijn sociale gevolgen bij de Gajo's IV/II, 7 vg.; —sverbod tusschen leden van één stam bij de Gajo's IV/II, 10 vg.; V, 381 noot 1; liet mut'a-huwelijk bij de sunniten verboden, bij de shi'a geoorloofd; sunnietische practijken

tot ontduiking van het verbod VI, 150
 IBADIETEN II, 378
 IBLIS IV/I, 200
 IBN 'ABBAS. Zie 'Abd Allah
 IBN 'ABIDIN II, 338
 IBN al-'ARABI I, 167, 176; III, 86; M II, 282; IV/I, 49
 IBN 'ASIM M I, 184
 IBN 'ATA' ALLAH M II, 383, 387
 IBN BATTUTA I, 9, 82; III, 175; IV/I, 7; IV/II, 100 vgg., 201, 243, 361
 IBN DAKIK al-'Id IV/I, 386
 IBN DJUBAIR I, 9, 11, 39 noot 3; 82, 101, 104 noot 4; 111 noot 2; 114, 120, 121 noot; M I, 67
 IBN DJURAIISHIM M I, 198 vg.
 IBN HADJAR al-Haitami II, 57, 331, 333, 351, 355, 380, 387 vg., 404; cf. 412, 423 noot 1; IV/I, 105, 288, 302; V, 264; M I, 100; M II, 258; A II, 304
 IBN HAMID M I, 198 vg.
 IBN HAZM VI, 24, 26, 31
 IBN KASIM II, 366, noot 5; 389
 IBN KHATAL I, 39
 IBN KHALDUN I, 148 vgg.
 IBN RASHID VI, 472
 IBN SA'UD VI, 451, 471, 651
 IBN TAIMIYA V, 264
 IBRAHIM herbouwt de Ka'ba I, 13; figuur van — in den koran I, 22 vgg., 227, 334, 337; joodsche legende van — I, 24; de „godsdienst van —“ I, 25, 221 vg., 335; VI, 98; waarom hij als bouw van de Ka'ba geldt I, 28, 335, 138; legenden over — als eersten regelaar van den hadjdj I, 32
 IBRAHIM (de zoon van Mohammed Ali) M I, 156
 IBRAHIM b. Musa neemt bezit van Yemen M I, 143; — neemt bezit van Mekka M I, 44
 IBRAHIM b. Mutlik M I, 216, 220
 IBRAHIM al-Adham M II, 60
 IBRAHIM Agha III, 107
 IBRAHIM al-Fata III, 106
 IBRAHIM al-Lakani M II, 387
 IBRAHIM (Radja) A I, 24
 'IDDA A I, 404 vgg.

IDENBURG (A. W. F.) IV/II, 66, 70, 79, 410, VI, 396, 398, 402

IDI IV/I, 402, 408 vgg.

IDJMA'. Ontstaan van de beteekenis van den — I, 250; beteekenis van den — voor den Islam I, 251, 314; II, 41 vgg., 296, 311, 330, 376 vgg., 432; IV/I, 288; VI, 136, 148; ook de blijvende verschillen worden in den — opgenomen I, 252 vgg.; II, 329 noot 5; 377; VI, 50; conserveerende en katholieke zin van den — I, 262; — en mystiek I, 275, 355; onfeilbaarheid van den — I, 392; II, 42, 376; begrip — bij verschillende scholen I, 395; II, 44; — ten aanzien van de 4 madhab's I, 395; II, 309, 377; — aangaande heiligverklaring van verschillende personen I, 410 vgg.; oudste geschiedenis van den — II, 39 vgg., 43 vgg.; moeielijkheden die de leer van den — meebrengt II, 43; definitie van het begrip — II, 44, 304, 329 noot 5; 376; de zahrieten en de — II, 55; Badjuri en de — II, 164 noot 1; — de dogmatische basis van den fikh II, 288 noot 4; 311; — leiddraad in den doolhof der tradities II, 296; — van Medina door sommigen als peremptoir beschouwd II, 303; — der hara-main II, 303; men mag niet terugkeeren tot een meening die door den — losgelaten is II, 308; — uit zich in kawf, fi'l en takrir II, 308; — ten aanzien van de shaf'itische rechtsbronnen II, 331; hoe de — de tegenwoordige studie hare zelfstandigheid ontnemt M II, 258, 263 vgg.; verschillen binnen den — IV/I, 288

IDJTIHAD. Zie Wetgeleerden

IDRIS b. Mohammed b. Numaiy M I, 81

IHLAL I, 51 noot 4

IHRAM. Recht van den man om zijne vrouw uit den — te ontslaan I, 12; gebruiken der Hums en Hilla I, 17; waarin de — bestaat I, 48 vgg.; waar de — aangenomen wordt I, 49; V, 80 noot 2; waar de bewoners van hill en haram den — aannemen I, 49; handelingen bij het aannemen van den

— I, 49 vgg.; toestand van — I, 52 vgg.; verband met semitische gebruiken I, 52 vgg.; — en sexueel verkeer I, 54; andere overtredingen der voorschriften door kaffarat goed te maken I, 54; de term — komt in den koran niet voor I, 56; — niet door Mohammed in allen deele geregeld I, 56; 3 soorten van — I, 56 vgg.; 'Umar verbiedt den tamattu' I, 59, 62; Mohammed's tamattu' I, 60; wanneer de Mekkanen den — aannemen I, 61, 63; verloop van den — na 'Umar I, 64; waar de Mekkanen den — voor een 'umra gewoonlijk aannemen I, 69; — kleeding bij den tawaf I, 70; gedeeltelijke opheffing van den — na het scheren I, 109; de vrouw mag hoofd en handen gedurende den — niet bedekken I, 308; — kleeding ook te Djidda wel gedragen III, 3; waarin de — kleeding tegenwoordig gewoonlijk bestaat M II, 29; — en niya V, 80 noot 2

IKHSHIDIDEN M I, 53

IKNA' II, 344

IMAM (bij de salat; voor — in den zin van vorst zie Khalief, Vorst). — niet als zoodanig schoolmeester II, 111; een — voor iedere moskee II, 111; beteekenis en functies der —s in Indië II, 116 vgg., 177; wie te Mekka en in Egypte de functie vervullen M II, 234 noot; — in Atjeh A I, 54, 86; ambtsplechten van den — A I, 86; ontaarding van het ambt A I, 87 vgg.; tegenwoordig karakter van het ambt in Atjeh A I, 88, 90 vgg.; colleges van —s in Atjeh A I, 91; — en oelèëbalang in Atjeh A I, 91, 97

IMAM al-Haramain in II, 57, 390; IV/I, 104, 289

IMAMIETEN. Zie Shi'ieten

IMAN en islam I, 135 noot 3

IMEUM. Zie Imam (de plaatsen uit „De Atjehers")

INAYAT SHAH III, 144

INDIVIDU en gemeenschap in het Oosten V, 116

I NTERNEERING in Indië IV/II, 419

*ISA (Jesus). Zijn wederkomst I, 130, 151 vgg., 166; docetische opvatting van zijn dood I, 152; — erkent Mohammed en den islam I, 153; beschrijving van zijn persoon bij zijn wederkomst I, 159; — volgens sommigen de Mahdi I, 160; cf. 166

ISAF en Naila I, 20

ISLAM triomfeert niet zonder concessies aan het heidendom I, 5 vg. vrijmaking des Islams van het Jodendom I, 26 vgg., 387; iman en — I, 135 noot 3; koloniale mogendheden en de — I, 144, 292, 294; katholieke neiging van den — I, 166, 243, 246, 253, 261, 268, 274, 293, 342; II, 305, 375, 388, 296; III, 4, 154; M I, 16; M II, 212, 227; A II, 318 vgg.; starheid van het systeem IV/II, 248 vgg.; europeesche motieven tot het bestudeeren van den — I, 184 vgg.; 321 vgg.; de — ten onrechte Mohammeds werk genoemd I, 192; vgl. VI, 46 vgg., 58; Nederlands plicht en verhouding jegens den — I, 193 vg.; IV/II, 260 vgg.; gevaar van het schriftjen over den — zonder kennis van de bronnen I, 196 vg.; beteekenis van den term I, 206; IV/I, 1; — en Joden en Christendom I, 218 vgg.; A II, 378 vg.; de — langzamerhand aggressief geworden I, 225 vgg., 235; de oudste — kent aan de persoon van Mohammed nog weinig beteekenis toe I, 235; Mohammed laat bij zijn dood den — niet als gesloten systeem na I, 237; de — van Mohammed mag niet de ware — genoemd worden I, 238 vg.; IV/I, 2 vgg., 9; ontwikkeling van den — na Mohammeds dood I, 240; IV/I, 2 vgg.; vrijheid van beslissing bij de eerste 4 khaliefen I, 242; geen idyllische eenheid onder deze khaliefen I, 243; seculariseering van den — I, 251; invloed van de „lieden des boeks“ op de dogmatiek I, 258 vg., 261, 403; vreemde elementen door de geislamiseerde volken in den — gebracht I, 270 vgg., 371, 389; M II, 206, 347 vg.; hervormingspogingen I, 279, 284 vgg.;

cf. A. II, 376 vg.; het indrukwekkend karakter van den — I, 280; universalisme van den — I, 280 vg.; — en natuurwetenschap I, 282; staatkundige verbrokkeling tast de gemeente niet aan I, 282; fanatisme en fatalisme I, 286; IV/I, 269 vg.; de massa blijft beneden de eischen van den — I, 289 vg.; IV/I, 8 vgg.; waarom de — zich waarschijnlijk niet spoedig aan de europeesche cultuur zal aanpassen I, 289 vgg., 411; II, 317 vgg.; VI, 69; hervormingen niet uitgesloten I, 293; staatkundige onderwerping van den — zal assimilatie aan Europa tegenhouden I, 293; de 5 zuilen nog niet als zoodanig door Mohammed geformuleerd I, 345; de zakat onder Abu Bekr's invloed een zuil geworden I, 361; heidensche resten in alle gebruiken van den — I, 365 vg.; de groote expansie van den — I, 370, 388; bekeeringsijver van den — I, 383; geen grens tusschen wereldlijk en geestelijk gezag I, 392; IV/I, 5; A II, 365 vg.; de — kent geen sacramenten of priesters I, 392; III, 152, 263, 366; IV/I, 6, 92; fixeering van het systeem I, 393, 418; beschrijving van de 5 zuilen I, 397 vgg.; de 2 „zinnen“ I, 397 vg.; enkele voorname leerstukken I, 404 vg.; wat de moslimsche cultuur aan niet-arabieren te danken heeft I, 422; aristocratisch karakter van den — II, 43; scheiding tusschen wereldlijk en geestelijk gezag 30 jaar na Mohammeds dood II, 204, 260, 300 vg.; oppervlakkige islamiseering der onderworpen volken na Mohammeds dood II, 250; IV/II, 204 vg.; A II, 306, 346; de — kent geen concilies II, 305; de — buigt voor de noodzakelijkheid II, 318 vg.; IV/I, 71; A I, 177 vg.; verval van den — geldt als door Mohammed voorgezegt II, 319; de — en de bevoorking van Indië IV/I, 1 vgg., 57 vgg.; M II, 348 vg.; populaire onkunde aangaande den — in Indië A II, 295 vgg.; leer en leven in den — IV/I, 9 vgg.,

57 vgg.; A II, 297 vgg., 307, 345; gemakkelijheid van overgang tot den — IV/II, 364; A II, 305; aantrekkelijheid van den — voor onbeschaafde volken A II, 305 vgg.; bekeeringsmethode van den — IV/II, 204 vgg.; IV, 229 vgg.; 237 vgg.; A II, 306 vgg.; houding van den officieelen — tegenover volksgebruiken A II, 315 vgg.; de „zuilen“ der leer en die der werkelijkheid IV/I, 11 vgg.; A II, 345 vgg.; de atjehsche — in het algemeen A II, 373; de toekomst van den — A II, 373 vgg.; vrije ontwikkeling van den — A II, 374; discipline van den —, in theorie A II, 375; opheffing dier discipline A II, 375 vgg.; aanpassing aan europeesche levensvormen A II, 376 vgg.; achteruitgang der practijk van den — A II, 377; ongeschoktheid van het geloof A II, 377 vgg.; oppositie tegen de jongste ontwikkeling van den — A II, 381; de moderne — en de djiha A II, 384 vgg.; geen quaestie van afschaffing der wet A II, 385 vgg.; irenisch streven maakt verdacht A II, 386; 4 mufti's over de verhouding der britsch-indische Moslims tot het engelsche bestuur A II, 387; de betekenis van den — voor zijne belijders in Indië IV/I, 1 vgg.; — bereikt na 3 eeuwen zijn vollen wasdom IV/I, 5; verbreiding van den — in het Verre Oosten IV/I, 6 vgg.; uitbreiding van den —, theorieën van Arnold en Caetani IV/I, 229 vgg.; — bekommert zich weinig om de verheffing der massa IV/II, 240 vgg.; de meening dat Nederland den — begunstigen zou IV/II, 286 vgg.; de — en de zending IV/II, 403 vgg.

DER ISLAM. Zeitschrift für Geschichte und Kultur des islamischen Orients, herausgegeben von C. H. Becker. I/I. Besproken VI, 132 vgg.

ISMA'IL herbouwt de Ka'ba I, 12; Mohammeds voortschrijdende kennis omtrent — I, 20, 334 vgg.; — en de oorsprong van den sa'y I, 73

ISMA'IL b. Yusuf M I, 47 vgg.

ISMAIL BANTEN M II, 369 vgg., 379

ISMA'IL al-Halabi al-Hanafi II, 417

ISMA'IL MENANGKABO M II, 355; IV/I, 82

ISMA'IL al-Mihri III, 179

ISMA'IL PASHA M I, 172; M II, 254

ITAKH M 145

'IZZET PASHA III, 238; M I, 176

JAARGETIJDEN te Mekka V, 109 vgg.

JAARMARKTEN in het oude Arabië I, 15 vgg., 86; karakter der — veranderd ten gevolge van de muslimsche tijdrekening I, 113 vgg.; 119

JACHTGEBRUIKEN A I, 303 en noot 2

JACOB (G.) VI, 133

JATHRIB I, 4

JAVA. West — gemakkelijk door den Islam veroverd M II, 357; — als naam van een sumatraanschen staat IV/I, 404; islamisering van — IV/II, 103, 202 vgg., 361; karakter, werkkning en opleiding der inlandsche hoofden IV/II, 149 vgg.; vgl. ook VI, 118 vgg.; het intellect van den Javaan IV/II, 160 vgg.; moraliteit van den Javaan IV/II, 164 vgg.; de heiligen van — IV/II, 201 vgg.

JENSEN (P.), VI, 185

JESUS. Zie Isa

JODEN, JODENDOM. Vrijmaking des Islams van het — door middel van den „godsdienst van Ibrahim“, I, 26 vgg. 387; VI, 89; waarom de — niet geneigd waren zich bij Mohammed aan te sluiten I, 26, 219 vgg.; scheiding tusschen Islam en — na den slag van Badr nog niet voltrokken I, 30; wrijving met de — van Medina I, 33, 219, 222; het arabische — I, 202 vgg., 332, 384; Mohammeds beperkte kennis van het — I, 218 vgg., 331; Mohammeds meening over hunne schriftvervalsing I, 220 vgg., 334, 337; invloed van bekeerde — en christenen op den islam M II, 204; islam en — A II, 378 vgg.; dialect der — te Algiers VI, 178 vgg.

JOODSCHE legenden in den Islam I, 14; — over Abraham I, 24; historische en eschatologische — I, 151

JUYNBOLL (A. W. T.) II, 3 vgg.; 67, 122

JUYNBOLL (Th. W.) VI, 330

JUYNBOLL (T. W. J.), VI, 319, 377

KAAPKOLONIE. Moslims van de —
M II, 296 vg.

KAARSEN voor heiligen ontstoken V, 60
KA' B al-Ahbar I, 14

KA'BA. Geen gegevens over den oorsprong der — I, 6; M I, 3; Abraham als stichter der — I, 28; de — herbouwd door Abraham en Ismael I, 13; wanneer en waarom de — door Mohammed tot kibla verheven wordt I, 27; de hidjr zou oorspronkelijk tot de — behoord hebben I, 70; M I, 3; bidden bij den multazam en den mustadjar I, 71; vermoedelijk karakter van de ceremonien bij de — in voorislamischen tijd I, 81; Mohammed en de ambten in verband met de — I, 110; bezoeken van de — I, 110 vg.; dranken bij de — uitgereikt I, 111; inlijving der — in den Islam I, 226 vg.; op welke dagen de — geopend wordt M II, 24; noot 2; 51 en noot 1; 77; afmetingen der — M I, 2; restauratie der — M I, 3; M II, 70 vg.; de hidjr M I, 3; de — beschadigd bij de belegering door Hadjdjadj M I, 3; populaire bezwaren tegen restauraties der — M I, 4; verfraaiingen en vernieuwingen M I, 4; hulpmiddelen tegen verval M I, 4; verval van het gebruik van wijgeschenken M I, 4; trappen voor de deur der — M I, 11; moskee der — M I, 11 vgg.; de makam I, 13 vgg.; brand in de moskee M I, 15; poorten, plaveisel en verlichting der moskee M I, 15 vg.; onregelmatige vorm van — en moskee M I, 17; de madrasas om de moskee M I, 17; schade door de sel's aangericht M I, 19; de Shehji's leggen beslag op de schatten der — M I, 62; hoe verschillende heerschers met het goud der — omgingen M I, 130 en noot; slapen in de moskee M II, 45; illuminatie der moskee M II, 77, 81; kind op den 40en dag na de geboorte op den drempel der moskee gelegd M II, 141; de moskee

als plaats voor wetenschappelijke voordrachten M II, 230 vg., 234, 246 vgg.
KABAJAN, de soendaneesche Uilen-
spiegel, VI, 104

KADAR-NACHT. Zie Ramadan

KADI als vervanger van den wali bij huwelijksluiting I, 401; IV/I, 296; theoretisch en feitelijk gebied van den — I, 401; IV/I, 19 vgg.; 91, 293; IV/II, 367; M I, 182; A II, 365; werkzaamheden van den — in Indië wel vervuld door de imam's II, 117; IV/II, 366; vorsten hebben veelal de rechtspraak aan zich getrokken; IV/I, 19, 91; VI, 68; M I, 182; M II, 250; populaire opvatting van het ambt van — M I, 182; A II, 358; rechtspraak te Mekka II, 339, 383; III, 59; IV/I, 293; M I, 107, 182; vg. M II, 250; — oefent gewoonlijk controle op de mumlik's uit M II, 161; alleen hanafitische rechtspraak in turksche landen II, 339 noot, 378; M II, 244 noot, 250; de hanafitische — te Mekka mag onder zekere voorwaarden naar den ritus der partijen rechtspreken M II, 250; eigenrichting in Atjeh A I, 81, 106; rechtspraak in Atjeh A I, 97 vg.; — onafhankelijk alleen in theorie IV/I, 91; A I, 98; welke zaken de — gewoonlijk te berechten krijgt IV/I, 91; A I, 99; welke zaken de atjehsche — te berechten krijgt A I, 100; kadi's der atjehsche sagi's A I, 101 104 vg.; kali malikon adé A I, 101 vg.; ontaarding van dit ambt A I, 102 vg.; erfelijkheid van rechterlijke ambten in Atjeh A I, 103 vgg.; rechtspraak en adat in Hadramot A II, 303; de — volgens het staatsrecht van den Islam A II, 356 vg.; de — een werktuig van den vorst geworden A II, 358; rechtspraak in Algerie IV/I, 19; rechtspraak in Tunis IV/I, 20; rechtspraak in Indië IV/I, 20, 91 vgg.; IV/II, 211 vg.; — raadpleegt anderen voor het vellen van vonnis IV/I, 98; vg. 280; rechtsbronnen voor den — IV/I, 287 vg.; „wettige aanstelling“ van den —

- IV/I, 291 vgg.; practijken der penghoeloes en waarschuwingen van Saiyid Othman IV/I, 293 vgg.; al of niet-wenschelijkheid van tarieven voor proceskosten op Java IV/I, 106 vgg.; de Islam verbiedt proceskosten IV/I, 107; de penghoeloe op Java als — IV/I, 280; de rechtspraak in moslimsche landen IV/II, 258; de rechtspraak op Java en Madoera voor de instelling van priesterraden IV/II, 276; bezoldiging van — in den Archipel IV/II, 369
- KADIR WELI, V, 412 noot 3
- KADIRIYA. III, 153, 173, 178; IV/I, 76 vg., 191, 194; IV/II, 216, 389; M II, 354, 369, 372, 378 vg.
- KAF (de berg) A II, 151 noot 2
- KAFIR. Zie Ongeloovigen
- KAHLE (P.), VI, 187. Aankondiging van H. Schmidt en —'s Volkserzählungen aus Palestina, VI, 182 vgg.
- KAHTANIDE I, 165, 168
- KAISARLI M I, 224 vg.
- KAIT BEY M I, 100, 106, 120 noot 3; II, 189 noot 3; 231
- KALAM I, 404
- KALANGS. Verhaal over den oorsprong der — A I, 21
- KALENDER. Plaatselijke verschillen betreffende den — III, 353 noot 2; IV/I, 349 vgg.; atjehsche — A I, 205 vgg.; — mag niet volgens berekening vastgesteld worden naar de Shafi'ieten IV/I, 294, 349; A I, 207; de practijk op dit punt A I, 207 vg.; loopjes in Atjeh gebruikt bij berekeningen A I, 208 vgg.; boekjes voor berekeningen A I, 210 vg.; in vele moslimsche landen een „burgerlijke“ naast een „kerkelijken“ — I, 265 vg.; verschil bij het vaststellen van het begin der vasten IV/I, 294, 349 vgg.; hoe het begin der nieuwe maand vastgesteld wordt IV/I, 249 vg.
- KALILA WA DIMNA A II, 166
- KALLIGRAPHIE te Mekka M II, 222 vg
- KAMAL AL-DIN al-Dimashki III, 172, 178
- KAMAL EFENDI al-Sha'mi M I, 209 noot 2
- KAMARAN III, 27, 32; IV/II, 309; M II, 299 noot 1
- KAMIL PASHA III, 99 vgg.
- KANONNEN gepersonifieerd in den indischen Archipel A I, 221; hoe het eerste — in Atjeh gekomen zou zijn A I, 221 vgg.; vg. 263
- KANSEL in de moskee te Mekka M I, 11
- KANSUH M I, 109
- KARABACEK (J. v.) II, 449 vgg.
- KARMATEN I, 11; III, 54 en noot 3; M I, 49
- KARRAMIETEN II, 306
- KARUN III, 158
- KASIM M I, 65
- KASIM (قصم) M I, 145
- KASIM BEY I, 279 noot; II, 227
- KASTALLANI M II, 264
- KATADA b. Idris maakt zich van de regeering te Mekka meester III, 93, 141, 201, 315, 323, 357 vgg.; VI, 448; M I, 111; 73; maatregelen om zijn macht te bevestigen M I, 75 vg.; grenzen van zijn gebied M I, 76; zijn politiek III, 361 vgg.; VI, 452; M I, 76; stoot de Aiyubiden en Abbasiden voor het hoofd M I, 76 vg.; keert, op weg naar Baghdad, halverwege terug III, 358, 360; M I, 77; zijn begunstiging van de Zaidieten in Yemen M I, 77 vg.; rust een expeditie tegen Medina uit M I, 78; verzen waarin hij zijn politiek beschrijft III, 359 vg.; wat tusschen hem en al-Nasir voorviel III, 360 vg.; zijn toespraak tot de Shariefen III, 361; zijn einde M I, 78; strijd tusschen zijn nakomelingen III, 58, 93, 358
- KATHIRI'S III, 167
- KATEGORIEËN. De 5 — waarin de wettelijke handelingen verdeeld worden II, 76, 227, 311 noot; 401, 422
- KEANE (J.F.) III, 48, 55 noot 1; 60 noot 3
- KEDAH A I, 85 noot 1
- KE'ETTS III, 167. Zie ook Ge'eti
- KEJAN SANTANG VI, 306
- KERAK. Optreden van den koning van — M I, 71

KERN (J. H. C.) I, 429; IV/II, 117; V, 53 noot 2; 153; V, 387 vgg.; V, 377; VI, 410 vgg., 457; M II, 153 noot 4

al-KETHIR III, 219

KEUMALA IV/I, 392

KEUTJHI A I, 67 vgg.; zijn inkomsten A I, 69 vgg.; waki's van den — A I, 71; gezag van den — A I, 71 vgg.; handhaaft de 'adat A I, 74; — als scheidsrechter A I, 81 vgg.; — en oelë-balang A I, 97; gezag van den — in huwelijkszaken A I, 324; toezicht van den — op verdeling van onroerende goederen eener nalatenschap A I, 486

KEYZER (S.) IV/I, 63

KHABAR MAMA' SI HETONG V, 273 vgg.

KHADIDJA I, 32; graf van — M I, 106, 177; verering van het graf van — V, 60 vgg.; M II, 66; geloften aan — M II, 121; haar hawl M II, 377

KHALID al-Kasri III, 22; M I, 7, 31

KHALIEF, KHALIFAAT. Zie ook Staatsrecht, Turkije. De 4 rechtvaardige — I, 149; II, 205, 300, 369; III, 367; IV/I, 21; VI, 442, 444; M II, 86; volgens sommigen zullen er 40 — zijn I, 166; ontstaan van het — I, 240; III, 209, 366; vrijheid van beslissing bij de eerste — I, 242; idyllische beschouwing van den tijd der eerste — I, 390; II, 201, 205, 291 vgg., 371; III, 209, 211, 376 vgg.; M II, 261 en noot; de historische werkelijkheid I, 243; de — worden wereldlijke heerschers I, 251 vgg., 390; II, 202, 300, 369; III, 209 368; M II, 203; meningsverschillen over het — I, 390 vgg.; wie — mag zijn I, 390; II, 205 vgg.; III, 212, 250, 264, 321 vgg., 371; VI, 443 vgg.; hoe de — gekozen worden I, 392; II, 209 vgg.; vgg. III, 366 vgg.; de — en het geestelijke en wereldlijke gezag I, 392; II, 239 vgg., 300, 369; III, 210, 212 vgg.; 369, 371; VI, 437 vgg.; M II, 203; A II, 365 vgg.; aan welke eischen de — moet voldoen II, 205; III, 212; — die zijn opvolger aanwijst II, 209 en

noot 2; hoe lang men den — moet gehoorzamen II, 212, 240; III, 212; uitspraken van Mohammed over de wanregeering der Omaiyyaden II, 212 vgg.; vermelding van den — in de khutba II, 214; M I, 52; usurpatie van den titel III, 211, 214, 321; betekenissen van den titel in de oogen van het volk III, 211; theorie van het — uitgewerkt in tijden van decadentie III, 211; verval van de betekenis van den titel sinds de 13e eeuw III, 213; VI, 442; waarom niet-moslimsche mogendheden het — van den sultan van Turkije niet kunnen erkennen III, 214, 321 vgg., 354; leiding van den djihad een der functies van den — III, 260, 322, 349; — niet gebaseerd op het bezit van de beide heilige steden III, 323; — en sultan III, 370 vgg.; shi'itische eischen aan den — gesteld III, 371; sinds de 10e eeuw oefenen de — geen functies van betekenis meer uit III, 371; sinds 1258 ontbreekt feitelijk de — III, 373; het sprookje dat Selim van den — in Egypte diens waardigheid zou overgenomen hebben III, 373; VI, 442 vgg.; — niet vatbaar voor willekeurige overdracht III, 373; vorsten die den titel van — gedragen hebben III, 374; VI, 443; de jongste phase van het — III, 375; — niet te vergelijken met den Paus IV/II, 280; VI, 437 vgg.; Husain b. 'Ali's aanspraak op het — VI, 472

KHALIFA al-Fashni al-Shafi'i II, 417

KHALIL II, 338; IV/I, 19

KHALIL EFENDI M II, 389

KHALIL PASHA III, 71; M II, 240 vgg., 328, 380 vgg., 389

KHALWATIYA IV/I, 76

KHAMSA V, 12

KHARIDJIETEN. Hun betekenis voor den ouden Islam I, 247; — tegenover de omaiyaden I, 394; hun standpunt I, 390 vgg.; — hebben een eigen fikh I, 395; hun kortstondige heerschappij in de haramain M I, 39; — en het staatsrecht II, 205 vgg.; 209;

— en het khalifaat III, 371; — en de doodzonden IV/I, 11 noot 1
al-KHASHKI III, 186
KHATIB. Functie van — te Mekka en in Egypte M II, 234 noot
al-KHATIB al-Sharhini II, 389 vg., 394
KHIDR (al-Khadir) III, 178
KHODJA'S IV/II, 110
KHUDABENDE M I, 85
KHULAIS M I, 220
KHUTBA bij den Vrijdagsdienst I, 398
al-KIBLA (te Mekka verschijnende courant) VI, 445 vg.
KIBLA I, 398; verandering der — I, 27 vg.; 226 vg., 370; Jerusalem de eerste — I, 368, 370; — van het lijk IV/I, 243; V, 409
KIND, KINDEREN. Zie ook Besnijdenis. Betrekking tusschen moeder en wettige en onwettige — II, 351, 362; voor den vader van onwettige — geen mogelijkheid tot echting of adoptie II, 351, 356, 361; den man wordt het huwelijk met zijn onwettige dochter veroorloofd, behalve door de Hanafieten II, 351; der vrouw verboden haar onwettigen zoon te huwen II, 352; welke — als wettige — des vaders gelden II, 352; onwettige geboorten in de Inlandsche maatschappij zeldzaam II, 352; alleen in geval van dwaling (shubha) kan onwettig vaderschap erkend worden II, 355 noot 1; — in concubinaat geboren zijn wettig II, 361; M II, 136 vg.; hoe men te Mekka — tegen booze invloeden bewaart M II, 121 vg.; sterfte van — te Mekka M II, 123; naamgeving te Mekka M II, 137 vgg.; — op den 40en dag na de geboorte op den drempel der Ka'ba gelegd M II, 141; koranreciet en — onderwijs M II, 143 vg.; A I, 436 vgg.; IV/I, 159 vgg.; A II, 2—9; **walima**, **molid**, **dhikr** M II, 146 vgg.; **beroepskeuze** M II, 150; **serara** M II, 152; — vallen tot aan de puberteit niet onder de wet M II, 153; — der **slavin** die niet in concubinaat met haar heer verwekt zijn, volgen den staat der moeder A I, 23; in Atjeh

worden — uit het huwelijk van een vrije met de **slavin** van een ander als **vrijen** behandeld A I, 23; **afvallen** van den navel A I, 421; het **haarscheren** en de **kandoeri** daarbij gegeven A I, 421 vg.; **inwrijving** met een stukje dadel A I, 423; **ingeven** van tjeunitjah A I, 423; de 'akika in Atjeh A I, 423; **naamgeving** A I, 423; **voeding** van zuigelingen A I, 424; **bespuwen** van het pasgeboren — door een oude vrouw A I, 424 vg.; **ziekten** van — A I, 425 vg.; het kind voor het eerst met de aarde in aanraking gebracht A I, 428 vgg.; **geloften** ten bate van het kind A I, 430 vgg.; de **wieg** A I, 433; **loopoefeningen** A I, 434; **doorboren** der oorellen A I, 434 vg.; **onderricht** van atjehsche — in den fikh A I, 438 vgg.; A II, 4; — in Atjeh in het huis der moeder opgevoed A I, 442; **aandeel** van den man in de opvoeding A I, 442, 450; **lot der** — na den dood des vaders A I, 443 vg.; **wat er met de** — gebeurt wanneer de weduwe hertrouwt A I, 444; **lot der** — wanneer de moeder sterft A I, 444 vg.; **waar een** — begraven wordt wanneer een der ouders reeds overleden is A I, 445 vg.; — uit ontbonden huwelijken in Atjeh A I, 450 vg.; **zoogloon** der moeder A I, 450 vg.; **eigendom** van onmondige — A I, 486; **onderwijs** aan — A II, 2 vgg.; **teekenen** aan pasgeboren — op Java IV/I, 128; **behandeling** van pasgeboren — op Java IV/I, 130; **schering** op Java IV/I, 136 vg.; **dier als dubbelganger** van het — IV/I, 140; **eerste aanraking** met de aarde IV/I, 140 vgg.; **deuntjes** voor zuigelingen op Java IV/I, 144; **afweren** van spoken en dergelijke IV/I, 145 vg.; **vreesaanjagen** IV/I, 146 vgg.; het **opsporen** van verloren of gestolen — IV/I, 146 vg.; **de boeman** op Java IV/I, 147 vgg. **masseeren** van **javaansche** — IV/I, 152; **booze machten** die — bedreigen IV/I, 152 vgg.; **inwrijven** van het hoofd bij naburig sterfgeval IV/I,

154; wanneer het javaansche — leert bidden IV/I; invloed van het schoolgaan op javaansche — IV/I, 155 vgg. KINDEREN (T. H. der) A I, 11 noot; 12, 13 14 en noot; 15, 79 noot 2; 101, 103, 170; VI, 382

KISWA. Stof van verschillende soort en kleur als — M I, 5; — met verschillende tusschenruimten vernieuwd M I, 5; tegenwoordig telken jare een nieuwe — uit Egypte M I, 5; de oude — door de Beni Sheba bijstukken verkocht M I, 5; M II, 24; — op Khadidja's graf V, 60

al-KITHAMA M I, 196 vg., 202 vg.

KIYAS I, 167 noot 2; II, 50 vgg., 74 noot 2; 288 noot 4; waaraan de — zijn plaats als wortel van den fikh dankt II, 312 vg.; wanneer tegenwoordig de — nog toegepast mag worden II, 330. Zie ook Zahirieten.

KJAH I SOEPA VI, 307

KJAH I TJONDONG TJAMPOER VI, 307

KJA I BELORONG IV/I, 13

KLANKLEER. Atjehsche — V, 169 vgg. verhouding tusschen spelling en — V, 173 vgg.

KLEEDING, KLEEDEREN. Zie ook Ihram. — om godenbeelden I, 20; geschenk van — door hooggeplaatsten M I, 97; — der mekkaansche vrouw V, 85; M II, 112; — der hadjdji's M II, 330, 331 noot, 338 vg.; — der Atjehers A I, 27 vgg., 335; nieuwe — na het betalen der pitra A I, 258; — van Inlandsche ambtenaren IV/I, 35 vgg.

KLEINERT (P.), VI, 186

KLEINTJES (Ph.) IV/I, 419

KLINKERT (H. C.) A II, 156, 163; VI, 8

KOETAKARANG IV/I, 403

KOETA POETOIH IV/I, 385

KOETEI V, 145 vgg.

KOFFIE bij de tasmiya te Mekka M II, 137 vgg.: — drinken bij den bruidegom te Mekka M II, 178, 182; — als overblijfsel van het doodenmaal M II, 191; — bij de dooden-

klacht M II, 195; — aangeboden na het examen van candidaat-professoren M II, 237; gebruik van — in Atjeh A I, 33; — bezoek op den yawm al-fitr in Atjeh A I, 259; — in Atjeh zelden gedronken A II, 57; — te Mekka V, 34; — in Hadramawt V, 167

KOHLBRUGGE, (J. F. H.), Blikken in het zieleleven van den Javaan, besproken VI, 100 vgg.

KOHLER (J.), II, 231 vgg., 249 vgg. KOOP en verkoop te Mekka III, 17; de fikh en — A II, 353

KOPPEN ZETTEN te Mekka M II, 92

KORAN. Zie ook Reciteeren. Voltaire's indruk van den — I, 188; „retour au —“ I, 198, 212, 217, 284; — alleen met behulp van de traditie te verstaan I, 200, 214; reden waarom Mohammed weinig door den — regelde I, 212; II, 71, 289; M II, 201; regelingen op grond van traditie en practijk hebben gelijk gezag als de door den — bepaalde I, 212; afschaffen en vervangen van openbaringen I, 212 vg., 216, 356; II, 289; toenemende beteekenis van den — na Mohammed's dood I, 244 vg.; eerste redactie van den — I, 245, 393; de traditie als verklaring van den — in den ouden Islam I, 246; vg. 388 vg.; II, 35; M II, 202 vg.; — heeft nooit zonder verklaring bestaan I, 248; II, 289; Mohammed's uitspraken en daden als verklaring van den — I, 248; het vasthouden aan — en sunna I, 249; — wil geen dogmatisch geven I, 256; M II, 201; — verheven tot ongeschapen woord Gods I, 260; dogmatiek en — I, 263 vgg.; allegorische verklaring van den — I, 268 vg.; waarom Mohammed voor reciet geschikte teksten behoefde I, 343; openbaringen te Medina regelden het leven der gemeente naar omstandigheden I, 388; 'Uthman's redactie I, 393; de Shi'a en de — I, 393; — mag niet naar individuele inzichten geïnterpreteerd worden I, 394; II, 287;

IV/I, 40; hoe de mu'tazila den — beschouwen I, 404; — wil beschouwd zijn als de arabische editie der goddelijke openbaring I, 418; ook wel als correctief van de vroegere openbaringen I, 418; vg.; — verzen door tradities afgeschafte II, 39; verkoop van een — aan een kafir nietig II, 246; het wetgevend element in den — op den achtergrond II, 286; — en sunna historische basis van den fikh II, 288; noot 4; — is geen constitutie II, 288, 335; onderwijs in den — II, 310; IV/I, 59 vgg., zie verder Kinderen; de studie van den — treedt langzamerhand op den achtergrond II, 310, 331; voorliefde voor geschreven exemplaren bij de vromen II, 432; bedenkingen tegen het fotografeeren van den II, 433; reciet in den fonograaf II, 438, 446; onder welke omstandigheden het aanhooren van reciet loon brengt of verboden kan zijn II, 438 vg., 443, 447; vg. 441; aanraken van exemplaren II, 441; bestaan van den — op 4 wijzen II, 442 vg.; proternatie bij reciet II, 443, 446; bedenkingen tegen het drukken van den — II, 446; voordragers van den — niet altijd uitstekend in vroomheid M II, 224; II, 447; onderwijs in tafsir te Mekka M II, 272; — zonder verklaring voor tegenwoordige Moslims onverstaanbaar M II, 272 vg.; verzen van den — gebruikt tot het wijden van water A I, 219; — gebruikt bij de phaj in Atjeh II, 42 vg.; beteekenis van den — voor de moslims voorheen en thans A II, 379 vg.; Rückert's vertaling van den — VI, 74 vg.

KOSMOGONIE naar een atjehsche hikayat A II, 170

KRAAMVROUW. Zie Bevalling

KRAKATAU IV/I, 62

KRANKZINNIGEN kunnen geen niya formuleeren en dus niet vasten II, 132 noot 3; — staan volgens de Shafi'ieten van rechtswege onder curateele II, 145; vereering van — III, 164

KRCSMARIK (J.) A I, 99 noot 1

KREEMER (J.) Beoordeeling van zijn Atjeh, VI, 230 vgg.

KREHL (L.), Das Leben des Mohammed, besproken VI, 32 vg.

KREMER (A. v.) II, 226, 256 vg.

KROESEN C. A. IV/I, 307 vgg., 396; IV/II, 130

KRUYT (J. A.) III, 4: A I, 24 noot 2; 27 noot

KÜCHLER (F.) VI, 185, 186

KUENEN (A.) I, 280; VI, 457

KULAIB al-Djazzar III, 180

KUNFUDA M I, 133, 148

KUNYA V, 78 noot 2

KURAIISH. Plaats van — in Arabië I, 383; — en het khalifaat I, 390, 425; II, 206; III, 212, 250, 264, 321, 371; IV/I, 21; VI, 443 vg.

KUSAIR 'AMRA II, 449 vgg.

KUSAIY b. Kilab I, 19

KUSHASHI (Ahmad) A II, 10 vg., 16 noot 6; 17 en noot 2; A II, 220

KUTB al-Din M II, 231

al-KUTUBI M II, 370

KUYPER (A.) II, 3; III, 229 noot 2

KUZAH I, 103 vg., 119, 120

KWIK. Eigenschappen van — volgens de Atjehers A II, 35 vg.; — kuur A II, 36

LAMMENS (H.) VI, 146 vg.; Bespreking van zijn Fatima et les filles de Mahomet, VI, 158—160

LAND. Verkoop van — in Atjeh A II, 21 vg.

LAND (J. P. N.) I, 191

LANDBERG (C.) V, 3, 5, vgg.; VI, 141, 248; Dr. C. Landberg's Studien geprikt V, 121 vgg.

LANDBOUW. in Hadramawt, V, 406 vg.; — de meester der broodwinning volgens de Atjehers A I, 265; vg. A II, 170; beschrijving van — A I, 279 vgg.; wijding van een nieuwen ploegbuffel A I, 312; het mawaih-contract A I, 313 vg.

LANE (E. W.) II, 8 noot 3; 9, 85, 226; IV/I, 9 noot 1; 12 noot 2

LANGEN (K. F. H. v.) V, 17 vgg., 199, 251 vgg.; A I, 1 noot; 2 noot 1; 3;

4 en noot; 17 noot; 18 noot 2; 36 noot 2; 38 noot 3; 47 en noot 2; 51 noot; 60 noot; 63 noot; 93 noot; 117, 127 noot 1 en 2; A II, 158, 265 noot

LEMAH ABANG IV/II, 385 vg.

LESSING III, 280 vg.

LESZYNSKY (R.) Bespreking van zijn Die Juden in Arabien zur Zeit Muhammeds VI, 152 vg.

LEVY-BRÜHL VI, 207

LINDENBORN (M.) IV/II, 405

LITANIEËN. A I, 65

LITERATUUR. Zie ook Poezie. Waardeering van bellettrie te Mekka M II, 220; atjehsche geschreven en ongeschreven — A II, 67 vgg.; vrijheden der afschrijvers van atjehsche werken A II, 68; twee oude schriftelijk overgeleverde atjehsche heldendichten A II, 67; atjehsche spreekwoorden A II, 68; wetenschappelijke werken A II, 69; vertalingen A II, 69 vgg.; hadih madja A II, 70; belangrijkheid der atjehsche haba's A II, 70 vg.; het dwergheert A II, 71; de indische Uilenspiegel A II, 71 vgg.; oorspronkelijke atjehsche vlugschriften A II, 123 vgg.; hikayat ranto A II, 124 vgg.; romantische werken in het Atjehsch A II, 126 vg.; karakter der atjehsche romans A II, 126; samenhang der atjehsche romans met de maleische A II, 127; indische oorsprong der werken A II, 127; perzische namen in die werken A II, 127; nieuwigheden alleen uit maleische bron A II, 128; de inhoud der romans door de Atjehers als reël beschouwd A II, 129; de bijzonderheden in Atjeh gelocaliseerd A II, 129 vg.; atjehsche methode van rangschikking der hikayats A II, 130

LITH III, 59; M I, 160, 184, 203 noot

LITH (F. v.) IV/II, 433

LITH (P. A. v. d.) II, 26, 28, 31 vg.

LITTMANN (E.) VI, 125, 133. Aankondiging van zijn Tausendundeine Nacht in der arabischen Literatur VI, 477 vgg.

LÖHR (M.) VI, 106

LOSTALOT (F. J. de) III, 4 vgg.

LOUTER (J. de) IV/I, 23 noot 1

LUHAI'YA M I, 136

el-MA'ABDA M I, 202, 203

MAALTIJDEN. Zie ook Register van indonesische termen s. v. Slametan, bantjaan, — bij begrafenissen en huwelijk II, 124, IV/I, 243; A I, 228 vgg.; wet en practijk ten aanzien van godsdienstige — A I, 228 vg.; verschillende aanleidingen tot — A I, 230; vruchtenkandoeri in Atjeh A I, 231; — bij het graf van Teungkoe Andjong A I, 234; kandoeri's in Radjab A I, 234 vg.; — voor de dooden in Atjeh A I, 235 vg.; veldkandoeri A I, 281; peperkandoeri A I, 281 vg.; kandoeri bij het peuntjitjab A I, 422; kandoeri bij het wegdoen van den oven A I, 427; kandoeri bij het peutron A I, 429; kandoeri bij het doorboren van de oorlellen der meisjes A I, 436; kandoeri aan het einde van den korancursus IV/II, 377; A I, 437; kandoeri ter afwering van epidemieën A I, 459; kandoeri bij den kariëng op Poelo Breuëh A I, 461; kandoeri na begrafenissen A I, 473; kandoeri's ter herdenking van de dooden A I, 475 vg.; kandoeri bij het planten van grafsteenen A I, 478; regenkandoeri's A II, 313; kandoeri op Poelo Rabo A II, 314 vg.; kandoeri op het graf van Teungkoe Pante Tjeureumen A II, 325; slametan en tingkeban bij zwangerschap IV/I, 121 vgg.; datums der tingkeban's IV/I, 121; walima IV/I, 229 vg.; religieuze — in Indië IV/II, 217

MAAN. Waarnemen der nieuwe — A I, 207; — stations en keunongs A I, 265 vgg.; — stations in Hadramawt V, 410 vg.

MAAND. Atjehsche — namen A I, 205 vg.; vaststelling van het begin der — A I, 207; aankondiging der vasten — in Atjeh A I, 208

MAANKOPPEN te Mekka M II, 124

al-MABSUT II, 340, 345

al-MABUTH M I, 163

MACAULAY IV/I, 94, 319

MACLENNAN VI, 34, 40 vg.

MADAH M II, 355 vg.

MADJANNA I, 16

MADJIN, MADJID M I, 9

MADRAS III, 173

MADRASA. Stichting der eerste — M II, 228 vg.; — 's te Mekka M II, 231; beteekenis aan het woord gehecht M II, 232

MAGIE II, 89; IV/I, 14

MAGHRIB geldt als het land van verboden wetenschappen en kunsten III, 177; M II, 119

MAHALI (Djalal al-Din) M II, 272

MAHDI volgens sommigen uit het geslacht van Mohammed I, 130, 157 vg.; — zal een volmaakt staat stichten I, 130; IV/I, 91; A II, 357; verklaring van het succes van velen die zich als — opwerpen I, 130 vg. Mohammed heeft van een — niets geweten I, 147 vg.; — epitheton van sommigen der eerste 'Aliden I, 150; de — en sura 43, 61 I, 154; — naar de opvatting van de ultra's onder de 'Aliden I, 157 vg.; — en de wederkomst van 'Isa I, 158 vg., 166; teekenen die samengaan met de heerschappij van den — I, 159; zijn uiterlijk I, 159; 'Isa volgens sommigen de eenige — I, 160; 'Isa en de — krijgen een eigen plaats I, 160; de zwarte vaandels uit het Oosten en Westen I, 163 vg.; heerscht 7 jaar I, 168; — door Ghazali niet vermeld I, 167; zijn strijd tegen de ongelovigen I, 169; deze gedachte wekt fanatisme I, 170; verhouding van moslimsche vorsten tot deze gedachte I, 171; de soendaneesche mahdi I, 172 vgg.; hoe zijn optreden te Mekka beoordeeld werd I, 172 vgg.; III, 81 vgg.; fetwa van kalreense geleerden over hem I, 174 vg.; — wordt sahib al-Khartum genoemd I, 177; onzekerheid of Mohammed Ahmed de — of een zijner voorloopers was I, 177; zijn proclamatie I, 177; de — zal met buitengewone middelen den islam de zege verschaffen I, 283; de — heeft

voor de groote meerderheid der Moslims geringe beteekenis II, 372; een — te Hadda III, 51 noot 3; keteekeenen van den mahdi volgens Ahmed b. Zeni Dahlan III, 87 vg.; beteekenis der mahdiverwachting voor de practijk IV/II, 252, 273; vg. 424

el-MAHDALI M II, 64 vg.

el-MAHDJUB M II, 66

MAHMAL. Volgens de egyptische traditie de — voor het eerst onder Baibars en Abu Numaiy naar Mekka gezonden M I, 83; waarschijnlijke samenhang met draagbare heiligdommen M I, 84; — bij feesten der wijken in Djidda M I, 84; de Osmanen voegen bij den syrischen en egyptischen een — uit Konstantinopel M I, 105; de wali van Yemen begint in 1556 een — te zenden M I, 105; de Wahhabieten en de — M I, 152

MAHMUD (bediende van Huber) III, 5 vg.

MAHMUD (Iladjdji) M II, 369 noot 2
MAHMUD (sultan van Turkije) M I, 61 vg.

MAHMUD-DAMAD M I, 205

MAHMUD SADIK III, 173

MAHMUD (Shaikh) M II, 59 vg., 108

MAKAM IBRAHIM werd in Ibn Djubair's tijd in de Ka'ba bewaard I, 7 noot 5; M I, 11; in Mukaddasi's tijd op feestdagen in de Ka'ba gebracht I, 7; — door sommigen voor Ibrahim's graf gehouden I, 7; tegenwoordige plaats der — M I, 11; standplaats van den imam der Shafi'ieten bij den — M I, 11; M II, 88; Ibrahim's uitnoodiging tot den hadj aan alle menschen I, 32 vg.; M II, 320

MALABAR. Vestiging van den Islam in — IV/I, 7 en noot 2; matriarchaal erfrecht onder de Moslims in — IV/I, 18
al-MALEBARI II, 390

MALEDIVEN. Invoer van de — naar Atjeh A I, 31

MALEFIJT (J. H. de Waal) IV/II, 317 vgg.

MALEISCH door Mekkanen gesproken M II, 313 vgg.; onmisbaarheid van

- het — voor verdere studie in Atjeh A II, 4 vg. De klankleer van het — niet aan die van het schrift gebonden V, 179 vg.; betrekkelijke regemaat der spelling van het — V, 80; gebruik en kennis van het — in Atjeh V, 180 vg.; kennis van het — op Java V, 181 noot 1
- MALEM DIWA IV/I, 401, 407
- MALET I, 195
- MALIK b. Anas (en zijn school). Waardeering der 3 soorten van ihram I, 67; keurt het drinken van den nabidh der sikaya af I, 111; — verklaart rijkdom haram I, 355; — ondersteunt een beweging der 'Aliden M I, 41; — en de kiyas II, 55; — en de sunna VI, 26, noot 3; 44; — over het afschaffen van 'adat's (sunna's) door den souverain II, 73; — over verjaring II, 337 vgg.; — aan de mekkaansche universiteit M II, 249; waar — verbreed is M II, 249; — en de kalam VI, 6
- MALIK IBRAHIM IV/II, 102
- MALTZAN (v.). Zijn hypothese over den oorsprong van Mekka I, 6; — over den hadjdj I, 9; — over de talbiya I, 51 noot 2
- MAMLUKEN M I, 80; — erkennen den 'Abbaside als khalief III, 372
- ANASIK. — van belang voor historische studie I, 9; — als handleiding bij de colleges te Mekka M II, 292; — in Arabisch of andere taal tot onderricht der Djawa M II, 325
- MANGSOER (Kjaji Hadjdji —) VI, 287
- MANNENVERBLIJF (meunasa) A I, 63 vgg.
- MANSUR (de 2e 'Abbaside) I, 163
- MANSUR b. Yahya b. Sarur III, 100 vgg., M I, 166 vg.
- MANSUR FAHMI VI, 206 vgg
- MANTE'S A I, 19 vg.
- MARABOUTS II, 113 vg.
- MARACCI I, 185 vg., 322 vgg.
- MARAWAHI, MARAWHA M I, 220
- MARCO POLO V, 403; IV/II, 101 noot 1; 105 noot 1; 361
- MARQUART (J.) III, 277
- MARR al-ZAHARAN M I, 114, 133, 150
- MARTELAAR. Wie sneuvelt in den dji had is — III, 347
- MA(N)SHAK al-KAMAR M II, 9 noot 3; 65
- MARTI (K.) VI, 177, 186
- MARZUKI M II, 368 vg., 371
- MASHARIK al-ANWAR I, 148 vgg.
- MASKAT II, 206; M I, 149
- MASRUH M I, 220
- MAS'UD (1734—52) M I, 111, 134, 136, 138, 143 noot
- MASWA' M I, 152
- MATARAM IV/I, 229, 253; IV/II, 202
- MATHAR M II, 389
- MATHNA (METHNA) M I, 166, 176, 200 vg.
- MATRIARCHAAT. Sporen van — in Atjeh A I, 46; IV/I, 266, — in de Menangkabausche landen IV/I, 265 vgg.; bespreking van G. A. Wilken's studie over het — VI, 34 vg.
- MATTSON. Bespreking van zijn Etudes phonologiques sur le dialecte vulgaire de Beyrouth VI, 154 vg.
- al-MATURIDI I, 404
- MAURITS (P. A. Daum) A II, 296 noot
- MAWARDI II, 210 en noot 2; 218 vg.; III, 372; IV/I, 21; VI, 48 vgg.
- MAWLID. Zie Geboortefeest
- MAIMUN-stammen M I, 220
- MAIMUNA (sittana) M II, 52 vg.
- MAYURKI III, 360
- MAZYAD (Beni) M I, 56
- MEDA'IFI M I, 151 vg., 154
- MEDINA. I, 4; III, 202; M I, 220; wrijving met de Joden te — I, 34; beleg van — I, 34; — als bodem voor den islam geschikter dan Mekka I, 210; — onder de Omai yaden de hoofdstad van Arabië M I, 30; ontstaan der juridische school van — II, 42; haar uitbreiding II, 45; — centrum van den ouden Islam II, 299; 303; consensus van — II, 303; husainidische Shariefen te — M I, 60, 79, 81; expeditie tegen — op touw gezet door Katada M I, 78; volgens de Mekkanen richten de inwoners van — hun belangstelling op het hiernamaals

III, 49; M II, 73; — profiteert mede van de mekkaansche awkaf M I, 106; — op de Wahhabieten terugveroverd M I, 153; viering van den mi'radj te — M II, 71; ouderwetsche gewoonten en opvattingen te — M II, 71 vgg.; voorliefde en vereering der mekkanen voor — M II, 73 vgg.; mekkaansche en medinensische gewoonten M II, 164 en noot; graanzendingen van Egypte naar — VI, 53 vgg.

MEHEMMED 'ALI II, 454; III, 319

MEHMED RESHAD III, 272, 329

MEINHOLD (J.) VI, 186

MEISSNER (B.), VI, 129

el-MEKELLA III, 219; V 397 noot 1

MEKKA. Zie ook Mekkanen. I, 4; „locale traditie“ I, 13, 15, 19, 22 vgg., 33, 73, 116, 123, 336 vgg.; beteekenis van den hadjdj voor het voor-islamische — I, 15; waardoor en wanneer de aandacht van Mohammed te Medina zich meer op — gaat richten I, 29, 224; verovering van — door Mohammed I, 39; heiligheid van het gebied van — door Mohammed gehandhaafd I, 40; — sinds 9 d. H. geen vrijplaats meer voor ongeloovigen I, 44; niet-Moslims te Mekka in de eerste eeuwen der Hidra I, 46 noot; M I, 19; grenzen van den haram door mijlsteenen kenbaar gemaakt I, 48; hill I, 49; verbodsbepalingen in den haram I, 55 vgg.; wanneer de Mekkanen den ihram aannemen I, 61, 63, 84; waar de Mekkanen den ihram aannemen I, 69; de mas'a I, 72; heilige plaatsen bij — I, 81 vgg., 118; M I, 21 vgg.; pelgrimsweg tusschen — en 'Arafat I, 83 vgg.; moeielijkheid om terreinen bij — te identificeren I, 91 vgg.; — vóór Mohammed eindpunt van den hadjdj, na hem middelpunt I, 118; hoe het optreden van den Mahdi te — beoordeeld werd I, 172 vgg.; waarom in Mohammed's tijd te — de behoefte aan sociale hervormingen niet gevoeld werd I, 358 vgg.; de sel en zijn gevolgen M I, 18 vgg.; III, 53; ma'la en mesfala M I, 18, 20 vgg.;

III, 52 vgg.; alle hoofdstraten tot op zekere hoogte markten M I, 21; gewijde herinneringsplaatsen te — bergen oude fetisjen III, 55; M I, 21; M II, 27; heilige graven op het kerkhof te — M I, 21; M II, 27; indruk van de stad als geheel M I, 22 vgg.; het verbod van oorlog in den haram een doode letter M I, 23; openbare reinheid en gezondheid te — III, 30 vgg., 56; temperatuurswisseling te — III, 35; aantal inwoners in 1885 op 50 à 60 000 geschat III, 50; huizen van Mohammed, Abu Bekr en 'Ali III, 53; M II, 58 vgg.; huizen van Fatima III, 55; slavenmarkt te — III, 98, 102; M II, 15 vgg.; poezie te — in de 16e eeuw M I, 108; eerste stadhouders van — na 630 M I, 24 vgg.; —, Medina en Ta'if soms onder één gouverneur M I, 27, 31; — centrum der oppositie tegen Yazid I M I, 27 vgg.; — na Ibn al-Zubair's dood nog een haard van ontevredenheid M I, 30; 'Umar b. 'Abd al-Aziz, daarna Khalid al-Kasri stadhouder van — M I, 31; 'abbasidische stadhouders M I, 39 vgg.; onder Harun een vrijgelaten Berberslaaf stadhouder M I, 42; 'alidische stadhouders onder Ma'mun M I, 44; later daalt het aanzien van het stadhouderschap M I, 45; strijd om het bezit van — tusschen vertegenwoordigers van verschillende dynastieën M I, 45 vgg.; gulden nemen aan dezen strijd deel M I, 46; plundering van — door den 'Alide Ismail b. Yusuf M I, 47 vgg.; — en de Karmaten I, 49 vgg.; — na de Karmatenperiode onbekend gebied M I, 51 vgg.; het beschermheerschap der haramain een twistappel tusschen verschillende dynastieën M I, 52; welke motieven de Mekkanen leiden bij het steunen van eenigen vorst M I, 52; strijd tusschen Buyiden en Ikshshiden M I, 53; — en de Fatimiden M I, 54; opkomst van het sherifaat M I, 57; Mekka sinds het verval van het khalifaat VI, 448 vgg.; — veroverd

door den Hasanide Dja'far M I, 58; verschillende sherifendynastieën M I, 60 vgg.; de Hawashim M I, 62 vgg.; de shariëfen bouwen een burcht op Abu Kubais M I, 66; Ibn Djubair over — M I, 6; de Aiyubiden krijgen een plaats bij de Vrijdagssalat te — M I, 69; Katada veroverd — M I, 74; feesten den 27en Radjab te — gevierd M I, 74; aiyubidische stadhouder te — M I, 79; Baibars erkend M I, 80; egyptische troepen te — M I, 81; Abu Numaiy en zijn nakomelingen M I, 80 vgg.; 'Adjlan en zijn broeders M I, 86; de sultan van Egypte legt een turksche bezetting te — onder een Emir M I, 99; Ka'it Bey en zijn bouwwerken M I, 101; zijn hadjij M I, 101; gevolgen der verovering van Egypte door de Osmanen voor den Hidjaz M I, 103 vg., verhouding tusschen den turkschen gouverneur en den Groot-sharif III, 59; 67, 156, 202; M I 132, 163, 179 vgg., 194 vgg.; geschiedenis der mekkaansche vorsten door Ahmed b. Zeni Dahlan III, 92; Sindjari's geschiedenis van — III, 93; slavenmarkt te — III, 98; verbod van slavernij te — en gevolgen daarvan III, 99 vgg.; functies van den rector der universiteit van — III, 110 vgg.; M II, 245 vg.; waardoor — een centrum van wetenschap is III, 111; regeling van colleges, collegedagen en — uren III, 112; betekenissen van de jaarlijksche graanzending uit Egypte M I, 106; M II, 233; verwarde toestand te — in de eerste helft der 17e eeuw M I, 109 vgg.; behandeling der Shi'ieten te — sinds de osmaansche heerschappij M I, 122; Mohammed b. Solaiman's optreden M I, 126 vg.; — door de Wahhabieten genomen M I, 149; — terugveroverd door Mohammed 'Ali M I, 154; zijn zorg voor de armen M I, 157; cholera te Mekka in 1831 M I, 161; na de Wahhabietenperiode heeft Egypte een Pasha te — en Turkije een wali van Djidda M I, 162 vg.; oefeningen in

den wapenhandel tijdens den turksch-russischen oorlog M I 171; verschillende raden te — M I, 171 vg.; waarom Mohammed en de eerste khaliefen den zetel der regeering niet naar — verplaatst hebben III, 313 vg.; tegenwoordige uitspraak van den naam M I, 1 noot 3; toegangen tot het dal van — M I, 2; muren, poorten en vestingen M I, 2; het terrein van — weinig aan veranderingen onderhevig III, 52; M I, 2; oorsprong van — waarschijnlijk een gevolg van de Zemzem M I, 5; drinkwatervoorziening te — M I, 6 vgg.; III, 22, 35, 56; V, 95; 1 hanafitsche kadi te — II, 339; M I, 107 vg.; oudtijds 1 kadi van iedere rechtsschool te — II, 339; M I, 107; M II, 250; 4 mufti's te — II, 339; rechtspraak te — II, 383; III, 59; M I, 107, 182 vg.; M II, 250; verwaarloozing van de waterleiding III, 35; putten waaruit het water wel gedronken wordt III, 36; tegenwoordige betere staat der waterleiding III, 36, 56; M I, 181; smaak van het leidingwater III, 36; klimaat van — V, 109 vgg.; dialect van — V, 4 vgg.; M II, 8; strijd tusschen verschillende wijken te — M I, 8 vg.; bewapening der mekkanen M II, 9; vechtpartijen bij heilige graven M II, 9; betaling van bloedgeld M II, 9; jus talionis M II, 9 vg.; hoe een veete eindigt M II, 10; circassische slaven te — M II, 11 vg.; paederastie te — M II, 11; afrikaansche slaven te — M II, 12 vgg.; slaven uit Britsch en Ned.-Indië M II, 14; positie van slaven en vrijgelatenen te — M II, 13 vg.; slavinnen te — M II, 15; inrichting der huizen te — M II, 38 vgg.; kofiehuizen te — M II, 39 noot; waar men zijn behoefte doet M II, 40; de rituele reiniging M II, 40; vrouwen in huis M II, 41; waar men slaapt M II, 42 vg.; verschillende dieren te — M II, 45; verhuur van huizen te — M II, 45 vgg.; heiligenvereering te — M II, 52 vgg.; bijeenkomsten te

Sittana Meimuna M II, 52 vgg.; het molid-feest te — M II, 57 vgg.; het feest ter eere van Shaikh Mahmud M II, 59 vgg.; liedjes bij zulke gelegenheden gezongen M II, 61 vgg.; al-Mahdali M II, 65; wali Djawzar M II, 66; graf van Khadidja M II, 66, 68 vg.; graf van Amina M II, 66; Allerzielen, kerkhofbezoek, de dooden M II, 67 vg.; de Sanusiya M II, 69; mi'radj M II, 70 vg.; voorliefde voor Medina M II, 73 vg.; viering van 15 Sha'ban M II, 76 vg.; Ramadan M II, 77 vgg.; adhan M II, 84 vgg.; salat's achtereenvolgens door de 4 imam's geleid M II, 87 vg.; bedelaars te — M II, 88, 131 noot 1; gebruik van horloges en tijdsbegrip te — M II, 90; geringe belangstelling voor de salat op warme dagen M II, 91; het groote en het kleine feest te — M II, 91 vgg.; vaststelling der marktprijzen te — M II, 95 noot 1; 1 Shawwal een soort van Nieuwjaar te — M II, 96; de volgende dagen nog feestdagen M II, 97; in hoever de vrouwen te — van het verkeer met vreemde mannen afgesloten zijn M II, 103 vgg.; huwelijksgelegenheden te — M II, 105 vg., 109 vg.; monogamie regel M II, 106; de echtelijke band zeer los M II, 106 vg.; kinderhuwelijken M II, 107; de mekkaansche vrouw volgt haar man niet buiten — M II, 109; de mekkaansche vrouw en de pelgrims M II, 109 vg.; cynische opvatting van het huwelijk M II, 110 vg., 113; kleeding der mekkaansche vrouw M II, 112; opvoeding der meisjes M II, 113 vg.; huwelijksontrouw der vrouw en hare beoordeeling M II, 114; begaafdheid der mekkaansche vrouw M II, 114 vg.; de mekkaansche vrouw als dokter M II, 115; dokters te — M II, 115 vgg.; waar men zijn geld bewaart M II, 119 vg.; amuletten M II, 120 vg.; -het booze oog M II, 121 vg.; afwering van tooverij M II, 122; bevordering der zwangerschap door tooverij M II, 123; kindersterfte

M II, 123 vg.; umm es-sibyan M II, 124; de zar M II, 124; massage M II, 129 vg.; middelen tot verhooging der vrouwelijke bekoring M II, 130; vrijmoedigheid der mekkanen in het bespreken van sexueele zaken M II, 131 vg.; voorliefde der mekkanen voor slavinnen M II, 132 vg.; opvoeding en plaatsing van abessinische slavinnen M II, 133 vg.; het defloreeren van slavinnen M II, 134; overtreding der huwelijkswetten te — M II, 135; naamgeving M II, 137 vgg.; feest voor de kraamvrouw M II, 140 vg.; kinderen op den 40en dag na de geboorte op den drempel der Ka'ba gelegd M II, 141; besnijdenis M II, 141 vg.; kinderschool M II, 143 vgg.; walima, molid, dhikr M II, 146 vgg.; beroepskeuze M II, 150 vgg.; serara M II, 152 vg.; huwelijk en bruiloft M II, 155 vgg.; geringe waardeering der vrouw M II, 187; gebruiken bij sterfgeval M II, 188; salat voor de dooden in de moskee M II, 189; alchemie M II, 215; wat men van de wetenschappen denkt M II, 214 vgg.; — en de egyptische pers M II, 219; literatuur M II, 220 vg.; kalligraphie M II, 222; koranreciet des Vrijdagnachts bij den mufti der Shafi'ieten M II, 222 vgg.; madrasa's te — M II, 229 vgg.; inkomsten der professoren en mufti's M II, 232; de venia legendi M II, 235 vg.; de shaiikh al-'ulama en zijn functies M II, 235 vg.; vergelijking tusschen — en Cairo M II, 254 vg.; — naar het oordeel van geleerden uit Centraal-Arabie en Hadramawt M II, 255; geboren mekkanen hebben zelden neiging tot de geleerde carrière M II, 257; behoorders bij de colleges M II, 256; de colleges M II, 257 vg., 262; de mekkaansche omgeving wakkert het moslimsche zelfbewustzijn aan M II, 288 vg.; Maleisch en andere indonesische talen door mekkanen gesproken M II, 313 vgg.; kennis der Oost-indische geographie te — M II, 315 vg.; gebrek en duurte te — in 1915 III,

304; graanzendingen van Egypte naar — VI, 53 vg.; indruk van — als centrum van den Islam op de Djawa M II, 332; — als rendez-vous voor pelgrims uit verschillende deelen van Indië M II, 333 vgg.; de Djawa en de mekkaansche vrouwen M II, 341 vgg.; — voorgesteld als een ideaal centrum van panislamistische propaganda III, 306 vgg.; 205 vg.; visite — uren te — V, 32 vg.; gebruikelijke gerechten en spijzen te — V, 47 vgg.; drukkerij door de turksche regeering te — opgericht V, 264 vg.

MEKKANEN. Zie ook Mekka. Conservatisme der — in hun verzet tegen Mohammed I, 5 vg.; 29, 229; hun bekeering na de inname der stad door Mohammed I, 229; verklaring van de vijandschap der — tegen Mohammed I, 298; groei der vijandschap I, 301; het heidendom heeft bij hen geen diepe wortels geschoten I, 339; hun houding tegenover de prediking van het Gericht I, 347; karakter der — onder de Omayyaden M I, 31; — leven van de pelgrims III, 3, 54, 140; M II, 10 vg., 47 vg.; hun gebarentaal III, 15 vgg.; spreekwijzen der — III, 18; V, 1 vgg.; de pelgrims leeren hen slechts eenzijdig kennen III, 48; M II, 10 vg.; verschillende elementen der bevolking III, 60; verschillende corporaties III, 61; M I, 187 vg.; onderlinge twisten en gevechten III, 61; karakter der — III, 62; V, 68 vg.; M II, 1 Ovg.; 49 vg.; hun spotten met de opstanding I, 207; hun verhouding tot de jonge gemeente te Medina I, 224; moskebezoek van vrouwen te Mekka I, 307; omgang van meisjes en slavinnen met ontbloot gelaat om de Ka'ba I, 309; laag standpunt van de geestelijke beschaving der — I, 383 vg.; bijgeloof der — III, 62; — toegankelijk voor nieuwigheden III, 63; vijandige gezindheid tegenover Europeanen III, 63; hoe zij zich dezen voorstellen III, 63; opstand der — toen de turksche regeering den slavenhandel wilde

onderdrukken III, 80; zeer gemengde bevolking van Mekka V, 4; M II, 1 vgg.; derwischen en bedelaars te Mekka M II, 2 vg.; vreemdelingen voor geringe bezigheden te Mekka M II, 3; handel en woeker der Indiërs M II, 3 vg.; waarmee de Hadramieten te Mekka in hun onderhoud voorzien M II, 4; Hidjazi's M II, 4; weinigen uit Centraal-Arabie te Mekka M II, 5 vg.; Europeanen te Mekka M II, 6; welke vreemdelingen zich aan de — aanpassen M II, 7; west-arabisch karakter der bevolking M II, 7

MENA'MA M I, 113, 151, 156, 159

MENANGKABAUSCH. Zie V, 279 vgg.

MENSCH. Schepping van den — volgens de indische mystiek IV/I, 48; — en ding als voegwoord V, 267 vgg.

MENSCHHEID verdeeld in Moslims, lieden des boeks en wie daarbuiten vallen I, 420

MERYAMEH III, 219

MESSEL (N.), VI, 187

METER (مطر) III, 183

MEUKOFTA ALAM A I, 3 vgg.; 5 noot, 13 noot

MEUNASA A I, 65 vgg., 75; de nachten der vastenmaand in de — A I, 75 vg.

MEUREUDOE IV/I, 398, 401 vg.

MIDHAT PASHA III, 180; M I, 205 noot 1

MIHRAB IV/II, 209

MILLIES (H. C.) IV/II, 118

MINA (Muna) I, 16 vg.; eenvoudige karakter der plechtigheden te — I, 17 vg.; ligging van — I, 83; illuminatie te — I, 84; waarom Mohammed wenschte dat men den nacht voor den 9en Dhu'l-Hidjdja te — zou doorbrengen I, 100 vg.; steenen-worpen te — I, 105; offeren te — I, 108; geheel — is offerplaats I, 108; heilige plaatsen te — I, 108; de dagen van — I, 113; M I, 8 noot 2; feest ter eere van el-Mahdali te — M II, 64

MINHADJ al-TALIBIN bestemd om van buiten geleerd te worden II, 79, 353 vg.; 358; VI, 7 en noot 3, 9;

aankondiging van v. d. Berghs editie van de — VI, 3 vgg.

MIRZA KAZEM BEG II, 64

MOEKAMIL (Moekamal) A I, 4

MOEKIMS A I, 84 vgg.; oorsprong der — A I, 84; oorspronkelijk doel der — A I, 84 vgg.; ontstaan der technische atjehsche betekenis A I, 86; het gebied der III — A I, 130 vgg.; de gebieden der XXVI en XXV — A I, 131, 139; de XXII — A I, 139; de panglima der XXVI — A I, 141; de panglima der XXV — A I, 142

MOESA (Raden Hadji) VI, 117

MOHAMMED. Hoe vaak — den hadjdj gevierd heeft I, 22; zijn oppervlakkige kennis van Joden- en Christendom I, 26; waarom hij onder de Joden geen succes had I, 26; hoe vrij zijn gezellen hem soms beoordeelden I, 47, 60, 212; het jongste geslacht schijnbaar het best onderricht aangaande — I, 48; aandeel der fictie in de biographie van — I, 95 vgg.; biographie van — onmogelijk zoolang niet de geschiedenis der traditie geschreven is I, 115; vgg. 199; vgg.; zijn gehechtheid aan den oud-arabischen godsdienst kan niet sterk geweest zijn I, 122; — als middelaar I, 138; zijn graf te Medina I, 138 noot 5; leugen aangaande — als doodsonde gequalificeerd I, 141; —'s optreden als een teeken van het naderend einde beschouwd I, 148; het „licht van —“ I, 177 vgg.; IV/I, 49; M II, 153; A II, 174; overzicht van de europeesche biographiën van — I, 186 vgg., 321 vgg.; onjuist te spreken van de leer van — I, 190, 207 vgg.; 327; Sprenger's beschouwing van — I, 190 vgg., 328; uiteenlopende waardeering van — I, 201; — en de gedachte aan het hiernamaals I, 202 vgg., 235, 339, 368, 385; VI, 56, 74 joodsche en christelijke invloed op — I, 202; zijn voorstelling van vroegere openbaringen I, 204, 332, 368; hoe de overtuiging van zijn roeping kon ontstaan I, 205 vgg., 342; zijn psychische toestand bij het begin der open-

baringen I, 206; de strafpredicatie komt op den voorgrond I, 206; de vroegere gezanten en profeten I, 206; waarom — Medina boven Mekka verkoos I, 210; — te Medina nog als feilbaar mensch behouwd I, 212; indruk van —'s dood op de gemeente I, 215 vgg.; — heeft geen beschikkingen over de gemeente na zijn dood getroffen I, 215, 217, 223; III, 365; —'s beperkte opvatting van zijn roeping I, 210, 218, 299, 333, 418 vgg., 423; ten slotte wordt zijn roeping universeel I, 223, 333, 370; zijn bondgenootschap met de medinensers iets ongehoords in Arabië I, 225; hoe allengs te Medina het middelpunt zijner gedachten zich verplaatst I, 227; verklaring van zijn houding in politiciis I, 230; de veranderde indruk van zijn persoon na de Hidjra I, 232 vgg.; de oude Islam kent aan de persoon van — nog weinig betekenis toe I, 235, 263; — gaf nooit systematische uiteenzettingen I, 236; — verhinderd op zijn sterfbed zijn laatste beschikkingen op te schrijven I, 237; — meer opportunist dan rigorist I, 247; —'s woorden en daden als verklaring van den koran I, 248; toenemende idealiseering van — I, 248, 263 vgg.; II, 37; —'s onfeilbaarheid I, 249, 264; II, 38, 294; — heeft geen dogmatiek willen geven I, 256; verklaring van de vijandschap der Mekkanen tegen — I, 298; — had geen reden om te vluchten I, 299; smadelijke bejegening van — te Ta'if I, 300; zijn woord vindt ingang bij de medinensers die Mekka bezochten I, 299; —'s tijdelijke neiging tot concessies aan het polytheïsme I, 339; welken indruk geschreven openbaringstexten op — maken moesten I, 343 vgg.; onwaarschijnlijkheid van de beschouwing van — als socialistisch hervormer I, 358 vgg.; —'s dood brengt de gemeente in moeielijkheden I, 361, 390; de latere traditie maakt bijna al —'s familieleden tot gelooften III, 74; M II, 217, 239; eulogie

over — en haar beteekenis III, 225
noot; vereering van —'s graf M II,
73 vg.; vereering van — in Atjeh
A I, 159

MOHAMMED (groot-sharief van Mekka)
M I, 9 noot 2

MOHAMMED b. 'Abd Allah b. Hasan
M I, 118

MOHAMMED b. 'Abd Allah al-Djufri
al-'Alawi V, 261

MOHAMMED b. 'Abd al-Hamid al-
Daghustani M II, 256

MOHAMMED b. 'Abd al-Mu'in b. 'Awn
III, 96, 99, 100 vgg.

MOHAMMED b. 'Abd al-Wahhab. Zie
ook Wahhabieten. Karakteristiek
van — in de mekkaansche kronieken
M I, 139 vg.

MOHAMMED b. 'Awn M I, 159 vgg.

MOHAMMED b. Barakat M I, 100

MOHAMMED b. Fadl Allah IV/I, 49

MOHAMMED b. al-Hanafiya I, 150;
IV/I, 183; A II, 180 en noot 5

MOHAMMED b. Hasan al-Shaibani II,
45 noot 2

MOHAMMED b. Ishak b. 'Akil III, 106

MOHAMMED b. Mohanna III, 183 vgg.

MOHAMMED b. Musa M I, 57

MOHAMMED b. Rashid III, 4 vg., 8,
183

MOHAMMED b. Sa'ud M I, 139, 142
vgg., 154

MOHAMMED b. Solaiman M I, 125;
vg. III, 142

MOHAMMED b. Yusuf M I, 48

MOHAMMED ABU NUMAIY M I, 80;
vg.

MOHAMMED ABU NUMAIY II M I,
102

MOHAMMED AHMED, de sudaneesche
Mahdi I, 172 vgg.; III, 81 vgg.

MOHAMMED 'ALI PASHA III, 95;
M I, 142, 148, 153 vgg., 163; A II,
318

MOHAMMED ARSAD (ARSHAD)
IV/II, 417 vgg.; VI, 8

MOHAMMED ASHARIM II, 369 noot 2

MOHAMMED el-BAGHDADI (naam
eener ziekte) M I, 63

MOHAMMED BESYUNI M II, 254

MOHAMMED DJABIR al-Yamani M I,
195 vgg., 209 noot 3

MOHAMMED al-DIBADJ M I, 48 noot
3; 44

MOHAMMED „de dichter“ M I, 47

MOHAMMED DJAD ALLAH III, 106

MOHAMMED al-DJARRAH VI, 73

MOHAMMED GARUT M II, 361

MOHAMMED al-GHANDUR (naam
eener ziekte) M II, 63 vg.

MOHAMMED HAKKI M II, 219

MOHAMMED al-HARITH III, 147 en
noot 4

MOHAMMED al-IMBABI II, 379 noot;
417 vg.

MOHAMMED al-KHALILI II, 341 vg.

MOHAMMED LUTFI BEY M I, 216

MOHAMMED al-MAHDI al-'Abbasi II,
379, 417 vg.

MOHAMMED al-MAKKI III, 160

MOHAMMED MANSHAWI M II, 254,
340, 351

MOHAMMED MA'SUM M II, 381

MOHAMMED NAFIS M II, 387

MOHAMMED NAWAWI (SHEKH
NAWAWI BANTEN) M II, 362 vgg.,
369 vgg., 376, 379, 382, 384 vg.

MOHAMMED SADILI M II, 369 noot 2

MOHAMMED SAHIB M II, 369 noot 2

MOHAMMED SA'ID BA BESEL M II,
255, 277; V, 262 vgg.

MOHAMMED SALIH ZAWAWI M II,
253, 287, 388 vg.

MOHAMMED SHATTA M II, 382 vg.

MOHAMMED WASID M II, 369 noot 2

MOHAMMED ZAFIR III, 153 vg., 159,
162, 169, 179, 192, 194 vgg., 229, 252

MOHAMMED ZAIN M II, 387

MOHAMMED ZEKI MUBARAK 'Abd
al-Salam. Aankondiging van zijn
al-Akhlaq 'inda al-Ghazali, VI, 206 vgg.

MONTET (E.). Bespreking van zijn
De l'état présent et de l'avenir de
l'Islam. VI, 144

MOORD. Zie Bloedgeld, Bloedwraak.

MORGEN. Beteekenis aan den — ge-
hecht V, 42, 98

MOSKEE. Zie ook Ka'ba. — als slaap-
plaats IV/I, 178; — in Indië IV/II, 208
v g., 365; — kassen IV/II, 219, 277

MOSKEEPERSONEEL. — door den directeur benoemd II, 111 vg.; IV/I, 93; — in Atjeh A I, 85 vgg.; vg. 63 vgg.; imeum, hatib en bileuë A I, 89; aard en beteekenis van — IV/I, 92 vg.; IV/II, 366 vg.; moskeedirecteur veelal door den kadi benoemd IV/I, 93; de penghoeloe veelal moskeedirecteur IV/I, 96; IV/II, 211; — in Indië IV/II, 210 vgg., 366 vgg.

MOTILINSKY (A. de C.) I, 177

MU'ADH b. Djabal II, 53

MU'ADHDHIN. Eischen in Egypte aan den — gesteld II, 99; vg. M II, 87 noot 2; corporatie der —'s te Mekka M II, 80; wie als — mag optreden IV/I, 92

MU'AWIYA en de watervoorziening van Mekka M I, 7

MUBARAK M I, 134

MUDJTABA M II, 356

MUFTI. Eischen van kennis aan den — gesteld II, 57 vg., 322 vg.; door de turksche regeering aangestelde —'s der 4 madhhab's II, 379; wie als — geldt II, 421; — moet 'adl zijn II, 431 noot 2; de —'s en de vorsten M II, 228; inkomsten der —'s te Mekka M II, 232; ambtsplichten der hanafiten — 's te Mekka M II, 232 noot 3; de — tevens imam en khatib M II, 234 noot; shafiti'itische — te Mekka gewoonlijk tevens rector der universiteit M II, 252 vg.; de penghoeloe als — IV/I, 94; assessoren van den penghoeloe wel — genoemd IV/I, 98, 100

al-MUGHAMMAS I, 106

MUHADJIRUN I, 302 vg.

MUHAMMED, Zie Mohammed.

MUHARRAM. Zie ook 'Ashura, Husainfeest. — op Java Soera genoemd A I, 217; eerste 10 dagen van — in Atjeh als ongeluksdagen beschouwd A I, 218vg.; — „vuurmaand“ genoemd A I, 219

MUHARRAR II, 389, 399

MUHASSAB I, 83, 114

MUHASSIR (wadi) wordt de vroegere mawkif der Christenen genoemd I, 22, noot 1; 85, 104 vg.

MUHRIM. Geboden en verboden voor den — I, 52

MUHSIN M I, 109

MUHSIN b. 'Abd Allah M I, 135, 159

MUIR (W.) I, 16 vg., 45, 70, 190 vgg., 327 vg.

al-MUKADDASI II, 307

MUKHA M I, 164, 173

MUKHTAR I, 150

MUKHTAR BEY III, 273

MUKHTASAR van Abu Shudja II, 79

al-MUKTADIR M I, 57

MÜLLER (A.), Der Islam im Morgen- und Abendland, besproken VI, 42 vgg.; zie verder VI, 74

MULTATULI IV/II, 292 noot 1; VI, 114.

Zie ook DEKKER

MUNDHIR b. 'Amr III, 349

MUNKAR en Nakir IV/I, 200

MURAD II M I, 100

MURAD III M I, 20, 108

MURAD IV M I, 120, 122

MUSA en de zonnediens volgens de Atjehers A II, 85, 89

MUSAID M I, 132, 134, 136

MUSAWI'S M I, 60 vgg.

MUSIL (A.) II, 449

MUSLIM. Beteekenis van den term I, 218; aantal —'s (in 1912) op 190—250 miljoen geschat I, 383; wie in de populaire schatting —'s zijn IV/I, 10 vg.

MUSTAFA 'Afifi M II, 254, 355, 361 vg., 379

MUSTAFA al-'Arusi al-Shafi'i II, 417

MUSTAFA al-Sawi al-Shafi'i II, 417

MUTAZILJETEN M II, 267; — en de oud-geloovigen I, 260; M II, 209; — op den achtergrond tegenover de orthodoxen I, 247, 406; korte karakteristiek van de — I, 404; hun leerstellingen gedeeltelijk op de Shi'a overgegaan I, 407

al-MUZANI (al-Mizni) II, 50, 57, 387

MUZDALIFA I, 17, 85, 88 vgg., 98, 102 vgg.

MUZIEK. Zie ook Phonograaf. II, 89, 427; negerorkest te Mekka M II, 12 vg.; kindermuziek in Atjeh A II, 265; atjehsche blaasinstrumenten A II, 265

vgg.; soeleng-orkest A II, 266 vgg.; — bij vervulling van geloften A II, 267 vgg.; het geundrang-orkest A II, 268; het hareubab-orkest A II, 268; meunari met reciet van pantons A II, 269; vorm dezer gedichten A II, 270 vgg.; de wijzen van het meunari A II, 271; orkest met strijkinstrumenten A II, 273; — bij alangan-optochten A II, 274

MYSTIEK. Zie ook Broederschappen, Ratib. — in den koran I, 266; M II, 211; — vooral bevorderd door aanraking met het christendom I, 266; — en sufisme I, 267; — in den islam ontwikkeld onder perzischen en indischen invloed I, 268; IV/I, 14; de orthodoxie en de opkomst der — I, 269; IV/I, 5; M II, 211; vorming van een mystieke traditie I, 270; invloed der — op de hooger ontwikkelden I, 273; de ware sufi I, 274; pantheistische neigingen onder de tucht van den islam gebracht I, 274 vgg.; IV/I, 15; — en idjma' I, 275; Ghazali en de — I, 276 vgg., 409, IV/I, 47 vgg.; M II, 212 vgg., 279 vgg.; A II, 10; opkomst der — I, 407; IV/I, 45; pantheïsme I, 408; de 4 graden I, 408; meerdere of mindere gebondenheid aan de wet I, 409; IV/I, 73, 193; A II, 13; geestelijke genealogie I, 409; mystieke inslag in de colleges te Mekka M II, 278 vgg.; verhouding tusschen — en de wetenschappen IV/I, 73; M II, 278 vgg.; colleges over — M II, 279; Ghazali's bemiddeling tusschen de — en de andere wetenschappen M II, 28; neiging der Javanen tot de — M II, 370; 'Abd al-Karim en de — M II, 376 vgg.; 'Aidarus M II, 380; 'Abd al-Shakur M II, 381 vgg.; de — doortrekt den lateren islam A I, 169; bestudeering van mystieke werken in Atjeh A II, 10; — door de hindostaansche moslims in Atjeh ingevoerd A II, 10; de indische — IV/I, 15; IV/II, 215, 383 vgg.; A II, 10 vgg.; de kettersche — in Indie IV/I, 15; IV/II, 386 vgg.; A II, 11 vgg.; A II, 300; vertegenwoordigers der pantheis-

tische — in Atjeh A II, 14; bestrijding en vervolging van kettersche mystiek in Atjeh A II, 14 vgg.; salik-wetenschap A II, 14; de leer van Habib Seunagan A II, 15; de — van Abdoerraoef van Singkel A II, 16 vgg.; Ahmad Kushashi A II, 17 vgg.; de Shattariya (zie ook aldaar) A I, 117 vgg.; 220 vgg.; gering succes der andere tarika's in Atjeh A II, 19; de pantheistische — in de overlevering omtrent de heiligen van Java IV/II, 107, 385, 387; „interreligieus“ karakter der — IV/II, 267

NAAM. Verandering van — ter afwerping van tooverij M II, 122; naamgeving M II, 137; slavennamen te Mekka M II, 139 noot 2; naamsverandering van Djawa te Mekka M II, 322 vgg.; te Medina M II, 323; naamgeving op Java IV/I, 135 vgg.; atjehsche — A I, 423 vgg., 501 vgg.; slavennamen V, 279 noot 1

NABER (J. C.) II, 237

NACHTSALAT. Zie ook Witr. II, 106

NADIRSHAH. M I, 123

NADJD III, 47 noot

al-NAHRAWI M II, 355 vgg., 362, 366

NAKHAWLA M II, 252 noot 2

NAKSHBAND, NAKSHBANDIYA

III, 71; IV/I, 76, 78, 80 vgg., 84, 191, 194, 389; VI, 283; IV/II, 216, 389; M II, 240; A II, 260; het gebouw der — op den Abu Kubais M II, 285 vgg.; verbreiding der — M II, 328; — en de Atjehoorlog M II, 328; A II, 17, 19; — weinig talrijk in Atjeh A II, 228; 310; geen luidruchtige dhikr's bij de — A II, 228

NAMIK PASHA III, 103 vgg.

NAMIRA I, 86 vgg., 93

NASHID PASHA M I, 211

al-NASIR III, 358, 360

NASIR al-Hakk III, 172

NASIR KHUSRAW M I, 61 noot 1

NASR b. 'Imran I, 65

NATURALISATIE van Moslims in overheerschte gebieden VI, 69

NAVEL. Behandeling van den — bij javaansche kinderen IV/I, 132 vgg.

NAWAWI I, 58; II, 50, 54, 57, 154, 331, 387 vgg.; 456; IV/I, 41, 289; VI, 3 vgg.; 6; M II, 258

NAWAWI (Shaikh) IV/I 83

al-NAWWARIYA M II, 52

NAZIM BEY III, 273, 281

NEDERLAND. Plicht van — jegens den islam I, 193 vgg.; — en de neiging tot associatie van de zijde der indische bevolking I, 379; — en de rassenkwestie I, 428; ongunstig oordeel over de ned. regering in moslimsche landen IV/II, 284 vgg.

NEDERLANDSCH-INDIE. De moslimsche bevolking van — beloopt in 1910 35 miljoen IV/II, 204, 363; — en de dji had I, 372; IV/I, 8; IV/II, 100 vgg.; wanneer en hoe — gefslamiseerd is I, 375, IV/I, 7; IV/II, 227 vgg.; resten van oudere godsdiensten in — I, 375; panislamisme in — I, 375; neiging tot associatie aan westersche cultuur I, 377 vgg.; IV/II, 29, 304, 401 vgg.; schijnbezwaren tegen het voldoen aan zulke wenschen I, 378; vgg.; de moslimsche bevolking van — buiten contact met Turkije III, 283; opvoedkundige politiek III, 283, 291; mekkaansche pelgrimsagenten in — M II, 300; saiyid's en shari'efen in — M II, 300; politieke invloed van mekkanen in — M II, 300 vgg.; hadramieten in — M II, 301; geographische kennis van — te Mekka M II, 315 vgg.; de bevolking van — en de europeanen blijven elkaar vreemd M II, 335; de oude godsdiensten en de Islam M II, 347 vgg.; moslimsche gezindheid der bevolking van — IV/I, 8 vgg.; IV/II, 245, 274, 363, 374; IV/II, 112; M II, 349; welke talen van — als moslimsche cultuurtalen gelden M II, 357; invloed van den dekkhaanschen Islam op — IV/I, 7; A I, 216; de beteekenis van den Islam voor zijne belijders in — IV/I, 1 vgg.; 56 vgg., 71 vgg.; populaire godsdienst op Java IV/I, 11 vgg.; de rechtzinnige Islam in — IV/I, 14; vervulling der godsdienstige plichten

in — IV/I, 16 vgg.; eerbied voor vorsten, regenten enz. in — IV/I, 245 vgg.; de bevolking van — en het ned. staatsbestuur IV/I, 201 vgg.; de opleiding der ambtenaren voor den administratieven dienst IV/II, 51 vgg.; omvangrijke taak der bestuursambtenaren IV/II, 53 vgg.; de studie der aanstaande bestuursambtenaren IV/II, 56 vgg.; beoordeeling van het wetsontwerp van 30 Juni 1906 IV/II, 68 vgg., 79 vgg.; eischen in 1825, 1842 en 1864 aan de aanstaande ambtenaren gesteld IV/II, 60 vgg.; het ontwerp-Cremer IV/II, 65 vgg.; europeesch karakter van het ambtenarencorps IV/II, 67 vgg., 88 vgg.; het wetsontwerp van 1906 IV/II, 68 vgg.; de bestuursacademie IV/II, 74 vgg., 79 vgg.; voorstel om de opleiding van ambtenaren op staatskosten te doen geschieden IV/I, 81, 89, 94; de oudste relaties met Arabië IV/II, 105 vgg.; invloed van Hadramawt op de islamiseering van — IV/II, 110 vgg.; 361 vgg.; mekkaansche invloeden in — IV/II, 112; Art. 67 der indische grondwet IV/II, 149 vgg.; vgg. 322 vgg.; vgg. IV/II, 422; de bevolking van — en de hadjdj IV/II, 183 vgg.; waarde van onderwijs voor de bevolking van — IV/II, 161 vgg., 197 vgg., 288 vgg., 391, 400 vgg.; — als dar al-Islam beschouwd IV/II, 233; vreedzame en gewelddadige verbreiding van den Islam IV/II, 241 vgg.; godsdienstvrijheid voor de bevolking van — door de regering te handhaven IV/II, 284 vgg.; houding der regering tegenover de vreemde oosterlingen IV/II, 285 vgg.; houding der regering tegenover gestudeerde inlanders IV/II, 289 vgg.; bezwaren tegen de christelijke school voor de bevolking van — IV/II, 295 vgg., 405 vgg.; westersche cultuur in de eerste plaats voor de hoogere klassen IV/II, 296; desascholen IV/II, 297; hooger onderwijs in Nederland voor begaafde indonesiërs IV/II, 297; europeesche lagere

en middelbare scholen IV/II, 297 vgg.; de zending en het onderwijs IV/II, 298 vg.; verheffing der inlandsche vrouw IV/II, 299; openstelling van den staatsdienst voor inlanders IV/II, 300; de associatie en het panislamisme IV/II, 304; het wetsontwerp-Malefijt IV/II, 317 vgg.; de regeeringscommissaris voor de decentralisatie IV/II, 339 vgg.; de bestuurswerkkring in — voorheen en thans IV/II, 393 vgg.; overzicht van de regeermethoden gedurende de laatste eeuw IV/II, 395 vgg.; vg. 422 vgg.; de ethische politiek IV/II, 398, 401, 422 vg.; opleiding van inlandsche ambtenaren IV/I, 167 vgg.

NEWBOLD A I, 208 noot 2

NIAS. Beteekenis van de Niasers voor het atjehsche volk A I, 21 vgg.; atjehsch verhaal omtrent den oorsprong der Niasers A I, 21

NIEMANN (G. K.) II, 13 en noot 2; 131 en noot 2; 134 en noot 2; A I, 18 noot 1 en 2

NIETIGHEID (al of niet) eener verboden handeling II, 246

NIEUWENHUIS (A. W.) IV/II, 4

NIEUWJAAR. De 1e Shawwal een soort van — te Mekka M II, 96

NIEZEN. Wenschen bij — IV/I, 154

NJA MAMAT PEUREULA IV/I, 408 vg.

NJA DAWOT IV/I, 410

NÖLDEKE (A.). Bespreking van zijn Das Heiligtum al-Husains zu Kerbela, VI, 134

NÖLDEKE (TH.) I, 24 noot 3; 29 noot 1; 35; noot 5; 44 noot 1; 190 vgg., 327 vg.; II, 76; III, 6; V, 57 noot; 90 noot 1; 107 vg.; VI, 60, 186, 311

NOWACK (W.), VI, 186

NURI M I, 205 noot 1

OBERMANN (J. J.) VI, 224

OELĒBALANG als wreker in gevallen van belediging A I, 82 vg.; verwording van het ambt spoedig na zijn instelling A I, 88; het ambt van — A I, 91 vg.; van ouds een belangrijk ambt A I, 92 vgg.; de —'s van der

sultan A I, 96; handlangers van den — A I, 96 vgg., 117, 119; — en kadi A I, 100 vg.; 105; rechtspraak van den — A I, 106; 117 vgg., 135; hoe de belediging van den — goedge maakt wordt A I, 107; zonde van den — tegen den sultan A I, 107; vg.; inkomsten van den — A I, 118 vgg.; 135; overmacht van den — op het individu A I, 125; streven van hovelingen naar den rang van — A I, 133; de — volgens de aanstellingsoorkonden A I, 137; de 3 voornaamste —'s A I, 93 vg.; 139; de 12 —'s die vorsten benoemen en afzetten A I, 143; de —'s en de ijverars voor den godsdienst A I, 163 vgg.; de — bij verdediging van nalatenschap A I, 481, 486

OELĒ GADJAH IV/I, 408

OFFER bij hadjdj en umra I, 12, 81, 106 vg.; invloed van den Islam op het — te Mina I, 119; spijs- en bloemenoffers in Atjeh A II, 323; — aan de aarde IV/I, 141

d'OHSSON III, 373; IV/I, 63; VI, 443
OLDHAM (J. H.). Aankondiging van zijn Christianity and the Race Problem VI, 193 vgg.

OLIE. Kokende — bij godsoordeel in Atjeh A I, 114

'OMRA. Zie 'Umra

ONDERWIJS. Zie Kind, School, Wetenschap

ONEVEN. Voorliefde van den Islam voor — getallen II, 101 vg.; V, 33 A I, 273, 427

ONGELOOF. Ghazali en de beschuldiging van — I, 278

ONGELOOVIGEN. Moslims mogen de — niet liefhebben I, 129, 283 vg.; vg. III, 338 vg.; IV/I, 26 in de machtsontwikkeling der — ligt een verwijt aan de Moslims I, 129; hoe de mekkanen zich de — voorstellen M II, 48; vg.; wat iemand tot kafir maakt A I, 7 noot; het dooden en bestrijden van ongelooovige heerschers III, 337 vgg.; boycotten van — III, 343 vg.; geen belasting opbrengen aan — III,

• 343 vg.; de Atjehers en — A I, 173 vgg., 189 vg.; de verhouding der moslims tot de — volgens de wet A II, 385; verhouding van den islam tot de — IV/I, 25; moslims mogen niet verkeerren met — VI/I, 59

ONKWETSBAARHEID. Wetenschap der — bij de Atjehers A II, 35 vgg.; Malem Diwa, de patroon der onkwetsbaren A II, 37; voorwerpen waarvan het dragen — veroorzaakt A II, 37 vg.; de ranté boej A II, 38; kogels die — verleen A II, 38 vg.; andere voorwerpen van dezelfde kracht A II, 39; — verleenende vlekken der huid A II, 39; de rapa'i-spelen en — A II, 259; de patroon van hen die naar — streven A II, 326; Teungkoe Tapa, de onkwetsbare heilige IV/I, 343

ONREINE ZAKEN. In hoever verkoop van — geldig is II, 148

ONTUCHT. Zeldzaamheid van bestraffingen wegens — II, 195, 411; A I, 116; straf op — II, 228, 407 vgg.; A I, 116; frequentie van — in Atjeh A I, 116; bestraffing van — in Atjeh A I, 117 vgg.

OOG. Boos — en zijn bestrijding te Mekka M II, 121 vg.

OOR. Doorboring der oorlellen van meisjes in Atjeh A I, 434 vg.; op Java IV/I, 218

OORDEEL (laatste). Zie Eschatologie.

OORKONDEN. Atjehsche — van aanstelling A I, 136 vg.

OORLOG. (Heilige). Zie Djihad

OPENBARING. Mohammed's voorstelling van de verschillende — soorkonden I, 332 vg., 339, 341, 368, 418; tora en evangelie volgens den islam I, 405

OPHUYSEN (A. H. v.) IV/II, 98

OPHUYSEN (C. A. v.) Levensbericht van — VI, 421 vgg.

OPIUM. Gebruik van — in Atjeh A I, 33 vg., 165, 396 en noot 1; — schuivers kunnen niet vasten A I, 245 vg.; — in atjehsche geneesmiddelen A II, 56 vg.; — door den Islam verboden IV/I, 60

OPSCHIK II, 88

OPTOCHTEN. Alangan — in Atjeh A II, 274; de djeunada A II, 275

ORIENTALISTENCONGRES (Leidsche) VI, 243 vgg.

OSMANEN. Zie Turkije

OSSENBRUGGEN (D. E. v.) VI, 382 vgg.

OVERLEVERING. Zie Traditie

PADANG TIDJI IV/I, 337, 341

PADANGSCHE BOVENLANDEN. Erfrecht in de — IV/I, 18; onderwijs in de — IV/I, 29 vgg.

PADRI'S IV/I, 30, 268, 271, 274, 276

PAEDERASTIE te Mekka V, 12 noot 2; M II, 11, 55, 188; — in Atjeh M II, 389; A I, 23, 34, 66, 162 vg., 165, 253, 396; A II, 33, 82, 125, 253, 269, 350 vg.; — in andere landen van den Islam A II, 351; — op Java IV/I, 180

PAGE (engelsch consul te Djidda) III, 103, noot 2

PALATAAL. Een miskende arabische — V, 385 vgg.

PALEMBANG IV/I, 39; Vrijdagsmoskeeën te — II, 427; — en de Djawa M II, 390

PANGLIMA POLEM IV/I, 337, 339, 341 vg., 385, 390 vgg.

PANGLIMA PRANG OESOEH IV/I, 410

PANISLAMISME. Belang van Nederland bij de bestudeering van het — I, 365 vg.; IV/II, 281; leer van het — I, 373 vg.; — in Indië I, 375 vg.; IV/II, 214 vg.; — en de christelijke zending I, 376 vg.; associatie der moslims aan de westersche cultuur zal het — terugdringen I, 378; IV/II, 304; — de eenige belemmering van verdraagzaamheid tusschen islam en christendom wederzijds I, 380; hoe Turkije de khalfaatsidee ten bate van het — heeft gebruikt III, 215, 252; kortzichtigheid eener staatkunde die het — negeert III, 251; 'Abd al-Hamid begunstiger van het — III, 193, 197 vg.; neiging tot — in de moslimsche wereld III,

205; Mekka als religieus centrum van — II, 205; — en de verstandige moslims III, 266; — als ongewenscht element in bevolkingen onder europeesch bestuur III, 267; IV/II, 281; — en de Jong-Turken III, 267; — en de europeesche oorlog III, 305 vgg.; ontwikkeling van het — IV/II, 280 vgg.; houding door de regeering aan te nemen tegenover het — IV/II, 281 vgg.

PANTANGVOORSCHRIFTEN in Atjeh A I, 281, 303 vgg., 409 vgg., 460 vgg.; A II, 46 vgg., 70

PARADIJS. Mohammed's voorstelling van het — I, 385

PARFUM. Hoe de mekkaansche vrouwen zich parfumeeren M II, 173 noot 2

PASE IV/I, 385 vgg., 402 vgg.; IV/II, 201; grafsteen met arabische inscripties in — IV/II, 101; een sultane van — IV/II, 102; een vorst van — onderneemt den dji had IV/II, 243, 361

PEDIR (Pidië). De — expeditie IV/I, 331 vgg., 412 vgg., 385, 391 vgg.; land en volk van — IV/I, 334 vgg.; te volgen en gevolgde taktiek in — IV/I, 334 vgg.; resultaten daarvan IV/I, 341

PELGRIMS. Zie ook Djawa, Hadjdj, Hadjdji. De sheikhs en hunne wakils III, 42; M II, 28 vgg.; rondreizende agenten werven — III, 43; — leeren de mekkanen niet in hun gewone doen kennen III, 48; ieder sheikh belast zich met een bepaalde groep — III, 50; — II, 32 vgg., 100; — houden zich gewoonlijk te Djidda op III, 50; groot aantal sheikhs te Mekka III, 50; — uit Indië mogen de bedevaart slechts ondernemen indien zij over voldoende middelen beschikken III, 60 noot 2; naamsverandering van — III, 68; groot aantal — uit Indië III, 157; plundering van — door bedoewien die daarvan wel quitantie geven IV/II, 311 vgg.; M I, 111; de mutawwif's III, 204; M II, 29 vgg., 384; voor welke aangelegenheden de —

gidsen behoeven M II, 28 vgg.; hun aankomst te Djidda M II, 28; paspoort voor nietturksche — te Djidda M II, 98 noot 3; de mekkaansche vrouwen en de — M II, 109; onkunde der — aangaande den hadjdj M II, 326; de sheikhs als geldschietters V, 180 vgg.; statistieken IV/II, 182 vgg.; 196, 309; uit welke kringen sheikhs vaak voortkomen M II, 343; rijke — uit Britsch-Indië M I, 91; aantal — der laatste jaren III, 3; IV/II, 314 vgg.; de wahabitische heerschappij en de — M I, 153; huisvesting der — M II, 45 vgg.; de shariëfen van Mekka en de — III, 358, 361; sanitaire maatregelen aan boord van de schepen die — vervoeren IV/II, 190; schadeloosstelling van — door de turksche autoriteiten in den Hidjaz IV/II, 311 vgg.; hoe de — te Djidda geplukt worden IV/II, 310 vgg. Abu Hashim en de — uit Irak M I, 64 vgg.; de — door de zwarte soldaten der shariëfen geplunderd M I, 66, vgg. 69 vgg.; ontbreken van perzische — bij den hadjdj in het begin der 13e eeuw M I, 78;

PENGHOELOE. Zie ook Register III. Zijn functies IV/I, 94 vgg.; IV/II, 366 vgg.; bepleiting ener betere opleiding der —'s IV/I, 101 vgg.; inkomsten der —'s IV/I, 107

PEPER. Hoe de — plant in Atjeh ontstond A I, 191 vgg., 281 vgg.; schip met — uit Atjeh naar Turkije gezonden A I, 221 vgg.; — kandoeri A I, 281 vgg.; ladangs om den bodem door een jaar rijstbouw voor de — cultuur geschikt te maken A I, 287; gevaren waaraan de — planters ter Westkust blootstaan A II, 125

PERZEN, PERZIË. Invloed op de mystiek I, 268; — en de allegorische verklaring van den Koran I, 268; aanhangers van den ond-perzischen godsdienst behandeld als de „lieden des boeks“ I, 420; hunne uitdrijving uit Mekka M I, 122; hunne verdere behandeling aldaar M I, 123; — vieren

het Moharramfeest te Mekka heimelijk
M II, 51 noot 2

PETROLEUM. Gebruik van — in
moskeen M II, 360 noot

PEUSANGAN IV/I, 345, 399 vgg.

PHONOGRAM. Hoe de — op Java
ontvangen werd II, 434; plan om den
adhan per — te laten uitroepen II,
434; Saiyid 'Othman's fetwa over den
— II, 435 vgg.; onder welke omstan-
digheden het luisteren naar den —
geoorloofd is II, 438 vgg., 441; koran-
reciet in den — II, 438 vgg.; vgg. 441,
446; de stem eener „vreemde“ vrouw
in den — II, 439, 443; fetwa tegen
Saiyid 'Othman's fetwa II, 440; nieuw
geschrift van Saiyid 'Othman over
den — II, 440 vgg.

PHOTOGRAPHIE. Bedenkingen tegen
— II, 432; V, 40; geen bedenkingen
tegen — van levenlooze voorwerpen
II, 433; bedenkingen van — van den
koran II, 433; verbreiding der — in
de moslimsche wereld II, 454

PIDIË. Zie Pedir

PIEPERS (M. C.) II, 265 vgg.

POELASARI VI, 287

PLOSS VI, 82

**POENSEN (C.) IV/I, 16 noot; 22 noot
3; VI, 105; 107 en noot; —'s Brieven
over den Islam uit de binnenlanden
van Java IV/I, 53 vgg.**

POETJOE' OEMOEN VI, 287

POEZIE. Zie ook Dana-dana. — te
Mekka en Djidda gezongen M II, 61
vgg.; metrum van atjehsche — A I, 60
noot; A II, 75; het rijm van atjehsche
— A II, 75; prosodie in atjehsche —
A II, 75 vgg., 80; het reciteeren van
atjehsche — A II, 77 vgg.; genres
van atjehsche gedichten A II, 78
vgg.; nalam A II, 80 vgg.; epische
hikayats in Atjeh A II, 83 vgg.; de
hikayat roehé A II, 81 vgg.; de hi-
kayat Malém Dagang A II, 83 vgg.;
de hikayat Potjoet Moehamat A II,
92 vgg.; verdiensten van dit epos
A II, 104 vgg.; de vorstelijke familie
en de hikayat Potjoet Moehamat A II,
105 vgg.; de hikayat prang kompeuni

A I, 179; II, 106 vgg.; de hikayat
radja Soelojman A II, 122 vgg.; de
hikayat Malém Diwa A II, 130 vgg.;
de hikayat Esekanda Ali A II,
135 vgg.; de hikayat Noen Parisi
A II, 138; de hikayat Banta Beu-
ransah A II, 138 vgg.; de hikayat
Malém Diwanda A II, 142 vgg.; de
hikayat Gadjah toedjoh oelèè A II,
144 vgg.; de hikayat Goemba' meuih
A II, 145 vgg.; de hikayat Tjam Na-
diman A II, 146 vgg.; de hikayat Banta
Ahmat A II, 147 vgg.; de hikayat Poe-
troe Baren A II, 148 vgg.; de hikayat
Banta Ali of Banta Peureudan A II,
149 vgg.; de hikayat Indra Bangsawan
A II, 151 vgg.; de hikayat Tjah
Koebat A II, 153 vgg.; de hikayat
Indrapatra A II, 154 vgg.; de hikayat
Diwa Sangsaréh A II, 155 vgg.; de
hikayat Dioe Plinggam A II, 156 vgg.;
de hikayat Kamarodaman A II, 157;
de hikayat Meudeuha' A II, 158 vgg.;
dierenfabelen in het Atjehsch A II,
160 vgg.; realiteit der dierenfabelen
in de volksvoorstelling A II, 160; het
looze dwergheert A II, 161—165; de
hikayat Nasroe an adé A II, 166 vgg.;
godsdiensstige werken in het Atjehsch
A II, 168, 187 vgg.; de hikayat masa
djeuet donja A II, 170; de hikayat
asaj padé A II, 169; de hikayat Nabi
Oesoh A II, 171; de hikayat Praoen
A II, 172; de hikayat Radja Djom-
djomah A II, 173; de hikayat Tam;
likha A II, 173; de hikayat noeboeët
A II, 174 vgg.; de hikayat Radja Bada
A II, 175 vgg.; de hikayat prang
Radja Khiba A II, 176; de hikayat
Nabi Meutjoeko A II, 178; de hikayat
Theuma'oen A II, 176; de hikayat
Me'reuët A II, 178; de hikayat
Printa Salam A II, 178 vgg.; de
hikayat peudeuëng A II, 179; de
hikayat sojdina Oesén A II, 180; de
hikayat Napiah A II, 180 vgg.; de
hikayat Tamim Ansa A II, 181 vgg.;
de hikayat Aboe Samath A II, 182 vgg.;
de hikayat Sojdina Amdah A II, 183;
de ratéb inong A II, 183 vgg.; de

hikayat Oteubahoj rolam A II, 184; de hikayat Hajaké toedjoh A II, 184; de hikayat Dari A II, 185 de kisah Abdolah Hadat A II, 185; de soerat kriman A II, 185; de Toedjoh kihah A II, 188; de Tambihoj insan A II, 188 vgg.; de Tambih toedjoh blaih A II, 189; de Tambihoj rapilin A II, 189 vgg.; de Minhadjoj abidin A II, 190; de hikayat Habib Hadat A II, 190 vgg.; de hikayat Meunadjat A II, 191; de Sipeuet doea ploh A II, 191; de Nalam sipeuet doea ploh A II, 191; vgg.; de Beukeumeunan A II, 192; de Abdaoe A II, 192; de Akeubaro Karim A II, 193; de Nalam djawoe A II, 193; de hikayat basa djawoe A II, 193; meunari met reciet van pantons A II, 169 vgg.; de Atjehers verzot op het aanhooren van hikayats A II, 276; gedichten uit het sadati-spel (atjehsche Text) A II, 276 vgg.; pantons die men met begeleiding van het hareubab-orkest reciteert (atjehsche text) A II, 292 vgg.

POKKEN. Vaccinatie M II, 16, 245 en noot 3; behandeling van — in Atjeh A II, 50 vgg.; beschouwing en behandeling van — op Java IV/I, 239 vgg.; VI, 289

POLYGAMIE. Zie Huwelijk

PONTIANAK III, 167; M II, 387 vgg.

POPPEN door de wetgeleerden geoorloofd verklaard II, 464 (vgl. Beeldenverbod)

PORTUGEEZEN. Optreden der — in Indië wekt bezorgdheid in Egypte M I, 102; portugeesche schepen door Abu Numai uit Djidda verdreven M I, 104; — en Atjehers A II, 84

POTENTAAT. Zie ook Staatsrecht. IV/I, 293; A II, 362

POTJOET di Rambong IV/I, 345

PRAEDESTINATIE VI, 57; Muhammed en de — I, 256 vgg.; — en's menschen verantwoordelijkheid I, 257, 262; — in den Koran I, 260; — leer I, 262, 405

PRIDEAUX I, 185 vgg., 322, 324

PRIESTERRADEN en hun wijze van rechtspreken II, 334; IV/I, 20, 277 vgg., IV/II, 212, 367 vgg.; uiteenlopende beoordeeling der — IV/I, 89; — en echtscheiding IV/I, 89 vgg., 301; — en boedelscheiding IV/I, 90; „geestelijke“ en „wereldlijke“ rechtspraak IV/I, 92; IV/II, 367; naam ongeschikt IV/I, 92; samenstelling der — IV/I, 97 vgg.; voorgestelde verbeteringen IV/I, 101 vgg.; voorgestelde bezoldiging van — IV/I, 107, 110; inlandsche benamingen der — IV/I, 279; Saiyid 'Othman's Gids voor de — IV/I, 283 vgg.; geen hooger beroep van vonnissen der — IV/I, 292; — 'adat en shar' IV/I, 295; rechterlijke functies der — theoretisch niet te verdedigen IV/I, 296; instelling der — een fout IV/II, 276; — dienen opgeheven te worden IV/II, 278

PRIESTERS ontbraken bij de mekaansche ceremoniën I, 17; vgg. 117; — in den Islam onbekend II, 113 vgg.; III, 152, 212; IV/I, 6, 92 vgg., 279, 376; IV/II, 211, 238 vgg.; M II, 91 noot PROFETEN. Verhalen over — in den Koran I, 23; — pleitbezorgers hunner volgelingen I, 136; — in den Koran en in de dogmatiek I, 263; aantal — I, 405

PROSTITUTIE in Atjeh niet inheemsch A II, 351

PUTTE (Fransen v. d.) VI, 393

PIJNACKER HORDIJK IV/I, 308

QUARANTAINE. — inrichting te Kamarin laat alles te wenschen over III, 27 vgg.; — een middel tot afpersing III, 32; M II, 299, 309

QUEDENFELDT (M.) A II, 257 noot

QUILLIAM III, 193

RAADSELS der Atjehers A II, 69; — der Hadramieten V, 166 vgg.

RABIGH M I, 220; V, 80

RADJAB. Heiligheid der maand — M II, 69; tegenwoordig geen talrijke umra's in — M II, 83; inhalen van vasten in — M II, 83, 97

RADJIH M I, 150

RAFFLES IV/I, 281 noot; IV/II, 117

RAFIDIETEN M I, 34

al-RAFI'I II, 387 vgg.; 455; IV/I, 289; M II, 258; VI, 6; cf. 7 noot 2; 8, 9

RAHMATULLAH III, 151, 192 vgg.; M II, 233, 269; A II, 382 noot

RAMADAN. Hoe het begin van — wordt vastgesteld II, 132; viering van — te Mekka M II, 77 vgg.; veelvuldige umra's in — M II, 83; aankondiging van het begin van — in Atjeh A I, 244; hoe men in Atjeh aan het ontbijt herinnerd wordt A I, 245; gemeenschappelijk ontbijt in de meunasa A I, 246; de traweh A I, 247 vgg.; weinig ordelijke verrichting van de traweh in Atjeh A I, 248; verplichte deelname aan den traweh A I, 251 vgg.; kandoeri van Teungkoe Andjong in den nacht van den 14en — A I, 252; de kadar-nacht A I, 252 vgg.; de zich prosterneerende boomen in den kadar-nacht A I, 253 vgg.; de djinn in — geketend A I, 254; het houden van markten in — pantang A I, 254; laatste 3 dagen van — kermis A I, 254 vgg.; slacht aan het einde van — A I, 255; — in Atjeh beschouwd als de maand der verzoening A I, 257; kadar-nacht IV/I, 62; de gezegende nachten van — IV/I, 63

RAMLI II, 57, 331, 355, 387 vgg.; 404 vgl. 412; 423 noot; IV/I, 105, 288; VI, 8; M II, 258

RANIRI VI, 8; A II, 13

RAPA'I-SPELEN A II, 256 vgg.; het meudaboeh A II, 259; heele en halve ernst bij de medespelers A II, 259 vgg.; het — in Atjeh A II, 260; verzen gereciteerd bij — A II, 261 vgg.; allerlei reciet der spelers A II, 263 vgg.; het spelen met wapens en gloeiende ketenen A II, 264 vgg.; gedichten in het — A II, 290 vgg.; — bij graven A II, 323

RASHID PASHA III, 95, 99 vgg.; M I, 165, 168

RASHID RIDA (Saiyid), VI, 226

RASSEN. De Islam en het probleem der — I, 413 vgg.; wetenschap aangaande de — nog in embryonalen staat I, 415,

427; Mohammed leert principieele gelijkheid der — I, 419; het „rassenvers“ I, 420; verzet van de onderworpen volken tegen de arabische suprematie I, 424; shu'ubiya I, 424; plaats der Koraishieten I, 425; de verschillende — en de hooge ambten I, 425; het principe der gelijkheid in de practijk I, 426; nieuwere ethnologen over de rasverschillen I, 427; Nederland en de — quaaestie I, 428. Zie verder VI, 193 vgg.

RATIB (rateb). Karakter der atjehsche —'s A II, 220; de — Samman A II, 220 vgg.; de nasib A II, 222; vgg.; de — Saman A II, 223; — der vrouwen A II, 224; voorbeelden van —'s van mannen en vrouwen A II, 225; — in de vastenmaand A II, 225; — mensa A II, 225; — sadati A II, 226 vgg.; de sadati's en de paederastie A II, 227; het sadatispel een wedstrijd A II, 227 vgg.; de „zittende“ — A II, 229; de taak van den radat A II, 229; lagè's van den zittenden — A II, 229 vgg.; de nasib van den zittenden — sadati A II, 230; voorbeeld van nathib met kisah A II, 231 vgg.; 276 vgg.; kleeding van den sadati A II, 235 vgg.; de staande — A II, 235; het optreden der sadati's A II, 235 vgg.; de kithah van den sadati A II, 237 vgg.; verdeeling der rollen A II, 250; inhoudsopgaaaf van enkele kisah's A II, 251; het einde van den wedstrijd A II, 252; oorzaken van het tijdelijk verval der sadati-spen A II, 252; de sadati-spen en de zedelijkheid A II, 227, 253; betekenis dezer spelen voor het volksleven A II, 253; beslissing van den wedkamp A II, 253 vgg.; de — poelet A II, 254 vgg.; de taak der radat's A II, 255; nasib en kisah A II, 255; inleiding van de — poelet A II, 255 vgg.; deze ook als een verboden vermaak beschouwd A II, 256; sadati-spen bij graven A II, 323

RATOE BAKA A I, 22

RA'Y II, 52 noot 1; 52 noot 2; 314

RECHTER. Zie ook Kadi, Rechtspraak.

— en idjtihad II, 57; — en het verijdelen der wakf-bepalingen II, 163, 243; omkoopbare — II, 241; hunne dienstbaarheid aan wereldlijke heerschers II, 260; het ambt van — in discredit II, 260; 404, 370; hebzucht van — II, 260; de heerschers trekken functies der —s aan zich II, 261; — en rechtsbronnen II, 333 vgg.; A I, 377; rechtspraak van den — te Mekka zeer beperkt II, 383; welke zaken door den — berecht worden II, 384; zaken die den — vrijstaan II, 402; plaatsvervangende — II, 403; — moet beide partijen met dezelfde maat meten II, 405; van wie de — geschenken mag aannemen II, 406; oordeel tengunste van des — ascendenten en descendenten ongeldig II, 406; in welke gevallen de — straffen moet II, 410; — mag ook zonder getuigen oordeel vellen II, 411 vg.; huwelijksambtenaren onder toezicht van den — A I, 364, vgl. 368 vg.; atjehsche practijk ten aanzien van de eischen aan het ambt gesteld A I, 369; — als huwelijks-sluiters in Atjeh A I, 374 vg.; kadi al-darura A I, 377; de — en de ta'lik A I, 385

RECHTS. Voorliefde voor — V, 26

RECHTSBRONNEN. Koran en Traditie voor latere geslachten geen — II, 254, 385; welke — in de scholen erkend gezag hebben II, 330 vgg.

RECHTSHANDELINGEN. Vorm van verschillende — II, 146; 5 categorieën van — II, 227

RECHTSERAAK. Zie Kadi, Rechter
RECHTSSCHOOL. De inlandsche — IV/II, 121 vgg.

RECHTSSCHOLEN. Zie Wetgeleerden.
RECHTSPREUKEN A I, 11 vg.

RECITEEREN. — van de fatiha M II, 35, 54, 66, 159, 176, 180, 185; — van den koran voor de dooden M II, 67, 147, 191 vgg.; A I, 474 vg.; — van suras bij de salat M II, 82 en noot; — van den koran bij de tarawih M II, 82 vg.; sudjud al-koran M II, 88 noot 2;

— van den koran door kinderen geleerd M II, 143 vg.; A I, 436 vgg.; A II, 2 vg.; — van den koran bij een walima M II, 147; de kunst van tadjwid M II, 222 vgg.; jalousie de métier onder de beoefenaars van den tadjwid M II, 224; hoe toehoorders op — van den koran reageeren M II, 224; hoe, wanneer en waar tadjwid gestudeerd wordt M II, 225; — van den koran met geestelijke muziek te vergelijken M II, 274; oefeningen der Djawa in het — van den koran M II, 327; — over rijst A I, 237; — van den koran in Atjeh in Ramadan A I, 249 vg.; de beëindiging van het reciet feestelijk gevierd A I, 250 vg.; de ratéb saman in Atjeh A I, 251; — van den koran in den kadar-nacht A I, 253; het tahlil in Atjeh A I, 474; onderwijs in het — van den Koran, zijn doel, omvang en resultaten A II, 2; — van atjehsche poezie A II, 77 vg.; — van den koran op graven in Atjeh A II, 323; — van minstens één djuz' als plicht van den moslim beschouwd IV, 160; — van den koran, niet verstaan is het doel van het inlandsch koranonderwijs IV/I, 159 vg.; waarde aan juiste uitspraak gehecht IV/I, 160; het koranonderwijs op Java IV/I, 159 vgg.; voor het onderwijs in het — van den koran mag loon geeischt worden IV/I, 179

RECKENDORF (H.). Mohammed und die Seinen, besproken VI, 98 vg.

REES (v.) IV/II, 421

REGEERING. Houding van den moslim tegenover geloovige en ongeloovige — VI, 69

REGENBOOG. Atjehsche verklaring van den — A II, 170

REGENMAKEN in Atjeh A I, 54; A II, 311 vgg.

REGENT. — zelden voor zijn taak berekend IV/I, 169; de — in de oogen der inlandsche bevolking IV/I, 246 vg.; autoritair optreden van sommige — IV/I, 270 vg.; jongere — beschouwen zich meer als ambtenaren

IV/I, 271; invloed van — op de geestelijke rechtspraak IV/I, 281
REINHEID (ritueele) II, 81 vgg.
RELAND (H.) I, 185 vgg., 322 vg.; VI, 376
RENAN (E.) I, 380; IV/I, 61; IV/II, 305; VI, 55
RENEGAAT II, 197 vg.
RENTEBEDING. Zie ook Woeker. I, 402; IV/II, 255, 373
RICHEL (Ch.) I, 416
RICHARD (Ch.) IV/I, 19 noot 2
RIFA'IA. Zie ook Rapa'i-spelen. III, 154, 158 vgg., 168, 173, 174 vg., 177 vgg., 183, 192, 195; IV/I, 191; IV/II, 216; vg. M II, 142; A I, 169, 432, 439; A II, 256
RIHA M I, 202 vg.
RINN (L.) III, 191, 197; IV/I, 76; VI, 72, 79
RISALA HAMIDIYA II, 444
RIYAD M I, 164
RIZA TEWFIK III, 239 vg., 243
ROCHES (L.) I, 175 noot
ROEST (Th. M.) M II, 166
ROMBURGH (P. v.) III, 20, 34, 39; VI, 291; M I, 5 vg.; II, 115 noot 5; A I, 331 noot 4; A II, 60
RONKEL (Ph. S. v.) IV/II, 103
RÖNTGENSTRALEN II, 435 en noot
ROORDA (T.). VI, 377
ROOSEBOOM (Gouverneur-generaal) IV/II, 127, 171
ROTHSCHILD III, 182
ROUFFAER (G. P.) IV/II, 115 vgg.; V 387; VI, 416
ROUWGEBRUIKEN. Zie Doode.
ROUWKLEEDING te Mekka M II, 194
ROZENKRANS. Zie ook Subha. IV/I, 63; M II, 36, 149
ROZENOLIE M II, 96, 173 noot 2, 174
ROZENWATER III, 129; V, 81; M II, 182 vgg.
RÜCKERT (F.), Der Koran, aangekondigd VI, 74 vg.; vgl. 147
al-RUKANI M I, 114
RUMAITHA M I, 21 noot 5; 86
RUSSISCH-TURKSCH OORLOG.
 Indruk dien de — te Mekka maakte M I, 171

RIJST. Gebruik van — in Atjeh A I, 31 vgg.; voorbereiding van — in Atjeh en Java A I, 41 noot 2; aanbieding van — bij satisfactie A I, 82; — bij godsoordeel A I, 114; — als geschenk in Atjeh A I, 162; — bij kandoeri's in Atjeh A I, 237; stand, oogst enz. in verschillende keunongs A I, 275 vgg.; de stand der Pleiaden en de — A I, 279; —velden in Atjeh A I, 279 vg.; wanneer het —veld open, wanneer het gesloten is A I, 280 vg.; veldkandoeri A I, 281; ploegen der —velden A I, 282 vg.; aanleg en inrichting der —velden in Atjeh A I, 282 vg.; zaaien van — A I, 283 vgg.; het gebruik van kweekbedden en het uitplanten van — A I, 285; verkoeling van —velden A I, 286, 332; de inong padé A I, 286 vgg.; — in moerassen A I, 286; ladangs A I, 287; vijanden van de — A I, 288; bijgeloof bij den —bouw A I, 288 vg., 294; de oogst A I, 289 vgg.; de bruidegom met — bestrooid A I, 346; bruid en bruidegom na het gastmaal met kleef— bestreken A I, 350; de bruidegom verkoeld met kleef— achter de ooren A I, 355; de jonggetrouwde vrouw bij haar bezoek aan haar schoonmoeder achter de ooren met kleef— bestreken A I, 391; „—gaan brengen“ A I, 409; — onder het kussen van het pasgeboren kind A I, 414; — gestrooid op het kind waarvan de oorlellen doorboord zullen worden A I, 435; ongepelde — ter verdrijving van de pokziekte A I, 460; strooien van — bij het uitdragen van den doode A I, 468; verkoeling van grafsteenen met — A I, 478; —cultuur met behulp van rivieren in Pidië, met behulp van hemelwater in Atjeh A II, 96; oorsprong van de — volgens de atjehsche legende A II, 169; de 7 aren die het hoofd der — genoemd worden A II, 170; kleef— door het pasgetrouwde paar gegeten IV/I, 232 vg.; — te Mekka V, 52
SACHAU (E.) II, 33 vgg., 64 noot 2; 363 vgg.; VI, 187

SACRAMENTEN. Zie ook Priesters.

De islam kent geen — II, 111 vg.; III, 372; wat de plaats daarvan heeft ingenomen II, 113

de SACY VI, 55, 56, 59

SA'D al-SUWENI V, 403 vgg.

SA'D b. Abi Wakkas III, 349

SA'D b. Zaid M I, 124, 128, 130 vg.

SADAKA. Zie Zakat

SADIK BEY M II, 141 noot 2; 295

SADIK KAMAL III, 106

SADIK PASHA M I, 13 noot 2

SADILI (Hadjdji) M II, 369

SAFA en Marwa. Zie ook Sa'y. De beelden op — I, 19 vg.; de mas'a I, 72; III, 52; — vroeger heuvels, nu nauwelijks hooger dan de omgeving M I, 19

SAFAR. Beteekenis aan het einde van — toegekend M II, 56; — ongeluksmaand A I, 219; de laatste Woensdag van — A I, 219 vg.

SAFI (Saiyid) III, 153 vg., 182, 195 vgg., 203

SAFRA M I, 153

SAFWAT PASHA M I, 186, 194, 212 vg.

SAGI. Atjeh ingedeeld in 3 —'s A I, 93; ontstaan dier indeeling A I, 94 vg.; de panglima — A I, 95 vg., 139; de —'s bij de huldiging van den vorst A I, 145

SAHAL (Hadjdji) M II, 362, 369

SA'ID b. Barakat III, 144

SA'ID b. Djunaid M II, 355 vg.

SA'ID b. Sa'd (sharif 1682—1684)

IV/I, 146 vg.; M I, 47, 128, 130, 132 vg.

SA'ID al-'Amudi III, 107 vg.

SA'ID BA GHALAF III, 108

SA'ID PASHA (onderkoning van Egypte) II, 337

SA'ID PASHA III, 235, 237

al-SAIL (es-sel) M I, 195, 202 vg.; IV, 86

SAIYIDS en shariefen. Hunne pretenties in de laatste jaren in Indië bestreden I, 425; wie dezen titel dragen III, 163 noot 1; M I, 57 A I, 158 noot 1; hadramitische — II, 426 noot 2, IV/I, 298 vg.; M I, 167; vereering van de hadramitische — III, 164 vg.; zuiverheid hunner genealogie III, 165; IV/I, 298; A I, 159; de — vormen

een corporatie te Mekka M I, 167 noot 1; vereering van de — in Indië A I, 158 vg.; typeering van de — in Atjeh A I, 159 vgg.; huwelijken van — dochters met niet-saiyid's zeldzaam V, 261; A I, 161; vg. IV/I, 298 vg.; ongehuwde —'s dochters in Atjeh A I, 161; hoe gemakkelijk de —'s in Atjeh hun levensonderhoud verdienen A I, 161; de vloek der —'s in Atjeh gevreesd A I, 161; de —'s onder de sultans van Atjeh A I, 162; waarom —'s dochters in Atjeh gewoonlijk laat huwen A I, 319; adeltrots der —'s IV/I, 298 vg.

al-SAKKAF III, 167

SALADIN veroverd Egypte M I, 69;

— en de shariefen van Mekka M I, 69 vg.; — kan geen orde in Arabië scheppen M I, 73; het graf van — III, 273 noot 2; 280

SALASILA van Koetei V, 145 vgg.

SALAT. Vereniging van —'s te 'Arafat I, 93, te Muzdalifa I, 102; gemeenschappelijke — I, 137; — over de doden I, 138; verzuimen van de 5 dagelijksche —'s I, 138 noot 4; IV/I, 216; A I, 241 en noot 2; II, 335 vgg.; vorm der — waarschijnlijk reeds door Mohammed vastgesteld I, 209, 213, 344, 368; vg. 385; II, 34; gangbare vertalingen van den term verkeerd I, 213 vg., 398; II, 90; IV/I, 56, 63 vg.; VI, 58, 90; M I, 10 noot 2; of de — ongeldig wordt door het passeeren van vrouw, hond of ezel I, 244; nachtelijke — in den ouden islam I, 344; beschrijving van de — I, 398 vg.; IV/I, 200 vg.; bijzondere —'s I, 398; gemeenschappelijke en individuele — I, 398; — als zaak des harten II, 91 vgg.; welke —'s luide verricht moeten worden II, 103; sommige —'s te Mekka door de 4 imam's na elkaar geleid M II, 87; plaats der imam's bij de — te Mekka M II, 88 vg.; — door den bruidegom en zijn stoet te Mekka bijgewoond M II, 177; — voor de doden te Mekka M II, 189; de sadijdada moet terstond na gebruik opgevouwen worden M II, 128 noot; verzuimen van de — in

Atjeh A I, 241 en noot 2; A II, 335; hoe de door een overledene bij zijn leven verzuimde —'s gecompenseerd worden A I, 482 vgg.; bijzondere —'s trekken meer de aandacht dan gewone A II, 335; waarnemen van de — op Java IV/I, 196; dooden — op Java IV/I, 242; IV/II, 381; ijver voor de — in Indië IV/II, 373 vg.

SALAT al-'ASR onder hanafitischen invloed verlaat M II, 244

SALAT al-MAGHRIB. Tijdsbepaling van de — II, 97 vg.; beteekenis van de — M II, 80; — getrouwer waargenomen dan de andere —'s A I, 64 vg.

SALAT al-DUHA in den ouden Islam II, 107

SALAT al-WITR II, 102

SALE (E.) I, 188, 325

SALIH DJOHAR III, 103

SALIH KURDI II, 429

SALIM (Bani) M I, 220

SALIM b. Samir M II, 366 noot 1; IV/I, 82

SALIM al-BISHRI II, 418

SAMALANGA IV/I, 398, 401

al-SAMARKANDI IV/I, 4

SAMA'UN (Hadjdji) M II, 371, 379 noot

SAMBAS M II, 387, 390

SAMBAS (Khatib) M II, 351, 354, 362, 372, 375

SAMMAN III, 84; A I, 65; A II, 220 vgg.

SAMMANIYA IV/II, 389; VI, 283

SAN'A M I, 109, 123, 136, 164, 171

SANDICK (R. A. v.) IV/I, 251 vgg., 371 vg.

SANITAIRE DIENST in de Roode Zee. Zie ook Quarantaine. Hoe de ambtenaren hun taak opvatten III, 27 vg.; gebrekkige werking van — III, 28, 66; IV/II, 182, 309; — dikwijls van engelsche zijde tegengewerkt III, 31; gronden voor deze tegenwerking III, 32 vg.

SANUSI, SANUSIYA. III, 337, 347; IV/I, 14, 30 noot 1; 50 vg., 76 vg., 85; IV/II, 389; M II, 69 vg., 267, 285, 287, 365, 385 noot, 386 vg.; A II, 319

SAPIATODIN A I, 5

SARASIRA M I, 216

SAREKAT ISLAM IV/II, 400 vg., 406 vgg.

SARIF M II, 52

SARUR b. Musa'id M I, 136 vg., 139, 144

SA'UD M I, 145, 147 vgg.

SAWAKIN M I, 152

SAWAS PASHA II, 285 vg., 315 vgg.

SA'Y. Onzeker of alle deelnemers aan den hadj den — verrichtten I, 17 vg.; — ook aanduiding van een wijze van omgaan om de Ka'ba I, 70; — wordt oudtijds ook tawaf genoemd I, 70 noot 3; 71 vg.; beschrijvingen van den — I, 71 vgg.; geen locale traditie aangaande den oorsprong van den — I, 73; verschillende verklaringen van den oorsprong van den — I, 73 vg.; de islam en de — I, 76; — in den islam nooit van 'umra gescheiden, maar eerst door Mohammed daarmee vereenigd I, 77 vg.; — schijnt oorspronkelijk voor de Mekkanen niet van groote beteekenis geweest te zijn I, 79; — waarschijnlijk door Mohammed's voorbeeld in 10 d. H. tot een aanhangsel van de 'umra gestempeld I, 80, 119

SCALIGER VI, 375

SCHELTEMA (J. F.). Bespreking van zijn Monumental Java VI, 164 —

SCHENKINGEN als middel om schuldeischers met ledige handen te doen uitgaan II, 424; naleving van den wettelijken vorm van — ten bate van wetgeleerden in Atjeh A II, 354

SCHEREN op 10 Dhu'l-Hidjdja I, 108 vg. Zie verder Haar.

SCHIMMENSPEL II, 453 vg.

SCHMELTZ (J. D. E.) III, 126

SCHMIDT (H.). Aankondiging van zijn Volkserzählungen aus Palästina enz. VI, 182 vgg.

SCHOLEN. Zie ook Wetgeleerden. Kinder — te Mekka M II, 144; — in Indië IV/I, 155 vgg.; IV/II, 218 vg., 377 vg.; moslims hebben gewoonlijk geen bezwaar tegen het zenden van hun kinderen naar — van andere gezindten IV/I, 359; regeeringstoezicht op javaansche — IV/I, 362, 368;

tanende belangstelling voor het pesantren-onderwijs IV/II, 379 vg.

SCHOOL. De Oostersche — te Berlijn VI, 273—280

SCHROEDER (O.), VI, 185

SCHULDVORDERINGEN in Atjeh I, 122

SCHULTENS VI, 375

SELDJUKEN in den Vrijdagsdienst te Mekka door Abu Hashim genoemd M I, 63

SELIM I verovert Egypte III, 318, 373; M I, 103, het sprookje dat — van den Khalief in Egypte diens waardigheid zou overgenomen hebben III, 373

SELIM II M I, 16

SELL (E.) II, 5 noot 6, 7

SEWUN. III, 219, 223 noot 4, 224 noot; V, 162 noot 4; 393 noot; 400 noot 8, 405, 406

SHA'BAN. Viering van den 15en — te Mekka M II, 76, 291; viering van — in Atjeh A I, 236; reiniging van graven in — A I, 238; viering van den middelsten nacht van — in Atjeh A I, 238 vg.; de laatste 3 dagen van — A I, 239 vgg.; kermis op deze dagen A I, 240 vgg.

SHA'BANA III, 180

al-SHABRAMILISI II, 387

SHADHILIYA III, 153, 159, 168, 179, 194; IV/I, 76, 191, 194, 389; VI, 283

SCHAEDEK (H. H.), VI, 239

SHAFTI, SHAFI'ieten over de verplichting tot het volbrengen van den hadj I, 12; — over de 3 soorten van ihram I, 57; — over de vraag wie een vrouw mag zien I, 311; —'s mildadigheid I, 354; II, 12 noot 4; — over de vraag of een koranvers door een traditie kan afgeschaft worden II, 69; over de usul al-fikh II, 45; VI, 21 vg., 30; zijn standpunt tegenover andere scholen II, 45 noot 2; — en de traditiekritiek II, 55 noot 1; — en de kalam VI, 6; — over het afschaffen van 'adat's (sunna's) door den souverain II, 73; — mogen in sommige gevallen, met gebruikmaking van taklid, een

andere school volgen II, 280, A I, 376 vg.; — en de sahaba II, 298; shafi'ietische wetboeken II, 331 vgg., 388 vg.; IV/I, 104 vg., 288 vgg.; aanzien der — voor de Osmanen II, 378 vg.; in de 14e eeuw behooren de regeerende shariëfen van Mekka, en de bevolking van West-Arabië, Beneden-Egypte en Syrie grootendeels tot den madhhab van — M I, 89; M II, 252; plaats der — te Mekka M II, 251 vg.; — winnen terrein in Yemen M II, 252; verbreiding der — M II, 252; gevallen waarin de — in Indië gewoonlijk taklid toepassen A I, 376; — over het inhalen van door een overledene verzuimde salat's A I, 482; — in Coromandel IV/I, 7

SHAIBA (Banu) I, 100; III, 58, 143; V, 4 noot 3; M I, 4, 187; M II, 8 noot 1; 239; poort der — I, 70; M I, 11; — leggen in de 11e eeuw beslag op het goud en zilver der Ka'ba M I, 62; hun inkomsten M I, 93 noot; 94; M I, 127; M II, 24 vg.

SHAIBAN M I, 137

SHAIKII al-ISLAM. Zijn proclamatie aangaande den heiligen oorlog van 1914 III, 272

SHAMSOE'L-ALAM A I, 3

SHANABIRA M I, 113, 117, 151, 159

SHANBAR b. Mubarak M I, 156 noot; 157 vg.

SHARAF b. 'Abd al-Mu'in M I, 219

SHARAF al-DIN b. Asad V, 115

al-SHA'RANI I, 177; M II, 282

SHARBINI M II, 258 vg., 366

SHARIEFEN. Zie ook Saiyid's. III, 313 vgg.; V, 4; — geen theologen maar politici I, 176; — hebben veelal tot de zaiditische richting behoord M I, 135; vg. M I, 6; M II, 252; hoe de — in Arabië in hun onderhoud voorzagen M I, 37; wanneer de naam als aanduiding van een deel der 'Aliden opkomt M I, 56; — en saiyid's III, 163 noot 1; IV/I, 63; M I, 57 en noot 1; grondlegging van het sharifaat van Mekka M I, 57; hun wisselvallige politiek M I, 63 vgg., 68; Saladin en

de — M I, 69 vg.; hun lijfwacht M I, 70; — object van vereering M I, 72; hun lijk 7 maal om de Ka'ba gedragen M I, 82; de regerende familie gaat over tot den shafiiëtischen, later tot den hanafitischen ritus M I, 89, 159; M II, 252; inkomsten der — III, 142, 202; M I, 92 vgg., 110 vg., 126 vg.; M II, 233; egyptische controle op hun bestuur M I, 93; hun legers van slaven en vrijgelatenen III, 318; M I, 95 vg.; eenvoudige levenswijze der — M I, 96; hun kleeding M I, 96 vg.; bekrachtigingsdiploma M I, 97; feestelijkheden bij de ambtsaanvaarding en bij den terugkeer eens — van een reis M I, 97; rouw over — M I, 98; vernederende formaliteiten der — tegenover hun opperheer M I, 100; karakter en deugden der — M I, 111 vg.; — buiten de bevolking van Mekka uit M I, 111; groepen van — M I, 112; hun onderlinge verhouding M I, 113; hun bezittingen M I, 113; hun verhouding tot den groot-sharief M I, 114; hoe de groot-sharief gekozen wordt M I, 114; III, 316; verloop der familietwisten M I, 114 vgg.; geringe invloed van den groot-sharief te Djidda III, 184; hoe het optreden van een nieuwen groot-sharief bekend gemaakt wordt M I, 117; graven der — als asyl beschouwd M I, 118; hun relaties met tovenaars M I, 131 vg.; reizende — die op de milddadigheid van vorsten speculeeren III, 143; — hebben aanvankelijk geen oog voor de beteekenis der wahhabieten M I, 143; — hebben geen geestelijk gezag III, 201; hun verhouding tot den gouverneur van Mekka (Djidda) III, 59, 67, 202, 320; M I, 132, 163, 179 vgg., 194 vgg.; voorkeur van het volk voor de — boven den gouverneur M I, 187; hun gebrek aan politiek talent III, 316; de wisselende omvang van hun gezag III, 315 vg.; sharifaat en khalifaat III, 316 vg.; de — nooit geheel onafhankelijk III, 317; hun verhouding tot Constantinopel III, 319; —

na den wahhabietenoorlog door den suzerain gekozen III, 319; tulband der — V, 63; beteekenis der — voor Mekka V, 4, 118 vg., 137

al-SHARKAWI II, 344

SHATTARIYA IV/II, 112, 215 vg.; A II, 17 en noot 2; 220, 225; geringe verbreiding der — in Atjeh A II, 309 vg.; — op Java II, 188, 191; IV/II, 388 vg.; VI, 281 vgg.

SHAWWAL. Viering van — te Mekka M II, 91 vgg.

SHIBAM III, 167, 219; V 397 noot 1; 401 noot 4, 405.

al-SHIHR III, 219; V, 397 noot 1

SHI'ÏETEN. Verschillen tusschen — en sunnieten ten opzichte van den hadjdj niet belangrijk I, 8; shi'ietische sporen in de biographie van Mohammed I, 96; — tegenover de Omai'yaden I, 149, 154; nuanceeringen onder de — I, 150, 157; — op den achtergrond tegenover de sunnieten I, 247; — en de eerste 3 khaliefen I, 391; gering politiek succes der — I, 391; verschillende ketterijen zoeken hun toevlucht bij de — I, 391; de „twaalvers“ I, 391, 395; numerieke verhouding der — tot de sunnieten I, 392; — en de sunnietische Koran I, 393; de fikh der — I, 395; de „zeveners“ I, 395; hun onfeilbare imams I, 395; imamieten I, 395; traditie der — II, 79; — en het sunnietische staatsrecht II, 205 vg.; de Turken hebben de tegenstelling tusschen — en orthodoxie verscheept M I, 121; verdrijving der — uit Mekka M I, 122; — veroorloven het mut'ahuwelijk M II, 156; resten der — bij Medina M II, 252

SHIRAZI (Abu Ishak) VI, 6, 9

SHUBAIKA (Shebeka) M I, 126

al-SHUHADA (bij Mekka) M I, 41; M II, 55 vg.

SHUKR (sharief) M I, 60 vg.

SHUMAIS (Shemes) III, 52; M II, 38

SHUMMARA, SHUMRAN V, 79

SI ABAJKN VI, 306

SIAM III, 167

SIERADEN der Atjehers A I, 30

SILLEM V, 62

SILOENGKOENG (Toeangkoe shaikh)
IV/I, 30, 39

SIMON (Pastor) IV/II, 351

SINDJARI III, 55, 93, 358, 360; M
I, 15

SINGAPORE II, 273 vgg.

SIRIH. Kauwen van — A I, 29, 33, 43;
— bij den mo'lot in Atjeh A I, 224;
— aan bezoekers op den yawm al-fitr
in Atjeh aangeboden A I, 259; — als
verlovingsgeschenk A I, 325; — aan-
geboden aan de deelnemers aan den
bruiloftsstoet A I, 338 vg., 343; —
door den bruidegom aangeboden in de
week na de huwelijksluiting A I, 457;
— bij het scheren van kinderen op
Java IV/I, 136; — werpen bij brui-
loften op Java IV/I, 232

SLACHTEN. Of tasmiya bij — ver-
plicht is II, 86 noot 1; — in Atjeh
A I, 225; 240 vg.; wie in Atjeh de
slachters zijn A I, 241; de huid der ge-
slachte dieren eigendom der meunasa
A I, 242; — aan het eind van Ramadan
A I, 255

SLAAF, SLAVERNIJ. — kan door zijn
heer niet tot een huwelijk gedwongen
worden II, 174; hoe iemand — wordt
II, 278; IV/I, 24 noot; hoe men op
wettige wijze een — verwerft II, 278;
bekeering van — tot den Islam II,
278 vg.; slavenjacht II, 275 vg.; of
een umm walad verkocht mag worden
II, 308; M II, 133; vrijgelaten — te
Mekka M II, 13 vg.; positie der —
in den islam M II, 15 vgg.; IV/I, 24
noot; — markt te Mekka M II, 15 vgg.;
castratie van — M II, 24; namen van
— te Mekka M II, 139 noot 2; V, 75;
atjehsche slavenhaalders A I, 134; be-
hoort niet tot het ideaal van den
Islam I, 273 noot; II, 188; IV/I, 24
noot; de muslische slaaf verlangt
niet naar emancipatie I, 293; vg. III,
60 vg.; onmisbaarheid der — in de
arabische maatschappij I, 294 noot;
II, 275; billijk slavenrecht van den
Islam I, 294; vg. III, 97; europeesche
agitatie tegen de — I, 294; II, 275;

III, 60 vg., 97 vg.; M II, 19 vgg.;
slavenhandel in Singapore II, 280;
slaaf wordt gewoonlijk op rijpen
leeftijd vrij III, 97 vg.; politiek belang
van Engeland bij het toezicht op de
havens in de Rode Zee steunt de
antislavery-beweging III, 98; gering
effect van tractaten tegen de — III,
98; 102; verbod van — in 1855 te
Mekka uitgevaardigd III, 99 vgg.;
circassische slaven te Mekka M II,
11 vg.; afrikaansche slaven te Mekka
M II, 12 vgg.; nubische slaven te
Mekka M II, 12; slaven uit Britsch-
en Nederlandsch-Indië te Mekka M II,
14 vg.; slavinnen te Mekka M II, 15;
voorliefde der Mekkanen voor sla-
vinnen M II, 132 vg.; bepaaldelijk voor
abessinische slavinnen M II, 134 vg.;
huwelijken van Atjehers met slavinnen
die aan anderen toebehooren A I, 23;
waarom de Atjehers ongaarne kin-
deren bij hun slavinnen verwekken
A I, 23; atjehsch slavenrecht A I, 25;
oordeel der Mekkanen over soorten
van — V, 105 vgg.; verhouding en
aanduiding van — onderling V, 106
vgg.

SLUIER. Zie Vrouw

SMEEDKUNST in Atjeh A II, 65 vg.
SMIT (G.), „Bijbel en Legende“ bij den
Arabischen schrijver Ja'qubi, be-
sproken VI, 121—124.

SMITH, (W. Robertson), VI, 34. Zijn
Kinship and Marriage in early Arabia
besproken VI, 40 vg., 82

SOBERNHEIM (M.), VI, 133

SOCIN (A.), V, 3

SOEMATRA. Zie Sumatra

SOEMBAWA M II, 384, 387

SOENAN GODOG VI, 306

SOENAN GOENOENG DJATI VI, 288

SOERABAJA M II, 390

SOERAU. Zie ook Register van indone-
sische termen Onderwijs aan de —
der Padangsche Bovenlanden IV/I,
30 vgg.

SOETADININGRAT (Raden Adipati) —
VI, 287

SOLEIMAN (Radja) A I, 24

SOR BET bij de mulka-plechtigheid M II, 164; mekkaansche en medinensische wijze van — drinken M II, 164

SPELEN der Atjehers. Speelgoed boven de wieg gehangen A II, 194; tollén A II, 194; vliegers A II, 195; werpspel met klapperdoppen A II, 195; bikkelen A II, 195; huishoudstertje, weefstertje enz. spelen A II, 195 vg.; poppen, soldaatje, oorlogje spelen, ring verstoppén A II, 196; balspel A II, 197; verstopptertje en krijgertje A II, 197 vg.; raadspel A II, 198; haantje in't schip A II, 198 vg.; kindertjes stelen A II, 199; spelen met kemiri-noten A II, 199; VI, 291 vgg.; panta A II, 199 vg.; hinkebaan A II, 200 vgg.; vechtspele A II, 202 vgg.; de belemmerde doortocht A II, 203 vg.; rijstblok-spel, knibbelspel A II, 204; tjátò A II, 204 vg.; patjih A II, 205 vg.; tijgertje spelen A II, 208 vgg.; — vaak door verschillende volken van elkaar overgenomen A II, 210 vg.; N. Towong A II, 211; suggestie-spele A II, 212; vermommig A II, 213

SPEYER (J. S.), VI, 457

SPITTA II, 206 noot 2; V, 3, 15

SPREEKWIJZEN en **SPREEKWOORDEN**. — der Mekkanen III, 15—18; atjehsche — A II, 68; mekkaansche — V, vgg.; arabische — V, 113 vgg.; beteekenis van oostersche — V, 115 vg.; — der Hadramieten V, 161

SPRENGER (A.), I, 10, 12, 22 vg.; 35 noot 1; 44, 45, 62 noot 1; 96, 124, 190 vgg., 310, 327 vgg., 330, 336; M II, 273

SPRENGER VAN EYK V, 421

SPREUKEN in het 'adat-recht IV/I, 261

SPIJSWETTEN I, 402; II, 87

STAATSRECHT. Zie ook Khalief. II, 201 vgg.; invloed der Shi'ieten en Kharidjieten op het sunnitisch — II, 205; constitutioneel karakter van het theoretisch — A II, 355; positie van den imam A II, 356; het — der werkelijkheid IV/I, 21; A II, 357 vg.; houding der vromen A II, 358 vg.;

het compromis der vromen A II, 359 vg.; erkenning van het door geweld verkregen gezag IV/I, 293; A II, 360, 363; het — en de veelheid van imam's A II, 361 vgg.; populaire begrippen omtrent de vereischten waaraan de vorst moet voldoen A II, 363 vg.; hoe men de regeering van een vrouw en een minderjarige beschouwt IV/I, 21 vg.; A II, 364, 370 vgg.; bezwaren tegen een vorst met lichaamsgebreken A II, 364; verhouding van moslimsche tot niet-moslimsche staten IV/II, 258

STEEN. De zwarte — I, 70 vg.; M I, 2 vg.; vorm van den zwarten — I, 4; III, 54; de zwarte — door de Karmaten geroofd M I, 50 en teruggebracht 51; III, 54; de steensoort van den zwarten — III, 55 vg.; de zuidelijke — I, 70; M I, 2 vg.; verschillende — in gewijde huizen te Mekka M I, 21; M II, 27; — op Abu Kubais M II, 320

STEENENWERPEN had in den ouden cultus mogelijk waarzeggende beteekenis I, 17; — op 10 Dhu'-Hidjdja I, 105; — te Mina en op andere plaatsen I, 106; M II, 119; — op sommige gewaande graven I, 106; M II, 119; — op de tashrik-dagen I, 113; beteekenis door de Moslims aan dezen ritus gehecht I, 113

STEENHOUWERS in Atjeh A II, 64

STEINMETZ (S. R.), VI, 384

STEKOU LIS III, 27 vgg.

STERREKUNDE. Populaire — in den Archipel A I, 266 vgg.; zijden doekje gebruikt door de atjehsche astronomen A I, 267; keunongs A I, 267 vgg.; eigenaardigheden der verschillende keunongs A I, 275 vgg.; de Plejaden in de atjehsche — A I, 278 vg.

STODDARD (Lothrop) I, 416 vgg.

STOK (J. P. v. d.) IV/I, 351; A I, 268 noot 1

STOLL (G.), VI, 114, 116

STRAATROOF. Bestrafing van — II, 196

STRAFRECHT. Korte karakteristiek van het — I, 403; Mohammed en het — II, 188 vgg.; beteekeenis en doel van het — volgens de fakih's II, 193; humaan karakter van het — II, 194 vgg., 199, 411; hakk Allah en hakk adami II, 194; loochening van schuld en herroeping van bekentenis sunna II, 195 vgg.; de autoriteiten en het — II, 200

STROTHMANN (R.). Bespreking van zijn Das Staatsrecht der Zaiditen VI, 156 vgg.

STROSS (L.) M II, 12 noot 1

SUBKI V, 264

SUDAN I, 147, 172 vgg.

SUDUN M I, 99

SUEZKANAAL M I, 170

SUFISME. Zie Mystiek

SUFYAN b. Harb in de eschatologie I, 169

SUFYANI I, 155 vgg., 165, 186

SUIKER. Planten van — riet in verschillende keunongs A I, 276 vgg.; sap van — niet een gewone versnapering in Atjeh A I, 295; behandeling van — riet in Atjeh A I, 296; — molens A I, 295 vgg.; — riet als tweede gewas A I, 282

al-SULAIHI M I, 62

SULAIMAN BEY M I, 204, 205, 214 vgg.

SULAIMAN EFENDI (Shaikh) III, 70 vgg.; M II, 240 vgg., 285, 328, 380 vgg., 389

SULAIMAN'S (SELEMANIYE) M I, 62; M II, 7

SULEMAN, sultan van Turkije M I, 9

SULTAN. Zie ook Turkije. Opkomst van het sultanaat onder de 'Abbasiden III, 370 vgg.; — van Atjeh A I, 125 vgg.; het eigenlijke gebied der sultans van Atjeh A I, 127; verhouding tusschen den — van Atjeh, den panglima meusangit raja en Teukoe Kali Malikon Adé A I, 127; de wakeuë-gebieden A I, 128 vgg.; hofhouding van den — van Atjeh A I, 132; verval van het havenkoningschap A I, 134, 188; de prerogatieven van den — van Atjeh A I, 134 vgg.; verval van het

sultanaat ook in het binnenland A I, 138 vgg.; het sultanaat en de 3 voornaamste oelëbalang's A I, 139 vgg.; de 12 oelëbalang's die —'s benoemen en afzetten A I, 143; inhuldiging van een — A I, 143 vgg.; eerbied voor de dynastie in Atjeh A I, 146 vgg.; gedrag der atjehsche —'s en —'s kinderen A I, 146 vgg.; feitelijk machtsgebied der latere —'s A I, 148; de —sfamilie A I, 153; het hof en de Keumala-tochten A I, 154

SUMATRA. — in het Atjehsch soms Tjam Talira genoemd A II, 135; vgg. 138; —'s contingent in de Djawa M II, 389; — in de 14e eeuw IV/II, 100 vgg.; islamiseering van — IV/II, 201 vgg., 361

SUNNA. Beteekenis van de — voor de Arabieren I, 21; het vasthouden aan Koran en — I, 249; Koran en — I, 388, 393; beteekeenis van de — van den Profeet voor de oudste gemeente II, 34 vgg., 289 vgg.; de — al-nabi ook als norm voor onbeduidende zaken II, 36 vgg.; Koranplaatsen waarop men de bindende kracht der — bouwde II, 38; in welke handelingen van Mohammed zijne — zich openbaarde II, 38; — bestaat in Mohammed's kawil, fi'l en takrir II, 72; — neemt ook de arabische 'adat's in zich op II, 72

SURATTE M I, 127

SUWAIKA M I, 36

SUYUTI I, 132; II, 50, 387; M II, 272

SWART (Generaal) IV/II, 144

TABAK. Verschillende meeningen der mufti's over het rooken van — II 431 vgg.; III, 73; M II, 238 vgg.; M I, 141, 143 noot; vgg. M II, 375; rooken door vrouwen te Mekka M II, 64, 126, 167, 186, 238 noot 2; — rooken met vasten onvereinigbaar I, 399; Badjuri over het rooken M II, 147; de Wahhabieten en de — IV/II, 262

al-TABARI II, 47

TABOE (pantang) in Atjeh A I, 53 vgg.

TAFT VI, 399

TAIF III, 99 vgg., 316; V, 30, 53, 62, 86; M I, 145, 149, 151, 160, 166 vgg.,

173, 177, 179 noot, 195 noot 5; 198 vg., 202 vg., 205 noot 1; M II, 50, 173 en noot 2; 232 noot 3;

TAIMA (stele van) III, 6

TAKLID. Zie Wetgeleerden.

TAKRUR'S III, 140

TALA'AT III, 272, 273 noot 2

TAMIM III, 167

TAMIM b. 'Umar b. Arabi M II, 362, 367 vg., 371

TAMIM al-Dari A II, 181

TANDENVIJLING bij de Atjehers A I, 144 vg.; — op Java IV/I, 206, 211, 215 vgg.; oorsprong van het gebruik volgens de legende IV/I, 215

TANGSE IV/I, 392 vgg.

TAN'IM I, 69, 106; V, 11; M II, 30, 53, 83 noot, 153

TANKIH al-Hamidiya II, 340

TARIKA. Zie Broederschappen

TAWAF. Onzeker of alle deelnemers aan den hadjd den — verrichtten I, 17 vg.; betasten van beelden bij den — I, 20; wijze waarop de — door de Moslims verricht wordt I, 69 vg.; het galoppeeren bij den — I, 71; klachten over gebrek aan ernst bij den — I, 71; geen locale traditie aangaande den — I, 73; waarschijnlijk heeft Mohammed in den — geen essentiele veranderingen gemaakt I, 74 noot 3; verbod om den — naakt te verrichten I, 74 vgg.; tawaf al-ifada I, 109 vg.; tawaf al-wada' I, 114; — als zelfstandige ritus M II, 89 noot 2

TELEGRAAF. Beteekenis van de — voor Mekka in zijn verhouding tot Turkije M I, 170 vg.

TENDELOO II, 365

TERIM III, 219; V, 162, 400 noot 8; 405 vgg.

TERIS III, 219, 224 noot; V, 294, 400 noot 8, 405

TEUKOE ALI (Baet) IV/I, 390, 414

TEUKOE KALI MALIKON ADE A I, 16, 53

TEUKOE MEUNTROE GAROT IV/I, 395

TEUKOE MOEDA BAET IV/I, 343, 390

TEU(NG)KOE. De titel van — A I, 73 vgg.; — handhaaft den hoekom A I, 74; geringe plichtsbetrachting der —'s A I, 75; hoe de — de meunash, verzorgt A I, 75; — in gevallen van ziekte A I, 76; emolumenten van den — A I, 76, 473 vgg., 486; A II, 323 vg.; inkomsten van den — A I, 77, 290; onkunde der —'s A I, 78; erfelijkheid van het ambt A I, 78; vervanging van den — A I, 78; gebied van den — A I, 79; — bij begrafenissen A I, 472 vgg.; reciteeren van den Koran door den — na sterfgeval A I, 475; planting van grafsteenen door den — A I, 478; — heeft het toezicht op de verdeeling van de onroerende goederen eener nalatenschap A I, 486; de — in de populaire schatting A II, 33; een geleerd — volgens de Atjehers bekend met de geheime wetenschappen A II, 88

TEUKOE OEMAR IV/I, 307 vgg., 339, 383, 394 vgg., 411, 414; zijn tactiek in den oorlog IV/I, 321 vgg., 336, 338; vervolging van — door de Pedir-expeditie IV/I, 341, 384

TEUKOE SAMA INDRA IV/I, 338

TEUKOE TJI GEUDONG IV/I, 405

TEUNGKOE ANDJONG A I, 55 noot; 36 noot 1

TEUNGKOE BEN PEUKAN IV/I, 339, 341 vg., 394, 397 vg.

TEUNGKOE KOETAKARANG IV/I, 380 vg., 384; A I, 19

TEUNGKOE MOEDA LATEH IV/I, 394, 398

TEUNGKOE TAPA IV/I, 343, 385 vg., 401 vg.

TEUNGKOE MAT AMIN IV/I, 381, 384, 386

TEUNGKOE OESEN OELEE GADJAH IV/I, 408 vg.

TEUNGKOE OESOEH IV/I, 408

TEUNGKOE TIRO verkrijgt een aanstellingsacte van den sultan A I, 151; — en de Keumala-tochten IV/I, 336, 338, 380 vg., 384, 397; A II, 54

TEUNGKOE TJI. IV/I, 398 vg.

TEUNGKOE TJI LOTAN IV/I, 404

TEUNGKOE TJI' MEUREUDOE
IV/I, 394

TEUNGKOE TJI' PEUSANGAN IV/I,
399 vgg.

TEUNGKOE TJOT PLIENG IV/I, 338,
384

TEUNGKOE TJOET TOENGKOE
IV/I, 342

THABIR I, 101 noot 2; 108, 118, 121

THAKIF M I, 144, 175, 199, 200, 203

THANIYA M I, 202 vg.

THAWR I, 118; III, 48; M II, 321

THEEGEBRUIK te Mekka, M II, 64,

196; — in Atjeh V, 34; A I, 33; A II, 57

al-THIBATA M I, 196 vg., 202 vg.

THORNING (H.). Bespreking van zijn
Beiträge zur Kenntnis des islamischen
Vereinswesens VI, 171—173

TIHAMA III, 47 noot

TIRYAK al-muhibbin III, 162 noot;
177 noot 3

TJILEGON. M II, 369 noot 2; de
troebelen van — IV/I, 251 vgg.;
IV/II, 194 vg., 420 vgg.; VI, 108 en
noot 2; 109

TJONDRO NEGRO II, 6, 183 noot 4

TJOT ASTANA IV/I, 403

TJOT PI IV/I, 401

TOEANKOE SJECH SILOENG-
KANG II, 115 noot 2

TOEANKOE ASEM A I, 150; zijn
persoon A I, 153; zijn bevoogding van
Moeamat Dawot A I, 151, 153 vg.

TOEANKOE ABDOMADJET IV/I, 393

TOEANKOE ABRAHIM IV/I, 393

TOEANKOE MOEHAMAT IV/I, 339,
342, 391, 393, 397

TOOVERIJ. Relaties van shariëfen van
Mekka met tovenaars M I, 131 vg.;
de Maghrib geldt in Mekka als het
land der — III, 177; M II, 119; Oost-
Indië als het land der — M II, 119;
— verboden V, 39; M II, 120; A II,
34; — te Mekka M II, 122; — ter
bevordering van zwangerschap M II,
123; — in Atjeh A I, 457 vg.; A II,
34 vgg.

TRADITIE. Apocrief karakter der —
I, 48, 389; II, 291; IV/II, 248; VI,
4, 86 vg., 148, 438; mannen van de

— noemen elkaar wel leugenaars I
57, 243; — gevormd op grond van
meeningsverschillen na Mohammed's
dood I, 63; II, 17 vg., 36, 291; IV/I,
248; VI, 438; M II, 204 vg.; de — en
Mohammed's biografie I, 195 vg.; bio-
grafie van Mohammed onmogelijk
zoolang niet de geschiedenis der —
geschreven is I, 115 vg.; 199 vg.; tegen-
standers van de Omaiyaden en de
vorming van — I, 154 vg.; ver-
schillende partijen bestrijden elkaar
door middel van tradities I, 160,
245 vg., 356; M II, 204; studie van —
moet met den Koran in contact blij-
ven I, 201; — als geschiedbron I, 214,
216, 242; — gebruikt waar de Koran
te kort schoot I, 246, 380 vg.; II, 291;
— krijgt reeds vroeg vasten vorm I,
246; vorming van een mystieke —
I, 270; ontstaan van de canonieke
traditiewerken I, 389; vg. 393; II,
294 vgg.; beoordeeling van het ad hoc
vervaardigen van — II, 36; — kan
Koran afschaffen II, 38, 75 noot 2;
228; deze opvatting is ook bestreden
II, 38; shi'ietische — II, 79; erkenning
van — als tweeden wortel van den
fikh II, 293 vg.; de idjma' als leid-
draad in den doolhof der — II, 296;
studie van de — als luxe beschouwd
II, 316, 331; geringe studie van de —
te Mekka M II, 263

TROMP V, 147 vgg.

TUNIS. Rechtspraak in — IV/I, 20

TURBAN. De — voor verschillende
standen en nationaliteiten M II, 177
noot 2; IV/I, 63; — van den mekaan-
schen bruidegom M II, 177 vg.

TURKIJE. Vermeende aanspraken van
den sultan van — op den khaliefen-
titel I, 171, 180, 372, 390; III, 213 vg.,
263 vgg., 278, 281, 283, 321, 373;
IV/I, 357 vg.; IV/II, 280 vgg.; VI,
442 vg.; A II, 361; de sultan van —
niet als geestelijk hoofd der Moslima
te beschouwen II, 3; III, 214, 322;
374 vg.; IV/I, 357 vg.; VI, 445 vg.;
— en de hanafietische school II, 339;
379; III, 205, 251, 263, 276, 269;

M II, 250; optreden der Osmanen bij hun veroveringen M I, 103; de Osmanen begunstigen de haramen in materieel opzicht M I, 106 v.g.; de Turken ijverige hanafieten M I, 107; de Turken hebben de tegenstelling tusschen orthodoxie en shi'a verscherpt M I, 121; waarom niet-moslimsche mogendheden het khalifaat van den sultan van — niet erkennen kunnen III, 214; hoe de sultan van — zijn aanspraken op het khalifaat ten bate van het pan-islamisme heeft geëxploiteerd III, 215, 266; VI, 446; hoe men in het Oosten de verhouding van den Duitschen keizer tot den sultan van — heeft opgevat III, 215, 280, 354 censuur in — onder 'Abd al-Hamid III, 231; het postgeheim III, 231; hoe men verdachte personen onschadelijk maakte III, 231; de paleiskleek van 'Abd al-Hamid III, 233; redenen die de ontevredenheid deden stijgen III, 233; hoe de mogelijkheid eener geheime organisatie ontstond III, 234; uitbreken der revolutie III, 234 v.g. herstel der constitutie III, 235; de toestanden en gebeurtenissen na de revolutie III, 235 v.g.; panislamisme en revolutie III, 253 v.g.; de Jong-Turken en de godsdienst III, 254 v.g.; het khalifaat van den sultan van — in verschillende deelen der moslimsche wereld niet erkend III, 264 v.g.; oorlogen van — tegen niet-moslimsche staten als djihad beschouwd III, 268, 271; Grothe over de politieke betrekkingen tusschen Duitschland en — III, 270 v.g.; het opzeggen der capitulaties III, 363, 368; propaganda voor het pan-islamisme in — III, 305 v.g.; — en het shariaat III, 318; hoe Jong-Turkije in Mekka beoordeeld wordt III, 324; beschouwing van den sultan van — in Indië IV/I, 203; de Nationale Vergadering en het Khalifaat VI, 466

TUSUN, zoon van Muhammed 'Ali Pasha M I, 153 v.g., 156

TUUK (H. N. v. d.) VI, 377; A II, 13 noot 2; 154

TIJDREKENING. De oude arabische feestkalender veranderd in 9 d. H. I, 45; Sprenger's hypothese I, 45; het maanjaar I, 46; afschaffing der intercalatie I, 95; atjehsche — V, 193 en noot; A I, 205 v.g.; dagindeeling te Mekka V, 41 v.g.; — in Hadramawt V, 410 v.g.

'UBAIDA b. al-Harith III, 349

UBHA III, 320 v.g.

UHUD. Slag bij — III, 337

UILENSPIEGEL. De indische — A II, 71 v.g.

'UKAZ I, 16

UKHAIDIR (Banu) M I, 37

'UMAR b. al-Khattab en de tamattu' I, 59 v.g., 62 v.g.; — en de ihram der Mekkanen I, 63; — en de sa'y I, 77; zijn vrijheid tegenover het voorbeeld van Mohammed I, 248; — en de zakat II, 27, 28 noot; — en het moskeebezoek der vrouwen II, 103 v.g.; — en de hidjab II, 104 noot 1

'UMAR b. 'Abd al-'Aziz stadhouder van Mekka M I, 31; — en de zakat II, 28 noot

'UMAR b. 'Arabi M II, 362

'UMAR b. Habib II, 299

'UMAR BA DARB III, 108

'UMAR SHAMI M II, 254

'UMAR SUMBAWA M II, 385

UMAIYADEN en de heilige handelingen te Muzdalifa I, 102; hun wereldsche gezindheid I, 149; — in sommige tradities I, 154 v.g.; twee partijen onder de heerschappij der — I, 155 noot 3; — steken het hoofd op na den moord op 'Uthman M I, 26; de oud-geloovigen en de — II, 300; de — door 'abbasidische bril beschouwd III, 368 hun vijanden onder de wetgeleerden III, 369

UMMA's. Mohammed's voorstelling van de —'s I, 384

'UMRA. Verschil tusschen — en hadjdj I, 12; algemeen karakter van de — I, 18; aantal —'s van Mohammed I, 34; — al-kada I, 34 v.g., 38 fictief karakter der — van Djirana I, 41; de 3 soorten van ihram en de — I,

56 vgg.; volgens Ibn 'Abbas mocht vroeger de — niet in den hadjdj-tijd plaats hebben I, 65; beschrijving van de — I, 69 vgg. — heeft op alle tijden plaats, vooral in Ramadan I, 69; — vóór den Islam I, 73; — en sa'y I, 77 vgg.; verklaringen van het woord I, 70; — verbonden met offer I, 81; vermoedelijk karakter der — vóór Mohammed I, 81; —'s in Ramadan V, 11 vg.; M II, 83 vg.

*URANA I, 92 noot; 93, 99

URE. Zie Eschatologie

URINE. Geneeskraft van — A II, 52 vg.

USAMA b. Zaid I, 102

*USUM ('Asmi) M I, 220

*UTAIBA ('Uteba) M I, 175, 197

*UTHMAN (Hadjdji) M II, 369 noot 2

*UTHMAN b. 'Abd Allah b. 'Akil b. Yahya 'Alawi (Saiyid) IV/I, 78 vgg. 99; zijn afkomst en positie II, 426; zijn fetwa over een nieuwe Vrijdagsmoskee te Palembang II, 428 vgg.; vervaardigt een gebed bij de regeeringsaanvaarding van koningin Wilhelmina I, 430; — over de phonograaf II, 434 vgg. zijn bestrijding van de tarika's IV/I, 81 vgg.; M II, 367; — geeft een atlas uit IV/I, 78; verschillende geschriften van — IV/I, 78, 286; zijn „schoone vermaning“ en de bestrijding daarvan IV/I, 82 vg.; „het volkomen vertrouwen“ IV/I, 83; zijn Kawanin, „Gids voor de priesterraden“ IV/I, 104; IV/I, 283 vgg.; IV/II, 266; Vier geschenken van — V, 259 vgg.; — tegen opvattingen van den panghoe-loe van Soemenep V, 261

*UTHMAN b. 'Affan twist met 'Ali over den tamattu' I, 64; redactie van den Koran onder — I, 393

*UTHMAN DIKNA III, 97

*UTHMAN HAMIDAN III, 147 noot 4

*UTHMAN al-Medafii M I, 148, 150 vgg.

*UTHMAN NURI PASHA I, 307 noot; III, 51, 59, 67, 71 vg., 96, 180; M I, 10, 15, 22 vg., 176 vg., 181 vgg., 219, 223 vgg.

UWAIS PASHA III, 101

VAANDELS. De tradities over de zwarte — I, 163, 165; de roode en gele — I, 164 vg.

VAATWERK. Verbod om gouden en zilveren — te gebruiken II, 239

VALENTIJN III, 77

VARKENS vleesch verboden A II, 300

VASTEN behoort tot de oude voorschriften van den Islam I, 209, 386; instelling van de — maand I, 388; beschrijving van het — volgens de wet I, 399; vg. II, 132 vgg.; wat het — nietig maakt II, 133; zuilen van het — II, 133; kaffara's II, 133, 135; wie niet tot — verplicht zijn II, 134; Ramadan te Mekka M II, 77 vgg.; inhalen van — in Radjab M II, 83; — gedurende de 6 dagen na het kleine feest M II, 97; colleges over het — met het oog op het — M II, 291; aankondiging van de — in Atjeh A I, 208; verschillend begin der — in Indië A I, 239; A II, 324; geen openlijke ovetreding van het — voorschrift in Atjeh A I, 245; — staat in de populaire opvatting hooger dan in de wet A I, 247; hoe het eind der — in Atjeh vastgesteld wordt A I, 255; — op 8 en 9 Dhu'l-Hidjdja A I, 261; — in Egypte IV/I, 9, 16; — op Maandag en Donderdag door zwangere vrouwen IV/I, 163; bepaling van het eind der — maand IV/I, 347 vgg.; — in Indië IV/II, 375; — als verzoening beschouwd IV/II, 375

VASTEN (Feest van de verbreking der —) II, 9, 118 vgg.; nieuwe kleeren voor — M II, 90; hoe — te Mekka gevierd wordt M II, 91 vgg.; de feest-salat M II, 92 vg.; hoe het — in Atjeh gevierd wordt A I, 255; geen gemeenschap tusschen man en vrouw in den nacht van — A I, 256; aantrekken van nieuwe kleeren na betaling der pitrah in Atjeh A I, 258; bezoeken op en na — in Atjeh A I, 258 vgg.; vrij getrouwe naleving van de voorschriften voor — in Atjeh A II, 342; viering van — in Indië IV/II, 375

VERDRAGEN met arabische stammen I, 84, 42; deze verdragen opgezegd door openbaringen I, 44; verdrag van Hudaibiya I, 37

VERHUIZING in Atjeh A I, 121

VERJARING II, 327 vgg.; III, 181 en noot 3; verhinderingen die de — stuiten II, 340; de — na een feitelijk bezit van 15 jaar II, 340 vgg.; al-Khalili en de — II, 341 vgg.; andere Shafi'ieten en de — II, 344; oorspronkelijk geen behoefte aan bepalingen over — II, 344; de hanbalistische school schijnt geen — te kennen II, 344; oudste sporen van — bij de Malikieten II, 344; — van schulden II, 345; — als middel om van verbin-tenissen bevrijd te worden II, 345; — in de hanafietische school eerst onder de Osmanen tot ontwikkeling gekomen II, 346; vg. 348; — en wakf II, 340; 343, 346; — en de shafi'ieten II, 346, 348

VERKERK PISTORIUS IV/I, 30, 42 vg.; 48 noot 2

VERKOELING in Atjeh A I, 106 vgg., 331; — bij het planten van rijst A I, 286; verkoelingsmiddelen A I, 331; verschillende gevallen waarin — plaats heeft A I, 332; — wordt dikwijls door oude vrouwen uitgeoefend A I, 332; — van de bruid A I, 332 vg.; — van het jonggetrouwde paar A I, 355; — van het huis der vroegere kraam-vrouw A I, 428; — van den leerling aan het eind van den Korancursus A I, 436 vgg.; — van grafsteen A I, 478

VERKOOPCONTRACT II, 146 vgg.; M I, 165 noot; verkoop van gronden in Atjeh A I, 312; — van vee in Atjeh A I, 312

VERMANING. De laatste — van den Profeet I, 125 vgg.; A II, 111 noot 1; 185 vg.

VERWANTSCHAP. Namen voor graden van — in Atjeh A I, 504 vgg.; namen van aanverwanten A I, 506 vg.

VERPANDEN. Wat in Atjeh verpand wordt A I, 314 vgg.; moslimsche regels bij — A I, 314; atjehsche 'adat om-

trent — A I, 315, 318; het contract A I, 315; populaire beoordeeling van de practijk van — A I, 316 vg.

VERZEKERING haram verklaard II, 433; IV/II, 373

VETH (P. J.) IV/I, 19 noot 1; 55 vg., 62, 65 vgg., 278, 290 noot; IV/II, 4; VI, 377, 381

VETTER (Generaal) IV/I, 310, 312

VIERTAL. Voorliefde voor — in Atjeh II, 12; A I, 109; — in mystieke frag-menten IV/I, 48; IV/II, 108, 387

VIER EN VEERTIG. Waarde aan het getal — toegekend in Atjeh A I, 285; A II, 59

VISCHVANGST in Atjeh A I, 297 vgg.; rechten op vischwater A I, 316

VLEESCHGEBRUIK in Atjeh A I, 33, 240, 255; — te Mekka V, 52

VOGÜE (M. de) III, 9

VOLKSFEESTEN in Atjeh A II, 275

VOLTAIRE I, 188, 325

VOORBESCHIKKING. De leer der — en de vrome practijk IV/I, 133 vg.

VOORSPRAAK bij den rechter II, 410

VOORTEEKENEN in Atjeh A II, 43 vg.

VORDERMAN (A. G.) A II, 60

VORST. Eerbied voor den — op Java IV/I, 245

VRIES (M. de) I, 430

VROEDVROUW. Zie Zwangerschap

VROOMHEID. Wijze waarop de mos-limsche — zich tegenwoordig openbaart III, 152

VROUW, VROUWEN. Zie ook Echt-scheiding, Huwelijk. In hoever de — verplicht is tot den hadjd I, 11 vg.; — vrijgesteld van ihram-kleeding I, 52 noot 2, 71; — vrijgesteld van het galop-peeren bij den tawaf I, 71; moslimsche — verlangt geen emancipatie I, 293, 317; — draagt in vele landen van den Islam geen sluier I, 306; de wet schrijft der — geen bedekking van gelaat en handen bij de salat voor I, 304; moskeebezoek der — I, 306 vg.; II, 103; moskeebezoek van — te Mekka I, 307; geen bedekken van gelaat en handen bij den ihram I, 308; vermeende steun van sluiergebed in den koran I,

309 vg.; door wien een — gezien mag worden I, 311, 314; II, 187; hoe men in den Hidjaz de begeerde — te zien krijgt I, 311; hoe moeielijk dit in Egypte is I, 312; de latere beschouwingen over de moraliteit der — I, 312; A II, 104; positie der — in de moslimsche samenleving I, 312 vg.; M II, 187; de wetgeleerden over het sluieren der — I, 313 vg.; afsluiting der — niet op rekening der wet te stellen I, 316; vermogensrechtelijke positie der — in het huwelijk I, 401; erfrecht der — in Oud-Arabië II, 31 vg.; de — is geen voorwerp doch partij bij het huwelijkscontract II, 169 vg., 172 vg.; A I, 359; positie der — in Oud-Arabië hooger dan in den islam II, 173; in hoever de — de hoogste, acht kan uitoefenen II, 212; III, 144; A I, 408; A II, 364, 370 vg.; het vrouwenvraagstuk bij de turksche revolutie van 1908 III, 241 vg.; lesbische liefde te Mekka M II, 64; europeesche wanbegrippen over den „hareem“ M II, 102 vgg., 113; in hoever — te Mekka van het verkeer met mannen afgesloten zijn M II, 103 vgg.; opvoeding der mekkaansche meisjes M II, 113 vg.; mekkaansche beschouwing van de — M II, 114; huwelijksontrouw der mekkaansche — en de beoordeeling daarvan M II, 114; de — en de geneeskunst te Mekka M II, 115 vgg.; middelen waardoor de mekkaansche — haaraantrekkelijkheid verhoogt M II, 130; colleges te Mekka voor — en meisjes M II, 277; uithuwelijken der — A I, 360 vg.; 378; positie der — in Atjeh A I, 408; A II, 100 en noot 2; atjehsche — als bewaarster van taalkundige tradities A I, 408; heimelijke vrouwenregeering in de literatuur A II, 137; hoe de regeering van een — beoordeeld wordt IV/I, 21 vg.; A II, 364, 370 vgg. — als getuigen in rechtzaken IV/II, 258; — heeft recht op een afzonderlijke woning V, 77 vg.; hoe de mekkaansche — haar man aanspreekt V, 78 noot 2

VRUCHTEN te Mekka V, 58 vg.

VRIJDAGSDIENST en middagsalat II, 6 vg.; — II, 108; de naam van den khalief in den — II, 214; III, 317 vg., 370, 373; M I, 52, 68, 69, 78, 80, 85, 88 vg.; de gemeente bij den — te Mekka M II, 277; de naam des sultans in den — te Mekka III, 317 vg.; de — geldig indien 40 moekim's aanwezig zijn A I, 85; wie verplicht is tot bijwoning A I, 85; gebrek aan belangstelling voor den — in Atjeh A I, 89; of de — in de koloniën geldig is III, 344; voorstel om de preek bij den — in Atjeh in het atjehsch te houden A I, 191

VRIJDAGSMOSKEE. De vraag of meer dan 1 — op 1 plaats mag aanwezig zijn II, 427 vg.; — in Atjeh A I, 85 vg.

VIJFDE (Khums). Of het — af te dragen is bij de werving van slaven II, 278

VAAKNACHTEN op Java IV/I, 122 vg., 132 vg.; 210 vg., 227

WAARZEGGERIJ in Atjeh A II, 41 vgg.

WADAI (Shaikh van) III, 347

WAHB b. MUNABBIH I, 14

WAHHABIETEN I, 99, 280 vg., 395, 410; II, 148; III, 175, 184, 318 vg.; IV/I, 358; IV/II, 383; VI, 246, noot 2; 471; M I, 9; A I, 157 vgg.; wahhabitische predikers te Mekka tijdens Mas'ud M I, 138 vg.; veroordeelen alle luxe, tabak, muziek, heiligenvereering V, 202, 262; M I, 138 vg.; A II, 318; veroordeelen de autoriteit der 4 madhhab's M I, 141; — prediken terugkeer tot den koran M I, 141 vg.; waarom de — te Mekka gering succes hadden M I, 142; — veroordeelen de overschatting van Mohammed M I, 141 vg.; opkomst en uitbreiding hunner macht M I, 144 vgg.; verdrag met Ghalib M I, 147; — nemen Mekka M I, 149; reformatie te Mekka M I, 150; optreden van Mohammed Ali Pasha tegen hen V, 262; M I, 153; A II, 318; einde van verschillende hoofden der — na Muhammed 'Ali's verovering

van den Hidjaz M I, 154; weerlegging der — door Saiyid Ahmad Dahlan V, 262; propaganda der — in Britsch-Indië; wahhabitische en anti-wahhabitische geschriften V, 263 vgg; onjuiste voorstelling omtrent de — te Mekka M I, 156; — en hanbalieten M II, 249 noot; eenige Harbi's zijn — gebleven M II, 252

WAHID ud-DIN Mehmed VI, 437, 446

WAJANG VI, 289

WAJANGHELDEN op klappers IV/I, 122

WAKF IV/II, 257; — in Indië veelal door de imam's bestuurd II, 116 vg.; IV/II, 369; wetsbepalingen omtrent — II, 159 vgg.; slechte kadi's en — II, 163; wanbeheer in de administratie van — II, 163, 243; M I, 106, 164 vg., 231; — dikwijls door den kadi beheerd II, 176, 242 vg.; gebruiksrechten op — II, 340; eigendomsrechten op — II, 343 vg., 346; — voor de beoefenaars der wetenschap te Mekka III, 113; vg. 230 vg.; de awakaf sultaniya te Mekka M I, 164 vg.; bruiloftsbenoedigheden als — te Mekka M II, 165; huizen als — voor Djawa te Mekka M II, 345 vg., 388; A II, 340; — gronden in Atjeh A I, 128 vgg.; verklaringen van den term wakeu'uh A I, 128 vg.; wat men in Atjeh al of niet tot wakf maakt A I, 310 vg.; naleving der formaliteiten betreffende — in Atjeh A II, 364; stukken grond in Egypte en Syrie als — van de heilige steden VI, 53 vg.

WALI DJAWHAR M II, 66

WALL (A. F. von de) V, 270; A II, 168 en noot 1; 162

WALLIN V, 3, 15 vg.

WAP V, 119

WAPENS der Atjehers A I, 29; „wetenschap der —“ A II, 40; het spelen met — in het rapa'ispel A II, 264 vg.; koedjang en badi VI, 296 vgg.

al-WARDANI III, 348

WARNER VI, 248, 375

WASID (Hadjdji) IV/I, 252; IV/II, 425, 428 vg.

WATERVERONTREINIGING te 'Arafat niet geduld III, 37

WEEFKUNST in Atjeh A II, 65

WEIL (G.) I, 188 vg., 325 vg.; VI, 42

WEISSBACH (F. H.). Beiträge zur Kunde des Irak-Arabischen I, besproken VI, 128

WELLHAUSEN (J.) I, 155 noot 3; 190, 327, 329; III, 370; M I, 3 noot 1; aankondiging van zijn Reste arabischen Heidentums, VI, 76 vgg.; van Studien zur semitischen Philologie ... Julius Wellhausen ... gewidmet VI, 175—177

WETENSCHAP. Zie ook School, Wetgeleerden. Waardeering van de moderne — door de Moslims II, 437 en noot 3; indeeling der vakken van — III, 110; — wordt gratis onderwezen III, 110; IV/I, 179; regeling van het onderwijs in de groote centra III, 111; functies van den rector der mekkaansche universiteit III, 110 vgg.; M II, 235 vgg., 245 vg.; waardoor Mekka een centrum van — is III, 111; hoe de licentie tot het geven van colleges verkregen wordt III, 112; M II, 235 vgg.; de shaikh der geleerden te Mekka gewoonlijk de mufti der Shafi'ieten III, 113; M II, 245, 252; de shaikh tegenover de regering III, 113 vg.; ontwikkeling der moslimsche — M II, 201 vgg.; opkomst van den hadith M II, 202, 204; vreemde invloed op de moslimsche — M II, 205 vgg.; de fikh M II, 207 vgg.; de dogmatiek M II, 209; de natuurwetenschappen M II, 210; de mystiek M II, 211 vgg.; Ghazali over waarde der — M II, 212 vgg.; beschouwing van de — te Mekka M II, 213 vgg.; de historiografie M II, 216 vgg.; de wetenschappelijke carrière M II, 226; stichting van de eerste madrasa's M II, 228 vg.; stichtingen ten bate van studenten en professoren M II, 229 vg.; de moskee te Mekka als collegezaal M II, 230 vg., 246; madrasa's te Mekka M II, 231; inkomsten van mufti's en professoren M II, 232; de shaikh al-'ulama' en

zijn verdeling van functies en geschenken M II, 236; collegetijden te Mekka M II, 230 vgl., 234 vgl., 246 vgl., 271 vgl., 275 vgl.; kiba door de professoren bij de colleges in acht genomen M II, 247; houding van professoren en studenten tijdens de colleges M II, 247 vgl.; aantal toehoorders M II, 249; de 4 riten onder de halka's M II, 249; financieele bevoorrechtiging der hanafieten te Mekka M II, 250 vgl.; de hanafieten aan de universiteit te Mekka M II, 252 vgl.; de shafi'ieten te Mekka M II, 254 vgl.; verschil in leeftijd tusschen de toehoorders M II, 256 vgl.; geboren mekkanen hebben zelden neiging tot de geleerde carrière M II, 257; het arabisch en zijn moeilijkheden voor de toehoorders M II, 257; hoe men een plaats in de halka krijgt M II, 257 vgl.; colleges over fikih M II, 258; hoe een tegenwoordig professor college geeft M II, 258 vgl.; hoe een college gesloten wordt M II, 263; hadith en usul M II, 263 vgl.; gebruik van gedrukte teksten M II, 264; de hulpwetenschappen M II, 265; dogmatiek M II, 265 vgl.; vrijheid der professoren bij hun ambtsplichten M II, 271; tafsir M II, 272; de avondcolleges M II, 276; op Dinsdag en Vrijdag staan de colleges bijna geheel stil M II, 277; colleges voor vrouwen en meisjes M II, 277; welke colleges op Dinsdag en Vrijdag gegeven worden M II, 277; mystieke inslag in de colleges te Mekka M II, 278 vgl.; verhouding tusschen mystiek en andere — M II, 278 vgl.; colleges over mystiek M II, 279; Ghazali en de mystiek M II, 281; het trivium M II, 288; afwijkingen van den gewonen gang der colleges M II, 291; einde van den cursus met Ramadan M II, 291; colleges tegen den hadjdtijd M II, 292; colleges bij professoren aan huis gegeven M II, 292 vgl.; beunhazen te Mekka M II, 293 vgl.; moslimsche — in Atjeh A I, 170; A II, 1 vgl.; wetenschappelijke titels in Atjeh A II, 5; verschil

tusschen de onderwijsmethoden in Atjeh en op Java A II, 6 vgl.; bijzondere moeilijkheden voor soendaneezen en atjehers A II, 7 vgl.; de arabische spraakkunst in Atjeh A II, 7 vgl.; populair oordeel over — in Atjeh A II, 8; propaedeutische vakken A II, 8; hoofddoel der studie A II, 9; in Atjeh bij voorkeur shafi'ietische wetboeken gebruikt A II, 9; — in Atjeh A II, 20 vgl.; waarde der wetenschappelijke geschriften van atjehers A II, 21 vgl.; studie van koran en hadith in Atjeh A II, 23; de pesantren's op Java geen priesterscholen A II, 23; vijandelijke verhouding tusschen wetgeleerden en ambtsdragers A II, 24 vgl.; wie in de godsdienstscholen studeeren A II, 24 vgl.; men wordt geen geleerde in eigen kampong A II, 25 vgl.; bekende atjehsche scholen A II, 26 vgl.; acheruitgang van — in Atjeh door den oorlog A II, 29; woning der atjehsche studenten A II, 29 vgl.; inrichting der rangkangs A II, 30; hulpleeraren A II, 30; methode van onderwijs A II, 30 vgl.; onzindelijkheid der studenten A II, 31; huidziekten A II, 32; algemeene ontwikkeling A II, 32 vgl.; de teungkoe's in de populaire schatting A II, 33; — binnen het trivium A II, 33 vgl.; de 14 of 15 — in het atjehsche spraakgebruik A II, 62 vgl.; onderwijs in de Padangsche Bovenlanden IV/I, 29 vgl.; onderwijs op Java IV/I, 155 vgl.; inrichting van pondok en pesantren IV/I, 170 vgl., 198 vgl.

WETGELEERDEN. Ontstaan van scholen van — I, 252 vgl.; III, 305 vgl.; IV/I, 5; „— erfenamen der profeten“ I, 253; vgl. II, 210; VI, 49; waarom niet licht in modernen tijd de stichting eener nieuwe school te wachten is I, 254; de oudste — en de dogmatiek I, 257 vgl.; de — en niet de koran stellen de wet vast I, 314, 202 vgl.; — verachten de schare I, 374, 397; II, 250; — beslissen over vragen van wet en leer zonder inmenging van den

khalief I, 392; II, 261; III, 210, 369; — het orgaan der onfeilbare gemeente I, 392; II, 43 vg., 210, 238, 304; het begrip mudjtahid II, 44, 48, 304; de 4 scholen hebben geen eigen karakter II, 45 vg.; VI, 20 vg; door welke omstandigheden de 4 scholen gebleven, andere verdwenen zijn II, 47, 307; de „gevolgde“ madhhab's II, 49; idjtihad en taklid II, 50, 56, 385, 445; verhouding tot de khaliefen II, 203, 260 vg., 300, 370, 372; III, 369; M II, 228; A II, 365; — door het volk met eerbied beschouwd II, 260, 372; — komen veelal uit de lagere klassen voort II, 302; scholen van — te Mekka, Damascus, Basra, Kufa II, 303; eischen aan de — te stellen II, 304 vg.; aanvankelijk een groot aantal scholen van — II, 306; oneenigheid voert niet tot een schisma II, 306, 375; geringe belangstelling der ontwikkelden voor de verschillen tusschen de scholen II, 306 vg.; partijdigheid ten gunste van een der madhhab's veroordeeld II, 308; de twisten tusschen de madhhab's hebben (behalve te Mekka) hun belang verloren II, 310 vg.; — en de darura II, 319 A II, 366; — laudatores temporis acti II, 319; — in Atjeh II, 380 vg.; — aan den consensus gebonden II, 385; III, 169; rustlievende — in Atjeh A I, 195; belang der atjehsche — bij het voortduren van den oorlog A I, 196; het gezag der atjehsche — A I, 196; „veranderen van madhhab“ bij sommige huwelijken A I, 379 vg.; taklid bij het inhalen van de door een overledene verzuimde salat's A I, 483; eischen in Atjeh aan de — gesteld A II, 5 vg.; welgestelde lieden in Indië geven gaarne hun dochters aan — ten huwelijk A II, 25; slechte verhouding tusschen — en panghoeloes A II, 24 vg.; de teungkoe's in de populaire schatting A II, 33

WETGEVING. Karakter van Moham-med's — te Medina I, 214, 216; II, 335; de khaliefen doen afstand van

recht tot — II, 203; overzicht van het ontstaan der moslimsche — II, 335 vg.

WETZSTEIN (J. G.) V, 3, 25, noot 2; M II, 169 noot

WIEGELIEDEREN zie ook Dana dana. atjehsche — A I, 507 vg.; — op Java IV/I, 144.

WIEROOK. — bekken III, 129; gebruik van — M I, 183 vg.; A I, 226; — branden op graven in Atjeh A I, 260; — branden voor heiligen V, 60

WILKEN (G. A.) II, 164, 169 vg., 190 noot I; IV/I, 267; VI, 33 vg., 40; 379 vgg.; M II, 137 noot 1

WILLINCK (G.) IV/II, 45 vgg.

WIT (Augusta de) VI, 114, 116

WINATA (Karta) VI, 118 vg.

WOEKER I, 388; II, 141 vg., 152 vg.; — is een hoofdzonde II, 238; III, 166; beperking van het begrip — door de wetgeleerden II, 238; de shafi'ietische school en de — II, 245; — te Mekka M II, 3; hoe het woekerverbod ont-doken wordt M II, 3; A I, 193, 317; populaire meening in Atjeh over het nemen van rente A I, 317 vg.; over-treding van — verbod A II, 354

WONDEREN der profeten en heiligen I, 410; — van sommige derwishorden A II, 256 vgg.; — geloof der atjehers A II, 331; — geloof der javanen IV/I, 104 vgg.

WOORDEN. De twee — I, 139 noot 1

WIJCK (Gouverneur Generaal van der) V, 138, 331

WIJN. verschillende uitlatingen in den koran over den — I, 215; vg. 388; overtreding van het — verbod I, 402; A II, 300; bestraffing van het drinken van — I, 403; II, 196; gebruik van — op Java IV/I, 197; gebruik van — te Mekka V, 11

YAFI' III, 219

YAHYA (kleinzoon van den groot-sharief 'Abd al Muttalib) III, 200 vg.

YAHYA b. Barakat M I, 133 vg.

YAHYA b. Sarur M I, 155, 157 vg., 160

YAHYA BEY M II, 241

YAMAN door de turken terugveroverd M I, 171, 173; de zaidieten in — ver-

liezen terrein tegen de shafi'ieten II, 252
 al-YA'KUBI I, 96; VI, 121 vgg.
 YANBU' III, 47, 151, 202; M I, 152 vg., 92, 216, 226
 YANBU' al-BAHR M I, 216 noot 1
 YANBU' al-NAKHL M I, 216 en noot 1
 YAZID I M I, 28 vg.
 YUSUF. Atjehsche hikayat over — A II, 171 vg.
 YUSUF (Beni) M I, 37
 YUSUF (Raden Hadjdji) M II, 362, 369
 YUSUF SUMBULAWAINI M II, 362
 YUZHASHI 'UTHMAN EFENDI M I, 217
 IJZER. Gloeiend — bij godsoordeel A I, 115; de wetenschap van het — A II, 35; — dat onkwetsbaarheid verleent A II, 37 vg.
 ZABID zie Zebid
 ZAFAR III, 163, 167
 ZAGHLIUL PASHA, VI, 208
 ZAHIRIETEN. De — en de idjtihad II, 50; VI, 27; de — en de idjma' en kiyas II, 55 vg., 313; VI, 22 vgg.; de — en de woeker II, 141; de — en het navorschen van de bedoeling der wet II, 193; nadat de school der — door den idjma' losgelaten is, mag men haar niet meer volgen II, 308; — en wahhabieten I, 262; Goldziher, Die Zahiriten, besproken VI, 19 vgg., 30 vg.
 ZAHKAN M I, 161
 ZAID (sharief van Mekka) M I, 118 vgg., 122, 124
 ZAID b. Haritha III, 349
 ZAID b. Hasan b. 'Ali b. abi Talib M I, 36. Zie ook Zaidieten.
 ZAIDIETEN. I, 391; M I, 13 vg.; 15, 33 vg., 67 vg.; de dynastie van al-Mansur in Yaman M I, 77; zaidietische imam's in de moskee te Mekka M I, 85; gebed voor de — van Yaman in de moskee te Mekka M I, 85; 'Adilan's optreden tegen de — te Mekka M I, 89; de — in Yaman tegen de turksche suprematie in Arabië M I, 109; hun behandeling door de Turken M I, 123; de — verliezen in Yaman terrein tegen de shafi'ieten M II, 252

ZAIN (Shaikh) uit Rau M II, 389 vg.
 ZAIN al-'Abidin IV/I, 105, M II, 386
 ZAIN al-DIN al-Melebari M II, 367
 ZAIN al-DIN al-Melebari (kleinsoon van den voorgaande) M II, 256, 260, 266 noot 5
 ZAIN al-DIN Sumbawa M II, 384 vg.
 al-ZAIYADI II, 341, 344
 ZAKAT tegenover sadaka I, 138, 400; II, 14, 19, 131, 350 vg.; II, 24; — behoort tot de oude voorschriften van den islam I, 209, 345, 386; beteekenis van het woord I, 209; II, 12 vg.; — na verloop van tijd door Mohammed gereglementeerd I, 240 vg., 388; II, 131; bedoewienestammen weigeren na Mohammed's dood — op te brengen I, 241, 361; II, 27; Abu Bakr en de — I, 241, 361; II, 27 vg.; — krijgt de derde plaats in de zuilen van den islam I, 241; — weinig gedefinieerd in de oudste openbaringen I, 349; — als deugd en niet als middel tot wegneming van misstanden I, 353 vg.; — in den koran I, 354 vg.; in welk jaar Mohammed de — als belasting zou hebben ingevoerd I, 356 vg.; II, 17 vgg., 25; redenen voor de transformatie der weldadigheid in een geregelde belasting I, 360 vg., II, 20; — door Abu Bakr tot een der zuilen gemaakt I, 361; beschrijving der — volgens de wet I, 399; — is de eenige belasting die de islam kent I, 399; bedoeling van de — naar moslimsche opvatting II, 10 vg.; ten bate van wie de — mag worden aangewend II, 12, 22 vgg., 129 vgg.; A I, 183; — niet van arabischen oorsprong II, 12; overgang van de beteekenis verdienste in die van liefdegave II, 14 vgg., 19; wie verplicht zijn — op te brengen II, 20 vgg., 127; aan — onderworpen bezit II, 25, 126, 128; Abu Bakr's reglement op de — II, 28; aanleiding tot Mohammed's bepalingen voor de verdeling van de — II, 71; — in Indië door imam's geind en verdeeld II, 116, 118; IV/I, 17; minima waarvan — verschuldigd is II, 127; practijk der — in Indië

II, 181, 380, 428; IV/I, 17, 96, 107; vg. 294, 490 vgg., IV/II, 219, 391; practijk der — in Arabië II, 381; practijk der — in Atjeh A I, 77; vg. 183; 290 vgg.; onder wie de — in Atjeh verdeeld wordt A I, 290 vgg.; — van vee, zilver, goud en koopmanschappen in Atjeh A I, 293; practijk der — in Egypte IV/I, 9; houding door de regeering tegenover de — aan te nemen IV/II, 270

ZAKAT AL-FITR II, 29; — volgens de traditie in 2 d. H. ingevoerd II, 29; min of meer bindend karakter der — volgens de madhhab's II, 29 noot 2; — waarschijnlijk niet bij Mohammed's leven geregeld II, 29; waarvan, door wie en wanneer de — opgebracht wordt II, 128 en noot 5; A I, 256 vg.; — ijveriger opgebracht dan de zakat II, 131; A II, 299 vg., 341; aan wie men de — te Mekka schenkt M II, 86; A II, 342 noot 3; medinensische maat ter bepaling van de — M II, 98 noot 2; — in Atjeh aan den teungkoe opgebracht A I, 77, 249, 256 vg.; A II, 342 noot 3; de wet en de atjehsche practijk der — A I, 249; hoe men het voorschrift tot het opbrengen in natura ontduikt A I, 258; formule in Atjeh bij het inleveren der — gebruikt A I, 257 vg.; opbrengen van de — op Java aan den korangoeroe, modin of lebë IV/I, 166; — in Indië IV/II, 218

ZEBID. M I, 164; De school van — II, 388 noot; 424

ZEEROOF der Atjehers A I, 134, 147

ZEEVAART in Atjeh. In welke keun-mong's de — veilig is A I, 297

ZEGEL. Negenvoudig — der sultans van Atjeh A I, 136, 156, 189, 199; A plaat I; IV/II, 115 vgg.; enkelvoudig — A I, 201 en plaat I; het negenvoudig — in het Maleisch donder — genoemd A I, 202 en noot 4

ZELFVERWONDING bij de rapa'i-spelen A II, 258 vgg.

ZEMA V, 30

ZEMZEM. Beelden bij de — I, 19; drinken uit de — I, 71, III; oorsprong

van Mekka waarschijnlijk aan de — te danken III, 58; M I, 5; aard van het water M I, 5 vg.; — als geneesmiddel gebruikt III, 21; 37, 39; IV/II, 191; M I, 6; gebouw boven de — M I, 10; waarvoor het gebouw gebruikt wordt M I, 10 vg.; oorsprong van — en legenden III, 21, 38; reputatie van de — III, 21; waterrijkdom III, 22; middelen om den smaak van het water aangenamer te maken III, 22 vg.; effect van het water III, 23, 39, 57 en noot; of het water verontreinigd wordt door faecaliën III, 23; klachten over het — III, 34; waarvoor het water al dan niet gebruikt mag worden III, 38, 56 vg.; temperatuur en helderheid III, 39; bestanddeelen van het water III, 40; volgens Burckhardt stroomt de — III, 23, 40; chemische samenstelling van het water III, 57 noot; besprenkeling van een zwaard met water van de — M II, 353

ZEMZEMI'S M I, 6; M II, 25 vgg., 36, 78, 81, 163, 314, 319

ZENDING. De christelijke — en het panislamisme I, 376 vg.; de javanen en de — I, 377; belang der — bij associatie der moslims aan de moderne beschaving I, 378; de islam kent geen zendelingen als zoodanig IV/I, 6

ZEVEN. Het getal — in de pantang-opvattingen A I, 254; — in javaansche gebruiken IV/I, 121 vg.

ZEVENSLAPERS. Legende der — in Atjeh A II, 173 vg.

ZIEKTEN. Verschillende — in Atjeh, beschouwingen daarover en geneesmethoden A I, 455 vgg.; verschillende — op Java, beschouwingen daarover en geneesmethoden IV/I, 237 vgg.

ZIEL. Een of 7 zielen volgens de Atjehers A I, 426; het terugroepen van de — A I, 426 vg.; verband tusschen — en engelen volgens de Atjehers A I, 480

ZIENERS in Atjeh A II, 41 vg.; beo's als — A II, 41

ZIR M I, 224 vg.; II, 396

ZON. Zonsondergang als een gevaarlijk tijdstip beschouwd door de Javanen IV/I, 153

ZUBAID. De — stammen M I, 100 vg., 220

ZUBAIDA. Waterleiding van — te Mekka III, 35; M I, 7

ZUBAIR. Het geslacht — te Mekka III, 58

ZWAGERSCHAP. De gevolgen van — volgens de godsdienstige wetten op Java IV/I, 327 vgg.

ZWANGERSCHAP. Middelen ter voorkoming van — in Atjeh A I, 73 noot 1; te Mekka M II, 130; bezoek van

schoonmoeder aan schoondochter in Atjeh in de 4e en 6e maand der — A I, 408 vg.; pantangvoorschriften bij — A I, 409; andere bezoeken of geschenken A I, 410; de vroedvrouw A I, 410; slametan's of tingkeban's gedurende — IV/I, 121; gebruiken bij eerste — op Java IV/I, 121 vgg.; pantangvoorschriften op Java IV/I, 123; bijzondere spijzen bij — op Java IV/I, 124; de vroedvrouw op Java IV/I, 125, 139 vg.

ZIJDE. Het dragen van — door mannen wel verboden, maar veelal in practijk gebracht A I, 190 vg.; II, 300; door de wahhabieten verboden V, 262

Register van arabische termen

أ (hamza) in het Arabisch en in indonesische talen V, 174 vgg., 191 vgg., 289; — als praefix 1. pers. Imperf. V, 58 noot 2; 73, 74, 77; & in het Hadramitisch VI, 139

أبد II, 106

أعلى التأييد II, 149

أبريق III, 126; M II 40

أبازير V, 82

أبنوته M II, 139, 163

أبو V, 35 vgg., 88, 107 vgg., 408

أثم II, 97

أجلة M I, 115 noot 2

أحاد II, 55 noot 1

أحد in het Hadramitisch VI, 139

أثخان II, 452, 456

أثخير II, 105

أموخر M II, 44

أخو, أخو V, 107

أخوان, أخوان IV/I, 76

أدب II, 438; أداب التلاوة II, 446

أداء I, 39 noot 1; II, 103

أذان I, 399; II, 106; M II, 138, 225 noot 2;

أذن IV/I, 92

أردب V, 76

أريكة, zie ريكة

أزار I, 50 noot 2

إشم III, 135

(الفقه) أصول I, 279, 404; II, 71, 77, 286, 289, 293, 304, 313, 321 vgg., 329 noot 5; 336, 385; M II, 208, 212, 249, 263, 276

أصول الدين M II, 265

أناقير I, 49

أنما M II, 24 noot 2; 141

أونك VI, 15 noot 4

أونكة قلبه II, 129 vg.

آلة التنظيف II, 184 noot 3

آلات M II, 206

أم الصبيان M II, 124

أم العيس, أمية M I, 8 noot 1

أم ولد II, 308

إمام I, 390, 398; II, 103, 108 noot 4; 111 vgg., 115, 116, 205, 259; III, 109; IV/I, 20, 279 noot 1

إمام المهدي II, 150. Zie ook مهدي

إمام (v. d. rozenkrans) III, 135

مأموم II, 103 noot 3

أمة I, 332 vgg., 368

أمير المؤمنين III, 209, 264

أمير الامراء III, 370

أمين الفتوى III, 68; M II, 245, 255

أمناء M II, 184

أمانة M II, 310, 312

أناس V, 66 vgg., 402 noot 1

أهل الاختيار II, 210 noot 3

أهل البيت V, 139

أهل الحديث II, 323

أهل الخطوة V, 418

أهل الدخلة V, 418

أهل السنة والجماعة IV/I, 48

أهل العقد والعتق II, 209

أهل كاف M II, 296

إيلاء II, 185 vg.

ب als praefix van het Imperf., V, 5 noot 1

بابور, دابور V, 73 noot 2

بهر, بئر III, 220 noot 1; V, 412 noot 1; M I, 8 noot 1

مبحث II, 442

بغور V, 60

مِبْشَرَةٌ III, 129; M II, 96

يَدْعَ يَدْعَةٌ I, 100

بدل (حاجي) M II, 310 vg.

بدلة (bedle) V, 70, 72; M II, 146

بدن (beden) V, 71

بدو bedu, bidwan III, 220 noot 3

بارحة، بَرَّاحَةٌ M II, 154, 168, 178

بِرَادِيَّةٌ III, 133

بِرَادِيَّةٌ، بِوَارِدِيَّةٌ M I, 181, 186, 197 noot 3

بِرْفَحَ M I, 196 vg.; II, 112 noot 2

بِرْتَكَةٌ M II, 41

بِرْمَةٌ M II, 168, 178

بِرْزُ الخشخاش M II, 124 noot 2

بِرْزَةٌ، بِزْزَةٌ M II, 130 noot 3

بِسْكَمَات، بِسْكَمَات، بِسْكَمَات M II, 162 noot 6

مِبْشُور V, 53 vg.; M II, 54

مِبْشِر M I, 96

مِبْشِيرِي (mebashirin) V, 33 en noot 2; 82; M II, 44, 96, 140, 149, 176, 178, 180, 182, 192

بِسْكَةٌ M II, 53, 55, 65

باطل II, 246; A II, 301

الباطن II, 342

بِغْلَةٌ M II, 131 noot 4

بِغْتَه V, 70, 72

بِغَر baggar, bogra etc. III, 220 noot 1

بِغِي V, 78 noot 2

بلاد (belad, bōlōd) III, 224 noot; M I, 113, 114

بلغ M II, 157 noot

مَبْلَغ M II, 80 noot 1

تَبْلِغ I, 107 noot 4

بَيْن V, 167

بِنَس V, 71

بِنَقَسَج M II, 115

بِنَسِ آدَمِ، آدَمِي V, 65 vg.

بِنْتَ البَيْتِ (bint el-bet) M II, 155

بِنْتَ البَصْرِ V, 105

بِنْتَ الجَمَلِ V, 18 vg.

بِنْتَ مِ M II, 107, 133 vg.

بِنْتَ النَّاسِ M II, 132 noot; V, 18

بِنْتَ الهَوَاءِ V, 105 noot 4

بو bu, obwa, labu, lobwa III, 219 noot 5

مَبَاح II, 76 noot; 310, 311 noot; 401, 438, 441, 446; VI, 13

بُوزَة (buza) M II, 13

بَايَكَة M II, 112 noot 2

بَيْتُ الْمَاءِ (bet el-ma) V, 95 en noot 2; M II, 40, 42, 43, 185, 382

مَبِيت (mebit) M II, 42 noot 3

بِيرَق (berak) M II, 153 vg.

بَيْع II, 148 vgg., 171, 246; be' weshira V, 46 en noot 1; M II, 14 noot 1

بِيَاع III, 17; M II, 14 noot 1

تَابِعُونَ II, 292

تَابِعُو التَّابِعِينَ II, 292

تُدْجَار (tuddjar) M II, 14 noot 1

تَنَغَ V, 161 vg.

تَنَحَّت M II, 153, 182

تَرْبَانِ M II, 164 noot, 307

تَرْبَه V, 406

تَرْطُور M II, 2

تِرْكَةٌ II, 67 noot

مَكَلَّتْ، مَقَالَتْ M II, 115

إِثْمَام II, 105

تَنُور M II, 163 noot 3, 175

تَعْيِينُ الْجَدْرِي M II, 245 noot 3

ثُوب V, 70; 71, 86 noot 2; M II, 172 en noot 3; 175

ثُوبٌ خَفِيفٌ M II, 172

مِثْوَى (mithwa, methawi) III, 219, noot 6

كَيْبِ II, 178

« Verschillende wijzen van uitspraak V, 387—389

جَاوَة III, 139; M II, 119

بِلَادُ الْجَاوَةِ III, 140, 143, 295

جَاوَة، جَادِي M II, 295 noot 3

جَبَّة V, 61, 71, 104; II, 48, 146, 807; M I, 78

جَبَّالِيَّة M I, 109

جَابِيَّة (yabiye, yawabi) III, 225

إِجْبَار II, 177

جَوَابِر II, 193

جَاهِد II, 97

مَجْدِدِ الدِّينِ، مَكِينِ الدِّينِ I, 131 noot 2; 132

جَدَائِل M II, 166 noot 1

جَزَار M II, 34, 89, 131 noot 1; 305

جِرَائِيَّة M I, 157, 225 noot 1

جَزْء M II, 327

جَزِيَّة II, 370

جَفَل V, 167

جَفَى III, 222 en noot 4

جَلَّاب، جَلَب (djellab) II, 277; M II, 21, 22

جَلَجَل III, 223 noot 4; VI, 62

مَجْلِس M II, 43, 44, 104

مَجْلِسُ الْإِدَارَةِ M I, 171, 223—225

مَجْلِسُ التَّجَارَةِ M I, 171

مَجْلِسُ التَّمْيِيزِ M I, 171

مَجْلِسُ السِّتَاتِ M II, 174, 179

مَجْلِسُ الشُّورَى (medjlis al-shora) M I, 173, 178

جَلَاء M I, 115 noot 1

جَمْرَة، جِمَار I, 105

جَمْع I, 58, 94; II, 105

جَامِع (مسجد) A I, 85 noot 2

اِجْمَاع I, 315 noot 1, 395; II, 39 vgg., 74, 206, 227, 286, 306, 318, 329 en noot 5, 432; III, 154; IV/I, 287, 288; VI, 4, 22 vgg., 30, 47

اِجْمَاعُ سُكُونِي II, 308

جَمَاع II, 84

جَمَاعَة II, 76, 227; V, 82 en noot 2; 139

جَمَاعَة (جماعتي) M II, 103 noot; 177

جَمَال III, 18; V, 16

جَمِيل V, 72 noot 2

جَوْن M II, 118 vgg.

مَجْنُون M II, 124

جَنْب II, 84

جَنْبِيَّة (djambiye) M II, 9

جِهَاد zie Naam-enZaakregisters.v. Djihad

جِهَادِ أَكْبَر III, 292

اِجْتِهَاد I, 394; II, 49 vgg., 56 vgg., 77, 304, 307, 308, 385, 412; VI, 12, 26 noot 1

مَجْتَهِد II, 44, 50, 404; IV, 40

مَجْتَهِدِ الْفَتَوَى II, 57, 386

مَجْتَهِدٌ مُطْلَقًا II, 385 vgg., 388

جَهَر II, 103 noot 3

جَاهِلِيَّة M II, 200

جَوْع V, 71

تَجْوِيد II, 439, 449; III, 68; V, 74, 187; M II, 209, 222, 225, 272

مَجَاوِر (medjawir) V, 4; VI, 54

جَائِز II, 401; VI, 13

إِجَارَة M II, 373

جَوْزَة (djoze) III, 129; M II, 2

چَتَه II, 124

مُسْتَحَبَّ II, 76 noot; 311, 401; VI, 13, 15

حَبِيب VI, 32; A I, 160

حُبُوب، حَبَّة M II, 77 noot 2

حَبَّةُ النُّوم M II, 124 noot 2

مُحْتَبَب، مُحَاَبَب M II, 172 noot 2, 4

حَبْس II, 160

حَبُوس IV/II, 257, 264; VI, 47

حَبُوش M II, 15, 133, 136

حَتَّى V, 413 noot 3

حِجَابَة مَبْرُورَة I, 98 noot 2

حَاجِب II, 166 noot 1

حِجَاب M II, 120

حِجَابَة I, 110

حَاتِر II, 145

حَاتِر M II, 163

حِجَل M II, 112 noot 2; 172 noot 5

الْحِجْرِيَّة II, 167

إِحْدَاد، حِدَاد II, 123 noot 6

حُدُود II, 190, 194, 197, 199

حَدِيدَة VI, 76, 76

إِخْدَات I, 59
مُخْدِت II, 85
خَدَتْ أَكْبَر II, 84
حَدِيث II, 335; IV/I, 64, 287; VI, 4, 44
خَذَف VI, 14
خَزَيْت II, 167 noot 3
خُور (hory etc.) III, 221 noot 2
تَخْرِيف II, 279
تَحْرِيم II, 100, 160
إِحْرَام I, 48 vgg.
مَحْرَم I, 49, 52; V, 11, 80
حِرَام II, 76 noot; 134, 163, 246, 293
noot; 311 noot; 401, 438, 439, 445,
446, 456; VI, 13, 15
حِرَامِي V, 35
مَحْرَم II, 352
حَرِيم V, 20, 103, 138; M II, 103
مَحْرَمَة (mehrama) M II, 172
مَحَارِم (meharim) M II, 159 noot 3
حُرْمَة V, 138
حِزَام V, 71
حِزَايَة VI, 166 vg.
مَحْتَسِب V, 49
حِسْبَة VI, 157
مَحْتَسِب II, 411; M I, 94 noot 6
اِسْتَحْسَان II, 341; VI, 20
حَشِيش V, 105 vgg.
تَحْصِيب I, 114
إِحْصَار I, 38
مَتَحَصِّل M I, 110
مَحْصِن II, 178, 407 vgg.
حُصَان V, 37
حِصْن (hosn, hsun) III, 219 en
noot 6
حَصَى الْخَذْفِ I, 105 noot 7
مُحَضَّرَات, مُتَحَضَّرَات M II, 171,
173, 174, 175, 179, 184, 185, 186
مَحْظُور II, 163

مُحَافِظَة M I, 162, 216
حَافِظ M II, 144
مَحْفَظَة (mehfada) M II, 248 noot 2
حَقَّ اللَّهُ, حَقَّ أَدَمِي II, 194, 196, 197
حَقَّ الْقَهْوَة M II, 120
حَقَّ III, 139; V, 19 vg., 23, 31, 35 vgg.,
66 noot 2
حَقِيقَة IV, 47, 48
حَقِيقَة V, 410 en noot 1
حَاكِم II, 117, 174 vgg., 179; M I, 94 noot;
225 noot 1; II 95 noot, 302
تَحْكِيم IV/I, 296; A I, 362
حِكَاة M I, 94 noot 6
مَحْكَم II, 175
مَحْكَم VI, 15 noot 1
حُكْم II, 76, 227, 311 noot, 401
حُكْمُ السُّوق M II, 95 noot
حُكْمُ الْمَنَعِ A II, 304
حَكَم II, 175; IV/I, 296
حُكُومَة V, 19, 21 noot 1; M II, 127 noot
مَحْكَمَة الْفَرْع II, 383
تَحْلِيل II, 100
حِلَّ I, 49
حِلَال VI, 13
حَلِيب V, 49
حَلَقَة V, 75; M II, 248 vg., 257, 272, 276,
286, 292
حِلَاوَة V, 52; M II, 96 noot 2, 162 noot 7
حَلَو V, 72 noot 2
مَحْمُودِيَة M II, 166 en noot 2, 171
حَمَار V, 12, 13
خَمَزِيَة M II, 177
تَحْمِيس, مَحْمِيس VI, 167
حِمَاط V, 53
مَحْبِل V, 36; M I, 83, 97
حِمَايَة M II, 6
حِمِيَة V, 50 noot; M II, 116
حِنَة M II, 165

حنابل M II, 32
حنيف I, 335, 338; VI, 57
حاجة V, 39, 85, 88
حالات M II, 9 noot 1
استحاضة II, 84
حول M II, 52 vg., 60, 64, 68 vg., 193, 286, 376 vg.
حال V, 24, 78, 79, 93 noot 1
حوالة II, 158
استحالة II, 83
حيل حيلة I, 308; II, 159 noot 1; M II, 278
تكية المسجد II, 107
حبيب I, 70
مخاطبة II, 292 noot
ختمة III, 135; M II, 67 noot; 82 noot; 122, 192, 194
تختيم M II, 192, 193, 284 noot 1
مخدرات (mekhaddat) V, 83; M II, 43 noot 1
مخترجين (mekharridjin) III, 54; M II, 5, 36, 60, 61, 276
خارجة (khardja) M II, 42 noot 1
خراج II, 370; III, 343
خريطة M II, 179
خزقة M II, 143 noot 2
خزام V, 75
خزانة M II, 44
مخزون مخازن (makhzen) III, 223 noot 4
خسارة V, 56
تحشيشة M II, 170, 179
تحشيشة M II, 2 en noot 2; 13 noot 3
خشونة V, 138
تخصيص VI, 23
خصائص II, 292
اختصاص II, 148; M I, 165 noot
خط M II, 222
خطيب II, 108 noot 4; 109, 111 vg.
خطبة II, 182; M II, 157
خطبة I, 398; II, 182, 214; M II, 58, 160 vgg.

تَخَال II, 83
خلخال V, 75
خلاف II, 179 en noot 3
خلفة V, 412 noot 4
مخالفة I, 101
اختلاف II, 307, 311, 313, 377; VI, 25
خليفة I, 390; II, 117 en noot 2; III, 71; IV/I, 74, 80, 93; M II, 242, 283, 284, 286, 381
خليفة المؤمنين III, 213
خلى V, 37, 45, 69
تَخَلَّى II, 151 noot 2
خلا ahl el-khala (pl. khilyan) III, 220 noot 1
خلة (khelwa) M II, 78, 231
خميرة M II, 116
خميرة النعج M II, 115
خمس خمس V, 12, 28 noot 2; 48
خمس VI, 51
خال V, 63
استخارة M II, 6, 139
خيار V, 51
خيار (الارادة، التروى، التشعى الشرط) II, 151 vg.
خيار العيب (النقيصة) II, 151, 157 noot 2
خيار الرؤية II, 152
داية M II, 130 vg.
دبة M II, 181
كدبير V, 73
مدخول، مداخيل M I, 110
دخل V, 32, 61, 69, 79
دخول II, 85, 184; M II, 164
دخلة V, 98; M II, 140 noot, 165, 168, 180, 181 noot 1, 182, 184
درايزون VI, 70; M II, 172
درب V, 401 noot 1
مدرج M II, 177 noot 2
استدراج II, 326
مدريجة (mudreyha) M II, 13 noot 3; 97 noot 1
مدرس III, 112; M II, 237, 247, 263, 271
دروس، دروس، درسات M II, 232, 247

مدرسة II, 44; M I, 17
 دوريش I, 408
 دعاء I, 213 vg., 398; II, 91, 94, 214;
 IV/I, 56
 دعاء الاستفتاح II, 100
 الدعاء التثبيت، التلقين II, 123
 دعوى (دعوة) V, 19
 دفتردار M I, 200 vg.
 دفر III, 222 noot 4
 دَفْع I, 17, 88, 101
 دَفْع V, 48; M II, 98
 دَقَائِيں الطار M II, 169 noot 1, 171
 دُكَّان III, 52 noot 1; 223, noot 4;
 V, 106 vg.; M II, 17, 168, 178
 دَكَّة III, 131; V, 45, 106 en noot 3; M II,
 112 noot 2
 دَكَّة بيت الدكة M II, 112 noot 2
 دليل II, 179, 84; V, 179; M II, 30 noot 1
 دَلَال (dellal) III, 100, 131, 224 en noot;
 V, 72, 106; M II, 15, 86 noot 2
 دَلُول V, 37
 دَلَالَتك M II, 166 noot 1
 دَهْلِيْز V, 46, 82; M II, 39, 41
 دَوَاهِي V, 29 noot 4
 دَوْب V, 14 vgg.
 دَات V, 28 vg.; M II, 18, 142
 مَدَوَّرَة (medawwara) M II, 112, 172
 دار العرب، دار الاسلام III, 268, 344 en
 noot; IV/I, 6; IV/II, 232 vg.; A II, 387
 دِيَار III, 219 noot 6
 دُورَق (daurak, dorak) III, 23, 126; M II,
 25 vg., 79, 319
 دُورِيه V, 71 vg.
 دَوَسَة II, 124
 دَسَاس III, 130, 131; V, 86 noot 1
 دُوش (dosh) M II, 115, 170 noot 2
 دَوَايَات، دَوَايَة (dewaya, dewayat) M II,
 248
 دُوله (doleh) V, 413 noot 1
 دَوَوَلَة (deweale) III, 219

دِيَوَان V, 19; M II, 40, 41
 ذَات الرِّكَاع M II, 72 noot 2
 ذَبَر III, 222 en noot 1
 ذَخِيرَة M I, 106
 ذِكْر I, 408; II, 89, 124, 445, 447; IV/I,
 15, 43, 44, 46, 47 en noot 4, 51,
 74 vg., 78, 84; V, 81; VI, 283; M II,
 52, 54, 59, 65, 70, 83, 142, 147, 149,
 213, 240, 277, 281, 283, 285, 290, 328,
 373, 378
 تَذَكِير M II, 84 vg., 90
 تَذَكَّر V, 166
 تَذَكِّيَة II, 83, 88 ش
 ذُلُول V, 37
 ذَمَّة M I, 115 noot 2
 مَذْهَب I, 254, 394; II, 46, 280, 306;
 IV/I, 288; VI, 12
 ذُو شُرْكَة A II, 362 noot 1, 368
 ذُو مَحْصَم I, 12 noot 1
 ذَوْرُ الأَرْحَام II, 398
 رَاس (rejja) M I, 10, 96; II, 8 noot 1;
 48, 59, 79, 215, 322
 الرُّؤَاسِيں M II, 320 noot 4
 رَأَى II, 52 noot 1, 314; VI, 19 vg., 21,
 28, 30
 الرُّوْبَا الصَّادِقَة I, 140 noot 1
 مَرَابِطَة (merabha) M II, 4
 رِبْع (mitribbe'in, rob'a, rabi') III, 220
 رُبْعِي (rub'i, ruba'i) III, 127, 134
 رُبَا M II, 4
 رُبَا الْفَرَس II, 152
 تَرْتِيب I, 112 noot 2 en 3
 رَوَاتِب M II, 80
 تَرْجِيع الأَقْوَال VI, 12 noot 3
 مَرْجَلَة (meryele) III, 219 noot 5
 رَحْل III, 132
 رَحِيم V, 55 vg.
 تَرْحِيم M II, 86, 87, 90, 181; VI, 41
 رِخْوَان V, 37
 عَلَى التَّرَاخِي I, 12
 مَرْتَد II, 197 noot 5
 رَدَاد M II, 176
 رَدَادِيں M II, 169 noot 5, 171, 175

رداء I, 50, noot 2, 70
 مردیعه (murdeyha) M II, 13 noot 3
 رذالة V, 12, 138
 رزولم V, 52 vgg.
 رز V, 164 vg.
 رز (razuh, razawih) III, 222 noot 5
 مرسل II, 53 noot 3
 رسول I, 405
 مرسوم M I, 97
 مرسى III, 129; M II, 96
 رشید II, 145
 مرشد M II, 213, 281
 رطب V, 49
 راعي V, 35, 141
 رقادة I, 15
 تركض M I, 122
 مرفح III, 133
 رفق (rifge etc.) III, 221 en noot 2
 رقی II, 167 noot 3
 مراقبة IV/I, 48 noot 2
 ترقية M II, 112 noot 2; 172 noot 5
 رقد V, 44
 رقا صین M II, 55 noot 2
 مرکب (merakkab) M II, 42
 ركب M II, 52 noot 1, 75 vg., 197
 ركب الاخوان M II, 70
 ترکیبة M II, 112 noot 2; 172 noot 5
 رکار II, 128
 رکوع II, 204
 رقة II, 100
 رمل I, 70, 71 noot 7
 رمال II, 17; M I, 131
 رهى جعلى II, 158
 ارباح V, 61; M II, 116
 تراویح V, 73; M II, 81 vgg., 292
 روحانية M II, 290
 مرید III, 71; M II, 283, 284, 290, 328
 روشی (roshan) M II, 43 noot 2
 مروی (merawwak) M II, 115
 ریزه (reza) M II, 153, 167, 172, 186

ریشه M II, 175
 ریحی V, 51
 ریکه M II, 165, 167, 179 vg.
 زار III, 62 en noot 2; M II, 118, 124 vgg.
 زبدیه (zibdiijeh) III, 128; V, 40 vg., 52
 زواجر II, 193
 زرابیای III, 140 noot, 182
 زعمیه (ze'ima) M II, 29 noot 1
 زعاریط M II, 62 noot 6; 138 noot 2
 زفاف M II, 175
 زغه V, 95 noot 1
 زکا II, 14
 زکا I, 240, 351 vg.; II, 10 vg., 14 vg.; 125 vgg.
 زکا الفطر II, 29 vg., 118, 128, 131; M II, 86
 زلابیه M II, 119 noot, 143, 154, 182
 زنبیل (zenbil) III, 131; V, 50; M II, 190
 زندیق II, 198
 زنی II, 195
 زهر الضرم M II, 115
 زائر, زوار M II, 153
 مزوری (mezawwirin) M II, 30 noot 2
 زیارة V, 11; M II, 52, 60, 67, 75 vg., 108
 مزار V, 88 en noot 2
 زاویه M II, 69, 285
 زائد VI, 15 noot 4
 زیر (zir) III, 126; V, 46 noot 3, 95 en noot 3; M II, 40, 63, 138, 142, 164, 168, 175, 178
 مزین (mezeyyin) V, 44, 103 noot 5; M II, 117, 143
 المسائل الملقبة II, 167
 متسببین (mitsabbibin) M II, 5
 تسبیح II, 106 noot 4
 سبحة III, 135; M II, 149
 أسبوع (سبوع) I, 70
 تسبیل II, 160
 مسبل II, 84
 سجدة II, 100, 446
 سجادة M II, 248
 سجادة V, 24, 83, 135; M II, 177
 تسعیر M II, 85

مَسْحَر M II, 86

مَسْحَر II, 30, 134; IV/I, 62; M II, 77, 85, 86

مَسْحَلَة V, 37; M I, 83

مَسْحَانَة M II, 181

مَسَد III, 223 noot 2

مَسَانَة I, 110

مَسَرَر II, 103 noot 3

مَسَرَر V, 37

مَسَارَة (serara) M II, 152, 154

مَسْرَوَال V, 70, 85 noot 4

مَسْرِيَة III, 348 vg.

مَسْطَح, مَسْطُوح M II, 42 noot 1

مَسَاعِد M II, 176

مَسْعِد V, 26, 75

مَسْعَفَة V, 75

مَسْعَى I, 70 vgg.

مَسْفَرَة VI, 49

مَسْفِيَة II, 145, 174

مَسْقَاط الْحَق II, 148

مَسْقَانِي III, 36

مَسْقَايَة I, 15, 110 vg.

مَسْر V, 33, 45, 62

مَسْكُون, مَسْكَن, مَسْكَن M II, 128 noot 2

مَسَلَات V, 51; M II, 54

مَسِيلَة M II, 290, 374

مَسْلَطَة M II, 53

مَسْلُطَان II, 176 noot 1; V, 413 noot 1

مَسْلَف II, 152

مَسْلَام I, 385 noot

مَسْلَام I, 70

مَسْلَم II, 146 vg., 152

مَسْلَم V, 23, 42

مَسْلِمِي (selimi) V, 71; M II, 177

مَسْلِمَانِيَة V, 168

مَسْلِمَة II, 100

مَسْمُوم V, 110

مَسَاوَر V, 33

مَسْمُوك M II, 29 noot 1. Zie ook مَسْمُوك

مَسْمُوك M II, 182

مَسَامَحَة II, 195; V, 62 noot 5

مَسَاوَر M II, 270 noot

مَسَم V, 48 vgg., 90, 94

مَسْمِيَة II, 83, 86 noot 1; M II, 137 vgg.

مَسْمُون II, 401

مَسْمُون II, 33 vgg., 72, 76 noot; 85, 101, 108 vg., 118, 123, 179 en noot 3; 190, 227, 286, 289 vgg., 293 noot; 311 en noot; 335, 401, 441, 442; IV/I 64; VI, 133 vg.; VI, 4, 7, 13 vg., 24 vg., 44; A II, 299 noot 1

الْمَسْمُونِ الرَّوَابِ, الْمَوْكِدَة, الْمَتَابَعَة لِلْفَائِض II, 101, noot 2

مَسْمُوك V, 51. Zie ook مَسْمُوك

مَسْمُوكَة V, 109 vgg.; M II, 123

مَسْمُون II, 55 noot 1

مَسْنَاد II, 294

مَسَانِد (mesanid) V, 83; M II, 43 noot 1

مَسْنَدُول V, 107

مَسْنَا (sani etc.) III, 220 noot 1, 225; V, 406

مَسْنَاوَة V, 406 vgg.

مَسْنَد I, 410; V, 31, 61, 78 noot 2

مَسَادَة III, 219 noot 5, 220

مَسِيدِي V, 78 noot 2

مَسَوَار V, 75

مَسَوَاس, مَسَوَاسَة M II, 112

مَسَوِي III, 3

مَسَوِي I, 111

مَسَوِي V, 162

مَسِيْف الْمَسْلُوك M II, 172

مَسِيل (sel), مَسِيل III, 53; V, 74; M I, 18

مَسِيَال V, 406

مَسَاوِي V, 41; M II, 159, 163, 177

مَسَاوِيَة V, 70 vg; M II, 43

مَسَاوِي, مَسَاوِي V, 33, vgg., 69 noot 2; 71 vg., 76

مَسْمُوم V, 27

مَشَابِك M II, 43
 مَشَابِك (meshabbak) V, 53 en noot 1;
 M II, 182
 مَشَابِك بالفتح II, 458
 مَشَابِك II, 355 noot 1
 مَشَابِك M II, 172 noot 2, 4
 مَشَابِك V, 48, 88, 100 noot 3; M II, 2,
 181 noot 1
 مَشَابِك V, 74 en noot 2
 مَشَابِك M II, 2 noot 2; 18 noot 3
 مَشَابِك M II, 166
 مَشَابِك (sherbah) III, 126, 127, 128, 133;
 V, 88, 95 noot 3; 110; M II, 77, 116
 مَشَابِك (meshrab) III, 134
 مَشَابِك (shery, pl. sheruy) III, 220 noot 3;
 222 noot 1
 مَشَابِك V, 84; M II, 185
 مَشَابِك I, 159 noot 3
 مَشَابِك M II, 166
 مَشَابِك (met betrekking tot den
 hadjdj) I, 11
 مَشَابِك II, 74, 382, 383; M II, 262
 مَشَابِك M II, 250
 مَشَابِك IV/I, 17, 48
 مَشَابِك I, 410; VI, 44 vg.
 مَشَابِك I, 113
 مَشَابِك (sharka) M II, 53 noot 2
 مَشَابِك M II, 249
 مَشَابِك II, 86 noot 1
 مَشَابِك II, 159
 مَشَابِك (sherek) M II, 181
 مَشَابِك zie شراء
 مَشَابِك I, 424
 مَشَابِك I, 51 vg., 67
 مَشَابِك V, 47 noot
 مَشَابِك II, 123
 مَشَابِك III, 3, 51; V, 36 vg., 56; M I,
 83; II, 32, 52, noot 1
 مَشَابِك V, 51 noot 1
 مَشَابِك (meshakkal) M II, 96 noot 2
 مَشَابِك M II, 96 noot 2

مَشَابِك I, 159 noot 3; M II, 120
 مَشَابِك M II, 163 noot 3; 176 noot 1
 مَشَابِك M II, 176 noot 1
 مَشَابِك II, 218; IV/I, 344; IV/II, 235;
 A I, 179, 182
 مَشَابِك M II, 283
 مَشَابِك M II, 93
 مَشَابِك IV/I, 48 noot 2
 مَشَابِك II, 438 noot 2
 مَشَابِك I, 70
 مَشَابِك M II, 180 noot 1
 مَشَابِك V, 23
 shi in het Hadramitisch VI, 139
 مَشَابِك V, 70 en noot 1
 مَشَابِك III, 220; IV/I, 73 vgg., 80;
 V, 100; M II, 33, 241, 283
 مَشَابِك III, 272
 مَشَابِك M II, 305
 مَشَابِك M II, 241
 مَشَابِك M I, 64 noot 7; II, 240
 مَشَابِك M I, 119, 163, 179 noot
 مَشَابِك II, 426 noot 2; M II, 33, 215
 مَشَابِك VI, 72 vg.; M II, 291
 مَشَابِك M II, 235 vg., 245, 247, 253,
 265, 271
 مَشَابِك M II, 32
 مَشَابِك (shekhet ez-zar) M II, 125,
 126, 128
 مَشَابِك V, 50; M II, 143 noot 3, 182
 مَشَابِك III, 73, 129; V, 33, 34, 82; M II,
 184 noot 3
 مَشَابِك M I, 32
 مَشَابِك M II, 186 noot
 مَشَابِك M II, 184, 16
 مَشَابِك V, 94
 مَشَابِك M II, 186
 مَشَابِك M II, 115
 مَشَابِك M II, 131 noot 3; 135
 مَشَابِك III, 130
 مَشَابِك (sabi) V, 12, 48, 106; M II,
 30 noot 1; 84; 124 noot 1; 152 noot 1
 مَشَابِك II, 246; VI, 13; A II, 301

اصح VI, 13
 صاحب V, 35 vg., 56 vg., 96
 صاحب الصلوة II, 5
 استصاحب VI, 20
 صُحْبَة III, 17
 صحابة II, 291
 صَحَوْن V, 50; M II, 162 noot 7
 صدرية V, 71, 85
 صدائ V, 99
 صدقة I, 240, 351, 400; II, 19, 181;
 IV/I, 294; V, 99; M I, 106
 صدقة الكب VI, 54
 تَصْرِيف IV/I, 33
 تَصَرَّف II, 345
 صَرَف M II, 265
 إِصْرَافَة M II, 145 noot 3, 146, 152
 صَرَاْفَة M II, 146 noot 1
 مُصْطَقِي M II, 121, 173 noot 2
 صغائر IV/I, 48 noot 1
 صُقَّة M II, 44
 اصطلاح الفقه II, 127
 استصلاح VI, 20
 صَلَح II, 152; V, 102, 103 noot 1
 مَصَالِح VI, 52
 مُصَلِّي II, 118 noot 3
 صلاة IV/I, 56, 63
 صلاة الاستخارة II, 107
 صلاة الاستسقاء II, 107 noot 4; A II, 311
 صلاة التراويح II, 107
 صلاة التجنزة II, 122, 123
 صلاة الضحى II, 107 noot 4
 صلاة الضحى II, 105
 صلاة الضحى II, 98
 صلاة الظهر هجير II, 98
 صلاة المسافر II, 105
 صلاة العشاء عتمة II, 98
 صلاة التسبوت II, 107 noot 4
 صلاة المغرب II, 98
 صادة (semada) II, 53; V, 40; M I, 178
 صُنْجِيْن M I, 119, 124, 130
 صَرَّة, صَر M I, 106

صندرد II, 435
 صَنَعَة V, 35
 صهرية V, 95 noot 1
 صَوْرَة II, 452 noot 1
 صَوْنِي, تَصَوْن I, 279, 407; IV/I, 15, 46;
 IV/II, 390; M II, 213, 214, 278 vgg.,
 287
 صياح M II, 188, 194 vg.
 صار V, 37, 78 noot 2
 صِيْفَة II, 146
 مَصْبُطَة M I, 176
 اضطباع I, 71
 ضرورة I, 175; II, 318 vgg.; M II, 888
 ضرب II, 145
 ضرب المنديل M II, 127 noot
 ضرب II, 123 noot 3
 مُصْعَف M II, 116
 ضعف (da'if etc.) III, 220 noot 1
 ضعيف V, 406
 ضغائر M II, 166 noot 1
 مضروبون II, 158
 مضاهاة التخلق II, 453
 ضيف V, 82
 ضيافة M II, 61
 طار M II, 61, 142, 167
 طاسة III, 134
 طاش M II, 172 noot 2, 4
 مَطْبَنَج M II, 44
 طَبْسِي V, 49
 طَبْطَاب V, 82 en noot 3; M II, 38 vg.
 مطبق (metabbak) V, 50, 51; M II, 143
 noot 3
 طَبْطَة M II, 61, 142
 الطبول II, 13; M I, 96;
 طيبين (tebin) III, 221; V, 406
 طربوش III, 71
 طَرَحَة, طَرَا حَة V, 83; M II, 43 noot 1,
 139, 141
 طَرَطِيْحَة M II, 98 noot
 طريق VI, 13
 طريق I, 267, 274, 408; III, 152, 154;
 IV/I, 47, 48; VI, 283; M II, 280,
 282 vgg., 286 vgg., 328, 340, 367,
 372 vg., 378 vg., 389, 391

مِطْرَق M II, 173

تَطْعِيَّة M II, 85, 86

طَلَبَة (tolba) A II, 366

طَانَح I, 332 noot; M II, 180 noot 1

مطالعة II, 390 vg.

طالاق I, 401; II, 184; IV/II, 368; VI, 150

طَمَاتِيْنَة II, 101

طَنْبَرَة M II, 18

تَطْهِيْر طَهَار M II, 142, 143, 153

طَهَارَة V, 95 noot 2; M II, 40

طواشى M II, 24 noot 2

مِطْرَف III, 50, 192, 204; IV/II, 179;

M II, 6, 28 vgg., 151, 305, 311, 368

طواف I, 17 vg., 20, 69 vg.

طواف القدوم، التحية، اللقاء

طَ الْفَرَضِ، الركن، الإفاضة، الزيارة

I, 109 vgg.

طواف الوداع، آلصدر

I, 71; M I, 13

طافق، طياق، طيقان V, 72; M II, 43

noot 2

طرف (zarf) III, 128

ظاهر II, 126, 342

ظهار II, 185, 186

ع in het Atjehsch V, 193 vgg.

عاشورا II, 120 vg.

تَعَبْدِيّ II, 142, 407

عَبَايَة M II, 53

تَعْتِيْمَة M II, 181

مُتَعَجِّزَة I, 410; II, 326

عِدَة II, 168, 182, 184; VI, 150; M II,

35, 156, 194; A II, 300

عِدَة M II, 193, 194 vg.

تَعْدِيْد M II, 195

عَدَس V, 53

عَدَل II, 92 noot 1, 126, 175, 182, 431

noot 2

عَدِيل V, 56

إِعْرَاب V, 6, 128 vg.

مَعْرَاج M II, 71

مَعْرِيس M II, 161 noot 1; 175

مَعْرُوسَة M II, 164

مَعْرُوسِ التَّجَارَة II, 126

مَقْرَف II, 70, 74, 314

مَعْرِفَة IV, 47, 48

مَعْرِقَة VI, 70, 41 noot; M II, 304

مَعْرِقَة V, 100 noot 2; M II, 105

مَعْرِير II, 191, 197, 199, 410 noot 2

مَعْرُوم V, 81; M II, 137 noot 4

مَعْرِمَة V, 81; M II, 50, 120, 127 noot

137 vg., 140, 145, 146, 147, 154

مَعْسَاو V, 48; M I, 96

مَعْفَة M II, 4, 45, 61

عَشْرَة V, 48

مَعَشْرَة، مَعَاشِر M II, 168

عِشَاء III, 68; V, 41 vg., 73

عِشَا V, 52 vgg.; vgl. 24

تَعَصَّب II, 307 vg.

عَصَبَة، عَصَبَات II, 166, 168, 174, 389

مَعَصْرَة V, 162

عَصْمَة II, 38, 42, 294; M II, 268

مِعْضَد V, 75

مِطْر الْعُدَّة، الْفُل، الْكَادِي، الْوُود

173 noot 2

عِطَار M II, 115, 117

مِعَاطَة II, 146 noot 2, 153, 155

تَعَاط II, 155

عَفْصِيْكُر M II, 130 noot 2

عَقِيْقَة M II, 137, 329

مَعْقُود عَلَيْهِ II, 150, 156

عَقْد II, 145

عَقْد إِبَاحَة II, 170

عَقْد تَمْلِيْك II, 170

عَقْد النِّكَاح M II, 160

عَقْدَة نُورُو M II, 173

عَقِيْدَة M II, 266

مَعْرُوس M II, 166

عَائِل بِالْأَلْف II, 97 noot 1; 132 noot 3

عَقَال II, 53; VI, 41 noot; M I, 178

اِعْتِكَاف II, 125, 135

تَعْلِيل II, 141

عَلَّة II, 140 vg., 313, 453
 (تعليق (الطلاق) IV, 300 vg.; V, 370; A I, 382 vgg.
 معلقة V, 23, vgl. 56
 عالم II, 259; M II, 144 noot 1
 معلوم V, 37, 40
 معلّم (me'allim) M II, 144
 الظاهر علوم الباطن II, 92
 معلّمة (me'allimiya) M II, 35, 236
 عمامة V, 40 vg., 71 noot
 عَمَّة V, 55
 عَمْدَا II, 133 noot 2
 العوام IV/I, 58, 59 en noot 1
 عَمْرَة I, 78; M I, 95 noot 3; II, 312
 (الراس) تعميرة M II, 184 en noot 3
 العَمْرِيَّتَانِ II, 167 noot 2
 عامل II, 117, 126, 129
 مَعَامَلَة M I, 114 noot
 عمال V, 5 noot 1, 2
 عَمَالِيَة V, 77
 عَنَاب بخاري M II, 115
 عَنَبَة V, 62
 عنبرشاه M II, 173, 175
 عنبري V, 70, 72; M II, 307, 431
 عهد M I, 97 noot 1; II, 284
 إعادة II, 103
 عادة II, 70 vg., 190, 259, 314; IV/I, 374
 عَوْدَة M II, 173
 عَوْدَة مقطوعة M II, 174
 عايدة عوايد, عادة VI, 79
 تَعَوُّد M II, 262
 عَوْر V, 66 en noot 2
 عيش V, 47 vg.
 معارضة II, 171
 عَوْض II, 150 noot 2, 171
 عيش V, 47 vgg.
 عِيَال (عِيَالِي) M II, 103 noot
 عيلة ('ayle, pl. 'oyal) III, 222 noot 5
 عيال V, 139

عيس M I, 8
 عَيْس M I, 8 noot 1
 معاينة IV, 40 noot 2
 عينه V, 76 noot
 عَيْنِيَة V, 76
 غَابِرَة V, 55 vg.; M II, 185
 قَبِي II, 157 noot 2
 غِيَانَة V, 71 noot
 الْغَرَاوَانِ II, 167 noot 2
 غُدْرَة VI, 51
 غَرْب (gharb, pl. gharib) III, 222 noot 5
 الْغَرْبِيَّتَانِ II, 167 noot 2
 مَغْرُوف M II, 40
 غَوَازِي غَاوِيَة M II, 166, 180, 181
 غَزْوَة III, 349
 غَطَزْلَه M II, 159, 175, 178, 186, 195
 اغتسال I, 49
 تغفير M II, 84
 تغفيل V, 397 en noot 3
 غلب V, 415 noot 1
 غلبه V, 46
 غلباني V, 51 noot 1; 94 noot
 غَلَاة I, 150
 مغلواني V, 51 noot 1
 غَلَايَة (ghellajah) III, 126
 غَمْرَة M II, 165, 168
 غَنْدُوز M II, 63
 مغنية M II, 169, 171, 175
 متغيز II, 84
 فَاوُس V, 35, 103 vg.; M II, 163 noot 3, 175, 275
 استفتاح M II, 144
 مَقْنِي II, 57, 332; IV/I, 285 vgg.
 فَعْوِي II, 332
 امين الفعوي III, 68; M II, 245
 فَيْجَل V, 51
 فِدْدِيَة II, 133, 134, 185
 مِتْفَرْدَجَات (mitferredjat) M II, 171, 179, 184
 الْفَرْج M II, 180 noot 1

فَرْخَة M II, 308
 أفراد I, 57, 68
 قَرَاد V, 33
 مفارش (mefarish) V, 83 noot 3; M II, 32
 قَرُوش M II, 32
 فرض II, 76, 85, 101, 108, 123, 226, 293, 311 noot, 401; VI, 13 vgg.; A II, 299 noot 1
 (على العين) فرض عين I, 10; II, 99 noot 1
 كفاية I, 10; II, 99 noot 1; 118
 فروع II, 77, 322, 385
 فراغة M I, 165
 قِرْقَة M II, 9 noot 4
 قُرُون V, 49
 قَسَخ II, 150, 170, 187; IV/I, 299; A I, 100, 203
 قَسُوع M II, 122, 142
 قاسق (zie ook Register v. indonesische termen s. v. paseq) II, 97, 126 noot 5; 182 noot 1; 212, 431 noot 2; III, 73; M II, 239
 قَسَل II, 102 noot 3
 تفصيل V, 72
 قَطُور II, 30, 134; IV/I, 62; V, 47, 49; M II, 80 vgg., 88, 91, 182
 قِطْرَة II, 314; M II, 86, 90
 قِطِيرَة M II, 116
 قِئَل II, 72, 292, 308
 كُفَل V, 164
 اقْتِئَل (vormen in het hadramitisch) V, 164
 قِئَل V, 164
 قَفِير I, 408; II, 129; V, 32
 قَفْه II, 139 vgg., 237; VI, 21 noot 4
 قَفِيه II, 32 sq., 117, 181—183, 259, 302; M II, 144 noot 1, 145 vgg., 161, 193 vgg., 225, 276, 327, 340
 قَفِيهَة M II, 144
 قَفْه II, 145
 قُكُوك الرِّبِي V, 49
 قُل V, 48 vgg.; M II, 159, 170 noot 2, 184

فَالِدَة V, 53, 62
 كَلْدَة M II, 182
 فُلُوس V, 14, 20 vgg., 23, 59, 69, 86, 97, 108
 فِلَاسِي (felasi) M II, 192, 193
 فِنْجَان (findjan) III, 128; V, 38, 50
 قَتِي M II, 182
 فِهِيكَة (feheka) M II, 13 noot 3
 مَفْهُوم II, 313; VI, 23, 24
 فَوَات I, 97 noot 2; II, 103
 فَاغْدَة III, 48
 الفُور I, 12; V, 91
 تَفْرِغِي II, 179 vgg.
 إِيضَة I, 17, 88 vgg., 101, 114
 فُول V, 40, 96 vgg.; M II, 172 noot 4
 قِي VI, 51 vgg.
 قِي Uitspraak der قِي in Hadramawt VI, 161
 قَوَانِي V, 33 vgg.; M II, 55, 72, 262
 قَانُون II, 238, 242
 الْقَانُون السُّنِي M II, 250
 قَبْتَة V, 59
 قَبُوس M II, 54
 قَبْض M II, 116
 قَبْطَاب III, 130
 قَبْلَة II, 204
 قَبِيلِي, قَبَائِل (gebili, gabayil) III, 219 vgg.; V, 285, 401 noot 3, 406, 416 noot 4
 قَبِيلَة gabile (pl. gobol, gōbōl); III, 219
 قَبْوَلَة (gebwele) III, 219
 كَدَح (kedah) III, 127; M II, 2
 تَقْدِير V, 14
 اِقْدَرِيَة II, 166
 كِدَامِيَة (kiddamiya) M II, 9 noot 2
 تَقْدِيم II, 105
 تَقَارِير II, 38, 72, 292; M I, 170, 308; II, 27, 99, 264, 305, 324
 قُرَا I, 332 noot, 344; II, 100 vgg.; VI, 55, 90
 مُكْرِي (mukri) M II, 248, 255
 قُرَان, قُرَاة I, 56, 343, 385; II, 286 noot; VI, 56; M II, 225 noot

قراءة (kiraye) II, 390; M II, 144, 147, 193, 222 vgg., 225 noot, 273 noot, 274, 327
 قرابة II, 167, 351
 قربان M II, 329
 قرص V, 47
 قريط II, 429
 قرمسود V, 71
 قرمش V, 51 noot 3
 قرن VI, 77
 قرينة M II, 124
 (قرية) (gourwan, girwan, garan, garwi) II, 220 en noot 2
 قسم II, 184
 قشر V, 96 vg., 167
 قشر الضفدع M II, 124 noot 2
 قشاطر, قشاطر M II, 166 noot 1, 171
 مقص V, 172
 قصبة III, 129; M II, 184
 مقصد (mekassid) M II, 176 vg.
 مقصد VI, 157
 قصد I, 16
 قصيدة (gasida) III, 222 noot 1
 تقصير II, 105
 قصرة V, 167
 قاضي II, 117, 175, 176, 179, 181, 401 vg.; IV/I, 280, 292 noot
 قضاة الضرورة II, 404; IV/I, 291
 قضاء I, 39 noot 1; II, 103, 133
 قُطْب III, 159, 179
 قطيرة (ketira) M II, 29 noot 1
 مقعد (mak'ad) M II, 39
 قُفَّة III, 131
 قفطان V, 70
 قفل III, 127
 قافلة M II, 52 noot 1, 75, 97
 قُلَّة (kullah) III, 127
 مستقل VI, 13 noot 1
 إقلاية M II, 146, 150, 152
 تقليد I, 394; II, 50, 56 vg., 280 vg., 305, 446; VI, 22, 27
 تقليد (الأصاحي) I, 51, 67

مقد II, 57, 385, 387 vg.
 قلادة M II, 173
 قلص III, 131
 قفل V, 54
 مقليّة V, 51
 قمبرس II, 427; V, 394 vg.
 مقتر V, 49
 قناة M I, 8 noot
 قنوت II, 101
 قنديل M II, 164, 167, 170
 مَقَهْوِيّ (mekahwi, mekahwiya) قَهْوِيّ (kahwadi) M II, 39 noot, 174
 قهادي V, 12
 قُرَاد, قُرَاد V, 12; M I, 95, 109
 قُرَاد M II, 38
 قُرْل II, 57, 72, 292—308; VI, 12
 قول شاذ II, 454
 مقالة V, 161, 394
 قائم مقام M I, 179 noot; 184, 202, 203 en noot; 217
 قَوْمَةُ المسجد II, 5
 مَقَوِّمِينَ (mekawwimin) M II, 36
 إقامة II, 306; M II, 138
 مقيم II, 105; A I, 85 en noot 1
 متقوم II, 159
 قِيم M II, 53
 مقام M I, 123
 مَقَوِّيات (mekawwiyat) M II, 111 noot 2
 قياس I, 56 noot 1, 395; II, 33 noot 1; II, 50 vgg., 142 vg., 238, 286, 312 vg.; IV/I, 287; V, 73; VI, 4, 20, 22 sqq., 30
 قيس V, 59, 72 vg.
 كيله (kela) V, 80 vg., 142; M II, 31, 50, 57, 59, 60, 97, 221
 مقينه (mekeyyina, mekeyna) V, 44, 45; M II, 165, 174, 180, 181
 كَادِي M II, 170 noot 2, 173 noot 2
 كاسه, كاس (kasah) III, 128, 134
 كانون III, 128

مَكْبَه (mekabbah) III, 128; M II, 5, 162
noot 7, 168

تَكْبِير II, 93

مَكْبَرَة الاحرام II, 100

مَكْبَر (mekabbir) M II, 80, 81 noot

كَبَائِر IV, 48 noot 1

(كَبَائِر) VI, 6 en noot 1; M II, 18

كَبَارِيَة, كَبَارِيَة M II, 43 noot 4

تَكْبِير M II, 129 vg.

مَكَاب II, 127

كَتَاب A II, 5

كِتَابَة II, 146 vg., 151

كُتَاب M II, 144, 209

مَكْتَل M II, 190

كِرَادِيَة M II, 40, 43, 324

كُرَات V, 51

كُرْسِي III, 129, 131, 132; V, 12 vg., 49

كِرْبَة V, 94 noot

تَكْرِيم II, 453

اِكْرَام II, 453

كِرَم III, 219 noot 5

كِرَامَة (kramat) I, 410; II, 326; III, 152;
IV/I, 75, 80, 84; M II, 334, 374 en
noot; A I, 58

كِرِيمَة M II, 64

مَكْرَدَة II, 76 noot, 124, 134, 147, 311
noot, 401, 445, 446; VI, 13, 15

كِرْبَة M II, 115

كِسْرَة (kesura, kusura) M II, 112 noot 2

كُشْرِي V, 53 en noot 2

كَشْف IV/I, 46

كَافِر II, 197

كَافِر أَصْلِي II, 197 noot 5

كَفَارَة II, 133, 185

كَفَارَة الظَّهَار, القَتْل, البَيْمِين II, 185 vg.

(بَع, يَبْدُنْه, يَنْفُسْه) مَكْفُول II, 158

كَفِيل II, 158

كَفَاءَة II, 406; V, 393

مَكْلَف II, 97

كَلَام I, 404; II, 38, 212; IV/I, 50, 51;
VI, 6; M II, 265

كَامِل II, 132

مَكْنَسَة III, 132

كُنَافَة V, 47 vgg., 55; M II, 119 noot

كَوْفِيَة V, 41 noot; M II, 164 noot, 178

مَكْوَى (mekwa) M II, 127

كَتْس, كَوَيْس II, 437; V, 72 noot 2

كِلَة V, 76

بَلَاش, بَلَاش V, 63, 105, 109 en noot 1

لَبَّة (lebba) M II, 173

لَيْسَ الصِّحْمَة M II, 194 noot

لَيْسَ الْعَدَّة M II, 194 noot

لَبَّى V, 49, 62

تَلْبِيَة I, 50, 97, 105

لَحْد II, 123

لَحْم V, 54 vg., 90

لَاذِقَة (lazqah) M II, 143 noot 2

التَّزَام الْبَيْت M II, 27 noot 3

لَعَان II, 409

لُغَز, أَلْغَاZ II, 82

لَقِيْمَات V, 50

تَلْقِيْن II, 123 en noot 1; M II, 191

لَنْقَاطَة, لَنْقَاطَة V, 50

لَهْج, لَهْج V, 412 noot 4

لُوح III, 135

لَي (leyy) III, 129

لَيْف (lif) III, 126; M II, 63

لَيْلَة الرِّغَاب II, 122

لَيْلَة الْقَدْر II, 122 noot 1, 134

مَاش V, 109 noot; 130, 144

تَمَتَّع I, 57 vgg.

مَتَّعَة II, 171, 173, 180; VI, 149 vg.

مَتْن II, 294

مَد VI, 65

مَدَّاح V, 48; M II, 2

مَتَحَان M II, 236

مَرَّة V, 61 noot 2, 69 noot 2, 70

مَرْدَة VI, 12, 138

مَرَز V, 401 noot 2

مسيحي VI, 95
 مسكين II, 129; III, 220 en noot 1, 221,
 285; V, 393, 416 noot 4
 مَقَط III, 130
 مشى V, 24 vg.
 مصطبة VI, 65
 مَكُوس II, 370; M I, 65
 تمكين II, 278
 مَلِكْ ابراهيم I, 25
 مَلِيح V, 43, 72 noot 2
 تملك II, 151 en noot 2; V, 75; VI, 54
 تملك II, 151
 مَلِكْ II, 148, 160; VI, 54; M I, 165 noot
 مَلِكْ M II, 158, 160 vgg.
 مَلِكْ M II, 160; A I, 365
 ملايه M II, 112 noot 2
 مَقَص III, 129
 مندیل M II, 174, 193
 مَهَر II, 170, 179 vg.; VI, 150; M II, 158,
 183
 مهر المثل II, 180 vg.
 مهله M I, 115 noot 2
 امتهان II, 453
 مَوْرِيَه M II, 173
 مَوَال مال (Hadramawt) III, 222 en
 noot 1; M II, 55 noot 2
 مال حرام II, 396
 ميتة II, 82
 ناموس III, 219 noot 5; VI, 21 vg.
 ناموسيه M II, 62, 185
 نانخا (nanekha) M II, 117
 ناظر II, 111 vg., 117
 ناظر الباطن II, 435
 ناموس V, 21 vg.
 نبات V, 43
 نَبَوْت (nabbut) M II, 9
 نبیذ I, 111
 نبی I, 405
 نَجِس II, 81
 ناجع V, 162
 متنجس II, 84

نَجَفَه (nedjfa) M II, 167, 176
 نجم V, 410 vg.
 استنجاه M II, 40
 نَصْر M II, 265
 نخل III, 222
 مندوب II, 76 noot, 401, 445, 446; VI,
 13, 15
 نَذْر IV/I, 294
 تَوَازِل M II, 116
 ناسخ، منسوخ، نَسَخ II, 228, 289, 296;
 VI, 149
 نُسَك I, 56
 نشور II, 184
 مَنَشِد M II, 176
 نَص II, 51; VI, 15
 نَصَص، مَنْصَه M II, 181 en noot 1
 نصاب II, 22
 مَنَصِب III, 164
 نَصْرَانِي VI, 95
 ناصيه M II, 180
 نظاميه M I, 161
 نعال V, 36 en noot
 نَعْنَاع (ne'na') M II, 115
 نَفَر I, 101, 114
 نفوس V, 20 vg.
 نَفْسَه V, 165 vg.
 منافق V, 58 noot 2
 نَقِيب III, 165; M II, 12
 مناقب M II, 56, 60, 374, 378
 نَقْل II, 151 noot 2
 نَقْل اليَدِ II, 148
 منقل (menqel) III, 127; M II, 142
 بنت المنقل M II, 142 noot 3
 نَقَا (naka) III, 62 noot 1; M II, 10
 نائب A I, 365
 نَوَاب M I, 127
 نوبه V, 42
 النوافل المَوَدَّات II, 101 noot 2
 نام V, 44

نَيْتَة I, 50, 72; II, 28, 90, 98, 102, 182
noot 3, 183, 184; V, 60, 80 noot 2

نَي V, 162

تَهْجِد II, 102, 106

هَجْرَة I, 209 noot, 301 vgg., 386; III,
163, 181 en noot 4, 186, 350; VI, 57

مهاجر M II, 251

هَجِير V, 37

مَهْدِي I, 145 vgg., 406; II, 301, 319,
372; III, 81, 179

هَدِيَة IV/I, 294

هذا VI, 143

هَذَف III, 221 noot 1

هَرَج V, 67

هَفِيكَة (hefeka) M II, 13 noot 3

إِهْلَال I, 51

هَلَال III, 135

هَوْدَج V, 37; M I, 83

هَوْشَة (hosha) III, 62; M II, 9, 65

بنت هوا

هَيْكَل III, 135

إِيتَار II, 85; VI, 16

مَتَوَاتِر II, 55 noot 1; VI, 15 noot 1

وَتَر II, 101 vgg., 106; VI, 133

وَاَجِب II, 76, 179 noot 3; 183, 227, 311
noot; 401; VI, 13 vgg.

تَوَاجُه IV/I, 48 noot 2; M II, 284, 328

جَهَة VI, 13 en noot 1; M II, 328

تَوَحِيد I, 279, 404; M II, 212, 265

وَادِي (wadi, pl. widyan) III, 220 noot 3

وَرَا V, 167 vg.

وَرْد IV/I, 74 vgg., 84; M II, 328, 340,
376, 378

وَسَق VI, 65

مَوَاسِمُ الْحَجَّ I, 16

صَفَات IV/I, 50

وَقِيل II, 102 noot 3

وَصَى II, 399 noot 1

وَضَوْ I, 49; II, 85

وَطْنِي II, 195

(المسلمين) اتَّفَاق I, 315 noot 1, 316; II,
482

مَوَاقِيت I, 49

تَوَقِيع M I, 97 noot 1

مَوْقُوف عَلِيَة II, 160 vg.

وَقَف (أَرْقَاف) II, 116, 159 vgg., 242; V,
265; VI, 47; M I, 17

أَرْقَاف سُلْطَانِيَة M I, 164

وَقُوف I, 72, 88, 97, 113

وَكَالَة II, 159

وَكِيل III, 42, 50; M II, 29

وَكِيل III, 42

وَلَدِ النَّاسِ V, 105; M II, 132 noot

مَوْلَد V, 81, 88 noot 2; M II, 54, 57 vgg.;
66, 69, 147 vgg., 154, 182 vgg., 193,
291, 366, 378; A I, 223. Zie ook
Naam- en Zaakregister s. v. Geboorte-
feest en Register van indonesische ter-
men s. v. Moeloed

وَلَدِ الْبَحْرِ V, 45

أَوْلَادُ السُّوْقِ V, 7, 88

أَوْلَادُ الْكَلَابِ V, 69

مَوْلَدُ الْعَسْتِيْنِ II, 120, 291, 366, 378;
A I, 223; VI, 81, 88 noot 2

وَلِيْمَة الْعُرْسِ II, 184; M II, 183

وَلِيْمَة, رَضِيْمَة II, 124, 183; M II, 146 vg.

وَالِي III, 69, 94, 96, 156, 202; M I,
162 vg., 179; II, 58

اِسْتِيْلَاء II, 278

وَلَى I, 401; II, 172, 174, 177, 179,
182 vgg., 187, 279; IV/I, 13, 94, 96,
96, 184 vgg., 209; V, 60, 74 vgg.; M II,
160 vgg., 374; A I, 100, 158, 170, 201,
359 vgg., 368 vgg., 370 vgg., 486

وَلَى مَجْمُوع II, 177

وَلَى تَسْبِ IV/I, 96

مَوْلَى (mola) V, 411 vg.

هَبَة IV/I, 294

يَادِر M I, 204

يَبَس V, 61 en noot 2

يَد (handvat) III, 135

يَد (feitelijk bezit) A I, 110; vgl. 109

يَشْمَك (yashmek) M II, 172

تَيْقَن V, 166
تَيْم II, 85
اليَمِينِي القَمُوس I, 186 noot 2
الْيَمِينِي II, 167
يَوْم الْأَضْحَى, النحر I, 105

يَوْم الْأَارَع I, 114
يَوْم الْحَرِيرِي I, 84
يَوْم الزِينَة I, 84 noot 1
يَوْم الْقَرَّ I, 114
إِتْيَام الْبَيْض II, 134

Register van indonesische termen¹⁾

abangan IV/II, 374
adan IV/I, 130, 131, 174, 241; IV/II, 209, 366
'adat isti'adat IV/II, 411 vgg.
aloe IV/I, 214
amben IV/I, 141
amben tengah IV/I, 123, 225, 230, 232, 233
amil IV/II, 380
ampleh VI, 303
angen—angen IV/I, 153
angkap IV/II, 8; V, 381 noot 1
angker IV/I, 141
angkloeng VI, 286
areuta V, 270 noot 2
ari-ari IV/I, 127 vgg., 139, 209
Asjoerchana II, 5
Asrakal IV/I, 136, 214
astana IV/II, 385
atjië, atjeuk V, 279 en noot 2
atra V, 270 vg.
atra sihareukat IV/I, 295
badal hadji IV/II, 376
badi VI, 297 vgg.
badi gagang beusi VI, 306
bagebloeg, pagebloeg IV/I, 241
bagori VI, 289
balei-balei IV/I, 131
banda V, 185 vg.
bang IV/II, 366
banjon IV/I, 217
bangsoe of bengsoe IV/II, 12
bantja'an IV/I, 137
bantjoel VI, 295
barep VI, 293 noot
baréra IV/I, 143

baroengan IV/I, 231
be'at, bengat IV/I, 188 vg.
bedoeg IV/I, 173, 174; IV/II, 209, 365, 375; VI, 287
bedog VI, 299, 303
bedog pontang VI, 305
béla, bélo IV/I, 211 vg.
bendoro IV/I, 149
bengkong IV/I, 212
benglé IV/I, 143, 154
bepermasokön IV/II, 8
berkat IV, 123, 138, 179, 244
berperata (berpenrata) V, 11
bersisahan V, II
Bilal II, 117; V, 211, 365
blah (belah) V, 11
bödöl (badal) V, 8 vgg., 18
boeboer IV/I, 124, 142; V, 217
boeëng V, 185 en noot
boejoet VI, 288
boepati IV/I, 246 vg., 248
boewangan IV/I, 239
boentoet VI, 294, 296
bong IV/I, 212
bri IV/I, 231
burun M II, 314
chalifa IV, 98
chatib (katip, ketip) V, 211, 366
dada VI, 294
daërah V, 388
dalam V, 185
dandan IV/I, 223
di badjangake IV/I, 187
dikir IV/I, 162, 175, 177, 187, 190 vg., 194, 242, 244; V, 215
djagongan IV/I, 132, 210, 233, 234

1) Naar de transcriptie van het origineel

- djakat, djekat IV/I, 17, 201, 294; V, 46 vgg., 371, 380
 djaloe VI, 293
 djamban VI, 295
 djampé IV/I, 127, 144, 153, 213, 238
 djandji-dalem IV/I, 228; V, 370
 djanganan (koerang-) IV/I, 135
 djaranan IV/I, 230
 djaro VI, 289
 djemoeah, djemoengah IV/I, 172 vg.
 djenang IV/I, 134, 142, 210, 215
 djenang soengsoem IV/I, 215
 djénat IV/I, 121
 djimat VI, 304, 305; IV/II, 184, 187, 193; M II, 374
 djim IV/I, 237
 djira, zie tjira
 djireh VI, 295
 djodo IV/I, 220
 djoelang VI, 300
 djoemblong IV/I, 223
 djoerig IV/I, 237, 240
 djoerig koeris IV/I, 240
 djoeroetoelis IV/I, 100, 120, 188
 djoez IV, 160
 djogèt IV, 233
 djopo IV/I, 127, 153, 154, 193, 213, 238
 djopo sirep IV/I, 213
 doa V, 8, 14
 doa tachtim IV/I, 211
 doehoeng VI, 301
 doekoen (baji) IV/I, 125, 127, 206, 238; V, 382
 doehoen prewangan IV/I, 238
 doeriat IV/I, 220
 doeson VI, 186
 doa, donga IV/I, 123, V, 381
 dongeng VI, 301
 dongo arwah IV/I, 165
 dongo koeboer IV/I, 243
 dongo rasoe IV/I, 165
 dongo slamet IV/I, 123, 136, 164, 165
 dongo katam IV/I, 165, 166
 dringo IV/I, 154
 elmu M II, 331
 endas VI, 294
 entas, entasan VI, 293, 294, 295
 gadoeg VI, 293
 gala VI, 293
 galoedra IV/I, 211; VI, 300
 gambang VI, 287
 gamelan IV/I, 207, 214, 230; V, 374; VI, 287
 ganagini IV/I, 295
 gandik IV/I, 133
 gapri* VI, 294
 garoeda VI, 300
 gatjo(n) VI, 293
 gedelog IV/I, 210
 gemprek VI, 293
 gendoel VI, 293
 gendroewo IV/I, 146
 gentongan (gentoengan) IV/I, 173, 174, 176, 177
 gerebeg V, 217
 gimer VI, 295
 gobang VI, 305, noot
 goeloe VI, 294
 goenakaja IV/I, 295
 goeroe IV/I, 18, 33, 39, 40, 43, 166 vgg., 187 vgg., 204, 222, 236, 254, 256, 271, 280, 360, 368; V, 212, 378
 goeroe ngadji koeran IV/I, 159 vgg.
 goeroe pesantren IV/I, 167 vgg.
 goeroe tarekat IV/I, 187 vgg.
 goesaran IV/I, 206, 216
 goesar tanda IV/I, 206, 211
 gogorèkan IV/I, 134
 golok VI, 299, 303
 gombak IV/I, 137
 gondewa VI, 301
 goöng soeking VI, 287
 gritan IV/I, 145
 h. Sluit-h in indonesische talen V, 177
 hadjat IV/I, 209; V, 217, 381
 hakèkat IV/I, 190
 hakim, hoekoem IV/I, 97, 99, 280
 hariraja poeasa V, 210, 375
 hariraja hadji V, 218, 375
 hikajat V, 181
 hoekoem kanoen IV/I, 262
 hoekom IV, 374 vg.; A I, 14
 hoeloe VI, 296
 ilmoe martabat toedjoeh V, 386
 ilmoe salik V, 386
 imam V, 211, 366
 imöm V, 8 vgg.
 inkilab III, 248
 intil IV/I, 164
 kaboejoetan VI, 299, 301

kaboepeatèn IV/I, 248
 kagepok IV/I, 239
 kahérat II, 100
 kahoem IV/I, 136, 227
 kajjim II, 117
 kakim IV/I, 280
 kali IV/I, 374
 kalipah II, 117; IV/I, 93; V, 388
 kamat IV/I, 130, 131, 174
 kamplong VI, 295
 kaoel IV/I, 239; V, 384
 kaoem I, 4, 117; V, 216, 374, 380
 kapala djama'at M II, 317
 kaping do IV/I, 243
 karja'an IV/I, 206, 212
 karoen wanakiroen IV/I, 200
 katam, chatam IV/I, 161 vgg.
 kataman IV/I, 164, 166 vg., 205, 211
 katemper IV/I, 238
 kawah IV/I, 127 vg., 131, 133, 134, 209
 kawin gantoeng IV/I, 223
 kebahoel VI, 295
 kebon alas IV/I, 143
 kedjoerons V, 7, 9, 11
 kekepek VI, 293
 keloet IV/I, 153 vg.
 kembar majang IV/I, 210, 225, 230
 kemiri VI, 291 vgg.
 kempoel VI, 287
 kendil IV/I, 172
 kendoeri V, 18, 217, 381
 ketip IV/I, 227
 kentjlong VI, 303
 qetoek VI, 287
 kiblat V, 209, 366
 kjahi IV/I, 136, 167, 220, 222, 236, 244,
 254, 266, 280; V 211
 kobak VI, 294
 kobongan IV/I, 123, 151, 209 vg., 213,
 214
 koeasa hakim of kakim IV/I, 96
 koedangan IV/I, 224
 koedjang VI, 297 vgg.
 koenir IV/I, 217
 koenti, koentranak IV/I, 129, 133, 134,
 145, 146
 koentji V, 385
 koentjoeng IV/I, 137
 koerang adjar IV/I, 135
 koerang boera IV/I, 135

koeroengan IV/I, 142
 koétjir IV/I, 137
 koewasa kahim IV/I, 297
 koewalat IV/I, 239
 kokodjo VI, 293, 296
 koprah VI, 304
 kramat IV/I, 184 vgg.; V, 383
 kraton V, 185
 kromo IV/I, 215
 kromong II, 427
 lamaran IV/I, 226
 lampor IV/I, 240
 langgar IV/I, 172, V, 381
 lawé IV/I, 129, 133
 lagoe IV/I, 160
 lebé IV/I, 123, 130, 166, 227, 241, 242,
 244; V, 216, 374, 380, 382
 lempoejang IV/I, 154
 liong lahat II, 123 noot 4
 lodjor VI, 295
 loeloehoer IV/I, 209
 loerah IV/I, 178, 179; V, 378
 lohor IV/I, 175
 londo IV/I, 149, vgg.
 lowo* VI, 294
 madjemoeik IV/I, 230, 232
 madjlis hoekoem IV/I, 99 noot
 magang IV/I, 113
 magrib IV/I, 176, 188
 maidjan IV/I, 243
 maisan IV/I, 243
 makam V, 385
 maleman II, 122 noot 1; V, 218
 maleman salikoer IV/I, 63
 malim V, 380
 maloe IV/I, 237
 mandarsah M II, 338
 maoeng kadjadjaden VI, 306
 maripat IV/I, 190
 masjid IV/I, 172 vg.
 maskawin IV/I, 224
 memedi IV/I, 147
 mendah sapisan IV/I, 243
 mengadji IV/I, 42; V, 377; M II, 339
 menjahan V, 8
 meranak IV/I, 134; cf. 145
 merbot II, 7, 117; V, 366
 mesigit IV/I, 196; V, 381
 meunasa V, 380 vg.
 meuntròë (mantri) IV/I, 337

midadareni IV/I, 211, 227
midong IV/I, 239
mikrab II, 100; V, 366
mimbar (imbar) IV/I, 173; V, 210, 366
miriki VI, 296
mo(e)din II, 4, 117; IV/I, 123, 130, 136,
166, 227, 241, 242, 243, 244; V, 216,
365, 380, 382
moeddin V, 211
moeds V, 9
moeloed(an) IV/I, 136, 210, 214, 233;
V, 217 vg.
moepado VI, 293
moepti IV/I, 280
moerid IV/I, 14, 18, 30, 32, 33, 35, 36,
37, 39, 41, 42, 43, 51, 52, 189; V, 208,
378, 379
moetihan IV/I, 239
moetmoetan IV/I, 216
momong IV/I, 134; cf. 145
montro IV/I, 238
na'as IV/I, 208
nadar IV/I, 239; V, 384
naga IV/I, 211; VI, 300
naib IV/I, 95, 97 vg., 280 noot 2, 361
ndjamboe VI, 295, 296
nemo'acé IV/I, 223, 225, 230, 231, 232,
234, 235
ngabangan IV/I, 230, 239, 241
ngadjè'aké IV/I, 214
ngadji, — koe'ran, goeroe — koe'ran IV/I,
157, 160 vgg.
ngadoe pandjang VI, 295
ngasar IV/I, 176
ngatoeri dahar IV/I, 135
(ng)èlmoe IV/I, 14, 162, 167, 194; V, 207;
VI, 105 vgg.
ngèlmoe pasèq IV/I, 15
ngèlmoe pekih IV/I, 202
ngiso IV/I, 76, 188
nglangkahi IV/I, 231
ngoendang sapasar IV/I, 234
ngoendoek mantoe IV/I, 234, 235
ngoko IV/I, 215
ngrasoelaké IV/I, 165
niat IV/I, 214; V, 384
njala VI, 295, 296
njantri IV/I, 226
njelamaké IV/I, 206
njelapani anak IV/I, 139

njepasari anak IV/I, 133
nji ro kidoel IV/I, 240
njoertanah, njoesoertanah IV/I, 243
njoewoen pangèstoe IV/I, 209
njoren VI, 301 en noot
noeroenkeun IV/I, 141, 143
nogo IV/I, 126
oedik — oedikan IV/I, 142
oedjar IV/I, 239
oedjoeb IV/I, 123, 134, 137, 141, 155, 193,
209
oedoen — oedoenan, poedoenan, moedoen
lemah IV/I, 141
oela VI, 294
oembris VI, 296
oendang — oendang IV/I, 262 vg., 271;
A I, 11
oepih IV/I, 129
oerang VI, 270
oesoel IV/I, 181 vgg., 185, 198
oesoer IV/I, 106; V, 369
oetaq = koetjaq V, 16
opor IV/I, 164
orang VI, 270
orang selam V, 425
pakaocaman II, 114; V, 374
panas IV/I, 141
pandjang VI, 288
panghoeloe, pengoeleoe II, 115, 117 vg.,
177, 380; IV/I, 20, 90, 93—95, 99,
160, 169, 197, 202, 227, vgg., 279 vgg.,
292 noot, 293 vg., 295, 350, 361, 365,
368; V, 211, 276 vg., 278, 367 vgg.,
418; VI, 294 noot. Zie verder pen-
goeloe
pangoer IV, 215 vgg.
panjarak VI, 302
pantang IV/I, 240
pantoen VI, 300
panton V, 181 en noot 2
paradji IV/I, 125
pasah IV/I, 215
pasang VI, 293
pasangan IV/I, 231, 235
pasar IV/I, 133, 134, 135, 136, 233
vg., 235
pasèk IV/I, 193
paseq IV/I, 46 noot
patih IV/I, 189; VI, 293, noot
patjangan IV, 224

patjetan VI, 295
 pedang VI, 301
 pegantèn IV/I, 235
 pekih II, 117; IV/I, 181 vgg., 186, 199 vgg.
 pekit nadjmoedin IV/I, 280 noot 2
 peneboes IV/I, 234
 pekodjan V, 110
 pekoentjen V, 386
 pemoelangan IV/I, 175
 penadjem IV/213
 pendada VI, 294, noot
 pendope IV/I, 97
 penganten IV/I, 229
 pengaron IV/I, 221
 pengerak VI, 303
 pengimaman IV, 132
 pengoeloe, zie ook panghoeloe
 pengoeloe andiko IV/I, 274, pengoeloe
 landraad, moskee — pengoloe, pengoeloe
 hakim, p. masdjid, p. kawin IV/I, 95; —
 Tjéq IV/I, 427; — Moedö IV/I, 427
 pengoeperan IV/I, 140
 peningset IV/I, 224
 pepenjon VI, 288
 peperan IV/I, 216
 pepeten VI, 298
 perah VI, 304
 perdikan V, 378, 385
 pesantren II, 68, 114, 115; IV/I, 14, 17,
 29, 30, 37 noot 3; 63, 102, 162, 172 vgg.,
 187, 198 vgg., 209, 244, 280, 360, 368;
 V, 207, 212, 246, 276, 277, 294; 378,
 379, 389; VI, 8, 107; M II, 338
 petangan VI, 105
 pètèk IV/I, 137
 peundang. A I, 21 en noot 2
 pinggan petjah sariboe VI, 289
 piring VI, 289 vg.
 pitjè VI, 294
 pitra II, 118, 128; IV/I, 7, 166, 201;
 V, 46 vgg., 218
 poeasa IV/I, 188, 201; 347 vgg.; V, 375
 poedjian IV/I, 162, 175, 177
 poepò i boh kieh VI, 292
 poepoet poeser IV/I, 132 vg.
 poesaka IV/I, 119; VI, 301
 poetihan V, 374
 pondjèn IV/I, 134
 pondok IV/I, 158 vg., 162, 166, 167,
 170 vgg.; V, 378

pontang VI, 304
 prang V, 13, 15
 prang sabil IV/I, 202 vgg., 379, 384, 415;
 V, 214, 421
 prijaji IV/I, 121 vg., 124, 133, 136, 137,
 141, 145, 147, 149, 150, 157, 158, 162,
 163, 167 vgg., 180 vgg., 195 vgg. 215,
 214, 218, 219, 221, 223, 235, 247; V, 39,
 421, 426 vg.
 primbon V, 386
 ra(a)d agama IV/I, 99, 100, 202, 279 en
 noot 2, 207
 raad kaboepatèn IV/I, 99 noot
 rabana IV/I, 43
 raden ajoe IV/I, 221
 radja VI, 293, noot
 rangkang V, 379
 rapal IV/I, 14
 rapa' V, 368
 rapat V, 372
 rasoelan IV/I, 165
 ratib IV/I, 192, 194; VI, 181 en noot 2
 réog IV/I, 211
 rewang IV/I, 238
 rewokan VI, 296
 rōdjō V, 8 vgg.
 tagon VI, 295
 roekoening islam IV/I, 199, 206
 rodjokojo IV/I, 232
 rondo IV/I, 235
 ronggeng VI, 261
 sadat IV/I, 131, 199, 200, 214, 229
 sadjèn IV/I, 140, 210, 213, 225, 234
 sajoer IV/I, 180
 sakarat IV/I, 241
 salasilah IV/I, 191 vg.
 salawat IV/I, 106
 salik, soeloek IV/I, 47 en noot 2, 48
 sampéjan IV/II, 153
 sandékala IV/I, 153; VI, 289
 sandörö V, 8
 sanggoj A I, 19
 santri IV/I, 14, 18, 29, 122, 131, 136, 137,
 145, 159, 163, 165 vgg., 185, 193, 202,
 213, 215, 222, 223, 230, 233, 236, 241,
 242, 244; V, 208, 212 374, 378 vg.;
 VI, 107
 sapa'at sapangat IV/I, 165
 sara* IV/I, 262, 271, 273
 sarakata A I, 3, 5, 9

sarat IV/I, 127 vgg., 131, 137, 139, 142,
153, 154, 232, 234
sarengat IV/I, 190
sari IV/I, 243, 244
saron VI, 287
sawan IV/I, 129, 130, 133, 134, 139, 154
sarob-sawan IV/I, 154
sawoer IV/I, 142
sedekah II, 131; V, 217, 381. Zie ook
sidekah
segala imam-imam IV/I, 279
sekin VI, 305
selapan IV/I, 139, 140
selawat IV/I, 243
selir IV/I, 219, 220, 235
sembah IV/I, 155, 231, 232
sembahjang I, 137 noot 8; IV/I, 43, 56,
92, 130, 131, 158, 159, 169, 174 vg.,
188 vgg., 199, 200 vg.; 279 noot;
V, 209 211, 366, 374, 377.
sembahjang majit IV/I, 242
semboeren IV/I, 129, 135, 139
sengkolo IV/I, 130
sentong IV/I, 225
sétan IV/I, 237
sepit IV/I, 206
serahan IV/I, 226 vgg.
shahbandar III, 252
sideka walimah II, 183 noot 4
sidekah IV/I, 162, 186, 208, 291, 243, 244
simpaj VI, 303
sirammen III, 37; IV/I, 122, 243
sirkawin IV/I, 224
sisik IV/I, 217
slametan IV/I, 121 vg., 124, 127, 132,
133, 134, 135, 136, 138, 139, 140, 141,
142, 155, 162, 163, 164, 165, 166, 177,
179, 208 vg., 235; V, 217, 381
skola IV/I, 155 vg.
sobat IV/I, 150
soeasa VI, 261
soekmo IV/I, 155
soeling VI, 286
soeloek II, 124, 125; V, 387
soembangan IV/I, 226
soenat(an) IV/I, 205 vg.
soendel bolong IV/I, 130
soepit IV/I, 206
soeraga IV/I, 211
soerak IV/I, 138, 139

soerambi IV/I, 20, 97, 280; V, 210, 366 vg.
soerau II, 115; IV/I, 29, 30, 34, 35, 36,
38, 39, 40, 41, 42, 43, 51; V, 207, 283,
379, 309; VI, 18; M II, 338
sorsoran VI, 293, noot
swarga IV/I, 120
taboeh V, 209, 365
tadjoeg V, 381
tagon VI, 295
tahlil IV/I, 165, 244
tajoeban IV/I, 210, 233, 239
takir IV/I, 121
taklek (= ta'lik) IV/I, 228
talak IV/I, 228
talekim II, 123
tamat IV/I, 161, 164, 211; V, 377
tampah IV/I, 131
tapa II, 125, 135; VI, 108, 305
tapsir IV/I, 159
tarèkat IV/I, 107 vgg.; V, 383
tarikah V, 215, 388
taroep IV/I, 208 vg., 215, 225
taroh VI, 293
tasawoep IV/I, 190
tasjahod IV/I, 162, 188
tébok IV/I, 146, 147
telekim (talkin) IV/I, 243
teloeah IV/I, 238
tenger IV/I, 243
tenoeng IV/I, 238
teta'an IV/I, 210, 212, 215
totak IV/I, 206
timpoeah VI, 293
tindih IV/I, 213, 218
tingkeban IV/I, 121, 124
tjalak IV/I, 212
tjandik olo IV/I, 153
tjebrek VI, 294
tjemped VI, 294
tjengkaroek IV/I, 164
tjéq V, 9
tji- V, 9
tjira- VI, 292 vgg.
djira- oela VI, 295, 296
tjira- endas VI, 295
tjoekoeran IV/I, 136
tjonde VI, 305, noot
tjongkok IV/I, 223
toejoe VI, 295
toekang hoedjat IV/I, 100

toekang dongo IV/I, 163
 toekon IV/I, 226
 toembak (djedjer andong) VI, 288, 290;
 301
 toempeng IV/I, 134, 210
 toemper IV/I, 231
 toengkoe IV/I, 212
 toeō, petoeō V, 8 vgg.
 toeroetan IV/I, 160 vgg.
 toewan IV/I, 149
 toewoehan IV/I, 225
 torog VI, 293
 tsjete III, 348
 turus M II, 314
 wajang(an) IV/I, 210 vg., 230, 233, 236,
 239; V 314, 384
 wakap V, 369, 378
 wali IV/I, 227, 229; V, 369, 383

wali-hakim IV/I, 229; V, 369
 wali nasab V, 369
 walimah IV/I, 226, 229 vg., 232
 wang médja IV/I, 106
 wates VI, 296
 watoe woengkal IV/I, 216
 wawatjan V, 387
 wedalan IV/I, 139
 wedana, wedono IV/I, 97, 113
 wektoe IV/I, 158
 wéwé IV/I, 146, 147
 widji timoen IV/I, 217
 widji semongko IV/I, 217
 wirid IV/I, 187, 190 vg.
 wo• (an) VI, 294, 296
 woedoek IV/I, 164 vg.
 wong V, 269 vg.
 wong atoewo IV/I, 209

Register van Koranplaatsen

Sûra

2, 2	II, 18
2, 6	III, 341
2, 100	I, 212
2, 118 vgg.	I, 28
2, 123	II, 15
2, 124	I, 25
2, 129	I, 25
2, 132	II, 15
2, 137	II, 25, 298
2, 146	II, 15
2, 153	I, 16, 32 noot 4; 78 vgg.
2, 169	II, 15
2, 172	I, 350, 354; II, 22, 24
2, 176	II, 228
2, 185	I, 53
2, 185—199	I, 35
2, 186	III, 348 vg.
2, 192	I, 12, 37, 39, 57 noot 1, 61 vg., 77; II, 20
2, 193	I, 55
2, 195	I, 89 vgg., 112
2, 211	II, 18; 22, 24
2, 212—213	I, 225
2, 215	I, 303 noot 2
2, 216 vg.	I, 355; II, 18, 21
2, 223	M II, 275
2, 229	M II, 188
2, 234	II, 168
2, 240	I, 213; II, 34, 38 noot 2; 293
2, 241	II, 168
2, 255	II, 18
2, 263 vgg.	II, 18, 20, 25
2, 269	II, 26
2, 273	I, 350
2, 275	I, 350
2, 276	II, 39
2, 280	II, 19
3, 5	II, 304
3, 15	II, 18
3, 27	III, 341, 346
3, 29	II, 38, 293
3, 71	II, 15
3, 86	I, 354; II, 18, 164

Sûra

3, 89	I, 25
3, 89 vgg.	I, 30
3, 91	I, 10, noot 2; 16, 28 noot 2; 31, 33, 40, 97
3, 92	I, 10, noot 1
3, 97—99	III, 331
3, 123	II, 287 noot 4
3, 128	II, 18
3, 158	II, 15
3, 187	II, 437
3, 194	I, 302 noot 1
4, 12	II, 165, noot 1
4, 28	II, 171, 293 noot
4, 30	II, 174
4, 38	I, 302
4, 52	II, 15
4, 62	II, 205, 293; A I, 145
4, 77, 79, 80	III, 338
4, 78	III, 337; VI, 25
4, 79	II, 19
4, 85	II, 298, 313 noot
4, 91—93	III, 350 vg.
4, 91	I, 303 noot 4
4, 93	III, 336 vg.
4, 94	II, 19
4, 98 vgg.	I, 303 noot 3
4, 106	VI, 25
4, 114	II, 19
4, 115	II, 41, 298
4, 127	II, 184
4, 138	III, 340
4, 143	III, 340
4, 157	I, 152
4, 160	II, 19
5, 1 vgg.	I, 55; II, 87 vg.
5, 3	I, 55
5, 5	II, 287 noot 4
5, 38	II, 197
5, 47 vgg.	I, 220
5, 49	II, 19
5, 56	III, 339
5, 59—61	III, 351
5, 60	II, 19

Sûra

5, 62	III, 339
5, 84	III, 339
6, 38	II, 53 noot 2; 313 noot
6, 74 vgg.	I, 24
6, 86	I, 24
6, 95—98	I, 55; M II, 86 noot 1
6, 106—108	I, 210, 300
6, 143	II, 87 vg.
6, 162	I, 25, 26, 27
7, 25 vgg.	I, 75 vg.
7, 86—87	I, 25
7, 155	I, 353; II, 16
7, 157	I, 223
7, 186 vgg.	I, 128
8, 3	II, 18
8, 39	II, 83, 198, 289 noot 7
8, 42	VI, 52
8, 58—60	II, 23
8, 62	III, 332, 336
8, 73 vgg.	I, 303 noot 2, 3
8, 75	I, 304
9, 1—12, 28, 36—37	I, 43 vgg.; 229 vgg.
9, 3	I, 43
9, 13—16	I, 35, noot 2
9, 18	II, 19
9, 20	I, 303 noot 3
9, 23	III, 340
9, 34	I, 355; II, 10, 21, 23, 26
9, 35	I, 355 noot 6
9, 53 vgg.	II, 18
9, 60	I, 350 vg.; 360; VI, 52
9, 72	II, 19
9, 76	II, 20
9, 80	II, 20, 26
9, 99 vg.	II, 18, 25
9, 101 vgg.	I, 303 noot 4
9, 104 vg.	VI, 15, 20
9, 124	II, 216
11, 72 vgg.	I, 24
12, 2	I, 343
12, 37—38	I, 25
12, 88	II, 14
13, 20	II, 14
13, 22	I, 353
13, 39	M II, 76 noot
14, 16	I, 25
14, 36	II, 18

Sûra

14, 38 vgg.	I, 29
14, 40	III, 109; M I, 1; III, 58
15, 13	II, 83, 289 noot 7
15, 51 vgg.	I, 28
15, 94	III, 339
16, 45	I, 218, 304
16, 46	II, 294
16, 124	I, 25, 26, 27
17, 24	II, 55, noot 3
17, 19	II, 83, 289
17, 80	II, 286 noot; M II, 225 noot 1
17, 111	M II, 86 noot 1
18	II, 108, noot 8
18, 18	II, 14
18, 19	I, 25
18, 73	I, 352; II, 15
18, 80	II, 15
18, 110	II, 34
19, 14	II, 15
19, 19	I, 352; II, 15
19, 27 vgg.	I, 301
19, 32	II, 16
19, 36	I, 353
19, 42 vgg.	I, 24
19, 55	I, 24
19, 56	I, 353; II, 16
20, 78	II, 15
20, 112	I, 343
20, 114	I, 89 noot 6
21, 7	I, 26, 218
21, 52 vgg.	I, 24
21, 73	I, 353; II, 16
21, 85	I, 24
21, 107	M II, 145
22, 25 vgg.	I, 32, 108
22, 30	I, 112
22, 31	I, 21
22, 39—42	I, 224
22, 40	II, 216
22, 41	I, 32, noot 2
22, 77	I, 25, 29
22, 78	II, 19
23, 1—5	II, 16
23, 4	II, 18
23, 6	I, 302 noot 2
24, 2	II, 228 vgl. 89
24, 4	II, 89 vgl. 228
24, 14	I, 284

Sûra

24, 21	II, 14, 15
24, 30 vgg.	I, 310, 314 vgg.; II, 15
24, 37	II, 19
24, 55	II, 19
26, 197	I, 218, 220
27, 98	I, 25
28, 27	I, 21
28, 46	I, 334 noot, 341
28, 54	I, 353; II, 14
28, 57	I, 25
29, 15 vgg.	I, 24
29, 25	I, 302
29, 67	I, 25
30, 21	I, 419
30, 38	I, 353; II, 16, 17
30, 37	II, 16, 17
31, 3	I, 353; II, 16
32, 2	I, 24, 334, 341
32, 16	I, 353; II, 14
33, 21	II, 38, 293
33, 33	II, 19
33, 35	II, 20
33, 53	I, 309
33, 56	M II, 148
33, 59	I, 310
33, 62	II, 33, 289
34, 38	I, 353; II, 14
34, 43	I, 24, 334, 341
35, 19	II, 15
35, 26	I, 353; II, 14
36	A I, 498 en noot 5
36, 5	I, 24, 334, 341
36, 37	II, 14
36, 47	I, 353
37, 60	II, 14
37, 71 vgg.	I, 23
37, 77	M II, 41
37, 168 vgg.	I, 210, 300
38, 17	II, 107
38, 45	I, 24
39, 29	II, 439 en noot 1
40, 78	I, 333 noot
40, 49	II, 217
41, 5	II, 34
41, 6	I, 353; II, 16

Sûra

41, 33	M II, 86 noot 1
42, 22	VI, 157
43, 61	I, 152, 161 noot 3
43, 88 vgg.	I, 210, 300
49, 10	III, 331
49, 10—13	I, 419
51, 24 vgg.	I, 23
53, 3	II, 38, 293
53, 4	VI, 26 noot 1
53, 33	II, 15
54, 1	I, 217, 223
54, 46	I, 127
57, 7 vgg.	II, 18
57, 17	II, 20
58, 2	II, 186
58, 22	III, 338
58, 13, 14	II, 19, 23
58, 22	I, 164
59, 2	II, 53, noot 2; 313 noot
59, 7	VI, 51
61, 8—9	III, 334
61, 13	I, 174
62, 2	II, 15
63, 9	II, 20
63, 10	II, 18
67, 10	II, 437
70, 4	I, 141
70, 22 vgg.	I, 353; II, 14
73, 10	I, 301 vgg.
73, 20	II, 19
74, 5	I, 301
75, 31	II, 14
76, 8, 9	I, 354
79, 18	II, 15
87, 14 vgg.	II, 15, 16; 18
89	M I, 121 noot 2
91, 9	II, 15; 16, noot 1, 18
92, 6	II, 14
92, 8	II, 16
95	M I, 121 noot 2
96	I, 343 vgg.
96, 1	M II, 225 noot
106, 1	I, 28 noot
111, 1—2	A I, 498 en noot 2

BIBLIOGRAPHIE

Boeken. Artikelen

1880

1. Het Mekkaansche feest. [I, 1—124]

1882

2. Nieuwe bijdragen tot de kennis van den Islam. [II, 1—58]

1883

3. Prof. de Louter over „Godsdienstige wetten, volksinstellingen en gebruiken”. Geteekend: Leiden, Mei 1883. Verschenen in De Indische Gids V/II (Amsterdam, 1883), blz. 98—108. [Zie ook No. 5. Niet herdrukt]
4. Een en ander over het inlandsch onderwijs in de Padangsche Bovenlanden. [IV/I, 27—52]
5. Nogmaals „De Islam in Oost-Indië” naar aanleiding van prof. de Louter's brief. Geteekend: Leiden, Augustus 1883. Verschenen in De Indische Gids, V/II (Amsterdam, 1883), blz. 375—380. [Zie ook No. 3. Niet herdrukt]
6. De beteekenis van den Islam voor zijne belijders in Oost-Indië. [IV/I, 1—26]
7. Het Leidsche Oriëntalistencongres. [VI, 243—272]

1884

8. Brief aan de redactie van De Nederlandsche Spectator, 1884, No. 6. Geteekend: Christiaan. [Niet herdrukt]
9. De laatste vermaning van Mohammed aan zijne gemeente, uitgevaardigd in het jaar 1880 n. Chr., besproken en toegelicht. [I, 125—144]
10. Zelfverdediging of zelfverlaging? [II, 223—230]

1885

11. De Almanak van het Leidsche Studentencorps. Brief aan de redactie van De Nederlandsche Spectator, 1885, No. 52. Geteekend: Christiaan. [Niet herdrukt]
12. Mijne reis naar Arabië. Gedagteekend: Leiden, 15 November 1885. Verschenen in Nieuwe Rotterdamsche Courant van 26 en 27 November 1885. [Zie No. 13. Niet herdrukt]
13. Aus Arabien. [Zie ook No. 12. III, 1—13]

1886

14. Aus Briefen des Dr. Snouck Hurgronje. [III, 15—18]
15. De Islam. [I, 183—294]
16. Der Mahdi. [I, 145—181†]
17. Arabische Sprichwörter und Redensarten. [V, 113—119]
18. Mekkanische Sprichwörter und Redensarten. [V, 1—112]
19. Twee populaire dwalingen verbeterd. [I, 295—317]
20. Brief aan de redactie van de Indische Gids. [II, 265—271]
21. L'eau du puits Zemzem à la Mecque. [III, 19—24]
22. Een Arabisch bondgenoot der Nederlandsch-Indische Regeering. [IV/I, 69—85]
23. De Cholera en de Islam. [III, 25—43]
24. Urianisme. Geteekend Leiden en verschenen in de De Nederlandsche Spectator van 1886, No. 121. [Niet herdrukt]

1887

- 25. Über eine Reise nach Mekka. [III, 45—64]
- 26. De Oostersche school te Berlijn. [VI, 273—280]
- 27. Dr. C. Landberg's Studien geprüft. [V, 121—144]
- 28. Een rector der Mekkaansche Universiteit. [III, 65—122]

1888

- 29. Mekka. Mit Bilder-Atlas. Herausgegeben von „Het Koninklijke Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië te s'-Gravenhage". I. Die Stadt und ihre Herren. (s'-Gravenhage, Nijhoff.) [Zie ook No. 34. Niet herdrukt. Men zie eventueel de registers]
- 30. Ethnographisches aus Mekka. [III, 123—135. De platen zijn weggelaten]
- 31. Nog iets over de Salasila van Koetei. [V, 145—158]
- 32. Een Mekkaansch gezantschap naar Atjeh in 1683. [III, 137—147]
- 33. De Sjattarijjah-secte. [VI, 281 vg.]

1889

- 34. Mekka. II. Aus dem heutigen Leben. [Niet herdrukt; zie No. 29]
- 35. Bilder aus Mekka. Mit kurzem erläuternden Texte. (Leiden, Brill.) [Niet herdrukt]

1890

- 36. Rapport over de Mohammedaansche Godsdienstige Rechtspraak. [IV/I, 87—110]

1891

- 37. Enkele zegswijzen en een raadsel der Hadhramieten. [V, 159—168]
- 38. Een onhandige lijkrede. Verschenen in de Locomotief van 25 Juni. [Niet herdrukt]
- 39. Ein arabischer Beleg zum heutigen Sklavenhandel in Singapore. [II, 273—282]
- 40. Brieven van een wedono-pensioen. [IV/I, 111—248]

1892

- 41. Studiën over Atjèhsche klank- en schriftleer. [V, 169—248]
- 42. Vier Geschenken van Sajjid 'Oethmān bin Abdallah bin 'Aqīl bin Jahja 'Alawī beschreven. [V, 259—266]

1893

- 43. Dubbele repliek. [V, 249—258]
- 44. Over een bamboe-gamēlan. [VI, 284—290]
- 45. De Atjèhers, uitgegeven op last der regeering. I. Batavia-Leiden. [Niet herdrukt; zie ook No. 49, 54 en 87 en de registers]
- 46. Advies over codificatie van adatrecht. [IV/I, 257—276]
- 47. Nieuws over Bantam? [IV/I, 249—256]

1894

- 48. Een onbevoegd advocaat. Gedagteekend: Weltevreden, 15 April. Verschenen in de Java-Bode van 18 April. [Niet herdrukt]
- 49. De Atjèhers. II. [Niet herdrukt; zie No. 45, 54 en 87]
- 50. Iets over priesterraden. [IV/I, 277—282]
- 51. Une nouvelle biographie de Mohammed. [I, 319—362]
- 52. „Mensch" en „Ding" als voegwoord. [V, 267—272]

1895

- 53. De Chabar Mama. Si Hetong. [V, 273—284]
- 54. Platen behorende bij de Atjèhers (Batavia-Leiden). [Niet herdrukt; zie ook No. 45, 49 en 87]

55. Over inlandsche spelen, waarbij de zaden van de Kemiri (*Aleurites Moluccana* Willd.) gebruikt worden. [VI, 291—296]
56. Over het *Bolaŋg* Mongondausche wetboek. Zie *Notulen van de algemeene en bestuursvergaderingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*, deel XXXIII (Batavia, 1896), blz. 23—26. [Niet herdrukt]

1896

57. *Penangsche wijsheid?* [IV/I, 305—312]
58. *Atjeh.* [IV/I, 313—326]
59. *Zwagerschap volgens de godsdienstige wetten op Java.* [IV/I, 327—330]
60. *Le droit musulman.* [II, 283—326]

1897

61. *Eenige Arabische strijdschriften besproken.* [III, 149—188]
62. *Iets over verjaring in het Moehammedaansche recht.* [II, 327—348]
63. *Kokos-raspel auf Java. Verschenen in Intern. Archiv f. Ethnogr.* (Leiden, 1897. X, 157—158.) [Niet herdrukt]
64. *Rechtstoestand van kinderen, buiten huwelijk geboren uit inlandsche vrouwen, die den mohammedaanschen godsdienst belijden.* [II, 349—362]

1898

65. *De bepaling van het einde der poeasa.* [IV/I, 347—352]
66. *De Pedir-expeditie.* [IV/I, 331—346]

1899

67. *Hadji-politiek?* [IV/I, 353—368]
68. *Een onbezonnen vraag.* [IV/I, 369—386]
69. *De excursie ter Noord- en Oostkust van Atjeh en hare gevolgen.* [IV/I, 387—415]

1900

70. *Les confréries religieuses, le Mecque et le Panislamisme.* [III, 189—206]
71. *Islam und Phonograph.* [II, 419—448]
72. *Atjêhsche Taalstudiën.* [V, 285—372]
73. *Korte beschrijving van een verzameling voorwerpen vertegenwoordigende de aardewerkindustrie in de gampông Ateuë (Groot Atjeh) en van een aantal Atjêhsche wapens en eenige amuletten. Verschenen in Bijlage II tot de Notulen der algemeene en directievergaderingen van het Bataviaasch Genootschap, deel XXXVIII, 1900.* (Batavia, 1901), blz. VI—XIV. [Niet herdrukt]

1901

74. *Le khalifat du sultan de Constantinople.* [III, 204—216]
75. *L'avenir de l'Islam.* [IV/II, 1—4]
76. *Eene verzameling Arabische, Maleische en Atjêhsche handschriften en gedrukte boeken. Gedagteekend: Koeta Radja* ^{15/11} — 1901 en verschenen in *Notulen van de Algemeene Vergaderingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*, deel XL (Batavia, 1902), bijlage VII, blz. CXX—CLV. [Niet herdrukt]

1902

77. *Nota van wenken, die bij de aanrakingen met hoofden en bevolking van het Gajöland te behartigen zullen zijn.* [IV/II, 5—34]
78. *Advies over kleeding van inlandsche ambtenaren.* [IV/II, 35—42]
79. *De blauwe Prinses in het Gajö-meer.* [V, 373—384]

1903

80. Het Gajöland en zijne bewoners. Met eene overzichtskaart van de Gajö- en Alaslanden. Uitgegeven op last der Regeering. (Batavia, 1903.) [Niet herdrukt]

1904

81. Iets over Koedjang en Badi. [VI, 297—307]
82. Maleische, arabische en atjèhsche handschriften, in April—Mei 1903 aange-
troffen in het Gajö-land (Karang Ampar) door luitenant-kolonel G. C. E. van
Daalen, afkomstig van derwaarts uitgewekene atjèhsche wetgeleerden en
hoofden. Verschenen in Notulen van de algemeene vergaderingen van het
Bataviaasch Genootschap van kunsten en wetenschappen, deel XLII (Batavia,
1904), Bijlage XIII, blz. C—CV. [Niet herdrukt]
83. Arabische, maleische, atjèhsche handschriften, aangetroffen in Semelét (Gajö-
land) en Pameuë door Kapitein W. B. J. A. Scheepens in September 1902.
Verschenen in Notulen van de algemeene vergaderingen van het Bataviaasche
Genootschap van kunsten en wetenschappen, deel XLII (Batavia, 1904), bij-
lage XIV, blz. CVI—CVII. [Niet herdrukt]

1905

84. Een miskende Arabische palataal. [V, 385—390]
85. L'interdit séculier (rifgèh) en Hadhramôt. [III, 217—226]

1906

86. Zur Dichtkunst der Bâ'Atwah in Hadhramôt. [V, 403—419]
87. The Achehnese. Translated by the late A. W. S. O'Sullivan with an index
by H. J. Wilkinson. With illustrations and maps. Leyden 1906, 2 vols.
[Niet herdrukt; zie No. 45, 49 en 54]
88. De Islam en het belastingvraagstuk in Indië. [IV/II, 43—50]
89. De opleiding van ambtenaren voor den administratieven dienst in Nederlandsch-
Indië. [IV/II, 51—76]
90. De opleiding van Indische ambtenaren. [IV/II, 77—82]
91. Opleiding van Indische ambtenaren. [IV/II, 83—90]
92. De opleiding van ambtenaren voor den administratieven dienst in Neder-
landsch-Indië. [IV/II, 91—96]
93. Nederlandsch-Atjèhsche woordenlijst door Th. Veltman. Toelichting op blz.
XI vg. door Dr. C. Snouck Hurgronje en Dr. G. A. J. Hazeu (Batavia, 1906).
[Niet herdrukt]

1907

94. Arabië en Oost-Indië. Rede bij de aanvaarding van het Hoogleeraarsambt
aan de Rijks-Universiteit te Leiden den 23sten Januari 1907. (Leiden, Brill.)
[Niet herdrukt; zie ook No. 95]
95. L'Arabie et les Indes Néerlandaises. [IV/II, 97—114; zie No. 95]
96. Aanteekeningen op G. P. Rouffaer's opstel over Atjèhsche soeltanszegels.
[IV/II, 115—120]
97. Kuşejr 'Amra und das Bilderverbot. [II, 449—456]
98. De inlandsche rechtsschool. [IV/II, 121—124]

1908

99. G. Jacob. Beiträge zur Kenntnis des Derwischordens der Bektaschis. Mit
einem Anhang von C. Snouck Hurgronje. Türkische Bibliothek, Band 9.
Berlin, 1908. [Niet herdrukt]
100. Atjeh. [IV/II, 125—146]

101. De inlandsche bestuursambtenaren, vooral op Java. [IV/II, 147—168]
102. De Indische bestuursambtenaren. [IV/II, 169—172]

1909

103. Rede gehouden bij de teraardebestelling van M. J. de Goeje. [VI, 309—315]
104. De hadji-politiek der indische regeering. [IV/II, 173—198]
105. The Hamasa of al-Buhturî with indexes by Proff. R. Geyer and D. S. Margoliouth (Leiden, Brill). Preface, p. V—VII. [Niet herdrukt]
106. Michaël Jan de Goeje. [VI, 316—327]
107. Michaël Jan de Goeje. [VI, 329—372]
108. Jong-Turkije. Herinneringen uit Stambol. 25 Juli—23 September 1908. [III, 227—256]

1910

109. Over panislamisme. [I, 363—380]

1911

110. Het mohammedanisme. [IV/II, 199—220]
111. Nederland en de Islam. Vier voordrachten gehouden in de Nederlandsch-Indische bestuursacademie (Leiden, Brill, 1911). In 1915 verscheen een 2de druk, die bovendien het artikel: Heilige Oorlog made in Germany [zie No. 128] bevat. [Niet herdrukt; zie ook No. 112]
112. Politique musulmane de la Hollande. [IV/II, 221—306; zie No. 112]
113. Notes sur le mouvement du pèlerinage de la Mecque aux Indes Néerlandaises. [IV/II, 307—316]
114. Sa'd es-suwêni, ein seltsamer Walî in Hadhramôt. [V, 403—419]
115. Het wetsontwerp-Malefijt betreffende de bestuursinrichting in Nederlandsch-Indië. [IV/II, 317—338]

1912

116. De Islam. [I, 381—412]
117. De regeeringscommissaris voor de decentralisatie van het indische bestuur. [IV/II, 339—344]
118. Inlandsche adatsystematiek. [IV/II, 344—348]
119. De Oost-indische Mohammedanen in de Tweede Kamer. [IV/II, 349—354]

1913

120. Die Orientalistik in Holland. [VI, 373—378]
121. Een monument voor Wilken. [VI, 379—385]
122. Gegevens betreffende het adatrecht in vreemde koloniën. [IV/II, 355—358]
123. De Islam in Nederlandsch-Indië. [IV/II, 359—392]
124. Mohammedanism. Lectures on its Origin, its Religious and Political Growth, and its Present State. American Lectures on the History of Religions. Series of 1914—1915 (New-York and London, 1916). [Niet herdrukt]

1914

125. De bestuurswerkkring in Nederlandsch-Indië voorheen en thans. [IV/II, 393—402]

1915

126. De Islam en de zending. [IV/II, 403—406]
127. Heilige Oorlog made in Germany. Verschenen in De Gids, deel 79, No. 1 (Amsterdam, 1915), blz. 1—33. [Niet herdrukt; zie No. 128 en 111]
128. The Holy War „made in Germany”. [III, 257—284; zie ook No. 127]

129. Deutschland und der heilige Krieg. [III, 285—292]
130. De Heilige Oorlog en de zending. [III, 293—298]
131. Van Deventer's werk voor Indië. [VI, 387—409]
132. De Mekkgangers en de oorlog. [III, 299—310]

1916

133. Koet al-Amârah.
Anoniem verschenen in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 3 Juli.
[Niet herdrukt]
134. De opstand in Arabië. Verschenen in Nieuwe Rotterdamsche Courant van 14, 15 en 16 Juli 1916. [Niet herdrukt; zie No. 135]
135. The Revolt in Arabia. [III, 311—326; zie No. 134]
136. Max Roloff. Verschenen in Nieuwe Rotterdamsche Courant van 2 en 9 oktober 1916. [Niet herdrukt]
137. De Sarikat Islam in het credit van koloniaal bestuur. [IV/II, 407—410]
138. J. H. C. Kern. [VI, 411—419]

1917

139. C. A. van Ophuysen. Verschenen in Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, deel 73 (s' Gravenhage, 1917), onder de notulen van de bestuursvergadering van 17 Februari 1917, blz. III vg. [Niet herdrukt]
140. Een belangrijk document betreffende den heiligen oorlog van den Islam (1914) en eene officieele correctie. [III, 327—354]
141. Levensbericht van C. A. van Ophuysen. [VI, 421—434]

1918

142. 'Adat isti'adat. [IV/II, 411—414]
143. Qatâdah's policy of splendid isolation of the Hijâz. [III, 355—362]

1921

144. Ignaz Goldziher. [VI, 453—463]

1922

145. De Islam en het rassenprobleem. rede uitgesproken op den 347sten verjaardag der Leidsche Hoogeschool, 8 Febr. 1922, door den Rector Magnificus (Leiden, Brill). [Niet herdrukt; zie ook No. 146]
146. L'Islam et le problème des races. [I, 413—430; zie No. 145]

1923

147. De beteekenis van het Chalifaat. [III, 363—375]
148. Vergeten jubilé's. [IV/II, 415—436]

1924

149. Het Chalifaat. Verschenen in Nieuwe Rotterdamsche Courant van 27, 28, 29 en 31 Maart 1924. [Niet herdrukt; zie No. 150]
150. The Caliphate. [VI, 435—452; zie No. 149]
151. Uit de wereld van den Islam
I De Sjerief-Koning-Chalief Hoessain Bin Ali
II Bin Sa'oad, de vorst der Wahhabieten
III De sultan van Nedjd en de Koning van Mekka.
Verschenen in De Telegraaf van 14, 15, 20 en 22 December. [Niet herdrukt]
152. Der Islam. In: Lehrbuch der Religionsgeschichte begründet von Chantepie de la Saussaye. Vierte, vollständig neubearbeitete Auflage . . . herausgegeben von Alfred Bertholet und Edvard Lehmann (Tübingen, Mohr, 1924), I, 648—756. [Niet herdrukt]

1925

153. De rotanstraf en de Inlander. Verschenen in De Telegraaf van 22 December. [Niet herdrukt]

1926

154. De Islam. Drie artikelen verschenen in De Telegraaf van 14, 16, 17 Januari. [Niet herdrukt]
155. Echtscheiding in den Islam. Verschenen in De Telegraaf van Dinsdag 29 Juni. [Niet herdrukt]
156. Prins Faisal Bin Abdal-Aziez Al-Sa'oed. Verschenen in Nieuwe Rotterdamsche Courant van 14 October 1926. [VI, 465—470]

Boekaankondigingen

1883

157. Minhādī al-Ṭālibīn, ed. L. W. C. van den Berg, vol. I. [VI, 1—18]

1884

158. I. Goldziher, Die Zahiriten. [VI, 19—29 en 30 vg.]
159. L. Krehl, Das Leben des Muhammed. [VI, 32 vg.]
160. L. W. C. van den Berg, De beginselen van het Mohammedaansche Recht. [II, 59—221 onder den titel: Mr. L. W. C. van den Berg's beoefening van het Mohammedaansche recht]

1885

161. G. A. Wilken, Das Matriarchat (Mutterrecht) bei den alten Arabern. [VI, 34 vg.]
162. Jos. Kohler, Die commenda im islamischen Rechte.
—, Moderne Rechtsfragen bei islamischen Juristen. [II, 231—248 onder den titel: Mohammedaansch recht en rechtswetenschap en 249—263 onder den titel: De Fikh en de vergelijkende rechtswetenschap]

1886

163. T. P. P. Hughes, A Dictionary of Islam. [VI, 36—39]
164. W. Robertson Smith, Kinship and Marriage in early Arabia. [VI, 40 vg.]
165. A. Müller, Der Islam im Morgen- und Abendland. I. [VI, 42 vg.; zie ook No. 169]
166. C. Poensen, Brieven over den Islām uit de binnenlanden van Java. [IV/I, 53—68]
167. Max van Berchem, La propriété territoriale et l'impôt foncier sous les premiers califes. [VI, 46—54]
168. Hartwig Dénenbourg, La science des religions et l'islamisme. [VI, 55—59]
169. Siegmund Fränkel, Die aramäischen Fremdwörter im Arabischen. [VI, 60—66]

1887

170. A. Müller, Der Islam im Morgen- und Abendland. II. [VI, 43—45; zie ook No. 165]
171. Mr. J. H. Abendanon, De rechtstoestand van den Inlander in Algerië vergeleken met de beginselen te dien aanzien in Nederlandsch Indië geldende. [VI, 67—71]

1888

172. A. le Chatelier, Les confréries musulmanes du Hedjaz. [VI, 72 vg.]
173. Friedrich Rückert, Der Koran. Herausgegeben von August Müller. [VI, 74 vg.]

1889

174. J. Wellhausen, Reste Arabischen Heidentums.
I. Goldziher, Muhammedanische Studien.
C. M. Doughty, Travels in Arabia Deserta. [VI, 76—97 onder den titel: Contributions récentes à la connaissance de l'Islam]

1894

175. Hubert Grimme, Mohammed. [I, 319—362, onder den titel: Une nouvelle biographie de Mohammed]
176. 'Uthmān b. 'Abd Allāh, Kitāb al-Qawānīn. [IV/I, 283—304, onder den titel: Sajjīd Oethman's Gids voor de Priesterraden]

1896

177. Sawas Pacha, Le droit musulman expliqué. [II, 283—326, onder den titel: Le droit musulman]

1898

178. Eduard Sachau, Muhammedanisches Recht nach schafitischer Lehre. [II, 367—414; zie ook blz. 363—366 en 415—418 „Berichtigung"]

1907

179. H. Reckendorf, Mohammed und die Seinen. [VI, 98 vg.]

1908

180. J. F. H. Kohlbrugge, Blikken in het zieleleven van den Javaan. [VI, 100—120, onder den titel: Blikken in het zieleleven van den Javaan?]
181. G. Smit, „Bijbel en Legende" bij den Arabischen schrijver Ja'qubi. [VI, 121—124]
182. René Dussaud, Les Arabes en Syrie avant l'islam. [VI, 125—127]

1909

183. F. H. Weissbach, Beiträge zur Kunde des Irak-Arabischen. I. [VI, 128—131]

1910

184. Der Islam. Herausgegeben von C. H. Becker. I/I. [VI, 132 vg.]

1911

185. A. Nöldeke, Das Heiligtum al-Husains zu Kerbelā. [VI, 134 vg.]

1912

186. M. Hartmann, Die islamische Verfassung und Verwaltung. [VI, 136]
187. C. Brockelmann, Grundriß der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen. I. [VI, 137—141]
188. C. Brockelmann, Kurzgefaßte vergleichende Grammatik der semitischen Sprachen. [VI, 142]
189. A. Fischer, Das marokkanische Berggesetz und die Mannesmannsche Konzessionsurkunde. [VI, 143]

1913

190. E. Montet, De l'état présent et de l'avenir de l'Islam. [VI, 144 vg.]
191. Martin Hartmann, Fünf Vorträge über den Islam. [VI, 146—151]
192. Rudolf Leszynsky, Die Juden in Arabien zur Zeit Muhammeds. [VI, 152 vg.]
193. Mattson, Etudes phonologiques sur le dialecte arabe vulgaire de Beyrouth. [VI, 154 vg.]

194. R. Strothmann, Das Strafrecht der Zaiditen. [VI, 156 vg.]
195. Henri Lammens, Fāṭima et les filles de Mahomet. [VI, 158—160]
196. Martin Hartmann, Islam, Mission, Politik. [VI, 161—163]
197. J. F. Scheltema, Monumental Java. [VI, 164—167]
198. Leone Caetani, Chronographia Islamica. [VI, 168—170]

1916

199. Hermann Thorning, Beiträge zur Kenntnis des islamischen Vereinswesens auf Grund von Bast Madad et-Tauffiq. [VI, 171—173]

1917

200. M. Horten, Mystische Texte aus dem Islam. [VI, 174]
201. Studien zur semitischen Philologie und Religionsgeschichte Julius Wellhausen zum 70. Geburtstag . . . gewidmet. [VI, 175—177]
202. M. Cohen, Le parler arabe des juifs d'Alger. [VI, 178—181]

1918

203. Hans Schmidt und Paul Kahle, Völkerzählungen aus Palästina. [VI, 182—184]

1919

204. Abhandlungen zur semitischen Religionskunde und Sprachwissenschaft, Wolf Wilhelm Grafen von Baudissin . . . überreicht. [VI, 185—188]

1924

205. J. Kreemer, Atjèh. [VI, 230—233]
206. C. H. Becker, Vom Wesen und Werden der islamischen Welt. [VI, 234—239]

1925

207. Gaudefroy-Demombynes, Le pèlerinage à la Mekke. [VI, 191 vg.]
208. I. Goldziher, Vorlesungen über den Islam, zweite umgearbeitete Auflage von Franz Babinger. [VI, 471—475]
209. E. Littmann, Tausendundeine Nacht in der arabischen Literatur. [VI, 477—480]

1926

210. Alfred Bertholet, Die gegenwärtige Gestalt des Islams. [VI, 189 vg.]
211. J. H. Oldham, Christianity and the Race Problem. [VI, 193—205]
212. Muhammed Zekî Mubārak 'Abdassalām, Al-Achlāq 'inda 'l-Ghazālī. [VI, 206—229, onder den titel: Een litterarisch-philosophisch proefschrift der Cairosche Universiteit]

Artikelen verschenen in de Encyclopedie van den Islam

(fransche, deutsche en engelsche editie, deel I, Leiden, 1913):

213. 'Abd Allāh b. Muḥammed
214. 'Abd al-Muṭṭalib
215. Abu 'l-Futūḥ Ḥasan
216. Abū Hāshim Muḥammed
217. Abū Numayy Muḥammed I en II. [Niet herdrukt]

Rapporten en adviezen

door Dr. Snouck Hurgronje uitgebracht aan de regeering of regeeringsorganen konden, met uitzondering van de nummers 36, 65, 78, niet herdrukt worden.

Buchdruckerei des Waisenhauses, Halle (S.)
